

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

ƏSƏRLƏRİ

DÖRD CİLDDƏ

I CİLD

Nəsr, dram əsərləri, satirik şeirlər, tərcümələr

“ÖNDƏR NƏŞRİYYAT”

BAKI–2004

Bu kitab "Cəlil Məmmədquluzadə. Əsərləri. 6 cildə" (Bakı, Azərənəşr, 1982-1985) nəşrləri əsasında, əlavələrlə təkmilləşdirilərək təkrar nəşrə hazırlanmışdır

Tərtib edəni və
izahların müəllifi:

İsa Həbibbəyli

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
həqiqi üzvü*

Redaktoru:

Vaqif Məmmədov

894.3613 - dc 21

AZE

Məmmədquluzadə Cəlil. Əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, "Öndər nəşriyyat", 2004, 664 səh.

Görkəmli Azərbaycan yazıçısı, Azərbaycan ədəbiyyatında "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin və tənqidi realizmin banisi, "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşiri və redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) əsərlərinin birinci cildinə ədibin nəsr, dram əsərləri, şeirləri və tərcümələri daxil edilmişdir. Cildə 3 dram əsəri, 16 satirik şeir və 2 tərcümə nümunəsi ilk dəfə oxuculara təqdim olunur.

ISBN 9952-416-17-1

© "ÖNDƏR NƏŞRİYYAT", 2004

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

**“Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında”**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

USTAD MİRZƏ CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ

“Dünyada hər bir kəs üçün sözdən böyük yadigar yoxdur. Zira ki, mal-mülk tələf olur gedir, amma söz qalır”.

Cəlil Məmmədquluzadə

Azərbaycanda onu müxtəlif adlarla tanıyırlar: **Cəlil Məmmədquluzadə** – bənzərsiz nasir, kiçik hekayənin böyük ustadı, qüdrətli dramaturq, vətəndaş-publisist, azərbaycançılıq ideologiyasının yaratıcılarından biri, Azərbaycan ədəbiyyatında “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin, tənqidi realizmin banisi kimi geniş şöhrət qazanmış görkəmli yazıçı və tanınmış ictimai xadimdir.

Molla Nəsrəddin – ilk növbədə, yazıcının əsas gizli imzalarından biridir. Az sonra bu ad Mirzə Cəlilin ədəbi təxəllüsünə çevrilmişdir. Nəinki Azərbaycanda, bütün Şərqdə birinci satirik və rəngli karikaturalı mətbuat orqanı olan məşhur “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru və naşiri olması bu adı böyük sənətkar üçün daha da doğrulaşdırmışdır. Bu adda həmçinin Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının cövhəri, aparıcı istiqaməti sayılan vətəndaşlıq cəsarəti, müdriklik, hazırcavablıq, uzaqgörənlik kimi keyfiyyətlər də etiva olunmuşdur.

Mirzə Cəlil – Azərbaycanda “mirzə” ifadəsi yazı-poza ilə, bədii yaradıcılıqla məşğul olanların adlarının əvvəlinə əlavə olunur. Lakin belə xoşbəxtlik hər sənətkara nəsib olmur. Bu mənalı kəlam son iki əsrə yaxın müddətdə yazıb-yaradan yüzlərlə yazıçı arasında cəmi bir neçə sənətkarın adında öz əksini tapmışdır. Mirzə Fətəli Axundov, Mirzə Şəfi Vazeh, Mirzə Ələkbər Sabir, Mirzə Əbdürrəhim Talibov “mirzə” rütbəsini qazana bilməmişlər. Yeni ədəbi məktəb yaratması, kiçik hekayənin böyük ustadı kimi məşhurlaşması, mübariz bir jurnala əsrin dördüdə biri qədər zaman ərzində böyük bacarıqla rəhbərlik etməsi Cəlil Məmmədquluzadəyə də Mirzə Cəlil adını daşımaq şərəfini

bəxş etmişdir. Milli ədəbiyyatda mirzə adını daşıyan sənətkarları bir-ləşdirən əsas cəhət olan millilik, ziyalılıq və vətəndaşlıq Mirzə Cəlilin şəxsiyyətində və yaradıcılığında özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. O, mənsub olduğu xalqın yorulmaz, fədakar, ayıq-sayıq, uzaqgörən, vətəndaş mirzəsidir. Bədii-publisist əsərlərini, əsasən, Cəlil Məmmədquluzadə və Molla Nəsrəddin imzası ilə yazan, bütün kitablarında, tərcümeyi-hal sənədlərində müəlliflik, şəxsiyyət bildirilən məqamlarda Cəlil Məmmədquluzadə kimi təsdiq olunan böyük ədibə Mirzə Cəlil adını xalq vermişdir. Əvvəlcə ona yaxın müasirləri və məslək dostları belə müraciət etmiş, sonra bütün xalq özünün böyük yazıçısını xüsusi ehtiramla bu cür adlandırmışdır.

Adı çəkilən Mirzələrin, o cümlədən Mirzə Cəlilin adındakı “mirzə” sözü “ustad” mənasını daşıyır. Bu ad indiki mənada ən azı xalq yazıçısı tituluna bərabərdir.

Cəlil Məmmədquluzadə – Molla Nəsrəddin – Mirzə Cəlil ayrı-ayrı tələffüz qaydalarına tabe olan sözlərdir. Lakin onların hamısı bir mühüm mətləbi çox dolğun şəkildə ifadə edir: Qüdrətli vətəndaş yazıçı¹.

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə həm də böyük demokrat kimi tanınır. Onun müstəqillik, demokratiya uğrunda mübarizəsi və demokratik görüşləri həmişə Azərbaycanda demokratik proseslərin gedişatına ciddi təkan vermişdir.

Azərbaycan xalqının milli iftixarı olan görkəmli yazıçı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin adı bəşər mədəniyyətinin parlaq ədəbi simaları ilə yanaşı çəkilərkən də qürurla səslənir.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikri tarixində sözün geniş mənasında milli istiqlal, demokratiya və Vətən azadlığı uğrunda mübarizənin ön cərgəsində dayanır. Onun yaradıcılığı gələn hər yeni nəsil üçün müstəqillik, azərbaycançılıq, millilik və vətəndaşlıq tərbiyəsi məktəbidir.

---

¹ *İsa Həbibbəyli*. Cəlil Məmmədquluzadə. Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 1994, səh. 4.

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə 22 fevral 1869-cu ildə¹ Azərbaycanın qədim mərkəzlərindən sayılan Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur². Atası Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu (1840-1905) məktəb üzü görməsə də, ibtidai səviyyədə savadı, müsəlmançılıq görüşləri olan halal və zəhmətkeş insanlardan biri kimi övladlarının, o cümlədən gənc Cəlilin dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məmmədqulu kişinin, gözətçilik etdiyi Naxçıvan duz mədənindəki fəaliyyəti və ailəsini yaşatmaq üçün Şahab məhəlləsində

---

¹ Atası Məmmədqulu Məşədi Hüseynqulu oğlu 20 iyun 1880-ci ildə Qori seminariyasının direktoruna göndərdiyi ərizədə oğlu Cəlil Məmmədquliyevin 11 yaşında (Bax: Gürcüstan Dövlət Xalq Maarifi Muzeyi, ZMS fondu, Q-100, vərəq 14) və 10 iyul 1881-ci il tarixli ərizədə 12 yaşında (yenə orada, Q-129, vərəq 31) olduğunu qeyd etmişdir. Seminariya direktorluğunun “yaşı çatmadığı üçün qəbul olunmur” cavablarından sonra, 21 iyun 1882-ci ildə yazılmış üçüncü ərizədə C.Məmmədquliyevin yaşı bu təhsil ocağının tələbinə uyğun olaraq 3 il artırılmış, buna uyğun olaraq seminariyaya təqdim etmək üçün alınmış 3 avqust 1882-ci il tarixli sağlamlıq vəsiqəsində, 14 avqustda verilmiş 184 №-li doğum haqqında şəhadətnamədə 1866-cı il tarixi göstərilmişdir. Əvvəlki iki ərizədən xəbərsiz olan professor Əziz Şərif 1955-ci ildə üçüncü ərizəni tədqiqatdan sonra hər yerdə 1866-cı il tarixinə aid etmişdir. Lakin bu tarix ədibin öz tərcümeyi-hal qeydlərinə və arxiv sənədlərinə uyğun gəlmədiyindən şübhə doğurmuş, yeni sənədlər tapıldıqdan sonra təvəllüd tarixi kimi 1869-cu il dəqiqləşdirilmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin 15 iyun 1907-ci il tarixli nikah kağızında, 6 iyun 1912-ci ildə Tiflisdən aldığı pasportda, 22 aprel 1929-cu ildə tərtib etdiyi şəxsi anket vərəqəsində, habelə ədibin vəfatına dair nekroloqlarda 1869-cu il tarixi öz əksini tapmışdır.

² Cəlil Məmmədquluzadənin təvəllüd tarixinə dair daha geniş məlumat almaq üçün bax: İ. Həbibbəyli. 1565 nömrəli şəxsi iş. “Azərbaycan” jurnalı, Bakı, 1986, №5, səh. 177-179; yenə onun: Cəlil Məmmədquluzadə nə vaxt anadan olmuşdur. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 aprel 1990, №14 (2409); yenə onun: XX yüzüylün başlarında yaşayan Azərbaycan yazıçılarının bioqrafiyələri. Türkiyə, Ərzurum, 1992, səh. 34; yenə onun: Üçüncü ərizədəki yanlışlıq. “Azərbaycan” qəzeti, 27 aprel 1993-cü il, №78 (591); Ə.Mirəhmədov, Z.Əsgərli. Ədəbiyyat (X sinif üçün dərslik). Bakı, “Maarif”, 2001, səh. 190; Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, “Elm”, 2002, səh. 305 və s.

açdığı baqqal dükkanı Cəlil Məmmədquluzadənin sadə, zəhmətkeş insanlardan həyatı ilə yaxından tanış olmasına, kiçik ailə mühitindən böyük şəhər mühitinə pəncərə açmasına münasib şərait yaratmışdır. Onun 1873–1878-ci illərdə təhsil aldığı mollaxana məktəbi ərəb, fars dillərini öyrənməsinə, Şərq tarixi və ədəbiyyatı haqqında ilkin məlumatlar əldə etməsinə, ailə mühitində yiyələndiyi halallıq və paklıq tərbiyəsinin daha da dərinləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Naxçıvan şəhər üçsınıflı məktəbində aldığı ibtidai təhsil, burada keçirilən dünyəvi fənlər, dərs deyən savadlı, təcrübəli müəllimlər, həyata keçirilən maraqlı tədbirlər onun ideya-mənəvi təkamülündə dərin izlər buraxmışdır. Xüsusən, Naxçıvan şəhər üçsınıflı ibtidai məktəbinin müdiri, Qafqaz vilayətlərində maarifçi kimi böyük yol keçib zəngin təcrübə qazanmış Konstantin Nikitin (1832–1894), Qori Müəllimlər Seminariyasını əla qiymətlərlə bitirmiş Əliməmməd Xəlilov (1862–1896), xalqçı-demokrat, coğrafiya müəllimi Georgi Uturqauri, ana dili və şəriət müəllimi, teatr həvəskarı Mirzə Sadiq Qulubəyov (1823–?) və başqaları sayəsində Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və cəmiyyət barədə təsəvvürləri xeyli dərinləşmişdir. Ona görə də ibtidai təhsil illəri Cəlil Məmmədquluzadə üçün “ışıqlı aləmə ilk addım”¹ kimi dəyərləndirilmişdir.

Qori Müəllimlər Seminariyasında keçən təhsil illəri (1882–1887) daha təsirli və cəlbedici idi. Burada o, müxtəlif millətlərdən olan A.O.Çernyayevski (1840–1894), D.D.Semyonov (1834–1902), N.N.Novospasski, N.O.Lomouri (1852–1915), habelə azərbaycanlı müəllimlər Mirzə Əbdüssəlam Axundzadə (1843–1907), Səfərlibəy Vəlibəyov (1861–1902) kimi adlı-sanlı pedaqoqlardan dərs almış, onların ədəbi-maarifçi, pedaqoji-metodiki görüşlərindən faydalanmışdır. Gənc Cəlil seminariyada keçirilmiş mədəni-kutlivi tədbirlərdə fəal iştirak etmiş, inşa və tərcümə dərslərində bacarıq göstərmiş, ədəbi gecələr üçün ssenarilər, sınaq dərsləri üçün icmallar² yazmış, teatr tamaşalarında həvəskar aktyor kimi səhnəyə çıxmışdır. Beləliklə,

---

¹ *Əziz Mirəhmədov*. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı, “Yazıçı”, 1980, səh. 10.

² Cəlil Məmmədquluzadənin sınaq dərslərinin icmalı. Gürcüstan Xalq Maarifi Muzeyi, ZMS fondu, iş №265, vərəq 5–6.

seminariya Cəlil Məmmədquluzadə üçün mühüm ideya-tərbiyə¹ və dünyagörüş məktəbi funksiyasını uğurla yerinə yetirmiş, onu “həqiqi xalq müəllimi” səviyyəsinə çatdırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 1887–1897-ci illər arasında Naxçıvanda pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, 1887-ci ilin sentyabr oktyabr aylarında İrəvan quberniyasının Uluxanlı kənd ibtidai məktəbində müəllimlik etmişdir. Baş Noraşen məktəbinin müdiri Əliməmməd Xəlilovun köməyi ilə 13 oktyabr 1887-ci il tarixdən bu təhsil ocağına dəyişilən cavan pedaqoq, xalq arasında nüfuzlu müəllim kimi hörmət qazanmışdır.

Bədii yaradıcılığa Baş Noraşendə ikən başlayan Cəlil Məmmədquluzadə 1889-cu ildə burada ilk qələm təcrübəsi olan “Çay dəsgahı” alleqorik dramını yazmışdır. “Çay dəsgahı” dramı elə həmin ildə Baş Noraşen ibtidai məktəbində müəllim və tələbələrin iştirakı ilə tamaşaya qoyulmuşdur². Daha sonra Nəhrəm kənd ikisinifli məktəbində pedaqoji fəaliyyətini davam etdirən Mirzə Cəlil bu mərhələdə (1890–1897) əsil xalq müəllimi kimi tanınmışdır.

Nəhrəm kənd məktəbində qızları təhsilə cəlb etməsi, diyarşünaslıq muzeyi yaratması, ipəkçilik peşəsini öyrətmək üçün xüsusi məşğələlər təşkil etməsi, kəndlilərin əməyini yüngülləşdirmək məqsədilə Tiflisdən dəmir kotan gətirilməsinə nail olması³ onun hörmət və nüfuzunu daha da artırmışdır. Bu dövrdə eyni zamanda yerli həvəskarlarla birlikdə Naxçıvanda teatr tamaşaları hazırlayıb göstərən, əslində teatr hərəkatına rəhbərlik edən Cəlil Məmmədquluzadə mənsub olduğu xalqın maariflənməsi ilə yanaşı, milli oyanışı və mədəni tərəqqisi yollarında da yorulmadan çalışmışdır. Bədii yaradıcılıq işini davam etdirən cavan yazıçı həyatının Nəhrəm dövründə “Kişmiş oyunu” pyesini (1892), “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestini (1894) tamamlamış, müasirləri arasında yeni tipli yazıçı kimi də tanınmağa başlamışdır.

---

¹ Əziz Şərif. “Molla Nəsrəddin” necə yarandı. Bakı, Azərənəşr, 1986, səh. 67.

² Bax: İsa Həbibbəyli. Baş Noraşen məktəbində tamaşa. “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 mart 1994, №10.

³ К. Исмаилов. Село Неграм. СМОМПК, Тифлис, 1900, №27, стр. 196.

Moskvaya və Peterburqa səfər edən (1895) Cəlil Məmmədquluzadə imperiya daxilində gedən prosesləri izləmiş, dogma xalqını daha geniş miqyasda maarifə cəlb etmək üçün yollar axtarmış, latın əlifbasına keçmək barədə danışıqlar aparmışdır.

Nehrəmdə müəllim ikən Həlimə Nağı qızı ilə ailə həyatı qurmuş (1896), bu nikahdan ilk övladı Münəvvər Məmmədquluzadə (1897-1965) dünyaya gəlmişdir. Həlimə xanım 1897-ci ildə dünyasını dəyişəndən sonra C.Məmmədquluzadə Nehrəm normal məktəbindəki fəaliyyətini dayandırmışdır.

İrəvanda və Naxçıvanın hüquq orqanlarında keçən qısamüddətli fəaliyyət dövrü (1897-1903) Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və cəmiyyət hadisələrini, müxtəlif taleli sadə insanların xarakterlərini, məişətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, məşhur “Poçt qutusu” hekayəsi 1903-cü ildə cavan yazıçının dərin həyat müşahidələrinin məhsulu kimi meydana çıxmışdır.

Mirzə Cəlil ikinci dəfə 1901-ci ildə Nazlı xanım Kəngərli ilə ailə həyatı qurmuş, lakin bu ailə həyatı uzun sürməmiş, Nazlı xanım 1904-cü ildə Tiflisdə vəfat etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1903-cü ilin dekabrından etibarən Qafqazın əsas inzibati və mədəni mərkəzi sayılan Tiflis şəhərində yaşayıb işləmiş, tanınmış publisist və ictimai xadim Məhəmmədəğa Şahtaxtlının (1846-1931) Tiflisdə nəşr etdirdiyi “Şərqi-Rus” qəzetində əməkdaşlıq etməklə mətbuat dünyasına cəlb edilmişdir. “Şərqi-Rus” redaksiyasında gənc Cəlil mühüm qəzetçilik məktəbi keçmiş, dövrün görkəmli ədəbi qüvvələri ilə tanış olmuş, bir çox hekayələri, məqalələri və tərcümələrini bu qəzətdə dərc etdirmişdir. “Şərqi-Rus” qəzeti bağlandıqdan sonra publisist Ömər Faiq Nemanzadə və tacir Məşədi Ələsgər Bağırovla birlikdə o, Məhəmmədəğa Şahtaxtlıya məxsus olan mətbəəni almış və çalışdırmışdır. “Poçt qutusu” hekayəsi 1905-ci ildə “Qeyrət” adlandırılan həmin mətbəədə kitab halında çapdan çıxmışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Cəlil Məmmədquluzadənin şah əsəridir. Böyük ədibin redaktorluğu ilə birinci sayı 1906-cı il aprelin 7-də Tiflis şəhərində nəşr olunan bu məşhur jurnal Qafqaz xalqlarının, geniş mənada, müsəlman Şərqlinin, xüsusən, Azərbaycanın milli oyanışı və dirçəlişində mühüm rol oynamışdır. Jurnal 1917-ci ilə qədər Tiflisdə, 1921-ci ildə Təbriz şəhərində, 1922-1931-ci illərdə

Bakıda nəşr olunmuş, satirik ədəbiyyatın və mətbuatın inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1907-ci ildə Qarabağın məşhur xanlarından olan Əhmədbəy Cavanşirin qızı, tanınmış qadın ziyalı Həmidə xanım Məmmədquluzadə (1873–1955) ilə ailə həyatı qurmuşdur. Onun bu nikahdan iki övladı – Midhət və Ənvər Məmmədquluzadələr dünyaya gəlmişdir. Midhət Məmmədquluzadə (1908–1932) Azərbaycan Politeknik İnstitutunun Hidrotexniki qurğular fakültəsini bitirmiş, Dövlət Plan Komitəsində Mingəçevir su-elektrik stansiyasının layihəsini hazırlayan komissiyanın elmi katibi vəzifəsində çalışmışdır. Ənvər Məmmədquluzadə (1911–1979) Azərbaycan Tibb Universitetini bitirmiş, 1941–45-ci illərdə sovet-alman müharibəsi zamanı sovet ordusu tərkibində İrana getmiş, taleyin hökmü ilə həyatının qalan hissəsini həmin ölkədə yaşamışdır. Hazırda Mirzə Cəlilin nəvələrindən Midhət Cavanşiri Polşada, Məhin Dadipur və Midhət Şəcəri Fransada, İrena Süleymani İranda yaşayırlar¹.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılıqla da ardıcıl məşğul olmuşdur. Qüdrətli yazıçının “Usta Zeynal” (1905), “Dəllək” (1906), “İranda hüriyyət” (1906), “Fatma xala” (1906), “Qurbanəli bəy” (1906), “Quzu” (1914), “Nigarançılıq” (1916), “Konsulun arvadı” (1918) və b. hekayələri onu kiçik janrın böyük istadı kimi tanıtmışdır.

Ədibin teatr və dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyəti də ona geniş şöhrət qazandırmış, xüsusən, məşhur “Ölülər” tragikomedyasının yazılması (1909) və Bakıda uğurla tamaşaya qoyulması (1916) onun ədəbi şöhrətini artırmışdır. “Kamança” (1920) və “Anamın kitabı” (1920) pyesləri ilə o, Azərbaycan dramaturgiyasını zənginləşdirmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə 1920-ci ilin sentyabrından 1921-ci ilin maynadək Cənubi Azərbaycanın Təbriz şəhərində yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Burada onun çətin şəraitdə “Molla Nəsrəddin” jurnalının səkkiz sayını nəşr edilməsi böyük əks-səda doğurmuşdur. “Ölülər” əsəri Təbriz teatrı səhnəsində uğurla göstərilmiş (1 may 1921-ci il), bundan sonra Cənubi Azərbaycanda realist-satirik ədəbiyyat və mətbuatın, karikatura sənətinin meydanı genişlənmişdir.

---

¹ Bax: *İ. Həbibbəyli*. Mirzə Cəlilin nəsil şəcərəsi. “Qobustan” jurnalı, Bakı, 1999, №2, səh. 23–34.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasını Cəlil Məmməd-quluzadə hərarətlə qarşılımışdı. Buna əsas səbəb özünü fəhlə-kəndli dövləti adlandıran yeni hökumətin məramı və məqsədləri ilə yazıçının niyyətlərinin bir çox nöqtədə üst-üstə düşməsi idi. Ona görə də ədib 1921-1927-ci illərdə gənc sovet hökumətinin tədbirlərində yaxından iştirak edir, cəmiyyətin inkişafına öz köməyini əsirgəmirdi. Onun redaktorluğu ilə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti respublikada latın əlifbasının tətbiq olunması yollarında əsil fədakarlıq göstərirdi. Azərbaycan müəllimlərinin V qurultayında (1925) və Türkoloji qurultayda (1926), bir çox yubiley, mərasim və ədəbi gecələrdə ədib diqqət mərkəzində olmuşdur. Nəhayət, Mirzə Cəlil Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi üzvlüyünə namizədliyə qəbul edilmişdi (1926).

Bununla belə, cəmiyyətə bəslənilən ümid və inam dövrü uzun sürmür. İctimai xadim və yazıçı kimi böyük nüfuz qazanması müəyyən dairələrdə ona paxıllıq və qısqanclığın artmasına səbəb olur. Cəlil Məmmədquluzadə 1928-ci ildən sonrakı mərhələdə yeni cəmiyyətin sərt ideoloji tələbləri ilə, təzyiqlərlə üz-üzə gəlir, mənəvi terrora məruz qalır. Belə ki, Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 9 aprel 1929-cu il tarixli plenumunda “din əleyhinə oxunaqlı, kütləvi, ucuz jurnal kimi yenidən təşkil etmək” adı altında “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq, müstəqil nəzərə çarpan, “Redaktorun orqanı” adlandırılan məcmuəni Mübariz Allahsızlar İttifaqının orqanına çevirmək haqqında qəbul edilmiş qərar¹ Baş redaktoru dərinədən sarsıtmışdı. Bunun ardınca dövrü mətbuatda Mirzə Cəlilə qarşı böhtan və təzyiq kampaniyası təşkil edilmiş, o, “milli xırda burjua ədəbiyyatı nümayəndəsi”, “cığırdaş”, “Azərbaycan dilini korlayan yazıçı” kimi damğalanmış, “Molla Nəsrəddin” jurnalının isə “şəkil, bədii, ictimai cəhətdən üzlü-astarlı dəyişdirilməsi”² tələbi irəli sürülmüşdü. Hətta Azərbaycan SSR Baş Mətbuat İdarəsinin 1931-ci ildə rəsmi təşkilatlara göndərdiyi məlumatda Cəlil Məmmədquluzadə və redaksiyanın digər əməkdaşları “siyasi cəhətdən geri qalmış, bisa-

---

¹ Azərbaycan KP-nin qurultayları, konfransları və MK plenumunun qətnamə və qərarları, I c. , Bakı, “Azərnəşr”, 1987, səh. 492.

² Ə. Qarabağlı. “Molla Nəsrəddin”i ittiham etmək vaxtıdır. “Kommunist” qəzeti, 18 noyabr 1929-cu il.

vad və siyasətlə maraqlanmayan adamlar”¹ adlandırılmış, Əziz Əzimzadə “sinfi mübarizə və sosializm quruculuğu epoxasının obrazını verməyi bacarmayan istedadsız rəssam”² kimi xarakterizə olunmuşdur. Bütün bunların nəticəsində 1931-ci ildən etibarən “Molla Nəsrəddin” jurnalına ayrılmış dövlət maliyyə yardımı kəsilmiş, Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının Baş redaktorluğu vəzifəsindən getməyə məcbur qalmışdı. Həmişə qaynar fəaliyyətlə əhatə olunmuş qocaman yazıçının ömrünün son dövründə soyuq qış günlərində əlyazmalarını sobaya ataraq yandırması keçirdiyi dərin sarsıntıların, mövcud quruluşa etirazın ifadəsi idi.

Belə çətin, mürəkkəb vəziyyətə baxmayaraq, Cəlil Məmmədquluzadə sovet dövründə bədii yaradıcılığını davam etdirmişdir. Onun “Danabaş kəndinin məktəbi” pyesi, “Lənət”, “Oyunbazlar” səhnəcikləri (1921), “Dəli yığıncağı” (1926), “Yığıncaq” (1929), “Ər” (1930) tragikomediyaları bu mərhələnin məhsuludur. Ədibin son dram əsərləri əsasən yeni cəmiyyətdəki çəşqinlik və sərt ideologiyalaşdırma siyasətinin bədii dərkinə və tənqidinə həsr olunmuşdur.

Bundan başqa, Cəlil Məmmədquluzadə “Şərq fakültəsi”, “Taxıl həkimi”, “Hamballar”, “Şeir bülbülləri”, “İki ər”, “Zırrama”, “Şəhər və kənd”, “Qoşa balınc”, “Bəlkə də qaytardılar” və s. hekayələrini də sovet dövründə qələmə almışdır. Yazıçının hekayələri 1927-ci ildə çap olunmuş “Bəlkə də qaytardılar” adlı kitabında toplanmışdır. C.Məmmədquluzadənin ustad qələmindən çıxan və Azərbaycan xatirə ədəbiyyatının şah əsəri kimi dəyərləndirilən “Xatiratım” memuarı (1926) da bu illərdə yazılmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə 4 yanvar 1932-ci ildə Bakı şəhərində vəfat etmiş, Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur. Ədibin adı respublikamızda əbədiləşdirilmiş, Bakıda, Naxçıvan şəhərində və Cəlilabad rayonunda onun heykəlləri ucaldılmış, əsərləri kütləvi tirajla nəşr olunmuşdur. Anadan olmasının 100 və 125 illik yubileyləri Azərbaycanda dövlət səviyyəsində təntənə ilə qeyd edilmişdir.

---

¹ *İbad Əliyev*. “Molla Nəsrəddin” jurnalının vəziyyəti və yaradıcılıq yolu” haqqında məlumat və rəqəsi. Azərbaycan MDTA, fond 57, siyahı1, iş 916, vərəq 26-29.

² Yenə orada, vərəq 28.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə böyük demokrat ədib, vətəndaş, milli yazıçı, kiçik hekayənin böyük ustadı kimi daxil olmuşdur. Özünəqədərki çoxəsrlik ədəbi fikirdə yaranıb formalaşma prosesi keçirmiş milli ideyalar Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında yüksək səviyyəyə çataraq, Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin həmişəlik sərvətinə çevrilmişdir. Mollanəsrəddinçi millilik anlayışında Azərbaycan xalqının milli-mənəvi özünüdərk, bığarə Vətənin müqəddəratı, sadə, sırası, binəsib insanların oyanışı və dirçəlişi, ana dilinin geniş dairədə öz yerini tapması və s. məsələlər üstünlük təşkil edir. Vətəndaş ədibin fikrincə, “Vətən, vətən, vətən! Dil, dil, dil! Millət, millət, millət! Dəxi bu dairələrdən kənar bəni-noi bəşər üçün özgə nicat yolu yoxdur”¹.

Qüdrətli yazıçı Azərbaycan ədəbiyyatına təkcə milli istiqlal ideyalarını gətirməklə kifayətlənməmiş, özü də şəxsən millətin və məmləkətin istiqlalı yolunda hər cür fədakarlıq göstərmişdir. C.Məmmədquluzadə ədəbi və ictimai həyatda Azərbaycanın milli oyanışı, dirçəlişi və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin möhkəm bünövrəsini yaratmış, sonrakı dövrlərin milli istiqlal düşüncəsi də həmin bünövrə üzərində yüksəlmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin dərin milli-ictimai məzmununa malik hər əsəri sanki böyük ədibin öz xalqına bəxş etdiyi mənalı bir “hürriyyət payı”dır. Ədibin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Molla Nəsrəddin” jurnalında Azərbaycan xalqı ilə yanaşı, Qafqaz xalqlarının, Avropa və Şərqi ölkələrinin həyatı, milli azadlıq mübarizəsi əksini tapmışdır.

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir hadisə idi. Real həyat hadisələrinin tipik bədii vasitələrlə təqdim, zəhmətkeş insanların qəribə taleyi, milli oyanış və dirçəlişə çağırış, sadə və koloritli dil-üslub yazıçının bədii nəsrinin başlıca istiqamətini təşkil edir. Ustad yazıçının mahir qələmindən çıxmış olan “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti (1894) Azərbaycan bədii nəsrinin şah əsəri sayılmağa layiqdir. Əsərin əsas qəhrəmanı Məhəmməd həsən əmi təkcə Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında

---

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı, “Çinar-çap”, 2003, səh. 450.

yox, geniş mənada, Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik adamın böyük ədəbiyyata birinci gəlişi idi. Zor gücünə kəndliləri özünə “bəy” deməyə məcbur edən kəndxuda Xudayar obrazı konkret tarixi şəraitdəki ictimai ədalətsizliyi və haqsızlığı ümumiləşdirilmiş şəkildə, realist boyalarla əks etdirən tipik obraz kimi yaddaşlarda dərin iz buraxır. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, “qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın”¹ kimi sərt münasibət ifadə etməyi bacaran Zeynəb Azərbaycan ədəbiyyatında ilk cəsarətli qadın obrazı kimi yadda qalır.

Əsərdəki “Bir yüngülvarı müqəddimə” təkcə “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın proloqu deyil, bütövlükdə Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının ilk sənət manifestidir. Burada Mirzə Cəlilin realizmə sədaqəti, fərdi xarakterlər yaratmaq bacarığı, özünəməxsus mövzusu və ideyası, təbii danışığı xatırladan bədii təhkiyəsi bəyan olunur. Bütövlükdə bu əsər, haqlı olaraq qeyd edildiyi kimi, “gülməli bir macərə deyil, əslində yanıqlı bir ictimai faciədir”².

Povestin adındakı “Danabaş kəndi” ifadəsi geniş mənada ümumiləşmiş Azərbaycan kəndinin, hətta eyni proseslərin yaşandığı türk-müsəlman dünyası kəndlərinin bədii ifadəsidir.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayənin də böyük və güdrətli yaradıcısıdır. Dahi yazıçının məşhur “Poçt qutusu” hekayəsi milli ədəbiyyatda hekayə janrının ən kamil nümunəsi kimi dəyərləndirilir. Bu yığcam əsər Cəlil Məmmədquluzadənin kiçik bir hekayənin hüdudları daxilində az qala roman mövzusu ola biləcək ictimai mətləbləri ifadə etmək imkanlarının əyani göstəricisidir. Divanxananı yaxşı tanımağa məcbur edildiyi halda, poçt qutusunun, poçtxananın mahiyyətini bilməyən Novruzəlinin taleyinin təqdimi əsasında ədib Azərbaycan kəndlisinin böyük müdafiəçisi olduğunu nəzərə çarpdırmışdır. Hekayədə aşağıdakı dialoq Novruzəlinin timsalında mənən saf, ancaq avam Azərbaycan kəndlisinin XX əsrin əvvəllərindəki vəziyyətini dolğun ifadə edir:

“Xan üzünü tutdu qonağa:

---

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, I cild, Bakı, 1982, səh. 31.

² *Mir Cəlil*. “Danabaş kəndinin əhvalatları” haqqında. Bax: *Cəlil Məmmədquluzadə*. Danabaş kəndinin əhvalatları (müqəddimə). Bakı, Uşaq-gənçnəşr, 1953, səh. 24.

– Novruzəli, poçtxananı tanıyırsan?

Novruzəli cavab verdi:

– Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi?

– Çox əcəb, nəçərnək divanxanasını ki, tanıyırsan?

– Bəli, xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanımıram. Keçən həftə mən elə gəlmişdim nəçərnəyin yanına şikayətə. Xan, and olsun sənın başına, bizi katda çox incidir... “¹”.

“Poçt qutusu” Azərbaycanda kiçik hekayə janrının ilk böyük proqramıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə janrının formalaşması və inkişafına “Poçt qutusu” hekayəsi ciddi təsir göstərmişdir.

Avam, mömin, “bir mala və bir xurcundan savayı özgə bir maldövləti” olmayan, kasıb Usta Zeynal halal və pak insandır. “Usta Zeynal” hekayəsindən gətirilmiş aşağıdakı parça obrazın xarakterini müəyyən etməyə, başa düşməyə imkan verir:

“Qurban üzünü Usta Zeynala tutub soruşdu:

– Usta, küpəniz irəlidən çatdaq idi, ya təzəlikdə sınıb?

...Usta Zeynal başladı aşağı yenməyə və küpəni əlinə götürüb üzünü tutdu Qurbana:

– Qurban, bu küpə bizim deyil, bizimki köhnədi və bir az bundan yekədi.

...Usta Zeynal haman küpəni Qurbanın əlindən alıb, mat-mat baxdı Qurbanın üzünə və dərin bir ah çəkib dedi:

– Qurban, Allah sənə lənət eləsin! Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya-ələmi murdar elədin. Allah sənə lənət eləsin!

...Usta Zeynal üzünü turşudub iki dəfə tüpürdü yerə, bir dəfə Qurbanın üzünə və həyəətə çıxıb getdi oturdu arxın kənarında və başladı əllərini yumağa və sonra gəlib Qurbana dedi ki, şeyləri yığışdırsın”².

Cəlil Məmmədquluzadə “Poçt qutusu” və “Usta Zeynal” kimi hekayələri ilə həm XX əsrin əvvəllərindəki real mənzərəni canlandırmış, sadə və mənən saf, avam, dindar və sədaqətli insanların həqiqi obrazlarını yaratmış, həm də milli oyanışa və maarifçiliyə olan zərurəti qəti şəkildə ifadə etmişdir.

---

¹ *C.Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edənı, ön söz və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, səh. 85.

² Yenə orada, səh. 112.

“İranda hüriyyət” hekayəsi (1906) mövzu baxımından, düşündürücü və cəlbədedici, ideya məzmunu ilə əsil milli özünüdərk nümunəsidir. Ailəsinə çörək pulu qazanmaq üçün İrandan gəlib İrəvan şəhərində çalışan Kərbəlayı Məmmədəlinin burada ikinci dəfə evlənməsi, vətəni Ərəblər kəndindəki ailəsi ilə əlaqəsinin kəsilməsi kimi sadə, adi əhvalatların fonunda keçən əsrin əvvəllərindəki ictimai-siyasi hadisələrin mənalandırılması böyük demokrat ədibə həmvətənlərinin hüriyyət kimi mətləblərin mahiyyətini başa düşməməsinin səbəblərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Hekayədəki “axı kim eşidibdi ki, o taydan bura hüriyyət gəlsin. O taydan bu üzə həna gələr, səbzə, badam içi gələr, tütүн, çay, tiryək... belə zadlar gələr; yoxsa, vallah, mən ömrümdə bir dəfə də eşitməmişəm ki, hüriyyət gələ. Heç bu tərəflərdə hüriyyət alış-veriş eliyəni də mən eşitməmişəm”¹ kimi tezis xarakterli dərin məzmunlu fikirlər artıq milli oyanışın və azadlığın “gündəlikdə” olduğunu əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Cəlil Məmmədquluzadənin “İranda hüriyyət” hekayəsi bədii vasitələrlə ifadə olunaraq hər dövr üçün müasir səslənən “hüriyyət payı”dır.

“Dəllək”, “Qurbanəli bəy”, “Pirverdinin xoruzu”, “Saqqallı uşaq”, “Quzu”, “Nigarançılıq”, “Konsulun arvadı” hekayələri XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-ictimai problemlərini realistcəsinə əks etdirən dəyərli bədii nümunələr kimi böyük əhəmiyyətə malikdir.

“Danabaş kəndinin məktəbi” povestində milli maarifçiliyə çağırış motivləri öz əksini tapmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə bu əsərində maarifçi ideyaların xalq həyatına məhz milli vasitələrlə gətirilməsinin zəruriliyini əsaslandırmışdır.

“Bəlkə də qaytardılar”, “Taxıl həkimi”, “Şeir bülülləri”, “Proletar şairi”, “Zırrama”, “Oğru inək”, “Şəhər və kənd”, “Şərq fakültəsi” hekayələrində sovet hakimiyyətinin ilk onilliklərində baş verən proseslər məharətlə əks etdirilmişdir. Xüsusən, 1920-ci illərin ortalarından sonra yazılmış hekayələrində yazıçı, sovet cəmiyyətindəki çətinlik və vahiməni, ictimai ədalətsizlikləri özünəməxsus, üstüörtülü bədii vasitələrlə əks etdirməyi bacarmışdır. Məsələn, “Oğru inək”

---

¹ C.Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edənə, ön söz və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, səh. 124.

hekayəsində pambıq oğrusu kimi tanınan Musa kişinin inəyini də oğurluğa alıxdırmasının təsviri ümumiləşmiş şəkildə yeni cəmiyyətdəki yalan və əliəyriliyi ifadə etməyə imkan vermişdir. Yazıçı bu qənaətə gəlmişdir ki, təzə quruluşda “oğurluq darülfünundan nəinki tək bircə insanlar oğurluq diplomları alırlar, hələ bəlkə heyvanlar da insanlardan geri qalmırlar”¹. Yaxud “Hamballar” hekayəsində Cəlil Məmmədquluzadə “Kommunist hökuməti var qüvvətini və həvəsini məmləkəti düzəltməyə sərf etməkdə” olduğu vaxt ölkədə süründürməçiliyin, özbaşnalığın, hərə-mərcliyin hökm sürməkdə olduğunu göstərmişdir. Nəhayət, zahirən yeni quruluşun müdafiəsi məqsədilə yazıldığı güman edilən “Bəlkə də qaytardılar” hekayəsində yazıçı sovet cəmiyyətinin sinfi fərqləri çox kəskin nəzərə almasından doğan ictimai eybəcərlikləri məharətlə çatdırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin nəsr əsərləri Azərbaycanda bədii nəsrin, xüsusən, kiçik hekayə və povestin bir janr kimi qəti olaraq formalaşması və onun sonrakı inkişafına müsbət təsir göstərmişdir.

* * *

Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərləri Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafında yeni mərhələ təşkil edir. Milli dramaturgiyanın bünövrəsini qoymuş Mirzə Fətəli Axundovun (1812-1878) komediyalarından fərqli olaraq, C.Məmmədquluzadənin komediyaları faciəvi xarakter daşıyan tragikomediyalardır. İlk dram əsəri olan, şeirlə yazılmış “Çay dəsgahı” (1889) ədəbiyyatımızda birinci alleqorik və mənzum dram əsəridir. Dərin ictimai məzmununa malik suallara cavabın axtarıldığı bu əsər milli uşaq dramaturgiyasının ilk nümunəsi kimi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dramaturgiyasının nadir və bənzərsiz nümunəsi olan “Ölülər” tragikomediyası (1909) cəhalət və mövhumat əsarətindən xilas üçün yazılmış, son dərəcə dərin təsir gücünə malik bir əsərdir. “Ölülər” bütövlükdə türk-müsəlman dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda mənəvi buxovları, əsarəti və fanatizmi böyük cəsarətlə yıxıb uçuran dahiyənə əsərdir. Əsərdəki Kefli İskəndər obrazı XX əsrin

---

¹ *C.Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən, ön söz və izahların müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004, səh. 223.

əvvəllərində Azərbaycan cəmiyyətində nəzərə çarpan milli ziyalı təbəqəsinin ümumiləşmiş obrazıdır. Ali təhsil almış, oxumuşlardan olan İskəndər ətrafında baş verən hadisələri dərinləndirən dərk edir, bütün bunları həmvətənlərinə çatdırmaq, onların gözünü açmaq üçün var qüvvə ilə ciddi-cəhd göstərir. Lakin fanatizmin dərin girdabına düşmüş “şəhər əhli” onu anlamaq, başa düşmək səviyyəsində deyil. Atası Hacı Həsən, anası Kərbəlayı Fatma xanım, şəhər sakinləri Məşədi Oruc, Məşədi Baxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa kimi “diri ölümlər” İskəndərə dəli kimi baxır, onun adamları “ölü diriltmək” adı ilə yoldan çıxaran, aldadıb namusunu və şəxsiyyətlərini tapdalayan, İsfahan lotusu Şeyx Nəsrullahın iç üzünü açan təsirli sözlərinə inanmaq istəmirlər.

Şeyx Nəsrullah obrazı ilə “Ölümlər”də bütövlükdə yalançı, fırıldaqçı din xadimlərinin əməlləri ümumiləşdirilir. Təəssüf ki, onun “ölü diriltmək” oyunu əsasında qurduğu planın bir çox məqamları baş tutur. Lakin böyük çətinliklə olsa da, nəhayət, İskəndər qatı fanatizm cəbhəsini yararaq Şeyx Nəsrullahı ifşa edə bilir. Yazıcının əsas qayəsi islam dinini Şeyx Nəsrullah kimi İsfahan lotularından qoruyub təmizləməkdən ibarətdir.

“Ölümlər” əsərindəki qəbiristanlıq səhnəsi Cəlil Məmmədquluzadənin dahiyənə şəkildə düşünüb kəşf etdiyi dramatik məqamdır. Bu səhnə müsəlman cəmiyyətindəki fanatizm və cəhalətin ən acı təzahürlərini meydana çıxarır. Əsərdə İskəndərin bacısı Nazlı və qardaşı Cəlil yeni nəslə təmsil edir, dilmanc Əli bəylə teleqrafçı Heydər ağa kimi epizodik obrazlar isə keçən əsrin əvvəllərində yenidən formalaşmaqda olan yerli ziyalı qüvvələrin bəzi əlamətlərini nümayiş etdirirlər.

“Ölümlər”in əsas qəhrəmanı olan kefli İskəndərin monoloqu Cəlil Məmmədquluzadənin əsərdə çatdırmaq istədiyi bütün fikir və düşüncələri ümumiləşmişdir. İskəndərin Azərbaycan ədəbiyyatında dərin məzmunlu, ən təsirli və ibrətamiz olması ilə seçilən bu məşhur monoloqu təkcə “tarix kitabına qanla yazılmış səhifə” olaraq qalmır, hər dəfə səhnədə səsləndikcə hər dövrün özünəməxsus canlı ölümlərini “diri-diri dəfn etmək” imkanına malik, silahdan daha kəsərlə ittihamnamə kimi səslənənir: “Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabın bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən

sonra gələnələr bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: tuf sizin üzünüzə!”¹.

“Ölülər” əsəri ilk dəfə 1916-cı ildə Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur. Son dərəcə müasirliyi ilə səciyyələnən bu tragikomediya indi də teatrlarımızın repertuarında mühüm yer tutur.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamança” pyesi (1920) mövzusu və ideyasına görə xüsusi aktuallığa malikdir. Şuşa şəhərində qələmə alınmış bu pyesdəki hadisələr “Qarabağda, dağın ətəyində, kəndin kənarında” cərəyan edir. Pyesdə erməni–Azərbaycan münaqişəsi dövrünün hadisələrindən bəhs olunur. Burada real hər b səhnələri təsvir edilməsə də, döyüşdən əvvəlki, yaxud sonrakı vəziyyətlərin təsviri, təqdimi vasitəsilə mövcud qarşıdurmaların gedişatından xəbər tutmaq mümkün olur. Bu mənada “Kamança” pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş birinci bədii əsərdir. Əsərin bir qiymətli cəhəti də ondan ibarətdir ki, erməni–Azərbaycan münaqişəsinin baş verdiyi həmin dövrdə Qarabağda yaşayan ədibin real həyatı müşahidələri əsasında yazılmışdır.

“Kamança” pyesində “atlı dəstəsi sərkərdəsi” Qəhrəman yüzbaşının və onun Vətən torpaqlarının müdafiəsi üçün hər cür fədakarlığa hazır silahdaşlarının yurdsevərlik və insanpərvərlik kimi xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Həmvətənlərinin ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilməsinə baxmayaraq, hirsini və hisslərini böyük çətinliklə cilovlayıb əsir düşmüş ermənini – kamançaçı Baxşını bağışlaya bilməsi Qəhrəman yüzbaşının və onun mənsub olduğu xalqın çox yüksək insani keyfiyyətlərindən biri kimi təqdim edilir. Əsərdə kamançanı da bədii obraz səviyyəsinə qaldırması Cəlil Məmmədquluzadənin dərin humanizmini və əsil sənətkarlıq məharətini nümayiş etdirir. Bütün bunlarla bərabər, C.Məmmədquluzadə “Kamança” pyesinin azərbaycanlı qəhrəmanlarının hər zaman Vətən yolunda mərdlik və cəsarət nümunəsi göstərə biləcəklərini də nəzərə çarpdırmışdır. Humanist yazıçı bütövlükdə millətlərarası münaqişələri “namərd dünya”nın işləri kimi mənalandırır.

Sovet hakimiyyəti illərində yazılmış “Lal”, “Oyunbazlar” və “Lənət” səhnəciklərində (1921) köhnəliyin və geriliyin, mövhumatın və

---

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri, 6 cildə, II cild, Bakı, Azərənəşr, 1983, səh. 60.

cəhalətin tənqidi öz əksini tapmışdır. Bu kiçik həcmli əsərlərdə maarifə, milli məktəbə, dünyəvi təhsilə, fəal vətəndaşlıq mövqeyindən çağırış motivləri olduqca güclüdür. “Danabaş kəndinin məktəbi” pyesində (1921) yazıçı elmi, məktəbi, maarifi işıq, cəhaləti və savadsızlığı isə qaranlıq kimi mənalandırmışdır. C.Məmmədquluzadə 1928-ci ildə komediyanı tamaşaya qoyulmaq üçün Dövlət Türk Akademik Dram Teatrına “Danabaş kəndinin müəllimi” adı ilə təqdim etmişdir¹.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” tragikomedyası (1920) ədəbiyyatımızda istiqlal düşüncəsinə, azərbaycançılıq əqidəsi, və ideologiyasına həsr olunmuş ən ciddi, ən təsirli dram əsəridir. “Anamın kitabı” – Azərbaycanın milli istiqlalı haqqında XX əsr boyu yazılmış silsilə əsərlərin mənəvi Anasıdır. Əgər ədəbiyyatımızda kiçik hekayə Mirzə Cəlilin “Poçt qutusu”ndan çıxmışdırsa, azərbaycançılıq və milli istiqlal ideyaları da bütöv bir konsepsiya kimi “Anamın kitabı”ndan doğulmuşdur. Milli müstəqillik və birlik, soykökə dərin bağlılıq, milli məfkurə və istiqlal uğrunda mübarizə kimi aktual məsələlər “Anamın kitabı”nın əsas mövzu və qayəsini təşkil edir. Nəticə etibarilə “Anamın kitabı” – əsərdəki üç qardaşın komediyası, Ananın faciəsi, Gülbaharın dramıdır².

Mirzə Əbdüləzimin övladları olan ruspərəst Rüstəm bəy, iranpərəst Mirzə Məmmədəli, osmanlıpərəst Səməd Vahid üçün Vətən və Ana kimi müqəddəs anlayışlar mənasını itirmişdir. Yazıçı müqəddəs amalların itirildiyi şəraitdə belə insanların düçar olduğu daxili puçluğu, mənəvi aşınmanı, ictimai iflası təbii və təsirli ədəbi vasitələrlə canlı şəkildə təqdim etmişdir. Əsərdə eyni ata-ananın ayrı-ayrı məsləyə mənsub övladları olmağın məhvə məhkumluğu, milli birliyin zəruriliyi fikri vurğulanır. Dramaturq böyük ürək yangısı ilə göstərir ki, ayrı-ayrı əqidələrə qulluq edən bu “qardaşların” cəmiyyəti-xeyriyyənin iclasında qaldırdıqları məsələlərin xalqa heç bir faydası yoxdur. Rüstəm bəy üçün rus, yaxud slavyan lüğəti hazırlamaqdan, Mirzə Məmmədəlidən ötrü xüsuf və küsuf, yəni ayın və günün tutulmasına dair dərslər verməkdən, Səməd Vahidə görə elmi qafiyə ilə məşğul olmaqdan və osmanlı şivəsində şeirlər yazmaqdan başqa hər şey puç və əfsanədir.

---

¹ Bax: Azərbaycan MEA Əlyazmaları İnstitutunun fondu, A-6, Q-339 (3137), vərəq 1.

² *İsa Həbibbəyli*. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, Azər nəşr, 1997, səh. 369.

C.Məmmədquluzadə “məsləkayrı qardaşlar” mövzusunda rus çarizminin yerli millətlərin savadlı adamlarına şübhəli münasibəti motivini də əlavə etmişdir. Sensor Mirzə Cəfər bəy rus çarizmi tabeliyində olan xalqlara bəslədiyi şübhələri və yaratdığı vahiməni oxuculara çatdırır. Bu motiv vasitəsilə Rusiya hökumətinin Azərbaycan–Türkiyə münasibətlərini və müstəqil Azərbaycan dövləti yaradılması ideyasını daim nəzərdə saxlamağı müəllif tərəfindən xüsusi nəzərə çarpdırılır. Yoxlama məqsədilə “qardaşların” evinə gəlmiş Sensor Mirzə Cəfər bəyin aşağıdakı bəyanatı çarizmin şübhə və vahimələrini bütün mahiyyətilə aydınlaşdırır: “Xub, sizdən görək pünhan olmaya ki, sizin bir para bədxahlarınız hökumət nəzərində sizi belə qələmə veriblər ki, siz üç qardaş söz bir və həmfikir olmusunuz ki, əvvəla, Rusiya islamlarını Türkiyə dövlətinə tərəf çəkib, ittihadı-müslimin cəmiyyətində iştirak edəsiniz. Saniyən, axır zamanlarda Azərbaycanda əmələ gələn Hübbi-vətən və Ədəmi-mərkəziyyət fırqəsinin amalı yolunda çalışmaqdasınız ki, bir tərəfdən Qafqaz Azərbaycanını, digər tərəfdən İran Azərbaycanını – ki, ibarət olsun Təbriz, Tehran, Gilan, Osmanlı və İran Kürdüstanı, Urmu və qeyriləri – bu vilayətləri bir-birinə ilhaq edib, müstəqil Azərbaycan hökuməti əmələ gətirəsiniz və salisən bu fikirdən də uzaq deyilsiz ki, müsəvat və hürriyyət əsaslarını... müntəşir edirsiniz ki, min il yuxuda olan camaat hökumətin əsarət zəncirini qırıb, özləri üçün bir nicat yolu tapsınlar”¹.

Zəhrabəyim ananın özgə məmləkətlərdə təhsil və tərbiyə almış övladlarını birliyə, qarşılıqlı anlaşmaya dəvət etmək söyləri heç bir fayda vermir. Vətənə və ailəyə bağlı ana üçün bundan ağır faciə ola bilməz. Zəhrabəyim ana övladlarının özgə millətlərə xidmət etmələrinə, bir-birindən ayrı düşmələrinə dözə bilməyən əsil Azərbaycan qadınının kamil bədii obrazıdır. Övladlarının əməlləri və rəftarını qəbul etməyən ananın cismən ölümü onun mənəvi qələbəsi kimi səslənir.

Cəlil Məmmədquluzadə xalq, milli birlik, Vətən motivlərini “Anamın kitabı” əsərindəki Zəhrabəyim ana, Gülbahar və habelə Qənbər, Qurban, Zaman obrazları vasitəsilə çatdırmağa çalışmışdır. Əsərdəki çoban surətləri milli mənəviyyatın, xalq adət-ənənələrinin, doğma torpağa bağlılığın həqiqi yaşadıcısı kimi çıxış edirlər.

---

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çinar-çap” nəşriyyatı, 2003, səh. 289–290.

Əbdüləzim bəyin övladlarından yalnız Gülbahar ana Vətənə, doğma xalqa sadıqdır. Cəlil Məmmədquluzadənin Gülbahar obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən, millət və istiqlal amalının dramatik uvertürasıdır. Gülbaharın monoloqu milli birlik və vətənpərvərliklə bağlı son dərəcə təsirli himn kimi səslənir: “Qaldı bircə kitab: bu da anamın kitabı! Budur atam öz əl ilə yazdığı vəsiyyəət... Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gözə-gözə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır.

Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafında gerək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlardır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə. Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyəət edəcək, nə qədər canında nəfəs var, peşman olacaq”¹.

Cəlil Məmmədquluzadənin “Anamın kitabı” böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olub, milli-mənəvi özünüdərk, Vətənçilik, milli birlik və müstəqillik dərslidir. “Anamın kitabı” – Azərbaycanın həm də XXI əsrin başlanğıcındakı tale kitabıdır, milli ədəbiyyatımızın ən mükəmməl Azərbaycannaməsidir. C.Məmmədquluzadə bu əsərlə həm də azərbaycançılıq ideyası və ideologiyasının banisi olduğunu isbat etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Dəli yığıncağı” tragikomediyası (1926) xalqın dilini, milli psixologiyasını, adət-ənənəsini bilməyən, Həzrəti Əşrəf kimi mərkəzdən göndərilərək idarə olunan yadelli hakimlərin və Lalbyuz kimi yabançı həkimlərin buxovundan azad edilməsini gündəliyə çıxaran, bir sözlə, böyük vətəndaşlıq cəsarətilə yazılmış qiymətli əsərdir. “Pul” kəlməsindən başqa yerli xalqın dilində heç bir söz bilməyən Həzrət Əşrəf xarici müdaxilənin və əsarətin acı təzahürlərini meydana qoyur. Əmristandan gəlmiş və xalqın dilini başa düşməyən həkim Lalbyuz obrazı da cəmiyyətdəki eybəcərlikləri mənalandırır.

---

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çinar-çap” nəşriyyatı, 2003, səh. 301-302.

Ədib bu əsərində ədalətsiz, eybəcər ictimai mühitin ağıllı insanları dəliyə çevirdiyini, şərə, zülmə meydan açıldığını göstərmişdir. Əsərdəki Hacı Məhəmmədəli, Hacı Xudaverdi, Hacı Cəfər Kompani kimi tacirlər millətin dərdi-sərini düşünməkdən uzaq olub, yalnız varlanmaq xüyları ilə yaşayır, vaiz Fazil Məhəmməd və onun kimilər isə vəziyyətdən istifadə edib, özlərinin eys-ışrətlə bağlı çirkin niyyətlərini həyata keçirirlər. Ona görədir ki, Pırpız Sona, Farmasyon Rüstəm, Həmzad Qurban kimi ağıllı adamlar dəli vəziyyətinə salınmışlar. Hətta arvadı Pırpız Sonanı qorumaq, yaxud xilas etmək üçün Molla Abbas da özünü süni şəkildə dəliliyə vurmağa məcbur edilmişdir. Burada təsvir edilən “dəlilik” əslində şərti anlayışdır, xəstəliyi, ruhi çatışmazlığı deyil, əksinə, ağıldan bəlanı mənalandırır. Dramaturqun təsvir etdiyi dəlixana bir tərəfdən cəmiyyətdə baş verən mürəkkəblilik və hərc-mərcliyi əks etdirir, digər tərəfdən isə ağıllı adamların “yığıncağı”, müzakirə və mühakimə məclisi təsiri bağışlayır.

Hadisələr zaman və məkan etibarilə dəyişilsə, belə düşünmək olar ki, guya XIX əsr İran Azərbaycanını əhatə etsə də, əslində “Dəli yığıncağı” tragikomedyasında keçən əsrin 20-ci illərində Şura Azərbaycanında baş vermiş proseslər əhatə edilmiş, bütövlükdə yeni qurulmuş cəmiyyət “dəli yığıncağı” adlandırılmışdır.

Son illərdə aşkar edilərək Cəlil Məmmədquluzadənin külliyyatına əlavə edilmiş dörd pərdəli “Ər” pyesi (1930) sovet hakimiyyətinin başlanğıc illərində Azərbaycanda gedən ictimai prosesləri, yeni quruluşun və mühitin doğurduğu vahimə və çəşqınlığı, mənəvi boşluq və ümitsizlik meyillərini dolğun əks etdirir. Yazıçı bu əsərdə firqə namizədi, darülfünun tələbəsi Cahangirin simasında mövcud cəmiyyətə ümid bəsləyən, lakin mənəvi boşluq, xaos mühitində çəşbaş qalmış yenilikçi cavanların ümumiləşmiş obrazını yaratmışdır. Əsərdəki professor Mirzə Ərvahallahxan 20-ci illərdə ali məktəblərdə çalışan, cəmiyyət quruculuğundan çox elm öyrənməyə üstünlük verən yaşlı müəllimlərin həyatı və düşüncələrini özündə cəmləşdirir. Buradakı əsəb xəstəxanasında baş verən hadisələr cəmiyyət həyatındakı gərginlik və anlaşılmaqlığın, mənəvi-ruhi boşluğun açılmasına xidmət edir. Mürşüd dayı obrazının timsalında sanki qarşıdan gələn 37-ci ilin vahiməli, səksəkəli ab-havası göz önünə gətirilmişdir. Azad bəy obrazı isə milli, müstəqil, demokratik dövlət quruculuğuna çağırışın carçısı kimi təqdim olunur. C.Məmmədquluzadə “Ər” pyesi ilə cəmiyyətə-

ti dəyişdirmək və yenidən qurub möhkəmləndirmək üçün bütünlükdə onun xalqın öz içindən çıxmış layiqli bir ərə, başçıya ehtiyacı olduğu ideyasını irəli sürür.

C. Məmmədquluzadə “Yığıncaq” pyesində də sovet cəmiyyətinin ilk onilliyində Azərbaycan cəmiyyətində gedən mürəkkəb ictimai prosesləri, yalançı və zorakı təbliğatın eybəcər təzahürlərini realistsinə əks etdirir.

* * *

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-ictimai fəaliyyətində ən uca zirvəni təşkil edən “Molla Nəsrəddin” jurnalı böyük demokrat ədibin əsərlərində qaldırılan əsas ideya və problemlərin məcmusudur. “Molla Nəsrəddin” XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış molla-nəsrəddinçi ədiblərimizin əsərlərinin çoxcildlik külliyyatıdır. Jurnal milli mətbuatın şah əsəri, millətimizin və milli dövlətimizin dərin mənalı istiqlal kitabıdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalının ideyaları və mübarizəsi bu gün də müasir və gərəklidir.

Qətiyyətə demək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan satirik publisistikasının yaradıcısıdır. Ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində dərc olunmuş yüzlərlə felyetonu və publisist məqaləsi ilə milli satirik publisistika özünün ən kamil səviyyəsinə yüksəlmişdir. C.Məmmədquluzadənin “Sizi deyib gəlmişəm”, “Necə qan ağlamasın”, “Rus məxrəci”, “Niyə məni döyürsünüz”, “Millət”, “Azadiyivıdan”, “Avampəsəd nitqlər”, “Qondarma bəylər”, “Firqələr davası”, “Rişə”, “Yer yoxdur” və b. mükəmməl satirik publisistika nümunəsi olan məqalələrində ifadə edilən mətləblər və ideyalar dövrün, zamanın sözüdür. “Molla Nəsrəddin” jurnalı Azərbaycan xalqının milli oyanışına mübariz bir ordu qədər xidmət etmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə eyni zamanda Azərbaycanda satirik qrafikanın, karikatura sənətinin də əsasını qoymuşdur. O, əhalinin böyük bir hissəsinin yazıb-oxumaq bacarmadığını nəzərə alaraq, geniş xalq kütləsinə xidmət etmək üçün “Molla Nəsrəddin” jurnalında bir neçə səhifənin rəngli karikaturalardan ibarət olmasını təmin etmişdir. Həmin karikaturaların mövzusu və ideyasını, əsas cizgilərini jurnalın rəsamlarına Cəlil Məmmədquluzadə özü vermişdir. Əzim Əzimzadə, Oskar Şmerlinq, İozef Rotter, Qəzənfər Xalıqov, İsmayıl Axundov və

başqa görkəmli karikatura ustaları “Molla Nəsrəddin” məktəbində yetişib formalaşmışlar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı – Azərbaycanca xüsusi ədəbi məktəb yaratmış yeganə mətbuat orqanıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə bədii-ictimai fikirdə azərbaycançılıq ideologiyasının əsas yaradıcılarından biri, böyük Azərbaycan idealının Məcnunu və mücahididir. Demokrat əbidin yaradıcılığı dərin mənalı və həyəcanlı bir Azərbaycan namədir. Mirzə Cəlil publisistikasının şah əsəri sayılmağa layiq olan məşhur “Azərbaycan” məqaləsi (1917) milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi bədii manifestidir. “Azərbaycan” məqaləsi – xalqımızın müstəqil və demokratik dövlət quruculuğu prosesindəki ümummilli vəzifələrinin publisist tərcümanı, carçısı, vətəndaşlıq harayının ifadəsidir. “Azərbaycan” məqaləsi – Azərbaycan coğrafiyasının vətəndaş ədib Cəlil Məmmədquluzadənin mahir qələmi ilə çəkilmiş nadir publisist xəritəsidir. “Azərbaycan” məqaləsindəki aşağıdakı publisist parça hər bir azərbaycanlı üçün həmişəlik ana dili, milli coğrafiya və tarix dərsliyi proqramıdır: “Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumaram. Özümdən soruşuram ki:

– Mənim anam kimdir?

Öz-özümə də cavab verirəm ki:

– Mənim anam rəhmətlik Zəhrabanu bacı idi.

– Dilim nə dilidir?

– Azərbaycan dilidir.

– Yəni vətənim haradır?

– Azərbaycan Vilayətidir.

– Haradır Azərbaycan?

– Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən. Qalan hissələri də Gilandan tutmuş qədim Rusiya hökuməti ilə Osmanlı hökuməti daxilindədir”¹.

Vətənçilik, milli müstəqillik və dirçəliş, tarixi ərazilərin bərpası, ana dili, milli-demokratik cəmiyyət quruculuğu kimi məsələlər Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq prinsiplərinin əsasını təşkil edir.

---

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çinar-çap” nəşriyyatı, 2003, səh. 450.

Son vaxtlar Cəlil Məmmədquluzadənin ayrı-ayrı əsərlərinin, yaxud ədəbi-ictimai baxışlarının düzgün qiymətləndirilmədiyi məqamlara da təsadüf olunur. Həmin “təftişçilər” böyük ədibin dinə münasibətinə də canfəşanlıqla göz gəzdirir, Azərbaycanda dini dəyərlərə həzırkı qayıdış dövründə “Molla Nəsrəddin”i dinsizlikdə ittiham edirlər. Halbuki başda C.Məmmədquluzadə olmaqla bütün molla-nəsrəddinçilər islam dinini “Ölülər” əsərində təsvir olunan “İsfahan lotuları”nın, şeyx nəsrullahların, yalançı, fırıldaqçı din təmsilçilərinin əsəritindən xilas etməyə çalışmışlar. Cəlil Məmmədquluzadənin özünün bu bərədə yazdıqlarına diqqət yetirilərsə, əlavə izaha heç ehtiyac qalmır. Böyük ədib 1906-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının dördüncü sayında dərc olunmuş “Niyə mənə döyürsünüz?” adlı felyetonunda deyirdi: “Əvvəla, mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: bir Allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma siz (mollalar – *İ.H.*) deyirsiniz: Allaha sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadnlara da, fala baxan, tas quran, dua yazan, cadukun, həməzad, əcinnə, kə-lilə, dimnə, şeytan, div, mərrix, sərrix, tərrix... – bunların cümləsinə sitayiş edin!

...Mən də Mollayam, siz də molla. Amma mən müsəlman qardaşlara deyirəm: – Ey müsəlmanlar, gözünüzü açınız, mənə baxınız. Amma siz mollalar deyirsiniz: – Ey müsəlmanlar, gözünüzü yumunuz və mənə baxınız...”¹.

Cəlil Məmmədquluzadə bir qədər sonra – 1911-ci ildə fikrini daha açıq ifadə edərək, məqsədinin din pərdəsi altında xalqı fanatizm girdabına salan yalançı dinçilərin iç üzünü açıb göstərməkdən, milləti onların əsəritindən xilas etməkdən ibarət olduğunu bəyan edir: – “Molla Nəsrəddinin məqsədi nə dinə sataşmaqdır, nə təzə bir məzhəb icad etməkdir. Molla Nəsrəddinin qəsdı vəhşi adətlərin ortalıqdan götürülməyi yolunda çalışmaqdır”².

Böyük ədibin və ümumən molla-nəsrəddinçilərin əsərlərindəki tənqidin xarakteri də bir çox hallarda düzgün dərk olunmur. Çox yanlış olaraq molla-nəsrəddinçi satırını Mirzə Cəlilin öz xalqını təhqir etməsi

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Əsərləri, 6 cildə, III cild, Bakı, 1984, səh. 16.

² *Cəlil Məmmədquluzadə*. Əsərləri, 6 cildə, IV cild, Bakı, 1985, səh. 157.

kimi mənalandıranlar da var. Əvvəla, diqqət yetirilərsə, aydın görünər ki, Cəlil Məmmədquluzadə və digər molla nəsrəddinçilər ayrılıqda götürülmüş Novruzəlini, yaxud Usta Zeynalı, yəni ayrı-ayrı fərdləri deyil, onları cəhalət girdabına düşər edib, bələlara salmış üsul-idarəni, rejimi, mənəvi əsarəti yaradanları ifşa etmişdir. Əcnəbilərin seyrə bəlonlarla çıxdığı bir zamanda Novruzəlinin divanxananı tanıyıb poçtxanaya bələd olmamasının, yaxud Danabaş kənd camaatının məktəbin funksiyasının nədən ibarət olduğunu bilməməsinin əsil səbəbkarları kimlər idisə, Cəlil Məmmədquluzadə də onların qənimi idi. İkincisi, insan kimi Novruzəlinin, Usta Zeynalın... xarakterindəki işığı, sədaqəti, mənəvi saflığı, halallığı Mirzə Cəlil böyük sevgi ilə, ürək yanğısı ilə qələmə almış, Novruzəlilərin haqları, oyanışı, milli özünüdərkə uğrunda əzablı yollardan keçmiş, vətən və millət yolunda, “Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanında” can qoymuşdur. Əsil vətəndaş narahatlığı ilə “hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın (Azərbaycanın – *İ.H.*) qeydinə qalmağa” çağırmışdır. Fikrimizcə, C.Məmmədquluzadənin, ümumən, molla nəsrəddinçilərin yaradıcılığında tənqidin xarakterini düzgün dəyərləndirməmək bütövrükdə ədəbiyyatın inkişafında xüsusi mərhələ olan tənqidi realizm ədəbi cərəyanının mahiyyətinə lazımınca qiymət verilməməsi ilə bağlıdır. Firudinbəy Köçərlinin hələ 1906-cı ildə söylədiyi mülahizələr Mirzə Cəlil yaradıcılığında tənqidin mahiyyətini aydın başa düşməyə kömək edir: “Molla Nəsrəddin” nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islahat etməkdən ibarət olan məqsədini tamamilə yerinə yetirir”¹.

Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan ictimai fikrində həmişə “böyük demokrat” adlandırılmış, ancaq bu ad altında daha çox keçmiş ideologiyanın şərtlərinə uyğun olaraq yazıçının “burjua mətbuatına” qarşı mübarizəsi, ateizmi, beynəlmilətçiliyi kimi həqiqi demokratiyaya əslində dəxli olmayan qondarma mətləblərdən bəhs olunmuşdur. Bu mənada Mirzə Cəlilin demokratik görüşləri, demək olar ki, öyrənilməmiş qalan, lakin elmi həllini gözləyən məsələlərdəndir. Ədibin “Təzə partilər”, “Azadəyi-vicdan”, “Xöşbəxtlik”, “Firqələr davası” və s. məqalələrində Azərbaycan cəmiyyətində çoxpartiyalı sistem, insan haqları, konstitusiyaya hüquqları, demokratik seçki kimi məsələlər

¹ *Firudinbəy Köçərli*. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1963, səh. 117.

haqqında yetkin qənaətləri ifadə olunmuşdur ki, bununla C.Məmməd-quluzadə həm də cəmiyyətsünas ədib və ictimai xadim olduğunu bir daha təsdiq etmişdir. Tiflisdə Müsəlman Milli Komitəsinin yığıncağında oxumaq üçün yazdığı “Cümhuriyyət” (1917) məqaləsi Mirzə Cəlilin cəmiyyətsünaslıq görüşlərinin yekunu və zirvəsidir. “Cümhuriyyət” məqaləsi – Cəlil Məmmədquluzadə demokratizminin nizamnaməsidir. Böyük demokrat ədib bu proqram xarakterli əsərində “pədsahlıq taxtından yıxılan Nikolayın ... idarəsi dağılandan sonra” ölkədə yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə çaşqın qalmış, yol axtaran azərbaycanlılara – həmvətənlərinə respublika tipli müstəqil dövlət qurmaq uğrunda səy göstərməyi zəruri saymışdır: “Cümhuriyyət, yəni latınca “Respublika” elə bir hökumətə deyirlər ki, orada məmləkətin idarəsi camaatın öz idarəsində və ixtiyarındadır”¹.

Cəlil Məmmədquluzadə “Cümhuriyyət” məqaləsində təklif etdiyi dövlət quruculuğunun əsas prinsiplərini də həmvətənlərinə şərh və bəyan etmişdir. “Məmləkət müəyyən qanunlar gücü ilə idarə olunur.

O qanunları yazan və təsdiq edən millətin məbusları, yəni vəkilləridir. Məmləkətin rəisinə prezident deyilir. Prezidenti ya millət özü seçir, ya parlaman, yəni millət vəkilləri seçir. Prezident məmləkəti idarə etməyə özünə köməkçi hesabında vəzirlər təyin edir.

Cümhuriyyət idarəsinin seçkisinin dörd vacib şərti var... Bu şərtlərin əvvəlincisi ümumilikdir. Yəni məmləkətdə yaşayan nüfuzun cəmişi seçkidə iştirak etməlidir... şərtlərin ikincisi seçkinin müsəvi olmasıdır, yəni səslərin bərabərliyi. Məsələn, mən əgər xan və bəyəm, mənəm də səsim birdir, sən çoban və rəiyyətsən, sənəm də səsin birdir. Üçüncü şərt seçkinin düzbəduzlüyüdür... Dördüncü şərt seçkinin gizli olmasıdır”².

C.Məmmədquluzadənin vaxtilə “cümhuriyyətin vacib əsasları” adlandırdığı prinsiplər bu gün də aktualdır. Azərbaycan indi məhz Mirzə Cəlilin arzu etdiyi şəkildə müstəqil, demokratik cümhuriyyət quruculuğunu uğurla davam etdirmək və onu möhkəmləndirmək imkanı qazanmışdır.

---

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Cümhuriyyət (tərtib edənə və müqəddimənin müəllifi İ.Həbibbəyli). Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, 2002, səh. 97.

² Yəni orada, səh. 98-99.

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin milli-mənəvi oyanış, tərəqqi və dirçəliş, milli istiqlal, vətəncilik məsələlərinə həsr edilən, həmişə də müasir səslənən ölməz bədii-publisist əsərləri Azərbaycanda hazırkı milli və müstəqil dövlət quruculuğuna, milli-mənəvi özünüdərk prosesinə uğurla xidmət edir.

* * *

Əsərlərinin nəşri baxımından görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “bəxti” gətirmişdir. Doğrudur, böyük ədib öz sağlığında əsərlərini çap etdirmək yollarında xeyli zəhmətlər çəkmiş, maneələrə rast gəlmiş, tam külliyyatının çapına nail ola bilməmişdir. Müasirlərinə yazdığı ayrı-ayrı məktublardakı “Məhəmməd-həsən əminin eşşəyi”ni (“Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti nəzərdə tutulur – *İ.H.*) istəyirəm yazıb göndərəm, sensor izn versin. İrəvanda çap etdirim. Hərçənd aqlım kəsmir camaat oxusun”¹, yaxud “Hekayələri Orucovlara (“Orucov qardaşları” mətbəsinə – *İ.H.*) göndərmək fikrindəyəm, yayda söz vermişəm. Hərçənd Tiflisdə Zeynal da xahiş edir ki, ona verim”² kimi sətirlər Mirzə Cəlilin həmişə əsərlərinin nəşri qayğıları ilə məşğul olduğunu göstərir.

“Xatiratım” memuarından aşağıdakı fikirlər isə böyük demokrat yazıçının bu cəhətdən hətta müəyyən vaxtlarda ümitsiz olduğunu da göz önünə gətirir: “...Yazmaq istəyirdim! Çox istəyirdim yazmaq! Amma bilmirdim niyə yazım və kimdən yazım? Çünki ümidvar deyildim ki, yazdıqlarımı çap eləməyə və intişara qoymağa hökumət izn verəcək. Və göürdüm ki, necə ki qəzet icazəsini almaq mümkün deyil, habelə də əlyazmasını da kitab surətində birdəfəlik çap eləməyə də sensor idarəsi mane olur. Bə çarə nə? Yazırdım ki, görək nə vaxt bu yazıları çapa vermək mümkün olacaq”³.

¹ *Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr*. Məktublaşma (Müqəddiminin müəllifi Elçin, toplayanı, tərtib edəni və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı, “Çinar-çap” nəşriyyatı, 2003, səh.13.

² Yenə orada, səh.37.

³ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Əsərləri, VI cild (tərtib edənlər Ə.Mirəhmədov, T.Həsənzadə). Bakı, Azərənəşr, 1985, səh.152.

Bütün bunlara baxmayaraq, XX əsr boyu əsərləri ən çox nəşr olunan yazıçılar sırasında Cəlil Məmmədquluzadə ön cərgədə durur. Görkəmli yazıçının əsərlərinə nəşirlər tərəfindən çox müraciət edil-məsinin əsas səbəbi, ilk növbədə, onun yaradıcılığında millilik, yük-sək vətəndaşlıq, tipiklik, ideyalılıq, vətənpərvərlik, sadəlik kimi xüsu-siyyətlərin qabarıq ifadə olunması ilə əlaqədardır. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda kitab nəşrinin yenicə intişar tapdığı ilk illərdən, yəni hələ sağlığında ikən yazıçının ayrı-ayrı əsərləri qəzet və jurnal səhi-fələrində yayımlanmaqla yanaşı, kiçik kitablar halında da vaxtaşırı nəşr edilmişdir. Mirzə Cəlilin keçən əsrin əvvəllərində məslək dostu Ömər Faiq Nemanzadə və xeyriyyəçi tacir Məşədi Ələsgər Bağirovla birlikdə təsis etdikləri “Qeyrət” nəşriyyatında “Poçt qutusu” (1905), “Usta Zeynal” (1906), “İranda hüriyyət”, “Qurbanəlibəy” (1907) he-kayələrindən hər biri ayrıca kitab halında çap edilib geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır. Məşhur mollanəsrəddinçi rəssam Oskar Şmer-linq (1864–1938) adı çəkilən kitablardan axırıncı üçünə çox düşündü-rücü və cəlbədicə karikaturalar çəkmişdir. Bu kitablar Qafqaz Təhsil Dairəsinin xüsusi tapşırığı ilə xalq məktəblərində geniş şəkildə yayıl-mış və böyük rəğbətlə qarşılanmış, hətta 1916-cı ildə Tiflisdə “Gür-cü” nəşriyyatının mətbəəsində çapdan buraxılmış cəmi on bir səhifə-lik “Nigarançılıq” kitabı da ədəbi mühitdə ciddi əks-səda doğur-muşdur.

Bu kiçik kitablarda xalq həyatına bağlılıq, düşündürücü, ibrətamiz ideya-məzmun, milli kolorit, fəal vətəndaşlıq mövqeyi, sadə, nağılvəri dil və üslub Cəlil Məmmədquluzadəni qısa vaxtda geniş xalq kütlə-lərinin taleyindən xəbər verən görkəmli yazıçı kimi tanıdıb məşhurlaş-dırmışdır. Bundan başqa, keçmiş sovet cəmiyyətinin elan etdiyi, lakin çoxu kağız üzərində qalan ali prinsiplərlə də Mirzə Cəlilin gerçək sə-nət məramının bir çox hallarda təsadüfi səsleşməsi sovet Azərbayca-nında ədibin çoxcildliklərinin kütləvi tirajla nəşrinə dövlət səviyyə-sində qayğı göstərilməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə, həyatının 1920–1930-cu illərə aid mərhələsində də C.Məmmədquluzadənin əsərlərinə maraq nəinki sönməmiş, hətta qüvvətlənmişdir. Bu dövrdə Mirzə Cəlilin “Baqqal Məşədi Rəhim” (1925), “Molla Fərzəli” (1925), “Sirkə” (1925), “Şeir bülbülləri” (1925), “Konsulun arvadı” (1926) hekayələri kiçik kitabçalar halında nəşr edilib yayılmışdır. Hətta Cəlil Məmmədquluzadənin ilk hekayələr toplusu da “Bəlkə də

qaytardılar” adı ilə 1927–1928-ci illərdə əvvəlcə əski əlifba ilə, sonra isə latın qrafikası ilə nəşr edilmiş, yazıcının yaradıcılığı ilə nisbətən əhatəli tanışlıq üçün münasib imkan yaradılmışdır. Ədibin 1909-cu ildə tamamlanmış, 1916-cı ildə Bakıda böyük uğurla tamaşaya qoyulmuş məşhur “Ölülər” tragikomediyasını yazıçı yalnız sovet hakimiyyəti illərində – 1925 və 1929-cu illərdə iki dəfə dalbadal çap etdirmək imkanı qazanmışdır. Mətnşünaslıq baxımından bəzi qüsurlarına baxmayaraq, bu nəşrlər “Ölülər”i Azərbaycanın hər yerində oxumaq və yaymaq üçün əlverişli meydan açmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin vəfatından sonra böyük ədibin əsərlərinin nəşri bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələ Mirzə Cəlilin, dünyasını dəyişdiyi 1932-ci ildən Azərbaycanın müstəqilliyi ərəfəsinə qədərki böyük bir dövrü əhatə edir. Həmin mərhələdə C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin toplanılması istiqamətində ardıcıl və səmərəli iş aparılmış, yazıcının əsərləri sistemli şəkildə tərtib edilərək nəşr olunmuşdur. Ədibin əsərlərinin ayrı-ayrı nəşrlərinə müqəddimələr yazılması, kitablara qeyd və izahların əlavə olunması həmin nəşrlərin elmi xarakter daşmasını səciyyələndirir. Bu cəhətdən tanınmış ədəbiyyatşünaslar Həbibulla Səmədzadə və Əziz Mirəhmədovun xidmətləri yüksək qiymətə layiqdir. H.Səmədzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin¹ və “Dəli yığıncağı” tragikomediyasının əlyazma variantlarını əldə edib, 1936–1938-ci illərdə ayrı-ayrı kitablar şəklində çap etdirmişdir. O, həmçinin C.Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin komediyalardan və hekayələrdən ibarət iki cildini qısa müddətdə hazırlayıb, 1936-cı ildə tanınmış tənqidçi Əli Nazimin müqəddiməsi ilə oxuculara çatdırmışdır². Bu, Mirzə Cəlilin bədii irsinin sistemli və elmi nəşrinin başlanğıcı, etibarlı təməlidir. Sonrakı bütün nəşrlər bu ikicildliyin zəminində meydana çıxmışdır. Filologiya elmləri namizədi, dosent Həbibulla Səmədzadə bu ikicildlik nəşrlə özünü ciddi mətnşünas, zəhmətkeş bir mirzəcəlişünas kimi təsdiq etmişdir. O az sonra, 1947-ci ildə tanınmış ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədovla birlikdə “Əsərlər”in üçüncü cildini də hazırlayıb bu

---

¹ *Həbibulla Səmədzadə*. “Molla Nəsrəddin”in bir əsəri haqqında. “Ədəbiyyat qəzeti”, 9 yanvar 1935-ci il.

² *Cəlil Məmmədquluzadə*. Əsərləri, I c. (Əli Nazimin müqəddiməsi ilə). Bakı, Azərnəşr, 1936; Əsərləri, II c. (“Bir neçə söz”lə). Bakı, Azərnəşr, 1936.

qiymətli nəşri tamamlamışdır. Görkəmli yazıçı və ədəbiyyatşünas Mir Cəlalin dərin məzmunlu müqəddiməsi ilə nəşr olunmuş həmin cildə C.Məmmədquluzadənin məqalələri və felyetonları toplanmışdır. Bu cild üzərindəki səmərəli mətnşünaslıq işi Əziz Mirəhmədov (1920–2002) üçün Mirzə Cəlilin həyatı və yaradıcılığının əhatəli tədqiqi, əsərlərinin nəşri baxımından baş məşq rolunu oynamışdır. Sonralar Ə.Mirəhmədov C.Məmmədquluzadənin ədəbi-jurnalistik fəaliyyəti haqqında sanballı doktorluq dissertasiyası Cəlil Məmmədquluzadənin üçcildliyi¹ və altıcildliyinin² çapa hazırlanması və nəşri məsələlərini Əziz Mirəhmədov yaxın həmkarı Turan Həsənzadə ilə birlikdə böyük fədakarlıqla həll etmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının yenidən fak-simile nəşrlərinin, Cəlil Məmmədquluzadə və Həmidə xanımın məktublarının³ da kitab halında nəşrə hazırlanmasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun müstəsna xidmətləri vardır. Mollanəsrəddinçi ədəbiyyatın nəşri sahəsində çalışan yeni nəsillə mətnşünaslar, o cümlədən bu sahədə ardıcıl fəaliyyət göstərən filologiya elmləri namizədi Turan Həsənzadə məhz Əziz Mirəhmədovun mətnşünaslıq məktəbində yetişib formalaşmışlar. Bütün bunlara görə Ə.Mirəhmədov, son otuz ilin ən görkəmli mirzəcəlişünası, ədəbin bədii-publisist irsini xüsusi fədakarlıqla tərtib edib nəşr etdirən mətnşünas alimdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Əziz Şərif (1895–1988) mirzəcəlişünaslığın əsas yaradıcılarından biri olmaqla bərabər, həm də ədəbin ayrı-ayrı əsərlərinin toplanılıb aşkara çıxarılmasına, xüsusən rus dilində nəşrinə bütöv bir ömür sərf etmiş fədakar tərcüməçi, ciddi mətnşünas və böyük naşirdir. Əziz müəllim yazığının 1905-ci ildə

---

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Əsərləri, 3 cildə. I c. (tərtib edənlər Əziz Mirəhmədov və Turan Həsənzadə, müqəddimə Mirzə İbrahimov). Bakı, Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1966; Əsərləri, II-III cildlər (həmin tərtibatda). Bakı, 1967.

² *Cəlil Məmmədquluzadə*. Əsərləri, 6 cildə (tərtib edənlər Əziz Mirəhmədov və Turan Həsənzadə; müqəddimə Ə.Mirəhmədov). Bakı, Azərənəşr, 1982–1985.

³ *Həmidə və Cəlil Məmmədquluzadələr*. Məktublar (tərtib edən, müqəddimə və izahların müəllifi Əziz Mirəhmədov. Xüsusi redaktoru İsa Həbibbəyli). Bakı, “Gənclik”, 1994.

“Kavkazskiy raboçi listok” qəzetində dərc edilmiş “Binəsiqlər” və “Xeyir-dua” adlı məqalələrini, habelə “Kaspi” qəzetində çap olunmuş mətbu yazılarını aşkara çıxarmış və ədəbi ictimaiyyətə çatdırmışdır¹.

Əziz Şərif böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi ilə yarım əsrdən çox ardıcıl surətdə məşğul olmuşdur. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii-publisist əsərlərinin rus dilinə tərcüməçiləri arasında orijinalın ruhuna, milli koloritə ən çox uyğun olan tərcümələr Əziz Şərifə məxsusdur. Xatirələrindən məlum olur ki, o, məsələn, “Zırrama” hekayəsindəki “zırrama” sözünün ən münasib qarşılığını tapmaq üçün bir ilə yaxın düşünüb-daşınmış, yaradıcılıq axtarışları aparmış, nəhayət, müxtəlif variantlar içindən “pustoxlıst” ifadəsini qəbul etmişdir. Professor Əziz Şərifin fədakar tədqiqatçılıq və tərcüməçilik işi sayəsində “Molla Nəsrəddin” necə yarandı” kimi sanballı monoqrafiya ilə bir sırada Mirzə Cəlilin əsərləri Bakıda² və Moskvada³ rus dilində kitab halında çapdan çıxmış, keçmiş İttifaq məkanına və dünyaya yayılmışdır.

Görkəmli yazıçı və tanınmış ədəbiyyatşünas Mir Cəlil Paşayevin (1908-1978) bir ədib və ictimai xadim kimi Cəlil Məmmədquluzadənin zəngin irsi, çoxcəhətli fəaliyyətinin tədqiqi və nəşri sahəsində müstəsna xidmətləri vardır. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında ən obyektiv, dərin və qiymətli elmi əsərləri Mir Cəlil Paşayev yazmışdır. Yazıçı-alimin xüsusən “Anamın kitabı”nda vətənpərvərlik” (1942), “Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələri” (1944), “Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının məfkurə mənbələri” (1947), “Danabaş kəndinin əhvalatları” haqqında” (1953), “Cəlil Məmmədquluzadə” (1960), “Ölməz “Ölülər” haqqında” (1963), “Kiçik hekayələrin böyük ustası” (1965), “Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi haqqında” (1966), “Məzlum Şərfin böyük ədibi” (1966), “Cəlil Məmmədquluzadə yara-

---

¹ *Əziz Şərif*. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında yeni material. “Sovet Gürcüstanı” qəzeti, 9 may 1941-ci il, “Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti”, 1956, №15.

² *Дж. Мамедкулузаде*. Уста Зейнал. Баку, 1982; Бородатый ребёнок. Б., 1983. Избранные произведения в двух томах. Б., 1966.

³ *Дж. Мамедкулузаде*. Курбанали-бек. Москва, 1950; Почтовый ящик. М., 1958; Избранное. М., 1959 и др.

dıcılığında xəlqilik” (1966) kimi əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bir qoluna çevrilmiş mirzəcəlişünaslığa sanballı elmi töhfələrdir. Mir Cəlal müəllim Cəlil Məmmədquluzadəyə “kamil ustad”¹ kimi yüksək qiymət vermişdir.

Professor Mir Cəlalin müxtəlif illərdə Cəlil Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin üçüncü cildinə (1947), yazıcının Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin (1953) və “Ölülər” pyesinin (1963) ayrıca kitab halında nəşrlərinə, “Dram və nəsr əsərləri” adlı kitabına (1958) yazdığı müqəddimələr mirzəcəlişünaslığın qiymətli nümunələri olmaqla yanaşı, həm də nəşr edilən kitabların dolğun və əhatəli təqdiminə uğurla xidmət etmişdir.

Mirzəcəlişünaslığın bir elmi istiqamət kimi formalaşmasına ciddi təkan verən “Böyük demokrat” monoqrafiyasını yaratmış xalq yazıçısı, akademik Mirzə İbrahimovun (1911-1993) ədibin əsərlərinin üçcildliyinə yazdığı dərin məzmunlu və geniş həcmli “Cəlil Məmmədquluzadə” adlı müqəddimə görkəmli satirik yazıcının mükəmməl elmi-ədəbi portreti sayılmağa layiqdir. Bu qiymətli müqəddimə-məqalə Mirzə Cəlilin üçcildliyində toplanmış əsərlərə, ədibin zəngin yaradıcılıq yolunu, ideya-mənəvi təkamülünü yaxından izləmək istəyənlərə etibarlı bələdçilik edir. Məqalədə Cəlil Məmmədquluzadə “parlaq bir əbədi məktəb”² yaratmış qüdrətli sənətkar kimi dəyərləndirilir.

Əsasən görkəmli sabirşünas kimi tanınmış Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü Abbas Zamanov (1911-1993) mirzəcəlişünaslığa da sanballı töhfələr vermişdir. Abbas müəllim Mirzə Cəlilin əsərlərinin ən fəal və ardıcıl fəaliyyət göstərən redaktoru kimi diqqəti cəlb edir. Cəlil Məmmədquluzadənin “Dram və nəsr əsərləri” (1958), “Felyetonlar, məqalələr, xatirələr, məktublar” (1961) kitablarında prof. A.Zamanovun redaktorluq səliqəsi aşkar nəzərə çarpır. Abbas Zamanov eyni zamanda Həmidə xanım Məmmədquluzadənin “Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim” kitabını da ilk dəfə olaraq Azərbaycan və rus dillərində nəşr etdirməklə mirzəcəlişünaslığa böyük xidmət göstər-

---

¹ *Mir Cəlal*. Kamil ustad. “Kommunist” qəzeti, 24 dekabr 1944-cü il.

² *Mirzə İbrahimov*. Cəlil Məmmədquluzadə. Bax: C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, 3 cildə, I c., Bakı, 1966, səh. 1

mişdir¹. Cəlil Məmmədquluzadə barəsində qiymətli məqalələr və nədir xatirələr də birinci dəfə Abbas Zamanovun rəhbərliyi və fəaliyyəti sayəsində ədəbi ictimaiyyətə çatdırılmışdır².

Cəlil Məmmədquluzadə əsərlərinin tədqiqi və nəşri sahəsində ikinci mərhələ XX əsrin 80-ci illərinin II yarısından etibarən başlamışdır. Bir tərəfdən elmi-ədəbi mühitdə Mirzə Cəlilə süni şəkildə “təftişçi” mövqedən yanaşmaq meyillərinin nəzərə çarpması, müxtəlif bəhanələrlə yazıçını gözdən salmağa cəhd göstərilməsi, habelə keçid dövründə kitab nəşri sahəsində respublikada yaranmış çətinliklər bu mərhələdə yazıçının əsərlərinin nəşrini bir növ arxa plana keçirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 1986-1991-ci illərdə Mirzə Cəlilin yalnız “Məktəb kitabxanası” seriyası ilə kiçik həcmli bir kitabı oxuculara çatdırılmışdır³.

Digər tərəfdən isə həmin dövrdə Cəlil Məmmədquluzadənin nəməlum əsərlərinin üzə çıxarılıb nəşr edilməsi sahəsində səmərəli axtarışlar aparılmışdır. Bu sətirlərin müəllifinin axtarışları sayəsində yazıçının ilk dəfə qeyd olunan mərhələdə tapılıb oxuculara təqdim olunan dördpərdəli “Ər” pyesi⁴, “Oyunbazlar” və “Lənət”⁵ səhnəcikləri müəyyən çətinliklə dövrü mətbuatda və ayrıca kitab halında⁶ nəşr olunsada, elmi-ədəbi mühitdə sükutla qarşılanmışdır.

---

¹ *Həmidə Məmmədquluzadə*. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrim. Bakı, 1967; 1981

² *Cəlil Məmmədquluzadə*. Məqalələr və xatirələr (tərtib edənlər A.Zamanov, R.İbrahimova, Ə.İbadoğlu; redaktoru A.Zamanov). Bakı, Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1967

³ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən və ön sözün müəllifi prof. Firudin Hüseynov). “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1987.

⁴ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Ər (çapa hazırlayanı İ.Həbibbəyli). “Azərbaycan” jurnalı, 1987, №6.

⁵ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Lənət. “Sovet Naxçıvanı” qəzeti, 7 dekabr 1986, №283 (14.624); Oyunbazlar. “Sovet Naxçıvanı”, 30 dekabr 1986, №293 (14.634); “Qobustan” jurnalı, 1986, №4.

⁶ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Pyeslər. (Ər, Lənət, Oyunbazlar) Tərtib edən, ön söz və şərhlərin müəllifi İsa Həbibbəyli. “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1990.

Cəlil Məmmədquluzadə irsinin tədqiqi və nəşri məsələsinə yeni maraq görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə 1994-cü ildə dövlət səviyyəsində ədibin 125 illik yubileyinin böyük təntənə ilə qeyd olunmasından sonra ciddi surətdə artmağa başlamışdır. Bu dövrdən etibarən Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə haqqında yeni və sanballı tədqiqat əsərləri meydana çıxmış, yazıçının əsərlərinin nəşrinə münasibətdəki sükut bunu sınımsızdır. Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərlərinin tamaşaya qoyulması sahəsində də məhz bu dövrdən ciddi irəliləyiş müşahidə olunmaqdadır. İlk dəfə olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərindən seçilmiş nümunələr əsasında çap olunmuş “Cümhuriyyət” kitabı¹, “Çinar-çap”² və “Çaşıoğlu”³ nəşriyyatlarında çap edilmiş “Seçilmiş əsərlər” adlı kitablar yazıçının irsinin latın qrafikası ilə nəşri sahəsində irəliyə doğru atılmış faydalı addımlardır. Məmmədquluzadələr ailəsinin məlum məktublarla yanaşı 119 məktubunun ilk dəfə oxuculara çatdırıldığı “Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr. Məktublaşma”⁴ adlı orijinal nəşr də bu sahədə yeni hadisə hesab oluna bilər. Xüsusən, Əziz Mirəhmədovun redaktorluğu ilə hazırlanmış “Molla Nəsrəddin” jurnalının faksimile çapının birinci (1996) və ikinci (2002) cildlərinin latın qrafikası ilə nəfis nəşri⁵ böyük elmi-ədəbi əhəmiyyətə malikdir. Bu dövrdə Moskvada nəşr olunan “Djalil Mamedkulizade (Molla Nasreddin)” kitabı⁶ Cəlil Məmmədquluzadənin həm həyatı və yaradıcılığı, həm də ayrı-ayrı bədii-publisist əsərləri ilə daha geniş məkanda tanışlıq üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

¹ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Cümhuriyyət (tərtib edəni və ön sözün müəllifi İsa Həbibbəyli). Naxçıvan, “Qeyrət” nəşriyyatı, 2002.

² *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni, müqəddimə və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı, “Çinar-çap”, 2003.

³ *Cəlil Məmmədquluzadə*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni, müqəddimə və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli). Bakı, “Çaşıoğlu”, 2004.

⁴ Mirzə Cəlil və Məmmədquluzadələr. Məktublaşma. (Ön sözün müəllifi Elçin, toplayanı, tərtib edəni, söz ardının və izahların müəllifi İsa Həbibbəyli). B., “Çinar-çap”, 2003.

⁵ “Molla Nəsrəddin”, I c. (tərtib edəni Turan Həsənzadə, redaktoru və ön sözün müəllifi Ə.Mirəhmədov). Bakı, Azərənəşr, 1996; “Molla Nəsrəddin”, II c. (tərtib edəni T.Həsənzadə, redaktoru Ə.Mirəhmədov). Bakı, Azərənəşr, 2002

⁶ *Иса Габуббейли*. Джалил Мамедкулизаде (Молла Насреддин). Москва, “Наука”, 1999.

Bu nəşrdə ilk dəfə olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin “Ər” pyesi, “Lənət” və “Oyunbazlar” adlı səhnəcikləri, “Təzə xəbər” hekayəsi, “Molla Nəsrəddin” jurnalında və “Yeni yol” qəzetində dərc olunmuş 150-dən çox məqalə və felyetonu, vaxtilə “Şərqi-Rus” qəzetində getmiş “Naxçıvana səyahət”, “Müsəlman teatri”, “4 iyun, Tiflis” məqalələri, habelə Xanzadənin “Arvad” hekayəsinin rus dilindən, Marağalı Zeynalabdının “Səyahətnameyi-İbrahimbəy” romanından seçilmiş parçanın fars dilindən tərcümələri geniş oxucu kütləsinə çatdırılır. Bundan başqa, Mirzə Cəlilin və Həmidə xanım Məmmədquluzadənin bir çox naməlum məktubları, habelə onlara ünvanlanmış çoxsaylı məktublar da birinci dəfə bu nəşrə daxil edilmişdir. Eyni zamanda, Cəlil Məmmədquluzadəyə aidiyyəti tam təsdiq olunmayan, əksinə, Məmməd Səid Ordubadiyə məxsus olduğunu daha çox ehtimal etdiyimiz “Azərbaycan padşahları”, “Veyillər” və “Ana dili” adlı məqalələrin çoxcildliyə daxil edilməsi lazım bilinməmişdir. Bunun müqabilində yazıcının əsərlərinin müxtəlif nəşrlərində qeyri sabit şəkildə, ara-sıra təmsil olunan “Fatma xala”, “Qiyamət”, “Qəza müxbiri”, “Eydirəmazan” kimi hekayələr ilk dəfə bu nəşrdə öz yerini tapmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin satirik şeirlərinə də ilk dəfə olaraq bu nəşrdə ayrıca yer ayrılmışdır. Məlum olduğu kimi, Mirzə Cəlilin satirik şeirlərindən nümunələr ilk dəfə “Mollanəsrəddinçi şairlər” kitabında¹ oxuculara təqdim olunmuşdur. Həmin kitabda Cəlil Məmmədquluzadəyə aid edilən 14 şeir verildiyi halda, hazırkı dördcildlikdə ədibin 30 şeri öz əksini tapır. Əhəmiyyəti nəzərə alınaraq vaxtilə Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən tərtib edilmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalının Cənubi Azərbaycan üzrə abunə dəftərləri də yeni nəşrdə özünə yer tapmışdır².

Böyük demokrat ədibin dördcildlik külliyyatına ilk dəfə daxil edilmiş çoxsaylı məqalə və felyetonların böyük qismi, ehtimal ki, sovet hakimiyyəti illərində nəşr olunmuş əvvəlki çoxcildliklərə daha çox həmin dövrün ideoloji prinsiplərinə uyğun gəlmədiyi üçün salınmamışdır. Xüsusən, “Füyuzat” jurnalına və füyuzatçılara, “Tərcüman”

¹ Bax: “Mollanəsrəddinçi şairlər” (tərtib edəni prof. A.Zamanov və K.Əliyev, redaktoru A.Zamanov). Bakı, “Yazıçı”, 1986, səh. 11-28.

² “Abunə dəftəri”. İlk dəfə tam halda İ.Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” kitabında (Bakı, 1997, səh. 548-564) çap olunmuşdur.

qəzetinə və tərcümançılara, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təmsilçilərinə, habelə Türkiyə, Rusiya və İranla bağlı məsələlərə həsr olunmuş məqalə və felyetonlar bu qəbildəndir. Bundan başqa, tərtibçilər sovet dövrünün ayrı-ayrı mətləblərini tənqid edən bəzi ciddi publisistika nümunələrini çoxcildliklərə daxil etməkdən ehtiyatlamıblar. Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalında və digər mətbuat orqanlarında müxtəlif gizli imzalarla getmiş məqalə və felyetonlarının dəqiqləşdirilməsindəki çətinliklər də bir çox publisistika nümunələrinin seçilib kitablara salınmasına maneçilik törətmişdir. Apardığımız çoxillik müşahidə və axtarışlar sayəsində bütün bu sədləri aşaraq Mirzə Cəlilə məxsus olduğunu müəyyən edib bildiyimiz bir kitab qədər çoxsaylı məqalə və felyetonları ilk dəfə dördcildlik külliyyata daxil edib bildik. Bununla belə, nə qədər çox yeni əsərlər əldə edilib bu nəşr vasitəsilə oxuculara çatdırılsa da, görülmüş işləri son həd hesab etmək doğru olmaz.

Göründüyü kimi, Cəlil Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin yeni dördcildlik nəşri latın qrafikalı əlifba ilə çap olunmuş ilk çoxcildlik nəşr olmaqla yanaşı, həm də əvvəlki nəşrlərlə müqayisədə daha mü-kəmməl, təkmilləşdirilmiş, çoxsaylı yeni əsərlərlə zənginləşdirilmiş külliyyat kimi əhəmiyyət kəsb edir. Hazırkı yeni dördcildlik külliyyat Mirzə Cəlilin əsərlərinin nəşri sahəsində irəliyə doğru atılmış mühüm addımdır. Bu çoxcildlik nəşrin meydana çıxması Cəlil Məmmədquluzadə irsinin kitab halında təqdiminə müstəqil Azərbaycan dövlətinin qayğısının əməli nəticəsidir. Geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bu dördcildlik Cəlil Məmmədquluzadənin həyatı və ədəbi fəaliyyəti ilə daha əhatəli tanışlıq üçün münasib şərait yaradır. Daxil edilmiş çoxsaylı yeni ədəbi-publisist əsərlər və nadir məktublar tədqiqatçılarımızı da Mirzə Cəlilin çoxcəhətli yaradıcılığı haqqında yenidən düşünüb-daşınmağa, təhlildən keçirməyə çağırır.

Qüdrətli ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin bu çoxcildlik nəşri müstəqil Azərbaycanın yeni nəsillərinə əsil mənada yüksək vətəndaşlıq, həqiqi millilik, yetkin azərbaycançılıq, böyük mənada insanpərvərlik dərsi aşılamaq imkanı verir. Ümid edirik ki, yeni nəsillər də Cəlil Məmmədquluzadə irsinin toplanması və nəşri işinə öz töhfələrini verəcəklər.

İsa Həbibbəyli

NƏSR
ƏSƏRLƏRİ

DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI

Nağil edibdi Lağlağı Sadıq. Yazıya götürübdü qəzetçi Xəlil

*Qəlbimdən gələn səs mənə çox zadlar
öyrədir. Haman o səs pak və təmiz insafı-
mın səsidir ki, hamıda o insaf var. Hər kəs
guş-huş ilə onun buyurduğuna qulaq asıb,
əmrinə əməl eləsə, çox sirlərdən agah
olub, çox şeylər bilər.*

Sokrat

BİR YÜNGÜLVARI MÜQƏDDİMƏ

Mənim adım Xəlil və yoldaşımın adı Sadıqdı. Hər ikimiz Danabaş kəndində anadan olmuşuq. Mən özüm anadan olmuşam düz otuz il bundan irəli; yəni mənim otuz yaşım var. Yoldaşım Sadıq da, mən deyirəm, ancaq mən sində olar. Amma mən ondan bir az cavan görürəm. Onun boyu ucadı, mənim boyum alçaqdı; amma mən ondan doluyam. O, çox qaradı və kosadı, amma mən ağımtıl və top saqqalam. Bir təfavütümüz ordadır ki, mən gözlük qoyuram, gözlərim çox zəifdi; amma yoldaşımın gözləri çox salamatdı. Bunun da səbəbi odur ki, mən əhli-savadam, yazı-pozu mənim gözümə ziyan eləyibdi.

Müxtəsər, biz hər ikimiz Danabaş kəndinin sakiniyik. Mənim sənətim qoltuqçuluqdu, yəni dörd-beş top çit qoltuğuma vurub, dolanıram öz kəndimizi, ya qeyri kəndləri, çit-mit satıb, bir tövr güzəranımı keçirirəm. Yoldaşımın sənəti baqqaldı, yəni bir daxmaya üç-dörd put duz, bir qutu kişmiş və dörd-beş paçka maxorka tütünü qoyub satır və o da bu cür rüzgarını keçirir.

Vəssəlam, hər ikimiz Allah-taalanın kasıb bəndələrindənik.

Qərək, baş ağrısı da olur, amma genə gərək deyim; çünki mən bilirəm ki, bu əhvalatı oxuyan rəfiqlərim artıq təəccüb edəcəklər, necə yəni qəzetçi Xəlil və lağlağı Sadıq? Pəs rəfiqlərimi intizarçılıqdan çıxarmaqdan ötrü genə gərək bir neçə söz ərz edəm; hərçənd baş ağrısı olur.

Mən deyirəm bütün Qafqaziyyə vilayətində bizim Danabaş kəndi kimi məzəli kənd yoxdu. Demirəm ki, pısdı, Allah eləməsin. Mən heç

vaxt haqqı itirmərəm. Doğrudur, mən bir az incimişəm kəndimizdən; amma bu, kəndimizin pisliliyinə dəlalət eləməz ki! İki yüz mənim kimi dılığır adam incisın bizim kənddən, bundan belə bizim kəndə genə pis demək haqdan kənar olar.

Yox, vallahi, billahi, bizim kənd çox yaxşı kənddi. İnşallah, əgər mənim ərzimə axıra kimi səbr ilə qulaq versən, özün görərsən ki, bizim kənd pis kənd deyil.

Hələ pisliliyi, yaxşılığı qalsın kənarda. Sözümdə deyil; sözümdə orasındadı ki, bizim kənddə şəxs yoxdu ki, onun bir ayaması olmasın.

Bizlər ayama deyirik. Bilmirəm başa düşdünüz, ya yox? Ayama, yəni ləqəb.

Hələ burdan bir haşiyə çıxacaq.

Mən ləqəb sözünü bildirə kimi bilməzdim; çünki dərsim o qədər yoxdu, “Camei-Abbas”dan savayı bir kitab oxumamışam. Bildir bizim kənddə o taydan bir molla mərsiyə oxuyurdu. Amma heyif adı yadımdan çıxıbdı. Bir gün bu mollanın güzəri* düşdü bizim Sadıqın dükanına. Görükürdü molla irəlidən bilirmiş ki, Sadıq lağlağı Sadıq deyirlər. Dükanda məndən savayı bir neçə kətdi də var idi. Molla, Sadıqdan iki paçka maxorka tənəkisi alıb, paçkanın birini açdı və çubuğunu doldurub od istədi. Sadıq bir spicəka çəkdi, molla çubuğu alışıdırıb Sadıqə dedi:

– Allah atana rəhmət eləsin.

Sonra çubuğu bir neçə dəfə sümürüb, üzünü tutdu Sadıqə:

– Əxəvizadə**, nə illət, cənabınızın ismi-şərifinə*** lağlağı ləqəbi izafə artırırılar?

Axundun sözlərini nəinki kətdilər, heç mən özüm də başa düşmədim. Vəhalən ki mən oturanların yanında hələ alim idim. Amma, söz yox, hamımız başa düşdük; axund soruşurdu nəyə Sadıqə lağlağı deyirlər. Sadıq bir az duruxub cavab verdi ki, lağlağı onun ayamasıdır. Axund təəccüblə dübarə soruşdu:

– Olan****, ayama nədi, qəribə avam adamsınız!..

---

* Yolu düşdü

** Qardaşoğlu

*** Şərəfli adına

**** Oğlan

Sadiq səbəbini soruşandan sonra axund bizi başa saldı ki, lağlağı Sadıqın ayaması deyil, ləqəbidi. Amma avam sözüdür, ləqəb ərəb sözüdür. Axırda axund bərkdən-bərk bizə tapşırırdı ki, ayama ləfzini dilimizə gətirməyə, ləqəb deyək.

Biz hamımız razı olduq və “bəli” cavabdan savayı bir söz demədik. Sonra Sadiq üzünü axunda tutub soruşdu:

– Axund, cənabınız gərək ərəb dərində çox güclü olasınız.

Molla cavab verdi:

– Gədə, nə söyləyirsən? Molla olmaq, mərsiyə demək məgər asan əmrdir? Ərəb dərini tamam eyləməmiş adamı məgər minbərə qoyarlar?

Nağafil Sadiq axunddan bu cür soruşdu:

– Axund, çörəyə ərəbcə nə deyir?

Axund çubuğu sümürüb, bir baxdı yerə və öskürüb cavab verdi:

– Bəradərim*, Ərəbistanda çörək olmaz ki, çörəyə bir ad qoyalar. Orda düyüdən savay özgə şey yeməzlər.

Sadiq dübarə axunda sual verdi:

– Pəs düyüyə ərəbcə nə deyir?

Axund çubuğu sümürüb öskürdü və az keçdi cavab verdi:

– Qardaş oğlu, sən elə doğrudan lağlağı imişsən. Kətdilər yerində sənə lağlağı deyiblər.

Bu sözləri deyib axund əbasını düzəldib, dükandan çıxdı, getdi. Biz hamımız o günü axşama kimi gülməkdən sakit olmadıq.

Məsələn, mənim adım Xəlildi, mənim adımlı qoyublar qəzetçi Xəlil. Mən, vallah, bilmirəm qəzet nədi. Qəzetçi bir şəxsdi ağı, kəmalı cəhətə yaxşı əhvalatlar, yaxşı xəbərlər yığıb, çap eləyib dağıdır o yana-bu yana. Amma mən bilmirəm ki, mən haradan qəzetçi oldum. İnşallah, ərz elərəm nə səbəbə mənə qəzetçi deyirlər, mənim yoldaşıma deyirlər lağlağı Sadiq, yəni çox danışan.

Hələ bizə hörmət qoyublar; bizim ləqəbimiz çox gülməli deyil. Elə ləqəblər var bizim Danabaş kəndində ki, desəm oğunub gedərsən. Məsələn, girdik Həsən, dövə Heydər, yalançı Səbzəli, eşşək Muxtar, doşan Qasım. Müxtəsər, bu cür ayamalar bizim Danabaş kəndində hədsizdi. Əgər duram hamısını ərz etməliyə, bütün Rusiyyətin kərxanalarında kağız qalmaz.

---

* Qardaşım

Mənim yoldaşım Sadıqın adını qoyublar lağlağı. And olsun bizi yaradana, bu ləqəb o kişiyə heç yaraşmır. Doğrudu, Sadıq çox danışar. Elə hər yanda oturubdu deyəcək. Deyir, deyir və yorulmaq bilmir. Amma neyliyim, bir belə şirinkəlam, mən deyərəm, yer üzündə yoxdu.

Bir də ki, bizim Danabaş kəndində elə bilirlər ki, hər bir çox danışan adama lağlağı demək olar. Axır çox danışan da var, çox danışan da. Mən elə şəxslər görmüşəm ki, səhərdən-axşamədək danışib, mən heç doymamışam. Əgər hamı çox danışana lağlağı demək olsaydı, gərək biz cəmi vaizlərə lağlağı deyəydik; çünki onlar minbərə çıxıb, yenmək bilməzlər.

Xeyr. Hamı çox danışana lağlağı demək olmaz. Birisi başlayır Allah-taalanın barəsində söhbət edir, ya qeyrisi öz Kərbəlaya və Məkkəyə getməyindən nağıl edir, məgər bu cür şəxslərə demək olar lağlağı? Xeyr, olmaz; günahdı və haqdan uzaqdı bu cür sözləri danışmaq.

Qoy hər kəs hər nə deyir-desin. Qoy Sadıq desinlər lağlağı; amma o kişi ölən günə kimi mənim rəfiqim, müsahibim və həmdərdimdi! Bəzi qızını söyür, bəzi anasını.

Bəlkə də elə Sadıq doğrudan lağlağıdı. Amma o danışanda doğrudan mən həmişə gərək duram onun dodaqlarından öpəm.

Pəs mənə niyə deyirlər qəzetçi? Bunun səbəbini ərz edirəm. Mənə o vaxt qəzetçi dedilər ki, mən Sadıq ilə müsahiblik başladım. Həqiqətdə mənim adımın qəzetçi qoyulmağına bais yoldaşım Sadıq olubdu.

Burda mətləb bir az uzandı.

Mən deyərəm iki il olar ki, biz tanışmışıq. Əhvalat bu cür oldu: bir günləri bir neçə top çit qoltuğuma vurub getdim Sadıqın dükanına. O vədə bizim aramızda bir elə rəfiqlik yox idi. Bir qədər oturdum. Sadıq bir çubuq doldurdu verdi, mən başladım çəkməyi. Dükanda qeyri bir şəxs yox idi. Mən çubuğu çəkməyə məşğul oldum. Sadıq da, söz yox, başladı söhbəti. Mənə onun söhbəti həmişə xoş gəlirdi, necə ki, qabaqca ərz etdim qulluğunuza; amma bu dəfə mən bu kişiyyə lap aşıq oldum. Bu dəfə mənim rəfiqim bir elə şirin əhvalat başladı ki, mən deyərəm bəlkə iyirmi, otuz müştəri dükana girdi və boş çıxdı. Hər gələnə deyirdik ki, sən istəyən şey dükanda yoxdu. Dedi, dedi, dedi, axırı bir yerdə dayandı. Bir diqqətnən baxdı mənim üzümə, bir ah çəkdi və dedi:

– Xəlil əmoğlu, mənim bir arzum var.

Dedim:

– Qardaşım, nədi arzun?

Dedi:

– Əmoğlu, mən artıq əfsus eləyirəm ki, biz ölüb gedəcəyik, amma bu gözəl əhvalatlar yaddan çıxacaqlar.

Dedim:

– Əmoğlu, heç ürəyini sıxma, mən əhvalatları götürərəm yazıya və bir kitab bağlayıb adını qoyaram “Danabaş ...” Biz ölüb gedərik, mən vəsiyyətlər elərəm ki, mən öləndə mənə nə Kərbəlaya aparsınlar, nə də mənə ehsan versinlər; çünki əgər mən Allah-taalanın xoşbəxt bəndələrindənəm, ehsansız da elə axirətdə üzüm ağ olacaq, yoxsa günahkar bəndəyəm, nə ehsan kömək edər, nə qeyri bir şey. Mən vəsiyyətlər edərəm ki, var-yoxumu satıb pul eləsinlər və yazdığım əhvalatları versinlər çapa və kitabları müftə paylasınlar ona-buna.

Bu sözləri mən dedim qurtardım və Sadıq cəld yerindən durub gəldi və mənə bərk qucaqladı, o üzümdən, bu üzümdən öpdü və ağlaya-ağlaya dedi:

– Əmoğlu, mənim arzum məhz bu idi. Bunu sən əmələ gətirdin, Allah səni hər iki dünyada həsrət qoymasın.

Pəs, mənim əzizlərim, bu cür oldu bizim rəfiq olmağımız. Sonra hər nə Sadığın fikrinə gələrdi, hər bir yaxşı xəbərlər, əhvalatlar eşidərdi, ya qeyri bir mətləb yadına düşərdi əlüstü gəlib mənə tapardı. Mən çıxardardım dəftəri, götürərdim qələmi və yazardım. Çünki bu dəftər həmişə mənim qoltuq cibimdə olardı və çünki mənim peşəm həməvəqt kəndləri dolanmaqdı, mən hər bir xoş vaxtda dəftəri çıxardıb başlardım oxumağı.

Bir övqat* çox şirin tutdu. Hər yanda mənə görçək çağırır qonaq aparardılar. Məhz ondan ötrü ki, təzə bir əhvalat oxuyum. Əvvəl mənə adımı qoydular nağılçı; amma sonra gördülər ki, bu ad mənə yaraşmır. Xülasəyi-kəlam, mənim adım qaldı qəzetçi.

Söz yox, mənə adımın qəzetçi olmağına bais yoldaşım olubdu, necə özünüz də görürsünüz və söz yox ki, mənə xoş gəlmir ki, atam-anam qoyduqları adımın yanına bir özgə ad qondaralar; amma mən

---

* Vaxtlar, zaman

genə ürəyimi sıxmıram. Qoy avam hər nə deyir–desin. Əksər ovqat avam yaxşıya deyir pis, pisə deyir yaxşı. Hələ bəlkə bir az gərək fəxr edək ki, avam bizim üstümüzə gülür.

Dünyada hədsiz şəxslər avamdan gilaylı qalıblar. Biz də dağarcığımızı çəkirik çuvalların cərgəsinə.

Yazılıbdır Danabaş kəndində İrəvan quberniyasında, 1894–cü sənə.

Lağlağı Sadıq və qəzetçi Xəlil

EŞŞƏYİN İTMƏKLIYI

I

Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində avqust ayının əvvəllərində Danabaş kəndində bir qəribə əhvalat olubdu. Əhvalat budu ki, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyi oğurlanıb.

Söz yox, o kəsin ki, bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözümə inanmayacaq; çünki doğrudan da eşşəyin itməkliyi bir elə təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qəribə əhvalat çıxsın. Hər kənddə və hər şəhərdə gün olmaz ki, eşşək itməsin. Amma xeyr, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin itməkliyinin özgə eşşəklərin itməkliyinə bir tük qədər də oxşarı yoxdu.

Vallahi, billahi, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qəribə əhvalatdı ki, nağıl edim, siz də qulaq verib ləzzət aparasız.

Əvvəl görək kimdi Məhəmmədhəsən əmi?

Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır, o yəqin Məhəmmədhəsən əmini də tanıyır; çünki Məhəmmədhəsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi. Məhəmmədhəsən əminin olar əlli dörd, əlli beş yaşı. Artıq olmaz. Hərçənd ki, saqqalı ağarıbdı, özü ki, and içir ki, əgər məni kasıblıq sıxmasaydı, heç kəs deməzdi ki, mənim sinnim qırxdan artıq ola. Elə yalan demir Məhəmmədhəsən əmi; çünki kişinin bu sinnində genə yanaqları qıpqırmızı qızarır.

Məhəmmədhəsən əminin başına çox işlər gəlib. Əgər duraq hamı–sını nağıl eləməkliyə, çox uzun çəkər. Nələr gəlib Məhəmmədhəsən əminin başına, nə işlərə düşər olubdur!

Vəssalam ki, ruzgar bu kişinin üzünə gülmüyübdü. Məhəmməd-həsən əmi olardı on-on iki yaşında ki, atası Hacı Rza vəfat elədi. İki il keçməmişdi anası öldü. Yaxşı dövlət qalmışdı mərhum atasından: neçə zəmilər, neçə ilxılar, nə qədər fərş, çoxluca pul. Amma çox heyif! Elə ki, Hacı Rza və övrəti öldülər, Məhəmməd-həsən əmi qaldı başsız-parraxsız. Əmiləri dövləti bir ilin içində dağıtdılar, axırda bir barmaq hesabı göstərdilər.

Elə ki, Məhəmməd-həsən əmi özünü tanıdı, gözünü açdı, baxdı gördü qalıbdı lap lüt madərzad. Sonra bir qıznan sevişdi, həmin qızı aldı və bir neçə il gedib İrəvan tərəflərində qürbətlik çəkdi, bəlkə puldan-zaddan qazanıb getirib əlində maya eləsin. Qərəz, tutmadı işi, əliboş kəndə qayıdıb üç-dörd eşşək alıb, başladı çarvadarlığı. Amma gəldikcə işi tənəzzül elədi. Axirüləmr gəldi tövləsini ortadan yarı böldü və küçəyə səmt bir qarçı açdı və bura bir-iki pud undan, buğdadan, tut qurusundan, iydədən düzüb, başladı sövdəni, ta ki, gəldi çatdı bu yaşa ki, indi biz görürük; külfəti də, söz yox, gəldikcə törədi.

Pəs bir tövrənə indi Məhəmməd-həsən əmi başını girləndirir. Amma kasıb olanda nə olar, çox yaxşı adamdı Məhəmməd-həsən əmi. Doğrudan kişinin başı özünün deyil; kişi bu kasıblıq vaxtında heç zaddan müzayiqə eləməz. Birisi gedə deyər “Məhəmməd-həsən əmi, mənə üç-dörd manat pul lazımdı”, əgər özündə olsa, əlüstü çıxarıb verəcək, olmasa çalışacaq hər tövrənə olmuş-olsa, özgəsindən tapsın, sənin işini düzəltsin. Vaqəən çox yaxşı kişidi Məhəmməd-həsən əmi.

Məhəmməd-həsən əmi dünya malına əsla və qəta talib deyil və lakin tək bircə arzusu var. Üç-dörd ildi Məhəmməd-həsən əmi Kərbəla ziyarətini qəsd edibdi. Bu kişi artıq dindar adamdı. Doğrudan əgər ruzgarı bir vəch ilə keçəydi, yəqin ki, indi Məhəmməd-həsən əmi çəhardəh məsumu* tamam etmişdi. Amma nə eləmək, kasıblıq şəxsi savab işlərdən də qoyur. Müxtəsər, çoxdandı Məhəmməd-həsən əmi Kərbəla qəsd edibdi. İl olmaz ki, yazıq Məhəmməd-həsən əmi bu pakizə fikrə düşməsin. Zəvvarın** həmişə getmək, ya gəlmək sədasını eşidən kimi Məhəmməd-həsən əminin gözündən yaş çeşmə kimi başlar axmağa.

Amma nə eləmək, kasıblığın evi yıxılsın. İndiyə kimi yazıq kişinin qolunu-qıçını bağlayıb, qoymur bir yana tərpeşsin.

---

* Dindar müsəlmanların ziyarətə getdikləri şəhərlər

** Ziyarətə gedən

Üç-dörd ayın sözüdür. Məhəmmədhəsən əmi yatıb bir vəqie gördü, yuxudan dürüb övrətini çağırıb, ona xəbər verdi ki, övrət, necə olmuş-olsa, gərək bu il inşallah gedəm Kərbəlaya. Vaqiesini indiyədək heç kəsə nağıl eləməyibdi. Ancaq bunu deyir ki, vəqie görmüşəm, gərək nə tövr olmuş-olsa Kərbəlaya gedib, altı güşəli qəbri ziyarət edəm.

Pəs üç-dörd aydı Məhəmmədhəsən əmi getmək tədarükündədi... Ziyarət şövqü Məhəmmədhəsən əmini dünya işlərindən lap kənar eləyibdi. Bu fikrə düşəndən dükanı boşluyub, bir qədər arpa, ya darı unundan tədarük edib qoyub evinə və bir para lazım olan şeylərdən ev üçün hazır edib, gözləyir zəvvarın çıxmaqlığını.

Əvvəl Məhəmmədhəsən əmi istədi piyada getsin, çünki məlumdur ki, piyada ziyarətə getməkliyin feyzi malnan getməkləkdən artıqdı. Amma sonra baxdı gördü ki, sinninin o vaxtı deyil ki, piyada iki aylıq yolu gedib qayıtsın. Pəs nə eləmək? Axırı laələc qalıb, özündən, özgədən on-on beş manat tədarük edib, Məhəmmədhəsən əmi bir ulağ aldı. Söz yox, ulağ atdan yaxşıdı. Əvvələ ondan ötrü, ulağ atdan ucuzdu. Bəlkə heç Məhəmmədhəsən əmi otuz-qırx manat tapa bilməyəcək idi ki, ata versin. Bir də birisi ziyarətə ulağan gedə və qeyrisi atnan gedə, əlbəttə, ulağan gedənin ziyarəti Allah-taala yanında tez dərəcəyi-qəbula yetişər.

Bəli, Məhəmmədhəsən əmi bir ulağ aldı. Amma bu ulağ başı bəlalı ulağ imiş.

Günlərin bir günü Məhəmmədhəsən əmi sübh tezdən yuxudan durub, geyinib, namaz qılıb, çıxdı bir həyəti dolandı. Toyuq-cücəni çağırıb, bir az dən səpdi, tövləyə girib eşşəyin qabağına bir-iki ovuc arpa töküüb çıxdı küçəyə və öz küçə qapısının ağzında çömbəldi, çıxartdı çubuğunu və kisəsini və çubuğu doldurub başladı çəkməyi. Bir qədər keçdi, bir neçə kəndli Məhəmmədhəsən əmi sində Məhəmmədhəsən əminin yanına gəlib, salam verib, cərgə ilə çömbəldilər və çubuqlarını çıxarıb başladılar çəkməyi. Bu kəndlilər hamısı Məhəmmədhəsən əminin qonşusuydular.

Kəndlilər bir az çubuq çəkib, bir qədər öskürüb başladılar söhbəti. Söhbət kərbəlayıların çıxmağından düşmüşdü. Çünki oturanların hamısı Məhəmmədhəsən əminin ziyarət qəsdindən xəbərdardılar, söz yox, bu söhbətdə Məhəmmədhəsən əminin də adı çəkilirdi.

Söhbət çox uzun çəkdi. Əvvəl başladılar ziyarətə getməkliyin savabından, sonra keçdilər ziyarətə getməkliyin şərtlərinə. Mə-

həmmədhəsən əminin sol tərəfində oturan kişi bir məsələ saldı ortalığa:

– Aya, görək birisi gedir ziyarətə, ziyarətini edir, sonra qayıdır gəlir öz vətəninə, biz yığışib dəstə-dəstə gedirik bu kişinin görüşünə və əl-ələ verib deyirik: “Ziyarətin qəbul olsun”, aya, görək bizim deməkliyimiznən bu kişinin ziyarəti qəbul olacaq, ya xeyr? Aya, görək bu sözü ki, biz buna deyirik, bu sözlərin bu şəxsə mənfəəti var, ya yox? Məsələn, Məhəmmədhəsən əmi, indi sənin ziyarət qəsdin var. Allah salamatlıq versin, sağ və səlamət gedib qayıdasan evinə. İndi, söz yox, Allah qoysa qayıdandan sonra biz hamılıqnan sən ilə görüşəcəyik. İndi görək bizlər sənə deyəcəyik: “ziyarətin qəbul olsun”, bu sözün, bu görüşməkliyin sənə xeyri var, ya yox? Mən ki, deyirəm yoxdu. Ondan ötrü ki, sən ziyarəti eləmişən bir ay, bəlkə ay yarım bundan qabaq. Əgər sənin ziyarətin qəbul olunub Allah yanında, dəxi bizim sənə dua eləməkliyimizin nə faydası? Əgər ki, qəbul olunmayıb, genə faydası yoxdu. Biz deməkləknən qəbul olunmayacaq ki!

Bu kişi sözünü deyib dik-dik baxdı Məhəmmədhəsən əminin üzünə. Qeyriləri də gözlərini dikib yerə, fikrə cummuşdular; çünki vəqəən bu məsələ dərin məsələdi. Məhəmmədhəsən əmi təzədən kisəni cibindən çıxarıb, məşğul oldu çubuğu doldurmağa, sonra başladı sol tərəfində oturan qonşusunun cavabını:

– Yaxşı deyirsən. Məşədi Oruc əmoğlu. Sən deyən olmuş-olsa, onda da iş düz gətirməz, ortalıqdan mehribançılıq götürülər. Birisi getdi ziyarətə, gəldi evinə, heç kəs getmədi onun görüşünə, dəxi bu müsəlmançılıq olmadı ki! İndi mən gedib, tutaq, ziyarət edib gəlmişəm evimə, sən nə deyirsən, gəlməzsən mənim görüşümə? Sonra dəxi mən sənə üzünə baxmaram ki...

Məşədi Oruc cəld əlini Məhəmmədhəsən əminin tərəfinə uzadıb və bir qədər dikəlib başladı:

– Yox, vallah, Məhəmmədhəsən əmi, sən mənim ərzimi başa düşmədin; mənim məsələmin cavabı deyil sən dediyin. Mən, söz yox, gələcəyəm sənə görüşünə. Sözüüm orasıdadır ki, görək aya, mənim bu gəlməkliyimin sənə bir mənfəəti var ya yox? Mən orasını soruşuram.

Məhəmmədhəsən əmi dübarə cavab verdi ki, görüşməyin hər halda mənfəəti var; çünki görüşmək olmasa, ortalıqdan mehribançılıq götürülər. Oturan kəndlilər bu xüsusda hamısı Məhəmmədhəsən

əminin tərəfində idilər; çünki hərçənd Məşədi Orucun məsələsi dərin məsələdi, amma hamıya bəid* görsəndi. Necə ola bilər ki, birisi ziyarətdən gələ, gedib onnan görüşməyəsen?!

Bu mübahisə azından bir saat çəkdi. Çubuqlar da dolurdular, boşalırdılar. Hərənin qabağında bir zorba koma kül qalandı.

Söhbətin lap şirin vaxtı idi, sol səmtdən, döngədən bir şəxs çıxıb, yeyin yeriyib kəndlilərin yanına gəlib, salam verib üzünü tutdu Məhəmmədhəsən əmiyə:

– Məhəmmədhəsən əmi, tez oğlanı göndər pəyədən eşşəyi çıxarsın, minəcəyəm şəhərə, nəçərnək istiyibdir.

Kəndlilər cəld ayağa durub, salanı rədd elədilər.

– Baş üstə, baş üstə, qurbandır sənə eşşək. Bu saat gedim özüm çıxardım gətirim.

Bu cavabı verib, Məhəmmədhəsən əmi əlüstü girdi həyətə.

Məhəmmədhəsən əmi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdi və nəçidi.

Bunu bilmək asandı ki, bu şəxs xırda adam deyil. Əvvələn ondan ötrü, kəndlilər söhbətin şirin məqamında bunu görçək durdular ayağa, hələ bəlkə baş da yendirdilər. İkincisi də, məlumdur ki, indi Məhəmmədhəsən əminin gözünün işığı tək bircə eşşəyidir; çünki bu eşşəyi ondan ötrü alıbdı ki, minib getsin Kərbəlaya. Gecə və gündüz bu heyvana mütəvəccöh olur ki, onu yarı yolda qoymasın. Pəs belə güman eləmək lazımdı ki, Məhəmmədhəsən əmi eşşəyi heç kəsə verməzdi ki, bir yana aparıb heyvanı yorsunlar. Amma bu şəxs istəyən kimi Məhəmmədhəsən dəsti** getdi eşşəyi çıxardıb gətirsin.

Pəs görək bu şəxs kimdi və nəçidi?

Bəli, xırda adam deyil bu eşşəyi istəyən şəxs. Bu, Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəydi. Mən istəmirəm Xudayar bəyin keçəcəyindən danışam; çünki özü də heç bu əmrə razı olmaz. İndi dünyada qayda belədi ki, birisi ucadan alçağa yenə, dövlətlilikdən kasıblığa düşə, söhbəti həmişə aparıb çıxardacaq keçən günlərinə: ay mənim atam belə, anam belə, dövlətimiz bu qədər idi, imarətimiz bu cür idi, hörmətimiz bu həddə idi. Amma birisi alçaqdan ucaya qalxa, kasıbcılıqdan dövlətə çata, əskiklikdən hörmətə minə, heç vaxt ata-

---

* Uzaq; burada: ağla batmayan

** Tez, cəld, əlüstü

dan-babadan danışmağı dost tutmaz. Məsələn: Məhəmmədhəsən əmi yeddi gün yeddi gecə atasının dövlətindən, hörmətindən danışa doymaz. Amma Xudayar katda heç kəsə atasının adını da deməz. Hər vaxt bu cür söhbət düşəndə Xudayar katdanın sözü budur: “Qardaş, nə işin var ataynan-anaynan. Onlar ölüb gediblər, Allah onlara rəhmət eləsin. Gəl özünən-özümən danışaq”. Pəs çünki keçəcəkdən danışmağı Xudayar bəy dost tutmur, heç mən də istəmirəm onun qəlbinə dəyim. Onun keçəcəyinnən mənəm də işim yoxdu.

Xudayar bəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar; artıq olmaz, bəlkə əskik ola. Boyu ucadı, çox ucadı. Bunun ucalığından ötrü keçən vaxtda Xudayar bəyə bir ayama deyərtilər. Amma mən söz verdim ki, onun keçəcəyindən danışmayım. Qorxuram yalançı olam. Bəli, boyu ucadı, saqqalı, qaşları tünd qaradı. Üzü də qaradı, çox qaradı. Gözləri lap qaradı, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayar bəy papağını basır gözlünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altdan gözlər belə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür. Pəs deyəsən ki, çim altından qurbağa baxır.

Bunlar hamısı ölər. Xudayar bəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridi; əyridi, amma pis əyridi. Əyri də var, əyri var. Mən çox gözəllər görmüşəm ki, burunları əyridi, amma Xudayar bəyin burnu pis əyridi. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdü, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadı, ya sonra olubdu. Amma çox pis burundu, vəssalam. Xudayar bəyə göyçək kişi demək olmaz.

İndi iki il olar ki, Xudayar bəy Danabaşda katdalıq eləyir. Bunun katda olmağının da çox əhvalatları var. Xudayar bəy özgə katdalar kimi katda olmayıbdı. Axır, adət bu cürdü ki, katdanı camaat seçər. Amma Xudayar bəyin katdalığı özgə tövr olubdu; yəni çox asan vəchlə olub.

Əvvəl, yəni iki il bundan əqdəm, Xudayar bəy qlava yanında çavuş idi. İş elə gətirdi ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə elədi. Aşkardı ki, qlava öz səmtini qoyub, özgəni katdalıqda saxlamayacaq. Bir həftənin içində katdanı qısnıyıb, qulluqdan kənar elədi. Bir neçə vaxt kənd qaldı katdasız. Xülaseyi-kəlam, camaat bir vaxt gözlünü açdı gördü ki, Xudayar bəy katdadı ki, katdadı.

Xudayar bəy katda olan kimi lap dəyişildi. Əvvəl başladı libasından. Paltarını təzələyib və əlinə bir zoğal ağacı alıb, xəbər verdi ki,

onun adı Xudayar deyil, Xudayar bəydi. Kimin ixtiyarı var idi soruşsun haradan ona bəylik yetişib?! Amma xalq bilirdi ki, bəylik ona oradan yetişib ki, qlava anasını siğə edib. İyirmi-otuz adamı Xudayar katda dama qatıb məhz o səbəbə ki, səhvən ona deyiblər Xudayar katda, deməyiblər Xudayar bəy.

“Çöçə-çöçə” deyə-deyə Məhəmmədhəsən əmi eşşəyi çıxardı küçəyə. Eşşək eşiyə çıxan kimi bir oğlan uşağı, yeddi-səkkiz yaşlarında, tumançaq, başıaçıq və keçəl, özünü çırpdı küçəyə və ağlaya-ağlaya, çığıra-çığıra qaçıb yapışdı eşşəyin quyruğundan. Bu oğlan Məhəmmədhəsən əminin xırda oğludur.

– Hara qoyuram eşşəyimi getsin? Vallah qoymayacağam u... u... u...

Bu cür ağlamaqlıqnan və sızıldamaqlıqnan oğlan bərk-bərk ulağın quyruğundan yapışib, qoymurdu heyvan hərəkət eləsin.

Məhəmmədhəsən əmi vəqəən çox mehriban ata idi; o, heç vaxt istəməzdi övladının ürəyini bir dəm sıxsın. Odur ki, yavığa yeriyib, başladı yumşaqlıqnan oğlunu sakit eləməyə.

– Sakit ol, oğlum. Eşşəyin axşam genə qayıdıb gələcək evə da. Eşşəyə nə olur? Mən eşşəyi satmıram ki! Xudayar bəy əmin aparacaq şəhərə, orada ona çoxluca arpa verəcək.

– Yox, vallah, heç qoymaram... Hara qoyuram getsin e... Heç qoymaram... Heç dənə də!

Bu sözləri deyə-deyə oğlan ulağın başını çubuqnan qaytarırdı qatsın genə həyəətə. Bu heyndə Xudayar katda oğlanın dal tərəfindən yeriyib, oğlanın kürəyindən bir ağac...

– Köpək oğlu köpək! Hara aparırsan eşşəyi? Gözlərin kordur, görmürsən məni burada? Vallahi gönünü soyaram!

Oğlan “vay-vay” deyib, qaçdı soxuldu həyəətə. Xudayar katda eşşəyi minib, düzəldi şəhər yoluna. Kətdilər həmçininin dağıldılar. Məhəmmədhəsən əmi katdanı yola salıb, oğlunun dalınca dilxor qoydu getdi evinə.

II

Günortadan yarım saat keçirdi ki, Xudayar bəy yetişdi şəhərə.

Xudayar bəy eşşəyi Məhəmmədhəsən əmidən istəyəndə dedi ki, məni nəçərnik istəyib. Amma yalan deyirdi, nəçərnik istəməmişdi,

özgə mətləbi var idi. Əgər nəçərnikdən ötrü Xudayar katda şəhərə gəlirdi, lazımdı ki, bir az tez gələydi. O, özü bilirdi nəçərnik ancaq günortaya kimi divanxanada olar, günorta olcaq divanxana bağlanır. Xeyr, özgə mətləbi var Xudayar bəyin.

Eşşəyi qatıb karvansarayaya Xudayar bəy üz qoydu bazara. Yeddi girvənkəlik qəndlərdən bir kəllə alıb vurdu geyməsinin altına və bazardan çıxıb Buzxana məhəlləsini tutub başladı getməyi. Bir qədər gedib, çöndü sol küçəyə. Bu küçəni başa kimi gedib, genə çöndü sol səmtə. Bir dar küçəyə gedib və arxı tullanıb, bir alçaq qapının yanında durub qəndi qoydu yerə və başladı üst-başının toz-torpağını təmizləməyi. Sol qıçını qalxızıb sağ əli ilə və sağ qıçını qalxızıb sol əli ilə şalvarının balağını silib və papağını çıxarıb geydi sol əlinə və sağ əli ilə o tərəfini, bu tərəfini çırpıb qoydu başına. Qəndi vurdu qoltuğuna, bir öskürüb dəqqülbab elədi. Həyətdən bir övrət səsi gəldi:

– O kimdi?

Xudayar bəy bir də qapını döydü. Bir az keçdi, dörd-beş yaşında bir qız uşağı qapını açıb və Xudayar bəyi görə kimi qapını örtüb qaçdı həyətdə. Həyətdən qızın bu cür səsi gəldi:

– Buy ana, qapıda bir yekə kişi durub!

Xudayar bəy qızın sözlərinə bir qədər gülüb çağırırdı qızı:

– Ay qız, qazı ağa evdədi?

Qız o qədər Xudayar bəydən qorxdu ki, cürət eləmədi cavab versin. Bu heyndə qapı açıldı, bir cavan oğlan qapını daraxlayıb təəccüb ilə gözlərini dirədi Xudayar bəyin gözünə.

– Qazı ağa evdədi?

– Evdədi, sözünü de.

– Qazı ağanı görmək istəyirəm.

Oğlan bir söz deməyib qapını örtüdü və rədd oldu; sonra gəldi, qapını açdı və dedi:

– Gəl.

Xudayar bəy başını əyib, qapıdan içəri girib, iki pillə yendi həyətdə. Görükən budur ki, qazının övrəti həyətdə paltar yuyurdu; çünki oğlan qapını açmamış xəbərdarlıq verdi:

– Xanım, kənar ol, adam gəlir.

Həyətin bir səmtində var idi əngənək*, yanında çoxluca yuyulmuş

---

*Saxsı ləyən, paltar yumaq üçün təknə

paltar qalanmışdı; ərov, yəni paltarın çirkli suyu axıb gəlib, qapının yanında göl durmuşdu. Xudayar bəy girdiyi yer əsla həyəətə oxşamırdı; çünki burda dörd divardan savayı bir şey yox idi. Həyətin eni on addım və uzununu on beş addım ancaq olardı. Sol tərəfdə divara səmt qalanmışdı çiy kərpic. Vəssələm. Bəlkə bura qazının dal həyətidir; çünki bu şəhərdə ev yoxdur ki, onun bağçası olmasın. Qərəz, əgər qazının bağı-bağçası olmuş olsa, Xudayar bəy bu girdiyi dal həyətdən savayı qeyri bir şey görmədi.

Oğlan həyətin sağ səmtindən girdi bir dar yola, yox oldu. Bir az keçdi, bir qoca kişi, beli bükülmüş, haman dar yoldan çıxıb, sol əli cibində və sağ əli gözlərinin üstə, bir qədər yavıq gəlib üzünü tutdu Xudayar bəyə:

- Sözü nədir, dadaş?
- Əmi, qazı ağanı görəcəyəm, işim var.
- Sən haralısan, əzizim?
- Mən Danabaş katdası Xudayar bəyəm, qazı ağanı görmək istəyirəm.
- Geymənin altındakı nədir, qadan alım?
- Qənddir, gətirmişəm qazı ağaya. Bir xeyir işimiz var onda, bu da ağız şirinliyidir.

Qoca kişi gəldiyi yol ilə qayıtdı getdi. Bir neçə dəqiqədən sonra cavan oğlan dar yoldan çıxıb, əli ilə Xudayara işarə elədi gəlsin. Xudayar bəy oğlanın dalınca dar yol ilə gedib, girdi qəhvəxanaya və başmaqlarını çıxarıb, oğlanın dalısınca girdi qazının otağına.

Xudayar bəy içəri girən kimi belə döyükdü ki, salamı da yadımdan çıxardı. O çox təəccüb elədi ki, həmin gördüyü qoca kişi əyləşib yuxarı başda döşəyin üstə. Söz yox, əlüstü başa düşdü ki, qoca kişi elə qazının özüdür. Qazı çoxdan duymuşdu ki, bu kişi xam düşübdür. Bu səbəbə nəinki Xudayar bəyin salam verməməsindən rəncidə olmadı, hələ bəlkə özü ayağa durub salam verib, bəyə yuxarı başda yer görsətdi.

Xudayar bəy dübarə salam verib, keçdi yuxarı başa və oturub qəndi qoydu yerə.

Qazının otağı yekə, uca və ağ otaqdı. Bu otağın otuz yeddi taxça və tağı var və heç birisi boş deyil. Tağlara düzülübdür çox bəni və hədsiz çini qab. Taxçalara düzülübdür bir neçə samovar, sandıqca, qəlyan, dörd-beş köllə rus qəndi və xırdavat şeylərdən. Beş-on taxça doludur

boxça və paltarnan. İki taxça dolu idi kitab ilə. Fərşə salınıb pürbaha qalı və qalçalar*.

Otağın yuxarı başında qoyulub üç iri dəmir sandıq. Sandıqların üstə adam boyuca qalanıbdı çox qalça, keçə, kilim və palaz. Bir tərəfdən çadırşəbə bükülü qoyulub cərgə ilə dörd-beş dəst yorğan-döşək.

Qazı məxmər döşək üstə oturub dayanmışdı cüt yastığa.

Elə ki, Xudayar bəy qəndi çıxardıb qoydu yerə, qazı gülə-gülə üzün tutub Xudayar bəyə dedi:

– Bəy, bu qənd nədi, bu nə işdi?

Xudayar bəy gülə-gülə cavab verdi:

– Qazı ağa, bir xeyir işimiz var. Bu qəndi gətirdim ağız şirinliyi olsun.

– Ay şirin kam olasan, mənim qardaşım. Yəqin ki, kəbin kəsdirəcəksən.

– Xeyr, qazı ağa, kəbin deyil, siğədir.

– Nə eybi var, siğə dəxi yaxşı... Çox gözəl, çox gözəl. Allah mübarək eləsin. Siğəni sən özün eləyirsən, ya özgəsi eləyir?

– Xeyr, qazı ağa, özüm eləyirəm əgər iş düzəlsə.

Qazı üzünü qarıya səmt tutub, nökrini çağırıb ona buyurdu ki, qəndi ortalıqdan götürsün, qəlyan doldursun və çay gətirsin. Sonra genə üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Necə buyurdun, iş düzəlsə?

– Bəli, qazı ağa, əgər işi bir tövrənən yoluna qoysanız, biz sizə duaçı olarıq.

– Dəxi nə tövrü var ki! Siğədi, oxuyuram qurtarıb gedər da.

– Yaxşı buyurursan, qazı ağa, amma lazımdı ki, övrət tərəfindən bir vəkil olsun.

– Əlbəttə, mən demirəm ki, vəkil olmasın. Vəkil də gərək olsun, şahıd da gərək olsun. Vəkilsiz, şahıdsız siğə oxunmaz ki.

Xudayar başını saldı aşağı, bir qədər fikir eləyib cavab verdi:

– Bəli, belədi.

Qazı dübarə üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Pəs hanı sənin vəkilin və şahıdların?

– Hələ ki, nə vəkil var, nə şahıd. Görək necə olacaq.

---

* Xalı və xalçalar

Qazı çox təəccüb elədi:

– Bə sənin nə vəkilin var, nə şahıdın var, haradan mən siğə oxuyacağam?

– Bəli, belədi, qazı ağa, belədi.

– Vallah, mən sənin sözlərindən baş açanmıram. Əgər siğə oxutmaq istəyirsən, gərək övrət tərəfindən vəkil gələ, mən də siğəni oxuyam. Əgər vəkillər və şahıdlar burda deyil, qalsın sonraya. Onlar da gəlsin, o vaxt siğə oxuyum. Ya xeyr, burda özgə bir maneçilik var, ta orasını da özün bilərsən.

Xudayar bəy qazının sözlərindən sonra bir qədər də xamuş olub və sonra dikəlib və qapıya səmt baxıb alçaq səs ilə dedi:

– Doğrudan doğrusu, qazı ağa, mənim bir mətləbim var. Allahdan gizlin deyil, dəxi səndən niyə gizlin olsun.

– De, de görək. Əlbəttə, məndən dəxi niyə gizlədəsən?!

Qapı açıldı, cavan oğlan padnos içində iki stəkan çay gətirib, birini qoydu qazının və birini də Xudayar bəyin qabağına. Qazı oğlana işarə elədi durmasın otaqda. Oğlan çıxıb gedəndən sonra Xudayar bəy alçaq səs ilə başladı:

– Qazı ağa, sözün əsli budur ki, bizim Danabaş kəndində bir dul övrət var. Mənim çoxdandı fikrimdədi onu siğə eləyim; amma övrət gəlmir. Bilmirəm ürküdürlər, ya nədi. Deyir getməyəm ki, getməyəm. İndi qalmışam belə. Sizin qulluğunuza gəlməkdə qəsdim bu idi ki, bu ərzimi sizə yetirim, görüm siz nə buyurursunuz. Bu əmrə bəlkə bir çarə tapasınız.

Bu heyndə haman qız uşağı başını qapıdan soxdu içəri və dedi:

– Dədə, anam burdadı?

Qazı qızın üstünə çıxıran kimi qız rədd oldu. Sonra cavan oğlan qəlyanı gətirib qoydu qazının qabağına. Oğlan istədi dursun, qazı getməyi işarə elədi. Qazı qəlyanı damağına salıb, üzünü tutdu qonağa.

– İndi pəs nə tövr deyirsən eləyək?

– Başına dönüm, qazı ağa, hər necə olmuş-olsa, gərək düzəldəsən bu işi.

Qazı qəlyana bir bərk qüllab vurub, başını bulaya-bulaya deyir:

– Bəli, gətidiyin iki girvənkə qənddir, zornan övrəti gətirib qatarıq sənə qoynuna. Get, ay həpənd!

Xudayar bəy qazının sözünün cavabına bir qədər dikəlib və sağ əlinin şəhadət barmağını yuxarı qalxızıb dedi:

– Bax, ey qazı ağa, and olsun o bizi yaradan Allaha, sən əgər mənim bu işimi aşırısan, mən məlun adamam əgər başımı da sənin yolunda əsirgəyəm.

– Bərədərim, mənə sənin başın lazım deyil, Allah sənin başını səlamət eləsin. Mənə bu lazımdır, bax bu.

Qazı bu sözləri deyəndə sağ əlini də yerdən böyük kəllə qəndin boyuca qaldırmışdı yuxarı. Sözüünü deyib qurtardı, amma əlini çək-mədi. Bu halətdə saxlayıb diqqət ilə baxırdı Xudayar bəyin üzünə. Əlini o vaxt yendirdi ki, Xudayar bəy razılıq cavabı verdi. Xudayar bəyin cavabı bu oldu:

– Qazı ağa, fikrini hara dağıdırsan? Mən bir para adamlardan deyiləm ki, söz deyim, vədə verim, dalısında durmuyum. Kişi börkə başına nədən ötrü qoyur? Ondən ötrü qoyur ki, ona kişi desinlər. Pəs şəxsi ki, üzdə bir söz dedi, çıxdı eşikdə özgə söz danışdı, dəxi onda kişilik sifəti qalmadı ki! Sən bir kəllə rus qəndi deyirsən, mən on bir kəllə gətirim. Ürəyini niyə sıxırsan. Pulum yoxdu mənim? Xeyr, dövlətindən o qədər varımdır, heç sənin təkə ağaların yanında xəcalət qalmaram. Heç fikrini özgə yana dağıtma.

Xudayar bəy sakit oldu. Qazı başladı:

– Allah səni xəcalət eləməsin öz birliyi xatirinə. Rəfiqim, mən şəxsin simasından bilirəm ki, bu nə tövr adamdır. Mən indi müsinn* adamam. Mənim olar həştad və bəlkə dəxi də artıq yaşım. Özümə görə də təcrübə hasil eləmişəm. Mən şəxsin üzünə baxan kimi bilirəm ki, nə tövr adamdır. Və bir də zahir batının aynasıdır. Mən sənin üzünə baxan kimi yəqin elədim ki, sən necə adamsan. Əgər səndən bədgüman və naümid olsa idim, heç bu qədər danışığa durmaz idim sənnən... Amma xeyr, məşallah artıq ləyaqətli adamsan. Mən də sənənlə elə rəftar eləməyəm ki, axırda sənənlə yanında xəcalət olum. Mənə nə lazımdır on bir kəllə qənd. Sən mənə iki kəllə qənd gətirsən, birini doğrayıb paylaram fükərayə, ancaq, ağız şirinliyindən ötrü, – necə ki, özün də buyurdun, – bir kəllə rus qəndi səndən alacağam. Vəssəlam. Mənim yoxsa artıq təməim yoxdur. Söz yox, əgər qəndin yanında bir girvənkə çay gətirsən, nə sözüüm var?

– Bax bu gözüüm üstə, bax bu gözüüm, bax gözüüm üstə, üstə, bax bu gözüüm üstə...

---

* Yaşlı

Bu sözləri deyirdi və sol əlini qoyurdu gah sağ gözüünün, gah sol gözüünün üstə. Axır sözünü bu cür tamam elədi:

– Dəxi sözün nədi, qazı ağa? Bunlar hamısı baş üstə. İndi bəs sən mənim işimi nə tövr sazlayacaqsan?

Qazı başını saldı aşağı, bir qədər təsbəh çevirib “ya Allah” dedi və durdu ayağa, getdi kitabları eşib, bir qara cildli kitab gətirib açdı. Gözlüyü taxdı gözüünə və başladı alçaqdan oxumağı. Qazının səsi çıxmırdı, ancaq dodaqları tərپəşirdi. On dəqiqə çəkdi qazının oxumağı. Sol əlinin şəhadət barmağını kitabın bir yerində saxlayıb, üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Bilirsən, bəy, bu məsələ çətin məsələdir. Belə işlər az-az ittifaq düşər. Kitaba ondan ötrü baxıram ki, görək şəriət bu xüsusda nə buyurur.

Qazı bu sözü deyib genə cumdu kitaba, bir qədər oxuyub sevincək kitabı bükdü qoydu qabağına.

– İnşallah kəşf edəcəyəm bu məsələni, kəşf edəcəyəm, lap asan vəchlə kəşf edəcəyəm. Bəy, buyur görək qənd və çay nə vaxt gələcək?

– Qazı ağa, elə bu saat, elə deyirsən durum bu saat gedim alım gətirim. Mənim əlimdə çətindir?

– Əzizim, qəndi və çayı gətirərsən qoyarsan buraya, sonra gedib üç-dörd nəfər kəndinizin əhlindən gətirərsən mənim yanıma. Amma görək o şəxslər hamısı sənənin rəfiqlərindən ola. Onların birisi gəlib mənə deyər ki, həmin övrət mənim anamdır. Bu şəxsə, yəni sənə gəlmək istəyir və məni bu xüsusda vəkil eləyibdi. Qeyriləri də şəhadət verərlər. Vəssalam. Mən də siğəni oxuram, qurtarıb gedər.

– Qazı ağa, əgər iş bu cür qurtaracaq, bu lap asan işdi. Üç-dörd nədi, yüz adam kəndimizdən tökərəm bura. Hər nə soruşursan soruş, mən dediyimi onlar da desinlər. Kimin ağzıdı mənim sözümdən çıxsın?

Bu sözləri deyib Xudayar bəy durdu ayağa.

– Gedim görüm kəndimizin adamlarından şəhərdə kimi tapa biləcəyəm.

Xudayar bəy qapıdan çıxmaq istəyirdi, qazı çağırıb dedi:

– Bəy, içəri zəhmət çək, sənə iki vəsiyyətim var. Əvvəla budur ki, qənd-çaya, söz yox, pul verəcəksən. O pulları sən çöldən tapmamısan ki... Əlbəttə alınının tərilə qazanmısan. Pəs çünki belədi, barı səy elə, yaxşı mal al. Zəmanə indi çox xarab olub, adamı əlüstü tovluyurlar.

Karapet ağaya təzəlikdə yaxşı qənd gəlib, adına Prodski deyirlər. Səy elə haman qənddən al. Çayı da indi özün bilərsən, nə tövr olar-olsun.

Xudayar bəy:

– Baş üstə, – deyib istədi çıxıb getsin. Qazı genə çağırıb qayıtdı otağa.

– Əzizim, mən ərz elədim iki vəsiyyətim var; birini dedim, birini də deyim, ondan sonra azadsan.

– Buyur, qazı ağa.

– İkinci vəsiyyətim budur ki, bizim bu işimiz gərək ölən günə kimi öz yanımızda qalsın.

– Ay qazı ağa, uşaqsan? Məni elə nadan bilmə.

– Qulaq as, sözümlü qurtarım. Bəli, bu iş gərək məxfi qala.

– Necə gərək qala?

– Gərək gizlin qala, heç kəs gərək bu işdən xəbərdar olmaya. O adamlar ki, sən bura gətirəcəksən, gərək sən elə rəfiqlərin olsun ki, bu sirri özgəsinə verməsinlər. Ondən ötrü ki, söz yox, burada bir xilafı-şər, əməl yoxdu, amma çünki bu cür işlər az ittifaq düşür, hər eşidən güman edəcək ki, burda bir xilaf əməl var. Pəs bu səbəb bu iş əlbəttə, əlif əlbəttə, gərək sən, mənim və şahıdlarımın arasında qala. Vəssəlam. İndi gedə bilərsən.

– Baş üstə, qazı ağa, baş üstə. Əlbəttə belədi.

Bu sözləri deyib, Xudayar bəy qazının evindən çıxıb, üz qoydu getməkliyə.

III

Xudayar bəy sevincək tez bazar məscidinin yanına yetişib, yəndi bazar çayına, dəstəməz alıb girdi məscidə və namaz qılıb, üz qoydu bazara. Çarşı ilə gedib və qazı nişan verdiyi ermənini soruşub, getdi girdi bir böyük dükana. Qəfəsənin dalında bir qarnı yoğun erməni oturub yazıya məşğul idi. Xudayar bəy dükanın o səmtinə baxıb, bu səmtinə baxıb, çıxardı çubuğunu və başladı doldurmağı. Karapet ağa qələmi qoydu yerə və təcəüb ilə baxdı Xudayar bəyin üzünə. Xudayar bəy çubuğu doldurub yeridi Karapet ağanın yanına və əlini qoltuq cibinə uzadıb və bir çimdik qov çıxardı, tutdu Karapet ağanın qabağına.

– Zəhmət olmasa bir ispiçkə çək, bu qovu yandırım.

Karapet ağa qeyznən cavab verdi:

– Sən məgər görmürsən ki, bura qəhvə dükanı deyil! İtil cəhənnəmə burdan, supa oğlu supa! İtil!

Bu sözləri deyə-deyə Karapet ağa ayaq üstə durub deyəsən ki, istəyirdi qəfəsənin dalısından sıçrayıb, Xudayar bəyi alıb atsın.

Xudayar bəy bir az sinib çəkildi kənara. Çox təəccüb elədi Xudayar bəy erməninin bu tövr rəftarına. O haradan güman eləyərdi ki, Karapet ağa od verməyəcək, o, çubuğunu yandırsın. Danabaş kəndində o bir adamdan bu cür tərək-ədəblik görməmişdi. Kimin ixtiyarı var Xudayar bəy çubuğu cibindən çıxardan kimi qov yandırır onun qabağına tutmasın? Amma nə eləmək? Danabaş kəndi qalib Danabaş kəndində. Burada ki şəhərdir. Şəhər gəlib Danabaş kəndi əvəzi olmaz.

Xudayar bəy üzünü bir az turşudub və qaş-qabağını töküüb, bu cür Karapet ağanın cavabını verdi:

– Xozeyin, sən nahaq yerə çıxırırsan. Mən gəlməmişəm ki, sənin dükanını çapıb talıyam. Mən gəlmişəm səninlə sövdə eləyim. Dəxi sənin mənim üstümə çıxırmağın lap artıqdı. Mən gəlmişəm səndən qənd alam.

– Bəli, sən məndən yarım girvənkə qənd alacaqsan. Mən duraram sənin əllərindən öpərəm.

Xudayar bəy çubuğun tənəkisini doldurdu kisəsinə və çubuğunu taxdı belinə və cavab verdi:

– Xozeyin, əvvəl sən tanı gör mən kiməm, sonra mənim üstümə çıxır. Mən sən deyən adamlardan deyiləm ki, gəlib yarım girvənkə qənddən ötrü sənə baş ağrısı verim. Mən Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəyəm. Mən gəlmişəm nəinki yarım girvənkə qənd alam, mən səndən bir kəllə qənd alacağam, yekə kəllələrdən.

Karapet ağa bir az yavaşdı:

– Mənim gözüüm üstə. Mən nə deyirəm ki! Mən demirəm ki, sən niyə məndən bir kəllə qənd almırsan. Mən onu deyirəm ki, sən yaxşı eləmədin mən yazı yazan vaxtda qovu uzatdın mənim qabağıma. Mən indi yazıda qələt düşdüm. Mənim indi zəhmətim lap çox oldu. Görək sən gedəndən sonra bu yazdığımı bir də yazam.

– Qərəz, ta indi keçib. Hər nə olub, olubdu. Qəndi indi neçəyə verəcəksən mənə?

Karapet ağa qəfəsənin taxtasını qovzayıb çıxdı kənara və gəldi qalanmış qəndin yanına və əlini kəllələrin birinin üstünə qoyub başladı:

– Bax, qardaşım bəy, bu qənd lap elə yaxşı qənddi. Bu qəndi sənə verəcəyəm yeddi manat iki şahıya. Bu lap yaxşı qənddi.

– A kişi, zarafat eləyirsən? Qəndi indi yeddiyə hər yanda verirlər da. Gözün mənə gördü?

– Harda yeddiyə verirlər? Heç belə şey olmaz, məzhəb haqqı. Yeddi iki şahıdan bir qəpik əskiyə verməzlər.

Xudayar bəy bir az dinməyib, genə həmin çubuğu çıxarıb başladı doldurmağı. Karapet ağa cibindən bir spicəka çıxarıb yandırdı. Xudayar bəy çubuğu alışırdı və dedi:

– Yaxşı-yaxşı! Mən çoxdan bilirdim ki, sən bahacısan. Heç sənən bacarmaq olmaz. Yaxşı-yaxşı! Götür bir kəllə çək, görək nə qədər gələr.

Karapet ağa yekə kəllələrin birini qucaqlayıb qoydu tərəziyə.

– Bu on, bu da on – iyirmi. Bu beş, bu üç, bu iki, bu da yarım. Bəli, düz otuz girvənkə yarım. Otuz girvənkəsi otuz abbasi, bu altı manat, çıxaq doqquz şahısını, qalar beş manat on bir şahısı.

Karapet ağa qəndi tərəzidən götürüb qoydu yerə.

– Karapet ağa, indi Allaha şükür, mənə tanıdın ki?

– Necə yəni tanıdım?

– İndi bildin mən kiməm da?

– Sən kimsən?

– Mən Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəyəm.

– Mən də ikinci gild kupets Karapet ağayam.

– Ay atana Allah rəhmət eləsin. Bu sözləri mən ondan ötrü ərz edirəm, indi dünyada qəlp adam çoxalıbdır. Birisi gəlib niyə sövdə elər, and içər Allaha, peyğəmbərə ki, üç gündən sonra pulunu gətirərəm. Üç gün olur ay, bəlkə üç il. Amma Allah mənə bir ölüm göndərsin, bu cür qəlp işlər tutmuyum. Sözü doğru, bu gün iş belə gətirdi, yanımcə şəhərə pul götürməmişəm. İndi mən qəndi aparıram, inşallah sübh tezdən sənə beş manat on bir şahını burda hazır elərəm.

Karapet ağa bu sözləri eşitcək cəld qəndi aparıb qoydu yerinə və qayıdıb sağ əlini qoydu Xudayar bəyin çiyinə, sol əli ilə qapını görsətdi.

– Di get, çıx get! Tez ol get burdan! Elə bu saat çıx get.

Xudayar bəy dinməz-söyləməz dükandan çıxıb üz qoydu getməyə. Axşam azanına ancaq yarım saat qalırdı ki, Xudayar bəy gəldi çıxdı haman karvansaraya ki, eşşəyi qatmışdı.

Xudayar bəy karvansaranın qapısına yetişcək içəridən bir alçaq qədək arxalıqlı, boz papaq, ağ tuman kişi çıxıb qaşqabaq ilə üz tutdu Xudayar bəyə:

– A kişi, Allah atana rəhmət eləsin, gəl bu xatanı bizim başımızdan sovud! A kişi, bu bəlanı gətirib qatmışan tövləyə, biz təngə doydug ki! Sən Allah, gedim ulağı çıxardım, götür apar.

Bu sözləri deyib güdək kişi, – ki karvansaranın odabaşısı olsun, – istədi qayıda karvansaranın həyətinə. Xudayar bəy onu çağırıb saxladı:

– Yavaş görüm, hara gedirsən? Necə bəlanı gətirib qatmışam tövləyə? Yəqin ki, ulağ mallardan yola getmir. Axı mənim ulağım sakit ulağdı. Sən niyə bu sözü deyirsən?

Odabaşı əlini ölçə-ölçə qayım səslə başladı:

– A kişi, sən Allah zarafat eləmə. Mənim kefinin o vaxtı deyil. Eşşəyini çıxardım, götür apar.

Xudayar bəy qayım səslə cavab verdi:

– Rəhmətliyin oğlu, bir sözünü mənə de görüm ki, axı nə olubdu?

– Nə olacaq, yekə kişi! Xalqın eşşəyini oğurlayıb gətirmisən qatmışan mənim karvansarama. Niyə? Görək mənən qəsd-qərəzin var?

– Ə, dəli olmamısan ki! Ya keflisən? Mən niyə xalqın eşşəyini oğurluyuram? Vallah heç artıq-əskik danışma ki, peşman olarsan.

– Yaxşı, rəhmətliyin oğlu, özgə eşşək tapa bilmirdin, getdin Məhəmməd həsən əminin eşşəyini gətdin, bizi qoydun qalmaqala?

– Necə qalmaqala qoymuşam mən səni?

– Necə qalmaqal olacaq? Sən elə eşşəyi tövləyə qatıb oyza* cummuşdun, Məhəmməd həsən əminin xırda oğlu ox kimi özünü soxdu karvansaraya ki, eşşəyi aparacağam. Mən də nə tövr verəydim? Dəxi nə deyim, başına dönüm! Bu oğlan özünü çırpır yerdən yerə ki, ya özümü gərək öldürüm, ya da bu saat gərək eşşəyi aparam. Axırı lap naəlac qalıb, getdim bir qaradavoy çağırdım, oğlanı döyə-döyə çıxartdı eşiyə.

– Heyf, heyf, heyf ki, mən burda olmamışam! Vallahi ki, ölüsünü qoyardım oğlanın burda! Onu mən sağ ötürərdim kəndə? Sən pəs niyə məni gəlib çağırmadın?.. Qərəz, keçib. İndi hava qaranlıqlayır, mən dəxi kəndə qayıda bilmərəm. Mən özüm də gərək qalam, eşşək də gərək qala. Bu gecə sənə qonağam, Kərbəlayı Cəfər əmi.

---

* O üzə, o tərəfə

– Qonaqsan, gözüm üstə yerin var. Əlbəttə, indi da getmək olmaz. Hava lap qaranlıqlayır. Di burda niyə durubsan? Buyur gedək mənzilə.

Kərbəlayı Cəfər əmi qabaqca və Xudayar onun dalınca gedib girdilər bir xırda qaranlıq hücrəyə. Kərbəlayı Cəfər əmi girən kimi bir spıçka çəkib, sol tərəfdə divara vurulmuş xırda lampanı yandırdı və qonağa yer göstərdi. Hücrənin fərşi ibarətdi bir palazdan. Yuxarı başda qoyulmuşdu bir bükülü yorğan-döşək, bucaqda var idi bir sənək, bir lüleyin və süpürgə. Çirkli divarların nə tağları var idi, nə taxçası. Xudayar bəy palaz üstə oturub dalını dayadı yükə və çubuğunu cibindən çıxarıb başladı doldurmağı. Sonra üzünü Kərbəlayı Cəfər əmiyə tutub dedi:

– Gəl otur görək, Kərbəlayı Cəfər əmi. Gəl mənə bir od da zəhmət çək ver. Gəl, gəl otur söhbət edək bir az.

Kərbəlayı Cəfər əmi də həmçinin başmaqlarını çıxarıb, keçdi oturdu bir tərəfdən və bir spıçka çəkib tutdu Xudayar bəyin çubuğuna. Xudayar bəy çubuğu alışırdı.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, sən görək bu əhvalatı mənə deməyəydin. Sən mənim ürəyimə bir ox vurdun. Allah görüm Məhəmməd həsən əminin atasına lənət eləsin! O məni xalq içində rüsvay elədi. Mən bu yaşa gəlmişdim, indiyə kimi bu cür bədnam olmamışdım.

Xudayar bəy sözünü deyib və dikəlib çubuğu uzatdı verdi Kərbəlayı Cəfər əmiyə. O da “ya Allah” – deyib çubuğu aldı və bir sümürüb dedi:

– Yaxşı buyurursan, Xudayar bəy. Axır Məhəmməd həsən əmi neyləsin? Onun nə günahı var? Sən eşşəyi gətirəndə ona xəbər versəydin, heç belə olmazdı. Onda bilərdilər ki, eşşəyi sən gətirmisən, da oğlunu göndərməzdi.

– A kişi, adına and olsun, eşşəyi mənə Məhəmməd həsən əmi özü verib. Eşşəyi mənə o dəyyus özü veribdi, o qurumsaq özü veribdi, o Ömər özü veribdi. A kişi, niyə inanmırsan?

– Niyə də inanmıram? Xeyr, inanıram.

– Qurani-münzəl haqqı özü veribdi. Niyə, mən üç yüz evin katdası ola-ola, bir ulağ da tapa bilmirəm, gedirəm oğurluqca özgülərin eşşəyini gətirirəm?

– Xeyr, inanıram da! Niyə inanmıram?

Kərbəlayı Cəfər dikəlib çubuğu verdi Xudayar bəyə. Xudayar bəy bir-iki sümürüb genə başladı:

– İndi sən görürsən, Kərbəlayı Cəfər əmi. Mən qisasımı Məhəmməd-həsən əmidən almasam, mən bu saqqalımı qırxdırram!

Kərbəlayı Cəfər əmi bir az gülümsündü və bir qədər dikəlib sual etdi:

– Yaxşı, sən nə eliyə bilərsən ona?

– Mən onun gözünə ağ sallam! Nə eliyəcəyəm ona? Mən onun böyüyü deyiləm? Gün olmaz ki, onun mənə işi düşməsin. Basaram palçığa, çıxaram üstə, ayaqlaram. Nə eliyəcəyəm?

On-on iki yaşında bir oğlan sol əlində bir çölmək sallaya-sallaya girdi içəri, çölməyi qoydu yerə və üzünü tutdu Kərbəlayı Cəfərə:

– Dadaş, bu gün anam əti bir az yandırır, yeyə bilsəniz yaxşıdır. Bir bax gör.

Kərbəlayı Cəfər qeyznən cavab verdi:

– Ay ananın dədəsinin gorunu... Allahü əkbər! Lənət şeytana. Belə də bədbəxtlik olar ki, mən düşmüşəm? Gün olmaz ki, o itin qızı əti yandırmasın, ya pişiyə verməsin.

Oğlan başını aşağı əyib dedi:

– Yox, dadaş, vallah anamın heç günahı yoxdu. Bu gün getmişdi hamama. Qonçaya da tapşırmışdı hərdən-birdən ətə baxsın. Qonçanın da başı nə bilim nəyə məşğul olubdu, əti yandırır.

– Niyə, hamam ananın başına uçsun! Elə gərək bu gün anan gedəydi hamama?

Oğlan təəccüblü cavab verdi:

– Pəs havaxt gərək gedəydi?

Xudayar katdaya aclıq çox kar eləmişdi; çünki səhərdən, kənddən çıxandan bir tikə çörək yeməmişdi, savay qazının bir stəkan çayından. Oğlan çölməyi içəri gətirən kimi bozbaşın qoxusu Xudayar bəyə belə xoş gəldi ki, könlündə Kərbəlayı Cəfərin övrətinə iki min yaman dedi. Xudayar bəy gördü ki, ata ilə oğlun mükaliməsi çox uzun çəkəcək, amma onun ürəyi də gedir acından; bu səbəbə ortalığa söz atdı ki, bəlkə söhbət qurtara. Çölməyi dığrıladaraq:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, vallah hər nə deyirsən de, amma deyirəm ki, oğlanın xəbəri yoxdu. Ət bir tikə də yanmayıb, bəlkə qovrulubdu. Ətin çox yaxşı qoxusu gəlir.

Kərbəlayı Cəfər durub bucaqdan bir sarı qaşığı tapıb, gəldi çömbəldi çölməyin başında. Çölməyin qapağını götürüb, bir qaşığı ətin suyundan götürüb içdi və ağzını marçıldadıb, qaş-qabağını turşudub, üzünü tutdu Xudayar bəyə:

– Xeyr, bu əti yemək olmaz.

Qərək, Kərbəlayı Cəfər bir qədər də övrətindən giley elədi, bir qədər də söyüşdən, lənətdən dedi. Axırı laələc qalıb, gətirdi süfrəni açdı ortalığa, bir az quru çörək doğradı siniyə və sağ qolunu çərməyib çölməyi üzüquyulu elədi sininin üstə, sonra ətləri bir-bir seçdi qoydu çölməyə. Hər iki əli ilə çörəyi qarışdırıb Xudayar bəyə təklif elədi:

– Bismillah, Xudayar bəy, irəli çəkil görək. Hərçənd ət də yanıb, amma baxtımdan küs, xa-xa-xa...

Xudayar bəy irəli çəkilib əlini uzatdı. Bir neçə tikə götürüb dedi:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, and olsun Allaha, sən lap nainsaf adamsan. Kişi, kim deyir ki, bu ət yanıb? Vallah əgər bir tikə də yanıb. Ta bundan yaxşı ət bişməz.

Xudayar bəy lap yalan deyirdi. Əvvəla ondan ötrü ki, çox acmışdı. Ac adama yanmış ət də xoş gələr. Və bir də ki, bura şəhərdi, genə necə olsa, şəhər bozbaşı ilə kənd bozbaşı bir olmaz. Genə şəhər bozbaşının yanmışı kənd bozbaşının lap yaxşısından ləzzətdi olar.

Bəli, Kərbəlayı Cəfər və Xudayar bəy hər ikisi məşğul oldular yeməyə. Oğlan bir az durdu, sonra çıxıb getdi. Xudayar bəy sol qıçını qabağına uzadıb, sağ qıçını dikəltmişdi. Belə ki, sağ qıçı süfrənin içində idi. Amma Kərbəlayı Cəfər diz üstə oturub, üzüquyulu düşmüşdü çörəyin üstə. Belə ki, az qalırdı burnu dəyə siniyə.

Çörəyi yeyib qurtardılar. Kərbəlayı Cəfər süfrəni, qabları yığışdırıb qoydu kənara. Hər ikisi əllərini silib çəkildilər kənara. Xudayar bəy bir kəhildəyib, götürdü çubuğunu və doldurub alışırdı və bir qədər çəkib, uzatdı Kərbəlayı Cəfərə səmt.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, mənə bir yeddi manat lazımdı. Gərək hər necə olmuş olsa, tapıb mənim işimi düzəldəsən.

Kərbəlayı Cəfər əlüstü cavab verdi:

– Xudayar bəy, peyğəmbər haqqı məndə yoxdu. Olseydi hansı qurumsaq müzayiqə elərdi?

– Özündə yoxdu, özgədən tap. Qərək, onu-bunu bilmirəm, gərək nə yolnan olsa, tapıb verəsən.

Kərbəlayı Cəfər bir az fikirdən sonra dedi:

– Vallah, yaxşı deyirsən. Amma indi əsr çox xarabdı. Hanı indi elə bir Allah bəndəsi ki, adamın əlini tutsun? İndi hər kəsə gedim deyim

mənə bir yeddi manat lazımdı, deyəcək gətir yanımda on yeddi manatlıq bir şey zaloq* qoy.

– Heç zərər yoxdu, nə eybi var. Sən bir elə adam tap ki, mənə yeddi manat versin, mən onun yanında on yeddi manatlıq şey girov qoyum. Genə sözüün var?

Kərbəlayı Cəfər genə bir qədər fikir eləyib cavab verdi:

– İndi sənin yanında nəyin var ki, zaloq qoyasan?

– O sənə borc deyil. Sən pulu tap, gör qoyaram, ya yox.

– Axır necə ola bilər ki, mən bilmiyim, sən necə şey girov qoyacaqsan?! Bəlkə pul sahibi sən qoyduğun şeyi qəbula götürmədi.

Xudayar bəy bir qədər duruxdu. Çubuğu götürüb başladı doldurmağa. Üzünü Kərbəlayı Cəfərə tutub alçaqdan dedi:

– Kərbəlayı Cəfər əmi, sən hər kəsdən olmuş olsa, mənə yeddi manat tap, gətirdiyim eşşək olsun zaloq. Nə vaxt mən sənin pulunu gətirib verdim, sən də mənim eşşəyimi qaytarıb verərsən özümə.

– Xa-xa-xa! Xa-xa-xa!.. Xudayar bəy sənin dəstgahın varmış... xa-xa-xa! A kişi, sən zarafat eləyirmişsən... xa-xa-xa...

– Qardaş, daxı niyə gülürsən? Hansı məlun zarafat eləyir?!

– Xa-xa-xa... A kişi, eşşək sənin deyil ki, onu girov qoyasan! Söz yox, qoyarsan. Amma sabah olcaq eşşəyin sahibi gəlib eşşəyi aparacaq da!.. Xa-xa-xa...

– Yavaş, qoy görək, a kişi, bir az yavaş gül, qoy sözüümü deyim. And olsun Allaha, mən zarafat eləmirəm. Yaxşı, eşşəyin sahibi nə deyib səndən eşşəyi istəyəcək? Eşşəyin sahibi sənə kimin yanında eşşək tapşırıb? Bəli, gəldi dedi “mənim eşşəyim burdadı, eşşəyimi ver”. Deyərsən “kimin yanında sən mənim karvansarama eşşək qatmısan?” Ya xeyr, sənə dedi “pəs eşşək necə oldu?”, sən də de ki, “eşşəyi hər kəs gətirib bura qatmışdı, haman adam da eşşəyi çıxardıb apardı”. Onnan sonra mən bilirəm, eşşəyin sahibi bilər. Dəxi sənə nə dəxli var?..

Bu sözləri deyəndən sonra Xudayar bəy çubuğu uzatdı Kərbəlayı Cəfərə. O da çubuğu alıb, məşğul oldu çəkməyə. Bunların söhbəti çox uzun çəkdi. O, belə dedi, bu belə dedi. Axırı bu cür şərt bağladılar: Kərbəlayı Cəfər Xudayar bəyə yeddi manat versin və eşşək qalsın onun ixtiyarında. Hər nə eləyir eləsin: ya satsın, ya gizlətsin, ya nə

---

* Girov

eləyir eləsin. Xudayar bəy də kəndə qayıdıb xəbər versin ki, eşşək karvansaradan oğurlanıb. Hərgah Məhəmməd həsən əmi çox atılıb düşsə və şıltaq eləsə, Xudayar and-aman içsin ki, mirovoy suda ərizə verib, karvansaraçıdan eşşəyi istəyər. Əgər Məhəmməd həsən əmi şəhərə gəlib, Kərbəlayı Cəfərdən əhvalatı soruşsa, Kərbəlayı Cəfər and içsin, aman eləsin ki, həqiqətdə eşşək oğurlanıb; yəni Xudayar bəyin bu işdə heç günahı yoxdu.

Bu cür tədbiri tökən kimi Kərbəlayı Cəfər çıxdı eşiyə və bir qədər yubanıb gəldi oturdu və cibindən bir beşlik və iki təklik çıxardıb, qoydu Xudayar bəyin qabağına. Xudayar pulu götürüb qoydu cibinə, bir qədər dikəldi. Sağ əlini Kərbəlayı Cəfərin qabağına uzadıb dedi:

– Ver əlini mənə.

Kərbəlayı Cəfər həmçinin sağ əlini verdi Xudayar bəyin əlinə.

– Kərbəlayı Cəfər əmi, Allah sənin oğlunu saxlasın və səni səlamət eləsin. Allah öz birliyi xatirinə sənə bu sövdədə xeyir versin.

IV

Xudayar bəy yeyib qarnı tox və yeddi manatı cibinə qoyub, arxayın və rahat uzanıb yatdı. Yəqin ki, çoxdandı onun yuxusu bu gecəki kimi şirin olmamışdı.

Amma dünyada bəzi vaxt, bəlkə də çox vaxt çox təəccüblü işlər ittifaq düşür. Məsələ, indi bu saat burada Xudayar katda ləzzətnən yıxılıb yatdı. Amma elə bu saat Danabaş kəndində üç yerdə matəm qurulubdu. Üçünə də Xudayar bəy özü bais olubdur. Doğrudan çox gülməli əhvalatdı və çox qəşəng əhvalatdı. Ondan ötrü qəşəng əhvalatdı ki, adam gülür, ürəyi açılır. Yoxsa nəyə lazımdır qəm və qüssə gətirən hekayət?!

Bəli, bu saat, elə bu dəqiqə, bu gecə səhərə kimi Danabaş kəndində üç evdə matəm qurulubdur. Biri Məhəmməd həsən əminin evində, – necə ki, məlumdu, – biri Xudayar bəyin öz evində və biri də Xudayar bəy istəyən övrətin, yəni Zeynəbin evində. Hələ Xudayar bəy şəhərdə qalmalı olsun, keçək Danabaş kəndinə və Zeynəbin matəmindən başlayıb, deyə-deyə gələk çıxacaq başa.

Zeynəb qırx-qırx iki yaşında, kök, dolu və qarabuğdayı bir övrətdir. İki il bundan irəli əri Kərbəlayı Heydər ölüb. Qalıbdı bir oğlu Vəliqulu, on yeddi yaşında, iki də qızı: Fizzə yeddi yaşında və Ziba dörd yaşında.

Zeynəb nə Zeynəb!

Hanı irəliki Zeynəb? Onu iki il bundan əqdəm* görəndə indi heç tanımaz. Zeynəbi görəndiniz əri Kərbəlayı Heydərini sağlığında. Danabaş kəndində Zeynəbin adı tək idi gözəllikdə.

Zeynəb uşaqlıqda bir yetim qız idi. Amma çox gözəlliyi səbəbə bibisi aparıb öz evində saxladı, bu qəsd ilə ki, alsın öz oğluna. Qərəz, bibisinin oğlu öldü və Zeynəbin adı bir elə şöhrət tapdı ki, elçi-elçi üstədən tökülüb gələrdi. And içirlər ki, bir ilin içində Zeynəbin on dörd müştərisi var idi. Hamısı da ağıllı-başlı yerlərdən. Axırı qismət belə gətirdi ki, Zeynəbi verdilər Heydərə; yəni çox yaxşı elədilər ki, verdilər Heydərə. Ondan ötrü ki, Heydərini atası Kərbəlayı İsmayıl kəndin mötəbər şəxslərindən biri idi və Zeynəbin qeyri müştəri-lərindən nə dövlətdə əskik idi, nə də hörmətdə.

Zeynəb Heydərə gələndən üç il sonra Kərbəlayı İsmayıl vəfat edib, doqquz uluğ, dörd-beş baş qaramal, iyirmi üç qoyun və yeddi keçi və iki xalvar zəmi qoyub getdi. Söz yox, dövlətin yarısı çatdı Heydərə və yarısı da qardaşı Rzaya.

Bir ildən sonra Rza öldü və Heydər atasının dövlətinə tək oldu malik və işi gəldikcə başladı tərəqqi eləməyə. Amma bununla belə, söz yox, xərci də az deyildi. Əvvəla, atasının və qardaşının əhsan və Kərbəlaya göndərmək xərci və sonra özü də Kərbəlaya gedib qayıdıb, genə dalı düşdü. Necə də dalı düşməsin? Hesab eləyirdi ki, atasının və qardaşının nəşlərini Kərbəlaya göndərməkliyə və öz Kərbəlaya getməkliyinə düz iki yüz manat xərci çıxıb. Amma Allah-taala rəhim Allahdır. Çünki bu pulları Kərbəlayı Heydər mübarək yolda xərcləmişdi, genə axırda Allah-taala öz qüdrət əli ilə Kərbəlayı Heydərini işini düzəltdi. Belə düzəltdi ki, Kərbəlayı Heydər öləndə özünə yetmiş manat xərc çıxdı və bundan əlavə övrəti Zeynəbə iki yüz əlli manat, oğluna yüz qırx və hər qızına yüz manat pul çıxmışdı. Qalan zəmilərini vəsiyyətlə elədi övrətinə və qızlarına. Amma həyəti də verdi oğlu Vəliquluya.

Kərbəlayı Heydərini ölməyi övrəti Zeynəb üçün yekə müsibət oldu. Artıq qəm və qüssə elədi yazıq övrət ərinin ölməyinə. İndi bu saat hər cümə axşamı ərinin qəbrinin üstə gedib, bir yekə mərəkə qurar. Vaqəən az-az tapılar bu cür istəkli övrət. Amma bununla belə

---

* Qabaq, əvvəl

Zeynəb bir tikə naşükürlük eləmir. Qəm və qüssə içində genə həmişə Allaha şükür və sənə eləyir ki, Allah-taala ona bir parça çörək verib, özgülərə möhtac eləməyib. Və bir də ki, evlənməli oğlu və iki qızı... Genə Allah bərəkət versin, bunların hamısının şükrünü yerinə yetirmək lazımdır.

Zeynəb oğlundan yerdən-göyə kimi razıdır. Ondan ötrü ki, Vəliqulu o itaəti ki, anasına eləyir, bəlkə atasına eləməzdi. Vəliqulu nəinki anasına nisbət, bəlkə özgülərə görə də artıq üzüyola oğlandı. Yəqin ki, anası desə öl – öləcək, qal – qalacaq. Atasını ölən gündən bu günkü günə kimi bir elə vaxt olmayıb ki, Vəliqulu işini-gücünü boşluyub, müsahiblərinə qoşulub gəzməyə və kefə məşğul olsun.

İnsafən Vəliqulu çox məzlum oğlandı. İndiyədək Zeynəb Vəliquludan bir tük qədəri də inciməmişdi. Amma axır vaxtda iş belə gətirdi ki, Vəliquluynan anasının arası bərk dəydi.

İş bu cür oldu.

Gərək əhvalatı başdan başlayaq. Mərhum Kərbəlayı Heydər ilə Xudayar katda bərk rəfiqədilər. Əvvəl cavanlıqdan ta Kərbəlayı Heydər ölən günə kimi Xudayar bəy ilə onun arasından qıl keçməzdi. Can deyib can eşidərdilər. Gecə və gündüz gəzməkləri bir, yeməkləri bir, oturmaqları bir, durmaqları bir. Bunların dostluğu ta o yerə çatdı ki, xalq bunlardan lap bədgüman oldu. Belə ki, bunların dostluğunu hərə bir tövr başa düşürdü. Biri deyirdi ki, bunlar xəlvətcə o taydan* kandrəbat malı keçirib satırlar. Amma xeyr, belə deyildi. Bu xəyal xam xəyaldı. O səbəbə ki, Xudayar bəyi bilmirəm, amma Heydər əslən ata minməyi bacarmazdı. Xeyr, bu deyildi.

Bəzi də deyirdi ki, bunlar qəlp pul qayırlar. Vaqəən çox təəcüblü şeydir. Danabaş kəndi, qəlp pul?! Aya, görək Danabaş kəndində heç sağ pulnan qəlp pula təfəvüt qoyarlar? Heç tanırlar qəlp pul nədir və saf pul nədir? Xeyr, belə deyil.

Vəssalam ki, hərə bir cür güman edirdi.

Qərəz, xalq nə güman eləyir-eləsin, amma zahirən Kərbəlayı Heydərənən Xudayar bəyin dostluğu möhkəm dostluğa oxşayırdı.

Keçmiş günlərin bir günü, qış fəslə idi. Gecədən üç-dörd saat keçmişdi. Hər iki rəfiq, yəni mərhum Kərbəlayı Heydər və Xudayar bəy və bunlardan savayı Kərbəlayı Heydərən qonşularından bir neçə

---

* Arazın o tayı nəzərdə tutulur

kəndli Kərbəlayı Heydərgilin tövlə otağında oturub məşğul idilər söhbətə. Məlumdur, qışın uzun gecələrini yatmaqnan qurtarmaq olmaz. Odur ki, Danabaş kəndində atadan-babadan qalma bu bir adətə, hər məhəllənin adamları, – çünki indi dəxi bir iş-güc yox, – bir tövlə otağına yığışib, ta gecədən altı saat gedənə kimi, danışmaqnan, demək-nən, gülməknən keçirirlər. Çox vaxt belə olur ki, bu oturanların birisi yaxşı əhvalatdan, hekayətdən nağıl edir, xalq da qulaq asır.

Bəli, Xudayar bəy bir tərəfdə və Kərbəlayı Heydər bir tərəfdə oturub, hekayətə qulaq asırdılar.

Danabaş kəndinin mollası Molla Pirqulu “Bəxtiyarnamə” kitabından bir əhvalat oxuyurdu. Oturanların hamısının fikri mollada idi. İttifaq da belə düşdü ki, haman iki rəfiqlərin ikisinin övrətləri hamilə idi. Həmin gecə ikisinin də ağrısı tutmuşdu. Hekayənin şirin yeri idi. Tövlənin qapısı cırıltı ilə açıldı. Tövləyə iki oğlan uşağı, bir qız uşağı soxulub, gəldilər kəndlilərin yanına. Çünki tövlə o qədər işıq deyildi, uşaqlar axtardıqları adamı girən kimi görmədilər. Axırı adamların içindən Kərbəlayı Heydərin başına doluşub, başladılar bundan muştuluq istəməyə.

– Əmi, muştuluğumu ver, bir oğlun oldu. Ver, ver, muştuluğumu ver.

Kərbəlayı Heydər əlini uzatdı cibinə və uşaqların hərəsinin ov-cuna bir az iydə qoyub yola saldı. Molla Pirqulu və kəndlilər Kərbəlayı Heydərə göz aydınlığı verdilər və molla genə başladı nağlını. Xudayar bəy həmçinin rəfiqinə mübarəkbadlıq verib, bir qədər cumdu fikrə, sonra üzünü tutub Kərbəlayı Heydərə səmt və əlini ona tərəf uzadıb çağırırdı. Molla səsini kəsdi ki, görsün nə deyir Xudayar bəy.

– Qardaş, Kərbəlayı Heydər, əlini ver mənə.

Kərbəlayı Heydər əlini uzatdı Xudayar bəyə. Çünki hər iki rəfiq bir-birindən bir az uzaq oturmuşdular, əl-ələ verəndə hər ikisi bir qədər dikəlmişdi. Əl-ələ verən kimi Xudayar bəy başladı:

– Qardaş, Kərbəlayı Heydər, mənim əzizim və iki gözümün işığı! Sənin oğlun oldu, Allah onu sənə çox görməsin öz birliyi xatirəsinə. Qardaş, indi bu saat elə mənim də övrətim ayaq üstədi. Gərək ki, özün də bilirsən. Qardaş, gəl elə oturanların yanında əhd bağlayaq. Əgər indi xəbər gətirdilər ki, mənim də oğlum olubdu, onda bunların hər ikisinin qardaşlıq siğəsini oxuruq. Onlar da bizim kimi qardaş olsunlar. Ya xeyr, mənim qızım oldu, siğəsini oxudub verək sənin oğluna.

Molla hamıdan qabaq öz razıçılığını izhar edib və Xudayar bəyin bu təklifini artıq bəyənib dedi:

– Zi hər tərəf ki şəvəd küştə sudi-islaməst. Çox gözəl, çox yaxşı. Hər tərəf, yəni hər necə olmuş-olsa, islamın məsləhətidir. Çox gözəl, çox gözəl.

Molla Pirqulu bildi ki, dediyi fərdi heç kəs başa düşməyəcək; əgər düşsələr də yaxşı mənada başa düşəcəklər. Yəni bu sövdənin hər bir tərəfi islamın məsləhətidir.

Molla, islamdan murad özünü nəzərdə tuturdu; çünki o görürdü ki, elə də olsa siğə oxudub ona ağız şirinliyi verəcəklər, belə də olsa verəcəklər. Söz yox, hər necə olmuş-olsa, axunda xeyirdi.

Bəli, əhd bağlandı və xəbər gəldi ki, Xudayar bəyin qızı oldu. Kərbəlayı Heydər oğlunun adını qoydu Vəliqulu, Xudayar bəy qızının adını qoydu Gülsüm. Haman gecə Molla Pirqulu Gülsümün siğəsini oxudu Vəliquluya.

Bu əhvalatdan sonra Kərbəlayı Heydərən Xudayar bəyin arasında olan mehribançılıq dəxi də artdı. Belə ki, bunlar oldular lap sədaqətli dost və lap yavıq qohum. Bu onun evində, o bunun evində. Yəqin ki, doğma qardaş da bu tövr rəftar eləməzdi, necə ki, bunlar edirdilər. Ta Kərbəlayı Heydər ölən günə kimi bu rəfiqlərin məhəbbəti və rəfaqəti bir tük qədəri də pozulmadı.

Bunların bu cür dostluqlarının müqabilində camaat yəqin eləmişdi ki, Kərbəlayı Heydərən ölməkliyi gərək Xudayar bəyə artıq təsir eləsin. Amma Xudayar bəy gözüne döndüyüm belə rəftar elədi ki, xalq lap heyran qaldı. Belə ki, Kərbəlayı Heydərən canı ağzından çıxan kimi Xudayar bəy Zeynəbin yanına adam göndərdi ki, məbada-məbada öz-gəsinə dil verə və öz-gəsinə ərə gedə. Niyə? Ondan ötrü ki, guya Kərbəlayı Heydər ona, yəni Xudayar bəyə vəsiyyəti edib ki, Zeynəbi o özü alsın, qoymasın öz-gə namərdə ərə getsin.

Elə ki, bu səda kənd arasında şöhrət tapdı, xalq hamı başa düşdü ki, mərhum Kərbəlayı Heydərən Xudayar bəy nə qəlp pul qayırmışlar, nə də kandrabat malı o taydan-bu taya keçirmişlər. Hamı başa düşdü ki, bu rəfiqlərin məhəbbəti nəinki bir-birinə imiş, bəlkə bir-birinin övrətinə imiş. Kim nə bilsin, bəlkə Xudayar bəy ölsəydi, Kərbəlayı Heydər də onun övrətini istəyəcəkdi.

Zeynəb Xudayar bəyin elçisinə cavab verdi ki, qoy Xudayar bəy anqırsın tayını tapsın; Zeynəb onun tayı deyil, onu qarısında heç nökrə

də saxlamaz. Zeynəb Xudayar bəyə ondan ötrü bu cavabı verdi ki, əvvəla, ərinin bədəni qəbrin içində bəlkə heç soyumamışdı. Ona nə lazım olmuşdu yasdan çıxmamış, ər dalınca düşsün? İkinci, ondan ötrü bu cavabı verdi ki, Kərbəlayı Heydər ölən kimi Zeynəbə iki ləyaqətli yerdən müştəri çıxdı. Biri Danabaş kəndinin mötəbəri və sayılanı Hacı Həmzə və biri də Çərçiboğan kəndinin qlavası Xalıqverdiyə. Bunların hər ikisinə Zeynəb cavab verdi ki, onun ərə getmək xahişi yoxdur. Üçüncü də Zeynəb ondan ötrü Xudayar bəyə bu cavabı verdi ki, necə övrət ola, – ya kasıb, ya dövlətli, ya cavan, ya qoca, ya göyçək, ya çirkin, – razı olar yüz il ərsiz qalsın, amma üzünü Xudayar bəyin adama oxşamaz üzünə və iri burnuna sürtməsin. Bu sözlər Zeynəbin öz sözləri idi ki, Xudayar katdanın elçisinə demişdi.

Xudayar bəy Zeynəbdən hələ ümidini lap kəsmədi: genə güman eləyirdi ki, bəlkə bir tövrnən yumşala və ipə-sapa gələ. Və bir də artıq ümid Vəliquluya bağlamışdı. O bilirdi ki, Vəliqulu çoxdandır Gülsümün oduna alışıb; hələ axır vaxta toy fikrinə düşübdür. Pəs belə olan surətdə genə ümid var idi, yəni Xudayar bəyin ümidi var idi ki, Vəliqulu anasını bir tövrnən, bir fəndnən yola gətirə. Zeynəbin ərə getməklilik fəqərəsi Vəliqulunun əvvəllər heç vecinə gəlməzdi. Ona nə dəxli var? Anası kimə gedəcək getsin; ancaq onun yarı Gülsüm sağ olsun.

Vaqeən Vəliqulu nişanlısına lap aşıq olmuşdu, artıq məhəbbəti var idi. Amma işlər belə gətirdi ki, Zeynəbin Xudayar bəyə yox cavabı gedən kimi Xudayar bəy xəbər verdi ki, əvvəla, dəxi qızını vermək istəmir Vəliquluya və bir də Zeynəbə və Vəliquluya sifariş göndərdi ki, mərhum Kərbəlayı Heydər in ona, yəni Xudayar bəyə iki yüz manat höccətli borcu var, tezliknən düzəldib versinlər ki, dəxi şikayət-mikayət olmasın. Zeynəb Xudayar bəyə cavab göndərdi ki, əgər o qızını Vəliquluya vermək istəmir, heç o da onun qızını almır oğluna. Və bir də ki, əgər Kərbəlayı Heydər in ona iki yüz manat borcu var, kağızını qoysun divana, divandan da pulunu alsın.

Vəliqulunun bu əhvalatdan heç xəbəri yox idi; çünki o günü Vəliqulu çöldə idi, zəmiyə toxum səpirdi. Çöldən evə qayıdıb və malları tövləyə qatıb girdi evə və anasını dilxor görüb, təəccüblə səbəbini soruşdu.

Zeynəb bucaqda diz üstə oturub, əlində corab toxuyurdu. Zahirən çox qəmgin görsənirdi. Zeynəbin sol səmtində Fizzə qızı yanını verib yerə, diqqət ilə baxırdı anasının üzünə. Kənarda quru yerdə Ziba qızı

öz-özünə bir zad oynayırdı. Vəliqulu içəri girən kimi Zeynəb bir baxdı oğlunun üzünə, genə başını saldı aşağı və sağ əli ilə çarğatını gözlərinin üstə aparən kimi Vəliqulu başa düşdü ki, anası ağlayır. Vəliqulu gəlib oturdu bir səmtdən və qıçlarını uzadıb, yorğun adam kimi dayandı divara.

– Ana, nə qayırırsan, ağlayırsan?

Zeynəb başını qaldırdı oğluna səmt. Gözlərinin yaşı sübhün şəhi kimi kipriklərini islatmışdı.

– Xeyr, bala, ağlamıram. Niyə ağlıyırəm?

Görükən budur ki, Zeynəb ciddi-cəhd eləyirdi ağlamağını bürüzə verməsin ki, oğlunun ürəyi sıxılsın. Amma səsindən əlüstü duymaq olardı ki, Zeynəb çox ağlayırdı.

Fizzə dikəlib oturdu və üzünü tutub qardaşına və doluxsunub dedi:

– Dadaş, vallah, anam yalan deyir. Anam bayaqdandı elə ağlıyır. Elə biz hamımız ağlıyırdıq. Bayaq...

Qızın görükür ki, genə sözü var idi desin, amma anası qoymadı.

– Yaxşı, yaxşı, bildilər ta. Yalan danışma. Yox, vallah, Vəliqulu, bir zad yoxdu. Elə tək qaldım, bir az ürəyim sıxıldı, ağlamağım tutdu; yoxsa bir şey yoxdu.

– Ana, mən deyirəm sənin yasın qiyamətə kimi qurtarmıyacaq. Rəhmətliyin qızı, bu qədər də ağlamaq olar sən ağlıyırsan? Bir bax gör dadaşım neçə ildi ölübdü.

– Dadaş, bir arvad gəldi, dedi əmin Gülsümü vermir sənə, onunçün ağladı.

Zeynəb bərk acıqlandı Fizzənin üstünə:

– Dur itil cəhənnəmə, fizzə! Dur, dur get!

Fizzə ayaq üstə durub, genə oturdu yerə.

Vəliqulu çox təəccüb ilə üzünü tutdu anasına:

– Ana, vallah sənin sözün var, amma bilmirəm nə səbəbə demirsən. Bu nə sözdu ki, Fizzə deyir? Bura gələn arvad kim idi?

– Bura gələn arvad Səkinə xala idi; Xudayar bəy göndərmişdi. Deyir ki, Xudayar bəy deyir, əvvəla, qızımı vermirəm Vəliquluya və bir də guya Kərbəlayı Heydər mənə iki yüz manat borcu var, versinlər ki, şikayət-zad olmasın.

On dəqiqə ana və oğul hər ikisi sakit oldular. Fizzə də irəliki yerində yanını yerə verib, təəccüb ilə baxırdı gah anasının və gah qardaşının üzünə. Ziba bucaqda bir zad oynadıb öz-özünə oxuyurdu.

Vəliquluya Zibanın oxumağı çox naxoş gəldi; çünki elə onsuz da onun qaşqabağı acıqlı görsənirdi. Ancaq bəhanə axtarırdı hirsini bürüzə versin. Vəliqulu Zibanın üstə bu tövr acıqlandı.

– İtin qızı it, sən də vaxt tapdın oxumağa! Bizim kefirmizə bax, bunun kefinə bax. Cəhənnəm ol qoy get eşiyə!

Ziba qardaşının səsinə eşitcək dik qalxdı ayaq üstə və anasına səmt baxıb, hər iki əlini üzünə aparıb, başladı ağlamağı. Bu ağlamaqlığı ilə güya Ziba anasından kömək istəyirdi. Qız yəqin bilirmiş ki, anası köməyə gələcək.

– Bala, ağlama–ağlama, gəl yanıma, gəl. Bizim çıraqımız o vədə keçdi ki, atanız öldü. Gəl, gəl, gəl otur yanımda...

Vəliqulu bir söz danışmayıb, başını salmışdı aşağı və əlində bir çöp oynadırdı. Fizzə bacısı Ziba kimi əllərini gözlərinin üstə qoyub, həmçinin ağlamağa başladı. Vəliqulu üzünü anasına çöndərüb sual elədi:

– Ana, bə sən Səkinə xalaya nə cavab verdin?

Anası bir cavab vermədi... Uşaqlar səslərini kəsib, yavıqlaşdılar analarının yanına. Ziba keçib otdu anasının qucağında. Fizzə də sağ tərəfdən anasını qucaqlayıb, təəccüblə baxırdı qardaşının üzünə. Zeynəb bir cavab vermədi; amma Vəliqulu dəxi bərk səs ilə dübarə soruşdu:

– Axı mən səndən söz xəbər alıram. Qulaqların kardı, eşitmirsən?

– Nə deyəcəkdim?! Dedim ki, Kərbəlayı Heydərin əgər ona borcu var, qoy kağızını qoysun divana.

Zeynəb sakit oldu və Vəliqulu dübarə sual elədi:

– Elə bircə bu?

– Bə dəxi nə olacaq ki?

– İndi sən bilmirsən mən səndən nə soruşuram, ana?

– Bala, sən soruşdun, mən də cavab verdim. Ta dəxi məndən nə istəyirsən?

– Bə Gülsümdən yana nə cavab verdin?

– Mən nə cavab verəcəkdim?! Gülsümün mən vəkili deyiləm ki! Ata verməyəndən sonra dəxi mən nə deyəcəyəm? Dedim ki, əgər o qızını mənim oğluma vermək istəmir, mən də heç almıram. Daha nə deyəcəkdim?

Vəliqulu zahirən artıq qeyzləndi və bu cür anasına dedi:

– Yaxşı, bə sən bilirsən ki, Gülsümə vəkillik eliyə bilməzsən, pəs mənə necə vəkillik edirsən?

Zeynəb təəccüb ilə cavab verdi:

– Axı sən mənim oğlumsan. Gülsüm mənim ki, qızım deyil.

– Yaxşı deyirsən, ana. Amma oğul qədri bilən anıya, gəlin qızdan irəlidir. Sən bu sözləri nahaq yerə deyirsən.

Vəliqulu sözü belə gətirdi ki, Zeynəb cavab tapmadı desin. Dübarə Vəliqulu başladı:

– İndi ki, belədir, mən gərək ayrılıam. Mən görürəm ki, səninlə yola gedə bilməyəcəyəm. Allah atana rəhmət eləsin. Məni elə ayr. Qoyun gedim özgə yanda olum.

Zeynəb ağlaya-ağlaya üzünü tutdu Vəliquluya:

– Bala, Vəliqulu, yadıncadı ki, atan öləndə sən mənə təskinlik verirdin ki, ana, ağlama, mən bir dəqiqə qoymaram sənin ürəyin sıxılısın? Pəs niyə sözünün üstə durmursan?

– Axı bir sən mənim ürəyimi sıxma ki, mən də sənin ürəyini sıxmayım.

– Bala, qadan alım, mən niyə sənin ürəyini sıxıram? Xudayar bəy Gülsümü vermir, mən belə sənə Gülsümdən yaxşı qız alaram. Dəxi ürəyini niyə sıxırsan?

– Vallah, ana, mən onu-bunu bilmirəm; gərək kişinin pulunu verəsən, elə bu saat aparıb verim. Kişinin sözü haqdır. Mənim yadıncadır atamın ondan borc eləməkliyi.

– Bala, çox da yadıncadır. İndi mənim hanı iki yüz manatım ki, verim aparasan Xudayar bəyə?

Vəliqulu qeyznən və çığıra-çığıra və sağ əlini ölçə-ölçə deyir:

– Yox, olmaz, gərək verəsən! Bu saat gərək verəsən!..

Vəliqulu sözünü deyib cavabını gözətdəmədi və ayağa durub, zoğal ağacını əlinə götürüb, qapıları çırpdı bir-birinə və çıxdı getdi.

Fizzə və Ziba səs-səsə verib, hər ikisi ağlamaqda idi; çünki heç olmaz ki, ana ağlasın, balaca balalar ağlamasınlar. Zeynəb də, söz yox, ağlayırdı; nəinki məhz oğlunyan söz gəlmək üstə; xeyr, ancaq keçən günləri, gözəl günləri, xoş günləri yadına düşmüşdü. Vaqəən Kərbəlayı Heydər bir dəfə onun üstünə bu tövr qabarmamışdı. Əgər qabarmışdı da, döyüb söymüşdü də, yerində döyüb söymüşdü.

Zeynəbin işi çox çətin yerə gəldi dayandı. Ev qaranlıq, uşaqlar ac, bir tikə aşdan-zaddan bişirib, qaldı ocaqda soyudu. Mallar qaldı ac, susuz. Vəliqulu da ki, çıxdı qoydu getdi. Kim nə bilsin nə vaxt gələcək çörəyə?!

İnsafən Zeynəbin işi çox çətin yerə dayandı; çünki görürdü bu iş asanlıqnan qurtarmayacaq. Xudayar katda ordan o cür sifariş edib, Vəliqulu da bu tərəfdən başlayıb şıltağı və dava-mərəkəni. Zeynəb də haradan iki yüz manatı düzəldib verəcək? Yəni, söz yox, istəsə verər. Hərçənd indi bu saat onun o qədər nəqd pulu yoxdu; amma, söz yox, istəsə mürurnan düzəldər. Allah Kərbəlayı Heydəre rəhmət eləsin, azdan-çoxdan qoyubdur. Amma söz burasındadır ki, Zeynəbin ətini kəsəsən, iki yüz qəpik də verməz Xudayar bəyə; çünki o çox yaxşı tanıyır Xudayar bəyi. Xeyr, verməz. Bir qəpik də verməz ki, gözünün oyuna qoysun.

Zeynəb qaranlıqda oturub, bu tövr fikrə cummuşdu. Qızları da ağlamaqdan bir az sakit olub, üzlərini qoymuşdular analarının dizinin üstə. Düz iki saat ana və balalar bu halətdə oturmuşdular. Axırı qapı açıldı. Zeynəb elə bildi Vəliquludu. Bir az ürəyi açıldı.

Ax ana, nə gözəl zadsan!

Görükür ki, qızlar da bu cür güman edirdilər; çünki hər ikisi başlarını qalxızıb, baxdılar qapıya səmt. Amma evə girən şəxsın papağı Vəliqulunun papağından yekə görsənirdi. Zeynəb başa düşdü ki, bu oğlu deyil. Odur ki, bir az vahimə ilə xəbər aldı:

– Gələn, kimsən?

Evə girən şəxs qlavanın yasovulu Qasiməli idi. Qasiməli özünü nişan verməmiş təəccüblü soruşdu:

– Bu nədi, ev niyə belə qaranlıqdı? Yəqin ki, spiçkə niz yoxdu?

Zeynəb dübarə soruşdu:

– Dadaş, evin qaranlıq olmağında sənə nə işin var? Sözü de, çıx get!

Qasiməli belə cavab verdi:

– Xala, qlava Xudayar bəyin şikayətinə görə oğlun Vəliqulunu tutub qatdı dama. Məni göndərdi sənə xəbər verim ki, sən Xudayar bəyi razı eləmiyəncə oğlunu damdan çıxarmıyacaq. Vəssəlam.

Qasiməli hələ sözlərini deyib qurtarmamışdı, Fizzə ilə Ziba ağlamağa başladılar. Yasovul sözünü tamam eləyib və iki dəqiqə də dayanıb çıxıb getdi.

İndi pəs Zeynəb başına nə kül ələsin? İndi pəs Zeynəb başına haranın daşını salsın? Yazıq övrət gecəni səhərə kimi ağlamaqlıq ilə keçiribdi.

Səhər Səkinə xala xəbər verdi ki, Xudayar katda getdi şəhərə nəçərnikə də alacağından yana şikayət eləsin. Bu əhvalat haman gün olub ki, Xudayar bəy sübh tezdən gəlib, Məhəmmədhəsən əminin eşşəyini alıb apardı şəhərə.

V

İndi, söz yox, kənardan baxan Xudayar bəyi məzəmmət eləyir. Amma xeyr, burada əsla və qəti məzəmmət yeri yoxdu. Əgər duraq insafnan danışaq, haqqı itirməyə, gərək heç Xudayar bəyi günahkar tutmayaq.

Doğrudur, bu qiylü-qalın hamısına bais Xudayar bəydi; amma Xudayar bəyin qəsdı o deyil ki, xalqın evinə mərəkə salsın. Xudayar bəyin tək bircə qəsdı var. Onun qəsdı məhz Zeynəbi almaqdı; yoxsa bu kişi nə Zibanın və Fizzənin ağlamağına razıdır, nə də Zeynəbin ürəyinin sıxılmağı istəyir. Xudayar bəy Məhəmmədhəsən əminin eşşəyini qəsdən satmadı ki, Məhəmmədhəsən əmi Kərbəla ziyrətindən qalsın. Xeyr, Allah eləməsin. Xudayar bəyin Məhəmmədhəsən əmiyəni düşmənçiliyi yoxdur ki! Xeyr, belə deyil. Xudayar bəy eşşəyi o səbəbə satdı ki, ona beş-altı manat pul lazım idi. Pul da ondan ötrü lazım idi ki, bir kəllə qənd və bir girvənkə çay alacaq idi. Qəndi və çayı da ondan öteri alırdı ki, qazıya verəcək idi.

Pəs bunların hamısından belə məlum olur ki, Xudayar bəyin məhz bircə qəsdı var. Onun qəsdı ancaq evlənməkdir; yəni Zeynəbi almaqdır. Belə olan surətdə Xudayar bəyin bu tövr hərəkətinə heç vədə pis demək olmaz; çünki burada bir xilaf əməl yoxdu. Şəriət evlənməkləyə heç vaxt mane olmuyubdu.

Xudayar bəyə də evlənməklik çox vacibdir. Əvvəla ondan ötrü vacibdir ki, evlənməklik səvab işlərin birisidir. İkinci ondan ötrü vacibdir ki, Xudayar bəyin övrəti belə çirkindir ki, heç kəs rəğbət eləməz onun əlindən su alıb içsin. Xudayar bəyin övrəti Zeynəbin əlinə su tökməyə yaramaz. Üçüncü Xudayar bəyə ondan ötrü evlənmək və məhz Zeynəbi almaq vacibdir ki, Xudayar bəy özü çox kasıbdır, nə qədər desən kasıbdır. Amma Zeynəbi əlsə, daraşib yetim-yesirin malını yeyib çıxacaq başa. Pəs bu cür mənfəətli sövdədən hansı axmaq qaçar?

Bəli, belədi.

Hələ siz Xudayar bəyi yaxşı tanımırsınız. Xudayar bəy çox ağıllı adamdı.

Xudayar bəy Zeynəbi almaqdan ötrü çox təlaş edir. Bu fikrə düşəndən, bir dəqiqə aramı yoxdu. Bir fənd qalmayıb ki, bu barədə eləməsin. Amma indiyə kimi hər nə eləyib, nə qədər çalışıbsa, heç bir nəticə bağışlamayıbdı. Axırncı fəndi o oldu ki, Vəliqulunu gizlədib, Zeynəbə sifariş elədi ki, qlava Vəliqulunu qatıb dama; bəlkə yazıq övrətin balasına ürəyi yana və razılıq xəbərini göndərə.

Haman axşam ki, Vəliqulu anası ilə sözə gəldi, çıxıb üz qoydu düz qayınatası Xudayar bəygilə.

Vəliqulu girdi içəri və salam verib durdu kənardə və dalını dayadı evin divarına. Vəliqulu oturmadı ondan ötrü ki, o həmişə bu evə gələndə əlüstü ona ya qayınatası, ya qayınanası yer görsədib, xoş dil deyərtilər, amma indi bunların heç birisi olmadı.

Xudayar bəy namaz üstə idi. Xudayar bəyin iki oğlu – Heydərqulu altı yaşında və Muradqulu doqquz yaşında, – hər ikisi quru yerdə üzü üstə uzanıb və iki əllərini bir-biri üstə qoyub, qıçlarını göyə qalxızıb, bir-birini qıçlarından vururdular. Gülsüm, yəni Vəliqulunun nişanlısı, Vəliqulunu görcək çadırşəbə bürünüb, pambıq boğçası kimi çəkilib oturdu qaranlıq bucaqda. Xudayar bəyin övrəti uşaqların sol səmtində oturub, üzünü qoymuşdu sağ dizinin üstə.

Vəliqulu içəri girən kimi övrət haman halətdə qalıb, üzünü dizinin üstündən götürmədi. Söz yox, bu kəməltifatlığın əvvəlinci nişanəsi. Ancaq Muradqulu başını qaldırıb gülə-gülə dedi: “Buy, əmoğlum gəldi”.

Hərçənd Xudayar bəy namaz üstə idi, amma hər kəs onun sifətinə diqqətlə baxsaydı, əlüstü duyardı ki, Xudayar bəy bu dəqiqə fikir dəryasına, bəlkə qəm dəryasına qərkdir. Namazı qurtarıb, üzünü tutdu Vəliquluya, amma surətinə təğyir* vermədi:

– Vəliqulu, bala, ayaq üstə niyə durursan? Gəlib otursana.

Vəliqulu kənardan çömbəlib, başladı çarıqları çıxarmağı.

Xudayar bəy canamazdan təsbehi götürüb, başladı çövmürməyi və üzünü uşaqlarına çöndərib, onları məzəmmət elədi ki, biədəb olmasınlar; yəni durub otursunlar. Amma uşaqlara Xudayar bəyin məzəmməti tük qədər də kar eləmədi və bir də Xudayar bəy bıkar

---

* Dəyişiklik

deyil idi, təsbeh çövrürdü. Bu özü elə bir işdi; ələlxusus mömin müsəlmanlardan ötrü. Xudayar bəy də bişəkkü şübhə mömin müsəlmandır.

Xudayar bəy bu dəqiqə bu halətdə oturmuşdu diz üstə sağ əlinin dirsəyi sol əlinin kəfəsində, sağ əlində təsbeh, başını salmışdı dala; güya ki, ağzına su alıb, qarqara eləyir, gözünü evin səqfinə dirəyib, deyəsən pərdi sayırdı. Amma, söz yox, pərdi saymırdı, “qülhüvəllah” deyirdi.

Xudayar bəy təsbehin hər dənəsinə bir dəfə “qülhüvəllah” zikir eləyirdi. Beş dəqiqəyədək təsbehi çövrüb və alçaq səs ilə tez-tez bir-birinin dalınca “qülhüvəllah, qülhüvəllah, qülhüvəllah” – deyib axırı təsbehi qoydu yerə və üzünü tutdu Vəliquluya:

– Vəliqulu, bu gün bir az bikefə oxşayırsan?

Vəliqulu bir cavab vermədi. Xudayar bəy genə başladı:

– Neylək, ürəyini sıxma. Dünya işdi, elə də olar, belə də olar. Mən bilirəm niyə bikefsən. Amma neyləmək, Allah ananın atasına nəhlət eləsin! O bizim hamımızı dilxor eləyibdi. Ax, ax, Vəliqulu! Allah Kərbəlayı Heydərə rəhmət eləsin! Vəliqulu, atanın qədrin hələ bundan sonra bilərsən. Deyirsən ana gəlib ata əvəzi olacaq? Xeyr, heç vədə olmaz. Anan arvaddı, amma atan kişi idi. Arvadın pirinə nəhlət! Arvadın dini, imanı, məzhəbi olmaz. Arvad nə bilir məzhəb nədir? Qardaş oğlu, mənim çalışmağım hamısı bundan ötrüdü ki, sizi və yetim bacılarını ananızın əlindən bir tövr qurtaram. Belə bilirsən, Vəliqulu, mən doğrudan yaxşılıq itirən adam deyiləm, namərd deyiləm. Kərbəlayı Heydərnən mən qardaş idim. Onun mənim boynumda çox haqqı var... Çox, çox. Niyə, sən özün də gərək biləsən ki, bu yalan deyil. İndi pəs necə ola bilər ki, mən bu yaxşılıqları itirim? Allah mənə qəzəb elər. Yox-yox, Allah görsətməsin, Allah eləməsin! Mən bir para namərdlərdən deyiləm, yaxamı çəkim kənara, deyim nə olacaq olsun. Xeyr, belə olmaz. İndi, əzizim, Vəliqulu, qardaş oğlu, sən özün də görürsən ki, sizin məndən savayı bir özgə böyüyünüz, baş çəkəniniz yoxdu. Pəs belə olan surətdə mən necə durum kənarda baxım ki, anan getsin Xalıqverdi bəyə və gözəl atanın, rəhmətlik atanın o iki gözümün işığı atanın...

Bu sözləri Xudayar bəy bir halda deyirdi ki, deyəsən pəs ürəyi yanırı. Sol əlilə geyməsinin ətəyini qalxızıb güya ki, gözünün yaşını

silir. Amma bir xırdaca huşyar adam olsaydı, əlüstü duyardı ki, Xudayar bəyin gözüne bir tikə yaş gəlməyibdi.

– O rəhmətliyin mal-dövlətini aparıb lotular ilə yesin, çıxsın başa, bə yetimlər necə olsun? Bə sən necə olasan? Ax, Allah, Allah, sən yet fəryada! Aman günüdü, Allah!

Vəliqulu əllərini cibinə qoyub, başı aşağı Xudayarın sözlərinə qulaq verirdi. Xudayar bəy sözlərini qurtarıb, çubuğunu doldurmağa məşğul oldu. Vəliqulu bir öskürüb başladı:

– Vallah, əmi, and olsun bizi yaradan məxluqa, mən gün olmaz ki, anamnan savaşıyıam. Elə indi bu saat bir yekə dava salıb buraya gəlmişəm.

Xudayar bəy çubuğu alışıdırıb və tüstünü püflüyüb dedi:

– Yox, Vəliqulu, mən dəxi sənin sözünə inanmıram! Mən hələ elə güman eliyirəm ki, anannan dilbirsən. Sən sən olsan, heç vədə ona ana deməzsən. Sən sən olsan, nə onun yanına gedərsən, nə onnan bir evdə qalarsan. Niyə, Allaha şükür, sənin yerin yoxdu? Bax, bura elə sənin öz evindir. Nə qədər qalacaqsan, qal, ye, iç; ölən günə kimi qal mənim evimdə. Yox, bunlar hamısı sözdü. Vəliqulu, mən sözü əlüstü seçərəm. Sən istəsən, anan əlüstü rəyə gələr. Nə sözdü?

– Axı, əmi, başına dolanım, mən dəxi neyləyim? Elə sən nə deyirsən, mən də eliyim. Dəxi mənim əlimdən nə gələr ki?

– Yəni indi sən sözümə baxırsan da? Çox yaxşı, qal burada, getmə ananın yanına.

– Baş üstə. Getmə deyirsən, getməyəm. Mən nə deyirəm ki?

– Əlbəttə, getmə da! Nə səbəbə gedəsən? O ki, səni oğul yerində qoymur, sən ona ana deyib, qabağında durursan? Getmə, qal burda və xəbər ver ki, mən dəxi o evə üz çöndərmiyəcəyəm. Qurtardı getdi.

– Baş üstə, əmi. Mənim sözü mənədi ki? Mən elə bu saat acıq eliyib, çıxıb gəlmişəm. Gedəcəyəm əgər, dəxi niyə gəlirdim?

Xudayar bəy üzünü tutub Muradquluya dedi:

– Muradqulu, dur bu saat get Məşədi Əhməd dayına deynən dədəm deyir bir tez Qasıməlini göndərsin bura, vacib iş var.

Muradqulu ayağa durub, getdi qapını açdı çıxsın eşiyə, amma cəld qapını örtüb qayıtdı gəldi öz yerinə və üzünü tutdu dədəsinə:

– Dədə, vallah, mən gedə bilmərəm. Eşik elə qaranlıqdı ki, göz-gözü görmür.

Xudayar bəy bu sözləri eşitcək cəld çubuğu atdı və Muradqulunun yanına sıçrayıb, yapışdı onun iki qulağından və öz boyunca qaldırdı.

Bu heyndə bir qəribə iş oldu. Xudayar bəyin övrəti onun üstə tullanıb, iki əli ilə başladı onun saqqalını yolmağa. Muradqulu dədəsinin əlindən qurtulub, qaçdı bacısı oturan küncdə soxuldu Gülsümün dalına. Ər və övrət əlbəyaxa oldular. Muradqulu və Heydərqulunun nərələri, analarının çığırtı səsi, Xudayar bəyin anqırtısı evə bir elə vəlvələ saldılar ki, guya bu saat dünya və aləm dağılacaq.

Gülsüm öz yerində belə möhkəm oturmüşdü ki, deyəsən cansız bir şeydir. Vəliqulu da ancaq bir ayağa durub, heç bilmədi nə eləsin və kimə kömək çıxсын.

Xudayar bəy övrətinin saçlarını sağ əlinə doluyub, evi o yana sürüyürdü, bu yana sürüyürdü. Həmin dəqiqə Allah öz qüdrətindən Qasıməlini yetirdi. Qasıməli tez qaçıb, övrəti Xudayar bəyin əlindən alıb, başladı onu, yəni övrəti məzəmmət eləməyə.

– Sənin ki, canın budur, axı düz tərپəş də, bacı. Axı sən niyə ərinin işlərinə qarışırsan ki, başına bu oyun gəlsin? Di get, aldın payını, çağır dayını!..

Övrət başına cırpa-cırpa evdən qaçıb çıxdı eşiyə. Xudayar bəy övrətinin dalınca yaman deyə-deyə çəkildi oturdu öz yerində və üzünü tutdu Qasıməliyə:

– Qasıməli, balam, bu dava sənin üstə olub. Mən Muradquluya dedim gəlib səni çağırırsın, gəlmədi. Mən də durub onu döyəndə bu mərəkə başladı.

Qasıməli gəlib durdu Xudayar bəyin lap qabağında. Bir əlində zoğal ağacı, bir əlində çörək dürməyi Xudayar bəyin sözünə bu cür cavab verdi:

– Niyə, rəhmətliyin oğlu, əvvəla budur ki, sən axı özün bilirdin ki, mən gələcəyəm. Gündüz sənə demədim gecə gələrəm söhbət elərik? Və bir də ki, görək Muradqulunun vəkili sənsən, ya anasıdır? Uşağı ata döyər də, söyər də. Ananın nə borcudur ataynan övladın işinə qarışırsın? Xeyr, sənin arvadın pis dolanır. Mən axı bilirəm onun dərdi nədir (bu sözlə Qasıməli bir baxdı Vəliqulunun üzünə). Mən bilirəm onun dərdi nədir.

Xudayar bəy ancaq indi başa düşdü ki, üzü bir neçə yerdən qanayıb. Arvadının cırnaqları görür ki, çox iti imiş. Dəstmalnan üzünü silə-silə dedi:

– Qasıməli, yaxşı yerində gəlmisən. Elə bu saat get Vəliqulugilə, anasına de ki, Vəliqulunu qlava tutub qatdı dama. Desə, niyə, ya xeyr,

bəlkə soruşmadı, elə belə deyənən ki, Xudayar bəyin şikayətinə görə qlava Vəliqulunu tutub qatdı dama və deyir ki, Xudayar bəyi razı eləməyincə ötürməyəcəyəm.

Qasıməli əlüstü üz qoydu qapıya səmt və gedə-gedə dedi:

– Baş üstə, əlbəttə belədi. Çox yaxşı, bu saat gedim deyim.

Qasıməli çıxıb getdi və Xudayar bəy götürdü çubuğu əlinə və Vəliquluya – ki, indiyə kimi ayaqüstə idi, – izin verdi otursun. Vəliqulu oturdu və Xudayar bəy çubuğu alışıdırıb başladı çəkməyi. Qapı yavaşca açıldı və yazıq övrət dinməz-söyləməz gəlib oturdu kənardan qızının yanında. Xudayar bəy üzünü tutdu övrətinə:

– Necədi, əzizim? Bir də məni təngə gətirərsən? Bir də cızığından çıxarsan?

Övrəti dinmədi. Xudayar sağ əlini yuxarı qaldırıb başladı:

– And olsun Allahın birliyinə, sən bir də mənim işlərimə qarışasan, mənim sözümün qabağında söz danışasan, ta onda özünü ölmüş bil! And olsun Allaha, qabırğalarını sındırram! Ayışənin qızı, mənim evlənməyimin sənə də dəxli var?

Övrət bir cavab vermədi. Xudayar bəy genə başladı:

– Dədən evindən mənə çox dövlətlər gətirmisən, bir az da şaxlan mənim üstümə. Nə deyirsən, sözün nədir? Mən əgər evlənirəm, özüm bilirəm ki, nə səbəbə evlənirəm. Bunu hamı başa düşür ki, mənim fikrim özgədir. Mən ondan ötrü evlənmirəm ki, mənim göylüm arvad xahiş edir. Yox, belə deyil. Bə niyə bu neçə ildə bu cür fikirlərə düşməmişəm? Əgər evlənmək istəsəydim, indiyə kimi evlənmişdim da! Səndən qorxurdum, alaşa, ya sənin qohum-qardaşlarından? Eh, öz dərdimiz özümüzə bəs deyil, sən də gəlib dərdimizi artırırsan, mələn qızı mələn!

Övrət indiyə kimi bir söz deməyib, sakit və samit qulaq asırdı. Belə məlum oldu Xudayar bəyin “mələn qızı” deməkliyi arvada kar elədi, sağ əlini uzadıb barmaqlarının ucunu yerə qoyub cavab verdi:

– Belə mələn oğlu özünsən! Belə it oğlu özünsən! Belə köpək oğlu özünsən! Belə qurumsaq oğlu özünsən! Nə səsini atmısan başına? Ağzına it başı almısan? Ağzını təmiz saxla! Vallahi ki, vəqiəni pis görürsən! Evlənirsən evlən, kim sənə deyir evlənmə? Amma məni də boş! Dəxi mən gəlib sinnimin bu vaxtında günü davası çəkməyəcəyəm! Yox, məni boş! Mən dəxi heç vaxt səndə otura bilmərəm!

– Başım üstə, gözüm üstə, sözüüm nədir. Ba bu yaxşı sözdü. Elə sabah səni boşaram. Heç ürəyini sıxma. Qoy səhər açılsın, səni boşuyum. Baş üstə, baş üstə.

Xudayar bəy sözünü deyib qurtardı, amma övrəti bir cavab vermədi; nə dedi boş, nə də dedi boşama. Övrətin bu cür sakit olmağından elə başa düşmək olardı ki, özü dediyinə peşman oldu. Həqiqətdə övrət artıq peşman oldu Xudayar bəyə boş sözünü deməkdə; çünki indiyə kimi, yəni Xudayar bəy evlənmək fikrinə düşəndən bəlkə yüz dəfə övrəti ona deyib mənə boş. Amma indiyədək Xudayar bəy övrətinə heç belə cavab verməmişdi. Həmişə boşanmaq sözü ortalığa gələndə Xudayar bəy övrətinə hər nə eləşəydi, – ya döyəydi, ya söyəydi, – heç vaxt deməzdi ki, boşaram. Ancaq bunu deyərki ki, “ölsən də boşamaram səni. Boşuyum, pəs uşaqların necə olsun?” Pəs indi ki, Xudayar bəy bu cür cavab verdi, övrətin qəlbinə belə gəldi ki, “ey dil-qafil, bəlkə də elə doğrudan sabah bu kişi mənə boşadı. Onda pəs mən başıma nə gün ağlım?”.

Xudayar bəyin övrəti elə xoşbəxt övrətlərdən deyil ki, ərlərinə cürət ilə desinlər “məni boş”. Bu sözü elə övrət ağzına alıb danışar ki, ya atasına ümidi gələ, ya anasına arxalana, ya qardaşlarını nəzərdə tuta, ya ki, öz dövləti və puluna qürrələ. Xudayar bəyin övrəti bu nemətlərin hamısından binəsbədi.

Xudayar bəyin övrətinin adı Şərəfdi. Şərəf ortabab, qara və arıq övrətdi; yəni göyçək övrət deyil. Yaşı olar qırx, bəlkə də bir az artıq; bəlkə ki, sinndə Xudayar bəydən böyükdü. Şərəf Xudayar bəyə gələndə vaxtlarda atası Xudayar bəyin atasından heç bir cəhətdə əskik deyil idi. Amma ruzgar belə gətirdi ki, atası öldü, sonra anası öldü, iki qardaşı öldü, qaldı tək Xudayar bəyin ümidinə. Xudayar bəy də axır vaxtda oldu katda; yəni hörməti artdı və övrətinə nisbət özü oldu ağa, övrəti oldu qarabaş. Amma bunilə belə Şərəf o qədər də aciz deyil ki, Xudayar bəyin sözünün qabağında bir söz danışmasın, yəni ərinin kötəyinin qabağında durub baxsın. Elə olub ki, bir ağac Xudayar bəy vuranda birini də Şərəf vurubdu, iki yumruq Xudayar vuranda birini də övrəti vurub. Amma bununla belə genə Xudayar bəydən qorxar; çünki necə olmuş-olsa, genə Xudayar bəy kişidir. Kişi məlum zaddı ki, övrətdən güclü olar. Və bir də ki, Xudayar bəyin əlində çətin deyil ki, övrətini boşasın!

Xudayar bəy də indiyə kimi ondan ötrü övrətinin çirkinliyinə, bəddavallığına dözüb ki, kasıblığı cəhətə mümkün eləməyib xərc çəkib

bir özgə övrət alsın. Şərəf bunu çoxdan başa düşüb. Odur ki, əvvəllər evlənmək söhbəti düşəndə Şərəf bir tikə narahat olub şivən eləməzdi; çünki bilirdi ki, ərinin bir qəpiyi yoxdu ki, versin saqqıza, çeynəsin. Amma indi iş özgə cürdü. İş indi bu cürdü ki, Xudayar bəy istəyir Zeynəbi alsın. Əgər Zeynəb Xudayar bəyə gəlmək xahiş eləsə, dəxi Xudayar bəyə pul lazım deyil. Zeynəbin bu saat dörd-beş dəst əcəri paltarı boxcadadı; həmçinin özünə görə pulu və malı. Şərəf də bundan qorxur ki, Zeynəb istəsə ona, yəni Şərəfə, lap yaxşı hərif ola bilər. Söz yoxdur ki, Xudayar bəy Zeynəbi də alandan sonra Zeynəb olacaq xanım, Şərəf olacaq ona qarabaş. Bu da Şərəfə ölümdən bətdərdi.

Bu səbəblərin hamısına görə, Xudayar bəy ki, övrətinə dedi sabah səni boşaram. Şərəf artıq peşman oldu ki, ortalığa boşanmaq söhbəti saldı. Pəs bu cəhətə ərinin sözünün qabağında bir söz danışmadı. Xudayar bəy durdu ayağa. Bir gərnəşdi, əsnədi və Gülsümə dedi ki, gətirib yerini salsın və Vəliqulunun yanına yeriyib, ona alçaq səs ilə bu cür nəsihət elədi. Vəliqulu da durdu ayaq üstə. Xudayar bəy ağzını tutdu onun qulağına:

– Qulaq as, Vəliqulu. Aqlını yığ başına və mən nə deyirəm, ona əməl elə. Əgər istəyirsən ki, mən səndən razı olam və səni qohumluqdan kənar eləmiyim, mən sənə hər nə deyirəm, hamısını bir-bir yadında saxla və hamısına əməl elə. İndi bu saat durub gedərsən Qasıməligilə. Gecə yat orda. Amma heç kəs sənin orda qalmasını bilməsin. Qasıməliyə mən sabah özüm də tapşırım hər kəs soruşsa, desin səni qılla və dama qatıbdı. Sən qalarsan orda və heç yana çıxmazsan, ta ki mən özüm genə hər vaxt lazım olsa, səni çağırım, danışarıq. Bəlkə bir tövrənən o bədyolu yola gətirək. Di indi get, get.

Vəliqulu çömbəldi çarıqlarını geysin. Gülsüm də bir tərəfdən bir köhnə döşək salıb bir-iki köhnə yorğan açdı və köhnə yadıqları gətirib düzüb çəkildi kənara. Vəliqulu çarıqlarını geyib çıxdı getdi. Xudayar bəy soyunub, məşğul oldu bitlənməyə çiraq işığına. Bir-iki bit dırnaqları ilə öldürüb uzandı və yorğanı çəkdi üstünə. Qalanlar da hərə bir yanda çəkilib yatdılar.

Nə Xudayar bəyin, nə də Şərəfin yuxusu gəlir. Xudayar bəy bir saat qədəri oyaq qalıb və sabahkı günün tədbirini töküb ancaq yuxuladı. Xudayar bəy bu cür tədbir tökdü.

Xudayar bəy Zeynəbin xasiyyətinə bələd idi. Yəqin elədi beləliknən ipə-sapa gəlməyəcək. Oya çöndü, buyza çöndü və axırı

bir mətləbdə gəldi dayandı. Xudayar bəyin yadına bir əhvalat düşdü. Bu əhvalat da bu yavıqlarda olmuşdu.

Əhvalat bu idi ki, bir-iki ay bundan əqdəm bir şəxs gəlir qazının yanına, deyir ki:

– Qazı ağa, sənə iki kəllə qənd verrəm, əgər filan övrətin kəbinini kəsəsən mənə.

Qazı bir az fikirləşib cavab verir ki:

– Axı o övrət xalqın kəbinli övrətidir. Nə tövr xalqın övrətinin kəbinini özgəyə kəsmək olar?!

Haman şəxs cavab verir ki:

– Qazı ağa, mən özüm də bilirəm ki, belədir. Pəs sənə mən niyə iki kəllə qənd verirəm? Ondan ötrü iki kəllə qəndi verirəm ki, kəbinli övrəti mənə alasan da! Yoxsa dul övrətin kəbinini cicim də kəsər. Və bir də, qazı ağa, indi o övrətin əri gedib Kərbəlaya. Kim nə bilsin gələ, gəlməyə. Gələndən sonra, genə əlinə bir düdük vermək çətin deyil.

Bu mətləb Xudayar bəyin yadına düşən kimi öz-özünə dedi ki, “çox əcəb, hələ o övrət kəbinli övrət idi. Qazı iki kəllə qənd alıb haman şəxsni işini düzəltdi. Hələ Zeynəb, Allaha şükür, dul övrətdir. Heç kəbinli də deyil. Pəs belə olan surətdə mən niyə gedib ərzimi qaziya deyə bilmərəm? Xeyr, yəqin ki, bu iş bundan savayı özgə cür baş tutmayacaq. Görükür ki, qazı lotudu və yaxşı adamdı. Allah onun atasına rəhmət eləsin. Görükür ki, dərdmənddi. Pəs elə sabah gedim qazının yanına”.

Bu tövr tədbir töküb Xudayar katda genə bir yerdə duruxdu və fikrə cumdu. Onun qabağını bir şey kəsirdi. Xudayar bəyin bu saat cibində yeddi abbası pulu var idi. Onu da töycü hesabından vermişdilər ona, versin qlavaya. Xudayar bəy bu yeddi abbasını indi şəhərə gedib xərcləsə də, o qədər ziyan yoxdu; qlavaya sonra düzəldib verə bilər. Və bir də qlava nə deyəcək? Qlava onun dədəliyi deyil?

Çox yaxşı, qoy bu belə olsun. Amma yeddi abbası ilə iş düzəlməz. Qərəz, bir qədər də fikirləşib, bunun çarəsini tapdı ki, qabaqca bizə məlum olubdu.

Səhər Xudayar bəy yerindən durub, boxçadakı geyməsinə geyib, təzə borkünü qoyub, istədi çıxsın eşiyə.

Xudayar bəyin bu tövr getməyindən əlüstü övrət-uşağı başa düşdü ki, Xudayar bəy şəhərə hazırlaşır. Gülsüm Xudayar bəyin yavığına gəlib soruşdu:

– Dədə, hara gedirsən?

Xudayar bəy qaşqabaq ilə cavab verdi:

– Gedirəm şəhərə, qazının yanına. Gedirəm ananı boşuyam.

Xudayar bəy eşiyə çıxan kimi, ana və balalar bir elə ağlaşma qalxızdılar ki, guya Xudayar bəyə yas qurublar.

O məhəllədə binəva Zeynəbin və uşaqlarının matəmi, bu məhəllədə yazıq Şərəfin və balalarının matəmi. Xudayar bəy üz qoydu Məhəmmədhəsən əminin eşşəyini alıb getsin şəhərə. O məhəllədə də fəqir Məhəmmədhəsən əminin və bütün külfətin matəmi.

VI

Məhəmmədhəsən əmi Xudayar bəyi yola salıb, gəldi girdi evinə.

Məhəmmədhəsənin evi yekə qış evidir. Çünki qışda bu evdə təndir yanar, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralıbdı. Divarların dəxi yuxarıları qaralan kimi olub. Ev köhnə evə oxşayır; çünki tirlərin çoxusu əyilibdir. Səqfin ortalığından bir “hammal” verilib ki, tirlərə təkyə olub, onları möhkəm saxlasın. “Hammalı” altdan iki sütun saxlayır. Hər sütunun altına bir yekə sal qoyulub ki, sütunları həmçinin möhkəm saxlasın. Evin bir tərəfindən təndir üstə duvaq, bir tərəfdə kürsü, üstə bir qədər çörək qalanıb. Qaranlıq bucaqlarda taxça kimi dəşiklərə düzülüb saxsı qab-qaşiq, bir-iki mis qab. Kürsünün altında var üzüquylu çevrilmiş bir qazan, bir çanaq, içində qatıq, bir qara hisli çaydan. Bir tərəfdə salınıb bir palaz, üstə bir iki dəstə yorğan-döşək. Bir-iki taxçaya düzülübdür bir neçə boğça, köhnə papaq və bir-iki mücrü.

Vəssəlam ki, Məhəmmədhəsən əminin evinə girən əlüstü görər ki, bu kişi kasıb adamdır.

Məhəmmədhəsən əmi içəri girən kimi gördü ki, oğlu Əhməd üzüquylu sərilib quru yerə və ağlaya-ağlaya gah bu yanı üstə çönür, gah o yanı üstə çönür. Yazıq oğlanı guya ki, bir zəhərli ilan vurubdu. Ağlaya-ağlaya gah başına vurur, gah başını döyür yerə.

Bir az kənarda qırx beş-əlli sinndə bir övrət çömbəlib, dalını dayayıb kürsüyə və çənəsinə hər iki əlinin kəfəsinə qoyub, qaşqabaqnan Əhmədin ağlamağına tamaşa edirdi. Köhnə çarğat, köhnə ağ çit arxalıq və köhnə solmuş şiləyi dizlik – övrətin libası ancaq

budur. Əgər deyək ki, bu övrətin ayaqlarında heç başmaq da yoxdu, yəqin eləmək lazımdır ki, bu övrət kasıb bəndənin övrətidir.

Bəli, bu övrət Məhəmmədhəsən əminin övrəti İzzətdi.

Məhəmmədhəsən əmi girdi içəri və oğlunu dediyimiz halətdə görüb, gəldi onun yanına. Bir qədər əyilib, yapışdı oğlunun qolundan ki, bəlkə durğuzub ovutsun. Oğlan dəxi də şiddət elədi. Məhəmmədhəsən əmi şirin dillə nə qədər oğluna təskinlik verdisə, oğlu bir tikə ovunmaq bilmədi.

– Dur, bala, dur. Ağlama, niyə ağlıyorsan, dəli oğlu dəli? Axşam olcaq katda eşşəyi genə gətirəcək da! Eşşəyi öldürməyəcək ki! Dur, bala, dur. Ağlama.

Məhəmmədhəsən əmi oğluna yalvardıqca oğlan səsini ucaldırdı. Birdən Əhməd bir söz deməyib, durub qaçdı eşiyə. Ancaq Məhəmmədhəsən əmi daldan çağırırdı oğlanı ki, bilsin hara gedir. Oğlan cavab vermədi. Sonra üzünü tutdu övrətinə səmt:

– A kişi, bu səfik oğlu səfik hardan şeytan kimi çıxıb gəlib eşşəyi apardı, bizi mərəkəyə saldı?! Lap, vallah, belə mərəkə olmaz. Əhmədi heç təhərnən ovutmaq olmuyacaq. Allahü-əkbər, belə də şey olardı?!

Övrəti cavab verdi:

– Yaxşı-yaxşı. Bildilər, bildilər. Bu sözləri indi sən mənə deyirsən, ta mən neyliyim? Eşşəyi verməmiş bu sözləri mənə deyəydin da! İndi eşşəyi vermisən, mənə məsləhətə gəlmisən?

– Axı, ay arvad, vallah necə eləyim? Üz üzdən utanır. Gəlir istiyir, adamın üzündən gəlmir ki, desin vermərəm. Və bir də bu bir elə şey deyil ki, itsin, batsın. Eşşəkdi da! Aparıb, genə gətirəcək verəcək özümüzə. Eşşəyin ki, ətini yemiyəcək!

Bu sözləri deyəndə Məhəmmədhəsən əmi əllərini yanına salıb durmuşdu övrətinin qabağında, guya ki, divanbəyiyyə cavab verir. Divanbəyi əllərini ölçə-ölçə səsini atdı başına:

– Kişi, vallah, billah, səndə bir tük qədəri ağıl yoxdu. Yaxşı, a kişi, axı sabah yox, birigün züvvarlar çıxırlar. Axı o yazıq heyvanı qoy bir gün rahat qalıb dincəlsin, əmələ gəlsin ki, səni buradan altı aylıq yola aparsın, gətirsin. Yaxşı, yekə kişi, srağa günü eşşək getmişdi Uzun ağaca, dünən aparmışdın dəyirmanı, bu gün də ki, getdi şəhərə. Pəs havaxt o heyvan evdə qalıb kökələcək ki, sən onu minəsən, ziyarətə gedəsən. Ay vay, qadam o pis sifətinə!

– Arvad, Allah xatirinə əl çək mənim yaxamdan! Mənim öz fikrim özümə bəsdə. İndi ta necə edək? Eşşəyi Xudayar bəy aparalı yarım saat

olar. Mən indi ta gedib, eşşəyi ondan alıb, kişini yarı yolda qoya bilmərəm ki! Kişi, genə necə olsa, ağsaqqaldı. Adamın genə işi düşər. Necə ola bilər ki, bir eşşəkdən ötrü hakimi özündən incidəsən? Aparıb eşşəyi, genə axşam qaytarıb gətirəcək da!

– İndi pəs mən neyliyim? Gəl indi Əhmədi ovut, görək necə ovudacaqsan. Mən balamın ürəyini sırım? Axı görək nədən ötrü? Görək Xudayar bəynən sənə nə alıb verəcəyin var? Katdadı, özünə katdadı da! Görək onun katdalığının sənə bir nəfi var?

Əhmədin eşikdən ağlamaq səsinə eşidib, İzzət səsinə kəsdi. Əhməd ağlaya-ağlaya içəri soxulub, genə özünü çırpdı quru yerə və ağlaya-ağlaya, “vay, vay” deyə-deyə başladı:

– Vay-vay! Mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi! Vallah, ana, Xudayar bəy eşşəyi aparıb şəhərə, ordan eşşəyin üstə sal* yüklüyüb, aparacaqlar körpü qayımağa. Vay-vay-vay!.. Ana, mənim eşşəyimi!

Genə bir qədər ağlayıb, oğlan irəlili kimi cəld durub qaçdı eşiyə.

Məhəmmədhəsən əmi oğlanın dalınca çıxdı həyəətə görsün oğlu hara qaçır; amma Əhməd çoxdan gözdən itmişdi. Məhəmmədhəsən genə evə qayıdıb, övrətinə dedi ki, görə bilmədi oğlanı. Bu axırını fəqərə İzzətin qeyzini dəxi artıq çuşə gətirdi:

– A kişi, Allah görüm sənə evini bərhad eləsin! Bir ayaq qoy gör axı uşaq hara qaçdı getdi? Buy, Allah, mən necə eliyim? A kişi, vallah, Əhməd dəlidir. Özünü aparıb quyuya-zada salar.

– Ay arvad, axı mən başıma nə daş salım? Mən nə bilim indi o hara qaçdı, qoydu getdi?

İzzət durdu ayağa və köhnə göy çadırşəbi başına salıb, çıxa-çıxa bu sözləri dedi:

– Atana nəhlət, Xudayar bəy! Anana nəhlət, Xudayar bəy! Dədən tünbətün düşsün, Xudayar bəy! Babanın həşri Ömər in həşrilə qopsun, Xudayar bəy!

İzzət uzaqlaşdı və səsi gəlmədi. Məhəmmədhəsən əmi bir ah çəkib, gəldi oturdu palazın üstə, dalını dayadı divara. Qeyzindən yazıq kişinin alından tər axırdı. Məhəmmədhəsən əmi papağını çıxardı qoydu yerə və başladı bu cür öz-özünə şikayətlənməyi:

– Allah, dərğahına çox şükür! Bəndənin başına bu qədər iş gələr ki, mənim başıma gəlir? Bu Yezid oğlu Yezid elə mənim eşşəyimi

---

* Sal – böyük, yastı daş layı

gərək gəlib aparaydı ki, başıma bu qədər qalmaqal gəlsin? Kənddə iki min eşşək var. Get birini min, apar da! Elə məni gözün görür? Allahü-əkbər! Elə arvad yalan demir ki! Doğru deyir də! Yazıq heyvan bir gün rahat qalmır ki, bir az əmələ gəlsin... Eh, vallah, mən bir qəpik pula dəymərəm. Mən doğrudan kişi deyiləm ki! Arvad məndən yaxşıdır. Əlbəttə, arvad məndən yaxşıdır. İndi Xudayar bəy eşşəyi İzzətdən istəsəydi, İzzət eşşək verərdi? Hələ İzzət arvaddı. Allahü-əkbər! Lap işlərim çətin yerdə dayandı. Vallah, bilmirəm kasıblıq dərdi çəkim, arvad-uşaq dərdi çəkim, eşşək dərdi çəkim. Yəni eşşəyi də verməmək olmazdı. Söz yox, nə tövr verməmək olar? Eşşəyi verməsən, onda dəxi kənddə baş gəzdirmək olar? Genə necə olsa, hakimdi, katdadı. Günün günorta çağı gəldi, nahaq yerdən yaxaladı ki, bu qədər iştrafındı ver, onda pəs necə olsun? Xeyr, olmazdı ki, vermıyeydim. Hələ mən bilmirəm ki, vallah, bu arvad-uşaq nə deyir? Hələ bu kiçük niyə belə özünü yerdən yerə çırpır?! Deyin görək axı mənnən bir yerdə alınızın tərini silib pul qazanmısınız? Verdim, çox yaxşı elədim verdim. Öz eşşəyimdir, özüm də verdim da! Dəxi sizə nə dəxli var? A kişi, yəni insafən onların da günahı yoxdur. Onlar da elə məndən ötrü qalmaqal eləyirlər da. İzzət yaxşı deyir da. Eşşək bir gün bikar qalmır ki, bari bir az kökəlsin. Xeyr, onların da günahı yoxdur...

Məhəmməd həsən əmi bu fikirdə idi, həyətdən İzzətin qayım səsi gəlib, Məhəmməd həsən əminin fikrini dağıtdı:

– Apar da, apar! Bu köpəyin eşşəyini də apar öldür də! Ay əlinə dönüm, Xudayar bəy, apar öldür də! Allaha qurban olum. Çox əcəb oldu, çox yaxşı oldu... – Bu sözləri deyə-deyə İzzət ox kimi soxuldu evə və üzünü Məhəmməd həsən əmiyə tutub genə başladı:

– Necədir? Di get, rahat oldun? Dincəldin, ya yox? Ay o pis sifətinə qusum! Xudayar bəy eşşəyi bilirsən hara apardı? Aparıbdı şəhərə, üstə sal daşıyaçaqlar. Heydər xan körpüsünü qayıırırlar. Hər kənddən bir eşşək istiyiblər. Niyə, gərək bütün Danabaş kəndində elə bircə sənənin eşşəyin məşhur idi? Da sənənin eşşəyindən başqa eşşək yox idi? Di get, dincəldin?

Bu sözləri deyib, İzzət çarşovu başından kürsünün üstə atıb, genə oturdu öz yerində. Məhəmməd həsən əmi cəld börkünü başına qoyub, durdu ayağa və gəldi arvadının yanına.

– Arvad, necə eşşəyi aparıblar daş daşısımlar? Bunu kim deyir?

– Kim deyəcək? Xudayar bəyin arvadı özü deyir. Mən elə ora getmişdim. Getdim ki, görüm bəlkə hələ Xudayar şəhərə getmiyibdi, bəlkə eşşəyi alam gətirəm. Xudayar bəy çoxdan qoyub gedib. Arvad özü mənə dedi. Mən hələ heç soruşmadım eşşəyi nədən ötrü Xudayar bəy aparıb şəhərə. A kişi, hələ arvad məni bir aləm məzəmmət eliyib ey! Mənə deyir ki, siz məgər malınızdan keçmisiniz? Siz bilmirdiniz ki, Xudayar bəy eşşəyi nədən ötrü apardı şəhərə? Apardı Heydər xan körpüsündən ötrü sal daşısınlar. Mənə bərk-bərk tapşırırdı ki, Əhməd yolluyaq eşşəyi alıb gətirsin.

Məhəmməd həsən əmi bu sözləri eşitcək üz qoydu qarıya səmt çıxıb getsin.

– Gedim elədə Əhməd bu saat göndərim. Gedim görüm hardadı Əhməd.

Bu heyndə Əhmədin ağlamaq səsi gəldi. Bir az keçdi, Əhməd də, Məhəmməd həsən əmi də girdilər içəri. Məhəmməd həsən əmi oğluna genə eşşəkdən yana bir az arxayınlıq verib dedi ki, gedib eşşəyi Xudayar bəydən alıb gətirsin. Oğlan əvvəl cavab verdi ki, indi Xudayar bəy az qalıb şəhərə yetişsin. Məhəmməd həsən əmi dübarə ona dedi: zərəri yoxdur, elə şəhərə də yetişmiş olsa, eşşəyi alıb gətirsin.

Əhməd ağlamaqdan sakit olub, bir qədər anasına baxdı, bir qədər sağa və sola baxdı, sonra şəhərə getməyə razı olub evdən çıxdı.

* * *

Axşama az qalanda Məhəmməd həsən əmi qəmgin kəndin qırağında, şəhər yolunun üstə, yolun kənarında oturub, gözünü dikmişdi şəhər yoluna. Yolnan yeddi yaşında bir oğlan, ağ təskülə başında, göy qədək arxalıq əynində və ağ tuman, ayaq yalın, qabağına bir dəstə quzu qatıb və əlindəki şökə* ilə bu quzuları vura-vura gəlir kəndə. Bu quzu sürüsü otlamaqdan gəlirdi. Oğlan Məhəmməd həsən əminin müqabilinə yetib və dik-dik Məhəmməd həsən əminin üzünə baxıb dayandı. Sonra bir-iki qədəm də Məhəmməd həsən əminin tərəfinə yeriyib soruşdu:

– Məhəmməd həsən əmi, bu vaxt burada niyə oturmusan?

Məhəmməd həsən əmi oğlana çox yumşaqılıqla cavab verdi:

– Bala, adam var şəhərdə, gözətdiyirəm.

---

* Nazik çubuq

Oğlan gördü ki, quzuları xeylək aralanıbdır, dəxi bir zad deməyib, qaçdı sürüsünün dalınca. Oğlan getcək Məhəmməd həsən əminin qabağında genə bir on-on iki yaşında bir oğlan cındır paltarda hazır olub, Məhəmməd həsən əminin bu vaxtda burada oturmağının səbəbini soruşdu. Məhəmməd həsən əmi əvvəlinci oğlana verdiyi cavabı buna da verdi. Bu oğlan rədd olandan sonra Məhəmməd həsən əmi gördü ki, daldan genə bir dəstə qaramal gəlir. Mallar gəlib yetişdi və malların dalından bir kişi hazır oldu otuz beş-otuz altı sinnidə, qara cuxa, ağ tuman və ayaq yalın.

– Məhəmməd həsən əmi, bu vaxt niyə burda oturmusan?

– Dadaş, şəhərdə adam var, gözətdiyirəm. İndilərdə gərək gələ.

– Yaxşı, gələn gələcək da. Bəli, görükür ki, çox vacib adamdı.

– Xeyr, Xudayar bəy bu gün eşşəyi minib aparıb şəhərə. Eşşəyi də göndərəcəyəm dəyirmanı. Odu ki, oğlanı göndərmişəm. Hələ ki, nə eşşək gəlib, nə oğlan.

Məhəmməd həsən əmi, söz yox, eliyə bilərdi ki, bu kişiyyə qısaca cavab verib, heç ortalığa eşşək fəqərəsi gətirib söhbəti uzatmasın. Amma Məhəmməd həsən əmi qəsdən bu cür cavab verdi.

Məhəmməd həsən əmi eşşəyin söhbətini saldı ki, görsün bu kişi nə deyəcək. Aya bu da bilirmi ki, Xudayar katda eşşəyi işlətməkdən ötrü aparıb, ya yox? Bu kişinin cavabı Məhəmməd həsən əminin halına lap müvafiq oldu. Kişi cavab verdi ki:

– Çox yaxşı. Xudayar katda eşşəyi yemiyəcəkdi ki, dübarə eşşəkdən ötrü şəhərə adam getsin.

Məhəmməd həsən əmi lap işin əslini bilməkdən ötrü söhbəti lap açdı və belə başladı:

– Doğrusu, bu gün Xudayar bəy eşşəyi apardı şəhərə, amma sonra mən belə eşitdim. – Yəni övrət sözüdü, heç inanmaq da olmaz. – Mən yəni belə eşitdim ki, guya yəni Danabaş kəndindən bir eşşək istiyiblər ki, aparıb şəhərə, oradan Heydər xan körpüsünə sal daşısınlar. Odur ki, bir az xofə düşdüm. Çünki eşşək dəyirmanı gedəcəkdi, o səbəbə mən də Əhmədi göndərdim ki, əlbəttə eşşəyi gətirsin. Bundan ötrü oturmuşam...

Kişi çox təəccüblə qulaq verirdi. Məhəmməd həsən əmi sözünü qurtaran kimi bir az gülümsünüb cavab verdi:

– A kişi, bu nə sözdü? Necə Heydər xan körpüsünə sal daşıyacaqlar? Xa-xa-xa... A kişi, doğrudu, Heydər xan körpüsünü qayıtdırırlar, amma dəxi bir eşşək istəmirilər ki! Heydər xan körpüsünə Danabaş

kəndindən yüz manat xərc istəyirlər. O sözləri hər kəs sənə deyib, lap yalan deyib. Başını divara döyüb! Dur gedək, a kişi, heç nahaq yerə burda mətəl olma. İndi bu saat elə Xudayar bəy də gələr, eşşəyini də gətirər. Dur, dur gedək.

Məhəmməd həsən əmi genə bir yola səmt baxıb, “ya Allah” dedi, durdu ayağa. Və haman şəxs ilə düşdülər yola və üz qoydular kəndin içinə.

Küçə dolu idi qaramal və qoyun-quzu sürüsü ilə, hava yavaş-yavaş istəyirdi qaranlıqlamağı.

– Məhəmməd həsən əmi, sən Allah, o sözü hələ sənə kim deyib?

– Xeyr, yalan sözdü. Mən özüm bilirəm yalan sözdü. Niyə, mən axmaq deyiləm ki! Bir eşşək ilə körpü tikilər? Bu sözü də yəni özgəsi demiyibdi, elə Xudayar bəyin övrəti deyibdi. Xeyr, yalandı. Mən özüm bilirəm ki, yalandı...

– A kişi, belədi da! Xa-xa-xa... Bunu bayaqdan deyəydin da, rəhmətliyin oğlu! Mən indi mətləbi başa düşdüm. Belə bilirsən nə var, Məhəmməd həsən əmi? Mən axı, özün də bilirsən ki, Xudayar bəygin qonşusuyam. Xudayar bəy mən bilirəm niyə bu gün şəhərə gedib. O, iki mətləbdən ötrü gedib. Axı bilmirəm bilirsən, ya yox? Axı Xudayar bəy Zeynəbi istiyir.

– Necə Zeynəbi?

– A kişi, niyə tanımırısan? Kərbəlayı Heydərini övrətini da! Bə, istiyir! Sən bilmirsən, çoxdan istiyir! Elə Kərbəlayı Heydər öləndən. Bəli, Xudayar Zeynəbi istiyir. Amma nə Zeynəb gəlir, nə də ki, Xudayar bəyin arvadı razı olur. Bu gecə qışqırıqları göyə qalxmışdı. Odu ki, səhər Xudayar bəy durub arvadına deyib ki, gedirəm səni boşuyam. İndi Xudayar bəy də Zeynəbi almaqdan ötrü gedib, ya da ki, arvadını boşamaqdan ötrü. Yox, sözüm orda deyil... Sözüm orasıdır ki, Xudayar bəyin arvadı şeytanın birisidir. O qəsdən elə deyib ki, Xudayar bəy eşşəyi apardı Heydər xan körpüsünə sal daşısını. Hələ deyibdi ki, sən eşşəyi vermiyəsən. Acığan helə deyibdi ki, sən eşşəyi vermiyəsən. Acığan helə deyib. Yəqin belədir.

Məhəmməd həsən əmi və haman şəxs yetişdilər küçənin başına. Haman şəxs çöndü sağ tərəfə və Məhəmməd həsən əmi xudahafiz deyib və haman şəxsin atasına qəlbində rəhmət oxuyub, üz qoydu öz evinə gəlməyə...

Məhəmmədhəsən əmi qapını açdı ki, girsin evə. Gördü ki, ev qaranlıqdı. Övrətini çağırıb, bir səs eşitmədi. Genə çağırdı, genə cavab eşitmədi. Qapını örtüb, qayıtdı həyəətə və elə bildi ki, övrəti gedib görəsən hansı qonşuların evinə, bir az söhbət eliyib ürəyi açılsın. Məhəmmədhəsən əmi həyəti bir qədər dolanıb, çıxdı küçə qapısının ağzına. Çünki tövləsinin ağzı küçə qapısına yavıq idi, gördü ki, tövlədən bir ağlamaq səsi gəlir. Gəldi tövlənin qapısını açıb, görsün ağlamaq səsi haradan gəlir. Qapını açan kimi aşkar arvadının səsini tanıdı. Başını içəri uzadıb çağırdı:

– İzzət!*

Ağlamaq səsi kəsildi, amma cavab gəlmədi. Məhəmmədhəsən bir də çağırdı. Genə səs gəlmədi. Məhəmmədhəsən əmi bir də çağırdı. Övrəti İzzət acıqlanmış cavab verdi:

– Nə var, nə deyirsən? Gözün kordu, görmürsən ki, mənəm?!

– İzzət, ağlıyırsan? Deyəsən mənim qulağıma ağlamaq səsi gəldi.

İzzət cavab vermədi. Əvvəl bir fıxırdı, sonra tövlədən çıxdı eşiyə. Ər və övrət üz qoydular evə tərəf. Gəldilər evə. İzzət çırağı yandırdı, gətirib qoydu bucaqdakı deşiyə və özü gedib oturdu qaranlıq bucaqda. Məhəmmədhəsən bir qədər ayaq üstə durub, gəldi oturdu palaz üstə və dalını da dayadı yükə.

– İzzət, doğrudan pəyədə ağlıyan sən idin?

Övrət cavab vermədi.

– İzzət, pəyədə axı mən bir ağlamaq sədası eşitdim, sən idin ağlıyan?

İzzət cavab vermədi.

– Elə sən idin ağlıyan. Nahaq yerə ağlıyırsan və ürəyini sıxırısan; çünki mən elə bu saat yol üstə idim. Şəhərdən gələn var idi. And içirdi ki, Xudayar bəy eşşəyi bu saat gətirəcək. And içirdi deyirdi ki, doğrudu Heydər xan körpüsünü qayıtdırırlar, amma nəinki Danabaş kəndindən bir eşşək istiyiblər, bəlkə Danabaş kəndindən yüz manat pul istiyirlər. O kişi ki, mənə bu sözləri deyirdi, and içirdi ki, elə bu saat Xudayar katda eşşəyi gətirəcək. Deyirdi elə özüm gördüm. Vallah, doğru deyirəm.

– Cəhənnəmə gələcək, gora gələcək! Mənim oğlumun ayaqları indi qabar olubdu. Mənim nə vecimə eşşək gəldi, ya gəlmədi. Cəhən

---

* “İzzət” sözünün təhrif olunmuş şəkildə tələffüzüdür

nəmə gəlsin, gora gəlsin! Əhməd tez gələydi. Mən elə Əhmədin fikrinə qalmışam, yoxsa eşşək cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin!

– Arvad, vallah o kişi deyirdi ki, elə bu saat gələcəklər. Axı o kişi-yə nə olubdu durub yalandan desin? Olmasa deməz ki! And içirdi deyirdi mən onları özüm ikisini də bazarda gördüm; yəni Xudayar bəyi də, Əhmədi də. Deyirdi elə mən çıxdım gələm, onlardan soruşdum bə siz nə vaxt gedirsiniz? Mənə dedilər ki, elə indi biz də gəlirik. Mən gəldim, onlar da qaldılar ki, gəlsinlər.

Övrət bir söz demədi. Durdu ayağa, bir ah çəkdi, genə bir fıncırdı və dizliyinin qırağıynan burnunu silib, gəldi kürsünün yanına, bir neçə quru lavaş götürüb, yığdı sol əlinin üstə və aparıb çömbəldi qapının ağzında və başladı çörəkləri sulamağı.

Məhəmmədhəsən əmi:

– İnşallah, indi gələrlər, – deyib durdu ayağa və başmaqlarını geyib, gəldi durdu arvadının yanında.

İzzət çörək sulamaqdan qurtaran kimi Məhəmmədhəsən kürkünü götürüb çıxdı eşiyə və bir az keçdi, gəldi və qapının ağzında çömbəlib, başladı dəstəmaz almaqlığı. Əvvəl əllərini yudu, sonra üzünü və sonra qollarını. Hər bir suyu tökəndə deyirdi: “Bismillah”. Dəstəmazı qurtarıb və məs çəkib, gəldi bir taxçadan möhür tapıb, qoydu palazın üstə və başladı namazı.

İzzət də genə gedib bucaqda oturub, çənəsini qoymuşdu dizlərinin üstə. Məhəmmədhəsən əmi azanı və iqaməni oxuyub, keçdi həmdə və qülhüvəllahı zikir eləyib, istəyirdi əyilsin rükua, birdən qapı açıldı və Əhməd zəif və naxoş kimi girdi içəri. Məhəmmədhəsən əmi əvvəl hər iki əllərini göyə qalxızıb, bərk “allahü-əkbər” – dedi. İzzət sevincək qalxdı yerindən və çağırırdı:

– Əhməd!

Əhməd evə girən kimi naxoş adamlar kimi divara dayanıb alçaq səs ilə dedi:

– Vay, ana!

Məhəmmədhəsən əmi səbr eləyə bilməyib, ikinci səcdədə namazı yarımçıq qoyub özünü tulladı Əhmədin yanına. Ər və övrət hərəsi Əhmədin bir qolundan yapışıb, biri deyir: “Bala, niyə elə eliyirsən?”, o birisi deyir: “Bala, haran ağrıyır?”

İzzət deyir:

– Qadan alım, Əhməd, niyə oturmursan?

Məhəmmədhəsən deyir:

– Bala, bə eşşək necə oldu?

Məhəmmədhəsən əmi Əhməddən eşşək necə olmağını soruşan kimi, İzzət uca səs ilə onun üstə çığırib başladı yamanı:

– Ay eşşək verənin atası tünbətün düşsün! Ay eşşək satanın atasına lənət! Ay o eşşəyi görüm ilan vursun! Mənim balam burda az qalır ki, ölsün, hələ durub eşşək əhvalatı salır ortalığa.

Məhəmmədhəsən əmi bir söz demədi. Əhməd də divara dayanıb, gah “vay” deyir, gah “ox” deyir. Axırı güclə və artıq yalvarmaqlıq ilə və o üzündən–bu üzündən öpməklik ilə İzzət Əhmədin qolundan yapışib, gətirib oturdu palaz üstə ki, oğlan rahatlansın.

Bir qədər dincəlib Əhməd, Məhəmmədhəsən əminin və İzzətin təvəqqəsinə görə başladı şəhərə gedib gəlməkliyinin əhvalatını nağıl eləməkliyi. Başladı əvvəl yorulub yol üstə neçə yerlərdə oturmaqlığından və sonra necə gəldi şəhərə və karvansaraçı ilə dava eləməkliyindən. Sonra genə şəhərdə o yanı–bu yanı gəzib, Xudayar bəyi axtarmaqlığından və axırı genə yorula–yorula, yolun üstə bəlkə on–on beş yerdə otura–otura gəlib Danabaş kəndinə çıxmaqlığından.

Əhməd nağıl eliyə–eliyə hər bir söz arasında bir and içirdi. Bir söz deyirdi, bir deyirdi “vallah”; bir söz deyirdi, bir deyirdi: “imam Hüseyin haqqı”; bir söz deyirdi, bir deyirdi: “imam Rza haqqı”, “cənab əmirin Zülfüqarı haqqı”. Əhmədin nağılı qurtardı və üzünü tutdu anasına:

– Ana, nə bişirmisən?

– Bala, bir zad yoxdu, elə yavan çörəkdi... Əgər istiyirsən, qatıq da var, gətirim.

– Hi–hi–hi, mən qatıq yemirəm. Niyə, bir az aş bişirəydin da!

– Bala, nə bilim, elə bu qalmaqal lap başımızı qatdı. Qoydu ki, görək nə qayırıyıq? Neylək, bu gün qatıq ye, sabah inşallah, əlbəttə sənə aş bişirərəm.

İzzət bir qədər çörək və qatıq gətirib, qoydu oğlunun qabağına. Oğlan başladı yeməyə. Ər və övrət durdular namaza.

Məhəmmədhəsən əmi namazı övrətindən tez qurtarıb, gəldi oturdu oğlunun yanında və başladı onun kefini və halını soruşmağı. Oğlan başını aşağı salıb, ancaq yeməyə məşğul idi. Məhəmmədhəsən əmi oğlandan cavab almayıb genə soruşurdu.

– Bala, şəhərdə nə var, nə yox?

Əhməd deyəsən istədi bir söz desin, amma çünki ordları dolu idi xörəknən, mümkün eliyə bilmədi cavab versin. İzzət namazdan qurtarıb üzünü tutdu ərinə səmt və tərhənən* ona başladı nəsihət eləməyi ki, uşağa əziyyət verməsin.

Məhəmmədhəsən əmi nəsihəti qəbul edib, çəkildi kənara və təsbehi götürüb başladı çevirməyi. Çevirə-çevirə alçaqdan bir dua vird eləyirdi. İzzət durdu ayağa və yavaş-yavaş çadırşəbini atıb kürsünün üstə, bir neçə sulanmış çörək də gətirib qoydu ortalığa və ərini çağırdı ki, yavıq çəkilib çörək yesin. Məhəmmədhəsən əmi genə övrətinin sözünə baxıb, çəkildi dəstərxanın başına. Əhməd qatığı yeyib, qabı lap təmizləmişdi. Məhəmmədhəsən əmi qabı çəkdi qabağına və istədi çörəyini batırsın qatığa. Əhməd başladı hırıldamağa. Məhəmmədhəsən əmi özü də oğluna baxıb başladı gülməyi. Amma İzzət üzünü turşudub yapışdı məzəmmətin ucundan:

– Ay yazıq, səndə ar-namus harda idi? Mən sənin yerinə olsam, ağlaram ey, nəinki hırıldaram!

– Axı mənə niyə deyirsən, oğluna de da. Mən gülürəm, ya o gülür?

– Niyə, oğluma niyə deyirəm? Sən sabah yox, biri gün ziyarətə gədirsən, ya oğlun gedir? Oğlumun nə vecinə?! Sən gərək fikrə qalasan ki, yoldaşların çıxıb gedib kərbəlayı olacaqlar, amma sən arvad kimi oturacaqsan evdə.

– İnşallah, mən də gedərəm. Mən onlardan kəm deyiləm ki, mən qalım, onlar getsinlər.

İzzət dinmədi, başını saldı aşağı və başladı yeməyə. Əhməd yorğunluq cəhətə oturduğu yerdə yıxıldı yan üstə, atası ona diqqət tutdu ki, çörək ortalıqda olan vaxt adam yatmaz. Əhməd qulaq asmadı.

Məhəmmədhəsən əmi və övrəti çörək üstə idilər. Birdən Əhməd üzüquyulu yıxılıb başladı ağlamağı.

– Bala, niyə ağlıyorsan? – Atası bu cür soruşdu.

Əhməd bir cavab verməyib ovunmadı. İzzət Əhmədin yanına sürüşüb, əlini qoydu oğlunun çiyinə və başını əydi onun başının üstə.

– Bala, Əhməd, niyə ağlıyorsan?

Əhməd ağlaya-ağlaya bu cür cavab verdi:

– Mənim eşşəyimi... Vay, vay, vay!.. Mənim eşşəyimi! Mənim eşşəyimi! Mənim eşşəyimi!.. E.. e.. e... Mənim eşşəyimi!..

---

* Acıqla, küskün

İzzət genə başını əyib, oğlunu başladı dilə tutmağa.

– Bala, ağlama, ağlama, bala... Eşşək yiyəsinin atası tünbətün düş-sün! Niyə eşşəyi veririd ki, indiyə kimi eşşək çöldə-bacada qaleydi.

– E... e... e... mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi!

İzzət lap hirslənib, üzünü tutdu Məhəmməd həsən əmiyə səmt və çıxıra-çığıra başladı:

– Dur axı get, dur get gör axı eşşək necə oldu? Eşşək gəlməsə, mənim balam yuxu yuxuluyacaq? Dur get gör axı eşşək necə oldu? Gör o Ömər oğlu Ömər eşşəyi neylədi?

– Mən indi hara gedim?

– Sən indi cəhənnəmə get, gora get! Hara gedəcəksən? Get gör bəlkə o köpək gəlib, oturub evində? Bəlkə eşşəyi gətirib? Kim bilsin gətirib ötürüb həyətlərinə. Yəni olar deyirsən elə millət dilər ki, xalqın malını gətirib genə sahibinə tuşralar?*

Məhəmməd həsən əmi “ya Allah” deyib durdu ayağa və Əhməd səsinə kəsdi. Müxtəsər, Məhəmməd həsən əmi getdi. Xudayar bəyi evlərindən soruşdu. Dedilər ki, gəlməyib. Genə şəhər yoluna səmt çıxdı, bir şey görmədi. Kor-peşman qayıtdı gəldi evinə və bilmədi ki, necə evə girib desin ki, hələ eşşək gəlməyib. Bir qədər durdu küçə qapısının ağzında, sonra girdi tövləyə. Tövlə qaranlıq idi. Bir şaqqıltı gəldi. Məhəmməd həsən sevincək “çöçə” elədi; guya eşşəyi çağırır.

Bu heyndə İzzət həyətdə imiş; Məhəmməd həsən əminin tövlədə “çöçə” səsinə eşidib, elə bildi ki, eşşək gəlib; sevincək uca səs ilə oğlunu çağırırdı ki, ona müjdə xəbəri versin.

– Əhməd, muştuluğumu ver, eşşək gəldi.

Əhməd evdən ildırım kimi həyətdə qaçıb, sevinə-sevinə və ləhliyə-ləhliyə gəldi anasının yanına.

– Ana, hanı eşşək? Buy-buy, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi, mənim eşşəyimi! Ana, hanı eşşək?

– Bala, gəl, gəl gedək. Dədən eşşəyi qatdı pəyəyə.

Ana və oğul tələsik qaçdılar tövləyə səmt. İzzət bəlkə otuz ildir ki, belə zirək qaçmamışdı. Pəyənin qapısına yetişmək Əhməd özünü soxdu içəri və əvvəl dədəsini çağırırdı.

– Dədə!

– Nədi, bala?

---

* Tapşırıqlar

– Mənim eşşəyimi! E... e... e... Mənim eşşəyimi! Dədə, hanı mənim eşşəyim?

– Bala, hələ eşşək gəlməyib. Bilmirəm o köpək oğlu niyə indiyə kimi gəlib çıxmadı?

Əhmədə ta bu söz bəs idi. “Vay” deyib tövlənin qapısının ağzında özünü çırpdı yerə. İzzət qüssədən və Məhəmməd-həsən əmi hirsindən başladılar Əhməd kimi ağlamağı.

Ta sübhədək nə Əhməd yuxuluyub, nə İzzət, nə də Məhəmməd-həsən əmi.

VII

Əl-həmdü lillahil-ləzi əhəllət nikahə təzvicə və hərrəmöz-zina və sifahə və səlätü və səlāmü əla xeyri xəlqihi Məhəmmədin və alihi-əcməinə əlləzi əz-həbəllahü ənhümür-ricəsə və təhərrüm təthirən. Əmma bədu əl-həmdü və sənə... fəqət çaləllahü təbarəkə və təalafı kitabihil-Kərim və fūrqanihil-əzim. Əzzə mən qailin əuzü billahis-səmiil-əlim minəş-şeytanir rəcim və ənkəhül-əyama min kum vəs-salehin min ibadikum və əsaikum ənyəkunu fūqarə yuğnihümü-lahü min fəzlihi vəllahü vasiün əlim: ənkəhtül-mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələmi qəbültün-nikahə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələmi ənkəhtül-mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələmi qəbültün-nikahə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələmi ənkəhtül mərətəl-mələhə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələmi ənkəhtül mərəfəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi əfəs-südaqil-mələmi-qəbültün-nikahə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm. Zəvvəc tül-mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm, Qəbültül-təzvicə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm.

Ənkəhtü-və zəvvəctü-mərətəl-mələmətə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm. Qəbültü-nikahə vətəzvicə lir-rəcülil-mələmi ələs-südaqil-mələm.

Ənkəhtü Zeynəbə li-Xudayar bəy ələs-südaqil-mələm qəbültü-nikahə li-Xudayar bəy ələs-südaqil-mələm. Zəvvəctü Zeynəbə li-Xudayar ələs-südaqil-mələm. Qəbültü-təzvicə li-Xudayar ələs-südaqil-mələm. Ənkəhtü və zəvvəctü Zeynəbə li-Xudayar ələs-südaqil-mələm. Qəbültü-nikahə və təzvicə li-Xudayar ələs-südaqil-mələmi.

Bəzəni daimi dadəm Zeynəbra bər Xudayar. Bər mehri-məlum bəzəni dili qəbul nəmudəm bər Xudayar bər mehri-məlum.

Daimi övrətliyə verdim Zeynəbi Xudayara 50 manat mehr üzərinə. Daimi övrətliyi qəbul elədim Xudayara 50 manat mehr üzərinə.

Allahhümmə! Əllif beynəhüma bihəqqi Məhəmmədin və alihi və bihürməti surətli-“fatihə”!

Qazı fatihə surəsini oxuyub, “Allah mübarək eləsin” – deyib, əlindəki kəbin kağızını qoydu qabağına və üzünü tutdu oturanlara.

– Di gəlin, qol çəkin.

Oturanların biri Xudayar bəy idi. Xudayar bəy oturmuşdu yuxarı başda diz üstə. Xudayar bəydən aşağı oturmuşdu iyirmi iki-iyirmi üç sinddə bir cavan oğlan. Bu, Danabaş kəndinin qlavasının yasovulu və Xudayar bəyin rəfiqi Qasiməlidir ki, biz tanıyıyıq. Qasiməlidən aşağı oturmuşdu genə iki şəxs; birinin sinni olardı otuz-otuz iki, o birinin də sinni qırxdan yuxarı olmazdı. Bunlar həmçinin danabaşlıdılar. Əvvəlkinin adı Kərbəlayı Qafar və ikincisinin adı Kərbəlayı Səbzəlidir. Bunlar hər ikisi Xudayar bəyin sədaqətli və köhnə rəfiqləridir.

Söz yoxdur ki, bizə məlumdu ki, bu ağalar nə səbəbə indi gəlib, burada əyləşiblər. Bunları Xudayar bəy gətirib: Qasiməli Zeynəb tərəfindən vəkildi və qalanları şahiddilər.

Əlbəttə, biz bunu da bilirik ki, bunların vəkillikləri və şahidlikləri saxtadı. Bu səbəbə Xudayar bəyin tədbirinə görə bunlar üçü də qaziya özlərini özgə cür nişan verib, adlarını dəyişdilər. Qasiməli adını qoymuşdu Vəliqulu ki, olsun Zeynəbin oğlu. Qaziya dedi ki, anam Zeynəb məni bu xüsusda vəkil edib; yəni Xudayar bəyə getmək rızasını veribdi. Kərbəlayı Qafar adını qoydu Kərbəlayı Baxşalı. Kərbəlayı Səbzəli də adını qoydu Məşədi Orucəli. Bunlar hər ikisi Qasiməlinin vəkilliyinə şəhadət verdilər.

Bəli, qazı fatihə surəsini oxuyub, “Allah mübarək eləsin” – deyib, əlindəki kəbin kağızını qoydu qabağına və üzünü tutdu oturanlara, hansılarını ki, sizə tanıtdım:

– Di, gəlin, qol çəkin.

Qasiməli cəld cavab verdi:

– Qazı ağa, mən qol çəkə bilmirəm.

Qasiməli verən cavabı Kərbəlayı Qafar da və Kərbəlayı Səbzəli də dedilər.

Qazı təəccüblə soruşdu ki, yəni necə qol çəkə bilməzlər? Üçü də cavab verdilər ki, dəst-xətləri yoxdu; yəni bisavad adamdılar. Qazı onlara dübarə dedi ki, elədə pəs gərək gedib elə adam gətirələr ki, onların əvəzindən qol çəksin. Bunlar qazıdan təvəqqə elədilər ki, elə qazı özü onların əvəzindən qol çəksin. Qazı bir qədər duruxdu və bu əmrə razı olmadı. Qasıməli durdu ayağa ki, gedib bir adam gətirsin. Qapının ağzında durub, bir fikir elədi və üzünü tutdu qazıya səmt:

– Axı, qazı ağa, mən bu qürbət vilayətdə kimi tanırım ki, gedib tapıb gətirim? Gəl elə sən özün qol çək bizim əvəzimizdən.

Qazı əgər əvvəldən razı olsaydı da bunların əvəzindən qol çək-məyə, indi dəxi heç vəch ilə olmaz. Ondan ötrü ki, bunların danışmağından və Qasıməlinin bu axırncı sözündən bir az bədgüman oldu ki, məbada bunlar hiylə eləyələr. Qazı təcrübəli adamdı. Bu cəhətə Qasıməliyə təkidnən dedi:

– Dəxi çox danışmağın mənası yoxdur. Bayaq getsəydin, indi adam gətirmişdin.

Yarım saat keçmədi ki, kəbin məsələsi tamam oldu. Qazı dübarə xeyir-dua elədi və Xudayar bəy, Qasıməli və hər iki kərbəlayılar durdular ayağa ki, getsinlər. Xudayar bəy üzünü tutdu qazıya:

– Qazı ağa, bir məsələm var. Söz yox, indi o arvad oldu mənim kəbinli arvadım. Amma söz burasındadır ki, qazı ağa, o arvad bir az bədxasiyyətdi. Yəni o qədər də bədxasiyyət deyil, bir az belə dəlisodu. Yəni dəliso da deyil, belə bir az huşu başında deyil, dəliyə oxşayır. Söz yox, indi siz özünüz də görürsünüz ki, onun mənə gəlmək xahişi var. Vəliqulu, belə deyilmi? Bəli, bu kişi özü heç danmır ki, anası bir az dəlisodu; yəni bir az huşu başında deyil. İndi işdi, biz getdik kəndə və gördük ki, arvadın, yəni Zeynəb arvadın dəliliyi tutub, onda pəs mənim təklifim nədi?

Qazı istəyirdi ki, ağzını açıb bir söz desin, amma Qasıməli qa-baqladı:

– Doğrudu, qazı ağa. Başın üçün mənim anamın bir az huşu başında deyil, elə rəhmətlik atam Kərbəlayı Heydər öləndən anam gün olmazdı ki, ağlamasın. Elə o qədər ağladı ki, qüssədən axırda dəli oldu. Doğrudan, qazı, mənim anamın bir tutması var. Tutması tutanda da Allah görsətməsin, öhdəsindən gəlmək olmur.

Qazı təsbehi çevirə-çevirə dedi:

– Niyə, olan, məgər sizin kəndinizdə ağsaqqal yoxdu? Məgər sizin kəndinizdə dəlilər, divanələr öz başınadılar? Gərək belə zad olmuya. Şəhərdə ki, belə zad yoxdu. Şəhərdə birisi dəli oldu, onu tutub qatırlar dama. O qədər kötək vururlar, o qədər ac-susuz saxlayırlar ki, ağı başına gəlir.

Qazı sözünü qurtardı və Xudayar bəy dübarə soruşdu:

– İndi işdi, qazı ağa, nə bilmək olur, indi işdi biz getdik gördük ki, Zeynəb arvadın tutması tutub, deyir ki, mən filankəsə getmirəm, onda pəs mənim təklifim nədi? Çünki o arvad o qədər dəlidi ki, o qədər huşsuzdu ki, qorxuram ki, lap dana, deyə ki, mən oğlumu heç vəkil eləməmişəm.

Kərbəlayı Qafar Xudayar bəyin sözünü möhkəmləndirməkdən ötrü dedi:

– A kişi, ağzı nədi desin ki, mən oğlumu vəkil eləməmişəm?! Pəs biz burda nəçiyik? Bizim hər ikimizin yanında vəkil eliyibdi. O deməyə kim baxar?

Qazı sağ əlini Xudayar bəyin çiyinə uzadıb, mehriban–mehriban dedi:

– Əzizim, sənin heç işin yoxdu. Sən get kəndə, Zeynəb övrətə xəbər ver ki, yığışib gəlib sənə övrət olsun; necə ki, özü razılıq veribdi və oğlunu vəkil eliyibdi. Əgər dursa çəm–xəm eləməyə, əgər dedi ki, xeyr, mən gəlmirəm, ya oğlumu vəkil eləməmişəm, onda sən əlüstü gəl mənə xəbər gətir, ya xeyr, bir ərizə yazdır gətir mənə. Mən də yazım nəçərnikə ki, filankəsin övrəti ərinin evindən qaçıb, ərinə itaət eləmir. Onda onu it ölsü kimi sürüyüb, salarlar sənin evinə. Lap arxayın olun və gedin.

Xudayar bəy, Qasiməli, Kərbəlayı Qafar və Kərbəlayı Səbzəli danışa–danışa Buzxana məhəlləsinin uzun küçəsini gəlib çıxdılar başa. Hamamın yanına yetişəcək Xudayar bəy dayandı və “ox, yoruldum” – deyib çökdü hamamın səkisinə və çubuğunu çıxarıb başladı doldurmağı. Hamamdan çıxan övrətlər təəccüblə bunlara baxıb, bəziləri gül–gülə, bəziləri mırtdana–mırtdana kəndlilərin yanından keçib gedirdilər. Axırı kəndlilər başa düşdülər ki, bura oturmaq yer deyil. Əvvəl Xudayar bəy durdu ayağa və dedi:

– Balam, burdan gedək. Arvaddan xata gələr, gəlin gedək.

Ağalar bir qədər də gedib, oturdular çayın kənarında bir uçuq divarın üstə. Xudayar bəy əlində çubuq çömbəlib, dirsəklərini dizlərinin

üstünə dayayıb, başını əymişdi aşağı və dinmirdi. Qalanları durmuşdular ayaq üstə. Xudayar bəy çubuğu bir-iki sümürüb püflədi və üzünü heç yana çöndərməyib başladı:

– Nə deyirsiz, indi hara gedək?

Qasıməli cavab verdi:

– Hara gedəcəyik, gedək kəndə da.

Xudayar bəy bir qədər fikirləşəndən sonra başını qaldırmayıb dedi:

– Yaxşı, gedirsiniz gedək.

Xudayar bəy qalxdı ki, dursun ayağa, Qasıməli və Kərbəlayı Səbzəli həmçinin durdu ayağa. Amma Kərbəlayı Qafar hərəkət eləməyib, üzünü Xudayar bəyə tutub başladı:

– Xudayar bəy, mən istiyirəm indi bir söz deyim. Qardaş, mən təcrübəli adamam, hərçənd sinnim cavandı. Qardaş, mən and içirəm ki, o arvad heç vəchlə öz xoşuna gəlib sənə arvad olmayacaq. Xeyr, olmayacaq. Mən ki, onu tanıyıram, heç vaxt olmaz. Əgər doğrudan onu öz xoşuna qoysan, heç vaxt gəlməz. Demirəm, bəlkə divan gücü ilə ola. Mən məsləhət görürəm elə indi ki, burdasan, dəxi təxirə salmıyasan, elə indi bu saat, elə bu gün gedib nəçərnikə şikayət edəsən ki, mənəm arvadım mənə itaət eləmir, mənəm evimdə oturmur. Bunu lap məsləhətli iş görürəm. Ta bilmirəm indi siz nə məsləhət görürsüz...

Xudayar bəy dübarə oturub, irəliki kimi başını saldı aşağı. Bu oturan kimi Qasıməli ilə Kərbəlayı Səbzəli də oturdular. Kərbəlayı Səbzəli bu əmrə razı olmadı və bu cür dedi:

– Xeyr, bu iş yaxşı iş deyil, Allaha xoş getməz. Bəlkə elə arvad bir söz demiyəcək; bəlkə elə razı olacaq. Niyə dəxi nahaq yerə nəçərnikə deyəsən, nəçərnik da yazıb, arvadı gətirtsin divanxanaya. Xeyr, arvad yazıqdı, yazıqdı arvad. Allaha xoş getməz!

Bir qədər mübahisədən sonra məsləhət belə görüldü ki, elə indi bu saat Xudayar bəy gedib nəçərnikə şikayət eləsin.

* * *

Bu gün Məhəmməd həsən əmi də gəlmişdi şəhərə. Yazıq qoca kişi piyada və ayaqyalın, başmaqlarını alıb əlinə və cibinə bir-iki çörək qoyub, gəldi çıxdı şəhərə və üz qoydu qabaqca deyilən karvansaraya.

Haman vaxt Kərbəlayı Cəfər darvazanın səkisində oturub, pendir-çörək yeyirdi. Məhəmməd həsən əmi yeridi Kərbəlayı Cəfərin yanına və salam verib dedi:

– Atan rəhmətdə Kərbəlayı, zəhmət çək ulağı çıxart aparım. And olsun Allaha, sabah züvvar çıxacaq, eşşəkdən ötrü lap məəttələm. Dur, dur, Allah atana rəhmət eləsin...

Məhəmmədhəsən əmi sözlərini deyəndən sonra yəqin elədi ki, bu odabaşı kardı, qulaqları eşitmir. Yəni Məhəmmədhəsən əminin yerinə özgəsi də olsa idi, belə güman elərdi. O səbəbə ki, Məhəmmədhəsən əmi bu sözləri deyib qurtardı, amma Kərbəlayı Cəfər nəinki bir cavab vermədi, bəlkə üzünü də çöndərib baxmadı ki, görüm bu sözləri deyən kimdi, bəlkə hərəkət də eləmədi. Ancaq şirin-şirin çörək yeməkdə idi. Məhəmmədhəsən əmi doğrudan onu kar hesab eləyib irəli yeridi və başını aşağı əyib, uca səslə dedi:

– Ay Kərbəlayı, Allah atana rəhmət eləsin, zəhmət çək o eşşəyi çıxart aparım. And olsun Allaha, sabah züvvar çıxacaq, eşşəkdən ötrü lap məəttələm...

Bu heyndə Kərbəlayı Cəfər bərk çığırib, Məhəmmədhəsən əmini lap qorxutdu:

– Cəhənnəmə məəttəlsən! Gora məəttəlsən! Da neylim məəttəlsən? Pəh, dəng olduq. Axı mənə sən eşşək tapşırımsan? Dəli-divana deyilsən ki! Yoxsa keflənmisən?

Məhəmmədhəsən əmi hər iki əllərinin kəfəsini Kərbəlayı Cəfər əminin qabağına uzadıb yalvarır:

– Ay Kərbəlayı, gəl sən Allaha bax, mənəim ulağımı ver qoyum gedim işimə. Allah xatırına məni avara eləmə.

– Əzizim, sən kimin yanında mənə eşşək tapşırımsan? Əvvəla budur ki, sənəin eşşəyin tövlədə də olsa, sənə heç vaxt verə bilmərəm. O səbəbə ki, eşşəyi mənə sən tapşırımmısan ki! Və bir də ki, eşşək burda deyil. Eşşəyi hər kəs gətirmişdi, o da apardı. Yoxsa burda eşşək harda idi.

– Yəni Xudayar bəy apardı?

– Nə bilim hansı bəy apardı. Sizin kəndin katdası apardı.

– Pəs bilmirsən hara apardı?

– Nə bilim? Cəhənnəmə apardı.

– Bəlkə apardı Heydərxan körpüsünə daş daşısımlar?

Kərbəlayı Cəfər heç cavab vermədi. Məhəmmədhəsən əminin suallarından tənqə gəlib durdu ayağa və üz qoydu bazara səmt getməyə. Genə Məhəmmədhəsən əmi onu çağırır təvəqqə elədi ki, barı desin görək Xudayar bəy eşşəyi hara aparıbdı. Kərbəlayı Cəfərin gö-

rükür ki, Məhəmmədhəsən əmiyə rəhmi gəldi, qayıdıb gəldi onun yanına, bir az yumşaqılıqnan dedi və and içdi ki, doğrudu, Xudayar bəy eşşəyi çatmışdı karvansaraya, amma genə çıxarıb apardı. Məhəmmədhəsən dübarə soruşdu ki, pəs hara apardı? Kərbəlayı Cəfər “cəhənnəmə apardı” cavabını verib, üz qoydu bazara səmt getməkliyə.

Məhəmmədhəsən əmi çox yorulmuşdu. Danabaş kəndindən şəhərə iki ağac yarım yoldu. Bu qədər yolu piyada gələsən, özün də qoca kişi olasan, əlbəttə, yorulacaqsan. Məhəmmədhəsən əmi darvazanın səkisində Kərbəlayı Cəfər oturan yerdə oturub, dalını dayadı divara və dizlərini qucaqlayıb cumdu fikrə. Vaqəən Məhəmmədhəsən əmi qəm dəryasına qər q olmuşdu.

Bəli, xəyalət yazıq qoca kişini hər yandan bürüdü. Əvvəl keçən günləri yadına düşdü; yəni uşaqlığı. “Heyf, heyif sənə, uşaqlıq! Nə gözəl şey imişsən! Nə çörək fikrinə qalırsan, nə paltar fikrinə qalırsan, nə övlad dərdi çəkirsən, nə bilirsən ki, kasıblıq nədir”. Sonra uşaqılıqdan keçdi cavan vaxtlarını saldı yada. Əvvəl bir qədər əmilərindən giley elədi ki, onun mal-dövlətini yeyib, onu kasıblıq dərdinə düçar elədilər. Sonra qürbətə gedib əliboş qayıtmağı yadına düşdü. Genə bir ah çəkib, şükür elədi.

Müxtəsər, sinninin hər guşəsinə əl uzatdı, baxdı gördü onun alınına məhz bir qaragüncülük yazılıbdı. Amma hamıdan artıq Məhəmmədhəsən əminin ürəyi bir zaddan sarı sıxılırdı. Məhəmmədhəsən əminin ürəyi ona sıxılırdı ki, söz yox, bu işlərin hamısı Allah-taalanın öz işidi, heç bir şey yoxdu ki, xudavəndi-ələm ondan bixəbər olmasın. Pəs bunun indi ulağının başına bu iş gəldi, axı aşkar şeydir bu eşşəyin başına bir şey gəlsə, axı o, Kərbəlaya ziyarətindən qalacaq. Pəs indi bunu nə tövr başa düşmək? Bu yol mübarək yoldu. Bu yol Kərbəla yoludu. Bu yol gözəl yoldu. Birisi ki, bu mətləbə düşdü, Kərbəlaya getmək niyyəti elədi, lazımdır ki, Allah-taala ona hər işdə kömək olsun. Pəs bir surətdə ki, indi onun eşşəyini gətirib burada istəyirlər batıralar, pəs nə səbəbə görəsən xudavəndi-ələm öz qüdrət əli ilə bu işləri düzəltmir və günahkarlara, bəislərə qəzəb eləmir? Pəs görükən budur ki, heç Allah-taalanın vecinə deyil Məhəmmədhəsən əmi ziyarətə getdi, ya yox; yəni Allah-taalanın ona, yəni Məhəmmədhəsən əmiyə iltifatı yoxdu.

Bu cür xəyalat Məhəmmədhəsən əminin artıcaq ürəyini sıxırdı. Bir qədər də fikir eləyəndən sonra Məhəmmədhəsən lap yəqin elədi

ki, Allah-taala ola bilər ki, onun ziyarətə getməkliyinə əslən razı deyil ki, onun başına bu işlər gəlir.

İki saata yavıq Məhəmmədhəsən əmi burada oturub, bu cür xəyalatnan keçirdi. Sonra genə “şükür” deyib durdu ayağa. Və bir saata yavıq şəhəri o üzə-bu üzə dolandı ki, bəlkə Xudayar bəyi tapa. Axırda üz qoydu nəçərnik divanxanasına səmt. Məhəmmədhəsən əmi o səbəbə nəçərnik divanxanasına gəlmir ki, şikayət eləsin Xudayar bəydən, ya karvansaraçıdan. Xeyr, Allah eləməsin. Məhəmmədhəsən əmi dinc adamdı. Şər ilə, şıltaq ilə arası yoxdu. Və bir də ki, indiki əsrdə şikayət eləməkliyin özü elə bir çətin işdi. Ondan ötrü ki, şikayətçi görək yəqin eləyə ki, şikayəti möhkəm eləyə biləcək. Şikayət də şahidnən möhkəm olar. Amma Məhəmmədhəsən əminin şahidi yoxdu. Ondan ötrü ki, pulu yoxdu. Söz yox, Xudayar bəyin də pulu yoxdu. Söz orasındadır ki, Xudayar bəyin əlində yekə dəyəmək var. Nə vaxt kefi istəyir qaldırır, nə vaxt kefi istəyir yendirir.

Danabaş kəndində bu yekəlikdə zoğal dəyəyəninin hörməti heç pulun hörmətindən az deyil. O ixtiyar ki, dəyəməkdə var, bəlkə pulda yoxdu. Bu səbəblərin hamısına görə və bir də o səbəbə görə ki, Məhəmmədhəsən əmi əslində fəqir adamdı, bu səbəblərin hamısına görə, Məhəmmədhəsən əmi heç vaxt Xudayar bəydən şikayət eləməzdi.

Məhəmmədhəsən əmi divanxanaya girməkdə, nəçərnik də divanxananın balkonuna çıxmaqda. Nəçərnik əli ilə işarə elədi, Məhəmmədhəsən əmi pilləkəni çıxıb, gəldi nəçərnikin yanına. Balkonda üç-dörd atlı əllərini yanlarına salıb, cərgə ilə durmuşdular. Nəçərnik bunların birisini çağırıb, üzünü tutdu Məhəmmədhəsən əmiyə və rusca bir zad dedi. Yavuşa gələn atlı tərçümə elədi ki, ağa deyir bura gəlməkdə nə mətləbi var desin. Məhəmmədhəsən əmi lap karıxdı və əvvəl bildi ki, nə desin, sonra qızara-qızara, utana-utana, titrəyə-titrəyə üzünü tutdu atlıya:

– Ağa, doğrusu, mənim eşşəyimi bilmirəm Heydərşan körpüsünə daş daşımağa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı məni aldadır, deyir ki, burda deyil.

Atı Məhəmmədhəsən əmi dediyindən bir zad başa düşmədi. Nəçərnik onun üstə çığırıp qovdu kənara və rusca atlılara dedi ki, içəridən dilmançı çağırınsızlar. Bu heyndə bir uca boylu oğlan əlləri yanında qaçıb gəldi nəçərnikin yanına. Nəçərnik genə dilmanca bir söz dedi və dilmanca üzünü tutdu Məhəmmədhəsən əmiyə:

– Kişi, nə deyirsən?

– Vallah, ağa bilmirəm mənim eşşəyimi ya Heydərşan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb. Bilmirəm nə səbəbə vermir. Sabah züvvar çıxır. Mən lap məəttəl qaldım.

Bu danışıq çox uzun çəkdi. Məhəmmədşəsən əminin sözünü nə dilmanc, nə də ki, nəçərnik başa düşə bilmədilər. Nə qədər dilmanc təkid elədi ki, Məhəmmədşəsən əmi əhvalatı aşkar və açıq desin ki, bir zad başa düşmək olsun, amma heç başa gəlmədi. Ancaq Məhəmmədşəsən əminin sözü bu oldu: “Vallah mənim eşşəyimi, ağa, bilmirəm Heydərşan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb vermir”.

Nəçərnik yəqin elədi ki, bu kişinin huşu başında deyil. Axırı laələc qalıb, Məhəmmədşəsən əmini divanşanadan qovdu.

Məhəmmədşəsən əmi özünü belə itirmişdi ki, heç bilmirdi ki, hamman bu dəqiqə ki, o, nəçərnikə şikayət edirdi, Xudayar bəy, Qasıməli, Kərbəlayı Səbzəli və Kərbəlayı Qafar durmuşdular onun dalında. Məhəmmədşəsən ortalıqdan çıxan kimi Xudayar bəy yeridi irəli və nəçərnikə şikayət elədi ki, onun övrəti – ki, adı olsun Zeynəb, – ona itaət eləmir. Dilmanc tərçümə elədi və nəçərnik cavab verdi: bu cür işlər onun ixtiyarında deyil, getsin şikayətini qazıya eləsin.

Xudayar bəy, Qasıməli, hər iki kərbəlayılar və Məhəmmədşəsən əmi onların dalınca çıxdılar eşiyə. Məhəmmədşəsən əmi üzünü Xudayar bəyə tutub dedi:

– Ay Xudayar bəy, başına dönüm, axı eşşəyi neylədin? Axı sabah züvvar çıxır. Mən qaldım məəttəl.

– Xudayar bəy ancaq bu cavabı verdi:

– Yaxşı, Məhəmmədşəsən əmi, sənən mənimki qalsın kəndə. Mən sənən kənddə danışaram. Yaxşı, qalsın. İndi məndən şikayət edirdin da?

– Ay Xudayar bəy, Qurani-münzəl haqqı sənin adın yoxdu. Mənim heç şikayət xəyalım yox idi. Gəldim divanşanaya bəlkə səni görüm, nəçərnik mənə gördü çağırtdı. Amma nə qədər elədi, sənin adını çəkmədim.

Xudayar bəy genə hərbə-qadağa kəsib Qasıməli və hər iki kərbəlayı ilə üz qoydu gəlməkliyə qazıgilə. Məhəmmədşəsən əmi bir-iki qədəm onların dalınca gəlib durdu və mat-mat gözünü dikdi bu gedən ağalara. Bunlar döngəni dönüb gözdən itdilər. Amma yazıq Məhəm-

mədhəsən əmi vəqəən ağladı. Vallah, billah, ağladı. Yəni necə ağladı? Uşaq kimi ağladı.

İndi dəxi Məhəmmədhəsən əminin şəhərdə bir işi-gücü yoxdu; hər bir işini qurtardı və lap arxayınladı. Dəxi nə qayıracaq? Başmaqlarını çıxarıb vurdu qoltuğuna və “Allah, şükür sənin cəlalına” deyib, üz qoydu Danabaş kəndinə.

Xudayar bəy yoldaşları ilə qazının yanına gəlib şikayət elədi: onun övrəti – ki, Zeynəb olsun, – ona itaət göstərmir, onun evində oturmur, çıxıb gedib, əri evində qalır. Yoldaşlarını da şahid göstərdi. Qazı bir qədər gülüb dedi:

– Xa-xa-xa... Bəy, sənin işin lap dəstgah imiş. Xa... xa... xa... Siz buradan gedəli bir saat yoxdu, nə tez kəndə gedib qayıtdınız? Nə tez gedib bildiniz ki, övrətin sənə itaət eləmir. Xa... xa... xa... Lap dəstgah imiş sənin işlərin! Doğrudan nə çər övrət imiş sənin övrətin. Qəribə bədxasiyyət övrətdi. Xa... xa... xa... Yaxşı, çox yaxşı. Mən onu indi belə yumşaldaram ki, yumurta yükü aparar.

Bu sözləri deyəndən sonra qazı döşəkçənin altından bir kağız parası çıxartdı və qələmi götürüb başladı yazmağı.

“Bə xidməti qlava cəmaəti-Danabaş.

Əz qaziyi-uyezdi-“N”.

Bina be şikayət nümudən əhli-qəryeyi-Danabaş Xudayar bəy Nəcəfqlubəy oğlu be qəzavətxaneyi-“N” ki, zövceyi-mənkuehyi-mən Zeynəb binti-Kərbəlayı Zeynal əz. 16 mahi-səfər əz xaneyi-mən xaric şüdə və mərə təmkin nədədə; bina be şikayəti-şaki be xidməti-şüma təvəqqe minümayəm ki, zövceyi-məzkurra be ixtiyari-müşari-leyh dadə ki, bəd əzin dər xaneyi-u mütəməkkin şüdə, əz süxəni-u təcavüz nənümayəd.

Qaziyi-uyezdi-“N” Hacı Molla Səfər Salib Sultan-zadə”*.

---

* *Tərcüməsi*: “Danabaş qlavasının hüzuruna. “N” uyezdi qazısından. Danabaş kəndinin əhli Xudayar bəy Nəcəfqlubəy oğlu “N” qəzavat xanasına şikayət etmişdir ki, mənim kəbinli arvadım Zeynəb Kərbəlayı Zeynal qızı səfər ayının 16-da mənim evimdən çıxmış və mənə tabe olmur; şikayətçinin şikayətinə əsasən sizdən təvəqqə edirəm ki, adı yuxarıda zikr olunan şəxsin arvadını onun ixtiyarına verəsiniz ki, bundan sonra ərinin evində otursun və onun sözündən çıxmasın.

“N” uyezdirinin qazısı Hacı Molla Səfər Salib Sultanzadə”.

Kağızı бүkdü, qoydu paketə və Xudayar bəyə uzadıb dedi:

– Bunu aparıb verərsən sizin qlavaya. Yazmışam ki, filankəsin övrəti ərinə itaət etməyə və gəlib evində oturmaya, onu zornan, it ölüsü kimi gətirtir!

VIII

Bu gün səfər ayının on yeddinci günüdür. Danabaş kəndində bu gün guya ki, bir aşuradı. Bu gün Danabaş kəndinin züvvarı Kərbəla ziyarətinə çıxır.

Sübh olcaq çavuşun münacatı kəndi əhatə eləyib, gah o məhəllədən səsi gəlir, gah bu məhəllədən. Bütün kəndi dolanıb və hər züvvarın qapısının ağzında münacatını tamam edib və xələtini alıb, çavuş “Çaylax” məhəlləsinə daxil olub, əvvəl gəldi dayandı Kərbəlayı Zeynalabdinin qapısında və başladı münacatı. Həyətdən on beş-on altı yaşında bir oğlan çıxıb bir əlində bir çanaq qəndab, o biri əlində bir çift corab. Çavuş qəndabı içib corabı aldı və qoydu atının tərkindəki xurcuna. Zeynalabdinin qapısından rədd olub, gəldi dayandı Məhəmməd həsən əminin qapısında və başladı münacatı.

Çavuş münacatını qutarmamışdı, həyətdən yazıq Məhəmməd həsən əmi gözlərindən yaş tökə-tökə çıxdı küçüyə və ağlaya-ağlaya çavuşun yanına gəlib, düşdü çavuşun atının ayaqlarına. At sakit at imiş; heç yerindən hərəkət eləmədi. Məhəmməd həsən əmi bir qədər atın dırnaqlarından öpüb durdu ayağa və sağ əlini qoltuq cibinə uzadıb, bükülmüş bir kağız çıxartdı və uzatdı çavuşa. Çavuş təəccüblü sual elədi:

– Kərbəlayı, bu nədir?

Ağlamaq qoymadı Məhəmməd həsən əminin cavab versin. Bu heyndə həyətdən Məhəmməd həsən əminin övrəti – çadırşəb başında – və oğlu Əhməd – hər ikisi ağlaya-ağlaya çıxıb, yeridilər çavuşun yanına. Məhəmməd həsən əmi kağızı çavuşa verib, dübarə düşdü atın döşünə və başladı ayaqlarını öpməyə. Çavuş artıq təəccüblə üzünü tutdu Məhəmməd həsən əminin övrətinə və soruşdu:

– Bacı, bu nədi? Pəs hanı Kərbəlayının xələti?

İzzət ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Qardaş, Məhəmməd həsən əminin alınına yazılmamışdı kərbəlayı olsun. Allah bəisin balalarını mələr qoysun!

Məhəmmədhəsən durdu ayağa və güclə dayana-dayana dedi:

– Apar, qardaş, apar... O ərizəni apar... Apar həzrət-Abbasa. Apar... Mən gedə bilmədim... Gedə bilmədim. Qoymadılar. Məni qoymadılar... Mənim eşşəyimi oğurladılar. Yedilər. Satdılar. Apar ərizəni, apar. Mən gedə bilmədim...

İzzət ağlaya-ağlaya başlayıb Məhəmmədhəsənin sözünü kəsdi:

– Çavuş, apararsan o ərizəni həzrət-Abbasa. Gərək mənim ərimi bu yoldan binəsib eləyənə həzrət-Abbas özü qənim ola. İmam özü qənim ola...

Çavuş qoltuq cibindən bir dəstə kağız çıxarıb, Məhəmmədhəsən əminin ərizəsini qoydu kağızların içinə, kağız dəstəsini qoydu qoltuğuna və atın başını çöndərüb mehribanlıqla dedi:

– Əmi, bacı, heç ürəyinizi sıxmayın.

Dər dəfi-xədəngi-sitəmi-gərdişi-gərdun

Behtər zikifayati-ilahi sipəri nist*.

Heç qəm yeməyin, neylək, bu il olmadı, inşallah, Allah salamatlıq versə, əcəldən aman versə, inşallah, gələn il gedərik. Heç qüssə eləməyin. Söz yox, hər kəs ki, sizi bu mübarək yoldan, bu səvab yoldan qoyubdu, sizə mane olubdu, əlbəttə Allah-taala ona qəzəb eliyəcək. Elər, elər. Olmaz ki, eləməsin. Necə ki, eləməz? Məgər bunlar hamısı zərəfatdır?! Buna Kərbəla yolu deyərlər. Xeyr, xeyr, əbədən ürəyinizi sıxmayın. İnşallah, ərizənizi də yetirərəm. İnşallah, dərəcəyi-qəbula da yetişər.

Çavuş atına bir qamçı vurub başladı münacatı, Məhəmmədhəsən və övrəti bir qədər də durub, ağlaya-ağlaya qayıtdılar evə.

Günorta vaxtı idi. Kərbəlayıların cəməsi dəstə-dəstə kəndin kənarına, qəbristanın yanına yığışıb, düzölmüşdülər yekə meydana ki, “imamzadəni” ziyarət eləyib çıxsınlar. Burada artıq cəmiyyət var idi. Övrət qarışmışdı kişiyyə, kişi övrətə. Kimi piyada, kimi atlı. Bəzi ağlayırdı, bəzi gülürdü. Amma ağlayanların çoxusu övrətlər idi; çünki övrətin ürəyi yuxa olur. Bəzisinin qardaşı gedirdi, bəzisinin oğlu və bəzisinin əri. Atların kişnəməyi, eşşəklərin anqırtı səsi və övrət və uşaqların ağlamağı bir-birinə qarışub ərşə qalxırdı.

---

* *Tərcüməsi*: Fələkin zülm oxunu dəf etmək üçün Allahın iradəsindən yaxşı qalxan (vasitə) yoxdur.

Kərbəlayılar imamzada ziyarətini tamam edib yığışdılar meydana və qohum-əqrəba ilə qucaqlaşmış, öpüşüb və ağlaşmış mindilər atları və hazır oldular getməyə. Çavuş meydana çıxıb, axırıncı münacatını başladı ki, yəni çıxmaq vaxtıdır. Bu heyndə çavuşun yanına iki övrət yeridi. İkisi də ayaqyalın və qara çadralı. Bu övrətlərin birisi uca idi, birisi alçaq. Hər ikisi ağlayırdı. Bunlar çavuşun yanına yetişib, hər birisi çadrasının altından bir bükülü kağız çıxarıb uzatdılar çavuşa. Çavuş münacatını kəsib başını əydi aşağı və kağızları aldı. Çavuş soruşdu ki, bu kağız nə kağızdır? Övrətlərin hər ikisi cavab verdilər ki, bu ərizedir həzrət-Abbasa. Çavuş qoltuq cibindən kağız dəstəsini çıxarıb, övrətlərin ərizələrini həmçinin daxil elədi kağız dəstəsinə və dübarə qoltuq cibinə qoyub başladı münacatı.

Bu övrətlərin ikisini də biz tanıyırdıq. Uca övrət Zeynəbdi; biri də Xudayar bəyin övrətidi. Yəni şəriətə baxsaq, ikisi də Xudayar bəyin övrətidi, biri köhnə övrətidi, biri də təzə övrətidi.

Kərbəlayılar üz qoydu Qırxadın* yoluna və camaat yavaş-yavaş, dəstə-dəstə və tək-tək üz qoydu kəndə.

Zeynəb ağlaya-ağlaya gəldi evinə və qızlarını çağıraraq, bunların hər ikisini aldı qucağına. Çünki özü ağlamaqdan sakit olmamışdı, uşaqlar da analarına baxıb ağlayırdılar. Fizzə ağlaya-ağlaya gözlərinin yaşını silib, mat-mat anasının üzünə baxıb axırı soruşdu:

– Ana, sən Allah, niyə ağlayırsan?

Zeynəb cavab vermədi. Ancaq çarşovunun ucu ilə gözlərinin yaşını silib, lənət şeytana elədi. Fizzə dübarə soruşdu və Zeynəb axırı laəlac qalıb cavab verdi:

– Bala, vallah, heç zad yoxdu. Elə atan yadıma düşübdü, ağlıyırım.

Fizzə Zeynəbin sözünə inanmayıb, genə soruşdu. Bu dəfə Zeynəb doğru cavab verdi; amma ağlaya-ağlaya cavab verdi:

– Bala, axı necə ağlamıyım? Məni istiyirlər zornan ərə verələr. Gördün qardaşın səhər məni nə qədər döydü? Deyir elə zornan gərək gedəsən Xudayar bəyə. Bala, mən necə ağlamıyım?

Fizzə bir qədər fikir eləyib genə soruşdu:

– Yaxşı, ana nə olu gedəndə? Get da! Niyə getmirsən ki?! Ərə getmək pis zaddır?

---

* Culfa

– Bala, mənə nə olub ərə gedim? Mən yekəlikdə arvadlar ərə getməzlər ki! Qızlar ərə gedərlər. Mənə nə olub ərə gedim?

– Yaxşı, ana, Zəhra bibim səndən yekə arvaddı, bə niyə o, ərə getdi?

Zeynəb Fizzənin bu sualına heç bir söz tapmadı desin.

Bu heyndə evə altı şəxs daxil oldu. Dördü bizim tanışlardandı: Qasıməli, Səbzəli, Kərbəlayı Qafar və Vəliqulu. Amma ikisini tanımırıq. Binlardan biri qırx beş, bəlkə də əlli sində, qırmızı saqqal, qara papaq bir kişidir. Bu, Danabaş kəndinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri də elə bu sində köhnə qara papaq, qədək arxalıklı, ağ tuman, qara saqqal kişidir. Bu da Danabaş kəndinin pıxod mollası* Molla Məhəmmədquludur.

Zeynəb bunları görcək qalxıb çəkildi, durdu bucaqda. Qızlar da gedib soxuldular analarının yanına və təəccüblə gözlərini dikdilər qonaqlara. Qonaqlar cərgə ilə əyləşdilər. Molla yuxarı başda, onun sağ tərəfində Kərbəlayı İsmayıl, sol tərəfində Kərbəlayı Qafar; Kərbəlayı Səbzəli, Vəliqulu və Qasıməli divara dayanıb, durmuşdular ayaq üstə. Molla Məhəmmədqulu, Kərbəlayı İsmayıl və Kərbəlayı Səbzəli çubuqlarını çıxarıb başladılar doldurmağı. Molla çubuğunu alışıdırıb, üzünü tutdu Zeynəbə səmt:

– Bacı, bilirsən nə var? Bilirsən biz nə mətləbə gəlmişik?

Zeynəb cavab vermədi. Molla Məhəmmədqulu dübarə başladı:

– Biz bura ondan ötrü gəlmişik ki, sənə nəsihət eləyək...

Zeynəb əlüstü cavab verdi:

– Allah atana rəhmət eləsin. Siz əgər nəsihət eləyənsiniz, əvvəl, bax, o ayaq üstə durana nəsihət eliyin ki, mənə incitməsin. Bu gün mənə döyməkdən öldürübdü. İndi bu saat qabırğalarım ağrıyır.

Molla genə başladı:

– Yaxşı, bacı, axı sən işi o yerə niyə gətirirsən ki, oğlun sənə ağ olsun?

– Niyə, mən neyləyirəm ki?

– Sən şəriətdən çıxırsan.

– Şəriətdən çıxana Allah lənət eləsin!.

– Lənət, lənət!

– Mən niyə şəriətdən çıxıram ki?

Məhəllə mollası

Molla cavab verdi:

– Sən o səbəbə şəriətdən çıxırsan ki, şəriətin ümürünə* mümaniət** qatırsan. İstəmirsən ki, şərti mənkihəni*** əmələ gətirəsən.

Zeynəb cavab vermədi; o səbəbə ki, molla dediyini əsla başa düşmədi. Molla genə başladı:

– Məgər sən məfhum deyilsən**** ki, indi Xudayar bəyin zövceyi həlalısan? Məgər bu səda sənənin huş-guşuna təbliğ olunmuşdu?

Zeynəb cavab verdi:

– Yəni deyirsən ki, mən Xudayar bəyin arvadıyam? Yaxşı, mən kimə Xudayar bəyə getmək razılığımı verdim ki, mən onun arvadı olum?

Qasıməli cəld əlini sinəsinə vurub dedi:

– Bax, mənə vermişən. Sən məgər mənə vəkil eləmədin bu kişilərin öz yanında? Sən mənə vəkil elədin. Bu yekə şeyi danmaq olar?

Zeynəb bir ah çəkib dedi:

– Yaxşı, nə deyirəm ki, siz deyən olsun.

Molla başladı:

– Çox əcəb. İndi sən elə mənə öz yanımda iqrar elədin ki, Qasıməlini sən özün vəkil eləmişən. Pəs daxi sözün nədir?! Nə səbəbə gedib öz xahişinlə ərinin evinə daxil olursan? Deyirsən gərək səni zornan aparalar? Bədnamlıqnan aparalar? Rüsəvayçılığnan aparalar?

Qlava çubuğun külünü yerə boşaldıb, dübarə başladı doldurmağı və üzünü Zeynəbə sarı çöndərib, uca səslə və qeyznak dedi:

– Bax, ay arvad, gözünü aç, gözümün içinə bax. Qazı dünən mənə kağız yazıb. Xudayar bəy şikayət eliyib ki, mənə övrətim Zeynəb mənə evimi qoyub, gedib öz evində olur; mənə itaət eləmir. Qazı mənə kağız yazıb. Əgər sən öz xahişinlə gedib ərinin evində oturmasan, səni it ölüsü kimi sürüdüb apardırıram! Lap yəqin elə və ağılını yığ başına!

Zeynəb bir söz demədi. Amma qızları hər ikisi başladılar ağlamağı. Növbə yetişdi mollaya. Molla üzünü Zeynəbə sarı tutub, başladı genə nəsihəti:

---

* Əmrlərinə

** Mənə

*** Nəğah şərtlərini

**** Bilmirsən

– Yox, yox, bacı, Allaha xoş getməz. Sən nahaq yerə özünü də məşəqqətə mübtəla eliyirsən, uşaqlarının da ürəklərinin sıxılmağına bais olursan. Yox, yox, belə eləmə. Ağılı yığ başına və dinməz-söyləməz yığış, get otur ərinin evində. Yoxsa indi dəxi iş qurtarıbdı. Sən indi Xudayar bəyin zövcəsisən. Sənin heç ixtiyarın yoxdu bu barədə kəmetinalıq eləyəsən. Əgər istiyirsən ki, şəriətə əməl eliyəsən, işin həqiqəti budur ki, mən deyirəm. Əgər mənə etiqadın var, inan. Yoxsa etiqadın yoxdu, inanma. Özün bil. Əgər istiyirsən ki, səni sürüyə-sürüyə aparalar, qoy aparsınlar, dəxi sözüüm yoxdu.

Bu sözləri deyib, Molla Məhəmmədqulu çubuğu uzatdı kisənin içinə və doldurub çıxardı və Kərbəlayı İsmayla səmt bir qov uzadıb alışırdı, qoydu çubuğun üstə və başladı nəsihəti:

– Yox, bacı, ağılı yığ başına. İndi sən görürsən ki, iş lap qurtarıbdı. Sən indi Xudayar bəyin övrətisən. Şəriət heç vədə övrətə o ixtiyar vermir ki, otursun öz evində və ərinin sözüündən çıxsın. Söz yox, sən getməzsən, mən də yazaram nəçərnikə ki, filankəsin övrəti təcavüz edib şəraitə-zövcyyəni* əmələ gətirmir. Bilirsən onda nə olar? Onda o olar ki, nəçərnik pristavı göndərər, səni qolu-qıçı bağlı göndərərlər şəhərə ki, nəçərnikə cavab verəsən. Niyə sən işi o yerə yetirəsən ki, səni biabırçılıqnan aparalar şəhərə, dost görə qəmgin ola, düşmən görə sevinə?

Qlava başladı:

– İndi nə deyirsən, bizi məəttəl eləmə. Əgər gedirsən, öz xahişinlə get; yoxsa getmirsən, mən bildiyimi eliyim. Vallahi, billahi gözünü aç, gözümün içinə bax. Sonra peşman olarsan.

Zeynəb bir söz deməyib, irəliki halətdə durmuşdu ayaq üstə. Bir belə sözdür ki, sakitlik – razıçılıq əlamətidir. Oturanlar da bir belə şeyi başa düşüb durdular ayağa ki, getsinlər. Əvvəl Kərbəlayı İsmayıl durdu və qamçısını Zeynəbə səmt silkələyib, bu tövr hər bə-qadağa kəsdi:

– Bax, ay arvad, indi biz gedirik. Axşama kimi sənə möhlət verirəm. Axşam Qasıməlini göndərəcəyəm ki, səndən ya hə, ya yox cavabını alsın. And olsun o bizi yaradana, əgər naz-qəmzə eliyəsən, mən səni qoymaram ki, bu kətdə baş dolandırasan. Axırı heç olmasa götürüb nəçərnikə yazaram ki, filan arvad ərindən küsüb, gedib pis yola düşübdü. And olsun o pərvərdigara ki, yazaram!

---

* Evlənmək şərtlərini

Cəmisi çıxdı eşiyə Vəliquludan savay. Vəliqulu da şəhadət barmağını anasının üstə qovzayıb dedi:

– Bax, ay ana, mən sənə deyirəm ki, Qasıməliyə yox cavabı versən, mən elə bu gün ayrılıb gedəcəyəm qaynatamgildə qalacağam. Bir aydan da sonra özümə toy edib, dəxi sənə ana demiyəcəyəm. Vəsələm. İndi hələ xudafiz.

Vəliqulu da çıxdı.

Zeynəbin işi çox pis yerə gəldi dayandı. Hər zad bir yana, Vəliqulunun acıq eliyib ayrılmağı və evə gəlməməyi bir yana. Yazıq övrət nə eləsin? Məgər ev kişisiz ötüşər? Onda da bu cür vilayətdə. Qərəz, bu müsibət böyük müsibətdi.

Zeynəb bucaqda ayaq üstə durmaqdan lap yoruldu. Qıçları ağrayıb sızıldayırdılar. Kişilər çıxan kimi gəldi oturdu və uşaqlarını aldı qucağına. Binəva balalar ağlamaqdan lap yorulmuşdular. Qızların ikisi Zeynəbin qucağında şirin yuxuladılar. Zeynəb bir qədər ağlayıb, başını dayadı divara və cumdu fikrə.

Mən istərdim Zeynəbin indiki halını sizə məlum edim, onun dərdini söyləyim, onun fikir-xəyalını, qəmini, qüssəsini və qəlbinin sıxılmağını açıb bəyana gətirim; o cəhətə istəmirəm ki, qorxuram sizi də ağlamaq tuta. Amma nə eləmək, mən genə gərək borcumu əda eləyim.

Zeynəb indi bu saat qalmışdı iki divarın arasında: biri o tərəfdən sıxırdı, biri də bu tərəfdən. Nə qədər çalışırdı bu iki divarın arasından bir tövr ilə, bir fənn ilə çıxıb qaçsın, əsla mümkün olmurdu. Bu divarların biri Xudayar bəyə getməkdə, biri də getməməkdə.

Xudayar bəyə getmək fikri Zeynəbi o cəhətə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəb Xudayar bəydən elə irgənirdi, necə ki, insan qurbağadan irgənər. Pəs necə ki, insana qurbağanı elə alıb qoynuna qatmaq nəgüvara gələr, elə də, bəlkə bundan artıq, Zeynəbə Xudayar bəyin iri burnuna və kifir sifətinə baxıb, ona ər demək nəgüvara və naxoş görünürdü.

Xudayar bəyə getməmək fikri də Zeynəbi o səbəbə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəbə, sözün vazehi*, artıcaq xof üz vermişdi. Hünər gərək bu guppultunun, bu əziyyətin, bu rüsvayçılığın, bu hərbə-qa-dağanın, qazının, nəçərnikin, molların, qlavanın, şahıdların, camaatın

---

* Sözün açığı; sözün düzü

və Vəliqulunun qabağına çıxıb tab eləsin və kəllə-kəlləyə versin! Bu hünər nəinki Zeynəbin, bəlkə onun babasının da qüvvəsindən felə gəlməzdi.

Yəni insafən nə eləsin yazıq Zeynəb? Bir yandan Vəliqulu ayrılıb qoyub gedəcək. Pəs əkin necə olsun? Mallar necə olsun? Ev-eşik, zəmi, alver necə olsun? Bir yandan şəhərə getmək və nəçərnik yanında biabırçılıqla cavab vermək dərdi.

Ya xeyr, ola bilər ki, qlava Zeynəbi heç şəhərə də göndərməsin. Hazır qazı ona rəsmi izharnamə göndərib. İndi bu saat qlavanın külli ixtiyarı var Zeynəbi versin Qasıməlinin dalına və aparıb salsın Xudayar bəyin evinə. Qlava da, söz yox, eləyəcək. Əvvəla ondan ötrü eləyəcək ki, bu işlər onun borcudur. İkinci də ki, bizə məlumdur ki, qlava Xudayar bəyin anasını siğə eləyibdi. Pəs Xudayar bəy olur onun ögey oğlu. Pəs elədə yəqin qlava bu işin üstünə düşüb. Hər yolnan olmuş olsa, bu işi aşıracaq. Zeynəb özü ağıl kəm övrət deyil, bunların hamısını çox yaxşı başa düşürdü.

İki saat tamam Zeynəb bu cür xəyalata məşğul idi ki, qapı açıldı. Qasıməli girdi içəri.

– Nə deyirsən indi, bacı? Sözü nədi? Mən indi gedim qlavaya nə deyim? Razısan, ya yox?

İndiki halında Zeynəb bənzəyirdi bir elə şəxsə, hansı ki, zəhər şüşəsini qabağına qoyub baxır və bilmir nə eləsin: içsin, ya yox? İçməyə dərd, qüssə və qəm onu öldürəcək, içsə zəhər öldürəcək. “Pəs məsləhət budur ki, içim” – deyib şüşəni çəkir başına.

Zeynəbə razıçılıq cavabı vermək zəhər içmək mənziləsində idi. Elə ki, Qasıməli sualını bir də təkrar elədi, Zeynəb hamı gücünü yığıb və üzünü qırışdırıb cavab verdi:

– Razıyam.

XİTAMƏ*

Əhvalatdan üç il keçib, dördüncü ilə ayaq qoyurdu. Qış fəslə idi. Kiçik çillənin çıxmağına on gün qalırdı. Günorta vaxtı idi. Hava xoş idi. Hərçənd havada bir az sazaq var idi, amma günün təsiri bilinirdi. Hava xoş olmaq cəhətə kəndlilər divarların dibinə düzülüb və yan-

---

* Son

larını yerə verib, məşğul idilər söhbətə. Məhəmməd həsən əminin damının dalında divarın dibində üç-dörd kişi oturub danışdılar. Bu heyndə küçə ilə bir qərribə kəndli qabağında beş-on yüklü eşşək yolnan keçirdi. Eşşəklər yavıqlaşdılar və istəyirdilər keçsinlər, oturanların içində bir qoca kişi qaçıb və eşşəklərin içinə özün soxub, bir çal eşşəyin başını qaytardı və durdu diqqətlə eşşəyin o üzünə-bu üzünə baxmağa. Eşşəklərin sahibi əlbət elə güman elədi ki, qoca kişi eşşək almaq istəyir, qaçdı qabağa və o biri eşşəklərin başını “çöçə” deyə-deyə qaytarıb, saxladı yolun ortasında və gəldi çal eşşəyin yanına. Qoca kişi gah eşşəyin qabağına keçir, gah dalına keçir, başına baxır, qıçlarına baxır, quyruğuna baxır. Sonra da ağızını açdı, dişlərinə baxdı. Eşşək sahibi başladı eşşəyi tərifləməyə:

– And olsun Allaha belə eşşək olmaz. Bu eşşəkdən hünər əksik deyil. Görürsən nə qədər yük çatmışam? Düz yeddi put yüküdü. Əgər almaq meylin olsa, sənə ucuz da verərəm.

Qoca kişi genə eşşəyin ağızını ayırıb, diqqətlə ağızına baxandan sonra başını qovzadı və üzünü tutdu eşşək sahibinə:

– Qardaş oğlu, bu eşşəyi sən kimdən almısan?

– Əmi, nə vecinə kimdən almışam! həyə* alacaqsan, al, almıyaçaqsan qoy gedim, mənə avara eləmə.

Qoca kişinin yoldaşları da bir zad başa düşüb durub gəldilər yavığa.

Qoca kişi üzünü onların birisinə tutub dedi:

– Məşədi Oruc əmoğlu, gəl bir sən də bu eşşəyə bax. Bu eşşək mənə bir az şəkkə salır.

Görükür ki, eşşək sahibi özü də bir zad duydu; çünki qoca kişi bu sözü deyən kimi eşşəyin dalına bir-iki dəyənək ilişdirib, istədi eşşəyi sürüb gedə. Amma qoca kişi qoymadı. Məşədi Oruc da qoca kişi kimi eşşəyi diqqətlə vərəvürd eləyib*, üzünü tutdu kişiyyə:

– Məhəmməd həsən əmi, mən bilirəm sənə şəkkə düşməyini. Sən eşşəyi öz eşşəyinə oxşadırsan.

Genə eşşək sahibi eşşəyə bir-iki dəyənək yendirib, istədi sürüb gedə, Məhəmməd həsən əmi və Məşədi Oruc qoymadılar. Qalan kəndlilər də yığıldılar və eşşəyi əhatə edib, baxırdılar eşşəyin o üzünə-bu üzünə. Məhəmməd həsən əmi üzünü eşşək sahibinə tutub dedi:

---

* Əgər

– Qardaş oğlu, səni and verirəm on iki imama, doğrusun de görüm bu eşşəyi kimdən almısan?

– Əmi, and olsun Allaha, mən bu eşşəyi indi düz beş ildi qara-bağlıdan almışam on bir manata.

Bir az vaxtda eşşəyin başına bəlkə əlli adam cəm oldu. Hər yetişən – ki, Məhəmmədhəsən əminin itən eşşəyini tanıyırdı, – təsdiq elədi ki, bu eşşək Məhəmmədhəsən əminin öz eşşəyidir. Məhəmmədhəsən əmi yapışdı eşşək sahibinin yaxasından və çəkə-çəkə çıxardı adamların içindən ki aparsın qlavanın yanına. Qlava haman Kərbəlayı İsmayıl idi.

Məhəmmədhəsən əlini eşşəkçinin qurşağına salıb çəkə-çəkə aparırdı. Bu heyndə Xudayar bəy başında şikarə papaq, əynində mahut çuxa, ağ tuman və əlində zoğal ağacı döngədən çıxıb və cəmiyyəti görüb, yavıqlaşdı adamların içinə. Məhəmmədhəsən əhvalatı nağıl elədi və şikayətini eləyəndən sonra Xudayar bəy adamları aralayıb, gəldi eşşəyin yanına və diqqətlə o tərəfinə-bu tərəfinə baxıb eşşəyi tanıdı.

– Bəli, bu Məhəmmədhəsən əminin eşşəyidir. – Sonra üzünü eşşəkçiyə tutub soruşdu:

– Ədə, bu eşşəyi sən hardan almısan?

Eşşəkçi Məhəmmədhəsən əmiyə verdiyi cavabı Xudayar bəyə də verdi. Amma gözüne döndüyüm Xudayar bəy dəyəneyi qaldırdı göyə. Nə yemisən, turşulu aş. Eşşəkçiyə bir ağac, iki ağac, üç ağac... Ta o qədər vurdu ki, yazıq kişi düşdü Xudayar bəyin ayaqlarına, başladı yalvarmağa ki, eşşəyi alsın, dəxi onu döyməsin.

Bu cür eşşək tapıldı.

Xudayar bəy Qasıməlini qoşdu eşşəkçinin yanına ki, aparıb onu kəndin kənarından ötürsün qırağa və bərkən-bərk eşşəkçiyə tapşırı ki, bir də buralara üzü döyməsin.

Məhəmmədhəsən əmi Xudayar bəyə dua eləyə-eləyə eşşəyi sürdü və aparıb qatdı tövləsinə. Amma təəccüblü şey budur ki, indiyə kimi Məhəmmədhəsən əminin oğlu Əhməd görükmür. İndiyə kimi bu qədər qışqırığa bu qədər cəmiyyət yığışib, nə Əhməd adamların içinə gəldi, nə də Məhəmmədhəsən əminin övrəti başını qapıdan eşiyə uzatdı ki, görsün bu nə mərəkədi.

---

* Gözdən keçirib, yoxlayıb

Əhməd də ölübdü, Məhəmmədhəsən əminin övrəti də ölübdü. Əhmədi bildir boğaz ağrısı tutub öldü. Anası onun iki ay qüssəsini eyləyib, axırı bir dərdə mübtəla oldu və ömrünü bağışladı Məhəmmədhəsən əmiyə. Amma Məhəmmədhəsən əmi indiyədək and içir ki, Əhmədi də, övrətini də eşşəyin dərdi öldürdü.

Qərəz, eşşək tapıldı.

Eşşəyi Məhəmmədhəsən əmiyə tapşırıb, Xudayar bəy adamların içindən çıxdı və gəldiyi dar küçə ilə gedib, bir yekə darvazadan girdi böyük həyətə. Həyətin sol tərəfində Vəliqulu əynində cındır qədək arxalıq və başında köhnə boz papaq, kürəklə peyin səririrdi. Xudayar bəy Vəliqulunun yanından düz keçdi və sağ səmtdə səkinin yanında durub çağırıdı:

– Ay qız, Ziba, o lüleyini bir gətir mənə.

Ev qapısı açıldı. Yeddi-səkkiz yaşında bir göyçək qız uşağı əlində lüleyin eşiyə çıxıb, gətirdi lüleyini Xudayar bəyin yanına qoyub, titrəyə-titrəyə qayıtdı evə. Xudayar bəy başladı dəstəmazi.

Bu qızı biz tanıyırdıq. Bu qız Zeynəbin qızı Zibadır. Zibanın üst-başına baxan kimi görsənirdi ki, bu qız yetim qızdı. Əvvəla budur ki, paltarlarının hamısının köhnəliyindən başqa, özgə əynindən çıxma paltara oxşayırdı. Solmuş qırmızı çitdən dizlik Zibanın ayaqlarının üstünə düşmüşdü. Amma özününkü olsa idi, gərək gödək olaydı. Köhnə qara laskirddən arxalıq gen və uzun olmaq cəhətə həmçinin özgə arxalığına oxşayırdı. Başında var idi köhnə qara çarğat, ayaqlarında yekə kişi başmağı.

Xudayar bəy dəstəmazi alıb girdi içəri.

Xudayar bəy girən bir xırda ağ otaqdı. Yuxarı başda kürsü qoyulubdu. Kürsünün üstə salınıb rəğbətli yekə yorğan, yorğannın üstündən rəğbətli cecim. Otağın işıq gələn yeri iki xırda akuşkadır. Akuşkalar təzə akuşkaya oxşayırlar. Qalan üç divarın hərəsində iki taxça; taxçalarda düzülüb mücrü, mis və çini qab, boğça. Bir taxçada var bir qəlyan. Sol səmtdən divara iki-üç mis məcməyi dayanıbdı. Fərşə salınıb üç-dörd tikə palaz və kobud kənd xəlçəsi. Kürsünün üstə nimçə və üstə qoyulub samavar. Samavar təzə dəmə qoyulubdu. Xulaseyi-kəlam, bu ev kəndə görə çox səliqəli evdir.

Xudayar bəy otağa girəndə yuxarı başda kürsüyə bir cavan övrət oturmşdu. Bu övrətin olar on dörd, on beş sinni, artıq olmaz. Bu övrətin göyçəkliyi və çirkinliyi barəsində heç bir söz demək olmaz. Səbəbi odur ki, bu övrət indiki halətdə üzünə o qədər ənnik, kirşan,

rasıx və gözlərinə o qədər sürmə çəkib ki, əsil surəti bəzəklərin içində lap gizlənidir. Qərər, bu cavan övrət özünə kəndə layiq bəzək veribdi.

Xudayar bəy keçdi oturdu kürsünün yuxarı başından. Cavan övrət kürsünün üstə qabağına iki stəkan qoyub, məşğul idi onları yuyub dəstmallamağa.

Qapıdan girən yerdə, sağ tərəfdə durmuşdu Ziba qucağında uşaq yorğançasına bükülmüş qız uşağı. Uşaq ağlayırdı. Ziba onu ovutmaqdan ötrü atılıb düşürdü və öz-özünə mıqqıldaya-mıqqıldaya uşağın ağlamağının dəmini tuturdu.

Cavan övrət bir stəkan çay töküüb, qoydu Xudayar bəyin qabağına, bir stəkan töküüb qoydu öz qabağına; sonra Zibanı çağırıb uşağı aldı və saldı döşünə. Uşaq ovundu. Ziba çəkildi durdu kənardə və divara dayanıb, əllərini saldı yanına.

Xudayar bəy stəkanı çəkdi qabağına və dalını genə yükə təkyə eyləyib, üzünü tutdu Zibaya.

– Qız, anan genə ağlıyır?

– Anam elə ha ağlıyır. Ağlamaqdan gözləri lap tutulubdu.

Xudayar bəy ucadan xa... xa... xa... çəkib genə dedi:

– Xa... xa... xa... Niyə ağlıyır? Əri Kərbəlayı Heydər yadıma düşüb?

Qız cavab verdi:

– Yox, dadaşımın ötrü ağlamır, səndən ötrü ağlıyır.

– Xa... xa... xa... Məni yəni o qədər istiyir?

– Yox, istəməkdən ötrü ağlamır. Deyir məni boşasın.

Qız bu sözü deyən kimi guya ki, Xudayar bəyi bir ilan sancdı. Xudayar bəy cəld ayağa durub, hücum çəkdi Zibanın üstə. Qız övdən çıxıb qaçan vaxtda ayağı ilişdi astanaya, üzü üstə dəydi yerə. Xudayar bəy yetişdi. Zibanın başına-gözünə bir-iki yumruq vurub, baxdı gördü ki, qızın burnundan qan gəlir. Həyətdən Vəliqulunu çağırırdı ki, bacısını götürüb aparsın evlərinə və özünü də töyşüyə-töyşüyə, rəng-ruhu qaçmış gəlmişdi oturdu yerinə.

Cavan övrət oturduğu yerdə oturub, dinməz-söyləməz vaqəyə tamaşa eləyirdi. Vəliqulu yapışdı Zibanın əlindən və hər ikisi üz qoydular evlərinə səmt.

Xudayar bəy bu sözdən ötrü hal-təbdən çıxdı; Xudayar bəy həmin dəqiqə hal-təbdən çıxdı ki, Ziba dedi:

– Anam deyir məni boşasın.

Lazımdır əhvalatı təfsilən nağıl eləmək.

* * *

Zeynəb Xudayar bəyin evində altı ay yarım qaldı. Və bu altı ay yarımın ərzində Zeynəbin anadan əmdiyi süd burnunun dəliklərindən gəlib töküldü. Zeynəbi incitməklikdə onun tək bircə məramı var idi, Xudayar bəyin qəsdı Zeynəbin və səğirlərin* var-yoxuna, puluna və mülkünə sahib olub, Zeynəbi çölə ötürmək idi. Zeynəb özü bunu çoxdan başa düşmüşdü. Amma nə qədər Xudayar bəy onu bu xüsusda incidib dara qısnayırdı, döyürdü, söyürdü, amma Zeynəb hər bir əziyyəyə tablaşıb, Xudayar bəyin təkliflərinə əbədən razı olmurdu.

Axırı iş o yerə çatdı ki, Xudayar bəy Zeynəbi soyundurdu və bir qaranlıq dama qatıb onu ac və susuz saxladı ki, bəlkə yumşala. Amma daşı da bu tövr sıxsan yumşalar. Zeynəb axırı yumşaldı. Xudayar bəyin nə qədər ki, arzusu var idi, hamısı bəravürdə oldu**.

Amma Zeynəb də bu əmrə bir şərtlə razı oldu. Şərt bu oldu ki, Xudayar bəy pullara sahib olan kimi, Zeynəbi boşasin. Xudayar bəy razı oldu. Zeynəb dəxi arxayın olmaqdan ötrü Xudayar bəyi Qurana and verdi. Xudayar bəy əlini Qurana basıb and içdi.

O pullar ki, Zeynəbin ixtiyarında idi, bəzisini Zeynəb yerə quyluyub gizlətmışdi, bəzisi özgədə idi. Bunlar hamısı yetişdi Xudayar bəyin təhvilinə. Və bundan əlavə Xudayar bəyə genə çox zad yetişdi: qızıl, gümüş, paltar, fərş, mis qab-qaşiq və bu cür şeylər.

Xülaseyi-kəlam, Zeynəb mürurnan əri Kərbəlayı Heydərin evini daşıyıb, tökdü Xudayar bəyin evinə. Vəliqulunun bu barədə heç bir sözü yox idi. Vəliqulu deyirdi ki, hər nə olur-olsun ancaq onun yarı səlamət olsun. Vəliqulu nəinki bu işlərə mane olmurdu, bəlkə hələ Xudayar bəyə köməklik verirdi.

Xudayar bəy Zeynəbin, səğirlərin və Vəliqulunun dövlətinə malik olan kimi, Zeynəb axırı arzusuna yetişdi; yəni Xudayar bəyin evindən yığışib gəldi öz evinə.

Hərçənd indi Zeynəbin evində iki həsirdən başqa bir şeyi yox idi; amma Zeynəb elə bildi onu mələikələr cəhənnəmdən çıxardıb behiştə daxil elədilər.

Zeynəb Xudayar bəydən ayrılan kimi xalq elə bildi ki, Zeynəbi Xudayar bəy boşayıbdır. Nəinki xalq, bəlkə Zeynəb özü də, Vəliqulu

---

* Uşaqların; burada: yetimlərin

** Yerinə yetdi

da, qərəz, hamı Zeynəbi boşanmış bilirdi. Amma Zeynəbi Xudayar bəy boşamamışdı və əbədən boşamazdı. Səbəbini indi üç-dörd sətirdən sonra ərz edirik.

Amma söz burasındadır ki, indi Zeynəbin işi dəxi pis yerə gəlib çatdı. Bahar açılan kimi Xudayar bəy zəmilərə cüt göndərib başladı sürdürməyi. Əkilmiş zəmiləri özü öz malı kimi biçirdi, döyürdü və mədaxili öz babasından qalan malı kimi gətirib töküdü evinə. Zeynəb qaldı ac-çılpaq və sahibsiz. Bu övqat Fizzə qızı öldü. Zeynəbin dərdi dəxi də artdı. Kim bilsin, bəlkə yazıq qız acından öldü?! Axırı Xudayar bəyin yazıq övrətə bir az rəhmi gəldi. Vəluqulunu özünə cütçü, Zibanı qarabaş tutdu ki, Zeynəbin işi bir az yüngülləşsin. Vəliquluya və Zibaya Xudayar bəy o qədər icrət* təyin elədi ki, Zeynəb acından ölməsin.

Xudayar bəy iki səbəbdən ötrü Zeynəbi boşamadı və boşamazdı. Xeyr, boşamazdı. Xudayar bəy çox ağıllıdı. Əvvəla ondan ötrü boşamazdı ki, hələ Zeynəbin vaxtı lap keçməmişdi ki, Xudayar bəy ondan əl üzə idi. Əgər Zeynəbin Xudayar bəyə bir tikə məhəbbəti olaydı, Xudayar bəy onu evindən kənar eləməzdi. Gərək insafnan danışsaq, Zeynəbin kənar olmaqlığına Zeynəb özü bais oldu. Ondən ötrü ki, Xudayar bəyin evinə gələndən, Zeynəbin üzü əsla, qətiyyəən gülmədi. İkincisi o səbəbə Xudayar bəy Zeynəbi boşamazdı ki, qorxurdu şərir adamların birisi Zeynəbi ala və başlaya Xudayar bəyden səğirlərin mal-mülkünü iddia eləyə. Bu ikinci səbəbə görə boşamaq ortalığa gələndə Xudayar bəy az qalırdı dəli-divanə olsun. Hər kəs onun yanında boşamaq söhbəti salsaydı, gərək doyunca kötək yeyəydi.

Pəs Zibanı Xudayar bəy bu səbəbə qovladı və döyüb burnunu qanatdı.

Zeynəb Xudayar bəyin evindən gedəndən iki ay sonra övrəti öldü və Xudayar bəyə evlənmək lap vacib oldu. Xudayar bəy çoxdan Qasıməlinin bacısını gözəlti eləmişdi. Müxtəsər, Qasıməli bu şərtlə razı oldu ki, Xudayar bəy öz qızını versin Qasıməliyə. Xudayar bəy xoş-hallıqnan razı oldu.

Əvvəl Vəliqulu çox atılıb düşdü, ağladı, sızladı, bir az qüssə elədi. Amma Xudayar bəyin qorxusundan əhvalını əsla bürüzə vermədi. Bir az keçdi, hər bir şey yaddan çıxdı. Sonra Vəliqulu özü də başa düşdü ki, ona hələ hamısından vacib çörək qazanmaqdır.

---

* Haqq

Pəş indi kürsünün başında oturan ənnikli-kirşanlı cavan övrət Qasıməlinin bacısı və Xudayar bəyin təzə övrətidir. İndi üç aydır bu övrətdən Xudayar bəyin bir qızı olubdu. Adını qoyublar Xoşqədəm. Haman qız Zibanın qucağında ağlayan uşağıdır.

Vəliqulu və Ziba ağlaya-ağlaya gəldilər evlərinə. Zeynəb haman biz gördüyümüz evdə – ki, indi heç bir şey qalmayıbdı, – köhnə palaz üstə oturub, dizlərini qucaqlayıb, gözlərini dikmişdi səqfə; guya ki, pərdiləri sayır. Zeynəbin libası lap halına müvafiq gəlirdi; yəni lap mündər* idi. Sifəti də biz gördüyümüz sifət deyil. Bu dörd ilin ərzində lap qocalıbdır.

Ziba ağlaya-ağlaya girdi içəri. Vəliqulu onun dalınca. Zeynəb cəld və hövlnak durub qaçdı qızının qabağına və əhvalatı soruşdu. Vəliqulu nağıl elədi. Ziba ağlaya-ağlaya girdi anasının qucağına. Ev qaranlıq olmaq cəhətə Zibanın burnunun qanı seçilmirdi. Vəliqulunun ancaq indi yadına düşdü ki, Ziba anasının üst-başını qana batıracaq; üzünü tutdu Zeynəbə:

– Ana, Zibanın burnu qanıyıbdı, qoyma sürtsün üstünə.

Zeynəb Zibanı qucaqlayanda gördü ki, qızının üst-başı yaşdı. Amma elə xəyal elədi ki, göz yaşdır. Vəliqulu bir də xəbərdarlıq elədi:

– Ana, axı Ziba səni buladı qana.

Zeynəb cavab vermədi. Vəliqulu çıxdı eşiyə. Çünki axşama az qalırdı, görək gedib malları suvara idi; yubansa Xudayar bəy mərəkə qalxızar.

Ziba anasının qucağında bir az ağlayıb yuxuladı.

POÇT QUTUSU

Noyabr ayının 12-ci günü idi. Hava çox soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görşənmirdi. Həkim axırınıcı dəfə xanın naxoş övrətini yoluxub, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır; belə ki, bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olar. Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə; çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi. Və bir də ki, qorxurdu qar yağa və hava dəxi də soyuya və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri mümkün ola. Xan götürdü qələmi, irəvanlı dostu Cəfər ağaya bu məzmununda bir müxtəsər kağız yazdı:

---

* Cır-cındır, köhnə

“Əzizim! Bir həftəyədək, ümidvaram, İrəvana gəlim övrət-uşaq ilə. Artıq-artıq təvəqqe edirəm, buyurasan bizim otaqlara fərş salıb, əlbəttə-əlbəttə peçləri yandırınlar ki, otaqların havası pişəzvəqt* təmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün orada narahatçılıq üz verməsin. Bu kağızın cavabını mənə teleqraf vasitəsilə yetirəsən. Sən mənə dediyin işlərin hamısını yerbəyer eləmişəm. Xudahafiz!

Sənin xeyirxahın Vəli-xan. Fİ 12 noyabr”.

Xan kağızı бүkdü qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb, istədi nökrə çağırırsın ki, aparıb salsın poçta; amma tez xanın yadına düşdü ki, nökrə göndərüb özgə işə. Bu heyndə qarı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qarını döyən xanın öz kəndlisi “İtqapan” kəndinin əhli Noruzəlidir. Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gəlib-gedər və hər gələndə olmaz ki, undan, əriştədən, baldan, yağdan gətirməsin. Bu səfər də Noruzəli əliboş gəlməmişdi; çünki xanı görcək əl ağacını dayadı qarının bucağına və başladı qarının o biri tayını açmağa. Qarını açıb bir yüklü ulağı sürdü həyəətə “çoçi-çoçi” deyə-deyə və yükün arasından üç-dörd toyuq-cücəni çığırdı-çığırdı yerə qoyub, yükü açıb dolu çuvalları saldı yerə və xanın üzünə baxıb ikiqat əyilib salam verdi. Xan salamı alıb dedi:

– A kişi, Noruzəli! Bu nə zəhmətədi, çəkmisən?

Noruzəli çuvalların kəndirini aç-aça cavab verdi:

– Bu nə sözdü, ay xan? Mən ölənə kimi sənə qulam...

Bu sözü deyə-deyə Noruzəli başladı üstünün tozunu silməyə... çünki günortadan bir saat keçirdi və ola bilərdi ki, poçtun vaxtı keçsin, xanın ağına belə gəldi ki, yazdığı məktubu versin Noruzəli aparıb salsın poçta.

Xan üzünü tutdu qonağa:

– Noruzəli, poçtxananı tanıyırsan?

Noruzəli cavab verdi:

– Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədi?

– Çox əcəb, nəçərnək divanxanasını ki tanıyırsan?

– Bəli, xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanımıram. Keçən həftə mən elə gəlmişdim nəçərnəyin yanına şikayətə. Xan, and olsun sənin başına, bizi katda çox incidir. Əslinə baxsan bizim bu katdamız özgə tayfadandı; odu ki, bizi görməyə gözü yoxdu. Keçən həftə mənim iki buzovum itmişdi. Getdim...

---

* Qabaqcadan

– Hələ bu sözlərini sonra deyərsən. Qulaq as, gör ne deyirəm: nəçərnik divanxanasının qabağında bir yekə dam-daş var, qapısının ağzında bir qutu vurulub divara, haman qutu poçt qutusudu. O qutunun bir xırda və uzun qapağı var. Bu saat apar bu kağızı haman qutunun qapağını qovza, kağızı sal qutunun içinə, qapağını yatırt və tez qayıt gəl!

Noruzəli hər iki əlini açdı xanın qabağına, qorxa-qorxa kağızı aldı, bir az baxdı kağıza, bir az baxdı xanın üzünə, sonra çəkildi divara səmt və yerə əyilib istədi kağızı qoysun divarın dibinə. Xan ucadan dilləndi:

– Qoyma ora! Qoyma ora! Kağız çirklənər, tez apar sal qutuya, qoy gəl!

– Xan, başına dönüm, qoy bu ulağın başına torba keçirdim; heyvandı, ac qalmasın, yoldan gəlib.

– Yox, yox... Heç ziyanı yoxdu. Kağızın vaxtı keçir. Torbanı sonra keçirdərsən ulağın başına.

– Di elədə qoy ulağın qıçını bağlayım, yoxsa gedər həyətdə ağacları gəmirər.

– Yox, yox... heç eybi yoxdu, qaç tez, kağızı sal gəl!

Noruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi:

– Xan, qadanı alım, bu xoruzlar qaldılar burda, heyvandılar, qoyaydın qıçlarını açıb, bir az dən səpəydim bulara. Elə dən də gətirmişəm.

Noruzəli əlini saldı cibindən dən çıxarsın... Xan ucadan səsləndi:

– Yox, yox!.. Qoy hələ qalsın. Qaç, çaparaq kağızı sal poçta!

Noruzəli əl ağacını götürüb, başladı uşaq kimi qaçmağı. Sonra bir zad fikirləşib qayıtdı və üzünü tutdu xana.

– Xan, qadanı alım, dəsmalın içində yumurta var, gözdə-quluqda olun, yoxsa ulağ ağnar, yumurtaları sındırar.

Xan daha ucadan səsləndi:

– Daha uzun danışma. Qaç kağızı sal; vaxtı keçir.

Noruzəli istədi uzaqlaşsın, xan onun dalıyca çığırdı:

– Noruzəli, bilməzsən kağızı verərsən özgəsinə ha!.. Heç kəsə vermə, heç kəsə göstərmə! Tez sal qutuya, qayıt gəl!

Noruzəli dəxi də ucadan cavab verdi:

– Niyə, mən uşaq deyiləm ki, kağızı özgəsinə verəm! Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçərnik də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz.

Noruzəli bu sözləri deyəndən sonra gözdən itdi... Xan girdi otağa və üzünü arvadına tutub şirin dillə dedi:

– Di hazırlaş, mənim gözümün işığı. Kağız yazdım İrevana ki, otaqları sazlasınlar. İndi daha gedə bilərik. Maşallah yaxşısan. Həkim özü deyir ki, havanı dəyişmək səndən ötrü lap vacibdi.

Bir qədər də xan arvadı ilə getmək barəsində söhbət edəndən sonra nökrə gəldi və xana dedi:

– Xan, bu ulağ kimindi, bu şeyləri kim gətirib? – Xan cavab verdi:

– Ədə, o şeyləri yerbəyer elə! Oları bizə itqapanlı Noruzəli sovqat gətirib.

Nökrə cüceləri və yumurtaları apardı aşbazxanaya və ulağı sürüb qatdı töyləyə, qapısını ördü, sonra gəlib un çuvalının birisinin ağzını açıb, içindəki undan bir çimdik götürüb, gətirdi tutdu xanın qabağına və dedi:

– Xan, yaxşı ağ undu.

Xan una baxandan sonra buyurdu nökrəyə küçə qapısını bağlasın və çörəyi çəkib gətirsin.

Çörəyin yeyilməyi iki saat çəkdi. Ancaq çörəkdən sonra Noruzəlinin kağızı poçta aparmağı xanın yadına düşdü. Xan nökrəyə çağıraraq soruşdu və nökrə cavab verdi ki, hələ kəndli poçtdan qayıtmayıb. Xan Noruzəlinin bu qədər yubanmağına təəccüb elədi və fikrinə gəldi ki, bəlkə Noruzəli kağızı poçta salıb özünü verdi bazara çörəkdən-zaddan alıb yesin və yəinki bazarlığı-zadı var, eləsin. Bir saat da keçdi, Noruzəli gəlmədi.

Xan, nökrəyə çağıraraq dedi ki, getsin poçta səmt və görsün harda qaldı Noruzəli və nə bəis oldu ki, bu qədər yubandı. Yarım saat keçməmiş nökrə qayıdıb cavab verdi ki, kəndlini görə bilmədi. Xan çıxdı balkona və bir papiros yandıraraq başladı var-gəl etməyə. Dəxi ona aşkar oldu ki, Noruzəlinin başına bir iş gəldi ki, bu qədər yubandı. Xan bu fikirdə idi – polis yasovulu dayandı qapıya və xanı görcək dedi:

– Xan, pristav buyurur gələsiniz polsaya* və kəntdinizə zamin olasınız. Yoxsa zamin olmasan, pristav göndərəcək navaxta**.

Xan bu sözlərə o qədər təəccüb elədi ki, üzünü yasovulun üzünə tutub mat qaldı və heç bilmədi ki, nə desin. Sonra dilləndi:

---

* “Polis” sözünün təhrif olunmuş şəkildə tələffüzüdür

** Qazamata, həbsə

– Balam, o kətdi bir fağır adamdı, o nə qayırıb ki, pristav onu tutub saxlayıb?

Yasovul cavab verdi:

– Daha mən heç zad bilmirəm. Ancaq özün pölsaya buyursan, yaxşı olar; yoxsa yazıqdı o kişi.

Xan bu əhvalatı övrətinə bildirmədi ki, narahat olmasın. Geyinib getdi polisə və əvvəl akoşkadən dustaqların damına baxıb gördü ki, yazıq Noruzəli bir neçə dustaqlar ilə oturub damın bucağında və uşaq kimi ağlayır, gözünün yaşını çuxasının ətəyi ilə silir...

Xan, Noruzəlinin əhvalatını pristavdan öyrənib və ona zamin olub kəndlisini saldı yanına və gətirdi evə. Noruzəli həyəətə girən kimi başladı ağlamağa və saman torbasını ulağın başına keçirdib çömbəldi divarın dibində. Xan girdi evə və bir papiros yandıraraq çıxdı balkona, Noruzəlini yanına çağıraraq dedi:

– Di indi əhvalatı nağıl elə, Noruzəli! Sənin bu hekayətin çox şirin hekayətdi. Kitaba yazılmalıdı. Nağıl elə təfsilən; yəni hamısını bir-bir. Başla burada kağızı götürüb aparmağından, ta dama düşməyinə kimi...

Noruzəli durdu ayağa, xana yavıqlaşdı və çuxasının ətəyi ilə gözünün yaşını silib başladı:

– Başına dolanım xan, mənə çövr balalarının başına, mənə bağışla! Mənim heç bir günahım yoxdur. Bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi? Başına dönüm, xan, mənə çövr o gülüzlü balalarının başına. Heç ziyam yoxdu, həyə ölmənəm, sağ qalarım, qulluq elərəm, əvəzi çıxar, bir qələtdi eləmişəm, ta neyləmək? İşdi belə oldu. Bular hamısı Allahdandı. Gərək belə olaymış. Bağışla mənə, xan. Mən ölənə kimi nökrəm sənə...

Bu sözləri deyib, Noruzəli bir az da yavıqlaşdı xana və istədi onun ayaqlarından öpsün. Xan bir az dala çəkilib dedi:

– Noruzəli! Heç ürəyini sıxma. Mən sənə nə deyirəm ki? Sən mənə nə pislik eləmişən ki, mən səni bağışlayım?

– Qurban olum sənə, bundan artıq daha nə pislik olacaq? Kağızı əlimdən verdim o kafir oğlu kafirə qoydu cibinə, çıxdı düzəldi yola, qoydu getdi.

– Kim kağızı qoydu cibinə, qoydu getdi?

– O kafir oğlu urus, dana!

– Hara qoydu getdi?

– Getdi girdi orada bir yekə dam-daş vardı ki, qapısına qutu vurulubdu, getdi girdi ora.

Xan bir qədər duruxdu.

– Bəs sən kağızı qutuya salmadın?

– Necə ki, salmadım! Elə kağızı qutuya salan kimi, kafir gəlib qutunu bilmirəm nə təhər açdı, kağızı götürdü apardı.

– Qutuda sən saldığın kağızdan başqa ta özgə kağız yox idi?

– Necə ki, yoxdu? Çox kağızlar vardı. Elə onların hamısını yığışdırıb apardı.

Xan qah-qah çəkib güldü.

– Yox, Noruzəli, gərək hamısını nağıl eliyəsən başdan axıra kimi: necə kağızı apardın, necə saldım qutuya və nə üstə urusla savaşdın.

Noruzəli başladı:

– Xan, başına dönüm, mən kağızı buradan apardım, getdim çıxdım nəçərnik divanxanasının yanına. Sən mənə nişan verdiyin dam-daşı tapdım və qutunu tapdım, getdim qutunun qapağını qaldırdım. İstədim kağızı salam qutuya; bir kağıza baxdım, bir qutuya baxdım. Doğrusu, qorxdum ki, sən mənə qeyzin tuta. Doğrusu, bilmədim salım, salmıyım; çünki yadımdan çıxdı səndən soruşum ki, kağızı qutuya salandan sonra durum qutunun yanında, ya qoyum gəlir evə. Fikirleşdim ki, əgər kağızı salım, durum qutunun yanında havədəyədək durum. Axı qurbanın olum, xan, özün gördün ki, ulağı ac qoydum getdim, cücələri qıçı bağlı qoydum. Bir tikə un gətirmişdim, hələ indiyə kimi də qalib burda. Xan, başına dolanım, qoy elə indi yaxşı vaxtdı, qoy nökrə gəlsin bu çuvalları götürək qoyaq evə, yağış-zad yağar, un islanar.

– Yox, Noruzəli, sən işin yoxdu... De, de sonra necə oldu?

– Kağızı salmadım. Qutunun qapağını örttdüm, çəkildim durdum bir az kənardə. Əvvəl istədim qayıdıb gəlib səndən soruşum; sonra, doğrusu, qorxdum mənə qəzəbin tuta. Doğrusu, qorxdum öz könlündə deyəsən ki, Noruzəli çox heyvan adamdı, çox eşşək adamdı. Qərəz çömbəldim divarın dibində ki, bir az yornuğumu alım. Aha, gördüm ki, bir erməni uşağı, olardı bax bu boyda, olardı on iki-on üç yaşında, gəldi, getdi düz qutunun yanına, qapağını qalxızdı və sən mənə verdiyin kağız kimi bir kağız saldı qutuya, qapağını örttdü, düz qoydu getdi işinə. Nə qədər o nainsafı çağırdım soruşum ki, desin görək bəs kağızı qutuda qoyub hara gedir, bilmirəm dilimi anlamadı, nədi ki, heç cavab vermədi; heç zalım oğlu üzümə də baxmadı. Elə erməni uşağı uzaq-

laşmışdı bir urus arvadı tez-tez gəlib qutuya yavıqlaşıb, bir kağız saldı, qoydu getdi. Ta indi mən bir az ürəkləndim, ta dedim vallah görükən budu ki, elə bu qutuya salınan kağızlar gərək qalsınlar qutunun içində. Mən o qədər ürəkləndim ki, bismillah deyib, cürətnən getdim qutunun qapağını qaldırdım, kağızı saldım qutuya, çöndüm gəlim qulluğuna. Qutudan elə buradan ora kimi uzaqlaşmışdım ki, haman urus gəlmişdi yetişdi qutunun yanına. Mən əvvəl elə bildim ki, bu da istiyir qutuya kağız salsın. Amma gördüm xeyr, lotunun fikri özgədi, qutunun yanından sağ əlini uzadıb qutunun içinə. Mən əlüstü duydum ki, hərif istəyir kağızları oğurlasın... Xan çox baş ağrısı verirəm, məni bağışla, oğlana buyur gəlsin məni yola salsın, bivaxtdı, gedib kəndə yetişə bilmənəm.

– A kişi, hələ hara qoyuram səni gedəsən. Nağıl elə görüm sonra necə oldu?

– Bəli, başına dolanım, xan, qurban olsun sənə mənim yetim-yesirim! Sənsiz mənim bir günüm olmasın!.. Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmalıca çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna! Qutunun qapısını örtüb, istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları? Xalq səndən ötrü kağızları bura salmayıbdı ki! Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə! Dedim Noruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı? Xan, məni çövr balalarının başına, məni mürəxxəs elə, qoyun gedim: bivaxtdı, hava qaranlıqlayır.

– Hələ tələsmə, gedərsən... Sonra necə oldu?

– Qoy görüm harda qaldım... Ədə, qoyma-qoyma, ulağ tənəkləri sındıracaq.

Noruzəli istədi qaçsın ulağın yanına, xan qoymadı.

– Noruzəli, getmə, hələ getmə. De görüm sonra necə oldu?

– Ta necə olacaq? Nə qədər yalvardım, yapışdım ki, mənim xanım məni öldürər. Dedim barı mənim xanımın kağızını ver; illah dedi ki, vermənəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah hirs vurdu tərəm, ikiəlli yapışdım kafirin çiyindən, bunu üzüstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı. Sonra nəçərnik divanxanasından saldatlar tökülüb məni döyə-döyə aparıb atdılar dama. Sənin qədəmlərinə belə mən qurban olum. Sən olmasaydın məni indi çoxdan göndərmişdilər

Sibirə; çünki damda məndən savayı bir neçə dustaq vardı, mənə dedilər ki, o rus qulluq adamıdır. Ta... mən neyləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədi?

Xan çox güldü, çox qah-qah çəkib güldü.

Hava qaranlıqlaşmışdı. Noruzəli boş un çuvallarını ac ulağın üstünə salıb, ulağı qatdı qabağına və zoğal ağacı ilə döyə-döyə getdi kəndinə.

Üç gündən sonra xana İrəvandan teleqraf çıxdı ki, “kağızın yetişib və otaqlar hazırdır”. Xan yığışıb getdi İrəvana.

Ay yarımından sonra Noruzəlini divana gətirib “qulluqçunu bihürmət eləmək barəsində” üç ay navaxt kəsdilər; amma Noruzəli günahını boynuna almadı. Hələ üç ay da keçdi ancaq bu xəbər İrəvanda Vəlixana çatdı. Xan bir qədər fikir elədi.

12 noyabr 1903

KİŞMİŞ OYUNU

Qış fəsli idi. Hava şiddətli soyuq idi. Biz iki nəfər seyid, İran əhli, Araz çayından Rusiya torpağına keçib axşam vaxtı özümüzü yetirdik “Zurnalı” kəndinə. Vətəndə günümüz məşəqqət və korluqla keçirdi. Rus məmləkətinə səfər eləməyimizin səbəbi bu idi ki, buranın müsəlman əhalisindən həmişə mehribanlıq görüb əhli-əyalımıza az-çox ruzi əxz edib, vətənimizə geri qayıtmışdıq. Allah razı olsun bu vilayətin müsəlmanlarından; ayda bir dəfə bunlara qonaq oluruq.

Kəndə yetişib xəbərdar olduq ki, buranın camaatı axşamlar kəndin mötəbər ağası və ağsaqqalı Bala Sultanın tövlə otağına cəm olub uzun qış gecələrini orada söhbət ilə yola verirlər. Biz üz qoyduq həmin Bala Sultanın tövlə otağına.

Tövlənin bir tərəfi mal ilə dolu və qaranlıq idi, amma digər tərəfi uca və işıq idi və burada çox cəmiyyət əyləşib söhbətə məşğul idilər. Danışanlar bizi görçək səslərini kəsdilər və cümləsi birdən ayağa durub, bizə kəməli-əhtiram ilə yuxarı başda yer göstərdilər. Biz əyləşdik. Onlar bizim əhvalımızı soruşmağa başladılar. Biz də onlardan əhvalpürsən olduq. Xülaseyi-kəlam, kəndlilər biz ilə bir mehribanə rəftar elədilər ki, guya aylar ilə bizim müntəzirimiz idilər. Kəndlilərin bu növ rəftarı, bizi nəhayət mərtəbədə dilşad etdi.

Əvvələn, biz çox ac idik. Havanın belə soyuq vaxtında nə qədər yol gəlib, yorulub, bir belə isti yer və qonaqdust sahibxanə axtarırdıq

ki, bir növ rahat olaq. Saniyə, əhli-beytdən ayrı düşüb və qış mövsümü qürbət vilayətə səfər etməkdən bizim ümdə məqsədimiz bir qədər çörək pulu əlimizə gətirib tezliklə vətənə üz döndərmək idi.

“Zurnalı” kəndindəki bu tövr mehribanlıq görüb biz yəqin etdik ki, xəyalımızda tutduğumuz məbləği, həmin gecə tövləyə cəm olan Allah bəndələrindən cəm edib dəxi sair yerləri bu soyuqda gəzib dolanmağa möhtac olmaıq və piş əz vəqq evimizə qayıdıb övrət-uşağımızın könlünü şad edərik; necə ki, bizim könlümüz bu gecə burada şad oldu.

Başladıq kəndlilə ilə şirin söhbətə. Onlar bizdən İranda vəqə olan əhvalatı soruşmağa başladılar, biz onlardan bəzi əhvalat başladıq soruşmağa. Belə məlum oldu ki, keçən il bu vilayətin pambıq və arpa-buğda ziraəti* səlamət imiş.

Bizim müqabilimizdə bir irəvanlı əyləşmişdi. Bu şəxs dəri almaq qəsdilə kəndə gəlmiş imiş. Bu minval ilə söhbət iki saat çəkdi və biz necə ki, lazım idi, isinib təam** gözləyirdik; çünki biz məclisə varid olub əyləşən kimi sahibxana məzkur Bala Sultan nökerini göndərdi ki, xoruz öldürüb bizdən ötrü sədr düyüsündən plov bişirsinlər.

Tövlə qapısı açıldı və bizim yadımıza düşən, əlbəttə, plov oldu. Bir uca boylu oğlan, kəhildəyə-kəhildəyə – guya ki, uzun yol qaçıb, – məclisə daxil oldu. Kəndlilərin birinin yanında oturub başladı haman kəndlilin qulağına bir şey pıçıldamağa. Bir qədər keçəndən sonra, haman oğlan tövlədən kənara çıxdı.

Həmin olğan çıxıb gedəndən sonra, kəndlilər başladılar bir-birilə pıçıladaşmağa. Bala Sultan kəndlilərin bu tövr hərəkətini xoşlamayıb söylədi:

– Çox eyibdir sizdən ötrü ki, bizim belə əziz qonaqlarımızın yanında pıçıladaşırsınız. Mən bu tövr biədəbliyi sizdən əsla gözətləmirəm. Hər nə sözünüz varsa, aşkara söyləyin ki, görək nə olubdur. Mən başa düşə bilmirəm, sizin necə bir xəlvət işiniz ola bilər ki, bizdən gizləyirsiniz.

Kəndlilərin biri cavab verdi:

– Xeyr, Sultan ağa, elə bir xəlvət işimiz yoxdur. Olsa da, elə bir iş deyil ki, sizə dəxli ola.

Kəndlilin bu sözləri Sultanın xoşuna gəlmədi və Sultan bir qədər ucadan dedi:

---

* Əkini

** Xörək, yemək

– Gedə, sənin ağlın qaçıb, nədir?! Necə mənə dəxli yoxdur?! Sizin nə bir elə işiniz ola bilər ki, mənə dəxli ola bilməsin?

Haman kəndli cavab verdi:

– Xeyr, Sultan ağa, vallah elə bir iş yoxdur.

Kəndlilər genə başladılar bir-birinə pıçıldaşmağa. Bala Sultan bu dəfə dəxi qeyzlənib uca səslə dedi:

– Adama sözü bir dəfə deyərlər! Axmaq uşağı axmaq! Bir mənə deyən görüm ki, axı nə barədə pıçıldaşırsınız və nə bir elə iş vaqə olub?

Qabaqca cavab verən kəndli söylədi:

– Sultan ağa, səndən savayı bizim sahibimiz yoxdur və heç bir sirrimiz yoxdur ki, səndən pünhan olsun: amma doğrusu budur ki, qorxuruq, ehtiyat edirik ki, izn vermiyəsən!

Bala Sultan hirs ilə dedi:

– Necə ehtiyat edirsiniz?! Necə qorxursunuz ki, izn verməyim?! Nəyə izn istəyirsiniz?

Kəndli dedi:

– Xeyr, Sultan ağa, başınızı ağrıtmayınız! Elə bir xəlvət işimiz yoxdur. Olsa da, daha nə lazım söyləmək?! Onsuz da biz yəqin bilirik ki, izn vermiyəcəksiniz, daxı nə lazım söyləmək!

Bala Sultan o mərtəbədə hirsləndi ki, yerindən bir qədər dikəlib qeyz ilə, daha uca səslə haman kəndliyə dedi:

– Allah sizə lənət eləsin! Sizi görüm üzünüz qara olsun! Lənət olsun sizi doğub əkənlərə! Bu qədər sözü uzatmaq olmaz. Axı bir deyiniz görüm sözünüz nədir? Az məni dəli-divanə edin!

Kəndlilərin bir ayrısı üzünü Bala Sultana tutub dedi:

– Sultan ağa, bizim fikrimiz Allahdan gizli deyil, səndən niyə gizlin olsun! Amma doğrusu budur ki, qorxuruq ki, getməyimizə izn verməyəsən.

Bala Sultan alçaq səslə soruşdu:

– Hara getmək istəyirsiniz?

Kəndlilərdən bir cavab gəlmədi. Sultan dübarə soruşdu. Kəndlilərdən bir cavab çıxmıdı. Sultan çox uca və qeyzli səslə dübarə soruşdu:

– Hara getmək istəyirsiniz?

Kəndlilərin birindən bu tövr cavab gəlmi:

– Sultan ağa, doğrudan-doğrusu biz hamımız qorxuruq; səndən qorxuruq ki, izn vermiyəsən. Amma mən sözün əslini deyəcəyəm.

Mən biləm ki, məni öldürəcəksən, – genə sözümlü deyəcəm. Sözün vazehi budur ki, bu saat və bu dəqiqə poçt yolu ilə bir dəvə karvanı İrəvana 18 yük kişmiş aparır. Amma necə yeməli kişmişdir!.. Bu xəbəri bu saat Kərbəlayı Heydərəli gətirib. Deyir ki, tayın biri bir az dəlinib, kişmişdən bir qədər yola tökülmüşdü. Kərbəlayı Heydərəli oğlunun canına and içir ki, belə kişmiş, Təbrizdən, indiyə kimi bu tərəflərə gəlməyib. Sultan ağa, Allah-taala atan Hüseyn Sultanın ruhunu şad eləsin, aman günüdür, rəhmin gəlsin, biz yazığıq.

Bala Sultan təəccüblü soruşdu:

– Yaxşı, mən nə eləyim? Necə rəhmim gəlsin sizə?

Kəndli bir az durub dedi:

– Vallah, Sultan ağa, qorxuram deməyə; amma deyəcəyəm. Əgər bizə mərhəmət eləsən və izn versən, bu saat atları minib, silahlanıb, karvanın qabağını kəsərik və kişmişdən beş-on tay gətirib, burada gecələr söhbət edə-edə yeməyə məşğul olarıq; məsələn, on tay kişmiş gətirsək cəmimizə bütün qış kifayət edər. Aman günüdür, Sultan ağa, dəxi belə fürsət bir də ələ düşməz! Sultan ağa, şair bə nə yerdə deyib: “Fürsəti verməz fotə aqıl, bəlkə olmaya nadan!”. Aman günüdür. Sultan ağa, bizə rəhmin gəlsin!

Bala Sultan çox təəccüblü dedi:

– Olan*, nə danışırsınız! Məgər dəlisiniz?! Kişmiş taylarını çöldə tökməyiblər ki, siz gedib yığışdırıb gətirəsiniz! Ola bilməz ki, karvanın yanında gözətçi və çarvadar olmasın. Qoyarlarmı xalqın gözünün qabağında özgənin malını gətirəsiniz?!

Kəndlilərin biri Sultana belə cavab verdi:

– Nə deyib qoymazlar, Sultan ağa?! Çarvadarın hünəri nədir qoymasın?! Və bir də ki, biz iki adam, üç adam, əli boş və piyada getməyəyəyik. Yəqin ki, karvanın yanında olacaq iki, üç nəfər silahsız və piyada çarvadar; amma biz olacağıq iyirmi-iyirmibeş nəfər atlı və silahlı. Bizim qabağımızda iki-üç çarıqlı dəvəçi nə danışa biləcək? Heç göz açmağa fürsət vermərik. Sultan ağa, bizi o qədər də yava və aciz hesab etmə.

– A gədə, Allahı sevirsiniz bu fikirdən düşün! Olan, vallah, sizdən qan qoxusu gəlir. Balam, mən saqqalımın bu ağ vaxtında necə sizə izn verim ki, gedib quldurluq edəsiniz! Qardaşlarım, vallah, bu işlərin fay-

---

* Oğlan

daşı yoxdur, gəlin bu daşı ətəyinizdən tökün! Xatadır, cahılsız, gedərsiniz, bir söz siz deyərsiniz, bir söz onlar deyər, sözünüz çəp gələr, gözü qanlısınız, əlinizdən xata çıxar. Ondan sonra gəl polisəyə cavab ver!

Kəndlilərdən biri:

– Sultan ağa, haqq fərmayış edirsiniz, belə işdə xata da ola bilər olsun, qan da tökülə bilər; çünki çarılıq dəvəci bizim kimi igidlərin qabağında ağzını açıb danışsa, lazımdır ki, onun ağzını məhz güllə ilə yummaq. Amma siz nəhaq yerə bolusadan ehtiyat edirsiniz. Biz elə yerdə yatmaq ki, altımıza su çıxsın. Əgər əlimizdən xata da çıxsa, biz elə eləmənik ki, bir yad adam bizim işimizdən xəbərdar olsun. Sultan ağa, gərək sənə yaxşı məlum ola ki, belə işlər bizim peşəməizdir. Daha biz xam deyilik. Bizim bu cür işlərə getməyimiz əvvəlinci dəfə deyilki, bolusa bizim işimizdən xəbərdar olsun və axırda bizə əziyyət eləsin. Sənin başına and olsun. Sultan ağa, bir nəfəs də bizim işimizi duymaz.

Bir qədər fikir edəndən sonra Bala Sultan söylədi:

– Orasını doğru deyirsiniz: mən bilirəm ki, xam deyilsiniz; amma vallah doğrusu, genə qorxuram. Yer qulaqlıdır, dünya-ələm şeytan ilə doludur. Uşaqlar, ehtiyatlı olun!

Kəndlilərin cavanlarından on-on beşi sevincək durdular ayağa və “Allah sənə ömür versin, Sultan ağa!” – deyə-deyə eşiyə çıxdılar.

Kəndlilərin bir neçəsi çıxdı eşiyə və bir neçəsi oturduğumuz tövlədə olan atlardan bir neçəsini yəhərləyib çəkdilər kənara. Bir qədər keçəndən sonra eşiyə çıxan kəndlilər və bunlardan başqa dəxi bir neçəsi gəldilər otağa; cümləsi əsbab və əsləhəli*: kiminin belində qəm, kiminin əlində tüfəng – hamısı qıvraq geyinmiş...

İyirmi-iyirmi beş nəfər igid hərəsi bir at eşiyə çəkib, çaparaq mindilər və qayıb oldular.

Biz hər ikimiz çox dilxor olduq. Əvvələn, bizə yəqin oldu ki, biz xam xəyal eləyirmiş idik; çünki dəxi gördük ki, bu tövr müsəlmanlardan heç bir ianə və əhsan gözləmək olmaz. İkinci budur ki, kəndlilərin quldurluğa getməklərindən biz başladığımız iztiraba düşməyə: kim nə bilsin, bunların bu tövr rəftarından bizə nə qədər dərdi-sər və bədbəxtlik gələ bilər.

---

* Silahlı, yaraqlı

Bu qism xəyalata məşğul idim, Bala Sultan mənim təğyiri-əhvalımı duyub üzünü tutdu mənə və dedi:

– Ağalar, vallahi, billahi zəmanə xarab olub! Böyüklərin, ağsaqqalların sözlərini çürük qəpiyə alan yoxdur. Ha deyirsən: “Balam, oturun yerinizdə, bu cür işlərdən qan qoxusu gəlir, belə işlərə iqdam edən – həmişə Allah yanında günahkar və bəndənin yanında xəcalətli olur”, amma nə fayda, sən deyirsən, – sən eşidirsən.

Yoldaşım, Bala Sultanın cavabında dedi:

– Sultan ağa, cənabınız nəhaq yerə zəmanədən giley edirsiniz. Mən elə başa düşürəm ki, əgər sizdən izn olmasaydı, cahillər kişmiş dalınca getməzdilər.

Bizim ikimizdən və Bala Sultandan savayı tövlə otağında bir qoca kişi dəxi var idi. Yoldaşım axırıncı sözlərini deyib qurtarandan sonra, həmin qoca kişi bir öskürüb çubuğunu yerə boşaldıb və heç birimizin üzünə baxmayıb, başını bulaya-bulaya guya ki, öz-özünə dedi:

– Xeyr, ağalar, belə deyil! Bizim cahıllar, siz görən cahıllardan deyillər. Allah bunlara lənət eləsin. Bunlar kimi qudurğan və bihəyə millət tamam yer üzündə nişan verən yoxdu. Bunlar bildiklərini heç atalarına da verməzlər. Siz nahaq yerə elə xəyal eləyirsiniz ki, Sultan ağanın izni olmasaydı, onlar quldurluğa getməzdilər. Sultan ağa izn verməsəydi də gedəcəkdilər. Allah onlara lənət eləsin, onlar sözə baxan deyillər.

Bu heyndə uzaqdan bir güllə səsi gəldi. Biz hər ikimiz dik atıldıq və çox qorxduq. Bala Sultan da zahirən narahat olub, başını yuxarı qaldıraraq başladı qulaq verməyə. Amma qoca kişi əhvalına təğyir verməyib, çubuğunu tütün ilə doldurub başladı yandırmağa. Mən elə güman elədim ki, onun qulağı eşitməz; amma mən səhv edirmişəm. Qoca kişi başını bulaya-bulaya və yerə baxa-baxa guya öz-özünə dedi:

– Allah görüm sizi yox eləsin, toxumunuz yer üzündən tükənsin! Bir tikə qurğuşun ilə görəsən hansı biçərənin balalarını ağlar qoydular?!

Bir qədər keçəndən sonra, iki tufəng açıldı. Mən qorxudan başladım titrəməyə. Yoldaşım başını mənə tərəf əyib alçaq səslə qorxa-qorxa soruşdu:

– Seyid Hüseyn, başımıza nə çarə qılaq? Bu nə iş idi biz düşdük?

Mən mat-mat o yazığın üzünə baxıb bilmədim nə cavab verim.

Bir az keçəndən sonra, uzaqda at tappılısının səsi gəldi. Bir qədər də keçdi, genə uzaqdan güllə atıldı. Ondan sonra beş-altı kərə bir-birinin dalınca tüfəng səsi gəldi. Bir azdan sonra at tappılısı şiddət edib gəldikcə yavıqlaşdı. Tövlənin qapısı açıldı və cahıllar kəhildəyə-kəhildəyə atları tövləyə çəkib, kişmiş taylarını sürüyüb saldılar tövlənin bucağına. Bala Sultan ayağa durub üzünü tutdu kəndlilərə:

– Afərin, afərin, balalarım! Allah birinizi min eləsin! Sizsiz mənim bir günüm olmasın!

Kəndlilərdən bir cavab çıxmadı. Bala Sultan cahılların birinə üzünü tutub dedi:

– Cəfərəli, niyə dinmirsən? Fikirli adama oxşayırsan?! Yoxsa əlinizdən bir xəta çıxıb?

Cəfərdən bir cavab gəlmədi. Bu heyndə genə at tappılısı gəldi. Tövlənin qapısı açıldı və bir neçə cahıl başladılar tövləyə bir şey sürüməyə. Biz elə bildik ki, bu da kişmiş taydır; amma səhv edirdik. Cahıllar içəri sürüdükləri, qana bulanmış adam ölüsü idi.

Bala Sultan irəli yeriyyə və ölünün paltarına və sifətinə diqqət ilə baxandan sonra, pərişanhal olub dedi:

– Allah sizin evinizi yıxsın! Bu fəqir dəvəçinin günahı nə idi ki, bunu öldürüb, əhli-əyalını gözü yolda qoydunuz?!

Heç kimdən bir səs çıxmadı. Bala Sultan ölünü görə kimi hər iki əlini dizlərinə vura-vura dedi:

– Vay, vay, vay! Allah sizə lənət eləsin! Durmayın, durmayın! Gö-türün beli, qazmanı, köməkləşin, tez tövlənin bucağında bir dərin quyu qazın, cəmdəyi (nəşi) salaq quyuya, üstünü peyin və axbun ilə örtək. Tez-tez! Daha durmayın! Durmaq vaxtı deyil! Vay, vay!

Cahıllar Bala Sultana bir cavab verməyib durduqları yerdən hərəkət eləməyib başları aşağı, baxırdılar kimi ölüyə, kimi yerə.

Bala Sultan genə təkid ilə dedi:

– Niyə durursunuz? Nə fikir eləyirsiniz? Dəxi indi fikir eləmək fayda verməz. İndi durmaq vaxtı deyil! Gedin tez quyu qazın!

Cahıllar bir cavab verməyib, durduqları yerdən hərəkət eləmədilər. Bala Sultan onların üstə hirs ilə çığırdı:

– Məgər qulaqlarınız kardır? (sağırdır?). Adama neçə dəfə sözü deyərlər? Mən əvvəl sizə dedim ki, bəd əməlin dalınca getməyin; xatadır, adam başağrısı çəkər. Sözümə qulaq verməyib getdiniz və üç-

dörd tay kişmişdən ötrü adam öldürdünüz. İndi bunların hamısı keçib, barı öz zibilinizi özünüz təmizləyin!

Cahılların biri, hər iki əlini qəməsinin dəstəsinin üstə qoyub, döşünü bir qədər dalı çəkib, gözlərini axıda-axıda üzünü Sultana tutub dedi:

– Sultan ağa, ölünü tövlənin bucağında gizlətmək çox asan işdir: götürərəm qazmanı, bir dəqiqənin içində bir dərin quyu qazaram, cəmdəyi xakriz edərəm. Burada bir çətin iş yoxdur. Amma bununla canımız qurtarmayacaq. Necə dərin quyuda ölünü gizlətsək, genə axırda gəlib çıxardacaqlar və bizim hamımızı katrojniyə göndərəcəklər.

Bu kəndli sözünü qurtaran kimi yoldaşları bir səslə bu sözü təsdiq eləyib dedilər:

– Doğru deyir, Kərbəlayı Məhəmməd doğru deyir. Bizim hamımızı Sibirə göndərəcəklər.

Bala Sultan təəccüb ilə soruşdu:

– Olan, yoxsa sizi görən olub?

Kərbəlayı Məhəmməd cavab verdi:

– Sənin başına and olsun, Sultan ağa, bizi bir əhəd* də görməyib. Karvanın yanında məhz üç nəfər dəvəçi idi. İkisini karvanın yanında öldürdük. Bu yazıq da bizim dalımızca qaça-qaça gəldi kəndin yavığına ki, bəlkə kişmiş taylarını bizdən saldırar; bunu da öldürdük və bədənini gətirdik buraya ki, bizim kəndin kənarında nişanə qalmasın.

Bala Sulan genə dedi:

– Dəxi nədən qorxursunuz? Sizi görüb tanıyan olmayıb, bəs dəxi nədən qorxursunuz?

Kərbəlayı Məhəmməd:

– Sultan ağa, biz ömrümüzdə heç bu tövr kəmehtiyat iş tutmamışdıq. Yəqin elə sabah bizi qol-qola bağlayıb aparacaqlar navaxta!

Cahıllar səs-səsə verib dedilər:

– Elədir!.. Elədir!.. Doğrudur!.. Yəqin aparacaqlar!

Bala Sultan təəccüblü, uca səslə soruşdu:

– Qardaş, nə deyib aparacaqlar, axı? Kim gedib sizi şeytanlayacaq? Bizim içimizdə ki, bir yad adam yoxdur.

Kərbəlayı Məhəmməd başını bulaya-bulaya Sultana cavab verdi:

---

* Bir nəfər də

– Sultan ağa, məni bağışla, amma heç özün də bilmirsən nə danışsan! Vallah, Sultan ağa, evimiz yıxılıb. Dəxi bu işlərin heç çarəsi yoxdur!

Bizə dəxi gün kimi aşkar oldu ki, kəndlilər məhz bizim ikimizdən ehtiyat edirlər ki, buradan çıxıb gedəndən sonra, bunların quldurluğu barəsində bir söz danışarıq, ya divana xəbər verərik. Yoldaşım cahılları bu barədə sakit eləmək qəsdilə bunlara üzünü tutub həqirənə söylədi:

– Ay qardaşlar, şükr edirəm pərvərdigara ki, burada bu saat hazır olan adamların cəmisi müsəlmandır, xarici millət yoxdur. Siz də müsəlmansınız, biz də müsəlmanıq və övladi-peyğəmbərik. Bizim əlimizdə bundan savayı dəxi bir çarə yoxdur, məgər ki, cəddimizə and içib, onun kitabı-məcidini öpüb, sizə səmimi qəlbdən söz verək ki, nə qədər ömrümüz var, – siz bu gün burada elədiyiniz işlərin barəsində bir yanda və bir kəsə ağzımızı açıb danışmayaq və əgər bu xüsusda vədəxilaf olsaq, Allah-taala bizim hər ikimizin həftadi-həftinə iki min lənət eləyə və hər iki dünyada biz üzüqaralar cərgəsində olaq.

Yoldaşım sözünü qurtaran kimi, Bala Sultan başladı:

– Xeyr, xeyr ağalar! Nahaq yerə siz bədgüman olursunuz. Heç narahat olmuyun və heç özgə şeylər fikrə gətirməyin. Biz onu yaxşı bilirik ki, siz bizə xəyanət edən adamlardan deyilsiniz.

Bala Sultan sözünü qurtardı və cahıllar bir söz demədi. Bir qədər keçəndən sonra, kəndlilərin biri üzünü bizə səmt tutub dedi:

– Ağalar, biz sizi yaxşı tanıyıraq. Sizin əsil kökünüzə bələdik. Seyid olmayın, istəyirsiniz nə olursunuz olun, – insana etibar yoxdur. Üç il bundan irəli iki nəfər seyid padşahlıq yolunda bir ermənini öldürüb, cibindən iki manat yarımını çıxartmışdılar. Naxçıvanda bu iki yoldaşın sözü çəp gəlir və birisi gedib nəçəlnikə, erməni öldürməklərini xəbər verir. Biz sizin kimi seyidlərə etibar eləyib özümüzü badi-fənaya verə bilmərik, yazığıq. Bizi Sibirə aparandan sonra, siz ki, gəlib bizim uşaqlarımıza çörək qazanıb sahiblik eləməyəcəksiniz?

Haman kəndlinin sözünə qüvvət verib, cahıllar başladılar qaim səslə deməyə:

– Xeyr, xeyr! Heç vaxt etibar eləmək olmaz! Heç vaxt inanmanıq.

Bala Sultan genə bizə köməyə gəldi və kəndlilərə başladı deməyə:

– A balam, axmaq-axmaq danışmayın, bu kişilər siz dediyiniz adamlardan deyillər, niyə bu qədər boş-boş danışırınsız.

Cahıllar səs-səsə verib çığırışmağa başladılar.

– Vallah, Sultan ağa, heç ola bilməz! Dünyada heç kəsə etibar yoxdur. İranın naməlum seyidləri hara, biz hara! Sultan ağa, heç ola bilməz!

Biz başladığ yalvarmağa:

– Ay Allah bəndələri! Biz xata elədik ki, gəlib bura çıxdıq?! Allahı sevirsiniz bizə izn verin, qoyaq gedək işimizə! Cəddimiz peyğəmbərə and olsun, bir yanda bir söz ağzımızdan qaçırmanıq.

Kəndlilər daha ucadan başladılar çığırmağa:

– Ola bilməz!.. Ola bilməz!.. Yerinizdən tərpeşməyiniz, yoxsa güllələrik!

Daha sonra nə oldu, nə olmadı, – yadımda deyil. Orası məhz yadımdadır ki, cahıllardan bir neçəsi bir-birinin qulağına bir şey pıçıldaya-pıçıldaya yavaş-yavaş başladılar bizə səmt yavıqlaşmağa, yoldaşım başını pəncərənin içinə çoxub, başilə pəncərənin şüşəsini paraparə edib özünü bir növ həyətə saldı. Onun dalınca mən özümü haman pəncərədən saldım həyətə və düşdüm yoldaşımın üstə. Kəndlilər çığırdılar:

– Qoymayın o namərdləri getsinlər!

Mən düşən kimi, başladım qaçmağa, amma yazıq yoldaşım yerindən hərəkət eləyib bir-iki qədəm qoyub, genə yıxıldı yerə; sonra durdu ayağa və axsaya-axsaya mənim əlimdən yapışdı və biz ənvai-müsibət ilə kəndin içindən, itlərdən özümüzü qoruya-qoruya, çıxdıq kəndin kənarına.

Axırı bir tövr özümüzü sürüyüb yarıcan saldıq erməni kəndinə və bir tövlədə yatıb sübh tezdən ac-acına yola düşüb, axşam vaxtı gəlib yetişdik “Nurcaman” kəndinə. Çox yavaş yeriyirdik; çünki yoldaşımın sağ ayağı bərk incimişdi və yazığa nəhayət əziyyət verirdi. O mərtəbədə qorxmışduq ki, vətənə qayıtmaqdan savayı qeyri bir şey yadırmıza düşmürdü... İki gündən sonra Arazı keçib İran torpağına yetişdik və əliboş, kor-peşman çatdıq kəndimizə və qorxudan başımıza gələn macəranı heç kəsə izhar eləmədik.

Əhvalatdan bir il sonra, genə yolumuz Rusiya torpağına düşdü. Qəsdimiz İrəvana gəlmək idi. “Zurnalı” kəndinin yanından keçib gecə yatdıq “Ulağlı” kəndində. Bura ilə “Zurnalı”nın arası ağacyarımdır. “Zurnalı” kəndindən, Bala Sultandan və kəndin qeyri əhvalatından söhbət saldıq ki, bəlkə keçən il kişmiş karvanının qarət olmağından,

dəvəçilərin ölməyindən bir xəbər bilək. Amma artıq təəccüb elədik ki, heç bir kəsin yadına bir belə əhvalat gəlmirdi. Sonra kəndlilərdən biri bizdən soruşdu:

– Ağalar, yoxsa “zurnalılar” siz ilə kişmiş oyunu oynayıblar?..

Məhz burada biz başa düşdük ki, “zurnalılar” nə kişmiş qarət ediblər və nə dəvəçi öldürüblər: bunlar ancaq bizim ilə “kişmiş oyunu” oynayıblar. Və məhz indi başa düşdük ki, “zurnalılar” bizim başımıza “kişmiş oyununu” gətirməkdən məqsədləri ancaq bizi kənddən qaçırtmaq idi; çünki biz akoşkadən özümüzü yerə salıb qaçan zaman onlar bizi güllə ilə də vura bilərdilər, tutub öldürə də bilərdilər...

USTA ZEYNAL

Muğdusi Akop adlı erməniyə böyük oğlundan teleqraf gəldi ki, Tiflisdən çıxdı. Bu cavan Moskvanın darülfünununda dörd il yarım təhsil edib, dərslərini itmama yetirib, vətənə gəlirdi və həmin dörd il yarımın müddətində ancaq üç il bundan əqdəm bir dəfə valideynini görməyə gəlmişdi.

Bu xəbər Muğdusi Akopu, övrətini, xırda oğlunu artıq dərəcədə şad etdi: üç ilin ayrılığından sonra universitet dərslərini qurtaran övladla görüşmək xoşbəxtlikdir.

Muğdusi Akop övrətini əlindən yapışdırıb, başladı otaqları gəzməyə, ər və arvad məsləhəti bu yerə qoydular ki, xırda otaqda əziz qonaq üçün kravat qoysunlar ki, bu otaq yatmaq otağı olsun; haman otağa yapışlıq kiçik otağa yazı stolu qoysunlar, əziz qonağın yazı otağı olsun; böyük otağa fərş salıb zal və qonaq otağı eləsinlər; dördüncü otaq nahar otağı olsun; beşinci otağı özləri üçün yatmaq otağı eləsinlər və altıncı otağı kiçik oğlanlarına təyin etdilər.

Otaqların bir qüsuru yox idi; çünki divarların kağızı təzə və təmiz idi, taxta fərşlər təzə şirlənmişdilər. Və lakin bir neçə gün bundan irəli çox şiddətli yağışdan zal otağının səqfinin bir parça gəci lampa asılan çəngəlin bir tərəfindən akoşkaya səmt uçub tökülmüşdü.

Muğdusi Akop və övrət məsləhət etdilər ki, bir bənnə çağırınsınlar və danışınsınlar ki, səqfin uçan yerini gəclə suvayıb düzəltsin.

Muğdusi oğlunun bu tezliklə gəlməyini gözləmədi. O səbəbə ki, oğlu Moskvadan çıxan zaman yazmışdı ki, Tiflisdə iki həftə dayısı evində qonaq olacaq.

Yağışın rütubəti səqfin uçan yerindən çəkilməmişdi və Muğdusi Akop fikrində qoymuşdu ki, səqf quruyandan sonra təmir etdirsən və illə oğlunun bu tezliklə gəlməyini bilsə idi, təxir etməyib səqfi piş əz vəqt qayıtdırardı.

Tiflisdən buraya üç günlük yoldu. Akop övrəti ilə məsləhəti bu yerə qoydular ki, nə qədər mümkün isə, tezliklə usta çağırıb, iki günün müddətində səqfi təmir etdirib qurtarsınlar.

Muğdusi çoxdan bilirdi ki, onun qonşuluğunda Usta Cəfər adlı məharətli bəna və səliqəli gəc çəkən var. Muğdusi, Usta Cəfərin evinə gedib və qapısını döyüb ustanı soruşdu. Ayaqyalın bir arvad qarıya çıxdı və cavab verdi ki:

– Usta Cəfər gedib Məhəmməd Ağanın evində işləməyə və axşam gələcək.

Muğdusi bir az bikef oldu; çünki dəxi ümidi yox idi ki, bekar usta tapa və sabaha kimi də gözləmək istəmirdi: bir günün içində səqfi təmir etmək və sonra otağın toz-torpağını təmizləmək mümkün olmazdı.

Muğdusi Akop gedib dükan qonşusu Hacı Rəsula dərini söyləyəndən sonra Hacı Rəsul təzə İrandan gələn Usta Zeynalı Muğdusiyə tərif etdi.

Adam göndərdilər, Usta Zeynal gəldi və boynuna çəkdi günü iki manata Muğdusi Akopun səqfini təmir etsin; bu şərtlə ki, bu gün başlayıb, sabah axşama kimi işini tamam edib, otağın gəcini və torpağını təmizləyib qurtarsın. Muğdusi Akop əhd elədi ki, əgər Usta Zeynal bu şərti vaxtında əmələ gətirsə, ustaya daha altı arşın yarım mahud versin.

Bir saatdan sonra Usta Zeynal şəyirdi Qurbanla Muğdusi Akopun evində hazır oldu və əlindəki xurcunu balkona qoyub girdi otağa və başını yuxarı qalxızıb, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:

– Xozeyin, qorxuram sabah axşama kimi başa gətirə bilmiyim.

Muğdusi Akop cavab verdi ki, burada nə bir o qədər iş var ki, sabah axşama kimi qurtarmaya. Usta genə diqqətlə səqfə baxıb başladı ki:

– Bu gün axşama kimi ancaq gəc ələnilib hazır ola, pilləkan gələ, taxta bağlana, qab-qasıq gətirilə... Bunlar hamısı uzun işdi.

Muğdusi Akop söz verdi ki, bu işlər bir saatın işidir və Usta Zeynaldan çox artıq təvəqqə etdi ki, bir az səy edib təxirə salmasın.

Muğdusi Akop Qurbana pul verib göndərdi, bir yük yaxşı gəc alıb gətirsən və özü, övrəti və xırda oğlu başladılar ustanın fərmayişlərini bərbəbir əmələ gətirməyə. Usta Zeynal balkonda əyləşib çıxartdı çu-

buğunu və başladı çəkməyi. Muğdusi Akop kiçik oğlu ilə həyətdən nərdibanı gətirib qoydu otağa, Muğdusinin arvadı otaqdan bir paçka papiros və bir qutu spiçka gətirib qoydu Usta Zeynalın qabağına. Muğdusi oğlu ilə həyətdən bir neçə böyük və kiçik taxta gətirib qoydu otağa. Usta Zeynalın buyurmağına görə Muğdusi oğlu ilə gedib qonşudan bir nərdiban da alıb gətirdilər.

Bir saatdan sonra həyətdə bir yüklü ulağ girdi. Üstü-başı gəclə tozlanmış ulağçı, ustanın şeyirdi, hərəsi bir tərəfdən yükün çuvallarını qucaqlayıb, ulağın üstündən götürüb, gətirdilər otağa və gəci boşaldılar yerə. Ulağçı çuvalları ulağın üstünə atıb, heyvanın ombasından bir dəyənək yendirib həyətdən çıxdı.

Usta Zeynal çubuğu çəkib külünü boşaltdı və durdu ayağa, yarım mahuddan tikilmiş köhnə geyməsinə çıxarıb bükdü və qoydu bir səmtə və Muğdusinin arvadından ələk istədi. Arvad ələyi gətirəndən sonra Qurban oturdu otağın bir küncündə və başladı gəci ələməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynalla köməkləşib nərdibanın birini dayadılar otağın bir divarına, o birini dayadılar müqabildəki divara və Usta Zeynal taxtaların bir uzununu və möhkəmini götürüb qoydu nərdibanların uca pillələrinin üstünə və çıxıb, balkondan bir papirosla spiçka qutusu götürüb, papirosunu yandırdı, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:

– Xozeyin, bu otaqları hansı usta tikib? – Muğdusi Akop cavab verdi ki, bilmir hansı usta tikib; çünki bu otaqları onun atası tikdirib və bilmir hansı ustaya tikdirib.

Usta Zeynal börkünü başından götürüb içindən çirkli-araxçını çıxardı, qoydu keçəl başına, börkünü qoydu akoskanın içinə və Muğdusi Akopdan soruşdu:

– Xozeyin, Urusetdən gələn oğlun neçə yaşında olar? – Muğdusi Akop cavab verdi ki, Urusetdən gələn oğlu iyirmi dörd yaşındadır və Usta Zeynaldan təvəqqə ələdi ki, bir az əcələ etsin*.

– Xozeyin, heç narahat olma, niyə ürəyini sıxırsan? Mən ölü də olsam, güntortaya kimi qurtarram.

Sonra Usta Zeynal bir qədər fikirləşib üzünü tutdu Qurbana:

– Qurban, bir şey yadıma düşdü, tez dur ayağa. Dur, oturma. Get bizdə saxsı ləyən var, küpə var, onları və bir parç da götür gəl.

---

* Cəld olsun, tələssin

Qurban “ya Allah” deyib durdu ayağa və ətəklərinin gəcini silkib başmaqlarını geydi və yavaş-yavaş üz qoydu getməyə. Muğdusi Akop, Usta Zeynala dedi ki:

– Bu şeylərin cəmisi burada var. Daha nə lazım zəhmət çəkmək və vaxtı itirmək?

Usta Zeynal əvvəl bilmədi ki, nə cavab versin və əlindəki papirosu akoşkanın küncünə basıb keçirdib dedi:

– Xozeyin, heç eybi yoxdu, nə eybi var? Bu saat Qurban şeyləri gətirər. Nə eybi var?

Bu sözləri deyəndən sonra Usta Zeynal akoşkanın içinə əyilib, başladı diqqətlə həyəətə baxmağa və Muğdusidən soruşdu:

– Xozeyin, həyətdə axar su var?

Muğdusi Akop cavab verdi ki:

– Haman görükən arxın suyu həmişə axır. – Usta Zeynal “çox əcəb” deyib başladı şalını açmağa. Muğdusi Akop çıxdı getdi arvadının yanına. Arvadı bundan soruşdu ki:

– Ustalar nə işdəirlər? – Muğdusi Akop cavab verdi ki, ustalardan gözü su içmir; çünki çox yavaş tərپəşirlər.

Saat yarımından sonra Qurban gəldi; küpəni, ləyəni, parçı və bir lüləyin gətirdi. Usta Zeynal başladı şalını açmağa və Qurbana dedi ki, durmasın, tez su gətirsin və gəc qayırsın. Qurban çıxdı balkona və küpəni götürüb yendi həyəətə, arxdan küpəni doldurub gətirdi, ləyəne su tökdü və gəcdən ovuclayıb, başladı ləyəne tökməyə. Usta Zeynal arxalığını çıxardıb bükdü qoydu akoşkanın içinə, çıxdı balkona, xurcundan malanı çıxardıb gətirdi otağa və “Ya Əli” deyib nərdibanla çıxdı taxtanın üstünə. Qurban gəci qarışdırıb çıxdı nərdibanın dördüncü pilləsinə və ləyəni taxtanın üstünə qoyub yendi aşağı. Usta Zeynal “Bismillah” deyib, sol əlilə gəci götürüb qoydu malanın üçtünə və səqfə vurub başladı suvamağı.

Muğdusi Akop gördü ki, iş başlandı, bir qədər rahat oldu. Hətta övrəti şadlığından Usta Zeynala çay təklif etdi. Usta Zeynal çay barəsində razılıq edib ancaq təvəqqə elədi ki, zəhmət çəkib ona bir papirosu, bir spıçka versinlər; çünki Qurbanın əlləri gəclidi. Muğdusi Akop papirosu və spıçkanı uzatdı Usta Zeynala. Usta papirosu damağına salıb, başladı işini və dedi:

– Xozeyin, oğlun neçə il dərs oxuyub?

Muğdusi cavab verdi ki:

- On dörd il oxuyub.
- Maşallah, maşallah. Elədə, xozeyin, gərək çox kitab oxumuş ola.
- Nə söz, çox oxuyub.
- Maşallah, maşallah. Elədə, xozeyin, gərək xətti də yaxşı ola.

Muğdusi Akop soruşdu:

- Necə xətti?
- Yəni yazmağı, qələmi.
- Söz yox, yaxşıdı.

Usta Zeynal, malanı qoydu taxtanın üstünə və keçmiş papirosunu yandırır çömbəldi taxtanın üstündə və başladı:

– Xozeyin, nə qədər yaxçı olsa, mən and içə bilərəm ki, bizim oxuyanların xətti kimi ola bilməz. And olsun hər ikimizi yaradana, və-təndə mənim qardaşımın bir oğlu var, olar 13-14 yaşında. Yəni deyəsən çox da dərs oxuyub? Xeyr. Əvvəl-axır yeddi-səkkiz il məscidə gedib, “Gülüstan”ın ancaq ikinci babına kimi mətnini oxuyub. Amma di gəl xəttinə, Allah bağışlasın, Allah öz cəlalı xatirinə sənə də övladının dağını sənə göstərməsin, yazıqsan.

Muğdusi Akop dinmədi ki, Usta Zeynal söhbəti müxtəsər etsin və işinə məşğul olsun.

Qurban bildi ki, ləyəndəki gəc quruyub, zay olub, nərdibana qalxıb, ləyəni yendirib başladı gəci qaşırıb yerə tökməyə və təzə gəc qayırıb qalxdı nərdibana. Usta Zeynal papirosun başını gəcə basıb, cızıltı ilə keçirdi və başladı suvamağı və bu söhbəti:

- Xozeyin, niyə sizin padşahuuz yoxdu?

Muğdusi Akop cavab vermədi və otaqdan çıxdı. Yarım saatdan sonra Muğdusi Akop ustaların yanına gəlib gördü ki, Usta Zeynal yenib aşağı. Qurban parçla su tökür, usta əllərini yuyur ləyənin içinə. Muğdusi Usta Zeynaldan soruşdu ki, niyə bəs işləmir? Usta cavab verdi ki, günorta namazının vaxtı keçir; bu saat gedib namaz qılıb gəlib işləyəcək.

Saat yarımdan sonra Usta Zeynal çıxdı taxtanın üstünə və Qurban başladı gəc qayıрмаğı. Muğdusi gördü ki, ustalar işləməyi başladılar, bunların yanına gəlməyib, oturdu qabaq otaqda ki, bəlkə Usta Zeynal söhbətə məşğul olmayıb şirin işləsin. Muğdusi qəzetin vərəqini götürüb, dəmir yolun bu tərəfə hərəkət etməyinin hesabını öyrənirdi ki, görsün oğlu hansı qatarla çıxa bilər və vətənə nə vaxt gələ bilər.

- Qurban, gəc qayır... – Usta Zeynalın belə səsi gəldi.

Muğdusi belə hesab edirdi: dəmir yol qatarı Tiflisdən əgər sübh saat beşdə çıxmış olsa, axşam yetişər “Almalı” mənzilinə.

– Qurban, təqlidin kimədir?.. – Usta Zeynalın səsi gəlirdi.

Qurbandan cavab çıxmırdı. Muğdusi hesab edir: sabah axşam dəmir yol qatarı yetişər “Qurdlar” mənzilinə. Bu hesabla sabah yox, biri gün sübh saat doqquzda gələn maşınla gözləmək olar.

Usta Zeynal belə söhbət edirdi:

– Sizin vilayətin müsəlmanları əgər müsəlmana bir tük qədəri oxşuyurlarsa, mənəim atama lənət! Görürsən sizin o binamus Ağsa Sadiğı? Keçən həftə olarda işləyirdim. Məlunun dövləti həddən aşıb. Deyirəm, Ağsa Sadiq, qardaş, bu dövləti nədən ötrü cəm edibsən? Niyə bir Kərbəla ziyarətinə getmirsən? Həyasız oğlu həyasız on iki imama and içir ki, mümkün eliyə bilmirəm. Niyə mümkün eliyə bilmirsən, ey ləvənd? Niyə bəs imarət qayıtdırmağı mümkün eliyirsən? Niyə bəs at saxlamağı, mahıt çuxa geyməyi, üç arvad almağı mümkün eliyirsən? Daha sənəin ermənindən nəyin artıqdır? Qərəz, Qurban, sizin vilayətin müsəlmanları çox biqeyrətdilər. Gəc ver!..

Qurban pillələri çıxaxçıxa başladı:

– Usta, Allah atana rəhmət eləsin. Ağsa Sadiğın heç taxsırı yoxdur. Ağsa Sadiq neyləsin? İmam özü gərək adamı istəyə; əgər imam istəməsə, nə cür ziyarətə getmək olar?

Usta Zeynal hirsli kimi ucadan söylədi:

– A kişi, get işinə sən Allah, axmaq-axmaq danışma! Necə gərək, imam istiyə? Əgər adamda imam məhəbbəti olmasa, dəxi imamın nə vecinə o cür məlunu istəsin? İmama çox lazımdır ki, Ağsa Sadiq kimi axmaqlar onun ziyarətinə getdi, ya yox?

Qurban gəc ləyəninini yuxarı qalxıxa-qalxıxa başladı:

– Usta, hər nə deyirsən de, amma imam adamı istəməyincə ziyarətə getmək olmaz.

Usta Zeynal acıqlı baxdı Qurbanın üzünə, taxtanın üstündən çömbəlilib başladı papirosunu yandıрмаğa və əl-qolunu ata-ata dedi:

– Bax, mənəi görürsən, bir kasıb bənnələrin biriyəm. Bir mala və bir xurcundan savay özgə bir mal-dövlətim yoxdu; çünki əvvəldən mən dünya malı fikrində olmamışam. Çünki dünya malı dünyada qalacaq. Allah-taala özü qurani-məcidində buyurub: “Cahan, ey bəradər,

nəmanəd bə-kəs...”* Allah sənin də ölənlərinə rəhmət eləsin, rəhmətlik atam zənganlı Hacı Heydər, Zənganda mütəbər adamların biri idi və özünə görə yaxşı dövlət qazanmışdı. Elə ki, atam vəfat etdi, onda mən on iki yaşında idim. Məni istədilər evləndirsinlər. Hamıdan artıq bu fikirdə əmim Kərbəlayı Qulaməli idi ki, qızını versin mənə. Qızı da hələ bir az uşaq idi. Gəl ləyəni götür, gəc qayır... Qızı olardı altı, yeddi yaşında; mən dedim ki, əgər məni dar ağacından assanız da, çəhardəh məsumu** ziyarət etməyincə evlənmənəm; çünki qız da hələ bir az uşaq idi. Hərçənd əmimin ziyarətə getməyimə bir sözü yox idi; amma mən gördüm ki, əmimin xahişi əvvəl məni evləndirmək, sonra ziyarətə yollamaqdır. Dedim vallahı və billahı istiyirsiniz məni öldürün, istiyirsiniz ac qoyun, ancaq gedəcəyəm.

Muğdusi Akop girdi içəri və gördü ki, Usta Zeynal taxtanın üstündə çömbəlib söhbət edir. Muğdusi qaş-qabaqlı başını qalxırdı Usta Zeynala tərəf və hər iki əlini yuxarı tutub dedi:

– Ay Usta Zeynal, sən Allah, işinə məşğul ol, bəlkə sabah axşama kimi qurtarasan. Yoxsa sabah qurtarasan, gərək işi yarımçıq qoyaq, çünki biri gün tezdən qonaqlar gələcək.

Usta Zeynal durdu ayağa və malanı götürüb, əlini vurdu bərkimiş gəcə və Qurbana dedi:

– Qurban, gəc qayır.

Və sonra üzünü çöndərdi Muğdusi Akopa:

– Ay xozeyin, axı mən başıma nə daş salım? Bu cür axmaqlar adamı dəli-divanə eləyir. Qoyurlar ki, adam başını salıb aşağı, işinə məşğul olsun?

Muğdusi Akop qaş-qabaqlı üzünü tutdu Usta Zeynala:

– Ay rəhmətlik oğlanları, axı siz buraya işləməyə gəlibsiz, ya davaya? Bəs siz dava eliyəcəksiniz, işi kim görəcək?

Usta Zeynal Muğdusiyə tərəf çönüb əlindəki malanı iki dəfə öz döşünə vurub dedi:

– İş mən görəcəyəm, mən! Ürəyüvi niyə sıxırsan, xozeyin? Canın sağ olsun. Bu nə işdi ki, mən sabaha qurtara bilmiyim? Mən ölməmişəm ki, sənin işin yarımçıq qalsın. Əgər mən sənin işini sabah qurtar-masam, mən səndən bir qəpik də istəmirəm.

---

* Tərcüməsi: Ey qardaş, dünya heç kəsə qalmayacaq

** *Çahardəh məsum* – məhəmməd Peyğəmbər, qızı Fatimeyi-Zehra və on iki imam

– Yaxşı, Usta Zeynal, tutaq ki, sən məndən bir qəpik istəmədin; bəs mənim xeyrim nədi ki, iş yarımçıq qalsın və qonaqlar gəlib evi bu şəkildə görsünlər?

– Heç ürəyüvi sıxma, xozeyin. Allah kərimdi. Ümidüvi bir Allaha bağla ki, yeri-göyü yox yerdən xəlx edibdi. Ürəyüvi niyə sıxırsan? Əgər Allahın iltifatı olsa, belə iş olmasın ki, on belə iş olsun, bir dəqi-qədə qurtarram; əgər olmasa, dəxi mənim günahım nədi?.. Qurban, gəc ver.

Axşama bir saat qalır, ustalar əllərini yuyub işdən çıxdılar. Səq-fin altı hissədən ancaq bir hissəsi qayırmışdı. Ustalar gedəndə Muğdusi Akop onlardan ancaq bunu təvəqqə elədi ki, səhər işə tez gəlsinlər. Usta Zeynalın Muğdusiyə verdiyi cavab bu oldu:

– Ürəyüvi sıxma, xozeyin, Allah kərimdi.

Sübh təzə işıqlanırdı. Usta Zeynal və Qurban üz qoymuşdular Muğdusi Akopun evinə işləməyə və Usta Zeynal şeyirdinə bu sözləri deyirdi:

– Qurban, mən qəsdən səni bu tezlikdə çağırıdım. Qardaş, bir az tez gedək, o kişinin işini qurtaraq; çünki işdi, əgər qurtarmasaq, xəcalətlik çəkərik. Əvvələn budur ki, kişinin oğlu gəlir, qonağı-zadı olacaq; ikinci budur ki, axı, söz vermişik; kişi odur ki, verdiyi sözə əməl eləsin. Və bir də Hacı Rəsuldan da ayıbdı, o kişi də vilayətdə özünə görə bir adamdı.

Qurban bir söz söyləmədi və bir qədər keçəndən sonra soruşdu:

– Yaxçı, usta, indi sən bu işi podrata götürmüşən ki, bu gün axşama kimi qurtarasan. İndi belə tutaq ki, qurtarmadın, bəs necə olacaq? Puldan yana erməni bizi incitməyə?

– A kişi, sən həzrət Abbas, boş-boş danışma! Elə söz danışırısan ki, pişmiş toyuğun gülməyi gəlir. Kişi, necə qurtarmasan? O nə işdi ki, qurtarmıyam?

– Axı, ay usta, mən demirəm ki, qurtarmayacaqsan; ancaq deyirəm ki, işdi, qurtarmasan?

– A kişi, sən İmam Hüseyn, özünü dəsgaha qoyma.

Ustalar yetişdilər Muğdusi Akopun evinə və yarım saatdan sonra Usta Zeynal çıxdı taxtanın üstünə. Qurban başladı gəc qayıрмаğı və söhbəti.

– Usta, bizim xozeyin yaxşı adama oxşuyur.

Usta Zeynal gəci ləyəndə sağ əli ilə götürüb cavab verdi:

– Yaxşı adam olmağına yaxşı adamdı, Allah dinə gətirsin; amma nə fayda?!

– Usta, mən bir şeyə mat qalıram. Yaxçı, ermənilər bu aşkarlıqda zadı görmüllər? Bunlar niyə bəs dönüb musurman olmullar?

Usta Zeynal gəci mala ilə səqfə vurub dedi:

– Qurban, bu işlər hamısı sirdir. Bunları heç başa düşmək olmaz. Bunlar hamısı Allah yanındadır; çünki belə fərz elə, ermənilərin hamısı çönüb müsəlman oldu, – onda cəhənnəmi Allah kimdən ötrü xələq edib və kimi ora göndərəcək? Bu işlərin hamısının bir səbəbi var; yoxsa ermənilər çox yaxçı bilirlər ki, bizim məssəbimiz onlarınkindən yaxçıdı. Xüdayi-əzz və cəll*...

– Usta, sözü də kəsirəm, hələ deyək ki, musurman olmasınlar. Mən bilmirəm bunlar hələ necə donuz ətindən irgənmirlər?

Usta Zeynal malanı qoydu taxtanın üstünə; çubuğu götürüb başladı doldurmağa və alçaq səslə dedi:

– Mən deyirəm ki, ermənilər özləri də görürlər ki, donuz ətində bir ləzzət yoxdu; amma boyunlarına düşüb, ta əl çəkə bilmirlər... Neyləsinlər yazıqlar? Adamın adam xörəyi olar, heyvanın da heyvan xörəyi. Və bir də bunlar hamısı Allahdandır. Gəl ləyəni götür, gəc qayır.

Qurban çıxdı nərdibana və başladı:

– Bəli, qıl körpüdən keçəndədi tamaşa!..

Usta Zeynal çubuğunu tütüldü və başladı:

– Qurban, bilirsən nə var? İşin əsli, haqq yolu tanımaqdadır; insan ki, haqq yolu tapdı, insan ki, xüdayi-taalanın...

Muğdusi Akop içəri girib, dinməz-söyləməz baxdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal üzünü Muğdusiyə tutub soruşdu:

– Ay xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görüm, o zəhrimarda nə ləzzət görübsünüz ki, yeyirsiz?

Muğdusi Akop hirsələnib, iki əlini yuxarı qalxızıb qayımdan dedi:

– A kişi, bir mənə de görüm, sən bura mollalığa ki, gəlməmişən?

– Xozeyin, qadan alım, ta niyə hirsələnirsən? Bir sözdü ağzıma gəldi soruşdum. Qurban, gəc qayır!

Muğdusi dinmədi. Usta Zeynal çubuğu taxtanın üstə qoyub götürdü malanı və başladı işləməyi.

---

* Allah əziz və cəlləlidir

Muğdusi əvvəl istədi ki, işi yarımçıq qoyub, ustaların hesabını kəsib, rədd etsin; amma övrəti razı olmadı və dedi ki:

– Daha bundan sonra haradan özgə usta tapılıb səqfi axşama kimi qurtara biləcək. Daha işi natamam qoymaq olmaz. Ya lazım idi təmirə heç başlamamaq; indi ki, başlanıb, – qurtarmaq lazımdır.

Ər və arvad məsləhəti bu yerə qoydular ki, Muğdusi Akop gedib hacı Rəsula əhvalatı söyləsin ki, hacı Rəsul ya özü gəlsin və ya bir adam göndərsin Usta Zeynalın yanına və təkid etsin ki, şərt olunan haqqından bir manat da artıq alıb, Usta Zeynal axşama kimi əlbəttə işini tamam etsin.

Muğdusi Akop getdi hacı Rəsulun yanına və dərdi-dilini ona söylədi. Hacı Rəsul zahirən Usta Zeynalın rəftarından nəhayət dərəcədə narazı qalıb, oğluna dedi ki, durmayıb getsin və flan-flan şüdəyə desin ki: “Əgər bu gün axşama kimi işini tamam etməsə, nə onun haqqı yetişəcək və nə də daha bundan sonra onu bir özgəsinə tərif edəcək”. Hacı oğlu yarım saatdan sonra qayıdıb gəldi və cavab gətirdi ki, Usta Zeynal atasının qəbrinə and içib ki, hacı ağa heç ürəyini sıxmasın; əgər Allahın iltimatı olsa, bu gün axşama kimi səqfi tamam edəcək və əgər etməsə, bir qəpik də haqq istəməyəcək.

Muğdusi Akop bu sözlərin qabağında daha bir söz söyləmədi və başını aşağı əyib, istədi dükandan çıxıb gedə. Hacı Rəsul Muğdusini çağırıb ona bu sözləri dedi:

– Hara gedirsən, Muğdusi kirvə? Gəl bir az söhbət elə görək nə var, nə yox? Davadan-zaddan nə danışırlar?

Muğdusi dükanın qapısında durub, bir cavab vermədi və saati çıxardı və cibinə qoyub dedi:

– Hacı, gərək gedəm bazara, bir az işim var. Evə də gərək gedəm, görüş ustalar nə qayırlar.

– A kişi, sən məssəbin, boşla qoysun getsin. Muğdusi kirvə, görür ki, mənim sözlərimi zarafat hesab eliyirsən. Mən ki, Usta Zeynala sifariş elədim, o ki, mənə söz verdi, eliyə bilməz sözünə əməl eləməsin. Lap arxayın ol və gəl otur, bir az söhbət eliyək.

– Doğrusu, hacı, mənim ustalardan gözüm su içmir, qorxuram işi yarımçıq qoyalar.

– Ay Muğdusi, səni dinin, boş-boş danışma, gəl otur görək.

Hacı Rəsulun oğlu, Muğdusi Akopa bir stul təklif etdi. Muğdusi oturdu və hacı Rəsul genə başladı and içib Muğdusini inandırmağa ki,

Usta Zeynal sözünün üstündə möhkəm adamdır; Usta Zeynalı o çoxdan tanıyır ki, Usta Zeynal mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, artıq dərəcədə vəfalıdır və in-diyyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıbdır.

Usta Zeynal haman vaxt Qurbanla belə söhbət edirdi:

– Qurban, görürsən bu erməni millətini. İstiyirsən yüz min dəfə imama, peyğəmbərə and iç, qəsəm elə, heç vaxt sənin sözünə inanma-yacaq. De ki, ay kafir oğlu kafir, burda nə bir o qədər iş var ki, sən mə-nim sözümə inanmayıb, hacı Rəsulu iltimasçı salırsan? Gəl ləyəni götür, gəc qayır!

Qurban nərdibana qalxa-qalxa başladı:

– Usta, birisi Allahı dandı, laməzhəb oldu, heç bir şeyə qayıllığı olmadı, çətindi onu inandırmaq.

Qurban küpəni götürdü ki, ləyənə su töküb gəc qayırsın və gördü ki, küpənin suyu qurtarıb və bir az diqqət edəndən sonra gördü ki, su axıb tökülüb yerə. Küpənin o tərəfinə–bu tərəfinə diqqətlə baxıb gör-dü: küpə bir tərəfdən çatlayıb. Qurban üzünü Usta Zeynala tutub soruşdu:

– Usta, küpəniz irəlidən çatdaq idi, ya təzəlikdə sınıb?

Usta Zeynal cavab verdi:

– Yox, bizim küpə sınıq deyil, yoxsa sən sındırmısan?

Usta Zeynal başladı aşağı yenməyi və küpəni əlinə götürüb üzünü tutdu Qurbana:

– Qurban, bu küpə bizim deyil, bizimki köhnədi və bir az bundan yekədi.

Qurban bir az fikir edib çıxdı balkona və əlində bir küpə gətirdi. Usta Zeynal haman küpəni Qurbanın əlindən alıb, mat-mat baxdı Qurbanın üzünə və dərin ah çəkib dedi:

– Qurban, Allah sənə lənət eləsin!

Bu sözləri deyib, Usta Zeynal genə mat-mat baxdı Qurbanın üzünə. Qurban da habelə dinməz–söyləməz baxırdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal bir ah çəkib dedi:

– Qurban, Allah sənə lənət eləsin! Erməninin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya–aləmi mırdar elədin. Allah sənə lənət eləsin!

Qurban dinməyib mat-mat baxırdı Usta Zeynalın üzünə. Usta Zeynal üzünü turşudub iki dəfə tüpürdü yerə, bir dəfə Qurbanın üzünə və həyəətə çıxıb getdi oturdu arxın kənarında və başladı əllərini yumağı

və sonra otağa gəlib Qurbana dedi ki, şeyləri yığışırsın. Və akoşkanın içindən paltarını götürüb, genə Qurbanın üzünə bir dəfə tükürdü və üz qoydu çıxıb getməyə. Qurban da kor-peşman başını saldı aşağı və xurcunu götürüb, düşdü ustanın dalına. Muğdusinin arvadı elə bildi ki, ustalar çörəyə çıxırlar.

Hamam dəqiqə həmişə Rəsul dükanda Muğdusi ilə söhbət edirdi və Muğdusini inandırır ki, Usta Zeynalı o çoxdan tanıyır ki, Usta Zeynal mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, nəhayət dərəcədə vəfəlidir və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıb.

* * *

Bu gün axşama kimi Muğdusi Akop, övrəti və kiçik oğlu otaqda nərdibanları, taxtaları və gəci eşiyə daşayıb, otağı təmizləməyə məşğul oldular. Muğdusi hərdənbir yarımçıq səqfə baxıb Usta Zeynalı yad edirdi.

Bu gün axşama kimi Usta Zeynalın arvadı ərinin paltarlarını yuyub qurutmağa məşğul oldu. Usta Zeynal çılpaq oturmuşdu evində və gözləyirdi ki, paltarları quruyandan sonra getsin hamama və təmizlənsin.

Sübh saat doqquzda dəmir yol ilə Muğdusi Akopun oğlu gəldi vətənə.

İyul 1905-ci il, Tiflis

İRANDA HÜRRİYYƏT

Bizim məscidin dalında, qapının səkisində əlli-əlli beş yaşında bir kişi oturub kasıblıq edir; bunun peşəsi bisavad müsəlmanlara və çox vaxt İran qəriblərinə məktub yazmaqdır. Bu kişinin adı Məşədi Molla Həsəndir.

Məşədini burada yayda da görmək olar, qışda da, payızda da və baharda da.

Gah vaxt yay fəslə küçə ilə keçən vaxt görürsən ki, Məşədi Molla Həsən başını dayayıb səkinin bucağına, mürgüləyir, ya bir özgə vaxt keçəndə görürsən: bir o taylı çömbəlib Məşədinin qabağında və Mə-

şədi gözlüyü burnunun üstə keçirdib, sol dizi üstə əlinin içində yarım vərəq çirkli kağız tutub o başını yuxarı qalxızıb, gözlüyün altından kağıza baxıb, farsca oxuyur: “Və saniyə: əgər bizim vilayətin əhvalını xəbər almaq istəsəniz, lillahülhəmd, sağ və salamat sizin ömrünüzə duagu varıq və özgə bir nigaranlığımız yoxdur, savay sizin ayrılığınızdan; xudavəndi-ələm bir səbəb salsaydı ki, sizi mən bir də görə idim...”.

Qış fəsli məscidin qabağından keçəndə görürsən ki, Məşədi Molla Həsən əbaya bürünüb və qabağına bir mangal qoyub, əyilib az qalır mangalı qucaqlasın. Ya bir vaxt keçəndə görürsən bir qəribə çömbəlib Məşədinin qabağında və əlləri ilə yavaş-yavaş mangalın odlarını deşir və Məşədi Molla Həsən sol əlində yazılı bir kağız tutub, sağ əlini qoltuğuna soxub kağızı oxuyur: “Məndən dua yetirəsiniz əmoğlum Kərbəlayı Qasıma, dayıoğlum Cəfərə, bibimə, Səkinə xanıma, Gülsüm əmiqızıma. Məndən dua yetirin Heydərə, Kərbəlayı Əliyə. Məndən dua yetirin Məşədi Xəlilə, Məşədi İskəndərə və Hüseynə və Qulaməliyə və Məşədi Zülfüqara və Usta Zeynala. Məndən çox-çox dua yetirin Məşədi Rüstəm əmimə və Nəcəfəliyə və Bayrama, Orucəliyə və Səbzəliyə və Kərbəlayı İsmayıl və Məhəmmədə. Və Məhəmmədə degilən ki, qardaşı Murtuzaqulu sağ və salamatdır və İrəvanda Hacı Həmidin bağında bağbandır və bir arvad da alıb, uşağı da olub və çox-çox dua göndərir və uşağın gözləri ağrıyır, amma şükür Allaha, özü salamatdır və çox-çox dua göndərir...”.

Məşədi Molla Həsən İrən əhlidir. On-on iki il bundan irəli Məşədi İrəvanda başına yeddi-səkkiz müsəlman uşağı yığıb müdərrişlik elərdi. Axırda uşaqlar bir-bir başladılar dağılmağa; o səbəbə ki, uşağın biri dərşini bilməyəndə Məşədi Molla Həsən tüpürürdü uşağın üzünə. Bir neçə dəfə uşaqlar gedib atalarına şikayət elədilər, bir neçə dəfə uşaqların atası gəlib Mollanın üzünə tüpürdü. Amma bunlar hamısı ötüşərdi, əgər uşaqlar dağılmasa idilər.

Uşaqlar dağıldılar.

Əvvəlləri Məşədi Molla Həsən kitab satardı. İndi də onun səkisinin üstündə bir neçə köhnə cildli kitablar var: iki “Gülüstan”, dörd cild “Camei-Abbas”, bir cild Quran, iki cild çox köhnə “Nisab”, bir dənə cildi dağılmış “Tərəssül” və bir dənə təzə “Əbvab”. Amma bu kitablardan bir ilin içində Məşədi Molla Həsən yeddi-səkkiz cilddən artıq sata bilməz.

Odur ki, Məşədinin güzarını kağız yazmaqla keçir. Gün olmaz ki, üç-dörd qərib və kəndli gəlib Məşədi Molla Həsənə kağız yazdırmasın. Hər kağızın birinə Məşədi iki qəpik, üç qəpik, ya düşəndə bir şahı alır. Kağız yazdıran çox kasıb olanda bir qəpiyə də yazır; bu şərtlə ki, kağızı, yazdıran özü gərək alıb gətirsin.

Allah bərəkət versin; yaxşı sənətdir. Müsəlman aləmində heç sənət o mərtəbədə rəvac deyil, nə qədər ki, özgələmə məktub yazmaq. Anadolu məscidlərinin qapılarından keçmək mümkün deyil; o tərəfi-bu tərəfi müsəlmanlar tutub doluşurlar bir və ya iki molla başına ki, kağız yazdırsınlar. Habelə Tehran, Təbriz, İrəvan, Tiflis, Bakı ya qeyriləri. Gəncə məscidinin qapısının hər bir səkisində bir Məşədi Molla Həsən kimi şəxs əyləşib. İyirmi-otuz adam bunları əhatə edir ki, kağız yazdırsınlar. Məscidə girib-çıxmaq mümkün olmur.

Allah bərəkət versin.

Amma bircə burası yaxşı deyil, kağız yazdıranların hamısı kasıb adamlar olur. Görürsən ki, bir fəqir fəhlə gəlir ki:

– Məşədi əmi, mənə bir kağız yaz!

Məşədi Molla Həsən bunu eşitcək sağ əlini uzadır fəhlənin qabağına və soruşur:

– Çıxart görüm, cibində nəyin var?

Fəhlə əlini salıb cibindən iki qəpiyi çıxardır.

Məşədi deyir ki:

– Bu azdır.

Fəhlə and içir ki:

– Dəxi pulum yoxdu.

Məşədi and içir ki:

– Yazmanam.

Axırda fəhlə razı olur ki, gedib bir qəpik də tapıb gətirsin.

Sonra Məşədi Molla Həsən əvvəl eynəyi taxır gözüne, sonra qələmdanı açır, qələmdanın dəvətinə* bir qətrə su tökür, qamış qələmin ucunu basır sol əlinin şəhadət barmağının ucuna, sonra bir vərəq çirkli poçt kağızını kitabın içindən tapıb yarıdan cırır, yarısını səliqə ilə qoyur kitabın arasına, yarısını qoyur sol dizinin üstünə, qələmi batırır mürəkkəbə və öz-özünə başlayır kağızı yazmağa. “Sahiba, qibləgaha! Əvvə-

---

* Keçmişdə qamış qələmlə yazmaq üçün işlənən qara rəngli mürəkkəb

lən və saniyə...” Qərək xeyir-duanı və axırda “amin ya rəbbülələmin” yazıb üzünü tutur kağız yazdırana və deyir:

– İndi sözünü de yazım.

Kağız yazdıran dərini yazdırıb qurtarandan sonra qəpiqləri verib Məşədi Mollaya, kağızı alıb qoyur qoltuq cibinə ki, gedib görsün vətənə gedən varmı ki, kağızı yollasın.

Miladi tarixinin min doqquz yüz altıncı ilində sentyabr ayının 13-də Məşədi Molla Həsən iki nəfər adama kağız yazıb: birini İranın “Ərəblər” kəndinin sakini Kərbəlayı Məmmədəliyə, o birini təbrizli Usta Cəfərə.

Ax, başı bəlalı kağızlar! Dünya və ələmi bir-birinə vurdunuz! Kaş sizi yazanın barmaqları quruya idi və sizi yazıb xalqı bu qədər bəlalara salmaya idi!

Qərək, keçək mətləb üstə.

Kərbəlayı Məmmədəli iki il yarım ki, qürbətə çıxıb az-çox çörək pulu qazansın və əhlü-əyalını saxlasın. Əhlü-əyalı ibarətdir bir anasından, bir arvadından və yeddi-səkkiz yaşında bir oğlundan.

Əvvəllər Kərbəlayı Məmmədəli fəhləlik edərdi və iki-üç ayda bir üç-dörd manat xərclik və altı-yeddi arşın çit göndərirdi evinə. Keçən il erməni-müsəlman davası düşəndə Kərbəlayı Məmmədəli getmişdi vətənə və beş-on manat pul da aparmışdı. Amma səkkiz aydır ki, evindən çıxıb gəlib indiyədək ancaq bir dəfə “Ərəblərə” anasına iki manat göndərmiş ki, evdə xərclik eləsinlər. İki dəfə anası və arvadı sifariş eləyiblər və iki dəfə kağız göndərmişlər ki, xərclikdən yana korluqları var və Kərbəlayı Məmmədəlidən bir az pul istəyiblər. Bu sifarişlərin və kağızın cavabında Kərbəlayı Məmmədəli bir dəfə kağız göndərmiş və bir dəfə də sifariş eləyib ki, buralar şuluqdur və iş-zad o qədər yoxdur; bir az səbr eləsinlər, inşallah, ara sakitləşəndən sonra evə xərclik göndərər.

Bu vilayətin şuluq olmağını Kərbəlayı Məmmədəli düz yazırdı, çünki doğrudan buralar şuluq idi. Amma orasını yalandan yazırdı ki, iş-zad o qədər yoxdur; gün olmazdı ki, Kərbəlayı Məmmədəli fəhləlikdən dörd abbası, bir manat qazanmasın və bunu da demək olmaz ki, Kərbəlayı Məmmədəli əhlü-əyalını istəmirdi. Çox şey edirdi ki, pul göndərsin; amma göndərə bilmirdi. Nə qədər istəyirdi göndərsin, birdən görürdü ki, cibində pul yoxdur. Bir neçə gün keçirdi, öz-özünə deyirdi ki: “inşallah, bu gün vətənə gedən adam taparam və heç olma-

sa, iki manat evə göndərəm”. Amma axırda genə göndərə bilmirdi. Ondan ötrü göndərə bilmirdi ki, xərci çox idi və xərci də ondan ötrü çox idi ki, Allahın izni ilə, peyğəmbərin şəriəti ilə Kərbəlayı Məmmədəli burada bir dul arvad siğə eləmişdi.

Həmin arvad Kərbəlayı Məmmədəlinin yoldaşı bir fəhlənin bacısı idi. Əvvəllər bu arvad Kərbəlayı Məmmədəlinin paltarını yuyardı.

Bir dəfə Kərbəlayı Məmmədəlini yoldaşı evlərinə qonaq aparmışdı. Nə tövr düşdü ki, Kərbəlayı Məmmədəli arvadın qıçlarını görüb xoşladı və axırda da ki, aldı. Qabaqca Kərbəlayı Məmmədəli “Aslan karvansarası”nın bir hicrəsində qalırdı və danışmışdı təzə arvadına ayda bircə manat xərclik versin. Amma sonra arvadı bir az da artıq xoşlayıb köçdü arvadın evinə. Arvadın adı Pərinisə idi.

* * *

Günlərin bir günü Kərbəlayı Məmmədəli qaçaraq evə gəlib təzə arvadına dedi:

– Ay qız, Pərinisə, muştuluğumu ver!

Pərinisə təəccüblü soruşdu:

– Nə olub?

Kərbəlayı Məmmədəli dübarə dedi:

– Muştuluğumu ver!

Pərinisə genə soruşdu:

– Nə olub?

Kərbəlayı Məmmədəli genə dedi:

– Muştuluğumu verməsən, demiyəcəyəm.

Pərinisə Kərbəlayı Məmmədəliyə yaxınlaşıb yapışdı əllərindən və genə soruşdu:

– Sən Allah, de görüm nə olub?

Kərbəlayı Məmmədəli genə dedi:

– Vallah, muştuluğumu verməsən, demiyəcəyəm.

– Yaxşı, muştuluğun borc olsun, de görüm nə olub?

Kərbəlayı Məmmədəli dedi:

– Bizim İrana hürriyyət verilib.

Pərinisə bir qədər dayanıb soruşdu:

– Nə verilib?

– Ay qız, hürriyyət də!.. İndiyə kimi bunu da bilmirsən?

Pərinisə genə bir qədər dayanıb və bir az təəccüblü soruşdu:

– Hürriyyət nədi?

Kərbəlayı Məmmədəli arvadın əllərini özündən kənar eləyə-eləyə başını sol tərəfə çöndərdi və bir cür narazı olan kimi cavab verdi:

– Ay rəhmətliyin qızı, indi axı mən sənə nə deyim, necə səni başa salım? İndi dünya-aləm bilir ki, İrana hürriyyət verilib. İndi küçədə uşaqlar da bilirlər ki, İrana hürriyyət verilib. Bu gün həmsərilərin hamısını qonsur* çağırmışdı məscidə, padşaha dua eləyirdilər ki, İrana hürriyyət verib. Mən də getmişdim məscidə. O qədər adam vardı ki, iynə salmağa yer yox idi. Kərbəlayı Həsənqulu da orada idi. Həmsərilər o qədər sevinirdilər ki! Doğrudan da indiyə kimi biz yazıq həmsərilər çox qara gün çəkmişik. Fəhləlik eləməkdən canımız çıxdı. Amma görürsən, Ursetdə heç fəhlə yoxdu, hamısı yazıq həmsəridi. Pərinisə, Allah qoysa, bundan sonra pulumuz çox olar. Elə ha deyirdin ki, mənə urus məxmərindən bir arxalıq al. İndi, vallah, bundan sonra alaram! Axı özün görürdün ki, pulum görmürdü; amma, Allah qoysa, bundan sonra pulum çox olar. Kabla İmaməli, Kabla Noruz, Qasıməli, Oruc, Məşədi Bayram o qədər sevindilər ki, az qalırdılar börklərini göyə atalar. Qonsur, deyillər, sabah həmsərilərin hamısını çağıracaq, hürriyyət paylıyacaq. Ay can, ay can!.. Sağ olsun bizim padşahımız, ay can!..

Bu sözləri deyə-deyə Kərbəlayı Məmmədəli çıtmiq çalıb oynayır-dı. Pərinisə sevincək genə gedib yapışdı ərinin əllərindən.

Sabah oldu. Axşam vaxtı Kərbəlayı Məmmədəli gəldi evə və içəri girən kimi Pərinisəyə dedi:

– Pərinisə, balam, qonsur bizə heç zad paylamadı, dedi sizin hürriyyət payınızı İranda öz vətəninizdə paylıyaqlar.

Bu sözləri eşidəndən sonra Pərinisə qaş-qabağını tökdü və bir az dinnəyib axırda ərinə dedi:

– Yalan deyirsən.

Kərbəlayı Məmmədəli başladı and içə-içə arvadını inandırmağa:

– Yalan deyirəm atama nəhlət! Qonsur bizə heç zad paylamadı.

– Yalan deyirsən.

– Vallah, heç zad paylamadı.

---

* Konsul

– Söz yox, paylamaz. Mənim baxtım harada idi ki, paylaşın. Burada paylamadı ki, İranda vətəninizdə paylaşın, yetişsin o kaftar arvadına. Mənim baxtım harada idi ki, burada paylaşın.

Bir qədər öz baxtından şikayət edəndən sonra Pərinisə acıqlı ərinə dedi:

– Bax, Kabla Məmmədəli, mən onu-bunu bilmənəm, həyə mən sənə arvadam, gərək canın çıxsın, arvadını saxlayasan. İndi iki aydır mən səndən bir məxmər arxalıq istəyirəm. Almırsan ki, kasıbam, pulum yoxdu. İndi də başlamısan ki, mənim payımı qonsur vermədi, vətəndə verəcəklər. Mən heç vədə dözə bilmənəm ki, mənim qismətimi o kaftar arvadın alıb yesin. Ya helə bu gün get, kağızı yazdır ki, sənənin payını yollasınlar bura, özünə, o kaftara verməsinlər; ya ki, mən bilmirəm neylərəm.

Bu sözlərin cavabında Kərbəlayı Məmmədəli dedi:

– Ay arvad, sən Allah boş-boş danışma. Vətəndə hər nə paylaşalar, verəcəklər anama. Anam heç olmaz ki, mənim payımı özümə göndərməsin. Vallah, göndərər, anam məni çox istəyir. Ürəyini sıxma, dur bir tikə çörək gətir yeyək.

Pərinisə çörək gətirib qoydu ərinin qabağına, amma özü gedib oturdu bucaqda.

Axırda Kərbəlayı Məmmədəli and içdi ki, sabah olcaq gedib vətənə kağız yazdırar ki, onun payını göndərsinlər burada özünə yetişsin. Pərinisə bir az sakit oldu.

Sübh tezdən Kərbəlayı Məmmədəli çıxdı küçəyə və bilməzdi nə eləsin. Bir tərəfdən Pərinisədən çox qorxurdu və heç özü də bilmirdi ki, nəyə qorxurdu. Bir tərəfdən də vətəndəki arvadı Tükəzbandan da qorxurdu ki; qorxurdu ki, kağız yazdırıb göndərsə, vətəndə Tükəzban duya ki, əri payını təzə arvaddan ötrü istəyir. Burada evlənməyini Kərbəlayı Məmmədəli bərk gizlədirdi. Ondan ötrü ki, vətəndən gələndə Tükəzbanın qardaşları onu qorxutmuşdular ki, əgər qürbətdə evlənsə, gəlib burada onun başını yararlar. Tükəzban da and içmişdi ki, əgər Kərbəlayı Məmmədəli qürbətdə evlənsə, başıaçıq, ayaqyalın gəlib təzə arvadının saçlarını yolar.

Bu işləri fikir eləyə-eləyə Kərbəlayı Məmmədəli gəlib yetişdi məscidin qapısına. O vədə Məşədi Molla Həsən təbrizli Usta Cəfərə kağız yazıb təzə qurtarmışdı. Usta Cəfərin kağızı bu məzmununda idi:

“Əvvələn... salam-dua... və saniyən... Amin ya rəbbülaləmin. Ey mənim istəkli anam, neçə müddətdir ki, gəlib qürbətdə işləyirəm, heç sənə yadımdan çıxarmıram. Amma, ay ana, vallah məndən incimə ki, sənə xərclik göndərmirəm. Ha istəyirəm göndərəm, amma vallah, bilmirsən buralar necə bahalıqdır. Görürsən, əvvəlləri mən tək canıma qalırdım, o vədə xərcim az olurdu, hərdənbir sənə bir-iki manat göndərirdim. Amma, söz yox, Allah özü buyurub ki, müsəlman bəndələrin tək qalmağı yaxşı deyil və Allahın buyurmağına görə necə də ki, məsələn, mollalar həmişə vəz eləyəndə bizə deyiblər ki, müsəlmançılıqda tək qalmaq yaxşı deyil, odur ki, məsələn, səndən də ayıb olmasın, Allahın izni ilə və peyğəmbərin şəriəti ilə burada səndən də ayıb olmasın bir arvad siğə eləmişəm. Genə necə olsa arvaddır, xərci-zadı olacaq. Vallah, qazandığım ancaq evimizin xərcini görür, dəxi o qədər qalmır ki, sənə də göndərəm və bir də mənim əvəzimdən bizim oğlanın üzündən öp və bir də cəmi qohum-əqrəbaya dua yetir”.

* * *

Məşədi Molla Həsən həmin kağızı təzə qurtarmışdı ki, Kərbəlayı Məmmədəli yavıqlaşib salam verdi və üzünü mollaya tutub dedi:

– Molla əmi, mənə də bir kağız yaz!

Məşədi Molla Həsən, Kərbəlayı Məmmədəliyə dedi:

– Baş üstə, – və Usta Cəfərə dedi ki: – Götür qələmi kağıza qol qoy. – Usta Cəfər mollaya cavab verdi ki:

– Qoy kağız qurusun, mən gedim paket alım gətirim, sonra qol qoyaram.

Usta Cəfər durub getdi. Kərbəlayı Məmmədəli çömbəldi molların qabağına və Məşədi Molla Həsən, Usta Cəfər yazdığı kağızı qoydu günün qabağına, kitabın içindən bir vərəq çirkli poçt kağızı çıxardı və sonra sağ əlini Kərbəlayı Məmmədəliyə uzadıb dedi:

– Çıxar görüm, mənə nə verəcəksən?

Kərbəlayı Məmmədəli yavaş-yavaş sağ əlini uzatdı cibinə və üç dənə tək qəpik qoydu molların qabağına.

Məşədi Molla Həsən pulları götürüb, əvvəl tutdu günün qabağına, sonra saldı cibinə, sol dizini qalxızdı yuxarı, kağızı sol əlinin içində qoydu dizinin üstə. Qələmi batırdı mürəkkəbə və başladı yazmağa: “Əvvələn... salam və dua...və saniyən...Amin ya rəbbülaləmin...”
Bunu yazandan sonra üzünü tutdu Kərbəlayı Məmmədəliyə:

– De görüm sözün nədi?

Kərbəlayı Məmmədli bir öskürüb başladı:

– Molla əmi, sənin yanında qalsın, məsələn... – Məşədi Molla Həsən istədi yazsın, Kərbəlayı Məmmədli tez əlini uzadıb yapışdı qələmədən:

– Yox, yox, yazma. Hələ qulaq as!

Məşədi Molla Həsən qələmi çəkdi və başladı qulaq asmağa. Kərbəlayı Məmmədli dedi:

– Məsələn: yazgilən, ay ana, deyirlər İrana hüriyyət veriblər.

Məşədi Molla Həsən başladı yazmağa: “Ay ana, İrana hüriyyət veriblər”.

Kərbəlayı Məmmədli dedi:

– Yaz dünən qonsur bizə xəbər verdi ki, bizim payımızı vətəndə paylayacaqlar. – Məşədi Molla Həsən bu sözləri də yazdı. Kərbəlayı Məmmədli dedi: – Yaz indi, ay ana, mən, vallah, heç zad istəmirəm. Amma ayıb olmasın... qoy görüm necə yazaq? Molla əmi səndən də ayıb olmasın, bizim ev adamı, ayıb olmasın...

Məşədi Molla Həsən istədi yaza, genə Kərbəlayı Məmmədli əlini atdı qələmə və çıxırdı:

– Yox, yox, nə qayırırsan? Sən imam, onu yazma, yazma. Bilməzsən mənim sözlərimin hamısını yazarsan ha! Yox, yox başına dönüm, a molla, məni xanəxərab elərsən...

Məşədi Molla Həsən qələmi kağızdan çəkib, başladı qulaq asmağa. Kərbəlayı Məmmədli başladı:

– Yaz mənim payıma hər nə düşsə, göndər mənim özümə...

Məşədi Molla Həsən bu sözləri yazdı. Kərbəlayı Məmmədli başladı:

– Hərçənd mən bilmirəm nə qədər düşəcək. Elə tutaq ki, az da düşsə göndər. Çünki doğrudan, a molla, mən heç bu sözləri ağzıma alıb danışmazdım, amma bu arvadların öhdəsindən məgər gəlməkmi olur?..

Məşədi Molla Həsən istədi yaza. Kərbəlayı Məmmədli tez əlini uzadıb yapışdı qələmədən və çıxırdı:

– Yox, yox, sən Allah, yazma. Arvad sözü yazma. Birdən bilməzsən yazarsan, arvad almışam... Elə bircə onu yaz ki, payımı göndərsinlər. Vəssəlam.

Məşədi Molla Həsən bunu da yazdı. Kərbəlayı Məmmədli dedi:

– Vəssəlam. Bir də yaz mənim əvəzimdən bizim oğlanın üzündən öp və ayıb olmasın, ev adamının kefi necədi və hamı qohum-əqrəbaya dua göndərirəm. Vəssəlam. Di indi buları da yaz, vəssəlam. – Məşədi Molla Həsən bu sözləri də yazdı.

Axırda Kərbəlayı Məmmədli təvəqqə elədi ki, yazdığını bir dəfə oxusun. Molla başladı yazdığını oxumağa. “Əvvələn salam-dua... və saniyə... Ya rəbbül-ələmin... Ay ana, deyirlər İrana hüriyyəti veriblər. Dünən qonsur bizə xəbər verdi ki, bizim payımızı vətəndə paylayacaqlar. İndi, ay ana, mənim payıma hər nə düşsə, göndər və bir də mənim əvəzimdən bizim oğlanın üzündən öp və ayıb olmasın, ev adamının kefi necədi və hamı qohum-əqrəbaya dua göndərirəm. Vəssəlam”.

Kağızı oxuyub qurtarandan sonra Məşədi Molla Həsən bu kağızı da qoydu Usta Cəfərin kağızının yanına, günün qabağına. Bu heyndə Usta Cəfər əlində bir çirkli paket gəldi, Məşədi Molla Həsən Usta Cəfərin kağızını və qələmi verdi ki, qol qoysun. Usta Cəfərin gözü sataşdı Kərbəlayı Məmmədliyə yazılan kağıza və əyilib haman kağıza diqqətlə baxıb dedi ki:

– Ay Məşədi Molla əmi, öz aramızdı, amma bu kişinin kağızını mənim kağızımdan yaxşı yazmısan? Bax mənim kağızımın xətti o qədər gözəl deyil, amma o kağızın xəttinə bax...

Bu sözləri deyə-deyə Usta Cəfər Kərbəlayı Məmmədlinin kağızını əlinə götürüb başladı ikisini də bir-biri ilə tutuşdurmağa. Kərbəlayı Məmmədli də başını uzadıb əvvəl öz kağızına baxdı, sonra Usta Cəfərin kağızına baxdı və bir söz demədi. Məşədi Molla Həsən bu kağızları əlinə alıb, hər ikisinə eynəyinin altından diqqətlə baxa-baxa dedi:

– Pəh-pəh... Afərin belə xəttə, bir-birindən gözəldi.

Bu sözləri deyəndən sonra Məşədi Molla Həsən Kərbəlayı Məmmədliyə yazdığı kağızı səhvən verdi Usta Cəfərə, Usta Cəfərə yazdığı kağızı qoydu günün qabağına. Usta Cəfər bilməyə-bilməyə Kərbəlayı Məmmədlinin kağızını molladan aldı, qələmi götürdü, kağızı qoydu sol dizinin üstə və hıqqana-hıqqana, kəhildəyə-kəhildəyə on dəqiqənin müddətində yaman-yaxşı adını yazdı, sonra yazdığı yerə bir çimdik torpaq töküb paketi qoydu qoltuğuna və ayağa durub, “xuda-hafiz” deyib getdi.

Usta Cəfər uzaqlaşandan sonra Məşədi Molla Həsən Kərbəlayı Məmmədəliyə də dedi ki, gedib paket alıb gətirsin. Kərbəlayı Məmmədəlinin fikri bu idi ki, kağızı paketə qoymamış aparsın əvvəl Pərinisəyə göstərsin, sonra qoysun paketə. Məşədi Molla Həsən Usta Cəfərə yazdığı kağızı dörd qat büküb verdi Kərbəlayı Məmmədəliyə və dedi ki:

– Sonra nə vaxt paketini gətirsən, üstünü yazaram.

Kərbəlayı Məmmədəli kağızı götürdü əlinə və qələmi alıb hıqqana-hıqqana bir belə cızma-qara çəkdi: Məmməd ələd. Guya ki: Məmmədəli. Sonra dörd qat büküb qoydu qoltuq cibinə və durdu getdi.

Kərbəlayı Məmmədəli gəldi evinə, kağızı qoltuq cibindən çıxarıb uzatdı arvadına və dedi:

– Bax, Pərinisə, gedib kağız yazdırdım, göndərəcəyəm anama. Yazmışam ki, mənim hüriyyət payımı göndərsinlər. Həyə inanırsan, heç; inanmırsan, al apar kağızı hər kəsə istəyirsən oxut, gör belədi, ya yox.

Pərinisə kağızı aldı əlinə, o tərəfinə baxdı, bu tərəfinə baxdı, sonra büküb qoydu taxçaya. Axşam vaxtı arvad kağızı götürüb qoydu qoltuğuna və getdi qardaşı Kərbəlayı Rzanın evinə. Kağızı çıxartdı verdi qardaşına və dedi:

– Dadaş, sən Allah bu kağızı apar ver bir adam oxusun, görək burada nə yazılıb?

Kərbəlayı Rza əvvəl kağızın əhvalatını bacısından soruşdu və bir qədər fikirləşib dedi:

– Ay qız, Pərinisə, sənə heç ağlın yox imiş.

Pərinisə soruşdu:

– Niyə, dadaş?

Qardaşı cavab verdi:

– Ay axmaq, bir fikir elə gör İrannan da bura hüriyyət gələr?

Pərinisə dedi:

– Ay dadaş, sən niyə elə söz danışırısan? İran nə uzaq yerdi ki, gəlməsin? “Ərəblər” kəndi odur a... Arazın qırağındadı. Nə bir uzaq yoldu ki? Burdan ora üç-dörd günlük yoldu.

– Yaxşı deyirsən, Pərinisə, “Ərəblər” çox uzaq yer deyil. Amma axı İrannan bura hüriyyət gələr?

Pərinisə bir az acıqlı kimi dedi:

– Ay dadaş, sən niyə elə söz danışırısan? İran nə uzaq yerdi gəlmiyə? Sən elə mənim hər sözümlü axmaq hesab eləyirsən. Oxutmursan, ver mənə kağızı, mən özüm aparıb oxudaram.

Kərbəlayı Rza kağızı vermədi və gülə-gülə dedi:

– Yaxşı, Pərinisə, mən kağızı sabah aparıb oxudaram. Qoy Kərbəlayı kağızı göndərsin, amma vallah genə axırda mən deyən olacaq; çünki, axı kim eşidibdi ki, o taydan bura hüriyyəət gəlsin. O taydan bu üzə həna gələr, səbzə, badam içi gələr, tütün, çay, tiryək... belə zadlar gələr; yoxsa vallah, mən ömrümdə bir dəfə də eşitməmişəm ki, hüriyyəət gələ. Heç bu tərəflərdə hüriyyəət alışı-verişi eliyəni də mən eşitməmişəm.

Pərinisə bir az fikir eləyəndən sonra genə qardaşından təvəqqə elədi ki, kağızı aparıb bir adama oxutsun. Qardaşı söz verdi ki, kağızı sabah oxudar.

Sabah oldu və Kərbəlayı Rza kağızı apardı əvvəl Molla Orucəlinin yanına. Molla Orucəli iki ildi burada bir məktəb açıb və başına beş-on uşaq yığıb oxudur.

Molla Orucəli kağızı aldı və diqqətlə baxandan sonra dedi ki:

– Bu kağız tərəssül* xətti ilə yazılıb. Çox qarışıq yazılıb. Mən bu xəttə aşına deyiləm. Apar elə bir adama oxut ki, bu xəttə aşına olsun.

Kərbəlayı Rza kağızı aldı, apardı rus-müsəlman məktəbinin müəllimi Mirzə Həsənə nişan verdi və təvəqqə elədi oxusun. Mirzə Həsən həmin məktəbdə müsəlman dərşinin müəllimidir və özü də “seminariya” deyilən müəllimxanada təhsil eləyib. Mirzə Həsən kağıza diqqətlə baxıb dedi ki:

– Bu kağızı yazanın əlləri çolaq olsun! Elə narın və rizə yazıb ki, oxumaq mümkün deyil.

Kərbəlayı Rza kağızı Mirzə Həsəndən aldı və bilmədi daha kimin yanına getsin və kimə oxutsun. Birdən Kərbəlayı Rzanın yadına düşdü ki, Əttar Məşədi Hüseyn gərək çox dərs oxumuş adam ola; çünki çox məclislərdə Məşədi Hüseynin şəriətdən, həqiqətdən, xilqətdən və hidayətdən bəhs etməyini Kərbəlayı Rza bir neçə dəfə eşitmişdi. Həmişə Məşədi Hüseyn danışanda Kərbəlayı Rza öz-özünə deyərki ki: “Yəqin Məşədi Hüseyn alim adamdır”.

---

* Ərəb əlifbası ilə xətt növüdür

Kərbəlayı Rza Məşədi Hüseynin dükənına yetişib, gördü ki, Məşədi tərəzinin bir çanağına bir parça nabat qoyub çəkir və müştəriyə bu sözləri deyir:

– Allah ölənəlinə rəhmət eləsin, rəhmətlik babam həmişə mənə qucağına alanda atama deyərmiş, bax, oğlum, Kərbəlayı İsmayıl, bu uşaqdan müğayət ol, bunun gözlərindən elm yağır. Bu uşaq əvvəl-axır alim olacaq. İndi mən baxıram ki, həqiqət də rəhmətlik babam bilirmiş ki, mən axırda nə olacağam. Amma, söz yox ki, elm elə bir şey deyil ki, öz-özünə gəlsin girsin adamın başına. Elmi təhsil eləmək lazımdır, sümük sındırmaq lazımdır; yoxsa elm bir elə şey deyil ki, öz-özünə gəlib girsin adamın başına. Elmi təhsil eləyincə insanın anadan əmədiyi süd adamın burnunun dəliklərindən gəlib tökülür. Heç bilmirsən başıma nə işlər gəlib, ayaqlarıma nə qədər çubuqlar dəyib, nə qədər kötkəklər yemişəm. Axırı ki, gözümün nuru tökülüb, bir tövr alimlər cərgəsinə daxil olmuşam. Yoxsa, qadan alım, bu işlər zarafat deyil və bir də insanda qabiliyyət də gərək olsun, zəkavət də gərək olsun. Hamı oxuyan alim olmaz.

Kərbəlayı Rza yetişib kağızı tutdu Məşədi Hüseynin qabağına və dedi:

– Məşədi əmi, Allah atana rəhmət eləsin, bir bax görək bu kağızda nə yazılıb?

Məşədi Hüseyn müştəriyə nabatı verəndən sonra Kərbəlayı Rzadan kağızı aldı və başladı diqqətlə baxmağa. Bir azdan sonra dedi:

– Bu kağızı kim yazıb?

Kərbəlayı Rza cavab verdi ki:

– Bilmirəm kim yazıb. Görək ki, məscid qabağında kağız yazan molla yazmış ola.

Məşədi Hüseyn başladı kağızı oxumağa: “Əvvələn: ümdeyi-mətləb səlamətiyi-vücudi-zicudi-şümast. Və saniyən, əgər əhvalatın canibra xəstə başid, əlhəmdulillah səhih və səlamət həstim və nigaranı nədarim sivaı-duri-əz şüma. Xüdəvəndi-aləm səbəbi sazəd və vəsileyi-xeyr əngizəd ki, didari-şərifı-şümara bəxeyr-xubi didar nüməyim. Amin, ya rəbbülaləmin!.. və bəd...”*.

---

* Tərcüməsi: əvvələn ümdə mətləb sizin qiymətli vücudunuzun səlamətliyidir. Sonrakı, əgər bu tərəflərin əhvalını bilmək istəsəniz, əlhəmdül-lah, sağ və salamat varıq və sizdən ayrı olmağımızdan savayı nigarançılığımız yoxdur. Xüdəvəndi, aləm elə bir səbəb yaratsın, elə bir xeyir iş görsün ki, sizin xoş üzünüzü yaxşılıq və gözəlliklə görək. Amin, ya rəbbül-aləmin... və ilaxir.

Məşədi Hüseyn kağızı buraya kimi oxuyub burada dayandı və genə kağıza diqqətlə baxıb çətinliklə bu sözləri oxudu: “Qürbət vilayət”. Sonra genə duruxdu və kağızı işığa tutub başladı o tərəf–bu tərəfə çöndərməyə və genə diqqətlə baxıb hıqqana–hıqqana bu sözləri oxudu: “Çünki”...

Bir–iki dəfə də Məşədi Hüseyn “çünki”, “çünki” deyib dayandı; kağızı qoydu tərəzinin çanağına və üzünü tutdu Kərbəlayı Rzaya:

– Balam, bu kağızı yazanı mən tanıyıram. Bunu yazan Məşədi Molla Həsəndir. Zalım oğlu, zalım, yazdığı kağızı heç kəs oxuya bilməz; çünki Məşədi Molla Həsən doğrudan dərin molladı. Mən deyirəm Təbrizdə də belə oxumuş adam az tapılar və Məşədi Molla Həsən yazdığı kağızı az–az adam oxuya bilər. Maşallah kağız yazana! And olsun Allaha, kişiyyə deyəsən vergi verilib. Bir xəttə bax, xəttə bax!

Bu sözləri deyə–deyə Məşədi Molla Hüseyn genə kağızı götürdü əlinə və başladı tamaşa eləməyə.

Kərbəlayı Rza aldı kağızı və qoydu cibinə və istədi qayıdıb gəlsin evə. Məscidin yanından keçəndə Kərbəlayı Rzanın fikrinə gəldi ki, kağızı yazan haman eynəkli molladır ki, məscidin qapısında səkinin üstündə oturub, bir kəndliyə kağız yazırdı. Kərbəlayı Rza Məşədi Molla Həsənin yanına gəlib dedi:

– Səlamün–əleyküm, Molla dayı! Molla dayı, sən Allah bir mənə də görüm dünən Kərbəlayı Məmmədəliyə sənmi kağız yazmısan?

Məşədi Molla Həsən eynəyinin altından Kərbəlayı Rzaya diqqət edib cavab verdi:

– Hansı Kərbəlayı Məmmədəliyə?

Kərbəlayı Rza dedi:

– Haman adama ki, yazıb onun hürriyyət payını özünə göndərsinlər.

Məşədi Molla Həsən cavab verdi:

– Bəli, bəli, mən yazmışam. Dünən yazdım. Yaxşı yazmışam, arxayın ol, yəqin göndərərlər; çünki yaxşı yazmışam. Deyəsən sən özün gəlib dünən yazdırdın?

– Xeyr, mən deyiləm, mənim yeznəmdi.

– Bəli, bəli, inşallah göndərərlər. Arxayın ol!

– Allah atana rəhmət eləsin, xudahafız!

Kərbəlayı Rza bir az rahat olub gəldi evə və kağızı Pərinisəyə verib and içdi ki, kağız yazan molladan əhvalatı bilibdir və Kərbəlayı Məmmədəli kağızı necə ki deyir, elə də yazdırıbdır.

Axşam Pərinisə kağızı verdi Kərbəlayı Məmmədəliyə ki, göndərsin vətənə.

Kərbəlayı Məmmədəli kağızı götürdü və getdi makulu Hacı Əli adlı tacirin dükanına və kağızı Hacı Əliyə verib təvəqqül elədi ki, Makuya gedən olsa, kağızı versin aparsınlar Şahtaxtında versinlər çayçı Məşədi İskəndərə ki, Məşədi İskəndər göndərsin “Ərəblərə”, onun anasına.

* * *

Aradan bir ay keçdi. Gündə bir dəfə Kərbəlayı Məmmədəli axşamlar işdən evə gələndə Pərinisə soruşdu:

– A kişi, kağızdan bir xəbər varmı? – Kərbəlayı Məmmədəli cavab verərdi ki:

– Bir xəbər yoxdu.

Əvvəl vaxtlar Kərbəlayı Məmmədəli belə cavab verəndə arvadı deyərdi:

– Yalan deyirsən, – və Kərbəlayı Məmmədəli and içərdi ki:

– On iki imam haqqı yalan demirəm:

Arvad genə deyərdi ki:

– Yalan deyirsən–və Kərbəlayı Məmmədəli cavab verərdi:

– Həyə yalan deyirəm, atama nəhlət! – Arvad deyərdi:

– Bəlkə heç kağızı göndərməmişən? – və Kərbəlayı Məmmədəli cavab verərdi ki:

– Qoy qardaşın Kərbəlayı Rza getsin makulu Hacı Əlidən soruşsun görsün, göndərmişəm ya göndərməmişəm.

Axır vaxtlarda da Kərbəlayı Məmmədəli deyəndə “kağızdan bir xəbər yoxdu”, Pərinisə başları əri ilə dava-mərəkə eləməyə ki, “yəqin kağızdan xəbər var, amma sən məndən gizləyirsən”. Dəxi burada and içməkdən başqa Kərbəlayı Məmmədəlinin özgə bir çarəsi olmazdı.

Bir gün sübh tezdən Pərinisə yuxudan ayılıb, başladı Kərbəlayı Məmmədəlini təpikləyib oyatmağa. Kərbəlayı Məmmədəli oturdu və başladı gözlərini ovuşdurmağa. Arvad ərinə dedi:

– Kərbəlayı Məmmədəli, indi bu gün kağızdan yaxşı xəbər çıxsa mənə nə verərsən?

Kərbəlayı Məmmədəli dedi ki:

– Hər nə desən, verərəm. – Pərinisə başladı ki:

– Bu gün yaxşı xəbər gələcək. – Əri soruşdu ki:

– Nə bilirsən? – Arvad cavab verdi ki:

– Yuxu görmüşəm. – Kərbəlayı Məmmədəli genə soruşdu ki:

– Nə yuxu görmüsən? – Pərinisə cavab verdi:

– Nə işin var nə yuxu görmüşəm? Amma mən bilirəm ki, bu gün yaxşı xəbər gələcək. – Genə Kərbəlayı Məmmədəli başladı yalvarmağa ki:

– Sən Allah, de görüm, nə yuxu görmüsən? – Pərinisə cavab verdi ki:

– Yuxumu demənəm. Desəm, çin olmaz.

Kərbəlayı Məmmədəli paltarını geyib, durdu getdi işə və günortadan iki saat keçmiş qayıdıb gəldi evinə. Pərinisə soruşdu:

– Nə var, nə yox? – Əri cavab verdi ki:

– Bir şey yoxdu.

Pərinisə gətirdi ərinin qabağına pendir-çörək qoydu və özü də oturdu ərinin yanında. Kərbəlayı Məmmədəli çörəkdən bir tikə ağzına qoyub başladı:

– Ay qız, bə sənin yuxun necə oldu? Bə deyirdin: bu gün xəbər çıxacaq?

Pərinisə belə cavab verdi:

– Kərbəlayı Məmmədəli, mən genə sənə deyirəm ki, yaxşı xəbər gələcək. Onnan ötrü ki, mən yuxuda həmişə qarqız görəndə şad oluram. Keçən həftə Sara bacım da yuxuda qarqız görmüşdü, əri Məşədi Haqverdi gəlib mollaya Sara bacımın yuxusunu nağıl eləmişdi. Molla demişdi ki, qarqız şadlıqdı. Mən də həmişə yuxuda qarqız görəndə sevinirəm. Xeyir olsun, yuxuda gördüm ki, rəhmətlik Şərəbanı əmidostum minib bir eşşəyə, bizə qonaq gəlib. İndi gəlməsin. Rəhmətlik məni çox istərdi. Hə... eşşəyin üstə yekə-yekə çuvallar çatılmışdı; elə yekə çuvallar idi ki, nə bilim bu dam boyda...

Kərbəlayı Məmmədəli qah-qah çəkib dedi:

– Ay qız, ay qız, dam yekəlikdə də çuval olar? Qah-qah-qah...

Pərinisə başladı and içməyə:

– Yalan deyənin atasına nəhlət! Vallah, yalan demirəm. Elə bu dam yekəlikdə idilər. Hə... mən çıxdım rəhmətliyin qabağına və dedim, – indi çıxmayım və indi deməyim, – dedim: ay əmidostu, sənhəz-rət Abbas, bu nə xəcalətlikdi mənə verirsen? Rəhmətlik gəlib məni qucaqladı. – İndi qucaqlamasın. – O üzümdən öpdü, bu üzümdən öpdü və qarqızların bir yekəsini gətirib verdi mənə. Allah rəhmət eləsin, torpağı sanı yaşıyasan, məni çox istərdi; indi istəməsin.

* * *

Pərinisə bu sözləri deməkdə idi, Kərbəlayı Məmmədəlinin qulağına “hoqquş...hoqquş...” səsi gəldi. Ər-arvad üzlərini həyəət tərəf çöndərüb gördülər ki, həyəətə bir ulağ girdi, ulağın üstündə bir arvad və yanında bir kişi.

Pərinisə və Kərbəlayı Məmmədəli əvvəl bilmədilər ki, bu gələnlər kimdirlər; hətta Kərbəlayı Məmmədəli zarafatla dedi ki:

– Ay qız, yuxun çin oldu. Budur Şərəbanı əmidostun sənə qarpız gətirir.

Pərinisə genə diqqətlə həyəət girənlərə baxıb, durdu ayağa. Kərbəlayı Məmmədəli də bir qədər diqqət eləyib birdən “vay!” – deyib qaçdı evin bucağına və istədi gizlənsin. Pərinisə hövlnak qaçdı ərinin yanına və bilmədi nə eləsin. Kərbəlayı Məmmədəli qaçdı akoşkaya tərəf və istədi akoşkanı sındırıb özünü salsın eşiyə. Sonra genə həyəətə baxıb, qayıtdı qapıya tərəf və göz-gözə verib özünü saldı həyəətə və başladı naçmağa. Ulağ üstə gələn arvad əlinə bir daş alıb, başladı Kərbəlayı Məmmədəlini qovlaya-qovlaya söyməyə:

– Köpək oğlu, arvad almağın bəs deyil, hələ götürüb mənə kağız yazıb acıq da verirsen?!

Arvadın yanındakı kişi də Kərbəlayı Məmmədəlinin üstünə hücum elədi. Arvad əlindəki daşın birini atdı Kərbəlayı Məmmədəliyə. Daş gedib dəydi toyuqların birinə. Kişi əlindəki ağacı tulladı Kərbəlayı Məmmədəliyə. Ağac gedib dəydi divara. Kərbəlayı Məmmədəli həyətin alçaq divarından aşıb düşdü o biri həyəətə və qaçdı.

Pərinisə evin içində başladı “havar”, “havar” deyib bağırmağa. Həyətdə arvad və kişi Kərbəlayı Məmmədəlini o cür söyürdülər, necə ki, küçədə on yeddi-on səkkiz yaşında müsəlman uşaqları aşıq oynayanda bir-biri ilə söyüşürlər.

Kərbəlayı Məmmədəlini qovlayan arvad onun “Ərəblər”dəki arvadı idi; həmin kişi də arvadın qardaşı idi.

Dəxi bilmirəm mərəkənin axırı hara çatdı.

23 noyabr 1906, Tiflis

DƏLLƏK

Sadiq kişinin on yaşında oğlu Məmməd vələlinin gözləri ağrıyırdı. Bir gün uşaq anasına dedi:

– Axı, Kərbəlayı Qasımın oğlu Əhmədın də gözləri ağrıyırdı. Dünən Əhmədınən arxın kənarında oynuyurduq. Əhməd burun qanadan otnan burnunu qanatdı. Elə burnundan bir az qan axan kimi, Əhmədın gözləri yaxşı oldu.

– Bala, get sən də burnunu qanat! – anası Məmməd vələliyə dedi.

Məmməd vələli getdi, otların içindən haman tikanlı otu tapdı, sol əli ilə otu soxdu burnunun deşiklərinə, sağ əli ilə yumruğunu düyüb vurdu sol əlinin altından və Məmməd vələlinin burnundan qan başladı axmağa.

Yarım saat qədərincə qan axdı. Məmməd vələli barmaqları ilə burnunun deşiklərini tutdu ki, bəlkə qan kəsilə, amma qan kəsilmək bilmədi. Axırı anasını çağırırdı. Anası dəxi qanın kəsilməyinə bir çarə tapmadı. Bu heyndə Sadiq kişi əlində ət səbəti bazardan evə ət gətirdi. Övrət üzünü tutdu Sadiq kişiyə:

– A kişi, gəl gör, Məmməd vələlinin burnunun qanına nə çarə eliyirik – kəsilmir; gəl bəlkə sən bir çarə tapasan.

Sadiq kişi oğlunun yanına yetişib, sağ əlinin barmaqları ilə yapışdı Məmməd vələlinin burnunun ucundan və qoymadı qan axsın. Amma qan burnunun içində şişib, genə yol tapıb başladı axmağa.

– A kişi, qaç bazara–övrəti başladı uca səslə Sadiq kişiyə deməyə. – Qaç tez Usta Hüseynin yanına. Onun həkimlikdə səriştəsi çoxdu. Tez qaç Usta Hüseynə de. Yoxsa uşağı qan aparar, evin yıxılar. Tez durma qaç və tez xəbər gətir.

Sadiq kişi əllərinin qanını arxda yuyub, üz qoydu həyətdən çıxmağa. Sadiq kişi o vaxt Usta Hüseynin dükanına yetişdi ki, usta bir müştərinin başını qırxıb qurtarıb, qanatdığı yerlərə pambıq düzürdü.

Sadiq kişi dükanın qabağında durub salam verdi. Usta Hüseyn kişini görcək onu müştəri hesab etdi və qoltuq cibindən aynanı çıxardı tutdu Sadiq kişinin qabağına. Sadiq kişi aynanı alıb və gözlərini yumub bir salavat zikr etdi və aynanı əvvəl sağ çiyininin, sonra sol çiyininin qabağına aparıb tutdu üzünün müqabilində və gözlərini açıb sol əli ilə başladı qırmızı saqqalını tumarlamağa və bir dəfə də salavat çevirib, aynanı qaytardı Usta Hüseynə və dedi:

– Ay Usta Hüseyin, bizim Məmməd vələlinin burnu qanıyib. Nə əlac edirik qan kəsilmək bilmir. Arvad məni yalvara–yalvara sənin yanına göndərib, bəlkə sən bir çarə tapasan.

Usta Hüseyin Sadıq kişidən aynanı alıb əvvəl ona təklif etdi ki, girsin dükana və otursun səkinin üstündə. Sadıq kişi dükana girib oturandan sonra, Usta Hüseyin onun yavığına yeriyib sağ əlini uzatdı və Sadıq kişinin borkünü götürüb qovzadı yuxarı. Sadıq kişi altdan–yuxarı baxırdı Usta Hüseyinin üzünə. Usta başını bulaya–bulaya dedi:

– Ax, ax, vay, vay! Yazığım gəlir gününə, ay Sadıq kişi! Bilmirəm sənin axırın nə günə qalacaq! Ay kişi, ya adını erməni qoy, xalq bilsin ki, sən müsəlman deyilsən, yoxsa əgər müsəlman olmaq istəyirsən, qardaş, bu müsəlmançılıq deyil ki, sən eliyirsən. Kişi, utanmırsan başuvun tükünü bu qədər uzadıb qırxdırmırsan? Hələ xəcalət çəkməyib deyirsən ki, Məmməd vələlinin burnunun qanı kəsilmir? O Allahın qəzəbidir ki, səni tutub. Yoxsa harda görsənən şeydir ki, burnunun qanı kəsilməyə? Sənin tək müsəlmanlar bundan da artıq bəlaya giriftar olacaqlar!

Bu sözləri deyə–deyə Usta Hüseyin balaca mis qaba soyuq su töküüb, Sadıq kişinin başını hər iki əlləri ilə ovurdu ki, tükləri yumşalsın. Sadıq kişi dinməz–söyləməz oturub başını əymişdi aşağı. Usta Hüseyin əllərini ətəklərinə silib götürdü ülgücü və başladı daşın üstə çəkib itiləməyə və sonra bir neçə dəfə də qayısa çəkib, Sadıq kişinin başını qırxmağa məşğul oldu və Sadıq kişiylə belə moizə elədi:

– Sadıq əmi! Müsəlmançılığın şərtləri çox ağırdır. Az bir adam bu şərtlərin hamısını əmələ gətirə bilər. Məsələn, başı tüklü saxlamaq heç bilirsən ki, necə böyük günahların biridir? Əvvəla budur ki, başını vaxtından–vaxtına qırxdırmıyanın evində heç xeyir–bərəkət olmaz. İkinci budur ki, insana növbənöv bədbəxtliklər üz verir. Mən nəyə deyirsən and içim ki, oğlunun qanının kəsilməməyi məhz tənbehdür ki, xudavəndi–aləm bu günahların qabağında sənə göndərib. Məndən sənə vəsiyyə: bir də belə qələtləri eləmə; yazıqsan, fağırсан. Yoxsa bir özgə cür bədbəxtlik üz verir, dəxi sonra peşmanlıq bir yerə çatmaz.

Usta Hüseyin, Sadıq kişinin başını qırxıb qurtardı. Sadıq kişi borkünü qoydu başına, iki qəpik çıxarıb uzatdı Usta Hüseyinə və dedi:

– Usta, Allah atana rəhmət eləsin.

Və Usta Hüseyin pulu alıb cavab verdi:

– Allah sənin də atana rəhmət eləsin.

Sadiq kişi üz qoydu evinə getməyə.

Həyəətə girib Sadiq kişi gördü ki, oğlunun qanı çoxdan kəsilib. Məmmədvəli bir uzun ağacdan at qayırib minmişdi, həyəti o tərəfə çapırdı, bu tərəfə çapırdı və hərdən bir at kimi kişnəyirdi.

PİRVERDİNİN XORUZU

Qasım əminin övrəti Həlimə xala çörək yapırdı.

Hər dəfə çörək pişirən vaxt Həlimə xala iki, ya bəlkə üç övrət qonşularından özünə mədədçi çağırardı və gahdan bir Təzəkənddən bacısı Zibeydəyə də xəbər verərdi ki, gəlib ona kömək eləsin.

Bu dəfə on putunun çörəyi gərək yapılaydı və Zibeydənin mədədə gəlməyi, əlbəttə, lazım oldu. Həlimə xala üzünü ərinə tutub dedi:

– A kişi, durma, min ulağı, get Zibeydəni gəti.

Məlumdur ki, çörək pişən günlər uşaqlar və itlər üçün bayramdır. İtlər üçün səbəbi vazehdir*, o ki qaldı uşaqlar, onların da məktəbə gəndənləri iki-üç gün evdə qalıb guya uşaq saxlayırlar. Qız uşaqları da mədədçi övrətlərin uşaqları ilə “qəcəmə daş”, “beşdaş” oynayırlar.

Qasım əmi dəsmalının içinə bir neçə çörək qoyub bağladı belinə və istəyirdi ulağı minə, on üç yaşında oğlu Pirverdi yapışdı eşşəyin quyruğundan və dedi:

– Vallah, dədə qoymayacağam gedəsən!

Qasım əmi oğlunun üzünə baxmayıb ulağı mindi və çünki gördü ki, ulağ tərpeşmir, üzünü oğluna tərəf çöndərüb soruşdu:

– Bala, niyə qoymursan gedəm?

Pirverdi cavab verdi:

– Həyə Zibeydə xalama desən ki, mənə bir xoruz gətirsin, onda qoyaram; yoxsa, vallah, qoymaram.

Qasım əmi “yaxşı” – deyib, hər iki ayaqları ilə ulağın qarnından dürtmələdi ki, yola düşsün, amma heyvan yerindən hərəkət etmədi; çünki Pirverdi bərk-bərk yapışmışdı ulağın quyruğundan. Qasım əmi üzünü oğluna tərəf çöndərüb and içdi:

– Oğlum, canın üçün xalava deyərəm sənə bir yaxşı çarxı xoruz gətirsin. Di izn ver gedim.

---

* Aydınır

Pirverdi quyruğu əlindən ötürdü.

İki saat yol gedib Qasım əmi yetişdi Təzəkəndə və istəyirdi bacanağı Kərbəlayı Məhəmmədin evinə yavıqlaşa, köhnə dostu Təzəkəndin prixod mollası Axund Molla Cəfərə rast gəldi və ulaqdan yendi. Molla ilə görüşüb və kəndə nədən ötrü gəlməyini deyib, Qasım əmi istədi ulağı sürə, amma Molla Cəfər əlindəki çilingi ilə ulağın başını öz evinə tərəf qaytarıb, yapışdı Qasım kişinin yaxasından ki, gərək bizə gedib, mənə qonaq olasan.

Vaqəən Qasım əmi çox ədəbli və söz eşidəndi; dostunun təklifini qəbul edib üz qoydu Molla Cəfərin evinə.

Molla Cəfər Qasım əmini evinə aparıb qayğanağa qonaq elədi. Çörək ortalıqdan götürüləndən sonra molla, qonağa bu sözləri başladı deməyə:

– Qasım əmoğlu, mən sənin işlərinə lap məəttələm. Kişi, havanın belə şiddətli istisində arvadın sözünə baxıb dörd ağac yolu gəlibsən ki, nə var–nə yox – övrətim çörək yapır. Gərək düşsən bu kənd mənim o kənd sənin, arvadın nə qədər qohum–qardaşı, cicisi, bacısı, xalası, bibisi, nəticəsi var – hamısını daşayıb tökəsən Danabaş kəndinə? Kişi, sən şeytan fələsisən məgər?

Qasım əmi başını aşağı əyib, barmaqları ilə xalçanın iplərini o tərəfə–bu tərəfə tumarlaya–tumarlaya Molla Cəfərə belə cavab verdi:

– Axund Molla Cəfər, yaxşı fərmayış buyurursan; ancaq, vallah, arvadın öhdəsindən gələ bilmirəm. Deyirəm axı, üzdənirəq, nə bilim nəyin qızı, on put onun xəmirini çörək yapmaq nə elə bir çətin işdi ki, gərək bacın da köməyə gələ? Elə ha deyirəm, başa gəlmir. Deyirəm canın çıxsın, bir gün də artıq işlə; daha neynim, sözümə baxmır.

– Ax, vay gününə Qasım əmoğlu, – Molla Cəfər deyir.

Bir qədər keçəndən sonra Molla Cəfər dik qalxıb dizləri üstə, sağ əlini uzatdı Qasım əmiyə və uca səslə dedi:

– Qasım əmoğlu, əlini mənə ver.

Qasım əmi başını mollaya tərəf qalxızdı və bir şey başa düşmədi.

– Qasım əmoğlu, əlini ver mənə.

Qasım əmi yavaşca, guya qorxa–qorxa əlini uzatdı Molla Cəfərə.

– Qasım əmoğlu, qoy səni evləndirim.

Qasım əmi ancaq başını buladı, amma bir söz demədi.

– Qasım əmoğlu, qoy Pərinisəni sənə siğə eliyim. Heç başımı tovlama. Deyirsən arvadın öhdəsindən gələ bilmirəm. Bax, arvadın

öhdəsindən belə gələrlər. Vallah, Pərinisəni alacağam sənə. Hərçənd yaşı bir az artıqdı, amma topuqları şam tirindən yoğundur.

Əvvəl Qasım əmi bir qədər çəm-xəm elədi; amma axırda razı oldu. Molla Cəfər balaca qızını göndərdi Pərinisəni gətirdi, siğəni oxudu və qərar qoydu ki, elə bu gün Qasım əmi təzə övrətini mindirsin haman ulağa və aparsın evinə. Qasım əmi genə bir az çəm-xəm eləyəndən sonra, buna da razı oldu.

Qasım əmi ulağı minib və Pərinisəni tərkinə alıb düzəldi yola və şam vaxtı yavıqlaşdı kəndinə. Oğlu Pirverdi kəndin kənarında durub gözünü dikmişdi yola və gözləyirdi ki, xalası ona çarxı xoruz gətirəcək. Uzaqdan atasını görüb sevincək qaçdı və Qasım əminin tərkindəki övrəti, xalası Zibeydə hesab edib, atıla-atıla qaçdı övrətin yanına və çarşovunun ucundan yapışıb dedi:

– Zibeydə xala, mənə xoruz gətirdin?

Pərinisə təəccüblə üzünü çöndərdi oğlana tərəf. Pirverdi xalası əvəzinə yad övrəti görüb gözlərini bərəltədi və bir qədər övrətə matmat baxandan sonra zırınpanı başlayıb özünü çırpdı yerə...

Az qalmışdı ki, həmin hekayəni tamam edəm, yoldaşım Mozalan gəlib dedi ki, dur ayağa gedək Qasım əminin övrətlərinin dava-mərəkəsinə tamaşa edək. Bu səbəbdən nağılımı tamam edə bilməyib burada qaldım.

FATMA XALA

Dünyada çox arvadların başmaqları düşüb, xah at üstə gedən vaxt, xah arabadan ya faytondan, xah dəmir yol ilə gedəndə.

Mənim bir dostum var, nağıl edir ki, bir neçə il bundan qabaq övrətlə Xorasana gedən vaxt övrətinin başmaqları otuz dörd dəfə faytondan düşdü, iyirmi bir dəfə dəmir yolda gedən zaman pilləkanları enib-çıxanda düşdü və yüz qırx altı dəfə İranda at yolu ilə gedəndə düşdü.

İndi də haman dostum deyir ki, birisi Xorasan səfərinin adını çəkən kimi övrətimin “A kişi, qoyma başmağım düşdü” çığırtısı düşər yadıma.

Mənim bir özgə dostum var, bu da həmişə mənə deyər: mən ömrümdə övrətim ilə birçə dəfə də nəinki səfərə, bəlkə həyətdən küçəyə də çıxmamışam.

Soruşuram niyə, deyir-məhz ondan ötrü ki, qorxuram arvadım birdən çıxıra “A kişi, qoyma başmağım düşdü”.

Xülasə dünyada çox arvadların başmaqları düşüb. Yəni vaqiən başmağın düşməyi nə bir elə böyük eyib ya bədbəxtlikdir? Başmaqdı düşdü, deyərsən “A kişi, qoyma başmağım düşdü”, kişi də fayton olsa faytonu saxlar, dəmir yol qatarı olsa dəmir yol qatarını saxlar (hərçənd bu evi xarab dəmir yolu sürənlər heç sözə baxan adam deyillər).

Bəli, dünyada çox arvadların başmağı düşüb, amma vallahı, billahı başmağın düşməyindən heç bir kəsin başına o qədər müsibət gəlməyib, nə qədər ki, Fatma xalının başına gəlib.

Fatma xalının əri Qatır ürküdən şəhərinin sakini Kərbəlayı Xalıqverdi Təzəkli kəndindən bir at almışdı. At gözəl at idi, amma bircə eybi var idi: həmişə fürsət tapan kimi təzə sahibin evindən çıxıb düz gedib çıxardı Təzəkli kəndinə – köhnə sahibi Məşədi Nurəlinin evinə. Sonra Kərbəlayı Xalıqverdi gedib dübarə Təzəkliyə atı gətirirdi evinə.

Bir gün Fatma xala üzünü Kərbəlayı Xalıqverdiyə tutub dedi: a kişi, sən Allah, məni bir apar Heydərləli pirinə, indi Allaha şükür at almısan, piyada ki getməyəcəksən. Əvvəl Kərbəlayı Xalıqverdi cavab verdi, ay arvad sən Allah əl çək, amma axırda razı oldu.

Qatırlı şəhəri ilə Heydərləli pirinin arası iki saatlıq yoldur.

Şəhərdən çıxanda Qurbağalı çayına kimi Təzəkli kəndinin yoludur, sonra çayı keçib Dovşantutan kəndinə tərəf bir saat qədərincə yol gedib Heydərləli pirinə çatır.

Heydərləli piri çox kəramətli pirdi. Bu pirin barəsində çox söz danışmaq olardı, amma şamaxılıların xatirəsi üçün danışmırıq.

Kərbəlayı Xalıqverdi atı çəkdi küçəyə və arvadı Fatma xalanı tərkinə alıb düşdü yola.

Ər və övrət söhbət edə-edə gedirdilər. Ər məsələn belə söhbət edirdi: Fatma, deyəsən at bir az axsayır, mən elə bilirəm ki, nalbənd usta Əli atı mıxa salıb.

Övrət belə söhbət edirdi: a kişi, sən Allah bir mənə de görüm, bu başıdaşlı nalbəndlər necə qorxmuyur atın qıçlarına mıx vururlar: bəlkə birdən at təpik atdı?

Kərbəlayı Xalıqverdi cavab verdi ki, Allah adamı saxlasa adama heç zad olmaz.

Bir qədər bu cür söhbət edə-edə getməkdə idilər ki, birdən naqafil Fatma çıxırdı: A kişi, qoyma, başmağım düşdü. Kərbəlayı Xalıqverdi atı

saxlayıb çöndü yola baxdı, amma bir şey görmədi. Atdan yerə düşüb övrətinə dedi ki, sən yapış cilovdan atı saxla, mən başmağı axtarım.

Fatma xala bu sözləri eşitcək tez cavab verdi: yox, yox başına dolanım, mən qələt edərəm, mən əlimi cilova vura bilmərəm. Kişi cilovu atın boynuna salıb dedi: eybi yoxdu, sən tərpnəməsən, at durar. Və özü geri qayıdıb başladı başmağı axtarmağa. At bir qədər durub bir qədəm götürdü. Fatma xala çığırdı: “Ay aman!”. At bir qədəm də götürdü. Fatma xala qışqırdı: “Ay aman”. Sonra at başladı yavaş-yavaş qabağa hərəkət etməyə. Bir az da keçəndən sonra Kərbəlayı Xalıqverdi övrətindən o qədər uzaq düşdü ki, Fatma xalanın bağirtısı dəxi onun qulaqlarına çatmadı.

Heyvan köhnə vətəndəki axurunu yadına salıb bir baş Təzəkli kəndinə çarpanmaqda idi. Yazıq Fatma xala hər iki əllərini yuxarı qaldırıb “ay aman” deyər-deyər nərə çəkirdi.

At Fatma xalanı götürüb qaçmaqda olsun, gələk Təzəkli kəndinə.

Atın köhnə sahibi Məşədi Nurəli oturmuşdu küçədə öz qapısının qabağında və kənd mollası Molla Qurbanqulu ilə söhbət edirdi. Bunlardan savayı burada məhəllə əhlindən genə bir neçə kəndli oturub mollanın söhbətinə qulaq verirdilər. Molla Qurbanqulu belə danışırdı:

– Arvad nədi, həyətdən küçəyə çıxdı nədi, hələ bir para binamus müsəlmanlar övrətlərini yanlarına salıb aparırlar qohum-qardaş evinə.

Kəndlilərin biri üzünü Molla Qurbanquluya tutub dedi: – A molla, and olsun bizi yaradan məxluqə, mən bircə dəfə də, ayıb olmasın sizdən də, Cəfərin anasını heç bir yerə aparmamışam. O biri kəndlilər də and içdilər ki, bir belə günah iş görməyiblər.

Molla Qurbanqulu başladı:

– Övrətinki odur ki, qatasan evə, qapısını qıfıllayasan.

Məşədi Nurəli üzünü tutdu mollaya və dedi “a molla, yaxşı fərmayış ərz edirsən, bəlkə lazım oldu, məsələn, arvad gedib çeşmədən su daşsın, onda pəs qapını qıfıllayandan sonra axı arvad dəxi eşiyə çıxıb bilməz ki, məsələn gedib su gətirsin”.

Molla Qurbanqulu ucadan cavab verdi: pəh, axmaq-axmaq danışmağa pul verməmişən? Övrət nədi, küçəyə çıxıb su gətirdi nədi. Suyu canın çıxsın özün daşı. Övrətə də etibar var ki qoyasan çıxıb küçəyə? Övrətinki odur ki, qatasan dama, qapısına qıfıl vurub açarını qoyasan cibinə.

Bir qədər də söhbətdən sonra Molla Qurbanqulu Məşədi Nurəlidən soruşdu: Məşədi Nurəli, atı kimə satdın? Məşədi Nurəli cavab verdi ki,

atı Qatır ölküdənli Kərbəlayı Xalıqverdiyə satıbdır. Molla Qurbanqulu Kərbəlayı Xalıqverdinin adını eşitcək başladı onu bu cür tərifləməyə:

– Bax nə demişəm, əsil müsəlman Kərbəlayı Xalıqverdidir. Mən o kişini çoxdan tanıyıram və Qatır ölküdənə gedəndə də həmişə Kərbəlayı Xalıqverdiyə qonaq olaram. Kişi doğrudan da Allah bəndəsidir. Heç bir dəfə də olmayıb ki, mən onun övrətinin ya bir səsini eşidim, ya boyunu görəəm. Ay Məşədi Nurəli, halal olsun o atı ki, Kərbəlayı Xalıqverdiyə satıbsan.

Mollanın bu sözlərini Məşədi Nurəli də təsdiq elədi və dedi ki, vaqiən Kərbəlayı Xalıqverdi çox dindar və namuslu adamdır.

Kəndlilər bu söhbətdə idilər, gördülər ki, at tappıltısı gəlir. Yola tərəf baxıb gördülər ki, bir müsəlman övrəti at üstə oturub çapır. Kəndlilər hamısı birdən dedi: “Nəhlət sənə kor şeytan”. Molla Qurbanqulu dedi: Əstafürulla.

Atın üstündəki övrət bizim Fatma xala idi. Yazıq övrət qorxa-qorxa ikiəlli yapışmışdı yəhərin qaşından və bu səbəbdən üzünü örtə bilmirdi. Kəndlilərə yavuqlayıb biçərə övrət utana-utana bir baxdı kəndlilərin üzünə və qızara-qızara, baxdı mollanın üzünə.

At, Məşədi Nurəlinin qapısına yetişib özünü soxdu həyəətə, Molla Qurbanqulu bir qədər mat-mat baxır həyəətə girib getdi başını soxdu çardağın altındakı öz axırına və daraşdı ot və saman çöplərini axtarıb yeməyə.

Sonra Məşədi Nurəlinin övrəti və bir neçə sair övrətlərindən yığışıb bir tövr Fatma xalanı atdan yendirdilər.

Yarım saatdan sonra Kərbəlayı Xalıqverdi də gəlib çıxdı.

Yazıq Fatma xala!!!

Lağlağı

*“Molla Nəsrəddin”, 29 sentyabr, 6 oktyabr
1906, №26–27*

QURBANƏLİ BƏY

Qoqol, Allah sənə rəhmət eləsin!

Xəbər çıxdı ki, bu gün naçalnik gəlir kəndə və sonra məlum oldu ki, pristavın arvadının ad qoyulan gündür.

Kənddə şuriş düşdü. Kənd əhlindən bu gün çöl işinə gedən olmadı. Camaatın yarısı çıxmışdı kəndin kənarına və təpələrə dırmaşıb boylu-

yurdular ki, görsünlər gəlirmi naçalnik. Camaatın yarısı pristavın mənzilini əhatə edib durmuşdular. Qıraq kəndlərdən də camaat baxəbər olub yavaş-yavaş gəlirdilər.

Pristavın həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyəətə girmək heç kəsə izn verilmirdi.

Pristavın həyətinə it yiyəsini tanımırdı. Səsdən və qiylü-qaldan qulaq tutulurdu: bir yanda quzular mələyirdi, bir yanda qıçları bağlı cücə və toyuqlar bağırırdılar, bir yanda qlavaların atları kişnəyirdilər. Bir tərəfdən pristavın qulaqları uzun tulararı gah qlavanın üstünə atılıb “haff” eləyirdilər, gah katdanın üstünə tullanıb “haff” eləyirdilər. Hərdən bir pristavın arvadı balkona çıxıb nazik səsle çıxırırdı: “tişə”; yəni “yavaş”. Və sonra genə girirdi içəri.

Pristavın aşpazları, bellərində ağ önlük hərdənbir həyəətə çıxıb qlavanın birinə deyirdi:

– Tez yarım girvənkə zəfəran tap.

Qlava “baş üstə” deyib, əvvəl bir başını salırdı aşağı, sonra mirzəsinə üzünü tutub buyururdu:

– Ada, Mirzə Həsən, durma tez şəhərə adam göndər, yarım girvənkə zəfəran gətirsin.

Bir az keçirdi, bir ayrı aşpaz əlində katlet bıçağı qlavanın birinə üzünü tutub buyururdu:

– Qlava, dörd-beş yüz yumurta lazımdır.

Qlava sevincək əlini uzadırdı həyətdəki səbətlərə və cavab verirdi:

– Nə danışsən? Burada mindən artıq yumurta var.

Birdən qaçaq düşdü; dedilər “naçalnik gəlir”. Qlavalar çıxdılar qarıya, xanım çıxdı balkona, tularlar hücum çəkdiilər adamların üstünə və bir qədər keçdi guya qurbağanın gölünə daş atdılar; çünki bu gələn naçalnik deyilmiş, özgə mahalın pristavı imiş. Pristav atdan yenib girdi həyəətə və balkona çıxıb xanıma rusca bir neçə söz deyib özü də güldü və xanımı da güldürdü. Və sonra hər ikisi girdi içəri.

Genə katlet bıçaqlarının taqılıtsı, adamların tappılıtsı, atların kiş-nəməsi, cücə-toyuqların və qlavaların bağirtısı və tularların hafiltısı qarışdı bir-birinə. Bir ucdan təzə gələn qlava və katdalar atdan yenib, dolu xurcunları doldururdular həyəətə. Bir ucdan kəndlilər dallarında qab-qazan, xalı və palaz daşıyırdılar. Bir ucdan kəndlilər həyətin di-

bində quzuları və toyuq-cücələri yan-yana yığıb öldürüb təmizləyirdilər.

Birdən qaçaqaç düşdü; dedilər “naçalnik gəlir”. Qlavalar qaçdılar qarıya, xanım və qonaq çıxdılar balkona, tulalar tullandılar həyəətə və bir qədər keçdi genə qurbağanın gölünə daş atdılar; çünki bu gələn naçalnik deyilmiş, kazak böyüyü bir əfsər imiş. Bu da atdan yendi, qaçaqaça çıxdı balkona və xanımın əlini öpüb, kefini soruşdu və sonra girdilər otağa.

Bir qədər keçdi genə qaçaqaç düşdü; genə dedilər “naçalnik gəlir”. Amma bu da yalan oldu. Adamları araladılar, bu qonaq da girdi həyəətə. Bu da “Qapazlı” kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi.

Bəy həyəətə girən kimi baxdı bir sağa, bir sola. Tulaların biri qaçıb gəldi Qurbanəli bəyin qabağına və başladı bəyin ayaqlarını yalamağa. Bəy əyilib itin başını tumarladı və dedi:

– Malades sobak, – və sonra qalxıb xanımı balkonda görüb çıxırdı:

– İzdrasti! – və bökünü götürüb sağ əlilə qalxırdı yuxarı və qışqırdı:

– Urra! – Sonra qalxdı balkona və xanıma baş əydi. Xanım əlini uzatdı Qurbanəliyə. Bəy xanımın əlini alıb rusca dedi:

– Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökrəm, ay xanım.

Xanım bir az güldü və dedi:

– Spasibo.

Bəy bir ah çəkəndən sonra hər ikisi girdi içəri.

Bir az keçdi, mahal həkimi gəldi, sud pristavı gəldi, iki uçitel gəldi, genə bir əfsər* arvadı ilə gəldi, genə bir özgə həkim arvadı ilə gəldi.

Bir az keçdi genə qaçaqaç düşdü; dedilər “naçalnik gəlir”. Qlavaların biri at üstə çaparaq gəlib özünü saldı yerə və həyəətə soxulub qaçdı xanımın qabağına və çıxırdı:

– Naçalnik idyot.

Xanım bir girdi içəri, bir çıxdı balkona. Qonaqlar da çıxdılar həyəətə və qaçdılar qarıya. Tappılıt, şaqqılıt və cığır-bağır, qoyma, dinmə, çəkil, gəl, get... axırda bir yoğun çinovnik girdi həyəətə, yeridi xanıma tərəf, sol əli ilə bökünü çıxardı sağ əlini uzatdı xanıma və xanımın əlini öpüb qonaqlarla bir-bir əl-ələ verib qalxdı balkona və girdi otağa.

---

* Zabit

Naçalnikdən sonra genə bir neçə qonaq gəldi. Bunların da bir neçəsi arvadları ilə gəlmişdilər.

Qonaqlar yığışmışdılar zal otağına. Ortaya düzülmüşdü stollar və stolların üstünə düzülmüşdü növ-növ şirin çörəklər, suxarılar, paxlavalılar, halvalar, kanfetlər, lumu-partaxallar, quru yemişlər. Stolun üstünə qoyulmuşdu yekə samavar və qulluqçular çay töküüb qoyurdular qonaqların qabağına.

Naçalnik oturmuşdu yumşaq divanın üstündə, pristavın arvadı oturmuşdu onun yanında, qonaqlardan da bir neçəsi düzülmüşdü bunların yanına və naçalnik qabağındakı stəkanın qəndini qarışdıraraq qarışdıraraq pristavın arvadı ilə söhbət edirdi.

Bu heyndə küçədən açıq akoşkalardan bir at kişnəməsi qalxdı. Bundan sonra bir ayrı at daha da ucadan başladı kişnəməyə. Qonaqların bir neçəsi akoşkadan baxdılar küçəyə. Atlar daha da ucadan başladılar kişnəməyə. Qurbanəli bəy akoşkadan başını çıxartdı küçəyə və çığırdı:

– Ədə Kəblə Qasım, heyvan oğlu heyvan, atı kənardə dolandır, yoxsa əlindən qurtarıb qaçar.

Bir az keçdi, atlar daha da şiddətlə başladılar çığıрмаğa. Qurbanəli bəy atlardan bərk başladı nökrinə çığıрмаğa və qonaqların hamısı qaçdılar akoşkalara qabağına.

Küçədə tövlənin qabağında bir strajnik bir ağ atın cilovundan yapışıb dolandırır. Bu at naçalnikin atı idi.

Qurbanəli bəyin nökrü bir kəhər atın cilovundan yapışıb bir az kənardə dolandırır. Bir-iki kəndli də bir az kənardə bir ayrı atların cilovlarından yapışıb dolandırıldılar. Akoşkanın qabağında kəndlilər düzülüb pristavın akoşkalara baxırdılar.

Hərdən bir naçalnikin atı kişnəyə-kişnəyə qabaq ayaqlarını döyür yerə və Qurbanəli bəyin atına baxıb, hirsindən cilovu gəmirtiləyirdi. Qurbanəli bəyin atı hərdən bir nərə tərüb, qabaq ayaqlarını qaldırırdı havaya və az qalır ki, Kərbəlayı Qasımı da göyə qaldırsın. Kərbəlayı Qasım da bərk-bərk cilovdan yapışıb çığırdı:

– Buna bax ha!

Naçalnik gördü ki, kəhər at Qurbanəli bəyin atıdır və üzünü Qurbanəli bəyə tutub soruşdu ki, atı neçə yaşındadır? – Qurbanəli bəy papirosunu yandıraraq naçalnikə dedi ki, atı bu il təzə dörd yaşa ayaq qoyur.

Genə naçalnik akoşkaya tərəf yeriyib, başladı Qurbanəli bəyin atına tamaşa eləməyə; sonra Qurbanəli bəyə çönüb dedi:

– Nə gözəl atdı!

Doğrudan, Qurbanəli bəyin atı gözəl at idi.

Qurbanəli bəy hər iki əlini sinəsinə qoyub naçalnikə cavab verdi:

– Peşkəşdi.

Naçalnik Qurbanəli bəyə dedi:

– Sağ ol – və genə başladı ata tamaşa eləməyə və genə Qurbanəli bəyə üzünü tutub soruşdu:

– Qaçmağı necədi? İti yüyürümü?

Qurbanəlibəy naçalnikə dedi:

– Ay naçalnik, əgər sənin mahalında bir belə yüyürən at tapılsa, mən bığlarımı qırxdırmasam qurumsağam.

Yarım saatdan sonra qonaqları çağırdılar xörək otağına. Otağın ortasında uzun xörək stolu, üstünə düzülmüşdü hər cür xörəklər və içkilər.

Pristavin arvadı oturdu stolun baş tərəfində. Xanımın sağ tərəfində naçalnik əyləşdi və qeyri qonaqlar da hərə bir yer tutub oturdular.

Naçalnik araq şüşəsini əlinə götürüb əvvəl öz fincanını, sonra pristavin arvadının, sonra xanımların və sonra qeyri qonaqların fincanlarını doldurub durdu ayağa və rumkasını xanımın rumkasına vurub dedi:

– Mübarək olsun xanımın ad bayramı.

Naçalnikdən sonra xanımlar və ağalar yerlərindən qalxıb həmin sözləri dedilər və sonra naçalnik və qeyriləri şüşələri başlarına çəkib boşaltdılar.

Pristavin arvadı fincanı götürdü əlinə, qonaqlardan razılıq elədi, amma Qurbanəli bəyə baxıb gördü ki, bəy araqını hələ içməyib. Xanım bəydən soruşdu ki:

– Niyə içmirsiniz?

Bəy gülə-gülə başını saldı aşağa və dinmədi. Naçalnik Qurbanəli bəyə baxıb qəh-qəh çəkib dedi ki:

– Yoxsa sən də fanatik müsəlmanlardansan, onun üçün içmirsən?

Qonaqlardan bir neçəsi güldü və bir neçəsi də dedi ki:

– Götür iç!..

Axırda Qurbanəli bəy rumkasını götürdü əlinə və dedi:

– A kişi, siz Allah bu nədi? Buna bizdə üskük deyərlər ki, arvadlar barmaqlarına geyib tikiş tikərlər; yoxsa bizlərdə bunnan araq içməzlər.

Qonaqlar bu sözləri eşidib genə qəh-qəh çəkib güldülər və pristavın xanımı dedi:

– Da, da, doğrudur. Gunah məndədir. Qurbanəli bəy rumkaynan araq içməz.

Bu sözləri deyəndən sonra xanım bir çay stəkanı aparıb qoydu bəyin qabağına və araqla doldurub verdi bəyə. Qurbanəli bəy stəkanı götürüb dedi:

– Bax, buna nə demişəm?!.. Yoxsa üsküyü qoyublar mənim qabağıma ki, nə var, nə yox...

Qonaqlar genə gülüşdülər və Qurbanəli bəy araqı çəkdi başına, stəkanı qoydu yerə və çörəkdən bir tikə götürüb tutdu burnunun qabağına.

Ağalar və xanımlar məşğul oldular yeməyə, içməyə və eşikdə də toy və zurnanın səsi ucaldı. İki saatdan sonra qonaqlar qalxdılar ayağa, düzöldülər akoşkanın qabağına və başladılar tamaşa eləməyə.

* * *

Baharın ikinci ayı idi. Çiçəklərin və otların ətri qarışmışdı bir-birinə, çeşmələrin səsi qarışmışdı quşların səsinə. Hərdən bir zurnanın səsi ucalıb, özgə səslərin hamısını batıl eləyirdi. Zurna sakit olan kimi adamların səsi ucalırdı. Evin qabağında, çayın kənarında, çəmənin üstündə bir neçə fərş döşənmişdi. Bir tərəfdə üç yekə samavar qoyulmuşdu və yanlarında otuz-qırx stəkan-nəlbəki, nimçələr, qəndlər, mürəbbələr, şirin çörəklər, lumu-partaxallar, kanfetlər, qurabiyələr və qeyri çay ilə və çaysız yeməli şeylər, yağlar, xamalar, qaymaqlar, quru yemişlər düzülmüşdü. Ətrafdan qoyulmuşdu yasdıq və balışlar. Bir tərəfdə qlavalər tatarı əllərində kəndliləri döyə-döyə bir yerə yığırdılar ki, əl-ələ verib yallı getsinlər.

Ağalar və xanımlar akoşkalarda görünən kimi kəndlilər “urra” deyib papaqlarını atdılar göyə və yapışdılar yallı getməyə. Pristavın xanımı qonaqlara təklif elədi ki, buyursunlar, çayın kənarında başladılar yallı getməyə.

Ağalar və xanımlar yendilər. Kəndlilər genə “urra” çəkib qarışdılar bir-birinə və sonra genə başladılar yallı getməyə.

Qurbanəli bəyin nökrəri Kərbəlayı Qasım kənardə durub, əllərini qoymuşdu ciblərinə, baxırdı və Qurbanəli bəyi görcək ikiqat əyildi.

Bəy papirosunu ağzına alıb Kərbəlayı Qasıma işarə elədi. Kərbəlayı Qasım qaçıb gəldi ağasının yanına və spıçkanı cibindən çıxarıb yandırdı və tutdu ağasının qabağına. Bəy papirosu yandırır dedi:

– Axmaq oğlu, axmaq, bə sən niyə yallı getmirsən?

Kərbəlayı Qasım başını əydi aşağı və dedi:

– Ay ağa, mən qocalmışam. Daha mənə yallı getmək yaraşmaz.

Bəy papirosunu göyə üfləyib yapışdı Kərbəlayı Qasımın çiyindən və çəkə-çəkə apardı yallı gedənlərin yanına və dedi:

– Yapış, heyvan balası, heyvan! Yoxsa vallah döyə-döyə səni öldürərəm!

Kərbəlayı Qasım yapışdı kəndlilərin əlindən və istər-istəmöz başladı onlarla bir yerdə dolanmağa. Qurbanəli bəy özü də dəstənin başından yapışib başladı atılıb düşməyə. Pristavın arvadı Qurbanəli bəyə çəpik çaldı. Naçalnik də qəh-qəh çəkib güldü və başladı çəpik çalmağa. Özgə qonaqlar da çəpiyi tutub başladılar gülməyə. Qurbanəli bəy özü ağzını göyə açıb qəh-qəh elədi və çığırdı:

– Ay xanım, mən istəyirəm sənəin sağlığına içim. Buyur mənə çaxır gətirsinlər. Urra, urra!

Nökərlər butulkaları başladılar daşımağa. Qurbanəli bəy bir stəkan içib genə başladı fırlanmağa, genə başladı dolanmağa.

Bir qədər keçdi, genə bir stəkan içib çığırdı:

– Xanımın sağlığına – və genə başladı dolanmağa bir qədər keçəndən sonra yorulub çəkildi kənara və bir stəkan çaxır doldurub nökrəi Kərbəlayı Qasımı çağırır və dedi:

– İç.

Kərbəlayı Qasım başladı yalvarmağa:

– Ay ağa, sən bilirsən ki, mən içməyəm. Aman günüdü, mənəi çövür balovun başına, mən içə bilmənəm.

Bəy bir qədər də nökrəini yaxalayıb gördü ki, içmir və çaxırın bir azını tökdü Kərbəlayı Qasımın üstünə və bir azını da özü içdi.

Ağalar və xanımlar məşğul oldular çay içməyə. Qurbanəli bəy də gedib bir tərəfdə oturdu və üzünü naçalnikə tutub dedi:

– Mənim nökrəim Kərbəlayı Qasım lap biqeyrətdi. Mən indiyə kimi nə qədər eləmişəm ona bir qətrə çaxır içirdə bilməmişəm. Deyirəm ki, axı, ay axmaq, sən ki, üzümü yeyirsən, axı bu nədi ki? Üzüm suyu deyil məgər? Nə qədər eləyirəm, içmir.

Naçalnik Qurbanəli bəyə cavab verdi ki, Kərbəlayı Qasım qanmır, avamdı. Qurbanəli bəy qəh-qəh çəkdi və dedi:

– Necə qanmır? Çox yaxşı qanır. O məgər qanmır ki, çaxır üzüm-dən qayrılır? Çox əcəb qanır. Ancaq biqeyrətdi, onun üçün içmir.

* * *

Yarım saata kimi ağalar və xanımlar çay içməyə və söhbətə məşğul oldular. Kəndlilər də yallı gedirdilər. Xanımların biri hərdənbir əllərini basırdı qulaqlarına və ərinə şikayət edirdi ki, “zurnanın səsindən az qalır qulaqlarım tutulsun”. Pristav xanımın gileyini başa düşəndən sonra toyçulara çıxırdı ki, daha çalmasınlar. Toyçular sakit oldular.

Toyun səsi kəsilməyə Qurbanəli bəy üzünü toyçulara çöndərərək çıxırdı:

– Ədə, çalın, namərdlər!

Pristav bəyə dedi ki, toyun səsi xanımlara xoş gəlmir, qoy çalmasınlar. Qurbanəli bəy durdu ayağa, pristava dedi:

– Mən ölüm qoy çalsınlar, mən istəyirəm oynayam.

Pristavın cavabını gözləməyib Qurbanəli bəy toyçulara çıxırdı:

– Ədə, çalın! “Uzun dərə” çalın.

Toyçular hazırlayırdılar çalmağa. Naçalnik durdu ayağa və bərkünü başına qoyub bəyə dedi:

– Bəy, hələ sonra oynarsan. Göndər nökrini sizin atınızı çəkib gətirsin, mən istəyirəm ata baxam.

Qurbanəli bəy sağ əlini qoydu gözünün üstünə və dedi:

– Naçalnik, qurbandı sənə mənim atım!

Bu sözlərdən sonra bəy nökrini çağırırdı:

– Kərbəlayı Qasım, tez get atı çək gətir, naçalnik baxsın.

Kərbəlayı Qasım qaçdı və tövlədən atı çıxartdı eşiyə. Naçalnik, pristav, Qurbanəli bəy, pristavların biri və xanımların biri getdilər atın yanına. Qurbanəli bəy ata yavıqlaşdı başladı atın alnını tumarlamaya. Naçalnik keçdi atın dalına, sonra keçdi qabağına və istədi ağzını açıb dişlərinə baxsın. At başını göyə qalxızdı çəkildi bir tərəfə. Qurbanəli bəy çıxırdı ata:

– Tərpənmə, axmaq!

Naçalnik genə çəkildi atın dal tərəfinə. Qurbanəli bəy yapışdı atın dodağından və ağzının bir tərəfini açdı və naçalnikə dedi:

– Naçalnik, buyur bax. Həyə inanmırsan, buyur bax bu il dördünə ayaq qoyur.

Naçalnik yavığa gəlib əyildi və başını uzatdı atın ağzına. At genə başını qovzadı göyə. Qurbanəli bəy hirslənib istədi atın ağzından bir yumruq vursun. At qabaq əllərini qaldırdı göyə və az qaldı noxtanı Kərbəlayı Qasımın əlindən qoparsın. Kərbəlayı Qasım asıldı noxtadan və çığırdı:

– Buna bax, ha!

Sonra naçalnik Kərbəlayı Qasıma dedi ki, bir az atı dolandırın. Kərbəlayı Qasım atı yavaş-yavaş çəkdi bir tərəfə. Heyvan Kərbəlayı Qasımın dalınca gedə-gedə hərdən alını sürtürdü Kərbəlayı Qasımın kürəyinə və hərdənbir o tərəfə-bu tərəfə baxıb kişnəyirdi.

Naçalnik Qurbanəli bəydən yenə atın qaçmağını soruşdu. Qurbanəli bəy baxdı naçalnikin üzünə və bir söz deməyib Kərbəlayı Qasımı çağırırdı. Kərbəlayı Qasım atı çəkdi yavığa və Qurbanəli bəy tez qalxdı atın üstünə və heyvanı təpiklədi. At durduğu yerdə bir neçə arşın fasi-ləni sıçrayıb, üz qoydu yola tərəf qaçmağa və yarım dəqiqənin içində gözdən itdi. Yarım dəqiqədən sonra Qurbanəli bəy çaparaq qayıdıb gəldi və atı sürüb az qaldı soxulsun qonaqlar oturduğu məclisə. Xanımlar çığırıb qaçırdılar bir tərəfə və Qurbanəli bəy tez atı saxlayıb özünü tulladı yerə və durdu naçalnikin qabağında. Naçalnik bəyə dedi:

– Moladets – və bəy cavab verdi:

– Naçalnik, bu nədi ki! Hələ sən mənim o biri atımı görməmişən. Bəlkə onu görəsən! Bu nədi ki, onun yanında.

Kərbəlayı Qasım atı çəkib apardı.

* * *

Hava qaraldıqdan sonra pristavın otaqlarında çıraqları yandırdılar və qonaqlar məşğul oldular kart oynamağa. Saat on birdə qonaqları genə dəvət elədilər xörək otağına və genə ağalar və xanımlar xörək stolunun ətrafına düzülüb başladılar şam eləməyə. Naçalnik cücənin ətindən bir-iki tikə yeyəndən sonra götürdü çaxır butulkasını və başladı əvvəl öz stəkanını, sonra qonşularının stəkanını doldurmağa və sonra ayağa durub stəkanı uzatdı pristavın arvadına tərəf və dedi:

– Bu gün bizim buraya yığılıb belə ləzzətlə vaxt keçirməyimizə siz səbəb olubsunuz. Buna cəhət mən bu stəkanı içirəm sizin sağlığınıza.

Bu sözləri deyib, naçalnik stəkanı vurdu xanımın stəkanına və çaxırı içib oturdu. Yavuşda oturan qonaqlar da stəkanlarını uzadıb xanımın stəkanı ilə çıqıldatdılar və içdilər. Qurbanəli bəy də yerindən qalxıb, dolu stəkanını götürüb vurdu xanımın stəkanına və xanımın başının üstündə durub dedi:

– Mən özümü bu gün xoşbəxt hesab eləyirəm ki, bu məclisdə varəm. Allah sənin ərin Mixail Pavloviçi bizim mahaldan uzaq eləməsin. Ondan ötrü ki, çünki nə qədər ki, Mixail Pavloviç bizim mahalda deyildi, bizim kəndlilər də bədbəxt idilər, mən də bədbəxt idim. Ondan ötrü ki, bilmirəm nədəndirsə keçən pristavları mən o qədər istəməzdim ki, Mixail Pavloviçi istəyirəm. Amma beş-on il bundan irəli burda bir pristav vardı; çox lotu oğlan idi. Mənə bir tula bağışlamışdı. Allah onu da sağ eləsin, səni də sağ eləsin, hamımızı sağ eləsin. İçirəm mən sənin sağlığına, a xanım, urra!

Bu sözləri deyəndən sonra Qurbanəli bəy çaxırı çəkdi başına və içəndən sonra stəkanı çöndərib ağzı yerə tərəf tutdu ki, görsünlər stəkanda bir qətrə də çaxır qalmayıb və keçib oturdu yerində. Bir qədər keçəndən sonra pristavın arvadı götürdü çaxırı və naçalnikin stəkanını, öz fincanını və qonşularının stəkanlarını doldurub üzünü naçalnikə tutdu və dedi:

– Mən özümü borclu hesab edirəm sizdən razılıq eləməyə ki, bu uzun yolu zəhmətlə buraya gəlib məni sərəfraz buyurubsunuz.

Sözlərini deyəndən sonra xanım fincanını tutdu dodaqlarının qabağına. Qonaqlar da stəkanlarını uzadıb vurdular naçalnikin stəkanına. Qurbanəli bəy yerindən qalxıb, əlində dolu stəkan gəlib durdu naçalnikin yanında və dedi:

– Naçalnik ağa, içirəm mən bu stəkanı sizin sağlığınıza. Allah da buna şahiddir ki, nə qədər bizim vilayətə naçalniklər gəlib – gedib, mən onların heç birini o qədər istəməmişəm. Naçalnik ağa, sən bizim başımızın sahibisən. Nə qədər ki, bizim mahalda camaat var, onlar hamısı sənin yolunda başlarından keçərlər. Mən özüm sənin yolunda oda girərəm. Qurban sənə mənim canım. Nə qədər ki, mən sağam nökrəm sənə. İçirəm mən bu stəkanı naçalnik ağanın sağlığına. Urra!

Bu sözləri deyən kimi Qurbanəli bəy stəkanı çəkdi başına, stəkanın ağzını çöndərdi yerə, guya bir qətrə də qalmadı; sonra gedib oturdu yerində.

Qonaqlar genə məşğul oldular yeməyə.

Bir qədər keçəndən sonra xanımın əri pristav götürdü çaxır şüşəsini, əvvəl öz stəkanını doldurdu, sonra qonşularının stəkanını doldurdu və sonra ayağa durub dedi:

– Ağalar və xanımlar! Məlumdur ki, bir düşmən istəyə bizim üstümüzə hücum çəkə, bizi saxlayan qoşunlarımız olacaq. Buna cəhət mən içirəm bu stəkanı bizim qoşunlarımızın əfsəri Nikolay Vasilyeviçin və onun xanımı Anna İvanovnanın sağlığına.

Pristav bu sözləri deyib stəkanı uzatdı bir əfsərə və onun yanında oturan arvada tərəf. Qonaqlar da habelə stəkanlarını çıxıqdadıb içdilər. Qurbanəli bəy də ayağa durub dolu stəkanını uzatdı əfsərə və arvadına tərəf dedi:

– Ay əfsər ağa, ay xanım, mən içirəm sizin sağlığınıza. Allah sizin kölgənizi bizim başımızın üstündən əskik eləməsin. Allah düşmən qabağında sizin qılıncınızı kəskin eləsin. Yəni mən bu sözləri ondan ötrü demirəm ki, düşməndən qorxuram. Hansı düşmən cürət eləyib mənim qabağıma çıxıb bilər?! Bu xəncəli mən soxaram onun qarına! Mən heç düşməndən qorxmuram. Sizin dövlətinizdən mən heç bir kəsdən qorxmuram. Nə qədər canım sağdır, mən nökrəm sənin xanımına. Sağ olsun Anna xanım, urra!

Bəy çaxırı çəkdi başına.

Bu qayda ilə ağaların və xanımların bir-bir sağlığına içdilər. Hər dəfə Qurbanəli bəy dururdu ayağa, hərənin barəsində bir nitq söyləyir, bir dolu stəkan içirdi və otururdu. Yavaş-yavaş çaxırın buxarı qalxdı bəyin başına və lap axırda bəy bərk kefləndi.

Qonaqların hamısının sağlığına içəndən sonra qonaqlar başladılar Qurbanəli bəyin sağlığına içməyə. Xanımlar bir-bir stəkanlarını uzadıb vurdular bəyin stəkanına. Qurbanəli bəy şadlığından az qaldı özündən getsin. Qonaqların hamısı bəyin sağlığına içəndən sonra bəy stəkanı yuxarı qalxızıb dedi:

– Ağalar və xanımlar! Siz ki, mənim sağlığıma içdiniz, qurban olsun sizə mənim canım. Mən ölənə kimi bu günü yadımdan çıxarmam. Amma, ağalar, mənim sizdən bir xahişim var. Mən ölüm, mənim sözümlü yerə salmayın. Mən sizin hamınızı sabah öz evimə qonaq təklif eləyirəm. Vallah, billah, atamın goru haqqı, mən bilmirəm necə sizin xəcalətinizdən çıxım?! Mən lap əriyib yerə girirəm ki, bu qədər xanım mənim sağlığıma içsin. Mən nəyəm ki, bu qədər xanım mənim

sağlığıma içsin? Mən bu xanımların ayağının torpağı da ola bilmənəm. Vallah, billah, atamın goru haqqı sabah bizə qonaq gəlməsəniz, mən özümü öldürərəm. Mən istəyirəm sizə qulluq eləyim. Mən istəyirəm sizə nökrəçilik eləyim. Sabah bizə gəlməsəniz, mən bu xəncəli soxaram qarınıma. Cənab naçalnik, səndən də çox təvəqqə eləyirəm, ay xanım, səndən də təvəqqə eləyirəm. Əfsər ağadan da eləyirəm. Anna İvanovna, qurban olsun sənə mənim canım, səndən də təvəqqə eləyirəm. Ağalar, xanımlar! Hamınızdən təvəqqə eləyirəm. Hər kəs gəlməsə, namərddi. Aman günüdü, özümü öldürərəm! Qurban olsun sizə mənim canım. Sağ olsun xanımlar. Urra! Urra!

Bəy stəkani çəkdi başına. Naçalnik siğarı damağına salıb, üzünü tutdu pristavın xanımına və dedi:

– Gələsən sabah qonaqlığa gedək, Qurbanəli bəyə qonaq olaq? – Xanım baxdı ərinin üzünə və dedi:

– Mən çox xoşhəlləqlə gedərəm. Yaxşı olar. Bəyin arvadını da görərəm. Görərəm necə paltar geyir.

Əfsər də arvadından soruşdu:

– Gedərsənmi? – Arvadı dedi:

– Gedərəm.

Qonaqların biri də dedi ki:

– Əgər bəy bizə bir yaxşı müsəlman plovu versə, gedərəm.

Qurbanəli bəy plov sözünü eşitcək tez qalxdı ayağa və çıxırdı:

– Necə plov? Necə plov? Atamın goru haqqı, sizə elə bir plov verərəm ki, ömrünüzdə yeməmiş olarsınız. Mənim aşpazım bişirən plovu kim bişirə bilər? İnanmırsınızsa Kəblə Qasımdan soruşunuz. Hanı Kəblə Qasım? Kəblə Qasım, Kəblə Qasım!

Qurbanəli bəy başladı ucadan Kərbəlayı Qasımı çağırmağa; guya ki, Kərbəlayı Qasım buradadır. Pristavın nökrələrindən biri içəri girib dedi ki, burada Kərbəlayı Qasım yoxdur. Bəy hirslənib nökrəyə dedi ki:

– Çağırın o axmaq oğlunu gəlsin.

Nökrə çıxdı getdi və bəy özü də qapıya tərəf yeridi. Pristavın arvadı bəyə dedi ki:

– Sən zəhmət çəkmə, nökrələr çağırarlar gələr.

Bəy genə başladı plovu tərifləməyə.

– Mən siznən mərc gələrəm. Həyə bir yanda elə plov yemiş olsanız, tüpürün mənim üzümə.

Qonaqlar güldülər. Naçalnik də gülə-gülə dedi:

– A bəy, söz yox ki, evdəki tərifi atını da bizə görsədersən.

Qurbanəli bəy naçalnikə yavıqlaşıb hər iki əllərini qoydu gözünün üstə və dedi:

– Bu gözlərim üstə, hansını bəyənsən, peşkəşdi. Lotu lotuyana deyirəm, mən təzvir-məzvir bilmənəm. Hansını xoşlasan, atamın goru haqqı peşkəşdi sənə.

Nökər girdi içəri və dedi ki, Kərbəlayı Qasım yatıb. Bəy nökrin üzünə baxıb əvvəl dinmədi və sonra xəncərinin dəstəsindən yapışdı dedi:

– Get, o haramzada oğlu haramzadaya de ki, bu saat durub bura gəlməsə, bu xəncəli gedib soxaram onun qarnına!

Nökər çıxdı eşiyə. Pristavın arvadı bəyə üzünü tutub dedi:

– Niyə biçarə kişini oyadırsan? Nəyə lazımdır?

Bəy cavab verdi:

– Ay xanım, başına dolanım, necə nəyə lazımdır? Ağzı nədi bu tezlikdə yatsın. Qoy gəlsin görək kimin hünəri var mənim aşpazım bişirən plovu bişirsən?!

Qonaqlar genə gülüşdülər.

Kərbəlayı Qasım şişmiş gözlərini bərəldib, girdi içəri. Ağası genə əlini xəncərin dəstəsinə aparıb dedi:

– Kəblə Qasım, mən səni öldürərəm!

Qonaqlar genə gülüşdülər.

Kərbəlayı Qasım əllərini döşünə qoyub, alçaq səslə dedi:

– Niyə, başına dönüm, ağa?

Bəy hirsli və uca səslə:

– Hələ soruşursan da niyə? Gəl gör bu ağalar nə deyirlər. Mən ha deyirəm ki, bizim Əli bişirən plovu heç kəs bişirə bilməz, bunlar inanmırlar.

Kərbəlayı Qasım alçaq səslə cavab verdi:

– Bəli, ağa, Əli yaxşı plov bişirir.

Qurbanəli bəy üzünü qonaqlara tutub sevincək və ucadan dedi:

– Di, gördünüz? Di, gördünüz? İndi sözünüz nədi?

Qonaqların çoxusu cavab verdi:

– Doğrudu, doğrudu, inanırıq.

Kərbəlayı Qasım çıxdı eşiyə.

Yarım saatdan sonra qonaqlar başladılar dağılmağa. Qurbanəli bəy atını və Kərbəlayı Qasım yabısını minib düşdülər yola. Bəy başını

saldı aşağı və başladı mürgüleməyə. Hərdən bir yuxudan ayılıb atı saxlayırdı, üzünü çöndərirdi Kərbəlayı Qasıma və deyirdi:

– Bu xəncəli soxaram sənın qarnına!

Çox vaxt Kərbəlayı Qasım cavab vermirdi və gah vaxt deyirdi:

– Niyə, başına dönüm, ağa?

– Bəy gah vaxt Kərbəlayı Qasıma cavab vermirdi, amma gah vaxt deyirdi:

– Kimin hünəri var Əli bişirən plovu bişirsin?!

İki saatdan sonra ağa və nöker yetişdilər kəndə. Kəndin içindən üç-dörd köpək hürə-hürə hücum çəkdiilər Qurbanəli bəyin üstünə. At hürküb özünü verdi bir tərəfə, az qaldı bəyi salsın yerə. Qurbanəli bəyin borkü düşdü yerə və Kərbəlayı Qasım özünü atdan salıb ağasının borkünü qalxızıb verdi bəyə. Qurbanəli bəy xəncərini sıyırıb, atını sürdü itlərin üstünə. İtlər başladılar qaçışmağa.

Yekə imarətin darvazasının qabağında atlar dayandılar. Kərbəlayı Qasım yerdən bir daş götürüb başladı qapını döyməyə. Yekəpapaq bir kişi qapını açdı və Qurbanəli bəyin yanına qaçıb yapışdı atın cilovundan. Qurbanəli bəy hələ atdan yenməyib, xəncərin tiyəsinı qalxızdı kişinin üstünə və dedi:

– Əli, bu xəncəli soxaram qarnına!

Nökəri cavab verdi:

– İxtiyar sənindi, ağa!

Sonra bəy atdan yenib girdi həyəətə və pilləkəni qalxıb girdi otağa. Bəyin qaravaşı bir qoca arvad çıxdı ağasının qabağına və dedi:

– Ay ağa, nə gec gəldin? Xanım səndən ötrü çox niyaran oldu.

Bəy xəncərin tiyəsinı arvada göstərib dedi:

– Gülpəri, bu xəncəli soxaram sənın qarnına!

Arvad dinmədi və çəkildi kənara. Bəy o biri otağa girib, gördü ki, arvadı paltarlarını soyunmamış dayanıb yastığa və yuxlayıb. Əvvəl gedib durdu arvadının yanında. O, xəncərin tiyəsinı arvadının üstünə qalxızdı dedi:

– Bu xəncəli soxaram sənın qarnına!

Arvad ayılmadı. Qurbanəli bəy dəxi dinmədi və xəncəri atdı yerə. Sonra borkünü çıxarıb atdı bir səmtə və başladı soyunmağa. Paltarlarını və çəkmələrini çıxarıb hirsələ hərəsini atdı bir yana, bir az su içdi və uzandı yerinə.

Bəyi yuxu tutdu.

Qurbanəli bəyin arvadı sübh vaxtı ayılıb gördü ki, əri gəlib yatıb; yavaşca paltarını geyib çıxdı eşiyə. Qaravaş süpürgə ilə həyəti süpürdü. Kərbəlayı Qasım əlində xəlbir tövlənin qabağında durub, arpa təmizləyirdi ki, aparıb versin atlara.

Aşpaz Əli aşpazxananın qapısının yanında əlində xəkəndaz samavara kömür salırdı. Həyətin bir tərəfində toyuq-cücələr dən yeyirdilər və sərçələr hərdənbir dəstə ilə toyuq-cücələrin yanına yenib başlayırdılar dənərdən yeməyə; amma bir səs eşitcək genə dəstə ilə qalxırdılar tut ağacına.

Qaravaş xanımı görcək əlində süpürgə getdi xanımın yanına, salam verdi. Xanım gözlərini ova-ova soruşdu ki, bəy nə vaxt gəlib yatdı? Qaravaş cavab verdi ki, gecədən çox keçmişdi ki, gəldi. Xanım Kərbəlayı Qasımı çağırdı. Kərbəlayı Qasım tövlədən çıxıb tez gəldi və baş yendirib durdu xanımın qabağında. Xanım Kərbəlayı Qasımdan soruşdu ki:

– Niyə belə gec gəldiniz? – Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Qonaqlıq çox uzun çəkdi, onun üçün gec gəldik. – Xanım genə soruşdu:

– Pristavın qonağı çox idimi? – Kərbəlayı cavab verdi:

– Bəli, xanım, çox idi. – Xanım soruşdu:

– Kim idilər qonaqlar? – Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Ay xanım, nə bilim, bir çoxlu böyük adamlar idi. Çoxlu xanım idi. Naçalnik özü də orada idi. Çox adam vardı. – Xanım genə soruşdu:

– Kəblə Qasım, xanımlar da elə kişilərnən bir yerdə oturmuşdular, ya ayrı oturmuşdular? – Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Yox, elə hamısı qarışmışdı bir-birinə.

Qaravaş bu sözləri eşitcək öz-özünə dedi:

– Bıy, aman Allah!

Xanım oturdu pilləkənin pilləsinin üstündə, Kərbəlayı Qasımı bir az yavığa çağırdı və dedi:

– Sən Allah, Kəblə Qasım, nağıl elə görək qonaqlıq necə keçdi, qonaqlara nə verdilər, ağan nə qayırdı, kimnən danışdı, nə danışdı? Sən Allah, Kəblə Qasım hamısını nağıl elə.

Kərbəlayı çuxasının ətəyini qalxıb ağzının və burnunun suyunu sildi. Tövlədən atlar başladılar bir-birinin üstünə çığırışmağa və Kərbəlayı Qasım üzünü tövləyə tutub çığırdı:

– Buna bax ha! – Xanım genə Kərbəlayı Qasıma dedi:

– Sən Allah, Kəblə Qasım, nağıl elə, görək.

Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– A xanım, dəxi nə deyim? Çox qonaq vardı. Nəçəlnik də orda idi.

Xanım genə Kərbəlayı Qasımdan soruşdu:

– Kəblə Qasım, urus arvadları bə kişilərnən nə danışdırlar? – Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Xanım mən nə bilim ki, nə danışdırlar? Mən onların axı dilini bilmirəm ki?

Xanım genə soruşdu:

– Kəblə Qasım, doğrusunu de görək, ağan da urus arvadlarıynan danışdı mı?

Kərbəlayı Qasım genə üzünü tövləyə tutub, çığırdı atların üstünə və xanıma cavab verdi:

– Ağam urus arvadlarıynan az danışdı; amma nəçəlniknən çox danışdı.

Aşpaz Əli samavarı gətirdi və çıxarıb qoydu pilləkənin üstə. Qaravaş süpürgəni dayadı divara, qalxdı pilləkənin üstünə və samavarı qalxızıb apardı evə. Aşpaz Əli yenib durdu xanımın qabağında və soruşdu:

– Xanım, bu gün nə pişirim?

Xanım qaravaşı çağırıb dedi:

– Bə Qurbanəli bəy gecə demədi ki, nə pişirək?

Qaravaş əlində çay qabı xanımın yanına gəlib cavab verdi:

– Gecə ağa elə hirsli idi ki, hələ məni istəyirdi öldürsün. – Xanım təəccüb elədi və dedi:

– Yaxşı, yaxşı, elə danışma! Dəli olmamısan ki!

– Vallah, a xanım, ağam evə girən kimi xəncəlini çıxartdı və mənə dedi: “Xəncəlnən səni öldürərəm!”.

Xanım bir qədər dinmədi və üzünü tutdu Kərbəlayı Qasıma:

– Kəblə Qasım, ağan niyə hirsələnmişdi?

Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Ağam heç zədə hirsələnmişdi. Ancaq kəndə yetişəndə köpək oğlunun itləri töküldülər üstümüzə və atlarımızı hürkütdülər.

Xanım durdu ayağa və dedi:

– Kəblə Qasım, yəqin ağan genə keflənmişdi. – Kərbəlayı Qasım cavab verdi:

– Xeyr keflənməmişdi.

Xanım girdi içəri və yavaşca Qurbanəli bəyin yanına yavıqlaşib gördü ki, bərk yuxudadır. Sonra çıxdı eşiyə və aşpaz Əliyə on altı qəpik verib dedi:

– Əli, get, iki girvənkə ət al gətir, bozbaş pişir!

Əli pulları aldı və dedi:

– Baş üstə.

Kərbəlayı Qasım və Əli üz qoydular aşpazxanaya tərəf getməyə.

* * *

Gün qalxdı, günorta oldu. Kərbəlayı Qasım həyətdə oturmuşdu tut ağacının dibində və hərdənbir daş götürüb atırdı ağacın başına və tut quşlarını qovurdu və hərdənbir yerə tökülən yetişmiş tutlardan götürüb yeyirdi. Qaravaş da gəldi Kərbəlayı Qasımın yanına və başladı tutları seçib yeməyə. Bir az keçdi xanım da gəldi bunların yanına və başını qalxızıb, bir qədər yetişmiş tutlara baxdı və Kərbəlayı Qasıma dedi ki, çıxsın ağaca, bir az tut silkələyib töksün. Qaravaş evdən bir çarşov gətirdi. Aşpaz Əli də bunların yanına gəldi və dedi:

– Siz çarşavı tutun, mən çıxım silkələyim.

Əli çıxdı ağaca. Xanım, qaravaş və Kərbəlayı Qasım çarşovu tutdular və Əli ağacın budağının birini tərپətdi və yekə-yekə yetişmiş ağ tutlar töküldü çarşava. Budağa bir iki təpik vurandan sonra Əli qalxdı bir az da yuxarı. Ağacın başından kəndin ətrafı əl içi kimi görünürdü. Bir tərəfdə düzölmüşdülər “Sapıç” dağları, dağların ətəyində “Sapıç” kəndi aşkar görünürdü. Kəndin aşağısında “Əhmədخان gölü” ağarırdı. Gölün yanında Hacı Heydərın dəyirmanı və meşəsi daha da aşkar görünürdü. Dəyirmandan “Qapazlı” kəndinə kimi düzölmüşdülər taxta-taxta yaşıl zəmilər, yoncalıqlar və qara şum yerləri. Bax, görürsən, gah burada, gah orada kotanlar və cütələr şum yerləri sürürlər.

Həmin tamaşagaha bir qədər nəzər salandan sonra Əlinin gözüne bir belə şey də sataşdı: Hacı Heydər dəyirmanının yanında kəndə sarı bir dəstə atlı gəlirdi. Əli əvvəl buna qulaq asmadı və başladı budağın birini silkələməyə. Amma sonra genə diqqət saldı və gördü ki, atlılar kənd əhlinə oxşamırlar. Bunu görüb, Əli üzünü tutdu aşağı və dedi:

– Kəblə Qasım, kəndə çoxlu atlı gəlir; amma kəndliyə oxşamırlar.

Kəblə Qasım, xanım və qaravaş bir qədər baxdılar bir-birinin üzünə. Xanım dilləndi:

Kəblə Qasım, çıx aşpazxana damına, gör neçə atlıdılar?

Kərbəlayı Qasım gedib qalxdı alçaq divara, oradan qalxdı aşpazxana damının üstünə və sağ əlini gözünün üstünə qoyub başladı diqqətlə yola baxmağa.

Kəndin yavığında Kərbəlayı Qasımın gözünə əvvəl iki atlı görünürdü. Bunlar atlarını bərk çapırdılar. Dəxi bunlardan savayı yolda bir şey görünmürdü. Amma bir qədər keçdi, “Mərəzə”nin yanında söyüd ağaclarının dalından bir dəstə atlı çıxdı. Bunların içində naçalnik və pristavların düymələri və xanımların şlyapaları aşkar bilinirdi. Kərbəlayı Qasım tez yendi aşağı, qaçıb gəldi xanımın yanına və tövsüyə-tövsüyə dedi:

– Xanım, bu gələnlər deyəsən elə dünənki qonaqlardı. – Xanım çarşovun ucunu saldı yerə, gəldi Kərbəlayı Qasıma yavıq və dedi:

– Dünənki qonaqların burda nə işləri var?

Kərbəlayı Qasım əllərini qoydu bir-birinin üstünə və cavab verdi:

– Mən nə bilim, a xanım?

Bu heyndə küçədə mərəkə qopdu. İtlərin hürüşməsi, adamların qaçışması, at tappılısı. Və bir az keçdi, küçə qarısı döyüldü.

Xanım qaçdı içəri və pəncərədən küçəyə baxıb gördü ki, küçə doludur atlılarla; hamısı rus qulluqçuları və rus xanımları. Kərbəlayı Qasım qarıya çıxıb gördü ki, dünən pristavın evindəki qonaqların hamısı gəlib dayanıb qarıya.

Xanım tez qaçdı eşiyə və Əlini çağıraraq dedi:

– Get, de ki, ağa evdə deyil.

Əli qaçdı küçə qarısına və xanım qaçdı evə, Qurbanəli bəyi oyatdı. Bəy “a...a...” eləyib çöndü o biri səmtə, arvadı dedi:

– A kişi, dur, dünənki qonaqlar gəlirlər bizə.

Qurbanəli bəy genə “a.. a.. ” eləyib gözlərini açdı və arvadına dedi:

– Cəhənnəm ol! –və genə gözlərini yumdu.

Arvadı genə dedi. Qurbanəli bəy gözlərini açıb, qalxdı oturdu və soruşdu:

– Nə deyirsən?

Arvadı sözünü bir də dedi. Bəy dik qalxdı ayağa, bir şey fikir elədi, qaçdı otağın o tərəfinə–bu tərəfinə, arvadına dedi:

– Qoy desinlər ağa evdə deyil.

Arvadı genə çıxdı eşiyə və bəy mələfəni götürüb çarşav kimi saldı başına, çıxdı həyəətə, qaçıb soxuldu tövləyə və girdi atın axuruna.

Nökərlər qonaqlara dedilər:

– Ağa evdə deyil.

Naçalnik bu cavabı eşidib təəccüb elədi; habelə qeyri qonaqlar mat qaldılar. Kəndlilər başladılar qonaqların atlarını dolandıрмаğa. Naçalnik çıxarıb papirosunu yandırdı və nökərlərdən soruşdu:

– Bəy hara gedib ki, evdə deyil? – Nökərlər cavab verdilər:

– Bilmirik.

Naçalnik bir qədər dinməyib genə soruşdu:

– Bəs o ki özgə yerə gedəcəkdi, bizi niyə qonaq çağırırdı?

Nökərlər cavab verdilər ki:

– Bilmirik.

Xanımların biri bir stəkan su istədi. Kərbəlayı Qasım qaçdı evdən kasada su gətirdi. Qonaqlar bir qədər bir-birinin üzünə baxıb dedilər ki:

– Dəxi niyə dururuq, qayıdaq gedək.

Naçalnik də buna razı oldu; amma Kərbəlayı Qasıma üzünü tutub soruşdu:

– Bəyin atları tövlədədir?

Kərbəlayı Qasım dedi:

– Bəli.

Bu heyndə tövlədə atların biri başladı kişnəməyə. Naçalnik yoldaşlarına belə təklif elədi:

– Çox əcəb. Biz bu qədər yolu zəhmətlə gəlmişik; barı heç olmasa bəyin atlarına baxaq, sonra qayıdaq.

Yoldaşları razı oldular. Naçalnik genə Kərbəlayı Qasımdan tövləyə getməyə izin istədi. Kərbəlayı Qasım dedi:

– Buyurun!

Naçalnik, iki pristav, mal həkimi, xanımların ikisi və kazak əfsəri girdilər həyətdə və üz qoydular tövləyə tərəf. Qurbanəli bəyin arvadı həyətdə qonaqları görüb, qaçdı soxuldu otağa və qonaqlar girdilər tövləyə. Naçalnik qabaqdakı atı görüb dedi:

– Bu elə bəyin dünənki atıdır.

Sonra qonaqlar yeridilər içəri və bir kəhər atın yanında dayandılar. Naçalnik atın qabağına keçib Kərbəlayı Qasımdan soruşdu:

– Budurmu bəyin tərifi atı? – Kərbəlayı Qasım dedi:

– Bəli.

Qonaqlar başladılar atın o tərəfinə bu tərəfinə dolanmağa. Naçalnik axura tərəf hərəkət eləyib istədi atın ağzına baxsın. Axura yavıqlaşan kimi naçalnik dik atıldı və çığırdı:

– Ax, çort vozmi!

Axurun içində guya kəfənə bürünmüş bir şey naçalnikin gözüne sataşdı. Naçalnik yanındakı pristavın əlindən yapışıb yavaşca yeridi axurun yanına və diqqət eləyib gördü ki, axurdakı Qurbanəli bəy özüdü. Bunu görcək naçalnik çəpik çalıb, qəh-qəh çəkib güldü və dedi:

– A...a...a.. rəfiq, sən burda imişsən!!...

Qonaqlar da bir-bir gəlib bəyə diqqət ilə baxdılar və çəkilib durdular kənarda.

Qurbanəli bəy yerindən heç tərpəşmədi.

Qonaqlar çıxdılar küçəyə, atları mindilər və üz qoydular getməyə.

TƏZƏ XƏBƏR

Tükəzban xalının gəlini, istəyirdi toyuqlara dən səpə, sarı toyuq gözüne sataşmadı. Bir az “cü-cü” eləyib çağırdı, sarı toyuq görsən-mədi. Gəlin fikir elədi ki, bəlkə toyuq Fatma xalının həyətinə keçib və divara tərəf yeriyib divarın alçaq yerindən başını Fatma xalının həyətinə uzadıb çağırdı:

– Ay Fatma xala, sən Allah, bax gör bizim sarı toyuq sizin həyəətə keçməyib ki?

Bu heyndə Çərçi Zalxa girdi Tükəzban xalının həyətinə və gəlini divarın yanında görüb başladı məzəmməti: “Ay qız, bəlkə özgənin həyətinə kişi-zad var, ayıb deyil məgər xalqın həyətinə baxırsan?”. Gəlin cavab verid ki, “sarı toyuğumuz keçmişdi Fatma xalagilə, onu soruşurdum”.

Çərçi Zalxa Tükəzban xalagildə işini qurtarıb küçəyə çıxanda Xansənəm əmidostuya rast gəldi. “Ay salaməleyk, ay əleykəssalam nə var, nə yox, ay Zalxa bacı?”.

Çərçi Zalxa küçənin o tərəfinə, bu tərəfinə baxıb ağzını aparıb yapışdırdı Xansənəm əmidostunun qulağına və belə pıçıldadı: “Tükəzban xalının gəlini divarın çatdağından Fatma xalının oğluna göz eliyirdi, vallah mən özüm gözümənə gördüm. Amma sən Həzrət Abbas bir kəsə demə”.

Xansənəm əmidostu gedirdi Şərəbanı bacıgilə. İçəri girən kimi: “Salaməleyk, əleykəssalam. Ay qız nə var, nə yox, uşaqlar necədir?”

– Allaha şükür. Sizin Sadıqın qarnı necədi, indi məşallah deyəsən bir az köpü yatıb?..

Xansənəm əmidostu o tərəfə, bu tərəfə baxıb başını əydi Şərəbanı bacının qulağına və yavaşca dedi: “Eşitmisən təzə xəbəri ya yox?” “Yox, eşitməmişəm”.

Ay qız Şərəbanı, vallah, Allah bizim başımıza daş salacaq. Deyirlər ki, Tükəzban xalanın gəlini divardan xəlvətcə Fatma xalanın həyətinə yenib Fatma xalanın oğlunan oynuyurmuş və naqafil bu yandan da gəlinin əri çıxıb, yəni Tükəzbanın oğlu çıxıb görüb və arvadını da o qədər döyüb ki, indi deyirlər o matışka -qızı matışka yorğan-döşəkdə yatır.

– Ay qız, nə danışırsan?..

– İmam haqqı doğru deyirəm.

Bir saat keçmədi ki, təzə xəbər şəhərin hər yerinə yayıldı. Şərəbanı xala Əsmər xalaya, Əsiər xala Gülsüm bacıya, Gülsüm bacı Səkinə xalaya, Səkinə xala Nurcahana, Nurcahan Pəricahana... Axırda da bu xəbər Tükəzbanın özünə çatdı. Axşamçağı gəlinin əri Kərbəlayı Qasım evə qayıdan kimi Tükəzban durdu ayağa və çadrasını axtara-axtara dedi ki, “dəxi mən matışkaynan bir evdə oturmanam; ya bu evdə görək mən qalam, ya gəlin qala”.

Xülasə, Kərbəlayı Qasım anasını qoymadı getsin.

Və hirs ilə gedib yapışdı övrətinin boğazından ki, boğub öldürsün.

Səhər açılınca üç dəfə ana və oğul gəlini saldılar dəyəmək kötəyinin altına.

Ancaq bir neçə gündən sonra yavaş-yavaş Tükəzbanə və oğluna yəqin oldu ki, bu deyilən sözlər böhtandı, amma genə hərdənbir Kərbəlayı Qasım bıkarlıyanda övrətini salardı kötəyinin altına ki, “niyə sən divardan Fatma xalaynan danışıdın?..”

“Molla Nəsrəddin”, 30 iyun 1908-ci il, №26

QUZU

Məmmədhüseynin kirvə oğlusu Qurtbasar kəndindən buna bir quzu sovqat göndərmişdi. Kəblə Məmmədhüseyn istədi quzunu kəsə, amma heyvanın belini əlləri ilə sıgallayıb, bıçağı tulladı yerə və arvadına dedi ki:

– Bir sümükənən bir dəridən savayı bir şey yoxdu.

Arvadı məsləhət gördü ki, quzunu ötürsünlər bir neçə gün bağçada otlasın, əmələ gəlsin. Əri də razı oldu və quzunu itələyib saldı həyəət bağçasına. Heyvan göy otu görüdü, amma ağzını ota uzatmadı.

Həmin vaxt qonşuluqda Əziz xanın evindən kişilərin oxumaq səsi gəlirdi və Əziz xanın öz səsi aşkar eşidilirdi:

Nə durmusan dağ başında qar kimi?

Məmələrin baş veribdi nar kimi, nar kimi...

* * *

Kəblə Məmmədhüseyn quzunu boşlayıb girdi evinə, şalını götürüb bağladı, çuxasını geydi, tütün kisəsini qoydu cibinə, çubuğunu taxdı belinə və arvadına dedi ki:

– Quzunu aparıram. – Arvad cavab verdi ki:

– Həyəət satmağa aparırsan, o quzuya heç bir manıt da verməzlər.

– Yox, satmağa aparmıram, xanlığa aparıram. Bəlkə bir şey qopardam.

Bu sözləri deyə-deyə Kəblə Məmmədhüseyn yendi həyəətə, əyilib quzunu qucaqladı, vurdu qoltuğuna, çıxdı küçəyə və üz qoydu Əziz xanın evinə tərəf. Çəpik və oxumaq səsi gəldikcə yavıqlaşdı.

Nə durmusan dağ başında...

Məmələrin nar kimi...

Xülasə, xanlıq qapısında bir-iki kəndli durmuşdu, həyətdə də bir dəstə kəndli ucadan danışırıldı. Bağçada yekə tut ağaclarının dibində beş-altı quzu otlayırdı. Həyətin küncündə, çardağın altında bir çıpraq ağ at bağlanmışdı. Aşpazxanadan qab-qacaq səsi gəlirdi. Xanlıq qulluqçularından bir neçəsi aşpazxanadan evə xörək və evdən aşpazxanaya boş qab-qacaq daşıyırdılar. Kəblə Məmmədhüseyn düz gəldi pilləkənlərdən qalxdı qabaq otağa və növərlərin birinə dedi:

– Sadıq əmoğlu, xana ərz elə ki, Məmmədhüseyn quzu gətirib.

Bir az keçdi, Əziz xan bərk kefli, çörək dəsmalı ilə dodaqlarını silə-silə çıxdı qabaq otağa və quzunun başını Məmmədhüseynin qoltuğunda görəndə gəldi yavığa və durdu quzunu tumarlamağa:

– Quzu, quzu, nə yaxşı quzu, nə göyçək quzu. Quzu, quzu, quzu!..
– Və məhəbbətin şiddətindən başladı quzunun gözlərindən öpməyə.

Kəblə Məmmədhüseyn də durdu quzunu tərifləməyə:

– Xan, maşallah çox nəcib quzudu. Bir kəndli aparırdı satmağa, zornan üç manat verib aldım. Bildim ki, qonağınız var, dedim bəlkə lazım ola, plov altına qoyasınız. Çox yeməli quzudu.

İçəri otaqda çəpik səsi bərkidi. Rus qonaqlarının biri qapını açıb Əziz xanı çağırdı. Xan dönüb qaçdı qonaqlara tərəf, genə qayıtdı Məmmədhüseynə tərəf, əlini saldı cibindən bir kağız üçlük çıxartdı. Pulu genə istədi cibinə qoya, sonra istədi Məmmədhüseynə verə, genə istədi cibinə qoya, axırda atdı Məmmədhüseynə və qaçdı içəri. Kəblə Məmmədhüseyn pulu qoydu cibinə, yeni həyəətə ki, quzunu ötürsün bağcadakı quzuların içinə.

Kəndlilər genə həyəətdə “arx” barəsində ucadan bəhs eləyirdilər, nöqərlər də genə sağa-sola qaçmaqda idilər və heç kəs Məmmədhüseynə baxmırdı. Bu da çuxasını çəkdi qoltuğundakı quzunun başına və üzünü küçə qapısına çöndərüb çıxıb getdi evinə.

Və həməən gün quzunu kəsib yedi... Amma doğrudan da quzu çox arıq imiş.

İkinci dəfə

Aradan bir həftə keçmişdi ki, Kəblə Məmmədhüseyn gəzə-gəzə gəldi Əziz xanın həyəət qapısına. Xanın nöqərlərindən biri həyəətdə palaz çırpırdı və Məmmədhüseyni görəndə palazı qoydu yerə, gəldi qarıya. Bunlar başladılar o üzdən-bu üzdən danışmağa. Həyəətdə iki quzu görsənirdi və Kəblə Məmmədhüseyn nöqərə nəsihət elədi ki, küçə qapısını açıq qoymasınlar; yoxsa quzular çıxarlar küçəyə, oğul-uşaq tutub aparar. Nöqər də bunun cavabında dedi ki:

– Arxayın ol, heç bir köpək oğlu cürət eləyib xanın quzusunu aparmaz!

Söhbət özgə yana çöndü. Məmmədhüseyn başladı xanın əhvalını soruşmağa və xəyalında tutmuşdu ki, bilsin nə vaxt xan genə qonaqlıq eləyəcək. Nöqər söhbət arasında dedi ki:

– Sabah yox, biri gün miravay pasrednik* xana qonaq gələcək və urus həkiminin arvadı da gələcək və bunlardan savayı Dəmirtəpə pristavı da gələcək, Qulam xan da gələcək, Səfi xan da gələcək.

İki gündən sonra Əziz xanın evində genə qışqırıq qopmuşdu. Bu dəfə məxsusi çalib-oxuyanlar da var idi. Həyət qapısı dolu idi küçə uşaqları ilə. Kəblə Məmmədhüseyn uşaqları aralayıb qapını taqqıldatdı; çünki hərçənd qapı açıq idi, amma istəmirdi həyətə girsin.

Otaqda oxuyub çalanların səsi, qonaqların çəpiyi, həyət adamlarının hay-küyü qarışmışdı bir-birinə.

– Vəliqulu əmoğlu, Vəliqulu əmoğlu, bir bura gəl!

Xanın Vəliqulu adlı nökrəri əlində çörəyi tez aparıb yerinə qoyub, qaçdı küçə qapısına. Kəblə Məmmədhüseyn buna salam verib, kefini soruşandan sonra dedi:

– Vəliqulu əmoğlu! Axı insaf deyil, mən kasıb adamam, xana bir tövr ərz elə quzunun üç manatını iltifat eləsin. Sən öləsən, məhəttələm. İki həftədən çoxdu, ha gedib gəlirəm. Amma, vallah, axı utanıram.

Vəliqulu belə cavab verdi:

– Yaxşı, deyərəm. Amma indi xanın başı qarışıqdı, sabah deyərəm.

Vəliqulu istədi qayıdıb getsin, amma Məmmədhüseyn onun ətəyindən yapışıb əlini saldı boynuna:

– Yox, yox, mən ölüm, indi get de. Mən ölüm indi de!

– Ay Allahın bəndəsi, indi mən xana necə gedim belə sözü deyim? Məyə görmürsən qonaqlar başını necə qatıbdırlar?

Məmmədhüseyn hirsələndi:

– Allahü-əkbər! Bu da mənə söz oldu? Mən ki, öz pulumu istəyirəm, bunun nə dəxli var? Əmoğlu, sən Həzrət Abbas, bu saat get mənim pulumu al, gəti.

“Vəliqulu! Vəliqulu” – deyib Vəliqulunu aşpazxanadan çağırıdılar, bu da Məmmədhüseynə vədə verdi ki, bir tövr düzəltsin və qaçıb girdi aşpazxanaya, plov məcməisini iki əlli qalxızdı yuxarı və çaparaq apardı qonaq otağına.

Cavan xanlardan biri çalğıcıların qabağında oynayırdı. Qonaqlar əl çalırıdılar və oynayan cavan oynaya-oynaya getdi durdu həkimin

---

* Kesmişdə mülkədarlarla kəndlilər arasındakı torpaq münaqişələrini həll edən yerli hökumət nümayəndəsi

arvadının qabağında və baş elədi bu da dursun oynasın. Xanım başladı çəm-xəm eləməyə ki, mən oynamaq bacarmıram. Qonaqlar doluşdular bunun başına ki, gərək oynayasan. Axırda xanım durdu ayağa və çalğıcılara dedi ki, “tripaqa” havasını çalsınlar və düşdü oynamağa. Qonaqlar çəpik tutdular. Əziz xan çaxır stəkanını doldurdu, yeridi qabağa və “xanımın sağlığına” – deyib içəndən sonra cibindən bir üçlük çıxardı, apardı taxdı tar çalanın papağına və başladı çəpik çalmağa.

Kəblə Məmmədhüseyn Vəliqulunun yubanmağına səbr eləməyib, girdi qabaq otağa və başladı oradan oynayanlara tamaşa eləməyə, Əziz xan bir üçlük də çəxartdı taxdı kamança çalanın papağına. Vəliqulu boş nimçələri bir-birinin üstünə qalayıb, istəyirdi otaqdan qaça aşpaz-xanaya. Məmmədhüseyn getdi durdu onun qabağında və nimçələri qucaqladı:

– Mən ölüm, bu sahat qayıt, o üçlüklərin birini al gətir mənə!

Vəliqulu bilmədi nə desin.

– Bu lotu Hüsi sənə qurban, sözümü yerə salma!

Vəliqulu nimçələri qoydu taxçaya, qayıdıb girdi qonaq otağına və ədəblə getdi ağzını tutdu Əziz xanın qulağına.

– Xan, o Kəblə Məmmədhüseyn yazıqdı, uşağı naxoşdur. Həkim gətirəcək, quzunun puluna gəlibdi.

Əziz xan çəpik çalıb oxuyurdu:

– Nə durmusan dağ başında qar kimi... – və oxuya-oxuya çıxdı qabaq otağa.

– Hə, niyə gəlmisən, Məmmədhüseyn?

– Xan, quzunun puluna gəlmişəm.

– Hə, genə quzu gətirmisən?

– Xeyr, xan, keçən qonaqlıqda gətirmişdim, xırda pulunuz olmadı ki, verəsiniz.

Əziz xan əlini saldı cibinə, bir qayıtdı qonaqlara səmt, bir çöndü Məmmədhüseynə tərəf və başladı addax-buddax danışmağa:

– Hələ pulu qalır? Niyə qalır? Niyə indiyə kimi qalır? Yaxşı, ver-rəm, get-get! Necə quzu? Hansı quzu? Hələ xırda pul yoxdu. Vəliquluya deyərəm versin...Nə durmusan dağ başında... – Oxuya-oxuya qaçdı qonaqların yanına; cibindən bir dəstə kağız pul çəxartdı, bir üçlük taxdı qaval çalanın papağına və bir üçlük də atdı Vəliquluya ki, versin Məmmədhüseynə.

Kəblə Məmmədhüseyn üç manatı alıb yeni həyətə. Gecə yarısına bir saat qalırdı ki, qonaqlar başladılar dağılmağa. Amma Əziz xan əvvəl-axşamdan keflənib yatmışdı.

Üçüncü dəfə

Əhvalatdan bir neçə ay keçmişdi. Bir gün Kəblə Məmmədhüseyn Əziz xanın evinin qabağında keçəndə bildi ki, xanlıqda genə qonaqlıq var. Küçə qarısında iki fayton dayanmışdı. Genə bir faytonda iki nəfər rus çinovniki gəlib yendilər və girdilər həyətə. Kəblə Məmmədhüseyn bir qədər vaxt durdu qarıda, bir az baxdı gəlib gedənlərə; sonra çəkilib çömbəldi divarın dibində və çubuğunu çıxarıb başladı çəkməyə. Yarım saatdan sonra durdu, yavaş-yavaş gəldi dayandı qarının qabağında, başladı həyətə tamaşa etməyə. Sonra nə fikir elədisə çöndü və bazara tərəf üz qoyub yavaş-yavaş çıxdı getdi.

Bir neçə gündən sonra Kəblə Məmmədhüseyn oturmuşdu bulvarda skameykanın üstündə. Günorta vaxtı idi. Əziz xan dalyca bir neçə kəndli, natoryus dəftərxanasının qabağında keçirdilər. Məmmədhüseyn durdu ayağa. Dal tərəfdən yavıqlaşdı xanın yanına və salam verdi. Əziz xan çönüb buna baxanda bu da iki əlini döşünə qoyub, ədəblə ərz elədi:

– Xan, utanıram da deməyə, axı o quzunun pulu indiyə kimi qalır.
– Əziz xan təəccüblə soruşdu:

– Necə quzu? Məgər mən sən pulunu vermədim?

– Xan, doğrudu, cibinizdən bir üçlük çıxartdınız ki, verəsiniz, amma həmənin üçlüyü verdiniz kamança çalana; yoxsa mənə vermədiniz. Hazır kamançaçı Əzim ölmüyüb ki! İstəyirsiniz, çağırın sual edin. Yoxsa qurban olsun sizə o üç manat, onun maliyyəti nədi ki, mən yalan ərz edirəm? Qurban olsun...

Xan hirsələnib Məmmədhüseynin sözünü kəsdi:

– Niyə axı pulun indiyə kimi qalıb? Mən nə bilim nə puldu, nə cəhənnəm oğlu köpəyin quzusudu?! Küçənin ortasında başlamısan quzu belə gəldi, kamança belə getdi. Utanmırsan? Başlamısan bilmirəm nə quzu, nə axmaq oğlu, kamançaçı köpək oğlu, nə axmaq oğlu axmaq? Quzu, mən bilmirəm nə quzu? Başım qarışıb, iki min işim var; başlamısan küçənin ortasında bilmirəm nə quzu, nə zəhirmar oğlu zəhirmar!

Xan bu sözləri deyə-deyə üz qoydu getməyə. Kəblə Məmmədhüseyn başını qalxızıb cürətlə dedi:

– Xan, o üç manatnan mən nə dövlətli olacağam, nə kasıb. Qurban olsun sənə o üç manat. Ürəyini niyə sıxırsan?

Əziz xan beş-altı qədəm də gedəndən sonra dayandı və cibindən üç manat çıxarıb Kəblə Məmmədhüseyni çağırdı:

– Al quzunun pulunu.

Kəblə Məmmədhüseyn pulu aldı qoydu cibinə, bircə bunu dedi:

– Allah xana ömür versin.

İyun 1914, Tiflis

MOLLA FƏZLƏLİ

Minbərin dibində bir qərib molla oturmuşdu. Hələ ki, mərsiyə tamam oldu və məscid sovuşdu, mən də camaatla çıxdım küçəyə, gördüm ki, haman tanıdığım molla mənim dalımca gəlir. Mən buna tərəf çönüb baxanda bu mənə çox ədəblə dedi:

– Axund Molla Nəsrəddin, bu gecə sizə qonağam.

Dedim:

– Qonaq Allah qonağıdır. – Və üz qoyduq bizim mənzilə tərəf.

Mollanın adı Axund Molla Fəzləli imiş. Yaşı olardı qırx beş-əlli. Boyu uca və azca arıq. Yol ilə söhbət edə-edə bunu da bildim ki, Axund Fəzləlinin peşəsi mərsiyəxanlıqdır və İrandan bir neçə gün bundan qabaq bizim vilayətə gəlib ki, məhərrəmlikdə məscidlərin birində mərsiyə oxumaqla bir qədər xərclik ələ gətirsin və qayıtsın vətəninə. Və söhbət arasında işarə elədi ki, bu barədə mən ona kömək edim. Mən əlimdən gələni vədə verdim və bunu da axunda təkid etdim ki, nə qədər bizim şəhərimizdədir, mənə qonaqdır.

* * *

Axşam vaxtı idi. Arvad çörəyi və çayı yerbəyər etdi. Yedik, içdik, bir qədər də söhbət etdik. Axundun kefi bir az da açıldı və hətta bir qədər də avazla oxudu. Səsi də babət idi; necə olmuş olsa, bütün ömrünü mərsiyəxanlıqda keçirib, onun səsi xeyli pişkin idi.

Axunda o biri otaqda yer saldıq, yatdı.

Gecənin bilmirəm nə vaxtı idi; gördüm uşaqların anası öz-özünə mırtdandır. Qulaq asdım, bir şey başa düşmədim. Bir az da keçdi, eşidirəm ki, arvad genə öz-özünə dillənir və deyir:

– Başına kül, ay belə molla!

Mən təəccüb elədim və bir qədər də qulaq asdım, gördüm ki, Axund Molla Fəzləli öz-özünə yavaşca “conəm-conəm” deyə-deyə oxuyur. Arvad da bunun oxumağına deyinirmiş. Bir qədər keçir, məni yuxu tutur.

* * *

Sübh tezdən durduq; çay-çörək yeyib qonağımızla şirin söhbət edə-edə çıxdıq bazara, getdik məscidə. Mən haman gün qazı ilə danışdım və qərar qoyduq ki, “Pir cavan” məscidində Axund Molla Fəzləli məhərrəmin onuna kimi mərsiyə oxusun.

Axşam gəldik evə və arvada dedim ki, daha qonağımızın işi düzəlib və nigarənçılıqdan çıxıb və ola bilər ki, gecəni rahat yata və bizi də bidar eləməyə.

Bu axşam da mollanı müvafiq qayda çay-çörəkdən yana rahat edib yerini saldıq və özümüz də çırağı keçirtdik. Gecənin bir vaxtı elə bildim ki, uşaqların anası məni dümsükləyir. Ayıldım.

– Arvad, nə var?

Arvad gecə deyinə-deyinə cavab verdi:

– Gör, başı küllü qonağın nə qayırır?

Ay işığı idi. Akoşkadan görünürdü ki, tut ağacının budaqları öz-özünə hərəkət eləyir. Dedim bəlkə yel əsir; amma hava sakit idi. Akoşkaya tərəf sürünüb, başımı bir qədər həyəətə tərəf çıxartdım və gördüm ki, qonağımız yatdığı otağın pəncərəsindən əlini uzadıb tut ağacının bir budağından yapışıb çəkir və ağ tutları bir-bir ağacdən dərib qoyur ağzına və “conəm-conəm” deyə-deyə oxuyur və bunu da deyir:

– Ay qürbətə məhtab gecələri* təkcə yatan yazıq canım vay!

Bunu görəndə çəkildim geri və arvadın qulağına dedim:

– Ay arvad, hərənin dünyada bir dərdi var, Axund Molla Fəzləli də yəqin ki, dərddli insanların birindəndi. Amma and verirəm səni o körpə uşaqların canına, yorğanı çək başına, yat. Dəxi məni şirin yuxudan bidar eləmə!..

---

* Aylı gecələr

* * *

Sübh tezdən nədənsə həmişəkindən tez oyandım. Həyətdə haman tut ağacının dibində xalça saldırdım, samovarı qoydurdum və qonağımızla bahəm başladıq çay içməyə. Ağ tutun yetkinlərindən biri düşdü qabağımdakı stəkanın yanına və gecəki fəqərə gəlmişdi durdu gözümün qabağında və qonağa dedim:

– Axund Molla Fəzləli, siz tək möhtərəm vücudun barəsində mehmannəvazlıq şərtlərini deyəsən layiqincə əmələ gətirə bilmirəm; ondan ötrü ki, dünən gündüz mənim yadımda idi ki, gərək bu tutdan çırpıb yaxşı yetkinlərindən sizə bir padnos müvafiq qayda təqdim edilər ki, bizim vilayətin mətəni də dadıb, İrənin tutu ilə fərqi ni mülahizə buyura idiniz. Xahiş edirəm əfv buyurasınız və bundan sonra meyliniz çəkən kimi əmr edəsiniz ki, sizə hər gün tut çırpıb versinlər; dəxi gecələr yuxunu özünü zə haram edib, ağacdən tut dərib yeməyə möhtac olmayasınız.

Bu sözlərin qabağında Molla Fəzləli stəkanının qəndini qarışdıraraq qarışdıraraq mənə belə dedi:

– Axund Molla Nəsrəddin, mən Allaha min şükürlər edirəm ki, bu qürbət vilayətdə siz tək bir vücuda rast gəldim və nə qədər ki, sizin hüsurunuzda qonağam, dünyada bir nemət yoxdur ki, mən ona özümü tamarzı hesab edəm. O ki qaldı həmin tut məsələsi, söz yox ki, bu meyvə cəmi meyvələrin ən ləziz və nəciblərindəndir və mən nəinki bircə tuta, bəlkə də meyvəcatın heç birinə o qədər talib deyiləm. Bir surətdə ki, Allah evinizi abad eləsin, meylim olsa idi, ya dünən, ya bu gün istərdim. Və lakin gecə yuxudan bidar olmağımın illəti nəinki bir tutdur, xeyr, xeyr.– Siz, Allaha şükür, cəmi sirlərə vaqif gərək olasınız ki, insan ki, öz əhli-beytindən kənar oldu, əlbəttə onun üçün bir növ narahatlıq hasil olacaq; xüsusən mənim kimi bir Allah bəndəsi ki, bütün ömrümdə xah qürbətdə, xah öz vilayətimizdə əhli-xanəmdən bir dəfə də olsun kənar düşməmişəm və ömrümdə tək bir gecəni tək və tənha yatmamışam. Eh, xudavəndi-ələm sizin rütbənizi gün-gündən artıq eləsin. Nə eybi var, hər gecənin bir səhəri və hər zimistanın bir baharı olar. İnşallah əlbəttə bizim də görəcəkli günümüz var. İnsanın qisməti öz vaxtında gəlib özünə çatacaq. Eh, siz sağ olun, Allah kərimdi. Xudavəndi-ələm öz lütfü mərhəmətini siz tək vücuda müzayiqə buyurmasın öz birliyi xətrinə.

Bəli, mətləb dəxi lap aşkar oldu.

Hamam günü axundu bir bəhanə ilə məscidə tək yola salıb qaldım evdə və arvadı çağırıb yavaşca ona dedim:

– Ay arvad, axı bilirəm sən də gecələr yatmaq istiyirsən, vallah mən də yatmaq istiyirəm. Mənə gecə yarısı oyanıb yarı çağırmaq və tut ağacının budaqlarından tut dərib yemək lazım deyil və bilirəm ki, bu işlər sənə də lazım deyil. Amma bunu bil və eşit ki, nə qədər qonağımızın işi düzəlməyib– bizi qoymuyacaq rahat yataq.

Arvad məndən soruşdu ki, biz neyniyək ki, axund rahat yatsın? Mən acıqca dedim ki, gərək qonağımızı evləndirək.

Sözün müxtəsəri hamısından yaxşıdır. Bizim arvadın Xeyransa adında bir dayısı qızı var idi; qırx-qırx beş yaşında bir dul arvad idi. Bir dəst paltara və on altı manat pula Xeyransanın siğəsini mən özüm oxudum Axund Molla Fəzləliyə və hamam gün qonum-qonşu bekar arvadların köməklili ilə və xeyir-duası ilə Xeyransanı gətirdik təzəəri Molla Fəzləlinin otağına.

Xeyli müvafiq gəldi. Hərçənd Xeyransanın bir gözü bir qədər məyub* idi; amma dəxi nə eləmək, qismət belə imiş.

Allaha çox şükür olsun! Arxayınlayandan sonra yatdıq. Dedim:

– Ay arvad, Allaha çox şükür olsun, həmi qonağımızın arzusu ələ gəldi, həmi biz dəxi bundan sonra bidar olmanıq.

Qonaqlarımıza çay-çörək göndərib arxayınlayandan sonra yatdıq.

Allahü-əkbər! Lənət şeytana! A kişi, bilmirəm gecənin nə vaxtı idi, yuxuda qulağıma bir tıqqıltı gəldi. Gözlərimi açıb bir şey başa düşmədim. Bir qədər də qulaq verib gördüm ki, pəncərəmizin şüşəsini birisi yavaşca tıqqıldadır. Qalxdım və gözlərimin bulaşığını silə-silə gördüm ki, bir əmmaməli adam, əba çiyində durub həyətdə, pəncərənin qabağında. Baxdım ki, bu qonağımız Molla Fəzləlidir. Çox təəccüblə soruşdum:

– Axund, nə var? – Qonağım yavaşca və guya xəlvətcə dedi:

– Hamama.

Mən cavab verdim:

– Baş üstə! – və geyinib çıxdım həyətdə və axundla bahəm getdik qonşuluqdakı hacı Cəfər hamamına.

---

* Eyibli, şikəst

Bəhər hal*, qəzavü qədərdən qaçmaq olmaz və gələcəyi bilmək tək birçə xudavəndi-ələmin şəninə yazılıb. Mən elə güman eləyə bilərdim ki, dəxi Axund Molla Fəzləlinin barəsində mən hər bir təklifimi yerinə yetirmişəm. Dəxi arxayın idim ki, bu beş-on günü o da mənim evimdə rahat olacaq və mən də öz otağında öz əhli-xanəmlə rahat yatacağam.

Amma belə deyilmiş. İkinci gecə də Axund Molla Fəzləli məni şirin yuxudan oyatdı və xahi-nə xahi apardı hamama.

Əssəbrü miftahülfərəc** heç eybi yoxdur. Hər şeyin dünyada intəhası olan kimi bu işlərin də əlbəttə bir axırı ola biləcək.

Üçüncü gecə də yuxuda idim qulağıma tıqqıltı gəldi. Ayıldım və gördüm ki, Molla Fəzləli durub pəncərənin qabağında.

– Axund, hamama!..

Dəxi qurtardı, dəxi hövsələmin qədəri o yerə kimi idi. Başımı pəncərədən çölə tərəf bir qədər çıxarıb dedim:

– Axund Molla Fəzləli, dəxi məni bağışla, mən sizdən üzr istəyirəm. Səni mən and verirəm peyğəmbərə, mənim günahımdan keç. Mənim az qalır altmış yaşım ola, məndə o qədər sövq-səfa yoxdu ki, sənə yoldaşlıq eləyə biləm. Hər gecə hamama getməyə mənim taqətim yoxdu. Allaha şükür indi dəxi hamamın yolunu tanıyırsan; bu səfər də hamama mənsiz get. – Dedim və çəkildim. Yorğanı çəkdim başıma...

Axund Molla Fəzləli mənsiz getdi hamama; amma haman gün də bizim evdən daşınıb köçdü Xeyransanın evinə. Məlum oldu ki, məndən inciyib; çünki bizdən gedəndə mən ilə görüşmədi.

Bir həftədən sonra eşitdim ki, Xeyransanın təlağını verib, yığışıb gedib İran vətəninə.

NİGARANÇILIQ

Tiflisdə “İslamiyyə” mehmanxanasının üçüncü nömrəsinə iki nəfər müsafir düşmüşdü; ikisi də naxçıvanlı idi: biri bəzzaz Məşədi Heydər idi, biri də ayaq üstə alış-veriş eləyən Məşədi Qulamhüseyn idi.

---

* Hər halda

** Səbr müvəffəqiyyətin açarındı

Həmin gün mehmanxanaya bir nəfər də gəldi düşdü, bu da şirvanlı Məşədi Məmmədbağır idi ki, özgə nömrələrdə yer olmadığından qa-baqqı məşədilərin razılığı ilə həmin üçüncü nömrəyə bir kravat qoy-durdu, bunlara yoldaş oldu.

Yevropa davasının səbəbindən şəhər basabas idi və mehmanxana-larda adam əlindən yer tapılmırdı. O səbəbdən dəxi genişlik və asu-dəlik axtarmağa macal olmurdu və ərz elədiyimiz kimi darışlığa hamı dözüdü. Bahalıq da ki, qaydası ilə.

Üçüncü müsəfir Məşədi Məmmədbağır əslən maarifpərvər bir şəxs idi və Tiflisdə xeyli tanışları var idi. Haman axşam bunun görü-şünə müsəlman maarifpərvərlərindən iki nəfər cavan gəldi: biri qəzet müxbiri Mirzə Rza, təbrizli, özü də xeyli məlumatlı və qeyrətli bir cavan; ikincisi şair və ədib Həsən bəy Gəncəli, rus dərsi oxumuş və müsəlmanca da özünə görə təhsil tapmış bir vücut.

Üçüncü nömrəyə bir samavar istədilər və bu beş nəfər ağa bir az vaxtda bir-birinə dəxi də mehriban olub başladılar şirin söhbəti. Yarım saat keçməmişdi ki, naxçıvanlıların görüşünə üçüncü bir nəfər də daxil oldu ki, bu da müəllim Mirzə Məmmədqulu idi.

Ağalar məşğul oldular söhbətə və çay içməyə. Mirzə Məmməd-qulu çayına qənd salıb üzünü tutdu həmsəhərlilərinə və dedi:

– Məşədi Qulamhüseyn, mən evdən çox nigaranam. Bir həftə olar ki, Naxçıvandan dadaşım yazmışdı ki, bizim Sadıq naxoşdu. Biçarə uşaq elə uşaqlığından sısqadı, amma o cür ki, kağızda yazılmışdı, mən doğrusu qorxdum. Əvvəl kağız yazdım və sonra tab gətirmədim, bir teleqraf da vurdum. İndi nə kağıza cavab var, nə teleqrafa. Odur ki, si-zin gəlməyinizi eşidib özümü yetirdim bura ki, bəlkə dedim siz bilə-siniz. Ola bilər ki, bizim Cəfəri bazarda–zadda görmüş olasınız, ya bəlkə bizim evdən bir şey eşitmiş olasınız. Qərək ki, çox nigaranam.

Məşədi Qulamhüseyn və Məşədi Heydər cavab verdilər ki, Sa-dığın kefsiz olmağını Naxçıvanda nə eşidiblər, nə də Cəfəri bazarda görüblər və hər ikisi heyifsiləndilər ki, bu işdən xəbərləri yoxdur.

Ağalar həmin söhbətdə idilər ki, otağın qapısı yavaşca açıldı və genə örtüldü. Nömrədə söhbət edənlərin biri, ya bəlkə ikisi qapının bu cür açılıb örtülməyinə diqqət elədi: amma qalan qonaqlar bunu bil-mədilər və bir-iki nəfər gördüsə də, buna əhəmiyyət vermədi.

Qapını yavaşca açıb-örtən polis məmuru idi ki, paltarını dəyişib, arada camaat içində dolanırdı və özünü elə saxlayırdı ki, bir kəs bunun nə iş sahibi olduğunu duymasın. Həmin şəxs bir saat bundan qabaq küçədə gəzərkən “İslamiyyə” mehmanxanasına cəm olan müsəlmanlara diqqət salıb şəkəlmışdi ki, bunlar işsiz deyillər və üçüncü nömrəyə yığışmaqlarında yəqin ki, bir politika və ya milli söhbətlər və tədbirləri var və əlbəttə ki, bir para cavanlar ola bilər ki, bəzi məsələlərə məşğul olsunlar. Hökumət məmuru qapını bir az açıb hərçənd ağaları gördü, amma, söz yox, bilmədi ki, haradan və nə danışılar və dalanda artıq dayanmağı da lazımsız gördü; çünki mehmanxana sahibi və qulluqçuları deyib bilərdilər ki, “sən kimsən və nə istəyirsən?” Bu səbəbdən məmur yavaş-yavaş yendi küçəyə.

Üçüncü nömrədə ağalar naxçıvanlı Mirzə Məmmədqulunun nigarançılığına təəssüf etdilər; çünki gördülər ki, bu biçərə həqiqətdə elə çox nigarandır. Şirvanlı Məşədi Məmmədbağır ikinci stəkanını çəkdi qabağına və özünü Mirzə Məmmədquluya tutub dedi:

– Mirzə, mən indi bilirəm ki, sən nə çəkirsən; çünki mənim də başıma gəlib. Doğrudan, bu nigarançılıq yaman şeydir, Allah heç kəsə göstərməsin. Bildir, yəni belə təxminən yeddi-səkkiz ay olar, yay fəsli idi, uşaqları göndərmişdim kəndə, özüm də şəhərdə idim; hava da nə qədər desən isti idi. Axşam oturmuşduq, çay içirdik. Ədib Həzmi də bizdə idi. Qapı açıldı, nökrümüz Qasım girdi içəri. Mən dik atıldım: “Qasım, nə xəbər?” Qasım cavab verdi ki, “Ağa, xanım deyirdi tez gəlsin kəndə” – “Niyə, nə olub? Doğrusunu de görüm, uşaq azarlamayıb ki?” – “Xeyr, xeyr. Vallah ay ağa, bir kəs azarlamayıb; amma balaca oğlan gecə səhərə kimi yatmayıb, elə hey ağlayıb. Bilmədim sancılanıb, ya nədi? Xanım məni göndərdi ki, harda olsan, durmayıb təşrif gətirəsən kəndə”. – Dedim: “Qasım, yəqin ki, bir zad var, məndən gizlədirsən. Doğrusunu de görüm, bəlkə məndən gizlədirsən? Bəlkə uşağın başına bir iş gəlib?”. Dəxi bundan artıq nökr mənə bir söz demədi. Amma indi axı insanın ağı var! Mən öz-özümə fikir elədim ki, doğrudan əgər bir qorxulu mətləb, bir bədbəxtçilik olmasa, dəxi övrət məni buradan kəndə çağırmaq; özüm də ki, bir həftə yoxdur ki, kənddən gəlmişəm. Xülasə, ha fikirləşirəm, bir yana çıxarda bilmirəm. Durdum fayton tutdum. Qasımı da götürdüm, düşdüm yola. Yolda hava qaranlıqlaşdı. İndi gəl ki, fikrimə min cür şeylər gəlir: gah deyirəm ki,

uşağın başına bir iş gəlib; gah deyirəm anası bəlkə azarlayıb, bəlkə nökrə məndən gizlədir. Xülasə, kəndə yetişənə kimi mənimki mənə dəyib, lap ölüb getmişəm; dəxi məndə can qalmayıb. Axırda eşitdim ki, nə var, nə var uşaq axşamnan bir az sancılanmış imiş, axırda bir çay qaşığı yağ veriblər, yaxşı olub. Xülasə, bu nigarançılıq pis şeydir.

Məşədi Məmmədbağır sözünü qurtaran kimi oturanlar bir səsle dedilər:

– Bəli, nigarançılıqdan da dünyada pis şey yoxdur.

Şair və ədib Həsən bəy Gəncəli durdu ayağa, boş stəkanına iki tikə qənd saldı və başladı özü üçün çay tökməyə və tökə-tökə dedi:

– Sən hələ onu deyirsən, məşədi, amma o nigarançılığı ki, mən çəkmişəm, Allah heç kəsin başına gətirməsin. Üç il, ya bəlkə dörd ildi, – yaxşı yadımda deyil, – bizim Baxşəli bəy gedirdi Gəncəyə. Aparım vağzala, bileti aldım və yola saldım getdi. O günün sabahısı Tiflisə xəbər gəldi ki, dəmir yolda bir maşın uçub dağılıb və miniklərdən bir neçə nəfəri şikəst olub və neçəsi də ölüb. Mən bunu eşitcək, doğrusu, dəxi ölüb getdim. Hərçənd hansı maşının uçmağı məlum deyildi, amma deyəsən elə mənə yəqin olmuşdu ki, dağılan Baxşəli bəy minən maşındır. Götürüb Gəncəyə, dadaşıma teleqraf elədim. Allah rast saldı ki, xəbər haman gündə gəldi. Baxşəli bəy özü cavab vermişdi ki, “nigaran olma, səlamət gəlib yetişmişəm Gəncəyə”. Dəxi sonra heç məlum olmadı ki, uçan maşın hansı imiş; Bakıya gedən imiş, ya Batuma gedən imiş? Qərəz ki, hər kəs nə deyir desin, dünyada bu nigarançılıqdan pis şey yoxdur.

Bu heyndə nömrənin qapısı genə bir qədər açıldı və genə örtüldü və lakin otaqdakılar etina eləmədilər. Genə ağalardan bir neçəsi dedi:

– Bəli, nigarançılıq pis şeydir.

Naxçıvanlı Məşədi Heydər papirosunu saldı ayağının altına və başladı bu cür söhbəti:

– Həsən bəy, sən hələ yaxşı qurtarıbsan; hələ Allah rast salıb ki, sənə nigarançılığın bir gün çəkib. Amma o necədir ki, bir həftə nigarançılıqdan nə yuxu yuxuluyasan, nə yeyib-icməyə iştahan ola? Mən keçən Novruz bayramından bir həftə sonra getmişdim İrəvana; özüm də Hacı Məsum əminin oğlu Məşədi Səlimgildə düşmüşdüm. Çünki mərhum hacı Məsum mərhum əmim hacı Nemətlə yeganə dost idilər. Mən İrəvana çatan kimi hacının xırda oğlu Məşədi Ələkbər çıxdı qaba-

ğıma və zorla məni apardı evlərinə. Lazımı hörmət və mehribançılıq... Xülasə, sözümdə deyil. Gecə yeyib-ıçdıq və yatdıq. Mən özüm, doğrusu, yuxuya heç o qədər inanan deyiləm; amma o gecə yuxuda gördüm ki, bizim Məşədi Kazım vəfat edib. Səhər durdum ayağa, heç kəsə bir söz demədim, çay içib Məşədi Ələkbərlə çıxdım bazara. Bir istədim vaqiəmə heç mənə verməyəm, qulaq asmayam; amma gördüm ki, dəxi heç bir iş tuta bilmirəm; hər nə eləyirəm, yuxum gəlib durur qabağımda. Gördüm ki, iş belədir, götürdüm Naxçıvana bir “sroşni” tel vurdum. O gün axşama kimi qərarım lap kəsildi; bilmədim ki, nə qayıram. Yediyim haram, içdiyim haram. Xülasə, bir tövr gecəni keçirdim. Səhər açıldı, amma teleqrafdan bir xəbər yox. Günortaya kimi beləcə gözü yolda qaldım. Nahar vaxtı idi ki, axır teleqrafçı girdi içəri və teli verdi mənə. Açıb oxudum. Teleqraf evdən idi, anamın dilindən yazılmışdı ki, “durma gəl Naxçıvana”. Elə bunu bilcək lap qurudum. Xülasə, nə başınızı ağrıdım, haman gün yığışdım düşdüm yola. Sabah axşam yetişdim Naxçıvana. Amma nainsaflar... Deməginən Məşədi Kazım da sağ-salamat, hamı da salamat. Ancaq bir bağ sövdəmiz var idi, bağı özgəsinə vermişlər; əgər mən özümü tez yetirməsəydim, bağ əldən çıxacaqmış. Müxtəsər, indi görün bu neçə günü mən nələr çəkmişəm. Vəssalam ki, bu nigarançılıqdan dünyada çətin şey yoxmuş.

Axşamdan dörd saat keçdi. Qonaqların üçü durdu ayağa və “xudahafiz”, “salamat qal” eləyib, mehmanxanadan çıxıb getdilər və gedə-gedə yol uzununu genə öz-özlərinə deyirdilər ki, “doğrudan da nigarançılıq pis şeydir”. Mehmanxanada qalan Məşədi Heydər, Məşədi Qulamhüseyn və Məşədi Məmmədbağır da istədilər soyunub yatsınlar və bunlar da bir-birinə deyirdilər ki, “doğrudan da dünyada nigarançılıqdan pis şey yoxdur”.

O ki, qaldı təğyiri-libas olan* məmura, o da mehmanxananın həndəvərində çox vurnuxdu ki, bilsin aya bu millətpərəstlər nə xəyal ilə mehmanxanaya yığışiblar və bunlar görəsən nə siyasi məsələlər ortalığa qoyub müzakirə eləyirlər və nə tədbirlər tökürlər. Amma nə qədər səy elədi, bir şey başa düşə bilmədi və başa düşə bilmədiyindən çox nigaran qaldı.

Həqiqət, dünyada bu nigarançılıqdan da pis şey yoxdur.

---

* Geyimini dəyişdirən

KONSULUN ARVADI

Nahardan sonra uzandım, amma yuxum gəlmədi. Durdum, əl-üzümü yudum, bir qədər zehnim açıldı. Geyindim, çıxdım küçəyə və yavaş-yavaş gəldim şəhər bağına. Skamyaların birinin üstə oturdum; amma genə bilmədim ki, nə qayıram. Bir qoca rus arvadı bir balaca uşağın əlindən yapışıb yeridirdi. Uşağın əlindəki tağalaq çörəklərin hərdənbiri düşürdü yerə, arvad qaldırıb, tozunu silib verirdi uşağa. Sonra bir rus saldatı ilə bir rus arvadı qol-qola gəlib qabağımdan keçdilər. Kənarında bir neçə gəzib-dolanan görsənirdi; amma bunların heç birindən mənə bir mətləb hasil olmadı və az qalmışdı duram bir özgə tərəfə üz qoyam, birdən, aha, rəfiqim Rzaqulu bu tərəfdən nağafil çıxdı. Mən çox sevindim və haman saat xəyalıma gətirdim öz mənzilimi: bir tərəfdə əyləşib Rzaqulu, bir tərəfdə əyləşmişəm mən özüm və ikimiz də dünyanı yaddan çıxarıb, cummuşuq şahmat oyununa.

Rzaqulunu görcək bir söz deməyib, düz getdim yapısdım rəfiqimin qolundan və başladım bizə tərəf çəkməyə. Rzaqulu dayandı və soruşdu:

– Hara? – Dedim:

– Gedək. – Genə soruşdu ki:

– Axı hara məni çəkirsən? – Dedim:

– Vallah, onu-bunu bilmirəm, bu saat samavarımız dəmdə, şahmat da stol üstə qurulu. Ancaq bizi gözləyir. Dəxi burada bir özgə danışıq ola bilməz.

Rzaqulu mənə belə cavab verdi:

– Bax, gör nə deyirəm. Sənin o əziz canın üçün, mən özüm də neçə gündür istiyirdim gələm sənnən bir də oynayaq və dünən sən mənə namərdliklə verdiyin matın əvəzini iki dəfə səndən alam; amma indi qulaq ver gör nə deyirəm. Sən öləsən, bax buradanca çönək konsulgilə, ona ayaq üstə baş sağlığı verək, – çünki arvadı ölüb, – oradan da gedək sizə, səhərə kimi oynayaq.

Mən bir qədər fikirləşdim və ürəyimdə Rzaqulunun təklifini o qədər də bəyənmədim və dedim:

– Rzaqulu, dünyada bir şey var ki, hər bir arif adam ondan gərək xəbərdar olsun. Əlbəttə sən ki, deyirsən konsulun arvadı ölüb, əlbəttə, Allah cəmi ölənlərə rəhmət eləsin. Ölü sahibini yoxlamaq insanın

birinci nişanəsidir. Və lakin sən gərək bunu biləsən ki, ölü sahibini o yerdə yoxlamaq lazımdır ki, sənin yoxlamağına o möhtac olsun. Amma, Allaha şükür, İran konsulu və cəmi yer üzünün konsulları bir böyük əşxasdırlar*. Sən səy et, elə bir kəsi yada sal və elə bir kəsin ölüsünün üstünə get ki, səni orada gözləyə bilsinlər və oraya sənin getməyin və getməməyin yada düşsün. Amma vallah, indi konsulun həyətində qurulan plov qazanlarının xatirəsi üçün şəhərin tamam əyanı və qeyri-əyanı bu sahat doluşublar konsulxanaya və bəlkə də hələ sənə oraya daxil olmağa macal verməyəcəklər. Bir də, qardaş, bax, sözün açığı, sən hara, konsul hara? Sən bir balaca müəllim, o ali bir vücud. Axı deyiblər: – Kəbutər ba-kəbutər**, ta deməyiblər kəbutər ba-xoruz. Qardaş, Allahı sevirsən, gəl qoyaq gedək işimizə.

Amma gördüm ki, moizəm bir nəticə bağışlamadı; çünki Rzaqulu qolumu boşlayıb istədi uzaqlaşsın, mən dayandım. Amma o bir əlli-altmış qədəm uzaqlaşan kimi, mən də onun dalıycan getdim. Rzaqulu çöndü və mənim gəlməyimi görəndə dayandı. Mən ona çatdım və dedim:

– Bax, Rzaqulu, gedirəm, amma kişi kimi gərək söz verəsən ki, ayaq üstə fatihə verib qayıdaq.

Rzaqulu buna razı oldu və getdik.

Şəhər bağı ilə konsulxananın fasiləsi az idi. Küçə qapısında uzaqdan tək bircə adam görsənirdi; sonra gördük ki, bu haman qaraldur ki, həmişə əli tufəngli konsulxananın keşiyini çəkir. Biz təəccüb elədik ki, bu günki gündə konsulun qapısında artıq adam görsənmir.

Yavıqlaşib istədik qaraldan bir mətləb öyrənək. Bu adam ucaboy, qara, çopur və çox çirkin bir şey idi və bizim sözüümüzə heç bir cavab vermədi. Allah rast saldı nayib Cəfər dalandan qapıya tərəf çıxıb bizə salam verdi. Biz bundan konsulun evdə olmağını soruşduq və nayib Cəfər dedi ki, konsul evdədir. Bir qədər o bizim üzümüzə baxdı və bir qədər də biz onun üzünə baxandan sonra, nayib Cəfər bizdən soruşdu ki:

– Yəqin konsul ilə işiniz var. – Mən bir cavab vermədim, amma Rzaqulu dedi:

– Bəli, var.

---

* Şəxslərdir

** Mənası: Yoldaşını bab elə, – görəndə desin habelə.

Mənim xəyalıma gəldi ki, kişi olan kəsdə bir az-maz cürət gərək olsun və özümü yığışdırıb mərd-mərdanə nəyib Cəfərdən soruşdum ki, nə üçün bu günki gündə konsulun xidməti-şərifində adam-zad görünmür? Nəyib cavab verdi ki, günorta naharından sonra həzrət Xəllaqül-məmalik (konsulun adı imiş), – çün bir tərəfdən konsulxana ümumratının qüyudatı, bir tərəfdən həzrət əşrəfin sinninin təqazası – dəxi axşam vaxtları o qədər də şikayətçilərə, ya qeyri bir işə övqat sərf edə bilmir. Və lakin bir surətdə (ki) zəhmət çəkmisiniz, xub, burada bir qədər ayaq saxlayınız, içəridən bir xəbər gətirim.

Nəyib girdi içəri, biz qaldıq qapıda.

Xub, bu nə olsun? Konsulun arvadı bu gün vəfat edib, genə necə olsa, konsulun arvadıdır və konsulun uşaqlarının anasıdır; bu necə olan işdi ki, bu gün xətir axşamı burada bir nəfər adam tapılmasın?

Nəyib Cəfər dalanın içərisindən bizi çağırırdı və biz ikimiz də onun dalıyca bir otaqdan keçdik getdik, zal otağına daxil olduq və durduq qapının ağzında. Nəyib Cəfər bizə iltifat elədi və oturmağa yer göstərdi. Mən qorxa-qorxa kresloların birinin üstə oturub, yumşaq məxmər döşəyin içinə elə quylandım ki, dedim ta buradan məni qaldıran olmasa, öz-özümə dura bilməyəcəyəm. Deyəsən Rzaqulu da mənim günümdə idi.

Həmin böyük zal otağı əla fərşlərlə döşənmişdi. Qabaqda stolun üstə əla məxmərdən örtük salınmışdı və stolun üstə tək bircə lampa qoyulmuşdu. Lampanın ətrafına dörd dənə külqabı düzülüşdü.

Burada bizdən savayı bir kəs yox idi. Mən lap quruyub qaldım və yavaşca Rzaquluya dedim:

– Biz buraya niyə gəldik?

Rzaqulu göz elədi ki, dinməyim. İçəri otağın qapısı açıldı və əlli-əlli beş yaşında ucaboy, çinli və nişanlı bir İran sahibi-mənsəbi girdi bizim yanımıza. Mən tək bircə dəfə bunu görmüşdüm: bu, həmin İran konsulu Xəllaqül-məmalik idi. Biz hər ikimiz durduq ayağa və konsul çox xoşhallıq ilə bizə salam da verdi, keyfimizi də soruşdu; özü də ağzında bir şey şirin-şirin çeynəyirdi.

Mən bilmədim ki, nə deyim. Rzaqulu da mat-mat baxırdı. Konsul cənabları bizə əyləşməyi təkid elədi və soruşdu ki, niyə dinmirik. Mən genə dinmədim. Rzaqulu da fikirli gözünü yerə dikmişdi. Axırda Rzaqulu bir belə nitq başladı:

– Cənab konsul, gərək bunu bilmiş olasınız ki, bu beş günlük dünyayı-faniyə biz ondan ötrü gəlməmişik ki, nə qədər dünya var biz də dünyada min illər yaşayaq və əbədən ölməyək. Xeyr, belə deyil. Allaha şükür, sizi öyrətmək olmaz, xudavəndi-ələm hər bir yaranmışına bir müəyyən ömür qərar verib və müəyyən əcəl təyin edib ki, hərə öz vaxtında bir bəhanə ilə ölüm şərbətini içəcəkdir. Belə olan surətdə siz ki, Allaha şükür, bizdən də yaxşı bilirsiniz ki, bunlar hamısı Allah məsləhətidir və o müsibət ki, bu gün sizin başınıza gəlibdir. Allah-taala...– konsul bu yerdə dik atıldı və “necə müsibət?” deyib, gəlди Rzaqulunun yanına.

– Yoxsa Moskvadan bizim uşaqdan pis xəbər eşitmişsiniz? Yoxsa o bədbəxtin başına bir iş gəlib? Nə olub, nə xəbər var?

Konsul bu sözləri deyəndə içəri otaqda bir böyük şivən qopdu və sinli bir arvad (konsulun arvadı imiş) dizlərinə çırpı-çırpı istədi özünü sala bizim yanımıza, amma bizi görəni kimi genə geri qayıtdı. Yazıq arvad nəre təpə-təpə çığırdı:

– Anan sənə qurban, Sultan bala! (Moskvadakı uşağın adı imiş). Yəqin ki, balam ölübdü! Yəqin ki, Sultan balam əlimdən getdi! Vay, Bay!..

Səkkiz-doqquz yaşında da bir oğlan uşağı əlində bir gəmirtdənmiş alma bizim yanımıza gəlib, elə bərkdən ağlamağa başladı ki, guya ətini kəsirlər. Konsul nayib Cəfəri harayladı. Cəfər tələsik girdi içəri və başladı gözlərini bərəltməyə. Konsul ona hökm etdi ki, bu saat durmayıb, Münşi Mirzə Həsəni gətirsin ki, Moskvaya teleqraf yazsın.

Mən lap özümü itirdim. Genə Rzaqulu məndən qoçaq imiş; çünki konsulun qabağına bir qədəm qoyub ona dedi:

– Alicənab xan həzrətlərinin xidmətində and içirəm əzizlərimin canına ki, Moskvadakı uşağınızdan yana mən bir söz eşitməmişəm. Ancaq mən bu gün müəllim İvanovun xanımından eşitdim ki, sizin, ayıb olmasın, bağışlayasınız, dedilər ki, övrətiniz bu gün vəfat edib.

Deyəsən iş düzəldi; çünki nayib Cəfər o saat özünü ortalığa atıb və qollarını yuxarı qalxızıb, sevinə-sevinə guya ki, bir müjdə gətirib dedi:

– Hə, hə, ay xan, sən Həzrət Abbas, uşaqların ürəyini sıxma, lap səni arxayın eləyim. Bu gün (nayib Cəfər içəri otağa gözünün yanı ilə baxdı, sonra dedi), xan, bu gün (bir az alçaqdan) Həlimə vəfat edib.

Xan bu sözü eşitcək elə qeyzlə çığırdı ki, bir də gördüm ki, mən qapının ağzındayam və çığıra-çığıra bu sözləri dedi:

– Ay cəhənnəmə vəfat edib, gora vəfat edib! Rəhmətliyin uşaqları (bizə işarə idi) hələ adlarını müəllim qoyub, amma gör nəyə məşğuldurlar!

Heç yadıma sala bilmirəm ki, mən nə halətdə çıxdım dalana. Rzaqulu da mənim dalımca gəlirdi. Küçəyə çıxanda qapı qarauluna bilmirəm mən niyə dedim “salamat qal”, amma o heç bir söz demədi; güya duyurmuş ki, biz veyl adamlarıq.

Konsulxanadan bir qədər uzaqlaşana kimi nə mən Rzaquluya, nə o mənə bir söz dedi.

Yolumuz bizim evə tərəf idi, amma Hacı Xəlil küçəsinin başından Rzaqulu üzünü ayrı yola tutdu. Dedim:

– Bə hara gedirsən?

Rzaqulu dayandı və başladı mənim üzümə baxmağa; amma sifəti elə pörtmüşdü ki, deyəsən bu saat hamamdan çıxıb. Bir az mənə baxandan sonra dedi:

– Əvvəla, o İvanov müəllimin arvadının atasına lənət ki, mənim başıma bu qədər oyun açdı! Və ikinci, konsulun ölənin arvadı da tünbətın olsun, qalan arvadı da cəhənnəmə– gora getsin!

Və bu sözləri deyib qurtarandan sonra üç dəfə də yerə tüfürdü.

Hərçənd belə sözləri danışmaq ələlxüsus ölü dalınca pis işdir; amma bir mənfəəti o oldu ki, Rzaqulunun hirsini deyəsən bir qədər soyudu.

* * *

Dinməz–söyləməz yapışdım yoldaşımın qolundan və apardım bizim mənzilə; amma şahmat oyunu baş tutmadı; çünki nə mənim hövsələm öz yerində idi, nə də Rzaqulunun.

DANABAŞ KƏNDİNİN MƏKTƏBİ

I

Bu əhvalat ki, indi istəyirəm nağıl eləyim, çoxdanın sözüdü. Vallah, yəqin deyə bilmərəm neçə il ola, amma orasını yaxşı bilirəm ki, bu əhvalat rus Karsı alandan yeddi il sonra vaqe olubdu. İndi bax gör neçə il eləyir.

Eh, gündür gəlir keçir! Hanı o günlər, hanı rus Karsı alan il? Amma deyəsən ki, dünən idi. Hərçənd o vədə mən uşaq idim, amma təfsilat

lap yaxşı yadımdadı. Hətta burası da yadımdadı ki, xərmlər təzə döyülürdü; yəni işin lap qızgın vaxtı idi. Özgə kəndləri bilmirəm, ilin bu fəsli bizim Danabaş kəndində bir adam tapılmaz; cəmişi çöldə, bayırda olar. Kənddə qalar məhz övrətlər və itlər; çünki bunlar çöl işində əsla lazım deyillər. Haman günü ki, bu qəziyyə başlanır, mən özüm də xərmdə idim. Xəbər gəldi ki, nəçərnik, qazı, silistçi, hakim, miravoy sud və uşkol gəliblər kəndə.

Bu xəbəri gətirən də bizim xərmlər qonşumuz Kərbəlayı Mirzəli idi. Əgər bu xəbəri tək bircə Kərbəlayı Mirzəli gətirmiş olsaydı, ola bilirdi birdən-birə inanmayaq; çünki aqla sığmaz ki, bu qədər adam birdən gəlsin kəndə. Niyə? Nə səbəbə? Kəndi çapıb talamayacaqlar ki? Və bir də nə belə vacib iş ittifaq düşübdü ki, bu qədər adam elə hamısı birdən gəliblər kəndə?

Həqiqət söz ərz eləyirəm ki, Kərbəlayı Mirzəlinin sözünü əvvəl dəfə biz heç başa düşmədik; amma sonra hər gələn təsdiq elədi. Hələ nəinki təsdiq elədi, bəlkə bir nəçəsini də üstə qoydu; məsələn: Kərbəlayı Mirzəlidən sonra Qasım əmi gəldi. Rəhmətlik dadaşım (Allah əzizlərinizə rəhmət eləsin) əhvalpürsən olandan sonra Qasım əmi Allaha and içib başladı kəndə gələnləri saymağı: nəçərnik, köməkçi, qazı, qazaq, silistçi və miravoy sud.

Qasım əmidən sonra Məşədi Yarməmməd gəldi. Bu kişi gələnlərin adlarını dəxi də özgə cür söylədi. Məşədi Yarməmməd Allaha da and içdi, bəlkə peyğəmbərə də and içdi ki, kəndə gələnlər nəçərnikdi, qoburnatdı, şeyxül-islamdı, seğlədardı, liğərđi*, üç ayaqdı, üç qoldu... Qərəz, çoxu yadımdan çıxıb, mən deyirəm ki, nə qədər yer üzündə böyük var idi, hamısını saydı.

Bu səda bizi lap mütəhəyyir elədi**. Hələ bundan əlavə bizi işimizdən avara elədi. Mallar gəm*** sürürdülər. Bu xəbəri eşidəndən sonra malları boşladıq, məşğul olduq xəbər gətirənlərin söhbətinə. Mallar da daraşdı küləşi yeməyə. Bir az vaxtda bizim yanımıza altı-yeddi adam cəm oldu; çünki xəbər gətirənlər çömbəldilər çardağın kölgəsində, biz də bunların başına yığışıl qulaq asırdıq. Bir qədər də

---

* Rusca “katib” mənasında olan “секретарь” və “həkim” mənasında olan “лекарь” sözlərinin xalq dilində işlədilən şəkli dir.

** Heyrətləndirdi

*** Vəl

kəndlilər kəndə gələnləri barmaqları ilə sayıb, söhbəti çöndərdilər özgə səmtə ki, aya, görək pəs bu böyüklər nə səbəbə gəliblər kəndə.

Bu məsələ asan məsələ deyil. Kim deyə bilər nədən ötrü nəçərnik, qazı, uşkol, qazaq, atlı və qeyriləri gəliblər kəndə? Bizim kənddə nə qədər müsinn adam var, heç biri bütün ömründə bu cür əhvalat nə görübdü və nə də eşidibdir.

Doğrudu, kəndə nəçərnik də gəlib, silistçi də gəlib, liğər də gəlib, qazı da gəlib, bəlkə qoburnat da gəlibdi; amma nəinki hamısı birdən. Odur ki, Kərbəlayı Mirzəli, Qasım əmi, Məşədi Yarməmməd, rəhmətlik dadaşım (Allah əzizlərinizə rəhmət eləsin) nə qədər fikirləşdilər, bir yana çıxarda bilmədilər. O ki Məşədi Yarməmməddi, o belə güman eləyirdi: bu adamların kəndə gəlməkdən qəsdləri saldat tutmaq idi; amma bu rəyə qeyriləri şərək olmadılar. O səbəbə ki, əgər böyüklər saldat tutmaqdan ötrü bu gün gəliblər kəndə, pəs daha qazı niyə gəlibdi? Bəli, tutaq ki, qazını nəçərnik gətirib kəndlilərimize nəsihət eləsin ki, bəlkə bu əmr yumşaqılıq ilə yeriyə, iğtişaş olmaya.

Bu belə.

Pəs uşkol niyə gəlib, mirovoy sud niyə gəlib?

Rəhmətlik dadaşımın mülahizəsinə görə böyüklər kəndə ondan ötrü gəlmiş imişlər ki, görsünlər vilayət dinclikdirmi? Xalq bir-biri ilə necə yola gedir?

Qərəz, kəndlilər bu cür söhbətdə idi ki, bir atlı çaparaq kəndin içindən çıxıb kövşənə səmt getməkdə idi. Biz hamımız bir az xof elədik; özgələri bilmirəm, mən çox qorxdum. Amma Allah rast saldı ki, atlı keçdi, biz bir qədər dikləndik atlı gözdən itirməyə, görək hara gedir. Atlının belə çaparaq getməyindən biz yəqin elədik bu iş boş iş deyil, burda, əlbəttə, bir əməl var. Baxdıq, baxdıq ta o qədər ki, atlı zəmiləri keçib və arxları sıçrayıb düz getdi, çıxdı Hacı Namazalının xərməninə. Elə yetişməyə bənd idi, haman dəqiqədə qayıtdı geri; amma tək qayıtmadı, bir adam da yanınca gətirirdi. Hərçənd fasilə uzaq idi, amma yerdə gələnin boyundan və bərkünün ucalığından biz seçdik ki, atlının yanınca gələn elə Hacı Namazalı özüdür. “Bəli, kişinin evi yıxıldı, Allah bəsin evini yıxsın!” – Biz hamımız ah çəkib, belə başa düşdük.

Mən tamam ömrümdə əgər iki dəfə bərk xofa düşmüşəm, elə biri haman günü idi ki, atlı Hacı Namazalını xərməndən gəlib apardı

nəçərnikin yanına. Bəli, o günü mənim qorxum intihə* mərtəbədə idi. Hətta bu da yadımdadı ki, tayamızın dal tərəfindən itimiz yuvaya nisbət bir deşik qayırmışdı. Gündüzlər istinin dərdindən haman dəliyə girib kölgələnirdi. Hacı Namazalını atlı gətirəndə mən o dərəcədə qorxdum ki, qaçıb özümü soxdum haman itin yuvasına.

Elə mən daxmaya girməkdə, xərmənimizdə kişilər də tayanın dalına keçməkdə. Mən əvvəl elə başa düşdüm bunlar məni axtarırlar. Amma bunların hamısı məni gördülər, heç soruşmadılar da ki, mən bu daxmaya nə səbəbə girmişəm. O vədə bu işləri başa düşmürdüm, aqlım kəsmirdi, amma indi yəqin edirəm ki, elə onlar da qorxurdular. Bu yaxşı yadımdadı ki, Kərbəlayı Mirzəli tez-tez oğru pişik kimi küləşin yanından başını uzadıb, yola tərəf baxırdı ki, görsün atlı və Hacı Namazalı girdilər kəndə, ya yox.

İndi mən bir şeyə təəccüb qalırım. Mən ona təəccüb qalırım ki, əgər mən qorxurdum, mən uşaq idim, mənə məzəmmət yapışmazdı. Mən bunu nə o vədə başa düşdüm, nə də indi başa düşürəm ki, hələ bu yekəlikdə kişilər nə səbəbə qorxurdular.

Mənim yaxşı yadımdadır ki, Kərbəlayı Mirzəli də qorxurdu. Qasım əmi də qorxurdu, rəhmətlik dadaşım da qorxurdu, bir-iki cahıl-cuhul var idi, onlar da qorxurdular. Nə qədər ki, atlı və Hacı Namazalı hələ kəndin içinə girməmişdilər, Kərbəlayı Mirzəli necə ki, ərz elədim, əllərini qıçlarına söykəyib və belini ikiqat eləyib, diqqətlə və ehtiyatla yola baxmaqda idi; ta o qədər ki, atlı və Hacı Namazalı girdilər kəndə və Kərbəlayı Mirzəli düzəlib bir-iki qədəm qabağa yeriyib söylədi: “Allah axırın xeyir eləsin”.

Yanımdakı kəndlilər indiki halətdə qaldılar lap mat və məəttəl və mətləbi hər yana çöndərdilər, heç bir nəticə bağışlamadı. Güftgu** çox uzandı və hamıdan çox danışan rəhmətlik dadaşım ilə Kərbəlayı Mirzəli idi; hamıdan da az danışan Qasım əmi və qeyri cahıl-cuhul idi. Hamıdan çox qorxan mən idim. Hamıdan artıq təəccüb qalan mən idim və Mirzəli idi; yazıq kişi əllərini oyza bururdu, buyza bururdu.

Söz yox, şək düyünü öz-özünə açıldadı əgər ki, xərmənimizdəki kəndlilərin biri kənd içinə gedib və əhvalatı öyrənib, bir doğru xəbər gətirəydi. Dəxi o qədər yadıma gəlmir nə səbəbə heç kəs kəndə

---

* Son, axır

** Söhbət

getmək istəmirdi. Məhz bu yadımda qalıbdı ki, rəhmətlik dadaşım Qasım əmiyə dedi ki, bəlkə o gedib xəbər gətirə; amma bu barədə Qasım əminin cavabı bu oldu ki, bir qədər başını bulayıb, çəkilib çömbəldi tayanın kölgəsində.

Mənim zehnimə görə bu adamların hamısından cürətli genə rəhmətlik dadaşım idi. Mən and içə bilərəm ki, əgər dadaşımın işi olmasaydı, heç Qasım əmiyə üz tutmazdı ki, gedib görsün nə var, nə yox. Amma dadaşım əgər kəndə özü getsəydi xərmən, mallar başına qalardı və işdən avara olardıq. Sözüün sədaqəti budur ki, ərz eləyirəm.

II

Dadaşım çubuğu çəkib tapdadı yerə, külünü boşaldıb taxtı belinə, durdu ayağa və mənim üstümə acıqlanıb buyurdu ki, itin yuvasından çıxıb və gedim minim gəmə. Mən dadaşımın buyurduğunu əmələ gətirdim və kəndlilər də durdular ayağa ki, hərə getsin öz işinə. Mən qaçdım mindim gəmə və çubuq ilə başladım malları sürməyi, dadaşım da ətəyi ilə alınının tərini silib şananı götürdü və başladı küləşi çevirməyə. Mallar üç ya dörd baş ancaq dolanmışdı ki, kənd səmtindən qlavanın giziri* Cəlil bəy tayanın dalından nağafil çıxıb hazır oldu. Mən çox qorxdum; çünki əlüstü yəqin elədim ki, Cəlil bəy gəlib dadaşımı aparsın nəçərnikin yanına.

Axırda elə mən dediyim oldu. Cəlil bəy dadaşımın tərəfinə yeriyib, tatarını qaldırdı göyə, amma yendirmədi; yəni doğrusu budur ki, yendirə bilmədi. O səbəbə ki, tatarı göyə qalxan kimi dadaşım cəld sağ əlini atdı yapışdı tatarının sapından və sol əli ilə Cəlil bəyi qucaqlayıb başladı yalvarmağa ki, desin görək dadaşımın təqsiri nədir. Cəlil bəy dadaşımın təqsiri barəsində bir söz demədi. Ancaq təkid ilə buyurdu ki, dadaşım məni də götürüb getsin nəçərnikin yanına.

Bu sözləri eşitcək mən özümü itirdim. Dəxi bilə bilmirəm sonra nə oldu, nə olmadı. Ancaq bir də gördüm ki, dadaşım yapışıb mənim sağ əlimdən, çəkə-çəkə aparır kəndə.

Çox qorxurdum və niyə də qorxmayaydım? Mən ancaq indi başa düşmüşəm ki, şəxs düz yolu ilə gedə, nəçərnik ona heç bir şey eləməz.

---

* *Gizir* – aşağı rütbəli polis xidmətçisi

Amma o vədə yolda gedə-gedə dadaşıma deyirdim ki, vallah, dadaş, nəçərnik mənim başımı kəsər; aparma məni nəçərnikin yanına.

Bir də ki, əgər dadaşım olmasaydı, mən o qədər qorxmazdım. Nə qədər ki, mən öz-özlüyümdə qorxurdum, bir o qədər də dadaşım məni qorxudurdu; yəni o rəhmətlik də qəsd ilə eləmirdi, bilə-bilə məni qorxutmurdu. Ancaq o özü də başa düşmürdü ki, məni qorxudur. Dik yolda kənd içində məni aparanda mən elə ha soruşurdum dadaşımndan ki, axır nə səbəbə nəçərnik məni istəyibdir? Bunun cavabında dadaşım məni müqəssir tutdu ki, bəlkə mən qlavanın oğlu ilə savaşısam, o da nəçərnikə şikayət eləyib.

Müxtəsər, gəldik yetişdik Hacı Namazalının meydanına. Kənddə nə qədər adam var, hamısı burada cəm idi. Nəçərnik də yenicə gələn qonaqları ilə Hacı Namazalının evində imişlər.

Hələ ki, mənim işdən xəbərim yoxdu, bilmirəm nə olacaq, nə olmayacaq. Heç kəsdən də cürət eləmirəm soruşum ki, nə var, nə yox, bu nə mərəkədi? Bir-iki dəfə çənəmi dadaşıma səmt qalxızdım ki, bəlkə ondan bir zad öyrənirəm; amma kəndlilərin qiylü-qalı o qədər idi ki, dadaşım nə mənim sualımı eşidə bildi, nə də ki, bir cavab verə bildi. Axırı bir tövr ilə adamları aralayıb, özümüzü soxduq meydanın ortasına.

Xəbər gəldi ki, nəçərnik gəlir. Guya ki, qurbağa gölünə daş atdılar; hamı üzünü çöndərdi Hacı Namazalının qarısına səmt və səs-səda lap kəsildi. Qapı açıldı və həyətdən əvvəl Hacı Namazalı özü çıxdı və adamlara “çəkil-çəkil” deyə-deyə özü də gəlib durdu bir tərəfdən. Sonra bir kişi çıxdı. Çünki bunun börkü qırmızı və çuxası ağ idi, mən elə güman elədim ki, bu nəçərnik özüdü; amma sonra mənə dedilər ki, bu nəçərnikin vəkilidi. Vəkildən sonra qlavanın giziri Cəlil bəy çıxdı. Bu da “çəkil-çəkil” deyib tatarını oyza tovladı, buyza tovladı, axırı özü də çəkilib durdu bir səmtdən. Bunlardan sonra qlava Pirverdi bəy çıxdı. Bu da qabaqca gələn şəxslər kimi adamları “çəkil-çəkil” deyə-deyə aralayıb, çəkilib durdu bir səmtdə. Qlavadan sonra bir urus böyüyü çıxdı. Bunun dalınca bir ayrısı çıxdı. Onun dalınca biri də çıxdı, genə bir ayrısı çıxdı. Bunlardan sonra bir molla çıxdı, bu molladan sonra bir ayrı molla çıxdı; o molladan da sonra bizim Danabaş kəndinin mollası Molla Həzrətqulu çıxdı. Sonra mənə dedilər ki, bu mollaların biri qazıdı. Mollalardan sonra Hacı Namazalının həyətidən genə adam çıxdı. Amma, çünki mənim nəzərim çoxu rus

böyüklərində idi, dəxi yadımda qalmadı Hacı Namazalının həyəətindən kim çıxdı mollalardan sonra.

Bu hamı ərz elədiyim həzərat gəldilər meydanın ortasına və səf çəkib düzüldülər bir-birinin yanına. Qabaqda bir stol qoyulmuşdu, stolun üstünə bir örtük salınmışdı. Hamıdan əvvəl qazı yeridi qabağa, stolun üstə bir köhnə cildli kitab qoyub, üzünü tutdu camaata və başladı:

– Ey Danabaş kəndinin camaatı! Qulaq asın görün nə deyirəm, yaxşı qulaq asın.

Qazı bu sözləri decək, hər iki molla cavab verdi:

– Amin, ya rəbbül-ələmin! – Sonra qazı, genə başladı:

– Camaat, bilirsiniz, bu gün nə səbəbə cənab nəçərnik təşrif gətirib Danabaş kəndinə? Cənab nəçərnik eşidib ki, hələ siz, yəni Danabaş kəndinin əhli hələ indiyə kimi qaranlıqda qalmısınız. Odur ki, cənab nəçərnikin sizlərə rəhmi gəlib və bu qəsd ilə bu gün hədsiz zəhmətlər çəkib və Danabaş kəndinə təşriflər gətirib ki, burada bu gün bir uşkol açsın və sizləri bəlkə bir tövrənən qaranlıq aləmindən çıxarıb, daxil eliyə işıqlıq aləminə. Və bir də bunu bilin ki, yer üzündə nə qədər ki, pərvərdigari-ələm şəhər və kənd xəlv edib, hər nə qədər ki, vilayət yaradıbdır, olar cəmişi çoxdan işıqlıq aləminə çıxıblar; məhz qalıb Danabaş kəndi. İnşallah əgər Allah-taala əcəldən aman verər, burada da bu gün nəçərnik ağa bir uşkol açar, ta bəlkə sizlər də işıqlıq şərbətini içəsiniz.

Hər iki molla “amin” deyəndən sonra qazı cibindən eynəyi çıxarıb geydirdi burnunun üstünə, Qurani hər iki əli ilə qalxızıb öpdü və basdı alına; bir yerindən açdı və başladı ucadan oxumağı.

Qazı Qurandan bir neçə ayə oxuyub Qurani bükdü və hər iki molla “amin, ya rəbbül-ələmin” deyəndən sonra qazı Qurani qoydu stolun üstünə və üzünü tutdu camaata.

– Camaat, “amin” deyən dillər lal olmasın.

Qazının bu sözlərindən sonra əvvəl hər iki molla “amin” dedilər, kəndlilərdən də bir neçəsi mollalara baxıb “amin” dedilər; sonra qazı cift əlini qaziylhacata uzadıb başladı dua-səna eləməyi: əvvəl padişahi-mehribanimizə, onun xatuni-kəriməsinə və cəmi xənədanı-basədətinə.

Camaat səs-səsə verib ucadan dedilər: “amin”.

Sonra qazı başladı nəçərnikdən. Əvvəl tərif elədi və nə qədər ki, ərəb dilində ali-şan ləqəblər və sifətlər var idi, hamısını saydı, sonra

genə başladı dua-səna eləməyə. Qərəz, qazı bu barədə çox danışdı, dedi, dedi və axır sözləri bu oldu:

– Ey cəməəti-Danabaş! Bizə hamılıqnan lazımdır ki, hər gün və hər gecə ibadət vaxtında bari-pərvərdigara həmd eliyək ki, biz nə qədər xoşbəxt bəndəyik ki, bizim vilayətimizə belə hakim göndəriblər ki, ibarət olsun bizim cənab nəçərnək ağadan. Bu özgə bir şey deyil, məgər Allah-taalanın bizlərə lütfü və mərhəməti, amin!

Camaat da qazıya baxıb səsləndi: “amin”.

Qazıdan sonra bir urus böyüyü – alçaq boy və az saqqal – yeridi irəli və üzünü camaata tutub, başladı öz dilində ucadan danışmağa. Sonra biz bildik ki, bu danışan nəçərnək imiş. Nəçərnək sözünü deyib qurtarandan sonra bir ayrı rus böyüyü qabağa yeriyib genə üzünü tutdu camaatın tərəfinə. Camaat birdən dedi:

– Allah ağaya ömür versin!

– Ey Danabaş kəndinin camaatı! Heç annırsınız* ki, nəçərnək ağa sizə nə deyir? Yaxşı sözlər deyir, çox gözəl sözlər deyir. Açın qulağınızı və eşidin; çünki həməvəqt mümkün olmaz şəxsə bu cür nəsihətləri eşitmək. Cənab nəçərnək buyurur ki, mən Danabaş kəndinin əhlini çox dost tuturam. Amma bunu da buyurur ki, mənim bu camaata yazığım gəlir; çox avam camaatdı, çox bıməna camaatdı. Mən özüm yəqin eləyirəm ki, cənab nəçərnək ağa bu barədə xilaf fərmayış eləmir. Mən özüm görürəm ki, siz avam adamsınız, yazıq adamsınız, heyvan adamsınız və sizin avamlığınız və heyvanlığınız burdan isbat olunur ki, nəçərnək buyuranı başa düşmədiniz, lazım gəldi ki, mən sizləri başa salam. Bəli, nəçərnək ağa buyurur ki, mənim Danabaş kəndinin əhlinə yazığım gəlir, bunlar çox dalda qalıblar, qaranlıqda qalıblar. Odur ki, nəçərnək ağa bu gün bu niyyət ilə sizin kəndə öz mübarək qədəmini basıb ki, bu gün bir uşkol açsın və bu tövrnən sizləri xoşbəxt eləsin.

Camaat birdən səsləndi:

– Allah ağaya ömür versin.

Sonra nəçərnək bir kağız aldı əlinə və başladı oxumağı; oxudu və üzünü tutdu indi müsəlmanca danışan rus böyüyünə. Bu da irəliki kimi üzünü camaata tutub başladı:

– Ey əhli-qəryeyi-Danabaş...

---

* Anlayırsınız

Dəxi mən bilə bilmədim ki, bu şəxs nə dedi və nə demədi. Ondan ötrü bilə bilmədim ki, mən camaatın içindən kənar oldum. Kənar olmağım da bu tövr oldu ki, rus böyüklərinə qulaq asmaqda idim ki, gördüm daldan birisi mənim ətəyimi çəkir. Mən əvvəl elə başa düşdüm ki, mənim ətəyimi çəkən dadaşımdı, amma çöndüm dala və gördüm ki, dadaşım deyil, özgəsidi. Yəni özgəsi də deyil idi, bizim qonşumuz Kərbəlayı İsmayıl idi. Mən çöndüm və istədim soruşam ki, məni neyləyir Kərbəlayı İsmayıl? Amma bu kişi əlini atdı mənim çiy-nimə və bir elə qüvvətlə məni çəkdi ki, bir də gördüm ki, mən dəxi camaatın içində deyiləm.

Mən genə istədim getməyəm və qayıdıb dadaşıma deyəm; amma Kərbəlayı İsmayıl qoymadı. Bir qədər məni çəkə-çəkə aparıb, Kərbəlayı İsmayıl mənə təkid elədi ki, bir az ayaq götürüm və artıq-əskik danışmayım. Mən bu barədə heç bir söz demədim; çünki razı idim ki, camaatın içindən çıxım, bəlkə rus böyüklərindən xilas olum və yaxam nəçərnikin əlindən qurtarsın.

Bir qədər gəldik, axırı yetişdik Kərbəlayı İsmayılın küçə qapısına. Qapı bağlı idi. Kərbəlayı İsmayıl qapını döydü və qapı əlüstü açıldı. Həyətdə girən kimi mən mat qaldım; çünki həyətdə bir yekə cəmiyyət var idi. Adamlara bir qədər diqqət salıb baxdım gördüm ki, bu adamların çoxusu elə öz adamlarımızdı; məsələn: dayım Hacı Murtuza da burda idi, dayı oğlum Məşədi Fərəculla da burda idi, xalam nəvəsi Kərbəlayı Həsənqulu da burda. Hətta gözüm birdən dadaşıma da sataşdı. Baxdım, gördüm ki, elə dadaşım da burda imiş. Qalanlar da qonşu və rəfiqlərimiz idi.

Bu işlərin hamısı mənə vaqiə kimi göründü.

Məni görçək bu adamların hamısı gəlib cəm oldular başıma və dadaşım əlimdən yapışib məni çəkə-çəkə apardı həyətin dibinə. Adamlar da bizim dalmızca gəldilər. Həyətin divarları alçaq idilər. Dadaşım cəld çıxdı divarın üstə və hər iki əlini uzatdı mənə. Adamların bilmirəm hansı əllərini mənim qoltuğuma salıb əvvəl mənə dedi, “qorxma” və sonra “ya Allah” deyib məni qalxızdı divarın üstə. Dadaşım da həmçinin mənə “qorxma” deyib və iki əlini qoltuğuma salıb yendirdi o tərəfə.

Bura Məhəmmədəli əminin həyəti idi. Həyətdə heç kim yox idi. Amma bir səs gəlirdi. Səs kişi səsi deyildi, övrət-uşaq səsi idi. Mən indiyə kimi bu işlərə təəccüb qalırdım; amma indi məni divarın üstə

qovzayan kişi və dadaşım mənə “qorxma” deyəndən sonra başladım qorxmağa.

Məhəmmədli əminin həyətinin aşağı tərəfində bir yekə kərmə qalağı var idi. Dadaşım əlimdən yapışıb çəkə-çəkə apardı haman qalağın yanına. Qalağın ağzı divara səmt idi. Elə ki keçdik qalağın ağır tərəfinə, mən yəqin elədim ki, bu gözlədiklərim hamısı həqiqət deyil, yuxudu.

Burada dörd övrət oturmuş idi. Əvvəl dəfə bu övrətləri mən tanıya bilmədim; çünki bunların dördü də başlarını uzatmışdılar qalağın içinə. Amma biz yetişəndən sonra dadaşım bunlara dedi “çəkilin” və bunların dördü də başlarını çıxardılar və üzlerini çöndərdilər bizə səmt. Hərçənd bu övrətlər dadaşımı görəndə kimi üzlerini örtüdü, amma mən bunların hamısını tanıdım. Bunların biri Şərəf xala idi ki, olsun Kərbəlayı İsmayılın övrəti, biri Səkinə gəlin bacım idi ki, olsun Hacı Murtuza dayımın gəlini və Məşədi Fərəcullah dayı oğlumun övrəti, biri Səkinə xala idi ki, olsun haman həyətin və haman qalağın sahibi Məhəmmədli əminin övrəti, biri də qonşumuz Hüseynəli əminin övrəti Pəri xala idi.

Bu övrətlərin dördü də dadaşıma hörmət qoydular; çünki çəkildilər kənara, dallarını çevirdilər bizə və çadralarını da bir qədər qalxızdılar yuxarı; belə ki, qıçları qaldı açıq. Bu heyndə qalağın içindən bir uşaq başı çıxdı eşiyə. Bu uşaq haman qalağın sahibi Məhəmmədli əminin oğlu Cəfər idi. Cəfər məni görcək sevincək və ucadan dedi:

– Buy, Hüseynqulunu da gətirdilər!

Cəfər bu sözləri deyən kimi qalağın içindən bir baş da çıxdı eşiyə. Bu da dayım Hacı Murtuzanın nəvəsi və dayı oğlum Məşədi Fərəcullanın oğlu Qasım idi. Qasım da məni görcək sevincək və ucadan dedi:

– Buy, bibi oğlu, sən də gəldin?

Qasım bu sözləri hələ deyib qurtarmamışdı ki, genə qalağın içindən bir baş da çıxdı. Bu da Kərbəlayı İsmayılın oğlu Kərimqulu idi. Bu da məni görcək sevincək və ucadan dedi:

– Buy, Hüseynqulu, səni gətirdilər?

Söz yox, biz durub gözətləsəydik, yəqin ki, qalağın içindən çox baş genə çıxacaq imiş; amma dadaşım qoymadı və uşaqların üstə çığırib bunları soxdu genə qalağın içinə və üzünü tutdu mənə ki, mən də girim ora.

Mən, doğrusu, belə işi Allahdan istəyirdim; dadaşım deyən kimi başımı əyib özümü soxdum qalağın içinə. Burda biz gördüyümüz üç uşaqdan savayı genə üç uşaq var imiş ki, hamısı olsun altı; mən girdim, olduq yeddi uşaq.

Qalan üç uşaq da bizim qonşularımız idi. Biri Həsən idi – Yarməmmədin oğlu. Biri Nəcəfəli idi – Kərbəlayı Qurban əminin oğlu. Biri də qonşumuz Hüseyinli əminin oğlu Yusif idi.

Mən qalağın içinə girən kimi dayım nəvəsi Qasım yapışdı yaxamdan və çəkdi özünə tərəf ki, mən gedib onun yanında oturum. Mən Qasımın xahişini əmələ gətirdim, yəni gedib oturdum onun yanında. Dadaşım məni qalağın içinə soxandan sonra, özü də başını uzatdı içəri və bərkdən-bərk bizə dedi ki, məbada-məbada biz buradan çıxmaq gedək özgə yana və bunu da bir neçə dəfə təkrar elədi ki, biz, əlbəttə, sakit və sakit durub, nə danışaq və nə də səs eləyək. Nə mən dadaşımın cavabında bir söz dedim, nə də yoldaşlarım danışdılar. Ancaq yazıq Kərbəlayı Qurban əminin oğlu Nəcəfəli hər iki əlinin dal səmtini aparıb basdı gözlərinin üstünə və başladı ağlamağa. Dadaşım üzünü çöndərdi Nəcəfəlinin tərəfinə və dedi:

– Səfeh oğlu səfeh, niyə ağlayırsan?

Nəcəfəli ağlaya-ağlaya və bədəninə sağ və sola bura-bura, əzilə-əzilə, mızıldaya-mızıldaya başladı anasını çağırmağa. Dadaşım başını qalağın içindən çıxarıb çəkildi durdu ayağa və yox oldu. Haman dörd övrət genə başlarını qalağın içinə uzadıb başladılar bizə təskinlik verməyə. Əvvəl övrətlər üzlərini tutdular öz oğlanlarına; məsələn, Şərəf xala üzünü tutdu Kərimquluya. Səkinə gəlinbaci Qasıma, Pəri xala Yusifə, Səkinə xala Cəfərə. Övrətlər azdan-çoxdan dedilər və sakit oldular; istəyirdilər çıxıb getsinlər ki, Cəfər, Nəcəfəli kimi, hər iki əlinin dal tərəfini qovzadı basdı gözlərinin üstə və başladı ağlamağı. Anası Səkinə xala istədi qalağa səmt qayıdıb oğlunu sakit eləsin. Cəfərə baxıb Yusif də onun kimi başladı zırınpanı. Yusifdən sonra Kərimqulu başladı ağlamağı. Qasım da başladı ağlamağı. Yazıq Nəcəfəli də bunlara baxıb başladı ağlamağı. Mən əvvəl istədim ürəyimi bərk tutum və ağlamayım və ağlamazdım da; amma baxdım gördüm ki, uşaqların bir neçəsi ağlaya-ağlaya deyir ki:

– Vay, ana, bizi saldat aparacaqlar.

Bu sözləri eşidən kimi mən də başladım ağlamağı.

III

Bu əhvalatdan bir neçə ay əqdəm* dövlət tərəfindən hökm çıxmışdı ki, İrəvan quberniyasında üç uşkol açılınsın. Bu uşkolların xərci dövlət xəzinəsinin öhdəsində idi. Və bir də ki, bu uşkolların üçü də qərardadın məzmununa görə lazım idi kəndlərdə təyin olunsun, nəinki şəhərdə. Bu cür məktəbləri bina eləməkdən dövlətin muradı** bu idi ki, dəhat əhlinə*** savad öyrədib və bir para elmlər təlim edib, bir tövr gözünü açsın, ta bəlkə camaat mürurnan tərəqqi tapıb, həmi bu dünyada öz məişətini keçirdə, həmi də əxz elədiyi elm və ədəb səbəbinə ibadətini dürüst əmələ gətirib Allaha yavıqlıq eləyə.

Bu uşkolların hər birinin illik xərci iki min yüz əlli manat mülahizə olunmuşdu. Bu qədər xərcin müqabilində dövlət tərəfindən məsləhət görülmüşdü ki, məzkur uşkolları böyük və tərəddüdlü**** kəndlərdə açsınlar ki, məktəbə çox uşağın yolu olsun və məsrəf olunan pullar puça çıxmasın. Odur ki, bu üç uşkolun birini təyin elədilər Çarxlı kəndində; əlbət o səbəbə ki, bu kənd ya çox yekə kənddi, ya da ki, tərəddüdlü yerdə. Birini təyin elədilər Mahmud kəndində; söz yox, əlbət bu kənd də ya tərəddüdlü kənddi, ya çox böyük kənddi. Birini də təyin elədilər Danabaş kəndində, hərçənd Danabaş kəndi tərəddüdlü deyil, amma çox yekə kənddi. On üç il bundan irəli evləri yazanda Danabaş kəndinin tüstü çıxanı düz altı yüz əlli ikiyə çatmışdır. Hələ o vədə evlərdən çox gizlətmişdilər. Və bir də ki, bu on üç ilin ərzində azından gərək yüz ev artmış ola.

Əhvalatı qubernator yazmışdı nəçərnikə, nəçərnik də Danabaş qlavası Pirverdi bəyi çağırıb xəbər vermişdi və habelə qlavaya dil cavabı hökm eləmişdi ki, əvvələn bitəxir məktəbdən ötrü səmtli dam mühəyya olunsun*****. Və saniyə nəçərnik qlavadan soruşmuşdu, çox uşaqmı Danabaş əhli uşkola göndərər? Pirverdi bəy nəçərnikə bu barədə cavab verir ki, uşkoldan ötrü nə qədər imarət lazım olsa, mümkündür tapmaq, uşaqdan da yana nəçərniki arxayın eləmişdi ki, Danabaş kəndindən azından uşkola altı yüz uşaq göndərərlər.

---

* Əvvəl

** Məqsədi

*** Kənd əhlinə

**** Əhalisi, gediş-gəlişi çox olan

***** Hazırlansın

Qlava kəndə qayıdıb Danabaş əhlinə xəbər verir ki, nəçərnik ağa belə buyurubdu və camaata təklif eləyir ki, əvvələn uşkoldan ötrü bir dam və altı yüz uşaq hazır eləsinlər.

Haman günün sabahı Danabaş kəndindən nəçərnikin yanına iki yüz adam tökülür və nəçərnikə ərz-bəndəçilik eləyib mütəvəqqə olurlar ki, nəçərnik ağa onları başa salsın görsünlər, aya Danabaş əhlinin dövlət yanında [nə] xəyanəti müşahidə olunub və cənab qubernatın və ağa nəçərnikin qulluğunda onlardan nə günah baş verib ki, padşah tərəfindən Danabaş kəndinə belə şiddətli qəzəb sadir olubdur?

Nəçərnik camaatın sözünün cavabında başlayır kəndlilərə bir qədər nəsihət eləyir ki, əvvələn, uşkoldan ötrü altı yüz uşaq lazım deyil; ancaq hələlik yüzü də kifayət elər. Və bir də nəçərnik camaatı başa salır ki, bu qərardad dövlət tərəfindəndir, nəinki nəçərnikin öz xahişidir.

Bu sözləri deyəndən sonra nəçərnik camaata hökm eləyir dağılıb getsinlər kəndə və xəbər verir ki, bir neçə gündən sonra özü gələcək Danabaş kəndinə. Camaat dağılandıqdan sonra nəçərnik hökm yazıb Danabaş kəndindən dörd adam istəyir şəhər divanxanasına; qlava Pirverdi bəyi, prixod mollası* molla Həzrətqulunu, Hacı Namazalını və Mirzə Həsəni. Haman günü bu əşxasın dördü də divanxanada hazır olur və nəçərnik bunları öz otağına aparıb əvvələn təvəqqə yolu ilə bunlara deyir ki, Danabaş camaatını ipə-sapa gətirib yumşaltsınlar və uşkol işindən yana səy-təlaş eləsinlər, ta bəlkə uşkol bir tövr ilə Danabaş kəndində bina tuta. Nəçərnik sözünü deyib qurtarandan sonra bu əşxasın dördü də birdən deyir:

– Allah nəçərnik ağaya ömür versin! Biz can-dil ilə hazırıq nəçərnik ağaya qulluq eləməyə.

Nəçərnik bunların bu cür cavablarından xoşhal olub, artıq razılıq eləyəndən sonra bunlara xəbər verir ki, getsinlər kəndə və camaata dəlil-nəsihət eləsinlər; o özü də, yəni nəçərnik, bir neçə gündən sonra gələcək kəndə.

Nəçərnikin kəndə gəlməyi bizə məlumdu. Və bu da bizə məlumdu ki, nəçərnik yanınca gələn qonaqları ilə düşmüşdülər Hacı Namazalının evində. Ancaq bunu bilmirik ki, onnan gələn qonaqlar

---

* Məhəllə mollası

kim imişlər. Biri qazı idi, bu hələ məlumdu. Biri haman şəhərin padşah məktəbxanasının rəisi idi. Biri haman şəhərin məktəbxanasının müəllimi idi. Biri öz dilmancı idi. Biri haman mahalın pristavı idi. Biri bir özgə müəllim idi. Biri öz vəkili idi. Qalanlar da yasavul və athılar idi.

Pəs gəlib çıxdıq haman günün əhvalatına ki, atlı çaparaq Hacı Namazalını gəlib xərməndən gətirdi kəndin içinə. Salaq yadımıza haman günün əhvalatını.

IV

Bəli, haman günü Danabaş kəndinin camaatı cəm oldular Hacı Namazalının meydanına. Nəçərnək öz qonaqları ilə çıxdı camaatın içinə. Qazı əvvəl başladı nəsihəti və xeyir-duasını, sonra nəçərnək özü başlayıb bir xitabə oxudu, dilmancı tərcümə elədi və dübarə nəçərnək əlinə bir kağız alıb başladı oxumağı, dilmancı üzünü camaata tutub başladı:

– Ey əhli-qəryeyi-Danabaş!..

Biz bayaq burada qalmışdıq.

– Ey əhli-qəryeyi-Danabaş! Nəçərnək ağa buyurur ki, hərdənbir mənim qulağıma bəzi ürəksıxan və qəm artıran xəbərlər gəlib çatır. Belə görükür ki, vilayətimizdə nadinc adam, şeytan adam çoxdu. Xudanəkərdə, əgər bu cür adamların biri düşsə mənim əlimə, yəqin ki, mən onun dərisini diri-diri soydurram! Nəçərnək ağa buyurur ki, bu qisim adamlar çünki özləri də Allah-taalanın yolundan çıxıblar, həmişə bu fikirdə olurlar ki, özləri də düz yoldan azdırıb, zəhmətə və zillətə salıb özlərinə tay eləsinlər. Bu cür məzərrətli* adamlar heç də məlum deyil nə qəsd ilə Danabaş əhlini başa salıblar ki, əbədə uşkola uşaq göndərməsinlər. Guya ki, uşkolada oxuyan uşaqların hamısına iki ilin ərzində qoşun məşqi verib və dava təlimi öyrədib göndərəcəklər Rusiyyətə ki, rus dövlətinin qoşunu çoxalsın, vəqəən bu sözləri ağıl sahibi heç ağzına alıb danışar?..

Camaat birdən səsləndi:

– Xeyr, danışmaz! Allah ağaya ömür versin!

---

* Zərərli

– Nəçərnik ağa buyurur ki, mən dörd şəxsin məsləhəti ilə, – ki olsunlar Molla Həzrətqulunun, Hacı Namazalının, Mirzə Həsənin və qlava Pirverdinin, – bunların məsləhəti ilə bir siyahı tutmuşam və hər kəsin ki, uşkola göndərməli uşağı var, onların hamısının adları bu siyahıdadır.

Camaat birdən səsləndi:

– Bəli, belədir. Allah ağaya ömür versin!

Sonra nəçərnik əlindəki kağızı verdi dilmancına və dilmancı genə başladı:

– Camaat! Qulaq verin və hər kəsin adını mən bu kağızda oxusam, adamların içindən çıxıb gəlsin cənab nəçərnikin hüzuruna.

Camaat səsləndi:

– Allah ağaya ömür versin!

Dilmanc başladı:

– Kərbəlayı İmamqulu Kərbəlayı Əli oğlu.

Camaatın içindən bir adam çıxdı qabağa: ucaboy, ağsaqqal, başında uca taskülah, əynində qədək arxalıq və ağ gen dizlik. Bu şəxs yeridi nəçərnikin qabağına və hər iki əlini qarnının üstə qoyub əvvəl bir başını atdı dal tərəfə, sonra ikiqat oldu, düzəldi və gözlərini dirədi nəçərnikin üzünə. Nəçərnik buna rusca bir neçə söz dedi və dilmanc bu cür tərcümə elədi:

– Kişi, get bu saat Zeynal oğlunu gətir gəl nəçərnikin yanına.

Kərbəlayı İmamqulu başını aşağı salıb özünü verdi adamların içinə. Dilmanc əlindəki kağızı yuxarı qovzuyub başladı oxumağa:

– Kərbəlayı Heydər Kərbəlayı Zülfüqar oğlu.

Adamları aralayıb qırx-qırx beş yaşında bir kəndli hazır oldu və üzünü nəçərnikə tutub ikiqat olandan sonra başladı:

– Ağa, mənim ərzim var.

Dilmanc razı olmadı Kərbəlayı ərzini eləsin; və onun sözünü nəçərnikə tərcümə elədi, nə də ona qulaq verdi. Və onun sözünü bu cür rədd elədi:

– Artıq-əskik danışma. İndi ta elə vaxt deyil, cənab nəçərnikin vaxtı yoxdu nağıl-hekayətə qulaq asıb özünü də, camaatı da məəttəl eləsin. Qoy ərzin qalsın sonraya və bu saat get oğlun Süleymanı gətir nəçərnikin qulluğuna.

Kərbəlayı Heydər genə bir nəçərnikin üzünə baxıb başını saldı aşağı və kor-peşman özünü soxdu camaatın içinə. Dilmanc çağırıdı:

– Yarməmməd Kərbəlayı Nabatəli oğlu.

Adamları aralaya-aralaya ortalığa qırx beş-əlli yaşında bir kəndli çıxdı, başında yekə papaq, əynində köhnə qədək arxalıq, ayağında çirkli və gen dizlik, ayaqyalın və beli açıq. Yarməmməd ikiqat olub düzəldi və üzünü tutdu dilmanca tərəf:

– Ağa, mənim oğlum naxoşdu, bu saat ölüm halətindədi. Həyə inanmırsan, gəl elə bu saat gedək öz gözlərinlə də gör ki, mən yalan demirəm. Niyə, mənə nə olub sinnimin bu vaxtında yalan deyim? Xeyr. Və bir də ki, yalan niyə deyirəm? Əgər yalan desəm, adam başıma qəhətədi? Bir adam tapa bilmirəm, gərək elə gəlib səni tovlayam? Allaha and olsun...

Dilmanc dəxi səbr eləmədi və qoymadı Yarməmməd sözü uzatsın.

– Artıq-əskik danışma və bizi başdan, beyindən eləmə! Tez get oğlun Həsəni gətir nəçərnikin hüsuruna.

Yarməmməd hər iki əlini göyə qalxızıb üzünü gah nəçərnikə, gah dilmanca tutub istədi ağzını açsın, amma dilmanc qoymadı və ucadan dedi:

– Sənə mən deyirəm nağıl-hekayət oxuma, tez oğlunu gətir nəçərnikin hüsuruna bigüfti-gu!

Adamların bəzisi başladı gülməyə və bəzisi danışmağa. Camaatın səsi istədi ucalsın. Amma qıvrıq Pirverdi bəy özünü kəndlilərin içinə verib, xalqı bir tərəkərlə sakit elədi. Bu heyndə ortalığa bir qoca kişi yeridi və üzünü gah nəçərnikə, gah dilmanca tutub, alçaq səslə başladı:

– Nəçərnik ağa, ərzim var. Nəçərnik ağa, bu kişi Yarməmməd mənim tufarbatufar qonşumdu. Mən də ki, Allah eləməsin sinnimin bu vaxtında nəçərnik ağanın qulluğunda yalan danışsam; çünki yalan danışmaqlıq çox pis işdi. Və bir də ki, görürsünüz mən əgər durub yalan-yalan danışsam...

Dilmanc qoca kişinin sözünü kəsib dedi:

– Ay kişi, Danabaş kəndində nə çox lağlağı var imiş! Adam sözü qısa deyər. Tez ol sözünü de və çıx, qoy, get!

Qoca kişi üzünü gah nəçərnikə və gah dilmanca tutub başladı:

– Mən deyirsən Qurana əl basım ki, bu kişinin oğlu, yəni Yarməmmədin oğlu Həsən elə bu saat yorğan-döşək içində yatıbdı. Çünki dünən Yarməmmədin ev adamı gəlmişdi bizə, qarabaşuva demişdi ki, Kərbəlayı Səfər evə gəlsə, ona bir de gəlsin bizim uşağa baxsın. Mən də, axır genə qonşudu, adam... yaxşı olmaz, çünki...

Dəxi dilmancın səbri çatmadı və üzünü sol səmtə çöndərüb qlavanı çağırdı ki, qoca kişini aralıqdan rədd eləsin. Qlava haman qoca kişinin peysərindən bir yumruq yendirib soxdu adamların içinə. Camaatın qiylü-qalı genə qalxdı. Pirverdi bəy genə özünü camaatın içinə verib, bir qədər səs-sədanı sakit elədi və dilmanc başladı kağızı oxumağı:

– Məşədi Fərəcullah Hacı Murtuza oğlu.

Adamlar başladı boylanmağa və ortalığa heç kəs çıxmadı.

Dilmanc dəxi ucadan çığırdı:

– Məşədi Fərəcullah Hacı Murtuza oğlu.

Genə adamlar başladılar sağa-sola baxmağa, ortalığa heç kəs gəlmədi. Amma qlava Pirverdi bəy sol səmtdən dilmancın yanına yeriyib baş əydi və dedi:

– Ağa, Məşədi Fərəcullah özü çox kasıb adamdı və sənəti də çarvadarlıqdı. Mən belə xəyal eləyirəm ki, Məşədi Fərəcullah bu gün kənddə olmuya; çünki bir-iki ulağı var və özü də kasıb adamdı, ola bilər ki, bu gün kirə aparmış olalar.

Pirverdi bəyin sözündən sonra camaatın səsi başladı ucalmağa, hər yandan bir səs gəlirdi və hər ağızdan bir söz çıxırdı. Bir tərəfdən camaat başladı çığırmağa ki, Məşədi Fərəcullah bu gün kənddədi, özgə yana getməyib; qeyri tərəfdən də adamlar bu sözlərin əksini dedilər ki, xeyr, yalandır, Məşədi Fərəcullah bu gün kənddə deyil. Kəndlilər səs verib başladılar mərəkəni. Aralığa bashabas düşdü, bu onu-o bunu təkənləyir, biri danışır, biri çığırır, daldakı adamlar istəyirlər özlərini soxsunlar qabağa və qabaqdakılar da dəxi irəli yeriyib, gəlib çıxıblar böyüklərin qabağına.

Pirverdi bəy çox səy elədi, amma camaatı bir qaydaya sala bilmədi. Axır nəçərnik atlılara çağırıb hökm elədi camaatı versinlər dalı. Bir qədər səs-səda yatdı və nəçərnikin müqabilində bir müsinn və ucaboy kəndli hazır oldu. Qiylü-qal dəxi də sakitləşdi. Haman şəxs haman Hacı Namazalı idi ki, biz qabaqda aşına olmuşuq. Hacı Namazalı sağ əlinin kəfəsini sinəsinin üstə və sol əlinin kəfəsini sağ əlinin üstə qoyub ikiqat olub başladı:

– Nəçərnik sağ olsun, bu sözlər hamısı ki, burada deyildi, bu sözlər xilaf sözdü. Sən özün bilirsən ki, sənin ərzində xilaf qulluqlar eləmə-rəm, yalan sözlər dilimə gətirmə-rəm. O şəxs ki, olsun Məşədi Fərəcullah ki, indi dilmanc ağa çağırdı o, əvvəl budur ki, heç əslində çarvadar deyil. Onlar özləri bir ocaqdılar. Onun rəhmətlik babası

İsfəndiyar Danabaş kəndinin rüknü idi. Müxtəsər, baş ağrısı olmasın, kim deyir ki, Məşədi Fərəcullah çarvadardı? Kim deyir ki, o bu gün Danabaş kəndində deyil? Xeyr, bular hamısı iştux sözdü. Allaha and olsun Məşədi Fərəcullah bu gün burdadı da və özləri də yaxşı güzəran sahibidirlər. Ancaq...

“Ancaq” sözünü deyəndən sonra Hacı Namazalı üzünü çöndərdi əvvəl sol səmtə, sonra da sağ səmtə.

Dilmanc hacının hərəkətindən bir zad başa düşüb, yeridi nəçərnikin yanına və nə dedi, nə demədi ki, nəçərnik uca səslə Pirverdi bəyi çağırıb, başladı onun üstünə çığırmağı və dilmanc tərcümə elədi ki, nəçərnik ağa buyurur bu saat Məşədi Fərəcullahı tapıb gətirsin buraya.

Qlava baş üstə deyib özünü soxdu adamların içinə. Dilmanc genə başladı əlindəki kağızı oxumağı:

– Kərbəlayı Cəbrayıl Kərbəlayı Nəcəfqulu oğlu.

Adamların içindən otuz-otuz beş yaşında bir kəndli çıxıb gəldi ortalığa, baş əyib gözlərini dikdi nəçərnikin üzünə. Dilmanc haman kəndliyə buyurdu ki, yubanmayıb getsin və oğlu Xəlili gətirsin nəçərnikin yanına. Kərbəlayı Cəbrayıl baş üstə deyib, ikiqat olandan sonra özünü soxdu adamların içinə.

Kərbəlayı Cəbrayıldan sonra dörd adam adı çağırıldı; Məşədi Yusif Kərbəlayı Muxtar oğlu, Kərbəlayı Zaman Məşədi Əli oğlu, Məşədi Ümmət Kərbəlayı Orucəli oğlu, Məhəmmədəli Cəfər oğlu.

Bu kəndlilərin üçü də camaatın içindən çıxıb gəldilər qabağa. Dilmanc bunları göndərdi ki, hərə öz oğlunu dinməz-söyləməz gətirsin nəçərnikin hüzuruna. Amma Məhəmmədəli Cəfər oğlu gəlmədi aralığa. Dilmanc bir də çağırıldı:

– Məhəmmədəli Cəfər oğlu.

Kəndlilər başlarını dikəldib, başladılar o tərəf-bu tərəfə boylanmağı. Amma Məhəmmədəli tapılmadı.

Camaatın içindən bir dəstə dilmancın yanına yeriyib başladı and içməyi ki, Məhəmmədəli kənddə deyil, gedib çöldən kəngiz* gətirib satsın. Amma bir bu qədər, bəlkə bunlardan da artıq adam ortalığa gəlib başladılar dəxi də bərk and içməyi ki, Məhəmmədəli anadan

---

* Kökü yanacaq üçün işlədilən bitki

olan gündən indiki günə kimi bir dəfə də kəngizə getməyibdir; o səbəbə ki, Məhəmmədəlinin sənəti dükənçılıqdı, nəinki kəngizçilik.

Camaatın səsi genə irəliki kimi başladı ucalmağa. Hər tərəfdən bər səda gəlirdi: biri deyirdi Məhəmmədəli kənddədi, biri deyirdi xeyr, kənddə deyil, gedib kəngizə. Nəçərnikin atlıları tatarı gücü ilə bir təhər qilü-qalı yatırdandan sonra haman Hacı Namazalı genə bir-iki qədəm ortalığa qoyub, baş əyib, hər iki əli sinəsinin üstə, həqir və məzlum, üzün nəçərnikə tutub başladı:

– Ağa, ərzim var.

Nəçərnik izn verəndən sonra Hacı Namazalı başladı:

– Ağa, and olsun yerin və göylərin xaliqinə, and olsun seyyidi-şühədayə, and olsun on iki imama, and olsun İsa və Məhəmmədə, o adamlar ki, camaatın bir parası gizlədib deyir ki, guya kənddə deyil, o adamlar hamı elə bu dəqiqə Danabaş kəndindədilər; necə ki, qabaqca ərz eləmişəm, bu işlərin hamısı fənd-feldi.

Hacı Namazalı bu sözü deyib qurtaran kimi sol səmtə qlava Pirverdi bəy hazır oldu, sağ əlində tatarı, sol əli sinəsinin üstə. Pirverdi bəyin dalınca bir alçaqboy, yekə qara papaq, qısa arxalıq və ağ tuman kəndli, əlində uzun zoğal ağacı və ayaqlarında çarıq, yeriyib durdu dilmancın qabağında. Qlava üzünü nəçərnikə tutub və tatarını yanınca gələn kəndliyə səmt uzadıb, uca səslə başladı:

– Nəçərnik sağ olsun, mən Məşədi Fərəcullahgilin qapısına təzə yetişmişdim ki, gördüm o üzdən Allah rast saldı ki, Məşədi Fərəcullahı gördüm ki, qabağında bir-iki yüklü ulağı, Yayıncıdan yük gətirir. Çünki bu övqat çəviz və ərik qurusu İrevan səmtində yaxşı pula gedir, odu ki, çarvadarlar bu saat bikar deyillər.

Qlava bu sözləri deyəndən sonra genə camaatın səsi ucaldı, genə atlıların tatarıları şappıldadı. Hacı Namazalı genə bir neçə qədəm nəçərnikin qabağına yavıqlaşdı, sol əlini Məşədi Fərəcullaha tutub və sağ əli ilə öz saqqalının ucundan yapışıb başladı:

– Ağa, indi bir sına mənim sözlərimi. Gördün ki, bu işlərin hamısı hiylədi? Pəs bayaq deyirdilər Məşədi Fərəcullah kənddə deyil? Pəs necə oldu?

Sonra Hacı Namazalı camaata səmt çönüb, hər iki əlini qovzayıb, uca səslə və ürəkdən dedi...

XANIN TƏSBƏHİ

Bakı ilə Tiflisin arasında dəmir yolunun Yevlax stansiyasından şosse yolu gedir Bərdəyə, sonra Ağdama, buradan baş yuxarı gedir Şuşa qalası şəhərinə. Ağdamdan sol tərəfə şosse yolu gedir çıxır Qarabulaq şəhərinə, buradan Cəbrayıla, Cəbrayıldan yol gedib çıxır Araz qırağına.

Məşhur Xudafərin körpüsü həmin buradadır.

Bir neçə il bundan əqdəm mən həmin bu körpünü keçdim, qalxdım İrənin dağlarına. Buradan Qaradağ vilayəti başlanır, ta gedib çıxır Təbrizə. Sol tərəf Şahsevən elləri, sağ tərəf Rusiya torpağının Avar sərhəddi.

Yayın qabaq ayı idi. Arazın bu tərəfində isti çox şiddət edirdi. Körpünü keçib qaldıq çayın o tərəfində, bir dağın ətəyində. Sübh tezdən qalxdıq Larcən kəndinə; Qulu xana qonaq olduq. Üç gün burada qalandan sonra, baş yuxarı dağları qalxa-qalxa dəxi də sərin və dəxi də səfalı İrən dağlarına qalxdıq.

İki gün yol gedib yetişdik məşhur Kəleybər qəryəsinə. Burada da iki gün qalandan sonra istədik gedək Əhər şəhərinə ki, sonra da oradan Təbrizə yollanaq; amma haman vilayətin məşhur xanlarından Nəzərəli xan İkrəmüddövlə qabağımıza üç nəfər atlı göndərib, bizi öz kəndinə qonaq çağırırdı. Biz də getməyə bilməzdik və getdik.

Ağayi-İkrəmüddövlə Gərmə-çataq kəndində olurdu ki, həmin kənd də və qeyri ətraf kəndlərin də cümləsi xanın öz əmlakından idi. Gərmə-çataq kəndi Kəleybərdən də dəxi uca olan dağların ətəyində Mərzənli qəryəsinin sol səmtində səfalı, balaca bir yaylaqdır.

Kəndin əhalisinin miqdarı olar təqribən iki yüz nəfər. Yaxşı sərin suları, gözəl otlanaqlar... Amma heyif və səd heyif, xanların arasında neçə ildə bir dəfə vəqə olan toqquşma nəticəsində kənd əhalisi macal tapa bilmir öz məişətini elə hala yetirsin ki, asudəlikdə belə gözəl yerdə rahat yaşaya bilsin. Bir tərəfdən də neçə il bundan qabaq orada üz verən yatalaq azarı və aclığın səbəbindən camaatın yarısı və bəlkə də yarısından çoxu qırılıb qurtarıbdır. Odur, çox yerlər boş və sahibsiz evlər, qapı və pəncərəsiz binalar gözə sataşmaqdadır.

Xülasə.

İkrəmüddövlədən nəhayət məhribançılıq gördük. Vəqəən İrənin mehmannəvzlığının mislini qeyri yerdə, zənn edirəm, görmək olmaz.

Xanın əmrinə görə Gərmə-çataq kəndində bizə bir məxsusi kənd evi boşaldıb vermişdilər və bundan əlavə haman evin damının üstündə xanın xidmətçiləri iki alaçıq qurmuşdular ki, istəsək haman alaçıqlarda, istəsək bizə verilən eyvanda qalaq.

Nəzərəli xan İkrəməddövlə Qaradağ xanlarının ən insaniyyətli və ən tərbiyəli xanlarından hesab olunardı və xanın rəiyyətlərini danışdıranda da bir kəs tapıla bilməz ki, xandan bir zərrə qədər incimiş olsun.

Bununla bərabər xanın rəiyyətlərinə nisbət rəftarına baxanda bizim kimilərə çox qəribə gəlirdi. Bir nəzər ilə baxanda haman rəftar başdan-axıra kimi zülm və sitəmdən ibarət idi. Amma bir tərəfə baxanda burada nə bir zülm, nə də sitəm görsənirdi. Bir surətdə də ki, hələ bəlkə demək olar ki, rəiyyətlər asudə istirahətlə dolanırdılar.

Məmləkətdə bir müəyyən qanun görsənmirdi. Hökumətə oxşar bir idarə yox idi. Məmləkət həmin İkrəməddövlədən başqa heç bir qeyri hökumət tanımırdı. Təbrizdən və Tehrandan bir xəbər və əlaqə yox və Nəzərəli xan hər bir kəsi asıb kəsə də bilərdi, əfv edib hər bir bəndənin ömrünü ona bağışlaya da bilərdi.

Məhkəmə də özü idi, qəzavat da özü idi, şəriət də özü idi.

Hər bir kəndin bir kəndxudası kəndi idarə edirdi, cəmi kəndxudaları da İkrəməddövlə idarə edirdi. Vəssalam.

Və həmin Nəzərəli xanın ətrafındakı vəzirlər ibarət idilər bir dəstə fərraşdan ki, əllərində şallaq küçə-bacanı gəzib, xanın əmrini rəiyyətə yetirirdi.

Və lakin Nəzərəli xanın tək bircə nəfər baş vəziri var idi ki, bunun adı Mirzə Sadıq Münşi cənablarıdır ki, kəndli arasında Molla Sadıq adı ilə də məşhur idi.

Nəzərəli xan da, həmin Mirzə Sadıq Münşi də – hər ikisi olardı altmış, bəlkə də altmış beş sində.

Xan özü də çox xoşsasiyyət nəzərə gəlirdi ki, rəiyyətlərlə bunun arasında heç bir saxtaliq, bədməcəzliq mən görmədim. Amma fərraşlara gəldikdə bunu əbədən söyləmək olmaz. Və orada gördüklərimdən bunu yadımda saxladım ki, dünyada zülm və incitmək ibarət imiş Qaradağda xan fərraşlarının rəiyyət barəsində tutduqları rəftarlarından.

Sübh tezdən yuxudan oyanan kimi eşidirdik ki, rəiyyətin birinin evindən qılı-çal səsi gəlir. Məlum olardı ki, fərraş Əli Cəfər, xanın evi üçün Kərbəlayı Musadan iki girvənkə yağ istəyir. Kişi evdə

yoxdur. Arvad and içir ki, yağ yoxdu. Fərraş Əli Cəfər arvadı söyüb yamanlayandan sonra qayıdıb gedir və dübarə qayıdıb xanın təsbehini gətirir. Di çarə yox, yer dəşiyindən də olmuş olsa, Kərbəlayı Musanın arvadı yağı tapıb fərraşı yola salır.

Çünki xanın təsbehi gərək boş qayıtmaya.

TƏSBEH BARƏSİNDƏ BİR NEÇƏ SÖZ

Bir yana sifariş eləyəndə bir nişanə göndərmək qədim adətlərin biridir. Nişanə göndərmək o vədələr lazım olub və olur ki, sifariş eləyən, ya sifariş alan savadsız ola. Birisi öz evinə adam göndərib bir şey istəyəndə bığağını göndərir və qeyri birisi bir yerə sifariş edə, açar göndərir.

Nəzərəli xan İkrəmüddövlə belə bir qayda qoymuşdu: qabaqca fərraş gəlib rəiyyətə bir şey istərdi. Əgər rəiyyət verdi, verib, əgər vermədi, fərraş bir-iki şallaq çəkib qayıdardı xanın üstünə və ikinci dəfə xanın təsbehini gətirərdi. Bu dəfə əgər o hökmə əməl olundu, olunub, olunmadı – dəxi fərraş ixtiyar sahibidir; yəni o qədər ixtiyar sahibidir ki, əgər xəncərin çıxardıb “yox” deyənün boynunu vursa, dəxi bilmirəm nə olar və yəqin də heç bir şey olmaz.

Mən bir dəfə haman təsbehi gördüm. Fərraş bir kəndlidən genə xanın evinə bir qoyun istəyirdi. Qoyun da yox idi. Fərraş qayıdıb ikinci dəfə xanın təsbehini gətirdi. Kəndli fori* ulağını verdi qonşusuna, bir keçi ilə bir qoyun aldı, qoyunu göndərdi Nəzərəli xana, keçini ötürdü otlamağa.

Haman təsbeh qara, narın dənəli və qırmızı ipək sapa düzülmiş təsbeh idi və qeyri bir fəzələti də yox idi, savayı ondan ki, Nəzərəli xanın təsbehi idi.

Biz olduğumuz ev Kərbəlayı Qurbanın yetimlərinin evi idi. Evin sahibi yetimlərin anası Pəri arvad idi. Biz eyvanda və damın üstündə vaxtımızı keçirirdik. Pəri arvad da üç-dörd yetimlərlə içəri evində bir-iki baş heyvanları ilə olurdu; bir ulağ idi, bir inək idi, bir-iki də qoyun-keçi idi. Səhərlər Pəri arvad süd sağıb uşaqlara bişirəndə mən də hərdənbir gedərdim. Pəri arvad ağızında yaşmaq oraların keçəcəyindən nağıl edərdi. Arvadın yaşı əllini və bəlkə əlli beşi keçmişdi, amma

---

* Tez, dərhal

özü mərtub*, sifəti qaraşın, hündür və salamat bir arvad idi. Əlahiddə bir gözəlliyi də yox idi; amma beləcə babat idi.

Mən bircə dəfə gördüm ki, Mirzə Sadiq Münşi sübh tezdən Pərinin ocağının başında oturub çubuq çəkir və Pəri ilə danışır. İkinci dəfə də gördüm ki, Mirzə Sadiq Münşi genə haman ocaq başında oturub çubuq çəkir; amma bu dəfə məni görcək işarə ilə məni çağırırdı. Mən də getdim və Pəri arvad mənim də altıma bir köhnə uşaq döşək-cəsi saldı. Mirzə Sadiq mənə əyləşməyi təklif etdi. Oturdum.

Mirzə Sadiq üzünü mənə tutub dedi:

– Cənab Molla Nəsrəddin, mən səni bir Allah bəndəsi hesab edib bu məclisə dəvət etdim ki, mənim haqq sözlərimə şahid olasan. Mən bu saat səndən qabaq bu Pəri arvada təklif etdim ki, müvafiq qayda Allah-taala göstərdiyi yol ilə mənə siğə olsun.

Eləcə Mirzə Sadiqın ağzından bu söz bəlkə hələ çıxıb qurtarmamışdı, Pəri arvad elə atıldı geriyə, guya ayaqlarına od basdılar.

– Molla Sadiq Münşi, Molla Sadiq Münşi, o sözü danışma. O sözü danışma, o sözü danışma!..

Vaqəən Pəri arvad bu sözləri elə bir əl-qol ata-ata dedi ki, mən dik atıldım ki, istədim qaçam. Hərçənd qaçmadım, amma yavaşca çıxdım getdim. Mənim dalımca da Mirzə Sadiq Münşi çıxdı və düz, dinməz-söyləməz çıxdı getdi.

Amma bir azdan sonra haman Mirzə Sadiq, yanıca fərraş Əli Cəfər gəlib durdular Pərinin həyət qapısının ağzında. Fərraş Pəri arvadı harayladı. Arvad çıxdı qapının ağzına və fərraş xanın təsbehini yuxarı qaldırıb, başladı ən uca səslə deməyə:

– Pəri, Pəri, Pəri! Axund Sadiq Münşinin şikayətinə görə xan bu təsbehə göndərdi ki, sənə nişan verim. Yaxşı bax bu təsbehə. Bu haman təsbehdir ki, iki il bundan qabaq xanın fərmayışına ağ olan dəyirmançı Mehdini, bax, haman qayadan dərəyə elə tulladı ki, uşaqları heç ölüsünü də tapmadılar. Bu haman təsbehdir ki, Orucəlinin evini yandırdı, uşaqlarını çölə dağıtdı. Aç gözlərini, gör haman təsbehdir, ya yox...

Pəri arvad astanada ağzını yaşmaqla büküb, dəxi dinməz-söyləməz qulaq asırdı... Qonşular da qulaq asırdı.

---

* Kök, dolu

O da bir söz demədi, Mirzə Sadıq da bir söz demədi, fərraş da dəxi bundan artıq danışmadı və hamı dağıldı.

Bundan sonra bir neçə gün mən görərdim ki, Münşi Axund Mirzə Sadıq gəlir girir Pəri arvadın evinə və orada ocaq başında oturub söhbət edir.

Mən dəxi ora getməzdim və məni ora heç çağırın da olmazdı.

Bundan sonra ay yarım da Gərmə-çataqda qaldım, sonra çıxdım getdim Əhər şəhərinə.

QƏSSAB

Bir dəfə bunu eşitdim ki, qonşu Məşədi Məmmədəli qızını verir qəssab Şamilə. Bir dəfə də eşitdim ki, daha vermir. Axır vaxtlarda deyirdilər ki, Məşədi Məmmədəli qızını qəssab Şamilə verməyə razı olub. Ən axırda genə dedilər ki, Məşədi Məmmədəli qəssab Şamildən inciyib və qızını daha ona vermir.

Üç-dörd gün bundan qabaq qəssab Şamil gəldi bizə. Bununla bizim bir yüngülvarı qohumluğumuz da varmış (yəni: özünün rəvayətinə görə). Məlum oldu ki, qızı nəhayət xoşlayıb, amma Məşədi Məmmədəli genə nədənsə, qızını vermək istəmir. Şamil xahiş etdi ki, mən vasitə olam və bəlkə Məşədi Məmmədəlini yumşaldam. Qəbul etdim. Dedim:

– Məşədi Məmmədəli sözümlü yerə salmaz və əgər qız razı isə, yəqin ki, düzəldərəm.

Və bu da məlum oldu ki, Məşədi Məmmədəli üç dəfə qəssab Şamilə barışmağa gəlib və üç dəfə də acığı nəyə isə tutub, qızı vermək istəməyib.

* * *

Bir gün Məşədi Məmmədəliyə sifariş elədim ki, cümə axşamı gələcəyəm bozbaş yeməyə. Xəyalımda qoymuşdum ki, dəlil-nəsihətlə Məşədini yola gətirəm və elə də bir böyük üzrü yoxsa, onu həmişəlik qəssab Şamilə sazlaşdıraram.

Getdim. Damağım çağ idi; çünki bir tərəfdən artıq ümidvar idim ki, bu bədbəxt Şamilin işini bəlkə bir təhər düzəldəm, o biri tərəfdən

də bilirdim ki, Məşədi Məmmədəlinin arvadı iranlı olduğuna görə, gərək çox səliqəli bozbaş pişirmiş ola.

Qabaqkı otaqda süfrə salınmışdı: qab-qacaq, soğan, turp və nazik bazar çörəyi...

Əyləşdik. Mən istədim piş əz vəqt moizəmi gödəkcə yerinə yetirib, qəssab Şamilin yanında borcdan çıxam. Dedim:

– Rəfiqim, Məşədi əmoğlu, sən bilirsən ki, mən sənə xeyirxah bir adamam və heç istəmənəm sənə elə bir yol göstərəm ki, sən sonra, nəüzübillah, peşmanlıq çəkəsən. O Allah bəndəsi Şamili sən çox incitmə. Bilirsən ki, o özü bir salamat adamdır. Onunla qohum olmaq sənə heç bir yandan eyb yetirməz. Əgər əlahiddə bir maneçilik yoxdursa, ver qızı, başdan olsun getsin.

Məşədi Məmmədəli çox yumşaqılıqla mənə belə cavab verdi:

– Molla əmoğlu, and olsun oxuduğun Qurana, mənim heç bir sözüüm yoxdur; qızı vermişəm və qurtarıb gedibdi. Amma o nainsafa da bir dəlil-nəsihət elə ki, bir surətdə ki, mənən qohum olub, bir az da nə eybi var, istiqanlı və mehriban olsun və yeri düşəndə özgələrə nisbət heç olmasa bir zərrə qədər qayınatasına təfavüt qoysun. Məsələn Qurban bayramında sifariş eləmişdim ki, bizə bir kök qurbanlıq göndərsin. Altı manat yarım da pul göndərmişdim. Heç müftə istəməmişdim. Nə eybi var, ay zalım oğlu, elə bil bir yad kişiyəm. And olsun Allahın birliyinə, elə bir arıq heyvan göndərmişdi ki, bir dəri, bir sümükdən başqa bir şey tapa bilməzdin. Dəxi mən də daş deyiləm ki! Hirsim tutdu, sifariş göndərdim ki, bizim qohumluğumuz tutmayacaq... Xülasə... Molla əmoğlu, arxayın ol, bu qədər danışdım, səni də ac qoydum. Arxayın ol... Bir surətdə ki, sən də məsləhət görürsən, bir qızdı, vermişəm, qurtarıb gedibdir. Allah səni də dostluqdan və qohumluqdan əskik eləməsin öz birliyi xatirinə. Gedim görüm çörək hazırdırmı...

Məşədi getdi, abgüştü* öz əlində buğlana-buğlana gətirdi, çörək doğradı, qarışdırdı və mənə “buyur” deyib, təklif etdi. “Bismillah” deyib əlimi uzatdım, bir tikə götürdüm və gördüm ki, bozbaş babətdir; nə elə artıq ləzzətli və nə elə də artıq ləzzətsiz, yəni miyana.

Bu mənim dadım.

---

* Bozbaş

Amma qonşuma gəldikdə burada məzaqlar xeyli təfəvütlü çıxdı. Belə ki, Məşədi Məmmədəli ikinci tikəni ağzına qoyandan sonra bir yavaşca guya öz-özünə dedi:

– Çox yavandı. – Bir az keçdi ki, dedi:

– Namərd oğlu genə yavan ət verib – və bir tikə də yeyəndən sonra elini yeməkdən lap çəkib üzünü tutdu həyəətə və ucadan arvadını harayladı:

– Tükəzban, Tükəzban! Bu saat o qırışmal oğluna mənim tərəfimdən sifariş elə ki, mən dəxi ona qız verəsi olmadım.

Mən təəccüb elədim, bir qədər də rahatsız oldum və bir qədər də iştaham küsdü. Bir istədim Məşədi Məmmədəliyə nəsihət edim və, yalandan bozbaşı təriflədim; amma çünki qonşumun sifətindən hirs yağırdı, bildim ki, nəsihətin faydası olmayacaq. Bununla bərabər genə özümü borclu hesab etdim bu işə qarışım, bəlkə axırı yaxşıqla qurtara. Dedim:

– Məşədi əmoğlu, bozbaş ki, o qədər yavan deyil, nə səbəbə bu qədər inciyirsən?

Amma Məşədi Məmmədəli o qədər hirslənmişdi ki, deyəsən mənim sözlərimi heç eşitmədi və üzünü həyəət tərəf tutub dübarə çıxırdı:

– Ay arvad! Mənim axır sözümdü. Mən zarafat eləmirəm. Vermirəm! Vermirəm! Bax, aç qulağını, eşit!

Məşədinin əlləri titrəyirdi. Mən məəttəl qaldım və söz yox, gəldiyimə peşiman oldum. Əlimi sildim, çəkdim kənara və Allaha şükür elədim.

Ancaq bu heyndə Məşədi deyəsən yuxudan ayıldı və deyəsən səhvini və kəmədəbliyini başa düşdü; çünki gördü ki, mən də ac qaldım. Və deyəsən, hirs bir az da soyudu; çünki alçaqdan və yumşaqqla:

– Sən Allah, Molla əmoğlu, məni bağışla. Bu saat gərək sənə qayqanaq pişirtdirim. Sən ac qaldın. – Və üzünü genə həyəət tərəf tutub, qabaqından bir qədər mülayim arvadını çağırdı:

– Tükəzban, tez ol bir az qayqanaq pişir. Molla əmoğlu bozbaşı bəyənmedi, ac qaldı. Allah pis adamın atasına lənət eləsin. Bizi ac qoydu.

Mən üzr istədim və qayqanağı qəbul eləmədim; çünki iştaham bil-mərrə qaçmışdı və bir də qayqanağı mən əslindən xoşlamaram.

İstədim duram ayağa. Məşədi Məmmədəli tez qalxdı ayaq üstə və məni çiynimdən aşağı basıb güclə yerə oturtdu. Mən tabe oldum.

Bir az keçdi. Məşədi qayqanaq da gətirdi. Üstündən çay da içdik və hətta söhbət də elədik və axırda durdum, xüdəhafiz elədim. Və istəyirdim çıxam, dayandım və baxdım Məşədi Məmmədəlinin üzünə, bir istədim qəssab Şamildən söz açam və dəlil-nəsihət edəm, amma haman dəqiqə xəyalıma gəldi ki, o bədbəxt qəssab Şamil Məşədi Məmmədəlinin acıq damarına düşübdür; yoxsa arıq qoyun və yavan ət, – bunlar hamısı bəhanədir.

Hamən saat mənə yəqin oldu ki, bu azarın daha dünyada bir müalicəsi yoxdur və indi də Məşədi Məmmədəli qəssab Şamillə barışib öpüşsə də, sabah ya biri gün bir yavan ət üstə genə acıyıb küsəcəkdir. Daha bu adət oldu getdi.

Bir ay, ya ay yarım keçmişdi, eşitdim Məşədi Məmmədəli qızına toy eləyib, verib qəssab Şamilə. Toya mən də dəvət olunmuşdum; amma xəstə olduğuma cəhət gedə bilmədim.

ZIRRAMA

Günortadan üç saat yarım keçmişdi gəlirdim mənzilimə. Yorulmuşdum və acımışdım. Az qalırdım evə yetişəm, küçənin ortasında bir nəfər kişi mənə yavıq gəlib salam verdi və yapışdı sağ əlimdən:

– Molla əmi, yəqin ki, məni tanıyırsan?

Doğrudan da tanımadım və kişinin üzünə baxa-baxa qaldım və bilmədim nə deyim.

– Buy, buna bax ey, niyə tanıyırsan? Mən sənə həmsəriməm də! Niyə, Hacı Novruz ağanı tanıyırsan? Mən Hacı Novruz ağanın qardaşı oğluyam da! Öz həmsərimni tanıyırsan? – Dedim:

– Bağışla, vallah tanıyıram! – Kişi bir az da ucadan başladı:

– Niyə? Qala məhəlləli Hacı Novruz ağanı tanıyırsan? Niyə, sən özün neçə dəfə uşaqlıqda bizə gəlmisən; biz ki, bir məhəllənin uşağıyıq. – Dedim:

– Vallah, əzizim, bağışla, tanıyırdım; indi ki, deyirsən bir məhəllənin uşağıyıq, xub, xoş gördük, buyur gedək qonağımız ol!

Təzə həmsərim o biri əlimi də aldı əlinə və dedi:

– Yox, əmoğlu, mən sizə getməyəm, əvvəl sən bizə gərək gələsən, sonra mən sizə gedəm; yoxsa, canın üçün getməyəm. Mənzilim bu yavıqdadır.

Və bu sözləri deyə-deyə əllərimdən yapışıb başladı məni çəkməyə. – Dedim:

– Sağ ol, iltifatın artıq olsun, indi gedə bilmərəm; çünki çox yorğunam. İnşallah bir özgə vaxt gələrəm.

Həmişərim bu sözləri eşitcək, guya ki, çuşə gəldi:

– Sən öləsən qoymanam. Gərək gedək bizə. Bu saat samavarım dəmdədi. Sən öləsən, gərək gedəsən. Qasım ağa da bizdədi. Mirzə Abbas da bizdədi. Onları evdə qoydum, gəldim səni də aparam. Çox da səni görmək arzusundadırlar. Deyiblər Mollanı gətirməmiş evə gəlməyəsən.

Mən bilmirdim Qasım ağa kimdir, hansı Mirzə Abbasdır; onların da kim olmaqlarını soruşsa idim, dostum başlayacaqdı onların da atalarından və əmilərindən bir yekə tarix açmağa. Ancaq onu elədim ki, əllərimi bir təhərlə həmişərimin əlindən qopartdım və özümü soxdum küçə qarımızdan içəri və geri çönüb bir dəfə üzr istədim. Pilləkənləri yuxarı qalxanda küçədən rəfiqimin uca səsini eşidirdim: daha bilmirdim nə deyir...

Girdim evə və başladım bir tikə çörək yeməyə. Bizim balaca qız boşqabları stolun üstünə qoyanda dedi ki, bir adam gəlmişdi səni qonaq çağırırdı. Mən dinmədim (çörək ağızımda idi). Qızım duzu stolun üstünə qoyanda da dedi ki:

– Gələn adam deyirdi ki, mənim adım Qurbanqulu bəydir. Novruz ağanın qardaşı oğluyam. Deyirdi Molla Nəsrəddin bizim həmişərimizdi. Səni də küçədə gözləyirdi. Bax, budu, indi genə küçənin ortasında var-gəl eləyir.

Axşam vaxtı çay içdiyim yerdə küçədən bir adam məni çağırırdı. Başımı qalxızıb gördüm ki, Qurbanqulu bəy əllərini belinə qoyub, başını da bir az dikəldib, bizim akoşkaya tərəf boylanır. Mən cavab vermədim.

– Molla əmi, salamünəleyküm. Buyur bizə, çay içək. – Dedim:

– Bəy, hazır çayımız stolun üstündə. Sən qabaqca özün buyur bizə. – Və uşağı göndərdim küçə qarısını açsın.

– Molla əmi, and olsun sənin canına, gəlmənəm; sən qabaqca bizə təşrif gətirməsən, mən sizə gəlmənəm.

Mən genə haman təklifi elədim. Amma rəfiqimin halətindən elə başa düşdüm ki, heç vəchlə bizə gəlməyəcək. Papağımı qoyub yendim küçəyə və nə qədər həmsərim təkid elədi, mən onlara gedə bilmədim və üzr istədim. Amma bununla bərabər dostum məni xeyli yordu; çünki beş dəqiqənin içində bəlkə min beş yüz söz danışdı. Qabaqca genə haman müqəddimədən başladı ki, Novruz ağanın qardaşı oğludur, əmisini atlı sultanı eləyiblər, özünü qubernat öz yanında baş sekretar eləyib, böyük qardaşı Xəlil ağa teleqraf naçalnikisi olub, kiçik qardaşı Məmməd Hüseyin bəy əfsər olub, İrəvandan Məşədi Çəfər gəlib gedir Moskvaya, Məşədi Qurbanəli gəlib Tiflisə, özünə diş qayıdırın, Sarvanlardan çox züvvar gəlib Xorasana gedir, Hacı Həsən ağanın oğlu Möhsün naxış olub, həkimə gətiriblər, Rus ilə Osmanlının Kars üstə danışıqları var və araları sərirləyib, qaçaq Pirverdiy 8 il Sibir kəsiblər, Naxçıvanda pendir bir az bahalanıb və daha da belə-belə xəbərləri barmaqları ilə saymaqda idi.

Mən xudahafiz elədim və istədim uzaqlaşam. Qurbanqulu bəy istədi yarışa əlimdən və məni saxlaya, dartındım və özümü qurtardım. O, mənim dalımca genə danışdı; amma daha uzaq idi.

Haman gecənin səhəri elə bildim ki, yuxuda mənə bu sözləri deyirlər: “Əmim Novruz ağanı atlı sultanı eləyiblər, qardaşım teleqraf naçalnikisi olub, Məşədi Qurbanəli gəlib diş qayıdırmağa...”

Gözlərimi açdım, gördüm hava təzə işıqlanır. Bir az da o tərəfə-bu tərəfə baxdım və bildim ki, küçədə danışan var. Rəfiqim Qurbanqulu bəyin səsini haman saat tanıdım və bir az da təəccüb elədim; onun üçün də köynəkçək durdum, gəldim akoşkanın qabağına və gördüm ki, Qurbanqulu bəy genə əlləri belində durub küçənin ortasında və mənim kimi bir üzüyola Allah bəndəsi ilə qarın-qarına verib ucadan deyir:

– Rus ilə Osmanlının arası sərindi. Qaçaq Pirverdiy 8 il Sibir kəsiblər. Hacı Həsən ağanın oğlu Möhsünü gətiriblər həkimə...

Uşaqlara yavaşca dedim ki, akoşkaya tərəf gəlməsinlər və məni soruşan olsa, desinlər gedib idarəyə. Yavaşca bir stəkan çay içib, bir tikə çörək yeyib hazırlaşdım evdən çıxmağa. Amma necə çıxım? Necə çıxım ki, bu zalım oğlu məni görməsin? Özgə yol da yox idi.

Allah rast saldı, həmsərim nə təhər oldusa, küçədən yox oldu. Çıxdım küçəyə və ehtiyatlı keçib getdim.

Aradan bir gün keçdi. Həmsərimi daha küçədə görmədim; bilmədim başı nəyə qarışib, ya bəlkə şəhərdən köçüb gedib.

O biri gün genə günortadan 3–4 saat keçdikdə ac və yorğun gəlirdim evə. Bir az da fikirli idim; amma yadımda deyil nə fikirdə idim.

Küçəmizə yetişən kimi ürəyim qırp düşdü; Qurbanqulu bəy genə əlləri belində küçənin ortasında var–gəl eləyirdi və yoldan keçən bir rusla uzaqdan–uzağa bilmədim nə danışdı. Dedim ki, bəlkə xəlvətcə özümü soxam evə; amma olmadı: zalım oğlu, deyəsən ov tulası kimi hiss eləyirdi. Uzaqdan məni görcək çıxırdı:

– Salaməleyküm, Molla əmoğlu! Əmoğlu, çoxdandır görsənmişən? Deyəsən bizdən iltifatını kəsibsən? Heç demirsən, vilayətimizdən gələn kim, gedən kim? Əmim Novruz ağanı atlı sultanı eləyiblər, özüm də indi qubernat yanında baş sekretaram. Xəlil ağa teleqraf naçalnikisi olub. İrəvandan Məşədi Cəfər gəlib Moskvaya gedir. Məşədi Qurbanəli gəlib Tiflisə, özünə diş qayıtdırmağa. Sarvanlardan da çox züvvar gəlib. Hacı Həsən oğlu Möhsün naxoş olub, həkimə gətiriblər. Rus ilə Osmanlının araları pozulubdu. Qaçaq Pirverdiyə 8 il Sibir kəsiblər...

Mən doğrudan da çox ac idim və çox da yorulmuşdum və bunu da bilirəm ki, insan necə çətinliyə düşsə, gərək tab gətirsin və nə eləyir eləsin, amma gərək ədəbi və nazikliyi əlindən qoymasın. Bunu mən bil–bilə, vallah, genə tab gətirə bilmədim və dinməz–söyləməz özümü soxdum dalana, qalxdım evimizə və çörək istədim.

İnsafımın və vicdanımın yanında məsul olaram əgər yalan desəm ki, təqribən yarım saat mənim təamım çəkdi və yarım saat da çay içib, uşaqlarla söhbətim çəkdi. Bu bir saat müddətində rəfiqim Qurbanqulu bəy genə haman küçənin ortasında əlləri belində durub, gahdan bir yol ilə gəlib gedənlərdən bəzi üzü yolların qabağını kəsib, birinə deyirdi ki, əmim Novruz ağanı atlı sultanı eləyiblər, birinə deyirdi ki, Məşədi Qurbanəli gəlib Tiflisə, özünə diş qayıtdırmağa, birinə də deyirdi ki, qardaşım Məmmədhüseyn bəy qoşun böyüyü olub.

Dünən mən idarədə qeyri həmsərilərimin birinə rast gəldim və bu keyfiyyət yadıma düşdü. Ona dedim:

– Gözün aydın olsun, bizim gözəl vilayətdən buraya bir həmsərimiz də gəlib. – Dedi:

– Kimi deyirsən? – Dedim:

– Novruz ağanın qardaşı oğlu Qurbanqulu bəyi.

Mənim bu sözümlün cavabında indiki həmişərim Qurbanqulu bəy bərəsində tək bir söz buraxdı; amma bilmirəm bu nə sirdir ki, o söz mənim yadımdan heç çıxmır.

Dedi:

– Ay Molla əmi, hələ o zırrama haradan gəlib səni tapıb? – Dedim:

– Zırrama nəyə deyirsən? – Dedi:

– Zırrama haman adama deyirəm ki, onun adı Qurbanqulu bəydir, özü də Novruz ağanın qardaşı oğludur və özü də bizim gözəl vətənimizin meyvəsidir. – Dedim:

– Bir də de! – Dedi:

– Zırrama!

Amma heç yadımdan çıxmır.

RUS QIZI

Tarixi-İsəvinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində piyada gedən Reynqarten Rusiya tərəfindən gəlmişdi ki, Qafqazdan keçsin İrana, oradan Hindistana, Kitaya, Yaponiyadan dərya ilə gedəcək idi Amerikaya, Amerikadan gələcək idi İngiltərəyə, Firəngistana, Almaniyaya və beləliklə qərb tərəfindən daxil olacaq idi vətəni Riqa şəhərinə.

Reynqarten xəyalında qoymuşdu həmin səfəri dörd ilin müddətində tamam etsin; amma elə yadımdadır ki, ancaq altı il ondan sonra Rusiya qəzetləri Reynqartenin Riqa şəhərinə qayıdıb gəlməyini xəbər verirdilər.

Naxçıvana Reynqarten yaz fəsli aprel ayının əvvəllərində gəlmişdi. Mən nədənsə bu cənabı dost tutanların içinə daxil oldum və həтта onlardan da qabağa keçdim; çünki mən də buna qoşulub Naxçıvandan bununla piyada düşdük yola və beş-altı saatın ərzində kəsə yol ilə gəldik çıxdıq Culfaya. Burada Reynqarten üçün artıq hörmət göstərildi, xüsusən qulluqçular tərəfindən.

Bir gün burada qalandan sonra Reynqarten paroma* minib Araz çayından keçdi İran torpağına. Mən də camaat içində idim. Yaxşı

---

* Qayıq, bərə

yadımdadır ki, şiddətli yağış başladı və mənim həmin müvəqqəti və misli az tapılan dostum xurcunu dalında və əlində ağac piyada üz qoydu dumanlı Təbriz yoluna. Nə qədər təkid etdik ki, bəlkə ata ya arabaya minsin, söz yox, qəbul eləmədi; çünki onun da şan və şöhrəti elə həmin piyadaçılıqla idi.

Mən haman gecəni qaldım köhnə rəfiqim və həmşəhərlim Məşədi Qulamhüseynin mənzilində.

Həmin Məşədi Qulamhüseyn neçə illər idi Rusiya Culfasında ticarət edirdi və komisiyon işlərinə də baxırdı; yaxşı da güzəranı var idi. Əhlü-əyalı burada olmazdı. Ancaq Məşədi İmaməli adında bir iranlı bunun pişmişini pişirərdi və həmi də ticarət işlərinə kömək edirdi.

Məşədi Qulamhüseyn yaşlı adam idi və hərçənd saqqalını həmişə rəng ilə qaraldardı, amma yaşı əllidən əskik olmazdı. Doğrudur, zahirdə mömin və namaz qılana oxşayırdı, amma batində əhli-damağ idi. Bununla bərabər çox sədaqətli və xoşxasiyyət idi və hər necə olmuş olsa, mən ilə onun dostluğu həqiqi və köhnə idi. Hərçənd yaşımızda təfavüt çox idi, amma meyl-məzağımız bir-birinə çox uyardı. Və aramızda da o qədər zarafat var idi ki, səhərdən-axşamədək deyib gülürdik.

Gecəni yatdım və sabahısı istəyirdim ki, qayıdam Naxçıvana, Məşədi Qulamhüseyn qoymadı. Mən qalmazdım, amma dostum söz verdi ki, sabah mən ilə o da Naxçıvana bahəm gedək. Bu təklif mənə xoş gəldi və haman günü Culfada qaldım. Amma necə qaldım? Məşədi Qulamhüseyn məni axşama kimi güldürdü.

Yadımdadır ki, gecə yerimin içində Məşədi Qulamhüseyn gündüz söylədiyi sözləri bir-bir yadıma salıb gülürdüm. Xüsusən bir əhvalat olmuşdu ki, onu mən o vədə Məşədi Qulamhüseynəndən eşidəndən sonra gəlib Naxçıvanda yazmışdım ki, yadigar olsun; amma haman dəftəri mən itirmişəm, yadıma düşən budur ki, indi yazıram.

Səhbət haman rus qızı barəsindədir ki, onun hekayəsi bu balaca kitabçada rəvayət olunur.

Səhər yuxudan bir az gec oyandım. Məşədi Qulamhüseynin samavarı qabaq otaqda oxuyurdu. Dostum özü evdə gözümə sataşmırdı; amma Məşədi İmaməli samavarın yanında səliqə salmaqda idi.

Durdum geyindim, çay içdim. Dostum getmişdi tamojnaya. Çıxdım həyətdə və yarım saata qədər orada gəzdim və Məşədi Qulamhüseyn

də gəldi. Əlində kağız-kuğuz var idi, yerbəyer elədi. Məşədi İmam-əliyə nahardan yana nə isə tapşırıdı və mənə təklif etdi ki, çıxacaq Culfanı gəzək. Araz qırağı ilə başı aşağı başladıq yavaş-yavaş getməyə. Bir qədər gedib qayıtdıq. Hava çox xoş idi; amma bir azca yel var idi.

Plan ilə təzə tikilmiş evlərin qabağında tək-tük rus əhalisi gör-sənirdi. Bunlar tamojna qulluqçularının əhlü-əyalı ola bilərdi. Bir dükana girdik, papiros aldıq və genə çıxdıq, başladıq gəzməyə. Burada dostum Qulamhüseyn bilmədim uzaqdan nə isə görüb qayıtdı girdi dükana və mənə dedi:

– Mən dükanda olacağam. Amma sən bu gələn qıza diqqət ilə bax.

Mən durdum küçənin ortasında və gördüm ki, gələn on altı-on yeddi yaşında bir rus qızıdı. Qızın zahiri çox sadə və bəlkə də kasıb nəzərə gəlirdi. Bir qədər diqqət edib gördüm ki, qız vəqəən çox qəribə qızdı: ucaboy, kağız kimi ağ, xeyli lətif və çox gözəldi. Qız keçib uzaqlaşandan sonra Məşədi Qulamhüseyn gəldi yapışdı qolumdan və bir qədər dinmədi, sonra dayandı baxdı üzümə və soruşdu:

– Necə, gördün? – Mən cavab verdim ki:

– Gözəl qızdı.

Dostum deyəsən bir şey fikirləşirdi və mənəni çəkə-çəkə apardı, bir az kənarda bir daşın üstünə oturdu və özü əyləşdi. Sonra başladı:

– Əzizim, sən bilirsənmi ki, mən səni nə qədər istiyirəm və bunu da bilirsən ki, mən səndən heç bir sirri gizlətmərəm. İndi mən sənə bir söz deyəcəyəm, amma qorxuram inanmıyasan. And olsun bizim dostluğumuza, and olsun o əzizlərimizin canına ki, həmin bu rus qızı ilə iki həftə bundan qabaq mən elə bir şirin-şirin öpüşmüşəm, necə ki, aşıq ilə məşuq çox illər ayrı düşəndən sonra görüşüb öpüşürlər.

Doğrudan mən istədim şəkk edəm, amma bir tərəfdən dostumun andı, o biri tərəfdən də mənim barəmdə hər xüsusda onun sədaqəti gözümün qabağında durub mənə bir halətə gətirdi ki, öz-özümə quruyub mat qaldım.

Bunu görə qabaqca ərz edəm ki, Məşədi Qulamhüseyn qoca olduğu halda çox da çirkin idi: qabaq dişlərinin çoxu düşmüşdü, qalanları da qaralıb uzanmışdı; bilmək olmurdu onların hansı üst dişləridi; hansı alt dişlərdi. Mən güman edirəm ki, nəinki on altı yaşında gözəl rus qızı, bəlkə altmış altı yaşında çirkin müsəlman arvadı da bundan iyənib qaça bilərdi.

Mən dostum Qulamhüseynə belə cavab verdim:

– Yəqin ki, qız sənnən öpüşən vaxt kefli imiş.
– Yox, and olsun sənin əziz canına, lap ayıq idi; çünki o qız heç vaxt kefli olmaz və heç vaxt içki içməz. – Dedim:

– Bəlkə qız yuxuda olan vaxt sən gedib onu öpmüsən ki, xəbəri olmuyub. – Dedi:

– Əziz canın üçün lap ayıq vaxtda olub. – Dedim:

– Elədə o öpüşü çox baha qiymətə almısan. – Dedi:

– And olsun sədaqətə, bir qəpiyə də almamışam. – Dedim:

– Əzizim, dəxi mən bir şey anlamadım.

Rəfiqim düşdü qabağa və yavaş-yavaş gəlirdik mənzilə tərəf. Nahar vaxtı deyildi. Mənzilə çatdıq və gördük ki, çay dəmdədi. Məşədi İmaməli çay gətirdi, yaxşı İran qurabiyəsi gətirdi, yaxşı püstə-badam gətirdi qoydu qabağımıza.

Nədənsə rus qızının söhbəti yadımdan çıxmadı. Əgər mən Məşədi Qulamhüseyni yaxşı tanımamış olsa idim, xəyalıma gələrdi ki, şayəd yalan deyir; amma bilirdim ki, rəfiqim mənə yalan deməz. O biri tərəfdən də inana bilmirdim ki, bayaq gördüyüm gözəl rus qızı belə çirkin qoca kişiyyə müftə yerə rəğbət edə.

İkinci stəkana qənd salıb başladım qarışdırmağa və istədim qız söhbətini təzələyəm, amma Məşədi İmaməlinin girib-çıxmağı mane olurdu.

Çay içib qurtardıq və Məşədi Qulamhüseyn İmaməlini göndərdi tamojnaya ki, Məşədi Əbdüləli dostunu nahara qonaq çağırınsın. Mən fürsət tapıb üzümü tutdum Qulamhüseynə və dedim:

– Mən müntəzirəm. – Dedi:

– Niyə? – Dedim:

– Rus qızının söhbətinin axırına.

Məşədi Qulamhüseyn gülümsündü, amma dinmədi. Papirosunu yandırıb başladı sümürməyə və bir qədər fikrə gedəndən sonra dedi:

– Qulaq as. – Dedim:

– Asıram.

Dostum genə bir qədər fikrə gedib dedi:

– Qoy bu söhbəti bilmərrə qoyaq kənara. – Dedim:

– Yox, Məşədi Qulamhüseyn, əgər sən bayaq nağıl elədiyən keyfiyyəti məhz zarafat üçün düzəldib nağıl eləyirdin ki, ancaq bir qədər gülək, günümüz xoş keçsin, söz yox, daxılı bu barədə heç danışmayaq, keçək bir ayrı söhbətə; amma əgər rus qızı xüsusunda rəvayət elədiyən

söhbət səhihsə, onda mən səndən acizənə, dostluğumun naminə rica edirəm ki, bu sirri açıb mənə bəyan edəsən. – Dostum dedi:

– Di elədə yaxşı qulaq as. – Dedim:

– Hazırım.

Məşədi Qulamhüseyn belə başladı rəvayət eləməyə:

– Bu rus qızı, necə ki, qabaqca da demişəm, tamojnada dasmotrşik* İvanovun qızıdır. Atası bizim tamojnada dörd ildir qulluq edir və çox da yaxşı kişidir. Tamojna qulluğunda onun da mənə yaxşılığı keçər, mən də ona görüm-baxım edirəm. İşlərim yaxşı tutanda ona parçadan, xoşgəbardan sovqat göndərərəm. Özü kimi yaxşı bir arvadı da var, tez-tez mənə qonaq da çağırırlar. Mənim, doğrusu, onlara getməyə çox xoşum olmazdı; çünki hər işləri öz qaydasınca yola vurmaq olar, ancaq kifir uşağı kifirlər donquz ətindən əl çəkmirlər. Gözəl qızdan savayı bunların genə iki balaca qızları var: biri yeddi-səkkiz, biri dəxi də ondan kiçik. Qabaqlarda mən onlara gedib gələndə xəyalıma bir şey gətirməzdim; amma axır vaxtlar haman qıza diqqət elədim gördüm ki, vəqəən xeyli gözəldir. Amma çifayda, yaşımın bu vaxtında o cür hurilər ilə dostluq qatmaq bizə, söz yox, qismət olmuyacaq. Xülasə. İki-üç həftə bundan qabaq xaçpərəstlərin pasxa bayramı idi. Mən hər ilki kimi getdim rus və erməni aşnalarımın evinə bayram görüşünə. Qabaqca getdim tamojna nəçərnikinin evinə, ordan poçt nəçərnikigilə və müxtəsər belə-belə axırda gəldim həmin İvanovgilə. Evin içində oxumaq səsi gəlirdi. Girdim içəri, gördüm üç-dörd nəfər rus kişisi, ev sahibi özü, arvadı, qızları stolun başında oturub yeyib içməkdə və oxumaqdadırlar. Məni görcək məclis tamamən “urra” qışqıraraq qalxdı ayağa, bir neçəsi qaçdı qabağıma, başladılar mənə qucaqlamağa və öpməyə və hər birisi mənə öpdükcə deyirdi: “Xristos voskres”, yəni İsa dirildi. Mən istədim mane olam, amma o dəmdə yadıma saldım ki, bu gün bir bayram günüdür ki, xaçpərəst içində öpüşməyi rədd etmək böyük ədəbsizlik və bəlkə də günah hesab olunur. Mən qorxdum ki, bu qanunu pozmaqla ev sahibini həmişəlik özümdən incidəm. Bu da mənim üçün məsləhət deyildi. Qabaqca mən ilə öpüşən İvanov ilə üç nəfər kişi idi ki, bunların ikisini tanıdım: birisi genə bizim tamojnada dasmotrşik Vasilyev idi, o birisi bir cavan oğlan idi. Bunlardan sonra İvanovun arvadı haman kişilər kimi özü yavıqlaşdı və

---

* Gömrükkxana baxıcısı

onlar kimi mənim dodaqlarımdan müvafiq qaydada öpdü, çəkildi. Sonra aha... gördüm haman gözəl qız... aha... yavıqlaşır... sənin əziz canın üçün, atamın qəbrinə and olsun, haman sən gördüyün gözəlçə rus qızı, o laləyə oxşayan dodaqlarını gətirib yapışdırdı mənim ağızıma və “Xristos voskres” deyib məni elə öpdü ki, huşum az qaldı başımdan dağıla və çünki mən bunu bilirəm ki, sən məni yaxşı tanıyırsan, bu səbəbə də artıq and içməyi lazım bilmirəm.

Məşədi İmaməlinin başmağının səsi gəldi və söhbət burada qurtardı.

Məşədi İmaməli naharı hazırladı və çox səliqəli və çox ləzzətli plova və bal qayğanağına bizi qonaq elədi.

Gecəni yatdıq ki, səhər duraq, Məşədi Qulamhüseynlə bahəm Naxçıvana gedək. Sübh tezdən durduq və çayımızı içib, ikiqatlı poçt arabasına mindik və yola düşdük. Atları sürən bir yekə papaq qoca kişi idi ki, yol uzununu mürgüləyirdi. Hava bərk soyuq idi; amma Əlincə çayında gün elə qızdı ki, daha buludlardan kölgə umurduq. Məşədi Qulamhüseyn az danışırdı. Mən bir qədər alçaqdan buna dedim:

– Məşədi Qulamhüseyn, sən bilirsən ki, dünyada sənin tək mənim heç iki nəfər də dostum yoxdur. İndi gərək bizim bu dostluğumuzun xatirəsinə sən mənə ən səmimi qəlbdən deyəsən görəm, haman rus qızı ki, küçədə bizim qabağıma çıxdı və sən məni xəbərdar elədin ki, mən ona diqqətlə baxım, bəs səbəb nə oldu ki, sən gizləndin və istəmədin ki, qız səni görsün?

Burada Məşədi Qulamhüseyn bir baxdı üzümə, amma dinmədi, sonra qəh-qəh çəkib güldü; o qədər güldü ki, arabaçımız yuxudan oyanıb, əvvəl bizə tərəf döndü baxdı, sonra başladı atları haylamağa. Təkərlərin hay-küyü Məşədi Qulamhüseynin gülməyini basdı və dostum ovcunun içində papirosunu tüstüləyib ağızını tutdu qulağıma tərəf və dedi:

– Utanırım. – Və genə qəh-qəh çəkib güldü. Mən də başladım gülməyə və doğrusu budur ki, heç özüm də bilmirəm ki, niyə güləyəm.

Yarım saatdan sonra gəldik çıxdıq Çeşməbasar kəndinə. Arabaçı atları saxladı, düşdü yerə və başladı atların o qulağından-bu qulağından dartmağa. Sonra qamçısını arabanın içinə tullayıb getdi; haradansa bir bağ yonca gətirdi, saldı atların qabağına. Ağızlarından cilovun dəmirini aldı və getdi girdi çayçı dükənina. Biz də düşdük yerə və bir

neçə qədər kənara gedib bir dik yerdə əyləşdik. Məşədi Qulamhüseyn əlini qoydu dizinin üstünə və mənə dedi:

– İndi sən gərək cəmi əzizlərinin canına and içəsən ki, bu saat burada sənə hər nə nağıl eləsəm, onu nə qədər canım sağdır, bir yanda bir kəsə söyləməyəsən.

Mən and içdim. Məşədi Qulamhüseyn başladı.

– Uca olan Allah-taala cəmi günahkarların günahından keçsin, mən də onların içində. Ağama ərz olsun ki, bayram günü İvanovun evindən çıxdım, düz getdim mənzilə. Nahar vaxtı idi. Məşədi İmaməli çörəyi gətirdi qoydu ortalığa; amma gördüm ki, iştaham yoxdu. Axşam vaxtı bir stəkan çay içdim və güclə bir tikə çörək yedim, yatdım və sübh tezdən durub getdim Araz qırağına. Çayın lil suyu burula-burula, yavaş-yavaş axıb gedirdi və dünyada yaşayan adamlar ilə işi də yox idi; çünki nə rusların pasxa bayramından xəbəri vardı, nə də rus qızları ilə öpüşməyin dadını anlamışdı. Çayın kənarından qayıdıb bir də gördüm ki, İvanovun evinə tərəf üz qoyub getməkdəyəm. Mərdi-mərdana girdim həyəətə və İvanovun qapısını döydüm. Qapı açıldı, qapını açan haman kafirin qızı idi. Mənim indi yaxşı yadımda deyil ki, mən nə elədim, amma bunu bilirəm ki, “Xristos voskres” deyib qucağımı açdım qızın qabağına və istədim qızı qucaqlayıb öpəm.

Məşədi Qulamhüseynin söhbətinin burasında mən daha özümü saxlaşdırı bilmədim və bərk güldüm; amma Məşədi gülmədi və dedi:

– Amma bu zalımın qızı, bu mürüvvətsiz qızı, qoşa əllərini yuxarı qalxızib tutdu gözümün qabağına və ancaq bunu dedi:

– Poşol k çortu!.. *

Məşədinin ağzından bu söz çıxan kimi mən elə bərk uğundum ki, arabaçı çayçı dükanından çıxıb başladı mənə tamaşa eləməyə...

Arabanı mindik və yarım saata gəldik çıxdıq Naxçıvana.

SİRKƏ

Bir neçə gün bundaq qabaq bizim ədib yoldaşlarımızın biri gəlmişdi Bakıya və düşmüşdü orta mehmanxanaların birində.

Mən və Bakı ədiblərindən birisi bir gün günorta zamanı, getdik haman ədib rəfiqimizin görüşünə. İçəri girdik. Xoş-beş... Görüşəndən

---

* İtil cəhənnəmə

sonra oturduq və bir yarım saata qədər oradan–buradan söhbət elədik, sonra istədik duraq çıxacaq gedək. Rəfiqimiz də o meylə oldu ki, bizlə bahəm təmiz havada bir qədər dolansın və üçümüz də çıxdıq küçəyə.

Parapet bağına yavıqlaşanda Bakı ədiblərindən birinə də rast gəldik. Bu da qoşuldu bizə. Olduq dörd və Mixaylovski küçə ilə biz yarım saat oya–buyza var–gəl edəndən sonra Bakıya təzə varid olan rəfiqimiz dedi:

– Doğrusu, mən acımışam.

Biz dördümüz də dayandıq və başladıq bir–birimizin üzünə baxmağa. İkinci bakılı ədib yoldaşımız dedi:

– Gedək bizə.

Birinci ədib yoldaşımız soruşdu:

– Nəyiniz var evdə yeməli?

İkinci bakılı ədib yoldaşımız belə cavab verdi:

– Siz öləsiz, bir saat bundan qabaq getmişdim bazara. Təzəcə bir araba kütüm balığı bazarın ortasında saxlayıb satırdılar, camaat da çox şirin alırdı. İki dənə balıq da mən aldım; ikisi on iki girvənə gəldi. Balıqları bir uşağın əlinə verdim apardı evə. İndi bu saat [anam] o balıqların ikisini də bişiribdir. Əgər biz bu saat dördümüz də getsək bizə, haman balıqları qoyarıq qabağımıza və şirin söhbət edə–edə nahara məşğul olarıq və ola bilər ki, xaçpərəstlər istemal edən və biz mömün bəndələrə haram buyurulan “zəhrimardan”–zaddan da evdə tapıla; çünki balığın yanında içməli bir şeyin qonşuluğu heç yaman olmaz.

Biz hamımız ac idik, onunçün də bu təklifi qəbul edib getdik.

Süfrəni döşədilər... Qab–qaşığı və duz–çörək gətirdilər və burada mən gördüm ki, ev sahibi ədib rəfiqimiz bir növ təşvişdədir və o otağa soxulur, bu otağa soxulur, guya bir şey axtarır. Axırda gəldi durdu qabağımızda və əllərini dizlərinə vurub dedi:

– Heyif, balıq ləzzət verməyəcək.

Biz səbəbini soruşduqda dedi ki, evdə sirkə yoxdu. Kütüm balığını da sirkəsiz yedin, ya heç yemədin – ikisi də birdir.

Və bu sözləri deyəndən sonra ev sahibi qaçdı çölə və haman saat sevincək qayıdıb gəldi. Əlini bir–bir qoydu biz üç ədibin çiyinə və şad, sevincək dedi:

– Siz öləsiz, bax, bu dəqiqə sirkə gələcək.

Biz hərçənd doğrudan da ac idik, ancaq sirkənin gəlməyinə çox böyük həvəslə dayandıq. O səbəbə ki, doğrudan hər bişmişin öz qa-

nunu və öz xasiyyəti var və təzə balığı sirkəsiz yemək, əti duzsuz yemək kimi bir şeydir.

On dəqiqə keçməmişdi ki, bir balaca uşaq bir böyük şüşə dolusu qırmızı sirkəni gətirib qoydu stolun üstə, qaçdı getdi və ev sahibi ədib yoldaşımız balıqları buğlana-buğlana iki böyük qabda “pəh-pəh” deyər-deyər gətirdi qoydu stolun üstə. Qarının arasından da bir qoca arvad başını çıxarıb mehriban və səsi titrəyə-titrəyə dedi:

– Yeyin, qadanız mənə gəlsin.

Bu arvad ev sahibi ədib yoldaşımın anası imiş.

Bakıya təzə varid olan ədib rəfiqimiz çəngəli balığın bir tikəsinə ilişdirib qalxızdı yuxarı və burnunun qabağına tutub iylədi və dedi:

– Pəh-pəh!.. Deyəsən yeməli balığa oxşayır.

Ev sahibi ədib yoldaşımız da balığın bir tikəsinə çəngəlnən götürüb qoydu mənim boşqabıma və bir tikəsinə də öz boşqabına qoyub pəh-pəh eləyə-eləyə dedi:

– Siz öləsiniz, balığın bir ətrinə tamaşa eləyin ey!.. Pəh-pəh, balıq, nə balıq. Balığı da təzə-təzə yeyəsən; təzə ki, olmadı – daha onun nə ləzzəti?

Birinci bakılı ədib yoldaşımız çəngəli ilə balığın tikələrini seç-seç ev sahibi ədib yoldaşımıza belə diqqət tutdu:

– Mən ölüm, ay Əhməd Fitrət (ev sahibi ədib yoldaşımızın adıdır), o yediyin balığın adını ata-anamız “balıx” qoyub, sən də elə “balıx” de, “balıq” demə.

Əhməd Fitrət bu heyndə sirkə şüşəsini əlinə götürüb, balığın üstə tökmək istəyirdi və birinci bakılı ədib yoldaşımızın tənqidinə bilmədi o saat nə cavab versin. Ancaq şüşənin ağzını açmamış qoydu stolun üstə və bir qədər də dinməyib, sonra dedi:

– Mərhum atamız, doğrudur, “balıx” deyiblər, amma biz gərək “balıq” deyək, nəinki “balıx”.

Bakıya təzə varid olan ədib rəfiqimiz Əhməd Fitrətdən soruşdu:

– Axı bir səbəbi var ya yox?

Əhməd Fitrət də bundan soruşdu:

– Nəyin səbəbi?

Mən burada üzümü Əhməd Fitrətə tutub dedim:

– Necə yəni nəyin səbəbi? Axı səndən soruşurlar ki, biz ki, dörd Azərbaycan balaları ki, oturub burada balıx yeyirik, nə səbəbə biz bu balığa “balıq” deyək, “balıx” deməyək?

Əhməd Fitrət bir qədər ucadan dedi:

– Balıx nədi?

– “Balıx”, bax bu yediyimiz heyvanın adıdır.

Əhməd Fitrət çəngəli stolun üstünə qoyub, dik qalxdı ayağa və ağzında yavan çörəyi çeynəyə-çeynəyə dedi:

– Ay mənim əziz qardaşlarım, axı bir mənə deyın görüm, axı hər dilin bir qanunu var. Axı bizim türk dilinin də bir qanunu var ya yox?

Birinci bakılı ədib yoldaşımız çəngəli qoydu çtolun üstə, bir az ucadan, bir az da hirsli, buna belə cavab verdi:

– Allah atana rəhmət eləsin, ay Əhməd Fitrət. Bir bizi başa sal görək, o necə qanundu? Bəlkə doğrudan da biz qanmırıx.

Bakıya təzə varid olan ədib rəfiqimiz də bu söhbətə qarışıb o da çəngəli qoydu yerə və üzünü Əhməd Fitrətə tutdu:

– Əhməd Fitrət, qardaş, sən deyəsən hirsleşirsən... Əvvələ, burada hirsleşmək heç lazım deyil və ikincisi budur ki, axı...

Əhməd Fitrət bunun sözünü belə kəsdi:

– Xeyr, bağışlayınız, mən heç hirsleşmirəm; ancaq hər bir dilin bir qanunu var və o qanuna biz də gərək tabe olaq. Məlumdur ki, türk milləti necə ki, hər bir işdə geri qalmışıq, dil barəsində də habelə. Nə bir qanun tanıyıırıq, nə bir ahəngə tabe oluruq; elə başımızı aşağı salıb Kabla Məmmədcəfər və Fatma xalalar kimi deyirik. Elə ata-babalarımız və cici-bacılarımız deyən kimi biz də gərək balığa “balıx” deyək?

Bakılı birinci ədib yoldaşımız da balıqdan bir tikə ağzına qoyub, bir az coşmağa başladı və dedi:

– Əlbəttə, gərək “balıx” deyək. Bəs necə sən ana dilin tərəfdarısan?

Əhməd Fitrət balığın bir tikəsini götürüb qoydu ağzına və bir az da ucadan və əllərini ölçə-ölçə ağzı göyşəyə-göyşəyə bu cür dedi:

– Qardaş, burada ana dilinin nə dəxli var? Məgər “balıx” deyəndə ana dili olur, “balıq” deyəndə ana dili olmur? Bir də mən qanmıram, biz dörd nəfər adam burada təzə dil yaratmayacağıq ki? Yəqin ki, dünyada hər bir elmin mütəxəssisi olan kimi dilin də qanunlarını vəz edən, həyata tətbiq edən var. Asim bəyin* dil barəsində tətəbbö-atını... Əgər bunları...

---

* *Nəsim Asim bəy* – Türkiyənin məşhur dilçi alimlərindən biri

Dörd nəfər türk ədibləri, yəni mən də onların içində, belə mübahisə etdiyimiz əsnada, on iki girvənkə gələn balığı iki nəfər yeyib az qalmışdılar ki, sümükləri də yesinlər ki, bu arada qapının arasından ev sahibinin qoca anasının başı titrəyən səsi ilə bizə tərəf belə xəbər verdi:

– Qadanız mənə gəlsin, bu qədər “balıx-balıx” deyə-deyə pəs niyə o gözəl sirkəni qoydunuz orada qaldı və ağzını heç açmadız da?

Nənənin bu sözü bizi deyəsən yuxudan oyatdı; bir də baxaq ki, doğrudan da “balıq”nan “balıx” sözlərinin mübahisəsinə biz dörd nəfər ədib elə bərk qızıışmışıq ki, on iki girvənkə balığı yeyib qurtarana kimi o gözəl sirkə ağzı tıxaclı dəc qalıb stolun üstündə; bir surətdə ki, haman sirkəni dördümüz də tamam yarım saat gözlədik ki, bazardan gəlsin.

YAN TÜTƏYİ

Cavan vaxtlarımda mən İrəvanda naçalnik divanxanasında qulluq edirdim. Qulluğumun adı dilmanlıq idi; yəni şikayətə gələn kəndlilərin sözünü naçalnikə rusca tərcümə elərdim, naçalnikin də sözünü türkcə yetirərdim kəndlilərə. Şikayətçi olmayan vaxtda da naçalnik tərəfindən pristavlara və yüzbaşılara hökmlər və qeyri kağızlar yazardım və kağızları öz əlimlə yazandan sonra verərdim naçalnik qol çəkərdi, göndərərdik öz yerinə.

Bir gün divanxanada oturub yazı yazırdım. Yoldaşlarımla çoxu ruslar idi; ancaq bir-iki nəfər müsəlman mirzələri hərə öz işinə məşğul idi. Günorta vaxtı idi. Burada birdən mənim başıma bir iş gəldi; oturduğum yerdə akoşkadan gördüm ki, divanxana həyətinə çoxlu kənd camaatı gəlməkdədir. Bu təbiidir: yaraşar ki, qəza naçalniki divanxanasında həmişə kəndli olsun. Amma məni təəccübləndirən iki şey oldu: biri bu idi ki, camaat adəti həddən artıq gəlirdi və ikincisi də bu idi ki, kəndlilərin bir çoxunun əlində bir şey görürdüm: uzaqda çubuq sapına oxşadırdım, amma akoşkaya yavıq gəldim və diqqətlə baxıb gördüm ki, kəndlilərin əlindəki yan tütəyidir.

Təəccüb! Məgər bunlar hamısı çobandırlar? Və əgərçi çobandırlar, tütəklərini niyə əllərində gətiriblər və nə münasibətlə buraya bu gün cəm olublar və kim bunları çağırıb?..

Mən, – necə ki, naçalnik dilmancı, – borc bildim çıxam həyəətə və bu əhvalatdan xəbərdar olam, həyəətə çıxan kimi camaat töküldü üstümə və başladı şikayətə:

– Ay ağa, bizə naçalnik ağanın rəhmi gəlsin. Biz Gərmə-çataq camaatındanıq. Həyə bu tütəkləri istəyirsiniz – bax, beş-on dənə yığıb gətirmişik. Vallah, billah, tapılmır. Çobanların çoxu dağdadır; hərə öz tütəyini götürüb aparıb. Sarvanlar kəndinə də adam göndərmişik deyirlər: orda ustası var, olsa qayırtırıb gətirəcəklər. Yoxsa İrəvanı vurduq bir-birinə, ancaq beş-üç dənə tapdıq.

Mən bir şey başa düşmədim; çünki nə qədər fikir eləyirdim yadıma düşmürdü ki, naçalnik divanxanası Gərmə-çataq camaatından yan tütəyi istəmiş olsun və niyə istəsin? Mən bu fikrimi camaata dedikdə qabaqda duran kəndlilər belə bəyan etdilər ki, guya naçalnik divanxanasından hökm göndərilib Gərmə-çataq yüzbaşısına ki, bu gün yəni iyun ayının ikisində, İrəvandakı kazak qoşunundan ötrü əlli dörd dənə yan tütəyi camaatdan yığıb göndərsin.

Mən daha təəccüb elədim və soruşdum ki, bəs hanı naçalnik hökmü və yüzbaşı özü haradadır?

Bu heyndə bir kazak böyüyü, yanında bir neçə kazak, onların dalınca Gərmə-çataq yüzbaşısı Əbdül Kərim, əlində şallaq, onun dalınca yasovulu Heydərəli və bunların da yanlarında bir neçə nəfər Gərmə-çataq ağsaqqalı hücum çəkəndilər divanxanaya və kazak böyüyü qeyzli, uca səsle naçalniki soruşdu və cavab almayıb, soxuldu naçalnikin kabinetinə, yanındakılar da bunun dalınca.

Burada məni təəccübləndirən bu oldu ki, indi gələn kazakların birinin əlində dörd dənə “fleyta”, yəni yan tütəyi vardı. Bunlar, daha çobanlar çaldığı sadə yan tütəyi deyildilər; çünki “fleyta” dedikdə düyməli, uzun və şəvə kimi qara tütəklərdir ki, əsgəri musiqi dəstəsində bunun öz yeri var.

Çox qəribə! Kəndlilər bir yandan, bu kazaklar da bir yandan, – bunlar hamısı bu gün bizə yan tütəyi daşıyırlar.

Mən məəttəl qalmışdım və heç macal eləmədim ki, huşumu başıma yığam. Burada naçalnikin çox uca və çox acıqlı səsini eşitdim:

– Mirzə Abbas! (Məni çağırırdı).

Cəld özümü yetirdim naçalnikin otağına və gördüm ki, kazak böyüyü əyləşib naçalnikin yanında, o qalan adamlar da kənarda səf çəkib durublar. Naçalnik elə bir halətdə mənim üzümə baxırdı ki, de-

yirdim bu saat durub mənı yeyəcək. Hirsindən kişinin gözləri qızarmışdı və mənə bir qədər dik-dik baxandan sonra əlini stolun üstə tərəf uzatdı və soruşdu:

– Bu nədi?

Mən kefli adam kimi, qabaqca stolun üstündə bir şey görmədim; amma stolun üstündəkilər haman dörd dənə fleyta idi (yəni yan tütəkləri idi) ki, bayaq kazakların əlində gördüm.

Naçalnik bir də dedi:

– Bu nədi?

Mən cavab verdim ki, bunlar fleytadır, yəni yan tütəyidir. Naçalnik belə giley-güzar başladı:

– Bəs sən ki, keflənməyə adətərdə imişsən, nə cürət eləyib mənənim idarəmə qulluğa girdin?

Mən cavab verdim:

– Cənab naçalnik, bizim şəriətimizdə keflənmək məndir və siz cənabın hüzurunda mən o qələti eləməyəm və eləyə də bilmərəm.

Elə ki, bu söz mənənim ağzımdan çıxdı, naçalnik yerindən dik atıldı, stolun üstündən bir yazılmış kağız götürdü və mənə tərəf bir qədər əyilib, az qaldı kağızı soxa mənənim ağzıma və çıxırdı:

– Oxu.

İndi mənənim yadımda deyil ki, mən o kağızı necə oxudum; çünki gözlərimi toz bürümüşdü. Amma kağızın məzmunu belə idi:

“Hökm. Gərmə-çataq yüzbaşısına, İrəvan qəza naçalniki tərəfindən. Hökm edirəm, əlbəttə və əlif əlbəttə iyun ayının ikisində İrəvan şəhərinə, Cəfərabad məhəlləsində olan kazak qoşununun böyük əfsəri polkovnik Afanasyevin hüzüri-şəriflərinə əlli dörd dənə yan tütəyi (fleyta) camaatdan yığıb göndərəsən; çünki həmin qoşunlar haman tarixdə haman yan tütəklərinə minib Kənakir kəndinə yaylağa gedəcəklər və məbada-məbada bu işi təxirə salasan ki, məsuliyyət altına düşəsən. Vəssalam.

İrəvan naçalniki Petrov”.

Demək, həmin hökm yazılıb bizim divanxanadan, hökmə qol çəkib həmin bizim naçalnikimiz Petrov və hökmü də öz dəsti-xəttilə yazan kimdir? Mən bədbəxt, mən yazıq, mən başıbəlalı Mirzə Abbas Fərzəliyev, yəni İrəvan naçalnikinin dilmancı.

* * *

Hə, yavaş-yavaş huşum başıma cəm olur və indi yuxu ilə həqiqəti seçirəm. İndi bilirəm ki, günah kimdədir, kimdə deyil. Və ancaq indi qanırım ki, mətləb nə üstədir və indi görürəm ki, bu fəsadı törədən kim imiş.

Vallah-billah, əgər naçalnikin yerinə mən olsaydım, yapışardım bu lənətə gəlmiş dilmanc Mirzə Abbasın boğazından (yəni özümü deyirəm ha) və o qədər sıxardım ki, boğulardı və boğulub öləndən sonra ağı başına gələrdi.

Əhvalat belə imiş: hər kəs istəyir həməən qilü-qalın əslindən xəbərdar olsun, aşağıda yazılan bir neçə sətiri zəhmət çəkib oxusun.

* * *

İki ay bundan qabaq naçalnikdən izn alıb getmişdim kəndimizə anamın ziyarətinə. Orada mən bir həftə qaldım. Amma necə qaldım? Əmoğlum Pirverdinin bərəkətindən, elə yadıma gəlir ki, kəndimiz behiştin bir güşəsi idi. Pirverdi bir məhərətlə yan tütəyi çalırdı ki, onun çalmağına qulaq asanda mənim yemək-icmək yadıma düşmürdü.

Əmoğlumun peşəsi qoyun saxlamaq idi və qoyunları da kürd çobanlarına tapşırırdı. Bununla belə özü də həmişə qoyunlarının yanında olardı və qeyri çobanlar kimi bu da yan tütəyini çalmağı adət eləmişdi. Amma Pirverdinin çalmağı özgə bir çalmaq idi və çox ittifaq düşərdi ki, qonşu kəndlərdən bunun yan tütəyi çalmağına qulaq asmağa gələrdilər və mənim özümün bu çalğıya o qədər həvəsim vardı ki, daha doya bilmirdim. Axırda mən özüm də bir belə eşqə düşdüm ki, özümə bir yan tütəyi ələ gətirib başlayım yavaş-yavaş çalmağa ki, bəlkə, pənah Allaha, mənə də elə xoşbəxtlik üz verdi ki, mən də Pirverdi kimi çalan oldum. Əmoğlum bu xəyalı bilən kimi öz yan tütəyini bağışladı mənə və mənim bir həftə məzuniyyətim qurtarandan sonra tütəyi səliqə ilə basdım pambığın arasına, qoydum bir balaca qutuya ki, yolda arabada sınmasın və gəldim İrəvana. Burada mənzilimdə qutudan tütəyi çıxardım və üst-başımın tozunu silməmiş və yoldan rahat olmamış, başladım tütəyi çalmağa.

Amma, heyif və heyif; nə qədər püfləyirəm – tütək heç bir səs vermir. Dodağımı gah belə tuturam, gah elə tuturam, gah yavıqdan

çalıram, gah bir az uzaqdan üfürürəm. Tütək ancaq körük kimi fisıldayır, ancaq bir səs çıxartmır.

Daha yorulub, bir qədər məyus oldum. Tütəyi qoydum stolun üstünə, çıxdım getdim divanxanaya. Qulluğumu qurtarıb gəldim evə və çörəkdən qabaq genə götürdüm tütəyi və genə istədim çalam. Xeyr, çalınmır.

Dedim bəlkə yolda tütək xarab olub; diqqətlə o tərəfə-bu tərəfə baxdım. Xeyr, salamatdır, amma çalınmır. “Allahü-əkbər”. Genə yoruldum və qoydum kənara. Çörək yedim və çıxdım getdim gəzməyə və qayıdıb gələndən sonra genə istədim imtahan eləyəm. Xeyr, çalınmır. Bari pərvərdigar, bu nə bədbəxtlik?! Niyə sən mənə elə bir nemətdən məhrum qılırsan ki, o neməti sən hər bir çobana kəramət eləmişən? Mən nə günahın sahibiyəm?

Və belə-belə Allahı çağırmaq genə bir fayda bağışlamadı, çünki bu xeyir-duadan sonra nə qədər əlləşdim, – tütəyim çalınmadı.

Yada salıram Pirverdinin çalmağını: tütəyi belə tuturdu, sağ əlini qoyurdu, sol əli ilə belə yapışırdı, barmaqları burada olurdu, dodaqlarını belə yumurdu. O ki, bunları belə eləyirdi ki, mən də belə eləyirəm, bəs niyə bu şoğərüb tütək onun əlində çalınsın, mənə əlimdə çalınmasın!..

* * *

Bir gün səhər yerimdən durdum, geyindim, tez bir stəkan çay içdim ki, gedim divanxanaya qulluğuma və ehtiyat üçün tütəyi götürdüm, dayadım dodağıma. Aha!.. Qurban olduğum tütək çalındı; yəni bundan bir səs çıxdı. Haman səs idi ki, Pirverdinin kəndimizdə çalmağını yada salırdı.

Ax, haradasan, əmoğlu, səni bir qucaqlaya idim və basa idim bağrıma, doyunca öpə idim!..

Saata baxdım; qulluğumun vaxtından yarım saat keçirdi. Tütəyi bir neçə dəfə öpdüm, səliqə ilə qoydum qutuya və qaçdım küçəyə.

Pəh-pəh, nə gözəl dünya! Günün istisi, küçənin tozu, adamların yaxşı, ya pis hərəkəti, dağ, daş, otlar və ağaclar, – guya bunların hamısı bu gün dilbir olublar ki, mənə mübarəkbadlıq versinlər ki, bu gün mənə tütəyim səs çıxardıb.

Divanxanaya yetişdim, yoldaşlarımın cəmisinə salam verdim və bir-ikisinin qulağına pıçıldadım ki, bu gün mənim tütəyim çalınıbdır. Oturdum, kağız-kuğuzu çıxartdım, başladım yazmağa. Amma hər nə ki yazıram, – heç bilmirəm nə yazıram, hər kəslə danışırım, – bilmirəm nə danışırım; çünki fikrim tütəyin yanındadır. Saati çıxardım qoydum stolumun üstə ki, görüm saatin şümarələri* nə vaxt gəlib 3-ün üstündə duracaqlar ki, börkümü götürüb qaçım evə.

Bu arada naçalnik məni çağırırdı və belə dedi:

– Götür, bu saat bir hökm yaz Gərmə-çataq yüzbaşısına ki, iyun ayının ikisində əlbəttə və əlif-əlbəttə Cəfərabad məhəlləsində olan kazak qoşununun böyük əfsəri polkovnik Afanasyevin hüzurışərəflərinə əlli dörd dənə araba camaatdan yığıb göndərsin; çünki qoşunlar haman tarixdə, haman arabalara minib Kənakir kəndinə yaylağa gedəcəklər və bu işi məbada təxirə salasan ki, məsuliyyət altına düşərsən. Vəssalam.

Mən naçalnikə “baş üstə” deyib getdim. Hökmü yazdım və gətirdim naçalnikin qabağına qoydum. Bu da bir-iki sətir başdan və bir-iki söz axırdan oxudu və qələmi götürüb qol çəkdi, qaytardı mənə; amma bircə bunu dedi ki, “tez, tez, bu saat göndər”.

Hökmü haman dəqiqə dəftərə saldılar, qoydular paketə və göndərdilər.

Amma araba nədir, zad nədir? O gün mənim beynimə belə-belə sözlər çox çətin girə bilirdi; çünki o gün mənim fikrim-zikrim məhz yan tütəyinin yanında idi. Və o gün məndən ötrü yan tütəyindən savayı heç bir şey yoxdu və ola da bilməzdi. Və gör o günü məndə olan yan tütəyinin eşqi nə qədər qəliz imiş ki, naçalnikin hökmündə “araba” əvəzinə “yan tütəyi” yazmışam.

Hökm də gedib Gərmə-çataq yüzbaşısına çatandan sonra, o da hökmü verib mirzəsinə oxudub və camaata xəbər veriblər ki, naçalnik camaatdan əlli dörd dənə fleyta, yəni yan tütəyi istəyir. Hamı məəttəl qalıb, aya, bu qədər yan tütəyini haradan yığmaq mümkündür və aya, görəsən qoşuna bu qədər yan tütəyi nə lazımdır; çünki axı yan tütəyini minmək olmaz! Bu at deyil, eşşək deyil. Və axırda yüzbaşı və kənd mirzəsi ki, camaat içində hamıdan çox bilən imişlər, camaatı başa salırlar ki, yəqin qoşunların musiqi dəstəsinin çalğılarının xərcini hökumət istəyir kənd camaatının öhdəsinə qoysun.

---

* Əqrəbləri

Bir qədər də danışıqdən və məsləhətdən sonra belə qərar qoyurlar ki, camaat içindən üç nəfər ağsaqqal seçib göndərsinlər şəhərə ki, bazarı gəzib nə qədər tapsalar, yan tütəyi alsınlar və çobanlardan da hər nə bacarsalar, yığıb aparsınlar. Bundan əlavə qubernata da bir ərizə yazdırsınlar ki, bundan sonra qoşunların musiqi dəstəsinin xərcini camaatın üstünə yıxmasınlar; çünki Gərmə-çataq camaatı çox kasıbdır.

* * *

İrəvanda Cəfərabad məhəlləsində oturan kazak qoşunları iyunun ikisində Kənakir dağına yaylağa gedəsi idilər və İrəvan naçalnikindən haman gün əlli dörd araba istəmişdilər və naçalnikdən kazak böyüyünə cavab gəlmişdi ki, lazımı qərardad olunub və vəqti-müəyyəndə əlli dörd araba hazır olacaq.

Haman iyunun ikisində arabalar gözlənilən vaxt kazak böyüyü polkovnik Afanasyevə ərz edirlər ki, Gərmə-çataq yüzbaşısı dörd dənə fleyta gətirib. Polkovnik bu işə təəccüb edir və fleytaları qəbul etməyib, arabaları soruşur. Yüzbaşının da ki, arabadan xəbəri yox. O da naçalnikin hökmünü nişan verir. Hökmdə də araba yazılmayıb, yan tütəyi yazılıb.

Polkovnik bir neçə dəfə ayaqlarını yerə döyəndən sonra və yüzbaşının atasını və anasını bir neçə dəfə söyəndən sonra yüzbaşını da, onun yasavulunu da və gətirdikləri yan tütəklərini də götürüb, bir neçə kazak əsgərləri də onların dalınca gedirlər naçalnik divanxanasına ki, görsünlər bu nə əməldir.

Xülasə.

Amma naçalnikin və mənim başıma bu mərəkəni açan yan tütəyindən də axırda elə bir mətləb hasil olmadı; axırda belə məlum oldu ki, yan tütəyi çalmaqda əmoğlum kimi məharət göstərmək və qulaq asanları valeh etmək mənə xudayi-taaladan qismət deyilmiş.

Bir qədər keçəndən sonra musiqiyə olan həvəsim o qədər azaldı ki, başıbəlalı tütəyi bilmərrə gözdən saldım.

ŞƏRQ FAKÜLTƏSİ

1920-ci ilin sentyabr ayının on ikisində darülfünunun Şərq fakültəsində imtahanlar tamam oldu və sabahı günü, yəni sentyabrın on üçündə cavan tələbə Əbdülhəsənzadə Xəlil darülfünuna gəlib gördü ki, yubanıbdır; çünki imtahan tutan tutub, tutmayan qayıdıb gedib. Əbdülhəsənzadə bir az təşvişə düşdü və darülfünunun böyük və uzun dalanında ağ rənglə ağarılmış divarlara vurulan cürbəcür elanlara göz gəzdirdi, bəlkə Şərq fakültəsinə daxil olanların siyahisini görə. Amma haman siyahi hələ divarda ola bilməzdi; o səbəbə ki, professorlar şurası ancaq o gün axşam baş tutacaqdı və qəbul olunanlar və olmayanlar məhz haman şurada bəlli olacaqdı.

Əbdülhəsənzadə Xəlil heç bir yandan özünə təsəlli tapa bilməyib, üz qoydu professorlar kabinetinə tərəf. Bunun qabağına oradan tibb şöbəsinin professoru məşhur təbib İvanov çıxdı. Məlum ki, Xəlilin bununla işi yoxdu; ona ancaq Şərq fakültəsi professoru lazım idi ki, ibarət ola, məsələn, professor Süleymanbəydən, ya qeyri birindən. Onun üçün də Xəlil məcbur oldu gedib kabinetdən bunları soruşsun. Bu heyndə Xəlilin baxtına Süleymanbəy və genə Şərq fakültəsinin müdərriisi Əhməd Zəki əfəndi (çox yaxşı adamdır) çıxdılar dalana və cavanın dərindən xəbərdar oldular. Professor Süleymanbəy qəti cavab verdi ki, daha iş işdən keçib. Xəlil başladı şiddətlə yalvarmağa və müdərriisi Əhməd Zəki əfəndi, deyəsən insafa gəlmək istədi və professor Süleymanbəyə yavıqlaşdıb ona yavaşca nə isə dedi. Bu iki pedaqoq bir neçə dəqiqə bir-birinə pıçıldaşandan sonra Əbdülhəsənzadə Xəlili çağırırdılar və müdərriisi Zəki əfəndi ona belə dedi:

– İndi sən özün də görürsən ki, imtahanlar qurtarıbdır və sən gecikmisən, fürsəti itirmisən. Amma, doğrusu, mənəm də və professor Süleymanbəyin də sənə yazığımız gəlir və sözün doğrusu, əgər imtahana hazırsan, biz sənə burada bir tema verərik və burada bizim gözü-müzün qabağında haman temaya bir inşa yazarsan. Əgər yaxşı yazdın və sənə ləyaqətin bizə aşkar və əyan oldu, onda biz dəftərini dünən imtahan verənlərin cərgəsinə daxil edərik və göndərərik Maarif Komissarlığının komissiyasına. Əgər sənə yazın ləyaqətli görülsə, ola bilər ki, qəbul olunmağın bəlkə baş tuta bilər.

Xəlilin şadlığının həddi və hesabı yoxdu.

Üçü də getdilər leksiya otağına və professor Süleymanbəy qara taxtanın qabağına gedib, təbaşiri iki barmağı ilə götürüb türkcə* belə yazdı: “Hər nə əkərsən, onu biçərsən”. Bunu yazıb Xəlilə tərəf çöndü və dedi:

– Bu temaya bir məqalə yaz. Ancaq nə çox uzun olsun, nə çox qısa olsun: məsələn, dörd səhifə qədərincə, təqribən bir o qədər olsun.

Xəlil “baş üstə” deyib oturdu yazmağa. Professor Süleymanbəy və müdərriis Əhməd Zəki əfəndi çıxdılar dalana, papiros yandırdılar və başladılar çəkməyə.

Bizlərdə şagirdə tema verib yazı yazdırmaq adəti rus müdərriislərindən götürülüb.

Tema – bir yazının, bir məqalənin ünvanıdır; məsələn, bir risalənin mövzusu yatalaq xəstəliyidir. Yatalaq xəstəliyi bu risalənin temasıdır. Birisi bir şairin barəsində bir yazı başlayır; o şairdən bəhs edir. Həmin şair həmin məqalənin ünvanıdır və ya temasıdır. Birisi bir məsələni ünvan edib, uzun-uzadı bir kitab bağlayır; məsələn, “İdareyi-müstəbiddənin hüsni-əxlaqa təsiri”, “Bir məmləkətin abü-həvasının o yerin əhalisinin xasiyyətinə olan münasibəti” və qeyri belə-belə məsələlər...

Bir temanı ünvan edib, bir məqalə inşa etmək, yəni verilən temaya bir məqalə yazmaq bir tərəfdən çox çətindir, bir tərəfdən də çox asandır. Çətindir ondan ötrü ki, çox vaxt elə olur ki, heç bilmirsən nə yazasan, haradan başlayasan, harada qurtarasan. Tema tək ikicə sözdən ibarətdir; amma sən gərək azından iki min söz düzəldib yazasan. Məsələn, tək ikicə kəlməni qoyurlar qabağına, deyirlər yaz: “Şair Nəbati və kitab”. Yaz görüm nə yazacaqsan.

Rus məktəblərində ikinci dərəcəli** tələbələrə belə-belə tema verilir: “Şair Lermontov və Qafqaz dağları”. Bir dəfə yadıma gəlir ki, belə tema verilmişdi: “Şair Turgenev və rus xanımlarının sarı saçı”... İndi yaz görüm nə yazacaqsan, canın çıxsın. Turgenevin on yeddi cild romanlarını tək qabağına, axtar tap, gör rus qızlarının sarı saçlarını zalım oğlu hansı cildində tərifləyib.

Axır zaman orta məktəblərin axırıncı imtahanında belə-belə temalar gözümə sataşırdı:

---

* Azərbaycanca

** Orta məktəb

1. Zülmün nəticəsi.
2. Məmmədəli şah və İranda mütrübbazlıq.
3. İndiki atalar və indiki oğullar.

Və hətta keçən il Bakıda mədrəsədə (demirəm hansında) bir belə tema verilmişdi: “Hər kəsə dust dedim, düşməni-can oldu mənə” və qeyriləri...

Digər tərəfdən də bir temaya inşa yazmaqdan asan bir şey yoxdur; ancaq bir az cürətli gərək olasan və bəistilahi-rus* bir az da fantaziya əhli gərək olasan. Vəssalam.

Bizim söhbətimizə gəldikdə tələbə Əbdülhəsənzadə Xəlil – necə ki, axırda məlum oldu – heç də aciz deyilmiş. Elə ki, professor cənabları dalanda yarım saat qədər papiros damaqlarında gəzib, var-gəl edib, istədilər otursunlar skamyanın üstə, Xəlil əlində dəftər leksiya otağından çıxdı və xeyli ədəb və ehtiyatla dəftəri gətirdi iki əlli tutdu professor Süleymanbəyin qabağına. Müdərris Əhməd Zəki əfəndi soruşdu:

– Qurtardı?

Cavan tələbə cavab verdi:

– Bəli.

Professor Süleymanbəy eynəyinin şüşəsini təzə ütüyə çəkilməmiş ağ dəsmalı ilə silə-silə dəftərin birinci səhifəsini tutdu gözünün qabağına və başladı oxumağa. Səhifənin axır sətirlərinə çatana yavıq vərəqi yavaş-yavaş qaldırdı ki, o biri səhifəni açsın, vərəqi çöndərdi və başladı gülməyə. Xəlil özü də bir az gülümsündü. Amma müdərris Zəki əfəndi professorun gülməyinə deyəsən təəccüb elədi və bu da başladı Xəlilin yazısına diqqətlə baxmağa. Professor cənabları dəxi özünü saxlaşdırmadı və daha da ucadan qəh-qəh çəkib Zəki əfəndiyə dedi:

– Qulaq as, mən başdan oxuyum.

Cavan tələbəmiz Əbdülhəsənzadə Xəlil ona verilən temaya bu məzmununda bir məqalə yazmışdı:

“Tarix 1920, sentyabr 13.

“Hər nə əkərsən, onu biçərsən”. Biz görürük ki, doğrudan da rəhmətlik atalarımız yaxşı deyiblər ki, hər nə əkərsən, onu biçərsən; məsələn, doğrudan da necə ki, biz görürük, bir kəndli qabaqca gedir yeri kotana verir, ondan sonra yeri dırımlayır ki, yer yumşalsın, ondan

---

* Rus demişkən

onra toxumu səpir yerə, neçə vaxtdan sonra həmin toxum başlayır göyərməyə. Bir qədər vaxt keçir, taxıl sünbül olur, sonra bu sünbül elə sarılır ki, az qalır ki, tökülüb dağılsın. Sonra kəndli bunu biçir, ondan sonra dərzləri xırmanda döyür, buğdasını çıxardır doldurur meşoklara, samanını da yığır samanlığa ki, qışda versin heyvanlara.

Qış vaxtı saman doğrudan da qızıl qiymətinə qalxır, amma yayda üzünə baxan olmur. Buğdanı yuyur, təmizləyir, qurudur və ulağa yükləyir, aparır dəyirman. Dəyirmanda onu yaxşıca üyüdür, un eləyir, gətirir evə. Arvad unu ələklə ələyir, xamır qatır, o xamırı təndirdə pişirir, çörək olur. Külfət yığışır süfrənin başına və haman çörəyi yeyib Allaha şükür eləyirlər. Onun üçün də belə zəhmətkeşləri Allah dost tutur və onun üçün də atalarımız deyiblər: “Hər nə əkərsən, onu da biçərsən”.

İndi sən burada buğda əkdin, buğdanı da biçdin, amma özgə bir şey əksə idin, haman şeyi də biçərdin: məsələn, belə tutaq ki, sən buğda səpməyə idin, qarpız toxumu səpə idin; onda...

Professor Süleymanbəy bu sözləri oxuya-oxuya özü də gülürdü, müdərri Əhməd Zəki əfəndi də gülürdü, hətta əsər sahibi Əbdülhəsənzadə Xəlil də bir az gülümsünürdü. Amma elə ki, rəvayət gəlib çıxdı qarpıza, burada Xəlil professoru tərəf əyilib qorxa-qorxa dedi:

– Hələ qurtarmamışam.

Bu sözü eşitcək Zəki əfəndi elə bərkdən gülməyə başladı ki, bir tərəfdən bir neçə cavan tələbə tamaşaya yığışdı. Professor kabinetindən də bir-iki gözü eynəkli qoca professorlar çıxdılar və təəccüblə durdular gülənlərə baxmağa.

Zəki əfəndi dəsmağı ilə göz yaşını silə-silə Süleymanbəyə deyirdi:

– Gərək qoya idik, qarpızın da rəvayətini tamam eləyə idi.

Adamların içindən cavan tələbə Əbdülhəsənzadə Xəlil elə yox oldu ki, professor Süleyman bəy və müdərri Zəki əfəndi gülməkdən ayıldandan sonra onu daha orada görmədilər.

SAQQALLI UŞAQ

Bu hekayəni nağıl eləməmişdən qabaq bunu istəyirəm deyəm ki, bir para uşaqlarda belə pis xasiyyət olur ki, əllərinə karandaş düşən kimi başlayırlar evin divarlarını yazmağa. Hələ çoxusu kömürnən də,

təbaşirən də yazır. Hələ sən kömürü və təbaşiri deyirsən, mən elə pis uşaq görmüşəm ki, əlinə mismarı, ya pıçağı alıb, divarları çızıb xarab eləyir.

Nədənsə, divar yazan uşaqlardan mənəm aram yoxdu; ondan ötrü ki, həyə sən yaxşı uşaqsan və könlün məşq eləmək istəyir, götür kağızı-qələmi, bir yerdə otur və nə qədər kefindir, yaz.

İndi keçək nağılımıza.

Mən elə bilirdim ki, bizim uşaqlar özgə uşaqlar kimi o qədər də divar yazan deyillər; çünki çox nəsihət eləmişdim və onlar da mənə söz vermişdilər ki, divarları yazmayacaqlar. Amma axır vaxtlarda gördüm ki, balkonun divarında, qapının dalında bir xəlvət yerdə bir belə şəkil çəkilib: deyəsən, bir heyvan başıdır, qulaqları da deyəsən var, bir-iki ayağı da var, altında beş dəfə əlif yazılıb və bundan savayı beş-altı yumru şey çəkilib. Bunların hamısı karandaş ilə yazılıb, elə naşı, kobud yazılıb ki, bunu uşaqdan savayı heç kəs yazıb bilməz.

Xoşuma gəlmədi, çağırdım uşaqları.

– Ədə, genə divarları yazırsınız?

Üçü də gəldi durdu yazının qabağında.

– Hansınız yazmısınız?

Üçü də dayandı.

– Elədə pəs şeytan yazıb?

– Dədə, vallah mən yazmamışam.

– Dədə, mən də yazmamışam.

Balaca Qurban da “mən yazmamışam” deyə-deyə əllərini üzünə qoyub başladı ağlamağı.

Mən deyinə-deyinə bir əski tapıb yazını təmizlədim və deyinə-deyinə çəkildim getdim. Amma bunu eşidirdim ki, Heydər Teymura deyirdi: – Sən yazmısan. – Teymur da Heydərə deyirdi: – Sən özün yazmısan.

Burada ağlayan oğlum Qurban qaça-qaça gəldi yanıma, guya ki, bir böyük xəbər gətirib.

– Dədə, o yazını Heydər yazıb; vallah, dədə, Heydər yazıb.

Heydər də acıqlı-acıqlı gəldi durdu Qurbanın qabağında və əllərini ata-ata elə hirsən cavab verdi ki, az qalırdı əllərini soxa uşağın gözüne. Mən acıqlandım və üçü də sakit olub istədilər gedələr, mən onları saxladım və bunu dedim:

– Mən sizdən o qədər divarı yazmağınızdan ötrü incimirəm, nə qədər ki, sizin danmağınıza inciyirəm; sizin qorxudan yalan danışmağınıza inciyirəm. Ona inciyirəm ki, söz yox, divarı yazan üçünüzdən birinizdi; amma üçünüz də and-aman eləyirsiniz ki, siz yazmamısınız. Pəs sizdən savayı bu evdə uşaq ki, yoxdu.

Genə uşaqlarım başladılar and-amanı, bir-biri ilə deyişməyi.

Aradan beş-on gün keçmişdi. Haman divarda, qapının dalında, haman davalı cızma-qara pozulan yerdə gördüm genə haman yazı: heyvan kimi bir şeyə oxşayır, altında bir neçə əlif yazılıb, yanında bir neçə yumru maziya oxşar bir şey çəkilib.

Hırləndim. Uşaqları çağırdım. Genə haman and və qəsəm, genə bir-birinin üstünə atmaq, genə göz yaşı...

Mən bu dəfə o qədər incidim ki, o günü bidamağ oldum və çörək yeyə bilmədim. Ürəyim ona sıxılırdı ki, üç uşağımın biri başlayıb naxələflik göstərməyə; həmi mənim tərbiyəmi pozub divarı xarab edir, həmi and-aman ilə mənə bu qədər bərk-bərk yalan satır və beləliklə öz qorxaqlığını açıq-açığına bildirir.

Bu da keçdi və bir iki aydan sonra bu giley-güzar başladı yaddan çıxmağa.

Amma bir gün mən gecə bərk dilxor oldum. Balkondan keçirdim, gördüm divarda genə haman cızma-qara, haman heyvana oxşar bir şey, altında bir neçə əlif, yanında bir neçə yumru-yumru yazılar.

Bu dəfə uşaqlara bir söz dəxi demədim; öz-özümə fikir elədim ki, əgər mənim uşaqlarımın biri inada düşüb məni qəsd ilə incitmək istəyir, qoy burada bir söz deməyib, bəlkə öz-özünə düşünə ki, bu iş özü hər babətdən pis işdir.

Digər tərəfdən də məni məşğul edən tərbiyə məsələsi idi ki, aya, görək mən uşaqlarıma verdiyim tərbiyənin hansı bir tərəfi yanlış yola düşüb; aya, görək mən kimi bir qoca mürəbbinin səhvi harada olub və bundan sonra uşaqlarım barəsində bəslədiyim rəftarın hansı tərəfinə təgyir verməliyəm...

Böyük şəhərdə yaşamaq çox babətdən rahatlıqdır. Xüsusən bazar-dükanda cəm olan dünyanın hər bir neməti, – yeməli və içməli qəbilindən – hamısı həməvəqt şəhər əhli üçün mühəyyadır*. Və ba-

---

* Hazırdır

zar-dükandan əlavə heç bir mətah yoxdur ki, onu əllərdə gəzdirməsinlər və sənin öz qapına gətirib satmasınlar; meyvə, pəncər, yağ, pendir və qeyriləri.

Bizim də bir müştərimiz var ki, ayda bir, həftədə bir, sağ əlində bir vedrə yağ, sol əlində bir səbət yumurta, çiyində tərəzi, hıqqına-hıqqına pilləkənləri çıxar yuxarı və bizə salam verəndən sonra həmişə belə deyər:

– Qab gətirin.

Ev adamı və uşaqlar və gahdan bir mən özüm də həməvəqt çıxarıq bunun qabağına, salamını alarıq, kefini soruşarıq və sonra gətirdiyi əşyaya tamaşa edib qiymətini xəbər alarıq. Bu da həmişə belə cavab verir:

– A kişi, qiymətini bilirsiniz, qab gətirin.

Və bu növ sual-cavabın nəticəsində müştərimiz bizə bir neçə girməyə yağ çəkib verir, bir qədər yumurta sayıb verir; pulumuz olanda alar, olmayanda da nisyə qoyar gedər ki, bir də yolu düşəndə gəlsin.

Bu kişinin adı Kəblə Əzimidir və yaşı qırx-qırx beş, ucaboy, bir kasıb və fəqir İran əhlidir.

Dünən Kəblə Əzim yenə yağ və yumurta gətirmişdi. Yağı çox təriflədi ki, Dərbənd yağıdır, çıxarı çox az olacaq, özü də kəhrəba kimi. Yeyəndə ətrindən doymaq olmayacaq; yumurtaları da guya Qurnaşın kəndindən gətirib, oranın toyuqları çəmənlərin otundan və çiçəyindən başqa bir şey yemirlər.

Yağdan beş-altı manat, yumurtadan da genə bir qədər borcumuz qaldı. Çünki o günü xırda pulumuz olmadı (yəni böyük pulumuz da yox idi). Kəblə Əzim şey-şüyünü götürdü və çıxdı dalana ki, getsin; mən də girdim otağa. Birdən yadıma düşdü ki, Kəblə Əzimə tapşırı idim Ərdəbildən təzəliklə gələn olsa, mənə xəbər versin; Ərdəbil fazili Mirzə Ələkbər ağa barəsində əhval bilmək istəyirdim (çünki Kəblə Əzim özü ərdəbilli idi).

Tez çıxdım dalana və gördüm ki, kişi yağı və yumurtanı qoyub yerə, keçib qapının dalına və bir güdək karandaşın ucunu ağzına soxub fikrə gedib. Divarda heyvana oxşar bir cızma-qara çəkilib, altından bir neçə əlif, yanında bir neçə girdə şey. Mən çox təəccüb elədim və əhvalım da birdən nədənsə dəyişildi. Kəblə Əzim mətləbi duydu və mən soruşmamış dedi:

– Molla əmi, doğrusu mənim dərsim-zadəm yoxdu, bu bir yad-daşdı, yazdım ki, hesablar dolaşmasın.

Mən qəh-qəh çəkib güldüm. Kişi də bir az gülümsündü. Mən bircə bunu soruşdum ki, divara yazdığının mənası nədir?

Mənası bu imiş: Kəblə Əzim istəyirmiş bir inək çəkə və inəyin altında yazdığı beş cızığını mənası bu imiş ki, mən ona beş manat inək yağından borclu qaldım. Girdə yazılar da yumurtadan qalan borcumun hesabı imiş.

Mən genə güldüm və uşaqlarımı çağırdım və onlara belə dedim:

– Uşaqlarım, uşaqlarım, gəlin, bura gəlin!

Uşaqlar doluşdular və gözləri divara sataşan kimi çox-çox təəccüb elədilər və məndən soruşmağa başladılar:

– Dədə, bunu kim yazıb?

Dedim:

– Balalarım, bu yazını yazan da sizin kimi uşaq idi; ancaq bircə təfavütünüz oradadır ki, onun saqqalı var, sizin hələ saqqalınız yoxdur.

Uşaqlar çox gülüşdülər və məlum ki, bunların gülüşüb şad olmalarına böyük bir səbəb var idi ki, hər bir oxucuya aşkar olsun gərək.

BUZ

Mən on yaşında, ya bəlkə bir qədər də artıq olardım. Xalam azarlamışdı. Hacı Mirzə Səttar həkimi gətirmişdilər ki, baxsın və müalicə eləsin. Demək, xalamın xəstəliyi o qədər də ağır deyildi və bunu mən ondan ötrü deyirəm ki, o vədələr, yəni qırx il bundan qabaq bizim şəhərdə iki nəfər müsəlman həkimi var idi: biri Hacı Mirzə Səttar idi və digəri Məşədi Nurməmməd idi.

Müsəlman həkimi dedikdə o deyil ki, bunlar müsəlman idilər. Bu iki nəfərə onunçun müsəlman həkimi deyirdilər ki, bunlar həkimlik təhsillərini müsəlman məmləkətlərində almışdılar. Mirzə Səttar Təbrizdə oxumuşdu; Məşədi Nurməmməd də elə bizim öz şəhərimizdə nüsxəbənd kitablarının mütləsi ilə və təcrübə ilə həkimliyi öyrənmişdi. Bunların da müalicəsi bir müxtəsərcə nəbzə baxandan sonra ciblərindən xəstəyə kinə, həb və işlətmə verməkdən ibarət idi.

Bu müsəlman həkimlərindən savayı şəhərimizdə rus həkimləri də var idi. Rus həkimi bunlara o səbəbə deyirlərdi ki, bunlar Rusiyada və

bəlkə Avropada təhsil tapmışlardı. Və çün bizim camaatın arasında bu etiqad var idi ki, “rus həkimləri” müsəlman həkimlərindən artıq təhsil görmüş və təcrübə hasil etmişdilər, onunçun da ağır xəstəlik ittifaq düşəndə həmişə rus həkimlərini həziq* hesab edib onları dəvət edərdilər; savayı kasıb-kusubdan. Bunlar iki abbası fayton pulunun, bir manat rus həkiminin həqqi-zəhmətindən və yarım manat aptek xərcindən qaçmaq bəhətindən Hacı Mirzə Səttara, ya Məşədi Nurməmmədə qane olub, beş-altı şahı ilə həkimi də və dava-dərmanı da ötürərdilər.

Demək, müsəlman həkim çağırmaq istəyəndə, buradan bilmək olardı azarlıının azarı yüngüldür. Amma “rus həkimi” gətirənlərin də mənası bu idi ki, xəstənin halı qorxuludur.

Hacı Mirzə Səttar xalama baxıb gedəndən bir saat sonra gördüm ki, xalamın əri Məşədi Zülfüqar bir köhnə faytonda bir rus papaqlı kişi ilə gəlib yendilər. Bu rus papaqlı kişi rus həkimi imiş. Buradan mən anladım ki, xalamın işi xarəbdır. Mən də uzaqda durub, həkimin xalama baxmağına tamaşa edirdim.

Xülasə, baxdı qurtardı və bilmirəm nə dedi, nə demədi və həkim faytona minib gedəndə xalamın əri tələsik mənə bir qəpik verdi və dedi:

– Bala, tez ol, durma, tez, tez bir qəpiklik buz al gətir, ver evə... həkim deyirdi.

Və xalamın əri bu sözləri bir də təkid edəndən sonra anama xəlvətcə nəsə dedi. Evdən bir dənə boş dava şüşəsini əlinə alıb mindi faytona, həkimin yanına və sürüb getdilər. Və fayton istəyirdi uzaqlaşsa, atam evimizə tərəf ucadan dedi:

– Ay uşaq, buzu yaddan çıxartmayın.

Bunlar gedəndən sonra anam da həkim gələndə ördüyü çarşafı yerə tullayıb, çökdü xalamın yanına və bu da mənə təkid elədi ki, durmayım, tez qaçım bazara buzun dalıyca; çünki məlum oldu ki, həkim tapşırıb ki, xalamın ürəyinin üstünə əlbəttə buz qoysunlar və ürəyi sakit olmayınca buzu götürməsinlər.

Mən üz qoydum bazara tərəf. Xəyalımda qoymuşdum gedəm düz baqqal çarşısına və buzu alam gətirəm. Və şəhərdə oradan savayı bil-mirdim harada buz satırlar.

---

* Çox bilikli, çox mahir

Evimizdən ayrılanda çox da tələsmirdim, amma xalamın yalvarmağı yadıma düşəndə bir qədər ayaq götürdüm; çünki yazıq xalam dərin gözlərini güclə mənə tərəf çöndərib belə yalvarırdı:

– Qurban olsun sənə xalan, ürəyim pörşələndi, buzu tez gətir.

Hacı Bayramın küçə qapısının qabağından keçəndə itləri həyətdən başladı hürməyə. Mən əlimə ehtiyat üçün iki daş aldım, qapımı örttdüm, keçdim. İt küçəyə çıxmadı və həyətdən itin yorğun “hov, hov” səsi gəlirdi. Bu it hərçənd çox qoca bir it idi və yol ilə ötüb keçənlər ilə də çox bir acığı yox idi və olmazdı. Hacı Bayramın oğlu, mənim küçə yoldaşım Şirəli, mən həmişə onların qapısından ötəndə haman qoca köpəyi çağırardı küçəyə və itini küşkürərdi üstümə və özü də, iti də [məni] bir qədər qovalardılar, amma tuta bilməzdilər; çünki it o qədər qoca idi ki, bir az mənə tərəf hücumdan sonra tez yorulardı, durardı və ancaq gücsüz və əlacsız durduğu yerdə “hov, hov” edərdi. Və mənə xoş gələn o idi ki, itin bu xasiyyətinə Şirəlinin elə bərk acığı tutardı ki, məni boşlayıb başlardı yazıq qoca iti daşlayıb incitməyə.

Bu da mənə nəhayət xoş gələrdi. Belə olanda Şirəli itin acığını dö-nüb istərdi məndən alsın və çox vaxt olardı ki, biz bir-birimizlə söyüşərdik və çox vaxt da elə savaşırdıq ki, yol adamları bizi gəlib aralardılar.

Çünki dəxi Şirəli qapıda görsənmədi, mən də itin hürməyinə qulaq vermədim və xalamı da mülahizə elədim; yəni bir növ yazığım gəldi və keçdim getdim.

Baqqal çarşısına yetişdim və bir qəpiyi uzatdım verdim buz satana. Bu da bir çuxur yerə əlini uzatdı, yarpaqların və samanın altından bir yekə buz parçası çıxartdı, mənim bir qəpiyimə baxdı və buza baxdı, buzu iki böldü və yekəsini bir kələm yarpağına бүkdü, verdi mənə.

Buzun ağırlığı olardı təxminən beş girvənkə. Buzu aldım əlimə və sərin baqqal rastasından çıxdım günün qabağına. Hava şiddətli isti idi. Yayın orta ayı idi və başımın üstündəki nisfünneharın* günü əgər bir imam möcüzü ilə göydən yerə düşə bilsəydi, düz mənim kəlləmə düşərdi. Mən istidən qan-tərin içində idim və bir yandan alnımın təri damcı-damcı axırdı və bir yandan da buz şiddətnən əriyib süzələnirdi. Yerdən bir təmiz daş götürmüşdüm, hərdənbir buzun böyrünə vurub əzirdim və basırdım ağzıma və alnıma.

Gəldim çatdım Hacı Bayramın qapısına. İtin səsi gəlmirdi. Şirəli genə görsənməirdi. Hacı Bayramın darvazasının qabağına yetişəndə özüm də deyə bilmərəm ki, niyə dayandım. İtin genə səsi gəlmir. Heç kəs nə qapıda, nə küçənin bir yanında görükmür; yəqin ki, istinin zərbindən hərə bir kölgə yerə pənah gətirib.

Adətkərdə olmaq yaman imiş və mənəm də adətim buna idi ki, bir-cə gün olmayıb ki, bu darvazanın qabağından ötüb keçəndə ya it mənəm qabağıma çıxmasın, ya Şirəli çıxmasın. Və məlum ki, bunların da biri çıxanda mənəm üçün burada məşğuliyyət olmasın, ya iti daşlamayım, ya Şirəliylə söyüşməyim və hərdənbir də onunla dalaşmayım.

Pəs neyləyim? Bir çarəm buna qaldı ki, yerdən iki dənə qıvraq daş götürdüm, öz evimizə tərəf bir qədər də uzaqlaşdım ki, bir həngamə törəsə, mənə əli çatan olmasın. Və geri çönüb daşın birini tulladım Hacı Bayramın darvazasına və qaçdım, daha da uzaqlaşdım.

Daldan köpəyin səsini eşidirdim. Qoca it xahi-nəxahi** çıxmışdı qarıya və xahi-nəxahi öz vəzifəsini ifa edirdi.

Əlimdəki o biri daşı da tulladım. Daş itin başının üstündən ötüb getdi şaqqıltı ilə dəydi Hacı Bayramın darvazasına. Burada köpək deyəsən acığa düşdü; çünki mənə tərəf başladı hürməyə. Mən qorxumdan qaçdım, bir qədər uzaqlaşdım və çönüb geri baxanda gördüm ki, itin dalıyca Şirəli də mənə tərəf hücum edir.

Siz elə bilməyin ki, mən onlardan ehtiyat eləyirdim; bir zərrəcə eləməirdim. Çünki bilirdim ki, köpəyin nə dişi var mənə tutsun, nə taqəti var mənə güc gəlsin. O ki, Şirəli idi, onun öhdəsindən hər halda gələ bilərdim.

Buzu qoydum yerə, gördüm ki, od kimi isti torpağa buz cızıltı ilə yapışıb az qaldı havaya uçsun. Suyu axa-axa buzunu tez torpağın içindən götürdüm tulladım divarın kölgəsinə və qaçdım yerdəki daşlara tərəf və qabağıma gələn daşları yerdən qapıb başladım Şirəliyə tərəf tullamağa. Bu da mənə baxıb, durdu mənə daşa basmağa. Köpək də ancaq mən atdığım daşlara özünü çırpırdı və bundan başqa sahibinin oğluna bir qeyri kömək göstərə bilmirdi. Biz həmi bir-birimizi daşlayırdıq, həmi bir-birimizi söyürdük. Söyüşlərimiz bu qəbildən idi: “Ay sənin ananı... flan və flan”, “Ay sənin bacını... flan və flan”, “Köpək oğlu

---

* Günortanın

** İstər-istəmər

və it oğlu” söyüşləri burada o qədər vec vermirdi; səbəb bu ki, toqquşmamız adı bir toqquşmalardan deyildi ki, söyüşlər də adı olsunlar. Hətta mən ona burada hirsimdən elə bir söyüş göndərdim ki, Şirəli qeyzindən ağladı və haman söyüşü ağlaya-ağlaya mənə geri qaytaranda öz atası Hacı Bayram həyətdən eşitdimi, eşitmədimi, ancaq gördüm ki, kişi düz gəldi yapışdı oğlunun qulağından və çəkə-çəkə apardı həyətinə və dübarə həyətdən çıxdı, mənə tərəf səsləndi:

– Ədə, vələdüzzina, düz yolunna çıxıb gedə bilmirsən?

Mən dinmədim və oturdum divarın dibində. Ürəyim elə yanırdı, az qalırdım yerdəki buzu götürəm soxam boğazıma. Buz da öz işində, əriməkdə idi. Genə özümü saxlaşdırı bilmədim və əlimdəki daşnan buzun bir tərəfini əzdim basdım ağzıma və bir alma yekəlikdə qalan buzu istədim qoyam yerə. Ancaq burada xalam yadıma düşdü və istədim duram qaçam evə və qalan buzu yetirəm azarlıya. Və burada baxdım ki, Şirəli durub darvazasının ağzında və mənə tərəf baxır. Mən də dinmədim və düşdüm yola, evimizə tərəf. Burada Şirəlidən elə bir söz eşitdim ki, dəxi məcbur oldum dayanam və ona cavab verəm.

Şirəli uzaqdan məni haraylayırdı:

– Hə, beləcə it kimi qorxub qaçarsan ha!

Allahü-əkbər... Axı bu söz yaxşı söz olmadı. Burada Şirəli mənə hər nə desə idi, genə qulaq ardına vurub özümü yetirərdim evə; çünki xalamın ərindən də qorxurdum və bir az da anamdan qorxurdum. Amma axı, Allah görür ki, Şirəli nahaq söz danışdı; çünki mən onun nəyindən qorxdum ki!.. İndi gedirəm evə.

Mən çöndüm dayandım və Şirəliyə belə söz qaytardım:

– Ədə, köpək oğlu köpək, mən sənə nəyindən qorxurdum?

– Köpək oğlusan da, it oğlusan da!

Biz başladıq bir-birimizə yavıq gəlməyə. Ehtiyat üçün buz tikəsini genə qoydum divarın dibinə və o mənə, mən ona yavıq gəldik və bir-birimizə söyə-söyə yetişdik, çatışdıq və düşdük yumruq döyüşünə və sonra əlbəyaxa olduq.

Bir az bir-birimizi cırmaqlayandan və kötkəlləyəndən sonra bir də gördüm ki, bir qoca kişinin qucağındayam. Bir nəfər də çarşafı arvad və bir-iki də oğul-uşaq Şirəlini çəkə-çəkə apardılar evlərinə tərəf. Mən istədim qoca kişinin əlindən dartınıb çıxam, hərifin üstünə hücum edəm, burada mən birdən ayıldım, sakit oldum. Kürəyimdən naqafil bir bərk yumruğu hiss edən kimi başımı qalxıxdım.

Məni vuran xalamın əri idi. Burada onun hirsli hələ soyumadı; yumruğunu qalxızmışdı genə yendirsin, qoyub qaçdım evə tərəf.

Xalamın ərini dalımcən gələn görmədim, yəqin ki, o da bazara tərəf getdi. Sonra bildim ki, gəlib evdə məni bazardan gəlmiş görməyib qayıdıb bazara ki, bunu özü alıb gətirsin.

Utandığımın azarlını yanına getmədim; ancaq anam uzaqdan məni görəndə bircə bunu dedi:

– A balam, sənin görüm ciyərin yansın! Necə ki, yazıq azarlı arvadın ciyərinin yandırdın.

Xalam məni çox istərdi; onunçun da sonra mən bildim anam mənə bu qarğıışı eləyəndə xalam anama belə deyib:

– Ay qız, Sara, sən Həzrət Abbas, uşağa elə qarğış eləmə!

Bir neçə gündən sonra xalam vəfat etdi. Mən o günü nə ağladım, nə də dərd elədim, necə ki, cəmi mənim kimi bacı uşağı xalasınnın ölümünə nə ağlar və nə dərd edər.

Bununla belə bircə şey yadımdan çıxmadı və indiyə kimi məni gahdan bir narahat etməkdədir.

Nədi o? – Onun adı “buz”dur.

Xüsusən yay fəsilləri ki, bir tərəfdən bizim isti iqlimdə ki, yayın istisinin şiddətindən nəinki xəstələr, bəlkə salamat adamın da vaxt olur ki, ciyəri yanır.

Və yay fəsli arabalarda daşınan ağ və təmiz duru buz kərpiclərini görəndə xalam yadıma düşür və öz-özümə deyirəm: o xoşbəxt ki, indi onun ürəyi yanır, bu bunu aparıb ona verəcəklər ki, ürəyi sərinlənsin. Və çox-çox daha da xoşbəxt adamlar var ki, bu buzlar onların ləziz yeməkləri və marojnalarına sərf olunur. Amma mənim xalam odlu qızdırmanın içində ürəyi yanmaqda olduğu halda, bircə tikəsinə həsrət qaldı və iki gün sonra ölüb getdi.

Kimin qüsuru ucundan? Mənimmi, ya yox? Kimdədir taxsır? Məndədir ki, itlər ilə dalaşmağa məşğul olub, xalamın buzunu odlu torpağın içində əritdim? Ya bəlkə günahkar təbiətdir ki, daş kimi bərk bir buz istidən suya döndərir? Ya bəlkə günah heç birimizdə deyil? Ondan ötrü ki, mən tək tərbiyə görməyən on yaşında bir uşağın həmin rəftarı çox təbiidir, necə ki, buzun gün qabağında əriməyi təbiidir.

Məqsəd suallara cavab vermək və belə-belə fənni məsələləri açmaq deyil. Və heç bir məqsəd yoxdur.

Ancaq hər bir yay fəsli küçələrdə arabalarda buz sallarını görəndə, bir tərəfdən o buzu şampanskilərə və ləzzətli marojnalara işlədən xoş-bəxtlər gözümlün qabağına gəlir və eyni zamanda xalamın “ciyərinin yanmağı” yadıma düşür.

Nə qədər ki, uşaq idim, yadıma düşməzdi, elə ki, yekəlib aqlım kəsdi, buz əhvalatı mənə hər bir yeri düşəndə dərd olur. Bir tərəfdən də on dörd yaşında olduğum vaxt ölümcül azarlı xalamı bir qəpiklik buza həsrət qoymağım yadıma düşür.

HAMBALLAR

Tarixi-miladinin 1921-ci ilində, – ki bolşevik inqilabının Bakıda ikinci ili idi, – təzə Kommunist hökuməti var qüvvətini və həvəsini məmləkəti düzəltməyə sərf etməkdə idi, – mən də qohumlarımızın birinin evində yaşayırdım. Qabaqca mənzil tapmaq fikrinə düşdüm. Rəfiqlərimin köməkliliyi ilə və idarələrin sayəsində mənzil də tapdıq; ancaq mənə verilən üç otağın nə bir stol-kürsüsü vardı ki, üstündə oturub yazı yazasan, nə də bir qeyri avadanlıq vardı. Haradan da tapmaq olar? Nə dükən-bazar var ki, gedib pul verib alasan, nə də çoxluca pul var ki, dəllal vasitəsi ilə artıq qiymət verib hər bir şeyi gətirdəsən.

Xülasə.

Stol-kürsü qeydindən də məni qurtaran genə, mənə tanış idarənin birisi oldu; belə ki, bir kağız verdilər əlimə ki, gedim Bolşoy Morskoy küçədə 13 nömrəli hökumət anbarından bu şeyləri alıb aparım (söz yox, pulsuz): iki şkaf (kitab şkafı və çörək şkafı), iki kürsü (böyük və kiçik), dörd dənə sandalya (üstə oturmağa), iki dənə kravat (biri dəmir, biri taxta), bir dənə çaydan (samavar əvəzi) və bir dənə rus qazanı (bozbaş bişirməyə).

Amma bunu da lazım bilirəm burada qeyd edəm ki, bu kağızı mənim əlimə verən məmur kağızı verəndə dedi ki:

– Anbarın müdirinə bu kağızı göstər və söyləyinən ki, xırda-mırda şey verməsin... yaxşısını versin!

Hərçənd bu sözlər məni bir az fikrə saldı, mən “Baş üstə” deyib getdim və Bolşoy Morskoy küçədə haman anbarı tapdım. Anbarın müdiri sarısaqqal kişi idi. Kağızı nişan verdim. Müdir kağızı aldı və başını bulaya-bulaya oxudu və bir söz deməyib qələmi götürdü haman kağızın üstünə bir şey yazdı və axırda mənə verib dedi:

– Yoxdu.

Mən çıxdım küçəyə və kağıza baxıb gördüm ki, qırmızı mürəkkəblə yazılıb: “Anbardan daha şeylər qurtarıb”. Gətirdim kağızı verdim haman mənə kağız verən idarənin katibinə, o da kağızı oxudu və gülə-gülə dedi:

– Bijlik eləyir. – Və haman kağızda bu da qırmızı mürəkkəblə bir şey yazdı, verdi mənə və dedi:

– Bu kağızı apar ver və şeyləri götür apar! – Mən dedim:

– Axı müdir burda yazır ki, şey yoxdur.

Katib genə gülümsündü və dedi:

– Bijlik eləyir. – Mən dedim:

– Yaxşı, bəs nə eləmək, çarə nə?

Katib bir az fikirləşdi və mənə üzümə baxıb dedi:

– Əgər müdir dirənsə və vermək istəməsə, onda sən də de ki, gedib anbarın hər yerini axtaracağam.

Küçəyə çıxdım və çox acmışdım, gəldim mənzilə, bir tikə pendir çörək yedim və oğlumun anası ilə bəhəm getdik Bolşoy Morskoy küçəyə. Bu dəfə də müdir kağıza baxıb, genə başını buladı, amma bir az dayanıb dedi:

– Yaxşı, hər nə tapılsa verərəm; amma bu şeylərin çoxusu burda yoxdu.

Müdir karandaşla siyahıda yazılan şeylərdən bir qazanın üstündə cızıq çəkdi və dedi: “Yoxdur”, şkafın birinin üstünə cızıq çəkdi və bir az üzümə baxdı, bir də kağıza baxdı. Belə oxşayırdı ki, anbar müdirinin bizə yazığı gəldi və durdu ayağa və dedi:

– Gedək.

Qabaq otaqdan keçdim dal otağa, oradan o birisinə və genə üçüncü otağa; müdir də, biz də sağa-sola göz gəzdirə-gəzdirə getdik və mənə siyahımda yazılan şeylərin birini də burada görmədik. Burada lazım olan şeylərin birini də tapa bilməyib, müdir bizi apardı dördüncü otağa və mənə dedi:

– Bax, mən görürəm ki, sən bir abırlı qoca kişisən, daha gəlib getməkdən yoruldu. Burdakı şeyləri xəzinədarın müavini dünən sayıb qoyub burda və mənə tapşırıb ki, bir kəsə verməyim. Mən cürət edib bu şeyləri sizə verə bilərəm: bax, bu şkafı, bu stolu, bax, sandalyaları. Sonra, bax, istəyirsiniz bu stolu da aparınız; həmi sandalyadır, həmi də

taxtdır, üstə fərş salıb oturmaq olar. Bax, çaydan əvəzinə bu beş-altı tarelkanı da sizə verə bilərəm.

Sövdəmizi qurtardıq və qət olundu ki, hambal çağıraq, şeyləri aparsın.

Uşağın anası ilə çıxdıq və küçədə duran hambalların birini çağırıdık ki, gəlsin danışaq.

Biz üzümüzü bir hambala tutduq, amma haman dəqiqə bir hambal əvəzinə bir dəstə hambal bizi bürüdü. Bunlar hamısı İrəvan kürdləri idi. Biz istədik qabaqca şeyləri nişan verək və danışaq ki, aparsınlar, amma təqribən on beş-iyirmi hambal şeyləri görüb, daha qulaq asmadılar və başladılar haman şeyləri köməkləşib küçəyə daşımağa. Uzaqda duran hamballar da həmçinin buraya cəm oldular və başladılar bizim şeyləri hərə özünə yük eləməyə. Amma, çünki hər hambala bir şey düşmürdü, onun üçün, məsələn, bir şkafan hər ayağından və qapısından bir hambal yapışmışdı. Biz bilmirdik bunlar nə qayırlar. Niyə belə eləyirlər və bu şeyləri hara aparmaq istəyirlər? Məlum ki, bizim bunlarla zarafatımız yoxdu və əgər sövdələşməmiş bunlar şeyləri mənzilimizə aparsaydılar, biz bilmirdik ki, bunlar bizdən nə qədər pul tələb edəcəklər; onun üçün də lazım idi qabaqcadan danışsınlar, sonra şeyləri götürsünlər. Amma gördüm ki, mənə etina eləyən yoxdur və şeylərin bir neçəsi daha hambalların çiyində idi; yerdə qalan şeylərin də üstünə qalan hamballar düşüb elə kəşəkəş və elə bir qır-vır salmışdılar ki, mənə daha qulaq verən yoxdu.

Gəldim anbar müdirinə dedim ki, bu nə mərəkdir və nə səbəbə buranın hambalları xalqa əziyyət verirlər? Gördüm ki, müdir özü də çiyinlərini ata-ata məəttəl qalıb; bir qərar ilə ki, acizdir.

Şeyləri dallarına yükləyən hamballar gəlib bizə arız oldular ki, biz düşək qabağa bunlara yol göstərək. Mən labüd qaldım bunalara deyim ki, bir surətdə ki, bunlar bizə qulaq asmırlar, bizə bunların xidməti heç lazım deyil. Mən bu sözü ağızımdan qaçıran kimi hambalların bir neçəsi xoruzlana-xoruzlana üstümüzə hücum elədilər və bağıra-bağıra bizə bu sözləri dedilər:

– Ey, xozeynlər! Bizlə zarafat yoxdu. Bizi daha ələ sala bilməzsiz. Biz sizə nökr deyilik, biz hambalıq. Sizin ixtiyarınız yoxdu bizi müftə işlədəsiniz! Düşün qabağa, bizi incitməyin. Yoxsa sizin üçün pis keçər!

Lap əngələ düşdük. Ətrafa göz gəzdirdik, bəlkə milisdən, məmur-dan bir adam görək, heç kəs yoxdu. Yazıq arvad da istədi bunları dilə tutsun və başa salsın ki, axı burada beş tikə şeyimiz var, bu beş tikə şeyi iyirmi beş hambal aparsa, axı biz gərək indidən bunu biləkmi ki, iyirmi beş nəfər hambal şeyləri aparıb çıxardandan sonra bizdən istəyəcəkləri pulu biz tapa bilirikmi bunlara verək, ya yox?!

Xeyr, bu Allahın bəndələrinə dəlili və isbatlı sözlərin heç biri kar eləmədi; hətta mən lap çığıra-çığıra bunlara beləcə yalvardım:

– Yoldaşlar, vallah, bax, bu şeylərdən biz lap əl çəkdik. Şeyləri aparın öz evinizə.

Qardaş bunun cavabında genə bu Allahın insanlarından bir nərə, bir küy-kələk çıxdı ki, Bolşoy Morskoy küçə ilə keçənlərin hamısı dayandı bizə tamaşa eləməyə.

Qardaş, bu nə müsibət idi, başımıza gəldi? Yavaşca arvada dedim:

– Gedək.

Düşdük hambalların qabağına. Torqovı küçənin dönəcəyində rastımıza bir neçə avtomobil çıxdı: daldan da avtomobil səsi gəlirdi. Küçənin ortasında bir dəstə əsgər oxuya-oxuya addımlayırdılar. Səki ilə gəlib-gedən camaat o qədər idi ki, hambalların bir-ikisini görürdük, qalanını görmürdük. Krasnovodski küçənin dönəcəyində yavaşca yapışdım arvadın əlindən və xəlvətçə soxulduq sol tərəfdə bir darvazaya. Həyətdə üç-dörd uşaq oynayırdı. Biri bizdən soruşdu:

– Kimi axtarırsınız?

Mən həyət gözetçisini soruşdum. Bir rus arvadı da kənardan səsləndi:

– Nə istəyirsiniz?

Dedim: – Doktor Vasilyev burdamı olur?

Arvad cavab verdi ki: – Bu həyətdə heç həkim olmur.

Dedim: – Bəs buranı bizə nişan veriblər.

Dedi: – Hansı nömrəni nişan veriblər?

Dedim: – Otuz iki nömrəni!

Dedi: – Bu ev qırx beş nömrədi, siz gərək, bax, o tərəfə gedəsiniz.

Söz yox, bunlar hamısı kələk idi ki, hamballar rədd olsunlar.

Bir bəhanə ilə beş-on dəqiqə burada ləng olub, oğru adam kimi yavaşca çıxdıq darvazaya tərəf. Küçə genə camaatla dolu idi. Yavaşca özümüzü sol tərəfə verdik və dəryanı tuşlayıb gəldik çıxdıq bulvara. Burada yarım saat əyləşdik və dəryanın mənzərəsinin təsiri altında, söz yox, dincəldik və daha ağır-arxayın gəldik çıxdıq mənzilimizə.

Bizə lazım olan şeyləri düşdükcə ondan-bundan və bir parasını pulla Quba meydanından* aldıq; amma sonralar çox vaxt küçədə hambal görəndə mən bir növ ehtiyat eləyirdim.

İndi daha bu ehtiyat götürülüb; çünki vəqəən dünyada hər bir kəsdən qorxmaq lazım gəlsə, Allahın aciz olan hambal tayfasından qorxmağa heç bir qorxaq adamın haqqı yoxdur və gərək də olmasın.

TAXIL HƏKİMİ

İki il bundan qabaq Pirsəqqız kəndinə, Həsənbəygilə qonaq getmişdim. Yazın axır ayı idi. Havalar gözəl keçirdi, tez-tez yağış yağdı və göy ot dizdən yuxarı qalxmışdı. Taxıllar da çox yaxşı idi. Və hamısından da xoşbəxtlik bu idi ki, Pirsəqqız kəndinin ətrafında çəyirtkə görsənmirdi.

Amma, – necə ki məlumdur, – əkinçi həmişə başibəlalı olur və az-az ittifaq düşür ki, onun əkin-tikininə bir yandan bir afət və bir bəla toxunmaya.

Mən Həsənbəygilə iki həftə qonaq qaldım və orada eşitdim ki, bu il taxılın başında bir əngəl var; belə ki, taxılın sünbülləri ayaq üstə durduğu yerdə bilmirsən nədənsə qırılıb düşür yerə və əkinçilər nə qədər bu işə diqqət yetirirlərsə, bunun sirrini və səbəbini duya bilmirlər. Əkinçilər rəvayət edirlər ki, taxılın sünbülləri o yerdə ki, bu gün salamatca durub hazırlaşrlar bir-iki həftəyə saralıb biçilməli olsunlar, səhər gedib görürsən ki, biçarə taxılın baldırını guya qayçı ilə kəsiblər. Və təəccüb də burasıdır ki, zəmilərdə nə çəyirtkə görsənirdi, nə qeyri bir qurt-quş. Siçanın da söhbəti ola bilməzdi; çünki Pirsəqqız kəndinin əkinləri suvarılan əkinlərdir, onunçun da bu cür əkinlərə siçanlar asanlıqla yavıq düşə bilmirlər (boğulurlar).

* * *

Bu əhvalatı kəndlilər şəhərə xəbər vermişdilər və mən kəndə yetişən günün sabahısı günü dedilər ki, taxıl həkimi gəlir.

Və çünki həkimi rahat eləmək üçün kənddə elə bir müvafiq mənzil yox idi, onunçun taxıl həkimi Həsənbəygilə düşməli oldu.

---

* Keçmişdə Bakıda olan bazarlardan birinin adı

Həkim sarısaçlı və sarısaqqal bir kişi idi ki, avtomobildə iki nəfər qeyri qulluqçu ilə gəlib düşdülər və ev sahibi ilə və mənle tanış oldular və bir müxtəsər çay-çörəkdən sonra kəndliləri də götürüb getdilər əkinlərə baxmağa.

Onlar getdilər və Həsənbəy məşğul oldu qonaqlara çörək hazırlamağa. Əvvələn bir erkək kəsdilər. Amma mən görmədim bu heyvanı haradan gətirdilər və kim gətirdi. Sonra məlum oldu ki, qonşuluqda olan erməni kəndinə adam gedib şərab da gətirsin. Mən də kənardan durub baxırdım və həkimin yolunda çəkilən bu zəhmətləri ürəkdən çox da təsdiq edirdim və çox da xoşlayırdım. O səbəbə ki, elm və bilik sahibinin yolunda çəkilən zəhmətlər həmişə vacib və müstəhəqdir*; xüsusən elə bir alim ola ki, onun elm və biliyindən kənd camaatı mənfəətbərdar ola bilə.

* * *

İki saat və bir qədər də artıq keçəndən sonra Həsənbəyin balkonunda açılan nahar stolu əziz qonaqları gözləyirdi.

Avtomobilin səsini uzaqdan eşitdik və bildik ki, qonaqlar gəlirlər. Bir neçə dəqiqədən sonra atsız araba əjdaha kimi özünü soxdu həyəətə. Taxıl həkimi avtomobilin içində ayaq üstə durmuşdu və əllərini bizə tərəf tutub “Urra! Urra!” deyə-deyə qışqırırdı. Miniklər sevincək özlərini saldılar yerə və gəldilər yanımıza. Kəndlilər də başladılar həyəətə cəm olmağa. Həkim əlində kağız bükülmüş bir şey tutub “spirt, spirt” deyirdi. Yavıq gəlib gördük ki, kağızın içindəki Allahın bir heyvanıdır, bir az əqrəbə oxşayır, bir az qırxayağa oxşayır, bir az da danadısiyə oxşayır, bir az da astaqoza oxşayır; ancaq bunların heç biri deyil.

Həsənbəyin evində spirt tapılmadı. Kənddə qeyri yerdə ola bilməzdi. Və həkim spirt əvəzinə bir stəkana bir az araq tökdü ki, erməni kəndindən bu gün içmək üçün gətirmişdilər və kağızın içindəki böcəyi saldı arağın içinə. Yazıq heyvan bir qədər arağın içində çapalayandan sonra arxası üstə düşdü, qılçalarını yuxarı qalxızdı və dəxi cansız və hərəkətsiz başladı arağın içində üzməyə.

---

* Layiqli, yerindədir

* * *

Həkimin bəyanatına görə, taxıl çöplərini qırıb yerə tökən həmin bu qurt imiş.

Ay zalım oğlu!!!

Hamı acmışdı; xüsusən çöldən gələnlər. Çörəyi gətirdilər və Həsənbəy qabaqca şərab istəkanını qalxızıb həkimin sağlığına içdi. Həsənbəydən sonra qulluqçuların biri də nitq başladı və elm və bilik ər-babının sağlığına içdi və biz də hamımız içdik. Sonra həkim durdu ayağa və qurtu içinə saldığı istəkanı yuxarı qalxızıb, elmi-həyvanatdan bir neçə söz söylədi. Sonra heyvanları əvvəl şöbələrə qismət elədi, şöbələri siniflərə qismət elədi. Əvvəl məməli heyvanlardan danışdı, sonra quşlardan danışdı, dördüncü sinifdə iki həyatlılardan danışdı, sonra məfsəlli heyvanlardan da bir az məlumat verib keçdi qurtların və böcəklərin şöbəsinə və arağın içindəki qurtu nişan verib, başladı onun vücudunun yapılışından şərh verməyə.

– Ağalar, bir baxın. Bu heyvanın vücudu örümçək kimi iki qisimdən mütəşəkkildir. Əksəriyyəni taxılların içində yaşayır. Başla köküs üzərində altı cüt buynuzları, altı cüt ağız əqsamı və beş cüt bacaq vardır. Qarnı uzun və üzərindəki bacağılar qayət ufaq və zəifdir.

Qurdun qabığından, hiss cihazlarından, yemək cihazlarından, tənəffüs cihazlarından da danışandan sonra qurdun ağzına bir çöp uzatdı və bu mərdümazar heyvanı çəyirtkədən sonra taxılın ən qəddar düşmənləri cərgəsində qoydu. Və bəyanatını tamam edəndən sonra şüşənin ağzını bərk bağladı və durdu səliqə ilə və ehtiyatla şüşəni qoydu yavıqdakı taxçaya və məlum etdi ki, onun qəsdini bu nadirül-vücuda heyvanı mərkəzə aparmaq və orada onu əkin fənni laboratoriyasına nişan vermək və onunla lazımı mübarizənin təşkili yolunda çalışmaqdır.

Bunu da lazım bilərəm qeyd edəm ki, həkim nitqini söyləyən zaman əlindəki heyvanı gah Həsənbəyin qabağına tuturdu, gah da mənim qabağıma tuturdu və gah qulluqçuların qabağına tuturdu. Və şüşənin içindəki heyvanın cəmdəyi arağın içində arxası üstə və qılçaları yuxarı üzməkdə idi.

* * *

Bizim bu ziyafət məclisimizin ətrafında kəndlilər doluşub tamaşa edirdilər. Onların bəzisi dinməz-söyləməz qulaq asırdı; amma bir

neçəsi gülürdülər. Ancaq mən bircə şeyi başa düşmədim ki, aya, onların bu zahiri gülməkləri ürəklərinin şadlığının əlaməti idi, ya qeyri bir şeyin, qeyri bir hissin əlaməti idi. O ki, mənim özümə gəldikdə, doğrusu, mənim əhvalım çox xoş idi. Nə eybi var? Həsənbəyin evində kababı doğrudan da yaxşı pıxırılmışlar; bir surətdə ki, Qarakənd şərabı da burada mühəyyə idi. Qaldı ki, bu evi xaraba böcəkdi-nədi, – ki bu saat arağın içində mayallaq aşır və dilsiz-ağızsız əkinçilərin çörəyini zay edir, – əlbəttə, bunları bir vasitə ilə qırıb yox etmək savab işlərin ən savabıdır. Ancaq indiki ziyafət məclisindən bu müqəddəs nəticə hasil ola biləcəkmə, ya olmayacaq, bunu da bircə misal və manəndi olmayan həqqi-təbarək və taala bilə bilər və xülasəyi-kəlam, nəticədə nə olacaq olsun, indi bu saat stolun üstündəki erkək ətin kababı və Qarakənd şərabı – hələ ki, əldə nəqd qazanc bunlardır.

Bu mənim öz əhvalım.

Qalan ziyafət yoldaşlarım bu saat nə hiss edirdilər, onunla işim yoxdur.

* * *

Avtomobil nə-rə tərə-tərə gəldi durdu balkonun qabağında. Taxıl həkimi durdu ayağa və başladı yola hazırlanmağa.

– Xudahafiz. Salamət qalınız.

– Sağ olunuz.

– Allah ömür versin.

– Salamət qalınız.

– Xudahafiz.

– Xudanasir...

Avtomobil nə-rə tərə-tərə həyətdən qaçdı küçəyə və yox oldu.

Amma burada, Həsənbəyin balkonunda bir qışqırıq düşdü:

– A gədə! A gədə! Həkimin qurtu qaldı!.. Taxıl qurtu qaldı!.. A gədə! Ay haray, qaçın həkimin dalıyca!.. Qaçın aftamabilin dalıyca!..

Demək, avtomobil həyətdən çıxan kimi baxıb gördük ki, taxıl qurtunun şüşəsi, qurt da içində üzə-üzə, yaddan çıxıb, qalıb haman balkonun taxçasında.

İki nəfər cavan sıçradı atın üstünə və çapdılar avtomobilin dalıyca. Amma avtomobil icad edənənin anası ölsün ki, atlı onu qovalayıb tuta bilə.

Xah Həsənbəy, xah mən özüm və xah kənd camaatı və qeyri qulluqçular gərək bu etiqadda olaydıq və həqiqətdə də bu etiqadda var idik ki, taxıl qurtunu araq şüşəsində saxlayan və onun qədrini bilən taxıl həkimi və heyvanat mütəxəssisi yolun hansı bir yerində şüşənin burada yaddan çıxıb qalması yadına düşsə, haman yerdən avtomobili gərək geri qaytara, ya heç olmasa adam göndərə.

* * *

Mən ondan sonra üç gün də qaldım Pirsəqqiz kəndində, Həsənbəygilə. Və həkimin haman əziz və nadirül-vücuda heyvanı Həsənbəyin balkonunun taxçasında, araq şüşəsinin içində kəllə mayallaq üzməkdə idi.

* * *

Keçən il Həsənbəy özü Bakıya bizə qonaq gəlmişdi və rəvayət edirdi ki, bir-iki ayın içində haman taxıl qurtu araqın içində başladı xarab olmağa və dağılmağa. Və axırda Həsənbəy məcbur olub haman şüşəni içindəki araqı ilə və qurtu ilə götürüb tullasın çölə və belə də eləyir.

BƏLKƏ DƏ QAYTARDILAR

Yay fəslini iki dəfə mən Bakıda keçirmişəm. Məlum ki, istidən yayda evdə oturmaq olmur, hamı təkülür bulvara. Mən də qeyri yaranmışlar kimi hər gün bulvara çıxmışam; çünki dəryanın sərin yerindən savayı Bakının istisindən qeyri bir nicat yoxdur.

Və hər gün bir vaxt bulvara gələndə gözümlə o üzde-bu üzde olub ki, dost-aşnaya rast gəlib onlarla vaxt keçirim. Çox axşamlar qadınların vücudu ilə nə gəzməyə macal və nə əylənməyə yer tapmaq olur. Onun üçün də mən bulvara gündüzlər gələrdim və asudəliklə gəzib-dolanıb axşamlar daha mənzilimə istirahətə qayıdardım. Bir surətdə ki, daha bağ və bağçalarda gecələr qadınlarla ovqat zay etməyə məndə daha, vallah, hövsələ qalmayıb.

Gündüzlər bulvarda rast gəldiklərim özüm kimi qələm sahiblərindən və teatr xadimlərindən olurdu.

Dörd-beş il bundan qabaq Bakıda, yay fəsli, bulvarda gözən vaxt tez-tez bir belə hala rast gəlirdim: bulvarın dalda yerində, Naberejni küçəyə tərəf, ağacların dibində dörd nəfər müsəlman görürdüm və mən bunların qabağından keçəndə çox vaxt bunların birinin əlində ruznamə görürdüm və qalan üç nəfəri bunun ruznamə oxumağına qulaq asan görürdüm. Amma mənə bir şey burada qəribə görünürdü. Nəzərimə belə gələrdi ki, bunlar suçlu* adam kimi tez-tez o tərəfə-bu tərəfə zənn edirlər; guya bir kəsdən ehtiyatları var və ya bir adam gözləyirlər.

Axırda iş açıldı, mən bunları tanıdım, tanış da oldum və hətta müsahib də oldum. Və bunları tanımağım və dost olmağım bu minvalla əmələ gəldi.

Bir gün, hətta tarixi də yadımdadır ki, min doqquz yüz iyirmi üçüncü ilin iyun ayının 12-sində Türk Tənqid-Təbliğ Teatrında xidmətdə olan məşhur Azərbaycan artisti Balaqədəşi bir işdən ötrü axtarırdım. Evə getdim – yoxdur. Çıxdım bulvara ki, bəlkə orada görəəm. Cəmiyyət az idi; çünki qulluq vaxtı idi. Dərya kənarı ilə bir baş dolandım və çöndüm indiki Tramvay küçəsinə tərəf və uzaqdan gördüm ki, haman dalda yerdə dörd nəfər həmişə gördüyüm adamlar oturublar. Mən istədim qayıdam, bulvardan çıxam; çünki, doğrusu, bunlardan daha bədgüman olmuşdum. Allah rast saldı, Balaqədəş uzaqdan məni görüb gəldi yanıma. Mən hər bir danışığından qabaq Balaqədəşə haman dörd nəfəri nişan verib soruşdum ki, bəlkə o onları tanıdı (Balaqədəş bakılıdır). Balaqədəş o tərəfə diqqətlə baxandan sonra başladı gülməyə və mənə dedi:

– Aha... Molla əmi, yaxşı oldu. Səni görək aparam onların yanına.

Dedim:

– Getməyəm.

Balaqədəş dik baxdı üzümə və genə dedi:

– Sən öləsən, onlarda qiyamət var. Görək səni onlarla tanış eləyəm.

Əvvəl mən dayandım və getmək istəmədim; amma artist rəfiqim başladı əlimdən çəkməyə. Bir az yavıqlaşdıq. Oturanların biri ayağa durdu və Balaqədəşi səslədi. Yetişdik, salam verdik, hamısı qalxdılar ayağa və bizə öz yerlərini təklif etdilər. Əyləşdik.

---

* Təqsirkar

Balaqədəş mənim bərəmdə onlara belə müərriflik etdi:

– Bu mənim əziz və qədim dostum Molla Nəsrəddin əmidir ki, hətta bunun o məzəli jurnalını neçə dəfələrlə gülə-gülə oxumusunuz və oxuya-oxuya gülmüsünüz.

Hamısı diqqətlə üzümə baxırdılar və “bəli, bəli” deyirdilər. Bundan sonra Balaqədəş üzünü mənə tərəf tutub onları da bu cür başladı mənə tanıtmağa:

– Molla dadaş, sən bu namərd dünyanın işinə bax ki, bu əyləşən dostlarım bir-iki il bundan qabaq hərəsi bir neçə milyona pul demirdi. Amma indi Allahdan gizli deyil, səndən niyə gizli olsun ki, Şura hökuməti indi bu biçarələri papiros puluna möhtac eləyibdi. Ay namərd dünya! – Və burada Balaqədəş başladı bu “bədbəxtlərin” adını bir-bir sadalamağa. Bunun rəvayətindən məlum oldu ki, bunların biri bakılı Hacı Həsəndir ki, Oktyabr inqilabından qabaq onun Bakıda 14 karvansarası və 137 tikilisi vardı ki, indi hökumət hamısını əlindən alıb və bu qoca kişini indi yomiyə ruzusuna həsrət qoyub.

Onun yanında oturan sabunçulu Umudbəyovdur ki, eşitmiş olarsan; çünki onu tanımayan yoxdur. Onun qabaqlarda ildə yarım milyon tək bircə neftdən mədaxili olardı. Bu tərəfdə əyləşən və ruznamə oxuyan cavan məşhur milyonçu və un taciri Tələfxanbəy oğludur ki, bunu da gərək eşitmiş olasan. Rusiyanın hər bir böyük şəhərində bunun atasının böyük-böyük dəyirmanları vardı və neçə paraxodu. Bax, hələ bu dəryada işlədiyini mən özüm görmüşəm. Bax, mənim bu yanımda oturan da mənim dostum Gəncə mülkədarı Hacı Sultandır ki, Nikolay vaxtında nər-nər nərildəyirdi və Martinov qradonaçalnikə küçədə elə bir şallağ vurdu ki, səsi düz Peterburğa getdi çatdı. Genə o vədə Hacı Sultan ağaya bata bilmədilər. Gərək axı eşitmiş olasan.

Balaqədəş bu sözləri deyib qurtardı və sonra oturanlara tərəf əyilib, yavaşca onların birinə belə dedi:

– Hacı Həsən ağa, heç bir zərrə qədər fikir eləməyin. Siz öləsiniz saxlaya bilməyəcəklər, hamısını qaytaracaqlar.

Mən burada Balaqədəşdən soruşdum ki, o nəyi deyir “saxlaya bilməyəcəklər” və “kim saxlaya bilməyəcək”?

Artist rəfiqim mənə belə cavab verdi:

– Molla əmi, bax, bu gün ayın neçəsidir? Bəli, on ikisi deyilmi? Yadında saxla, bax, söz burada qalsın (səsini bir qədər alçaltdı). Dostlarımın işini xarab görürəm. İngilislər bərk yapışblar Çiçerinin¹ yaxasından və deyirlər: ya borcunu ver, ya çəkil kənara!

Mən burada gördüm ki, təzə tanışlarım Balaqədəşin sözlərinə elə ürəkdən şadlanırlar ki, guya bunlara bir böyük müjdə xəbəri gətiriblər.

Mən bir söz demədim; səbəb bu ki, bu təzə tanış olduğum adamları indi birinci dəfədir ki, görürdüm.

Balaqədəş genə üzünü oturanlara tərəf tutdu və dedi:

– Tələfxanbəyzadə! Deyəsən səndə təzə xəbər var! Mən görürəm ki, qəzetə çox diqqətlə baxırsan. Hər nə sözün var, de və Molla əmindən yana arxayın ol. Oxu görək nə var, nə yox.

Tələfxanbəy oğlu ətrafa baxandan sonra yavaşca məndən soruşdu:

– Molla əmi, – bu günkü xəbəri sən eşitmişən? – Dedim:

– Hansı xəbəri? – Dedi:

– Bəs ingilis hökumətinin Moskvaya verdiyi notasından xəbərin yoxdu? – Dedim:

– Xeyr, xəbərim yoxdu.

Tələfxanbəy oğlu genə ətrafına diqqət edəndən sonra cibindən bir əzik qəzet çıxartdı. Baxdım ki, bu həmin Bakıda çıxan “Raboçi”² qəzetidir.

Balaqədəş Tələfxanbəy oğluna tərəf yavıqlaşdı və yavaşca dedi:

– Qorxma, adam-zad yoxdu. Oxu görək nə xəbər var?

Tələfxanbəy oğlu başladı qəzetin bir yerindən oxumağa. Orada belə yazılmışdı: İngilis parlamanında Lord Kerzondan³ əmələlər nümayəndəsi Matruş sual edir ki, aya, hal-hazırda İngilis və Şura münasibəti nə surətdədir? Və Lord Kerzon Matruşa belə cavab verib: “Bir surətdə ki, Şuralar hökuməti çar hökumətinin borcu barəsində müəyyən bir vəziyyətdə bulunmağa yavıqlaşmır, ingilis və Şura münasibətinin də aydınlaşdırmaq ümidvarlığı hələ çox uzaq görünür”.

Əyləşənlərin bir-ikisi sevincək dedi:

– Gördün? A kişi, vallah, çox çəkməyəcək!

Balaqədəş, – necə ki, həmişə teatr səhnəsində camaatın qabağında mükalimədə olubdur, burada da oturanlara üzünü tutub, – şairanə bir halətdə deyirdi:

– Bax, mən vaxt qoymuşam: payızın orta ayına kimidir. Ondan artıq çəkməz.

Hamı yavaşcadan bir səslə dedi:

– İnşallah, inşallah!..

Bir yarım saata qədər burada əyləşdik və axır bu növ söhbətlərdən bir-birimizə “inşallah” deyə-deyə ayrıldıq.

Bu minvalla həmin dörd əks-inqilabçılarla mən müsahib oldum. Çün bunlar bilirdilər ki, mənim əyalımın 4.000 desyatın sulu yerini hökumət alıbdir, bu səbəbdən məni özlərinə həmdərd qərar verib, heç bir sirri və heç bir təzə xəbəri məndən gizləmirdilər. Və hərdənbir, bulvarda mənə rast gələndə məni çox iltifatla saxlardılar, öz yanlarında əyləşdirərdilər və söhbətə tutardılar.

Mən bunu deyə bilmərəm ki, bu dörd nəfər müsahibin məclisi məndən ötrü o qədər də şirin idi, amma onlarda olan qəribə-qəribə xəbərlərdən də keçə bilmirdim; məsələn: Polşa hökumətinin qoşunu Şuralar torpağını keçib, bir neçə şəhərini alıblar. İngilis gəmiləri gəlib dayanıb Arxangelski şəhərinə. Antanta hökumətləri müttəfiqən Şuraları əhatə ediblər. Moskvanın özündə çox böyük və pünhan* daxili qarışıqlıqlar var...

Bir gün genə dostlarım bulvarda məni görüb öz yanlarına dəvət elədilər:

– Hə, Molla əmi, bəlkə səndə bir təzə xəbərdən zaddan ola?..

Mən dedim ki, qəzetlərdə yazılardan savayı bir şey bilmirəm.

Umudbəyov istədi ki, bir söz desin, amma o tərəfə-bu tərəfə baxıb dayandı. Üç-dörd uşqol uşağı oynaşa-oynaşa keçirdilər. Umudbəyov genə ətrafa baxandan sonra məndən soruşdu:

– Bəs, Molla əmi, sən bu qəzetləri ki oxuyursan, bəs o yazılardan heç bir işarə çıxartmırsan? – Dedim:

– Bilmirəm, nəyi deyirsən?

Umudbəyov genə cibindən bir əzik qəzet çıxartdı. Haman “Raboçi” qəzeti idi və başladı bir yerindən oxumağa:

– “Azərneft müdiri Serebrovski gedir Amerikaya, oradan təzə ixtira olunmuş buruğ maşınları alıb gətirsin”.

Mən dedim ki, bundan mən bir işarə anlamıram. Umudbəyov bir az gülə-gülə məni belə başa saldı:

– Molla əmi, Serebrovski Amerikaya buruğdan ötrü getmir; gedir Bakı neft mədənlərini satsın Amerika milyonçusu Rokfellerə.

Qalan üç nəfər müsahib də bunu təsdiq elədilər və məndən soruşdular:

– Ağlın nə kəsir? – Dedim:

– Ağlım bir şey kəsmir.

---

* Gizli

* * *

Bəxtlərindən şikayətçi dörd nəfər müsahiblərimlə axırını görüşməyimiz yadımdan çıxmır.

Bir gün gözə-gözə mən də bulvara və artist rəfiqim Balaqədəş də bulvara çıxdıq. Biz orta xiyabanda görüşüb, bir baş gəzdik və istədik əyləşək burda. Uzaqdan gördük ki, politkaşünas həriflər haman daldə yerdə genə əyləşib söhbətdədirlər. Balaqədəş qah-qahla gülə-gülə mənə genə onlara tərəf çəkməyə başladı və mən həvəslə tabe oldum və getdik. Həmişəki kimi xoş-beş... Əyləşdik.

Bu günkü təzə xəbər də bu idi ki, əvvəla, Lord Kerzon Çiçerinə genə təzə bir “ultimatum” verib və ikinci xəbər də bu idi ki, ingilis hərbi gəmiləri Batumu qabağında üzməkdədir və güman aparmaq olar ki, Batumu bu gün-sabah topa tutalar və əhali də qaçar Osmanlı torpağına.

Bir qədər də bu növ danışıqlardan sonra mən durdum ayağa, Balaqədəş də mənə baxdı və hər ikimiz qalanlarla xudahafiz elədik və burada Hacı Həsən ağa mənə əlimi sıxanda belə dedi:

– Eh, Allah kərimdir, bəlkə də qaytardılar.

Bu bir neçə söz ki, mən onu biçarə Hacı Həsəndən eşitdim, mənə üçün bir yadigar qaldı və bizlə onların mabeynində bir tarix oldu. Və dörd nəfər masahiblərimizdən ayrılıb, bulvarın orta xiyabanına çönəndən sonra, artist rəfiqim Balaqədəş – necə ki, həmişə səhnədə oxuyub oynamağa adət edibdir, – öz-özünə çıtmiğı tutdu və bir neçə yad adamın gözünün qabağında oxuya-oxuya və çıtmiq çala-çala düşdü oynamağa və oynaya-oynaya belə oxuyurdu:

Bəlkə də qaytardılar,

Bəlkə də qaytardılar.

Hər ikimiz gülə-gülə bulvardan çıxdıq və Parapet bağında ayrıldıq.

Balaqədəş daldan mənə çağırırdı, mən buna çönüb baxanda zalım oğlu burada da bir dəfə dedi: “Bəlkə də qaytardılar”. Mən də gülə-gülə getdim mənzilimə.

Axır söz

Daha mənə ümidim kəsilir və mənə kimilər də çoxları daha məyus olub, hərə yavaş-yavaş özünə iş axtarmağa başlayır. Yoxsa, bir vaxt vardı ki, mən də və mənə dörd nəfər həmsöhbətlərim də hər

gün və hər saat müntəzir idik və qulağımız səsdə idi ki, bax, bu gün-sabah iş bir təhər olacaq ki, mənim əyalımın da 4.000 desyatın sulu torpağını özümə qaytaracaqlar və mənim bu dörd nəfər bulvar müsahiblərimin də milyonlara dəyən əmlakını və neft mədənlərini öz-lərinə qaytaracaqlar.

Gözlədik, gözlədik... axırı bir şey olmadı.

Hər gün görüşüb danışdıq, qəzetləri qurtdalayardıq ki, bəlkə bir işarə tapaq. Avropadan və Türkiyədən gələnlərdən xəbər tutardıq ki, bəlkə bir tərəfdən gələlər və işləri qaydaya qoyalar. Yoxsa, vallah, insaf və müriyyətdən kənardır ki, Ağa bəyin, ya Cahangir xanın on min desyatından özünə bəri min desyatın də verməyələr; ya Musa Nağiyevin⁴ iki yüz otuz yeddi əla tikilisini əlindən alasan və onun varisinə, bəri 5-10 ev qaytarıb verməyəsən ki, zəhmətə adətərdə olma-mış o biçarə zəhmət çəkməyə məcbur olmasın və camaat içində xəcalət çəkməsin.

Və müxtəsər həmin müsahiblərimlə tez-tez görüşüb danışdıq, dərldəşərdik, bir-birimizə ürək-dirək verərdik və həmişə ayrılanda da ümidvarlıqla ayrılardıq ki, inşallah, muradımıza çatarıq və inşallah, şayəd iş elə gətirdi ki, bəlkə mülk və maaşımızı qaytardılar özümüzə.

“Bəlkə də qaytardılar”. – Bu idi gecə-gündüz bizim dilimizdə əzbər olan sözlər.

İndi də ki, Şura hökuməti öz yerində durub və indi daha mən və mənim sabiqdə dövlətmənd* dörd nəfər müsahiblərim dəxi hər yandan ümidimizi kəsdik və indi də dörd min desyatın sulu torpağın qədim sahiblərinə qaytarılmağını, 117 tikilinin öz sahibinə qaytarılmağını və 14 paraxodun və neft mədənlərinin köhnə sahiblərinə qaytarılmağını Vahid⁵ kimi şairlər nəzmə çəkiblər; musiqi bəstəkarları da haman şeirləri notaya düzüb musiqiyə salıblar və hər ziyafət məclisində və hər bir toyda və qonaqlıqda sazəndə və nəvazəndələr çalırlar və xanəndələr də oxuyurlar:

Bəlkə də qaytardılar,

Bəlkə də qaytardılar.

Cavanlar da çirtiq çirtirlər.

---

* Dövlətli

ŞEİR BÜLBÜLLƏRİ

Əvət, əvət, o qadın iştə bak nasıl bakıyor,

Əvət, əvət, o qadın iştə bak nasıl sakıyor.

**Ədəbiyyat zavodlarımızda
verilən dərslərdən**

– Molla dadaş, bir gəl bizə!

Məni dəvət edən mənim köhnə dostlarımların biri idi ki, adını burada söyləməyi lazım görmürəm. İkinci və üçüncü dəfə küçədə rast gəlib, dostumdan həmin dəvəti eşidəndən sonra bir gün axşam çağı getdim onlara.

Evdə bir ev sahibi özü idi, bir arvadı... xanım idi (adını yazmıram); bir də böyük oğlu idi ki, texnikum məktəbində dərs oxuyur. Mən girəndə cəmənlər durdular ayağa.

– Xoş gəlmisən, axşamınız xeyr, buyur əyləş.

– Ya Allah!

Mən oturdum və... xanım çıxdı getdi. Əyləşdiyimiz otaqda yuxarı başda bir kiçik kitab şkaflı qoyulmuşdu. Şkaflın yuxarisində bir lövhə gözəl cəli xətlə* yazılmışdı: “Ənadili-şeyr”; yəni şeyr əndələri, yaxud şeyr əndəlibləri**.

Bu şkaflı, – əgər durub haqq söyləsək, – ev sahibinə çox yaraşan bir şey idi; ondan ötrü ki, vəqəən mənim həmin dostum bizim maarif qədrini bilənlərin cərgəsində sayılır.

Şkaflın qapısının şüşəsinin dalında səliqə ilə düzülmiş kitablar aşkar bunu deyirdilər ki, “bax, şeyr bülülləri bizdən ibarətdir”.

Mən durdum ayağa və gəldim dayandım şkaflın qabağında. Ev sahibi də durdu, cibindən bir açar çıxartdı, gəldi şkaflın qapısını açdı, üzünü mənə tutdu və dedi:

– Görürsən?..

Dedim:

– Bəli.

Dostumun oğlu da yavıq gəldi. Mən istədim əlimi uzadam və kitablardan birisini çıxardım, baxam, ev sahibi mane oldu və üzr istədi:

– Molla dadaş, mən ölüm dayan!

Mən bir az təəccüb elədim və bu mənə belə dedi:

---

* Ərəb əlifbası ilə xətt növüdür

** Bülülləri

– Mən bu kitabların hamısını hazıram tökəm qabağına, amma qəsdim o deyil. Mənim xəyalım sənə bir müjdə verməkdə və onunçün da səni zornan bu gün bura gətirmişəm.

Dedim: – Nə müjdə?

Dedi: – İki qəribə kitab ələ gətirmişəm, amma muştuluğumu verməsən, göstərməyəcəyəm.

Oğlu qəh-qəh ilə güldü və mənə tərəf dedi:

– Hı, Molla dayı, beləcə işə düşərsən ha!..

Mən ev sahibinə dedim:

– Muştuluq vermək borcum. Sənin də borcun sübuta yetirməkdə ki, ələ gətirdiyin kitablar həqiqətdə muştuluğa müstəhəqdirlər.

Dostum papirosunu yandırdı və çöndü stola tərəf ki, spıçka çöpünü külqabına qoysun. O vaxt mən genə istədim əlimi uzadam şkafa, dostum özünü yetirdi:

– Mən ölüm, dayan, səbrini dər. Başın üçün, muştuluğumu verməsən, qoymayacağam əlini kitablara vurasan.

Mən daha dinmədim, amma qardaşoğlunun mənə deyəsən yazığı gəldi və atasına dedi:

– Dədə, sən Allah Molla dayını incitmə, təzə kitablarını çıxart göstər.

Dostum genə bir qədər baxdı üzümə və papiros tüstüsü gözlərini acıda-acıda əlini uzatdı ən yuxarı təbəqədən bir köhnə cildli kitab çıxartdı və tutdu qabağıma. Mən də aldım görüm nə kitabdır.

Yarısı əl xətti idi və köhnə əsrlərdə daşdan çap olunmuş oxşayırdı. Bir-iki səhifəsinə göz gəzdirdim və birinci səhifənin sərlövhesinə diqqət yetirdim. Qarışıq-dolaşiq yazıların içində kitabın adını tapa bilmədim. Dostum burada mənim iczimi* duydu, əlini uzatdı kitaba və gülə-gülə dedi:

– Ver mənə! – Və məndən kitabı alıb dedi:

– Bu kitab qüdəmayi-şüərayi-Azərbaycan** Yeldainin divanıdır. Bunu mən neçə ildi ki, axtarırdım.

Mən soruşdum ki, indi bunu haradan tapıb; o da mənə belə cavab verdi:

---

* Acizliyimi

** Azərbaycanın qədim şairlərindən

– Bu kitab şahzadə Bəhmən Mirzənin kitablarındandı və rəvayət eləyirlər ki, şahzadə İrandan Qarabağa qaçanda bu kitabı qoltuq cibində saxlayırmış. İki il bundan irəli bir dəllala mən xəlvətcə bir qədər pul vermişdim ki, əgər o kitabı tapıb gətirsə, ona bir mahud çuxa da verim. Qoçaq kitabı gətirdi və çuxanı da məndən aldı.

Burada mən kitabı genə aldım əlimə və açdım orta səhifələrini və-rəqlədim. Hər yeri nəzm idi. Gözlüyümü taxıb, bir yerindən bu ibarəni çətinliklə oxuya bildim.

Mənarixəs əbuzi ki, bərq-nərq olacaqdır,

Sita ki, həşm nitaxi...

Burada dayandım və dalını oxuya bilmədim və söz yox ki, oxuduğumu da başa düşmədim. Kitabın sahibi əlimdən aldı və dedi:

– İndi gəlin əyləşək.

Əyləşdim.

– Hı, haradan oxuyurdun?

Mən əyildim və nişan verdim. Cavan da kitaba tərəf başını əydi. Dostum dedi:

– Molla dadaş, görükür, bu cür mətbuatın müaliəsini etiyad etməmişən (yəni; adət etməmişən). Qoy mən oxuyum, sən qulaq as. Hə, haradan oxuyurdun?.. – Və başladı oxumağa:

Niyarbəxş əyuri ki, tərəq-bərəq olacaqdır,

Saki çeşmi nitafi-tü mehri-talei-pünhan.

Və bu beyti oxuyandan sonra dostum baxdı üzümə, bir qədər dinnədi və dedi:

– Mən öz vicdanıma and içə bilərəm ki, bir belə kəlamı-əbəd-zindəni* indiyədək Azərbaycanın bərgüzidə şairlərinin heç biri səhneyi-mətbuata çıxartmayıbdır. Mərhəba, mərhəba! Siz öləsiniz, qiyamət eləyib. İndi dalına qulaq as.

Burada mən bir söz danışmadım və danışmamağımın səbəbi bu idi ki, əgər desə idim ki, bu “qiyamət” şairin əbəd-zində kəlamını mən başa düşmədim, o vədə dostum da və oğlu da mənə bisavad hesab edəcəkdilər; necə ki, min dəfələrlə belə-belə türk məclislərində min dəfələrlə elə belə-belə “qiyamət” şairlərin əbəd-zində kəlamı zikr olunub və türk qulaq asanları (yəni müstəmeinləri) o kəlamdan bir

---

* Ölməz sözləri

zərrə qədər işarə də anlamayıblar və anlamayanların bir para quru təşəxxüslüləri və kəmcürətlikləri mənim kimi yalandan “bəli-bəli” deyib özlərini anlayana oxşadıblar. Onun üçün də mən dinmədim; istəmədim savadsız olmağımı duyalar.

Mən bu xəyalatda idim, bir kasıb qoca arvad üzündə yaşmaq, çay gətirdi. Dalınca... xanım da gəldi. Arvad stəkanları qoyub padnosu aparanda... xanım onun dalınca dedi:

– Zeynəb, samavarı gözlə soyumasın.

Bu arvad qulluqçuya oxşayırdı. Arvad getdi və... xanım əyləşdi.

Dostum başını kitabın üstündən qalxızmayıb, sağ əlinin şəhadət barmağını mənə tərəf uzatdı və başladı kitabdan oxumağa:

Sima tühəf, nə yəşanir, olubdu xəlhə dilbər.

Ümuri-ğərb zəraf nə kar-kur səfihan.

Yəni: əkərəm mən bustanımda “ğəbr” gülünü və “ğəbrin” qönçələri açılıb müəttər* olar və mən o güldən dərib apararam o nəzənin yarımına ithaf edəyəm. Demək, burada “ğəbr” kəlməsi “ğayın”ın fəthi ilə soğan qabığına mənə edir, “ğayın”ın kəsirlə dəvənin quyruğunun ucuna deyir, “ğayın”ın zəmmi ilə həman gül ağacıdır ki, şair onun qönçələrini öz yarına ehda etmək** istəyir. İndi dalına qulaq as:

QƏZƏL

Nigari-vəsl şövq-mütrübü rəğbət xizar olmaz,
Gülü hər ləhzeyi-aşiq tərabi-xar-mar olmaz.

Əgər əndişə xatirnak dəsturu-mərac etsə,
O dilbər kim, kəvakib eşqi-qəbz-i-xakisar olmaz.

Süxən bər duş əclafi-rəaya məzhəri eymən,
Dəmadəm nəzənin ol mərhəmi-mülqət nisar olmaz.

İndi dalına qulaq as:

---

* Ətirli

** Hədiyyə etmək, bağışlamaq

QƏZƏL

Hər ki, mehri-çaki-dilxun səngi-barın görməsin,
Qəfləti-mərcan-hal içrə diyarın görməsin.
Çün pərişan zülfü cövhər dilbəri-baləli-ləb,
Qəm küdari-rəhnüma bir busə yarın görməsin.
Mən qərib əslan nigəhbani-biladi-möhtəriz,
Ta xədəngi-navük olsa, xəddi-xarin görməsin.

Burada... xanım əsnədi və durdu ayağa. Oğlu da yavaşca gülüm-sündü. Çox istərdim səbəbini biləm, amma soruşsa idim, yersiz düşər-di; yəni bica olardı. Oğlanın qəzəlpərəst atası başını genə haman kitaba əyib və genə şahadət barmağını mənə tərəf uzadıb başladı bəlağət-lə oxumağa:

Cəmin cəmal cümuli cəlali-cul eləyibdir
Ki, həzmi tahir dəfi xətaq təhn müqılan.

– Pəh-pəh!.. Nə qədər məziyyə! Zalım oğlu qiyamət eləyib! Sən bir məharətə bax ki, bir dənə “cim” hərfi ilə nə böyük bir mənəni ifadə edir, yəni anladır.

– Pəh-pəh, pəh!.. Qiyamət eləyib.

Doğrudan da, dostumun fəsahtəninin qəlizliyindən ağzının köpüyü stəkan-nəlbəkiyə sıçrayırdı. Xanım əsnəyə-əsnəyə istədi gedə və gedəndə bircə bunu dedi:

– Heyif ki, bir şey başa düşmürəm. – Oğlu da anasına tərəf danışdı:

– Yəni, dədə, doğrudan da o kitaba ki, o qədər pul verirsən, axı nə olar ki, bizi başa salasan görək o kitabda yazılan sözlərin mənəsi nədir və nə demək istəyir.

Mən də burada istədim ana və oğula qüvvət verəm və istədim ki, ağzımı açam, amma ev sahibi qoymadı və məndən soruşdu:

– Molla dadaş, necə gördün Yeldaini? Görürsən necə qiyamət eləyir?

Mən genə utandım və bircə bunu deyə bildim:

– Bəli...

Dostum haman kitabı бүkdü qoydu stolun üstə və durdu getdi şkafdan genə bir köhnə kitab çıxartdı gətirdi və haman kitabı iki əli ilə yuxarı qalxızıb, şairanə bir şivə ilə mənə dedi:

– Bax, Molla dadaş, bu kitabı da bir iranlı bazarda dolandırırdı və hər kəsə ki, göstərib, bir kəs buna pul vermək istəməyib; çünki öküz nə bilir gülün qədrini və kürd nə bilir püstənin qədrini?! Bu kitaba mən o qədər pul verdim ki, kitabın əsil qiymətinin ondan biri deyil. Mən buna otuz iki manat verdim və verəndən sonra elə bildim ki, küçədən tapdım. Bu nadürül-vücut kitab, cahiliyyə əsrinin girən bəha şairi Səqərül-Qadirinin “Məcməün-nəbiqə”sidir. Bir rəvayətə görə Səqərül-Qədri hicrətdən 212 il qabaq Azərbaycanın “Danaqırt” qəsəbəsində təvəllüd edib. Doqquz yaşa qədər orda iqamətlə, sonralar Bağdada müvəsələt edərək, Bətabinüşşəcəri kimi əazimi-üləmadən təhsili-ülumi-vəznü qafiyə etmişdir ki, əvaxir ərəb dilində şeir yazmaqla Ərəbistanın bərgüzidə şairlərinin silkinə məslək olmuşdur; onunçun ərəblər səhvən və qəflətən onu öz şairi hesab edirlər. Səqərül-Qədri, – necə ki, məlumdur, – “Müəlləqati-səbə”nin birinin sahibidir; necə ki, minlərcə ifayi-fərizeyi-həcc edənlər müruri-dühur onun zirayətinə müşərrəf olmaqdadırlar. İştə bu bir-iki beyt onun cümleyi-əşarındandır.

Bəğdü məqata təbərül-zicanə xəyələk,
Matül-kələbü latəşnəba güzəza.

Pəh-pəh, doğrudan da zalım oğlunun necə abdar kəlamı var! Və gör necə ərəblərin içində, bəlkə islam aləmində biz azəri türklərinin başını ucaldıb (yəni: gör necə “sərbülənd” eləyib). Və bunu da burada qeyd edə bilərəm ki, ərəblər bundan başqa genə bizim qeyri bir neçə şairlərimizi təsahüb edirlər. Məsələn, “ağlına nə gəlir, kimdi Hatəmi-Tai? Mən neçə-neçə sənədlər və məxəzlərlə dərəğeyi-sübuta yetirə bilərəm ki, Hatəmi-Tai Arar bu taylı Hatəm xan ağanın nəslindən inşiqat edib, Ərəbistana hicrət edənlərdəndir ki, onun bimisli və manənd nabiqəsi ilə indi ərəblər iftixar edirlər. Və hətta, Molla dadaş, mən “Müəlləqə” sahibi İmrəəl-Qeys barəsində də çox şəkəyəm.

Daha cavan tələbə burada yoxdu. Yəqin ki, darıxdı və baş götürüb qaçdı (çünki məclisin ləzzətini anlamadı).

Dostum genə gözünü dikmişdi kitaba və oxşuyurdu ki, oradan genə bir şey oxumağa hazırlaşır.

Mən bu boynuma alıram ki, bir az yoruldu, ancaq ev sahibindən utandım və yorulmağımı bürüzə vermək istəmədim və hətta üzə qaldım və bir-iki dəfə “bəli-bəli” də dedim.

Amma burada bir iş vaxt oldu ki, yorulmağım da getdi işinə, utanmağım da yaddan çıxdı. Elə ki, dostum ağzını açdı kitabdan oxusun, burada elektrik çiraqları birdən söndü və biz qaldıq qaranlıqda. Dostum haman saat oğlunu çağırdı:

– Oğlum, oğlum, qadan alım, çiraqları yandır.

... xanım əlində bir yanan şam, gətirdi bizim otağa, qoydu stolun üstə. Oğlu da çəkcik, kəlbətin və məftil qırıqları götürüb qaçdı dalana.

Şeir məcnunu* da şamı çəkdi kitabın yanına ki, oxusun, amma narın yazıları gözü seçmədi və başladı papiros çəkməyə.

O biri otağın qapısı açıq idi və görürdüm və eşidirdim ki, haman otaqda... xanım əyləşib, yanında bir balaca qız uşağı oturub və Zeynəb arvad da yerə çöküb nə isə nağıl eləyir və ...xanım da və qızı da qulaq asırlar. Zeynəb arvad bir belə nağıl söyləyirdi:

– Ay xanım, biri var idi, biri yox idi, bir padşah var idi və bir də o padşahın bir vəziri var idi. Bu vəzir də çox qoçaq vəzirmiş. Bir gün vəzir öz evində yatmışmış. Gecə vaxtı qapı döyülür, vəzir ayılır və köynəkcək istiyir çıxa qapıya. Burada vəzirin arvadı deyir: – Ay vəzir, elə köynəkcək qapıya çıxma, paltarını geyin, yaraq-əsbabını götür. Yoxsa ola bilər ki, qapıdakı düşmən ola.

Vəzir də arvad dediyini eləyir və yaraq-əsləhəsini geyir, gedir qapını açır və görür ki, qapını döyən bir igiddir, belində xəncəl, əlində tapança. Vəziri yaraq-əsləhəli görəndə deyir:

– Qurban olasan arvadına! Yoxsa mənim qabağıma köynəkcək və əli yalın çıxsa idin, otuz doqquz igidin boynunu vurmuşam, sən də qırxıncı olacaqdın.

Xülasə, qapını döyən vəzire deyir:

– Gəl gedək.

– Hara gedək?

– Sənə borc deyil, gəl gedək.

Xülasə, gedirlər, gedirlər, gedirlər və bir qapıda dayanırlar. İgid vəzire deyir:

– Sən dur burada, məni gözlə, əgər səsləndim, bil ki, basmışam, onda gəl mənim harayıma. Əgər səsim gəlmədi, onda bil ki, mən basılmışam; onda çıx get. Amma mənim qohum-əqrəbamdan hər kəs məni soruşsa, məbada deyəsən igid basıldı; deyinən bilmirəm harada

---

* Dəlisi

mən onu itirdim. Bax, yadında saxla, yadında saxla. Deməyəsən ki, igid basıldı.

Bu yerə kimi... xanım da şirin-şirin qulaq asırdı və mən də qulaq asırdım. Burada yanımdakı dostum yadıma düşdü, dedim bəlkə genə kitablarına cumub, onun üçün səsi çıxmır. Çöndüm və gördüm ki, bu da cəmi huş-guşunu Zeynəb arvadın nağılına verib qulaq asır.

Ara qapı örtüldü və Zeynəbin səsini daha eşitmədik. Və bizim otaqda bu dəqiqə elə bir sakitlik əmələ gəldi və mənim qəlbimdə elə bir tutqunluq üz verdi ki, otağımızda yanan şamı daha gözüm görmürdü. Və bu qaranlığın içində bu dəmdə mənim üçün Azərbaycan şairi Yeldai də yox idi, Səqərül-Qadiri də qaranlığa batdı və hətta dostumun bülbüllərinin cəmi ərəbləşmiş şeirləri zülmətin tərkinə düşüb, məndən ötrü həmişəlik fotə getdilər.

Ancaq bu dəmdə mənim üçün bircə işıq haman tək bir şamın işığı idi ki, oradan Zeynəb arvadın dilindən açıq və şirin Azərbaycan nağılını eşidirdim.

Elektrik çıraqları yandı və məni bu qaranlıq malxülyasından oyatdı. Elektrik fənninin tələbəsi şad və gülə-gülə gəldi.

– Hı, dədə, nə olar ki, bir dəfə də bu çıraqları sənin o qəribə şairlərin yandırılar?

Atası da dilxoşluqla oğluna baxırdı və görürdüm ki, oğlunun bilyinə qəlbədən çox-çox fəxr edir.

Ev sahibindən üzr istədim və hazırlaşdım getməyə. Cavan məni küçə qapısındanək yola saldı və pilləkənləri yenə-yenə mənə belə dedi:

– Molla dayı, vallah, doqquz ildi ki, müsəlman dərsi oxuyuram, amma genə bu şairlərin dilini qanmıram.

Bunun cavabında mən buna əl verib ayrılıanda dedim:

– Sənə bir sözüm var; amma gərək atan bilməsin.

Cavan and içdi və mən ona dedim:

– Sənin dədənin və mənim əziz dostumun o qəribə şairlərinin dilini mən də qanmadım.

Cavan mat qaldı.

BAQQAL MƏŞƏDİ RƏHİM

Təbrizdə olduğum vaxtlar məhəlləmizdə, “Usta-şeyird” bazarında bir baqqal ilə üns tutmuşduq və hətta axır vaxtlarda dost da olmuşduq. Mən Bakıya köçüb gələndən il yarım sonra haman Məşədi Rəhim gəldi çıxdı “Molla Nəsrəddin” idarəsinə. Məlum oldu ki, Məşədi Rəhim Təbrizdəki baqqal dükənini yığışdırıb, gəlib Bakıda dərya kənarı tərəfində genə baqqal dükənini açdı.

Bir neçə vaxt keçdi, daha Məşədi Rəhim yadımdan çıxdı.

Bir gün bulvarın qabağı ilə keçirdim, gördüm bir səliqəli baqqal dükənində dostum Məşədi Rəhim əyləşib alış-veriş eləyir. Girdim içəri. Məşədi Rəhim durdu ayağa, gəldi məni qucaqladı, altıma kürsü qoydu. Az qalırdı ki, kişi məhəbbətin çoxluğundan uşaq kimi ağlasın. Məni boşlayıb, Məşədi Rəhim cəld qaçdı dükəninin mətəindən övvəl bir neçə alana gətirdi, ovcunda tutdu qabağıma. Mən istədim almayam; amma “mən ölüm”lə Məşədi Rəhim bu alanaların üçünü mənə yedirdi. Sonra getdi, ovuqları tutduqca bir neçə ağ alma gətirdi qabağıma və dedi:

– Bax, bu almalar anton almasıdır. Qoy bundan bir qədər göndərim, ver uşaqlar yesin.

Bu sözləri deyər-deyər Məşədi Rəhim bir yekə kağız torbasına bu almadan doldurub qoydu tərəziyə. Almadan sonra Məşədi Rəhim dükənə göz gəzdirib, getdi ovcunda iki xurma gətirdi, tutdu qabağıma:

– Bax, bu xurma Bağdad xurmasıdır. Plovun qarasına qoydur, ye, elə bil ki, məcundu. – Və əlinə bir kağız torbası alıb, istədi içinə xurma doldura.

Söz yox, bunu lazımdı nəzərə almaq ki, mən buraya alış-verişə gəlməmişdim və hər halda bu şeyləri almağa nə meyylim vardı, nə də cibimdə ona görə pulum vardı. Və o bir tərəfdən də Məşədi Rəhim o şivə ilə ki, başlamışdı, deyəsən dükəninin hamısını elə bu saat tərəziyə qoyub, mənə satmaq xəyalında idi. – Dedim:

– Məşədi Rəhim, sən elə eləmə və bu nahaq zəhməti də çəkmə. Bu şeylərin heç birisi mənə lazım deyil və plovun qarasına xurma qoymağı mən çoxdan yadırgamışam. Və bu şeyləri də ki, sən çəkib düzürsən bura, bunların pulunu verməyə heç mənim cibimdə tavana da yoxdur.

Məşədi Rəhim dik baxdı üzümə; amma elə baxdı ki, bilmədim mənim sözlərim onun xoşuna gəldi, ya acığına gəldi. Bir az da baxandan sonra dedi:

– Molla dayı, sən o sözləri mənə demə; çünki o sözlər mənə toxunur. Allah şahiddi ki, biz sənən neçə ildi ki, bir evli kimiyik. Mən heç sənən pul istəmirəm. Bax, qoy mən bu şeylərdən sənə bir qədər verim, apar qoy evində qalsın. Nə eybi var, bu gün lazım olmaz, sabah lazım olar. Evdi, evin qonaq-qarası olar. Belə şeylər həmişə ələ düşməz. Bax, bir-iki girvənkə bu püstədən qoyum; təzə Mazandarandan gəlib. Çox da ucuzdu. Bu il püstənin ildir. Üç-dörd girvənkə bu pendirdən qoyum; Gəncə pendiridi, çox da yeməliidi, yekcə* yağdı. Bu şabalıtdan on girvənkə çəkim, nuxalı rəfiqim Məşədi Sadiq təzəcə gətirib. Bax, bu sədri düyüsündən istərsən bir put, istərsən yarım put apar; Rəştdən öz əxəvim** Məşədi Kərim seçib göndərib. Amma evdə gerek tapşırısan ki, pişirəndən bir gün qabaq suya qoysunlar. Amma zalım oğlunun düyüsü nə qədər desən gəlimlidir.

Məşədi Rəhim bu sözləri dedikcə bir kağız torbaya anton alması qoyub çəkdi, bir kağız torbaya xurma qoydu çəkdi, bir qədər püstə qoydu, pendir qoydu, şabalıt qoydu, iki yekə torba düyü qoydu çəkdi və genə istəyirdi əlini uzatsın kağız torbasına tərəf, mən dedim:

– Məşədi Rəhim, sən zarafat eləyirsən, ya doğrudan bu çəkdiyin şeyləri məndən ötrü hazırlayırsan?

Dostum genə üzümə dik baxdı və dedi:

– Bax, Molla dayı, and verirəm səni mabeynimizdə*** olan sədəqətə, əgər evinizdə qənd var, xub, olsun; əgər yoxdursa, beş-on girvənkə yarmarka qəndi apar. İki paçka qoyum; hər biri beş kirvənkəlikdi, ikisi on girvənkədi...

Cəmi bu şeyləri Məşədi Rəhim yığdı səbətə, küçədən bir hambal çağırdı, cibindən iki şahı pul çıxartdı verdi hambala və dedi:

– Əlihüseyn, bu şeyləri apar Molla dayının mənzilinə. Şeyləri boşalt, səbəti gətir dükana.

Mən məəttəl qaldım və Məşədi Rəhimə dedim:

– Məşədi Rəhim, sən niyə belə elədin və mən heç başa düşə bilmirəm ki, bu nə işdir.

Ola bilər ki, bu şeyləri dükanda qoyub çıxıb gedə idim; amma bunu eləmədim. Bircə səbəbə: Məşədi Rəhim çox yalvardı; o qədər yalvardı ki, kişiyə yazığım gəldi.

* Tamam

** Qardaşım

*** Aramızda

Hambal səbəti dalına atıb baxırdı üzümə ki, düşüm qabağa; amma mən də istədim ki, mənsiz getsin. Burada da məlum oldu ki, zalım oğlu bizim evi tanımır. Əlacım kəsildi.

Evə yavıqlaşanda qonşuluğumuzdakı bir tanış rus arvadı dalımca hambalı bu şeylərlə yüklənmiş görəndə gülə-gülə “zdrasti” deyib keçdi. Bunun gümanı iki yerə gedə bilərdi; ya xəyalına gələ bilərdi ki, ev adamımızın birinin ad günüdür, ya da anadan olan günüdür; ya güman eləyə bilərdi ki, mənim güzəranım çox yaxşı keçir. Halbuki bu iki gümanın ikisi də batıl idi.

Evə lap yavıqlaşdıq. Hambal da dilləndi və dedi:

– Molla əmi, məşallah, qəribə yeməli mal almısan. Yəqin ki, bu gün qonaqlıq eləyirsən?

Mən burada hambaldan çox utandım və utanmağımın da səbəbi bu idi ki, mən, köhnə bir türk yazıçısı, bu halətdə və bu dəqiqə bir evdar və qarınqulu məşədiyə oxşayırdım.

Sonralar Məşədi Rəhimə bir dəfə bir qədər pul göndərdim. Qalan borcunu da bu yavıqda üzdüüm.

QƏZA MÜXBİRİ

Hekayəni başlamazdan əvvəl bunu demək lazımdır ki, bizim qəzetçilikdə bir mühüm məsələ var ki, o məsələyə indiyə kimi, necə ki, lazımdır, diqqət verilməyibdir və qaydaya qoyulmayıbdır.

O məsələ də qəza müxbiri məsələsidir. Necə ki, məlumdur, bir də görürsən, uzaq qəzaların birindən bir nəfər cavan qəzet idarəsinə yazır ki, “Mən filankəsəm, filan yerdə yaşayıram, filan qədər savadım var, o filan yoldaşlar da məni tanıyır”. Bu qədərcik məlumatla kifayətlənib qəzet idarəsi həməən cavana müxbirlik vəsiqəsi göndərəcək və bundan sonra təzə müxbirimizdən gələn məktub və məqalələr “daşdan keçəcək”; ağına-bozuna baxılmayıb çapa veriləcək. Axırda məlum olacaq o cavanın yazıçılığa heç bir ləyaqəti yox imiş; özünü bu dona salmaqdan onun məqsədi bir para qonşuları ilə hesablaşmaq imiş. Onu bu yola vadar edən onun qərəzi-şəxsi imiş. Nəticədə ortalığa elə bir böhtan atılır ki, qəzet idarəsi üçün böyük bir məyusluq və peşmanlıq üz verir.

Belə olan surətdə bu cür vicdansız müxbirlərin belə bir layiqsiz hərəkəti həqiqi və doğru-düzgün müxbirlərin də adını xarab edir;

“yaşlar da qurunun oduna yanır”. Bundan sonra qəzet idarəsi özü də məəttəl qalır ki, kimə inansın və kimə inanmasın.

Hal-hazırda mənim bu məsələyə əl vurmağıma bais, həmən Kazımın “Sünnət toyu” məsələsidir ki, neçə ay bundan qabaq möhtərəm oxucularımız qəzetlərdə bunu oxumuş olsunlar gərək.

Əhvalat bu qərar ilədir.

“Növbahar” qəzetinin 16 fevral tarixli və 33 nömrəli bir nüsxəsində “Kazımın toyu” sərlövhəsilə bir məqalə dərc olunmuşdu.

Məqalə sahibi yazır ki, Qarabağda, Ağdam qəzasında, Kəhrizli kəndində iki nəfər elə yaxın məhəbbətli dost var idi ki, bunların arasından qıl da keçməzdi. Bu iki dostun birinin adı kənd şura sədri Əkbər Qurbanov və digərinin adı məzkur kənd sakini Kazım Məmməd oğludur.

Bunların dostluğu çox da köhnə və o qədər də təzə deyil; ancaq ki, ya üçjə il qabaq o vaxtdan başlayır ki, Əkbər Qurbanov hələ şura sədri deyildi. Ancaq bir sadəcə zəhmətkeş rəncbər idi.

Amma o zaman ki, bu zəhmətkeş yoldaş görür ki, hər bir şura sədrinə “kəndlilər baş əyirlər, itaət edirlər və bundan əlavə hər bir fürsət düşəndə peşkəşdən-zaddan da alırlar.

Bunların hamısını tərəziyə qoyub, öz xəyalında samballayandan sonra Əkbər Qurbanov yoldaş bu əqidədə qərar tutur ki, şura sədri olmaq hər cür əkinçilikdən mənfəətlidir: nə afət və bəlası var, nə naloq-maloğu var, nə yanğısı və nə də həftələrlə növbəyə durub, aj heyvanların dərdini çəkmək var ki, görüm nə vaxt mənə bu növbə çatacaq ki, pambığı qapana qoysunlar, növlərə (sortlara) ayırsınlar, ağır yüngül çəksinlər, yüngülü ağır çəksinlər. Nə vaxt kefləri istədikdə məni və ac heyvanlarımı yola salsınlar.

Bunların hamısını mülahizə edəndən sonra Əkbər Qurbanov yoldaş kənd şura seçkisi yavıqlaşanda özünü verir kənd qolçomaqlarının yanına, necə ki, atalar deyiblər: “Koxanı gör – kəndi çap” və burada Əkbər yəqin edir ki, qolçomaqsız iş keçməyəcək. Hər kənddən özünə bir “arxa” gözaltı eləyəndən sonra Əkbər Qurbanovun işi lapca düzəlir. Kazım Məmməd oğlunun köməyi [ilə] Allah tək bircə Kəhrizli kəndindən Əkbərə səs verən olur ki, şura sədrliyi Əkbər Qurbanovun üstündə qalır.

Bu münvalla Əkbər Qurbanov kənd şurası sədri olur.

Şura sədri olandan sonra Əkbər Qurbanov yoldaş baxıb görür ki, indi daha o, adsız-sansız bir rəncbər deyil; indi o çox böyük bir adamdır. Hər yanda hörmət, itaət, qapısı ağızında bütün günü şikayətçi və gahdan bir quzu mələyir, toyuq-cücə də qaqqıldayır, puldan-paradan da olur. Bəs bunların müqabilində şükranı-nemət lazım, yaxşılıq itirməmək lazım, çünki bu işlər bihudə deyil. Kazım Məmməd oğlu kimi dostları bugünkü gündə yaddan çıxarmamaq, bivəfa olmamaq və atalar deyən kimi: “Yaxşılığa yaxşılıq mərd adamın işidir”, “Hər nə əkərsən, onu da biçərsən”, “Qoy ovcuma, qoyum ovcuna”, “Dostun səni aş ilə, sən onu bozbaş ilə” və qeyriləri...

Bir gün Qurbanov dadaş qulluq işindən sonra gəlir Kəhrizli kəndinə və atını sürür düz Kazımgilə. Çay-çörək və şirin söhbət arasında məlum olur ki, Kazımın təzəliklə bir oğlu olubdur.

– Ay kişi, nə söylüyorsən?

– Bəli, Allah mənə bir oğul kəramət edib.

– Ay gözün aydın, bəs adını nə qoymusan?

– Sevdimalı.

– Ay, Allah onu pır eləsin, Allah onu sənə çox görməsin.

Çay-çörək yığışandan sonra ispalkom yoldaş çubuğunu sora-sora rəfiqi Kazıma belə deyir:

– Kazım, mənim xəyalıma bir şey gəlir.

– Nə gəlir?

– Sevdimalıya gərək sünnət toyu eləyək.

Kazım bir qədər gülümsünür və deyir:

– Nə ərz eləyim? Amma uşaq balaca deyilmi?

– A kişi, mən toy deyirəm. Uşağın balaja olmağının bura nə dəxli var?!

– Nə deyirəm məsləhət sənindi. İstəyirsən toy elə, istəyirsən yapış uşağın əlindən apar başını kəs, ya apar sal quyuya. Uşaq sənindi, sənin nökerindi.

Və həmin gün axşam vaxtı kəndin toy podratçısı Həsən Nəsir oğlunun evində məsləhət qurulur, toy tədarükü görülür, siyahı tutulur. Ağdama yağ, düyü üçün adam gedir, toyçuların dalınca atlı çapır və ayın iyirmi dördündə Kazımın həyətində toy başlanır. Qazanlar qurulur, qoyunlar kəsilir, bəy tikilir və qonaqlar da bir ucdan gəlməkdədir-

lər; belə ki, iki-üç günün müddətində Kəhrizli kəndində at kişnəməsindən qulaqlar tutulur.

Toyun rejissoru (toy babası) Həsən Nəsir oğlu özü idi. Onun “zam”ı (köməkçisi) Əlibala oğlu Şahmar idi. Toyun “özündən bəyi” Camal Məmməd oğlu idi. Onun yasovulu İmran idi.

Çalmaq, çağırmaq, oynamaq, gülüşmək, yallı getmək... “Ura-ura” asimana bülənd olmuşdu. Yaxşı da pul yığılırdı; çünki hamı bilirdi ki, bu toy ispalkom Qurban dadaşın dəsgahıdır, onun qorxusudur və bu səbəbə heç bir kəs artıq pul verməyi müzayiqə etmirdi, çünki itən yerə getmirdi. Pulun yığılmağı da “cərimə” üsulu ilə icra olunurdu; məsələn: Əbdül Kərim filankəsin yarasını yaxşı bağlamayıb, on manat cərimə cəld alınır. Fətəli kişi Sevdimalıya qaymaq göndərməyib, beş manat cərimə cəld alınır. Əliş toyun buğdasını dəyirməyə üyüdəndə “şahad” alıb, on manat cərimə. Filandan on beş manat cərimə, kasıb-kusubdan kimidən beş manat, kimidən üç manat, lap kasıblardan bir manat, iki manat, yarım manat. Hallı-halına görə.

Və üç günün müddətində bu minvalla cəm olan pulların miqdarı beş yüz altmış bir manat on dörd qəpik oldu.

Allah bərəkət versin!.. Kəndlilərin iqtisadi vəziyyətini nəzərə alanda, – bir surətdə də ki, heç hökumət vergisini vaxtlı-vaxtında verə bilmirlər, – bir bu qədər pulun cəm olmağı yenə böyük işdir; yəni “Allah bərəkət versin”dir.

* * *

Bu məqalə “Növbahar” ruznaməsində çap olunandan sonra, ispalkom yoldaş və onun rəfiqi Kazım Məmməd oğlu başlayır məqalə yazanı axtarmağa ki, onunla bacardıqları kimi hesablaşsınlar. Zənləri də bir-iki yerə gedir: əvvəl kənd müəllimindən bədguman olurlar və bir qədər onu incitməyə başlayırlar. Belə ki, onun əkininə su vermirlər, məktəb nazirinə ondan şikayət edirlər: “tez-tez Ağdama gedir”. Və hələ bir qədər də “Məmmədli” tayfasının məktəbə gedən uşaqlarını məktəbdən götürürlər (yəni: məktəbi baykot edirlər). Amma “Növbahar” idarəsindən məqalə sahibinin adını soruşduqda oradan cavab gəlir ki, məqaləni yazan bir nəfər “Qəzi”dir. Qəzi də həməən kənddə qədim mülkədar oğludur ki, indi komsomoldur. Bu da başlayır and içməyə ki, o məqalədən mənəm xəbərim yoxdur.

Hər halda iş-ışdən keçib: məqalə yazılıb və məqalə sahibi məlumdurmu, Qəzidirmi, bizim üçün əhəmiyyəti yoxdur. Ancaq bizim sözü-müz o yerdədir ki, hər bir müxbir ki, qələmi alır əlinə və kənd məişətindən yazmaq istəyir, heç vaxt iki şərti unutmasın:

Birinci budur ki, böhtan, böhtan yazmasın.

İkinci də budur ki, böyüklərə sataşmasın.

Və Kazımın sünnət toyuna gəldikdə biz güman edirik ki, belə bir fəqərənin təfsilatını qəzetlərə yazıb çap etməyin mənası yoxdur. Buna da iki səbəb var: birisi budur ki, ispalkom kimi və Kazım Məmməd oğlu kimi hörmətli şəxslərə toxunur. İkincisi də budur ki, həmin toy əhvalatı doğru da olmuş olsa, burada məzəmmət olunası bir şey yoxdur; o səbəbə ki, hər bir kəsdən beş manat, on manat yığmaqla ki, bir adam dövlət sahibi olacaq, – nə eybi var, bu da iqtisadi qanunların bir növüdür.

Necə ki, atalar da deyiblər: “Hər kosasaqqaldan bir tük çəkib topa-saqqala versək, bunun saqqalı daha da top olar” və genə atalar deyiblər ki, “Hər lütdən bir sap çəksən, köynəkli adama artıq bir göynək də çıxar”.

Gülübay

“Kəndli” qəzeti, 10 may 1926, №26

OĞRU İNƏK

*Atı atın yanına bağlasalar, ya
halını götürər, ya xasiyyətini.*

Atalar sözü

Qaraqılçığ kəndində bizim yaxın qohumlarımız yaşayır. Onun üçün də mən il olmaz ki, oraya qonaq getməyəm.

Şəhər yerində qara-quraya baxmaqdan insanın hövsələsi daralır; ona görə də bir bəhanə axtarır ki, böyük şəhərdən bir neçə gün uzaq olsun. O biri tərəfdən də, kənd aləmində gahdan bir elə bir zövq və səfa üz verir ki, onu böyük və qalmaqallı şəhərdə heç vaxt tapa bilməzsən.

Uzun aylardan şəhərdə beynini yazı-pozu ilə yorandan sonra, birdən görürsən ki, səhranın ortasında, təmiz və saf havada, quşların

və heyvanların içində sən. Əkinlər, sular, ağaclar və yarpaqlar... Gör hara gəlib çıxıbsan? Harada qaldı böyük şəhərin dar küçələri ki, camaatın əlindən səkidə yol tapıb, keçmək mümkün deyil.

Xülasə.

* * *

Qaraqılçılıq kəndində pambıqlar hələ yığılmaqda idi. Hava çox xoş keçirdi və sübh tezdən durub, tufəngləri götürüb gedirdik dovşan ovuna. Dovşan ovu deməkdə, məqsəd dovşanı vurub, onun ətinə yemək deyil; bir surətdə ki, bizim müsəlman arasında dovşanı heç layiqincə bişirib ortalığa çıxarmağı bacaran yoxdur. Ancaq ovun da ləzzəti bir canlı şeyi candan salıb onu ələ gətirməkdir ki, evə qayıdıb gələndə oğul-uşaq sənə gülüşüb deməsinlər ki, “bah, buna bax; məşallah ovçularımıza!..”.

* * *

On üç gün mən Qaraqılçılıq kəndində qaldım və bu on üç günün bir həftəsinə kimi dovşan vurub gətirmək və onları parçalayıb köpəklərə verməklə keçirdim. Qalan həftəni də bizim qohumların “oğru inək” adlı bir inəyi ilə məşğul oldum.

Əhvalat bu qərar ilədir:

Bir neçə gün kənddə vaxt keçirdəndən sonra gördüm ki, səhərlər çayın yanına yekə bayda dolusu qaynar süd gələndə “oğru inəyin südü” deyib danışirlər.

Mən bu söhbətə diqqət verdim. “Oğru” sözünü insanlar barəsində eşitmişik və heyvanların da bir parasının barəsində eşitmişik; necə ki, məsələn, oğru pişik, oğru it. Quşlardan da sağsağan və qeyriləri də oğru ola bilər. Amma bunu bilmirdim ki, inək necə oğru ola bilər və nəyi oğurlaya bilər.

Bir gün sabah çayını içəndən sonra əmoğlumla həyəət çıxdıq və mənim xahişimə görə o məni apardı inəyi göstərsin və onun oğurluğu barəsində məlumat versin. Həyətin kənarında, bağın qapısının yanında, uzaqdan bir boz inək görsənirdi. Əmoğlum mənə dedi ki, “oğru inək” dediyim – haman o inəkdir.

Gəzə-gəzə getdik yaxınlaşdıq. İnək qoca idi. Bir buynuzu da dibindən qırılmışdı. Bir buynuzunun yarısı da sınımışdı. Bir gözü lap

yumulu idi; kimsə vurub çıxartmışdı. Əmoğlum inəyin o tərəfinə ötüb heyvanın dal qılçasında bir çapılmış yer göstərdi: keçən vaxtlarda hansı nainsaf dəhrə, ya xəncərlə yaralamış imiş.

* * *

Bunların hamısı öz qaydasınca. Ancaq mən onu bilmək istəyirdim ki, indi gündüz vaxtı inək nə səbəbə çölə otlamağa getməyib, evdə qalıbdır? Bağlarda da bir şey yoxdur ki, heyvanın qarnı doysun; bir sürətdə ki, indi heyvanlar çölə gedirlər və biçilmiş taxıl yerlərində, sovuşmuş pambıq yerlərində, çör-çöpdən-zaddan tapıb qarınlarını doyuzdururlar.

Əmoğlum cavab verdi ki, inək toxdu, ona görə də qeyri heyvanlarımızla çölə getmək istəmir. Soruşdum:

– Necə yəni toxdur və nə yeyir ki, tox olur? – Əmoğlum cavab verdi ki:

– Həmin oğru inək gecələr xəlvətcə xalqın pambıq əkininə girir, qarnını doyuzdurur və səhər tezdən hava işıqlanmamış, qayıdıb gəlir. Payızın bu gödək günlərini də burada həyəət-bacada gəzib dolanır və yatıb dincini alır.

Mən soruşdum ki:

– Pəs pambıq sahibi məgər gecələr pambığı başına buraxır? Məgər o pambığını heyvandan və oğru-əyridən gözləmir? – Əmoğlum belə cavab verdi. Dedi:

– Əvvələn, bu sözləri sən yavaş danış; çünki o pambıqlar ki, onların bərəkətindən, bax, bu kor inəyimiz gündə bir dolu sərnici süd verir, – o pambıqlar hamısı bizim qonum-qonşunun pambığıdır. Onlar hərçənd ki, bizim bu oğru inəyin hünərindən xəbərdardırlar, amma Allaha təvəkkül edib, bizim inəyin oğurluğunu uzaq pambıqlara isnad verirlər; yoxsa həqiqətdə bizim südümüzün bərəkəti həmin qarı-bir qonşularımızın pambığının bərəkətinə bağlıdır. Ona görə də mən səndən xahiş edirəm ki, indi biz ehtiyat üçün gərək yavaş danışaq.

* * *

Gəldik evə. Hava qarınıqladı və çıraqlar yandı. Axşam çay ortalığa gələndə, genə bir kasada qaynar süd ortalığa gəldi və burada oğru inək gəldi durdu gözümün qabağında və mən çox istədim biləm

ki, indi oğru inək haradadır və nə işə məşğuldur. Əmoğlum dedi ki, hələ həyətdədir; çünki hələ vaxtı deyil, yəni hələ oğurluğa getməyibdir. Soruşdum:

– Bəs nə vaxt cedəgək? – Dedi:

– Adamlar yatışandan sonra. – Dedim:

– Əmoğlu, bax, doğrusu, mən bir yazıçı adamam və bu bir neçə gün ki, burda sənə qonaq olub gəzib dolanıram və yağlı süd-qatıqlardan yeyib içirəm, bu öz qaydasınca. Və əlbəttə ki, şəhərə gedəndən sonra bu gözəl günləri həmişə arzu edəcəyəm. Amma burası var ki, biz bir yazıçı millətik, bizə yağ və pendirdən, süd və qaymaqdan da əfzəl yaxşıca tanımaq, təcrübə görmək lazımdır. Bizə gör-götür lazımdır. Bizə tema və mövzu lazımdır; yəni müxtəsər, bizim yazıçılıq karxanasında həmişə xammal lazımdır ki, karxanamız işləsin, bیکar qalmasın. Bu gecə məndən yatdı yoxdu. Gərək bir bürüncək götürəm və sənə gedəm, oğru inəyi səhərətək pusam və onun “fənd-felini” öyrənib sonra yazıya götürəm; ta ki, hər bir kəs bilmirsə, bilsin və eşitməyibsə eşitsin ki, inəkdən də oğru olarmış.

Elə də elədik. Qabaqca əmoğlum tənbelləşib getmək istəmirdi. Mən çox təkid elədim və istər-istəməz razı oldu; birlikdə getdik.

Hərçənd ay işığı yox idi, amma hava o qədər də qaranlıq deyildi. Həyətin dibinədək getdik. Amma inək orada deyildi. Bağa girdik. Orada da inəyi görmədik. Əmoğlum dedi ki, inək yəqin ki, özünü veribdir pambıqların birinə. Amma hansı pambığa getməyini bilə bilmədik. Bağdan çıxdıq. Pambıq əkinlərinə tərəf gedirdik. Hava bir az soyuq idi. Mən üşüməyə başladım. Amma inəyin xasiyyəti mənə o dərəcədə maraqlandırır ki, soyuqdan donsaydım da, genə inəyi tapmamış evə qayıtmayacaqdım.

Burada əmoğlum mənə dedi:

– Dayan.

Baxdıq ki, qabaqda bir heyvan qaraltısı görsənir. Əmoğlum dedi:

– Bu bizim inəkdir. Yəqin ki, burada Hüseynqulunun pambığına özünü vermək istəyir. Amma deyəsən pambıqda da adam var və adamın olmağını inək də duyubdur.

Biz bu sözü danışanda pambıq zəmisinin içindən spıçka işığı gəldi. Məlum oldu ki, doğrudan da pambıqda adam var imiş. Demək, oğru inək durub güdürmüş ki, Hüseynqulu pambıqdan çıxıb evinə getsin,

sonra bu da özünü pambığa versin, ta səhərə kimi orada otlayıb qarnını doyuzdursun.

Söz yox ki, qonşuluqda bir belə mərdümazarlıq əmoğluma yaraşan şey deyildi; onun üçün də mən ona bir söz deməmiş, özü getdi inəyi qaytardı, gətirdi həyəətə və istədi aparsın qeyri heyvanlarını saldığı pəyəyə salsın. Amma çox əlləşdi, inək ora getmək istəmədi; çünki vəhşi bir heyvan kimi çöldə “kallahı” dolanmağa çoxdan adət edibdir. Və bir də dedilər ki, pəyəyə onu zornan qatsan da qapısını-divarını uçurub dağıdacaq və qaçıb baş alıb gedəcək çöllərə otlamağa.

Mən özüm də bir qədər yorulmuşdum. Yatdıq. Və səhər dedilər ki, gecə oğru inək hara isə əkilib və qarnını doyuzdurub, sübh tezdən qayıdıb gəlibdir.

Oğru inəyin macərəsı bununla qurtarmadı. Mən kimi yazıçıya bu kifayət deyil ki, bir oğru inəyə rast gəldim, bir gecə də onun oğurluğunu gördüm və sonra gəldim yıxıldım yatdım, səhər də durdum, oğru inəyin oğurluqla yağlanan südünü çaya qarışdırıb ləzzətlə içdim, ayağa durdum.

Çox maraqlı, çox qəribə və çox bilməli bir məsələ budur ki, həmin Allahın heyvanı harada, nə vaxt və kimdən bu oğurluğu öyrənibdir.

Əmoğlum həmin oğru inəyi, yanında balası ilə iki il bundan qabaq qaraqılçılıq Məşədi Nəcəfdən səksən bir manata almış imiş. Getdim, Məşədi Nəcəfi tapdım. O, inəyi bir il ondan qabaq qiyamədinli məşhur “oğru Musadan” almış imiş. Amma Məşədi Nəcəf, inəyin gecələr pəyəni dağıdıb oğurluğa getməyindən və kəndlilərin şikayətindən bezikib inəyi əmim oğluna satmış imiş.

İndi oğru Musanı tapmaq mənə lazım oldu. Qiyamədinli kəndi ilə Qaraqılçılıq kəndinin arası təqribən altı-yeddi vers olar. Evə qayıtdım və əmoğlumdan xahiş etdim ki, bir at-yəhər özünün var, bir at-yəhər də qonşudan borc alsın.

Hərçənd əmoğlum Qiyamədinliyə getməyə bir güldü və mənə ora getməyə qabaqca meyil göstərmədi. Mən çox təkid etdim, o da istər-istəməz razı oldu.

Qiyamədinli bir böyük obadır və qədimdən oğurluqda şöhrət tapıbdir. Yadıma gələn budur ki, keçmiş əyyamda ədliyyə məhkəmələrinin işlərinin çox hissəsi qiyamədinlilərin oğurluq işlərindən ibarət olardı. İndi də bir neçə il bundan qabaq qiyamədinlilər genə ad çıxarmaq istəyirdilər; ancaq hökumət bir qədər bərk tərpeşdiyindən Qiyamədinli oğrularını bir növ susdurdu.

Əmoğlumla bir soyuq gündə atları mindik və Qiyamədinliyə gəldik çıxdıq. Pəs hara düşək? Əmoğlum istədi atı kənd şura sədri və əmoğlumun əşnası olan Məmmədyargilə sürsün. Dedim:

– Yox, ora getməyək və iki səbəbə görə ora düşməyək: biri budur ki, Məmmədyarı bu işə görə qatmayaq; çünki burda sual-cavab olacaq, danışmaq olacaq. İneyi oğru Musa haradan alıb, kimə satıb, niyə və neçəyə satıb? Və axırda Məmmədyar bizim yanımızda xəcalət ola bilər ki, onun da kəndində oğurluq darülfünundan nəinki tək bircə insanlar oğurluq diplomları alırlar, hələ bəlkə heyvanlar da adamlardan geri qalırlar. İkinci də budur ki: biz əgər şura sədrinin evinə düşsək, orada heç bir iş görə bilmərik; çünki oğru Musa eşidəndə ki, biz şura sədrinin evinə düşmüşük qorxusundan nə oraya gələcək ki, biz onunla görüşüb danışaq, nə də bizə bir açıq söz deyəcək. O elə güman edəcək ki, biz şikayətə gəlmişik. Və bizim oraya gəlməyimizi, şura sədrigildə düşüb oğru inəyin söhbətini açdığımızı Musa eşitsə, bəlkə hələ qorxusundan kənddən baş alıb qaçıb gedə.

Mən daha əmoğlumun bu barədə məsləhətini ümidvar olmayıb, dedim atları sürək kənd məktəbinə. Elə də oldu.

Bir sinifli kiçik bir məktəbin tək bircə müəllimi var idi ki, özü də müdir hesab olunurdu. Adı Mirzə Xəlil idi. Atdan düşdük. Mirzə Xəlil qabağımıza çıxdı. Xoş-beş... Məktəb şagirdləri həyətdə hay-küylə oynayırdılar. Bunlar bizi görcək yanımıza toplandılar. Atlarımızı əlimizdən alıb bilmədik hara çəkдилər. Əmoğlu atların dalınca getdi və Mirzə Xəlil məni içəri apardı.

Bir yekə otağın küncündə dəmir peç yanırdı. Otaq xeyli isti idi. Bir qədər keçdi, əmoğlu gəldi, çay içdik və axırda mən mətləbi Mirzə Xəlilə açdım.

Mən bu söhbəti Mirzə Xəlilə söyləyəndə, bizə çay gətirən on dörd-on beş yaşında bir oğlan durub qulaq asırdı. Və mən “oğru Musa” adını çəkən kimi bu oğlan çıxdı getdi. Müəllim Mirzə Xəlil də bunun dalınca çıxdı, geri qayıtdı, mənə dedi ki:

– Bu oğlan ki, bizə çay gətirirdi, oğru Musanın qonşusudur.

Mən başa düşdüm ki, deyəsən, işi xarab elədim; çünki biz qərrib adamıq və atdan düşən kimi birdən-birə oğurluq söhbəti salanda, camaat əlbəttə elə başa düşər ki, biz hökumət adamıyıq, oğru Musanı tutmağa gəlmişik.

Mən necə ki, güman edirdim, elə də oldu. Oğru Musanın adı məktəb şagirdlərinin ağızlarına düşən kimi kənddə küy düşdü: “Oğru Musanın dalınca adam gəlib ki, onu tutsun aparsın”.

Mirzə Xəlil zəngi çaldı və şagirdləri sinfə yığdı. Onlara başa saldıq ki, biz nə hökumət adamıyıq və nə bir kəsi tutmağa gəlmişik, ancaq şagirdlərin dərslərinə baxmağa gəlmişik; özümüz də Qaraqılçığ kəndinin müəllimləriyik.

Mirzə Xəlil dərs verməyə başladı. Biz də həyəətə çıxdıq və tövləyə getdik ki, atları yoxlayaq. Bir qoca kişi atlarımızın qabağına saman töküdü. Bizi görəndə salam verdi, dedi:

– Siz zəhmət çəkib soyuğa çıxmayın. Yoldan gəlmişsiniz, otaqda əyləşin, atlardan yana nigaran olmayın; mən burdayam.

Qoca kişi məktəbin qulluqçusu imiş. Biz qayıdıb otağa gəldik və qoca kişi də içəri girdi. Çubuğunu cibindən çıxartdı, doldura-doldura dedi:

– Mərdüməzarın evini Allah yıxsın! Zəhrimar olsun o xeyir ki, sən onu oğurluqnan qazanacaqсан! İnsan gərək düzlüklə bir parça çörəyi qazana. Oğurluqnan vallah-billah heç kəs bu dünyada bir şey sahibi olmayıb, bir xeyir-bərəkət sahibi olmaz. – Dedim:

– Ay əmi, sən kimin qarasında danışırısan?

– O haramzada Musanı deyirəm. İndi odur, inəyin günündə gəzir.

– Necə ki?

– Necə olacaq, ilin iki ayını çöldə gəzir, on ayını dustaqxanada.

– Ay əmi, sən yəqin ki, onun əməllərindən eşitmiş olacaqсан. O özü oğrudur, bu öz qaydası ilə. Amma bu nə tövr olubdur ki, deyirlər onun özü kimi bir oğru inəyi də var imiş?

Burada qoca kişi çubuğunu bir bərk sordu və dedi:

– Hay-hay!.. Musanın nəyni görmüsən? O heç maldar deyil. O inəyi də uşaq vaxtı çovdar malından oğurlamışdı. Gecələr evdə qalmazdı ki, inəyə də göz-qulaq olsun. Onun üçün də gecələr oğurluğa inəyi də aparardı. İnek də belə cins inəkdi. Bizlərdə heç elə heyvan yoxdur deyəsən. Zəngəzur heyvanlarından idi. Qırışmal inəyi o qədər pambıq oğurluğuna gecələr apardı ki, inək də, neyləsin, heyvan olanda nə olar. Atalar demişkən: “Atı atın yanında bağlarsan, ya halını götürər, ya xasiyyətini”. Hə, bilirsən, ay ağa, o inəyin başı nələr çəkibdir,

nə qədər ziyanlıqda tutulub, nə qədər ona kötək dəyib!? Gərək ki, bir buynuzu da sınımış ola; bir gözünü də Zülfüqar vurdu kor elədi.

Zəng çalındı. Uşaqqlar bal arısı kimi vızıltı başladılar. Atları mindik, axşam özümüzü yetirdik Qaraqılçığa. Hava da çox soyuq idi.

İKİ ƏR

Bu əhvalat ki, aşağıda rəvayət olunur, şayəd köhnəlmiş və çey-nənmiş məsələlər qəbilindən nəzərə gələ; zira nikah və talaq söhbət-ləri gah hekayələrdə, gah məqalələr vasitəsilə bizim türk mətbuatında dəfələrlə yazılıb, oxunub və eşidilibdir. Və lakin o əhvalat ki, mən onun barəsində söhbət açmaq istəyirəm, zənn edirəm az-az ittifaq düşsün və bəhər hal xeyli maraqlı və eşitməlidir; o dərəcəyə kimi ki, indi, Oktyabr inqilabının on illiyinin müqabilində belə bir hadisə xari-qüladə və ağla sığışmayan bir “nağıl” hesab oluna gərək. Və lakin hə-qiqətdir və bu həqiqətin şahidi həqir özüdür.

O şəhər ki, bu əhvalat orada vəqə olub, Araz çayına yavıq Azər-baycan şəhərlərinin biridir. Və necə ki, dindar İrən torpağının qonşusu, bu şəhərin əhalisi də iman əhllərindən bir zərrə qədərincə geri qalan deyillər: demək olar ki, əhalinin küllisi Allah-taala təyin etdiyi ibadət və rəyazətində bərqərar, nəməzi-yomiyyə öz vaxtında; hətta nafilə namazları və sairə sünneti namazlarını cəbəcə edən müqəddəs bir ca-maattırlar. Habelə ramazan ayının şəraitini təfsilatla yerinə yetirmək, həcc və ziyarəti-şühədə və mahi-məhərrəmül-həramda Kərbəla mü-sibətini layiqincə yad etməkdə birinciliyi qazanan müsəlmandırlar.

Həmin bu dindar əhalinin vətəninə təqribən Oktyabr inqilabının qabaqlarında, yəni on-on iki il bundan qabaq, bir Allah bəndəsi yaşa-yırdı ki, onun ismi Hacı Ramazan idi.

Hacı Ramazan “idi” deməkdə mən ona işarə etmək istəyirəm ki, bu bəndeyi-xuda indi daha hali-həyatda deyil; bir neçə il bundan mü-qəddəm eşitdim ki, vəfat edibdir.

Hacının sənəti hamamçılıq idi; yəni Heydər ağanın hamamını icarəyə götürmüşdü. Elə yadımdadır ki, ilin müddətində haman icarə etdiyi hamamdan altı yüz manat sahibinə verdi və bir o qədər də bəlkə özünə zəhmət haqqı qaldı.

Çün Hacı Ramazan bizim qonşumuz idi, onunçun da onun nəinki hamam icarəsinin təfsilatı, bəlkə ev-əşiyinin xırda-para işləri də göz

qabağında idi və mən möhtərəm oxucularımı inandırırım ki, Hacı Ramazan övrəti Şərəbanını çox istərdi; o qədər istərdi ki, övrətin yolunda Hacı Ramazanın iki dəfə xəlvətcə ağladığını görmüşəm: bir dəfə övrətinə heç bir şey üstündə acığı tutub talaq verəndən sonra və ikinci dəfə hacının ağlamağını o vaxt gördüm ki, övrəti ilə barışandan sonra. İkinci dəfə acığa düşüb boşayandan sonra, biçarə kişi gəldi mənim atamın yanına və ona başladı yalvarmağa:

– Məşədi Ələsgər əmoğlu, and verirəm səni o qərib imam Rzaya ki, mən qərib bir adam kimi evimdə oturub qürəba tək ahü-nalə edirəm. Gəl zəhmət çək, get Hacı Əsədgilə və o kişiyə de ki, Hacı Ramazan bir qələtdi eliyibdir.

Demək, Hacı Əsəd – Hacı Ramazanın övrəti Şərəbanının atasıdır. Və Hacı Ramazan övrəti ikinci dəfə boşayandan sonra o qədər peşman olub, o qədər qəm-qüssə edir ki, təkliyə tab gətirə bilməyib, gəlib ürəyinin dərini mənim atama açır, ondan vəsatət və müavinət təmənnə edir.

Hacı Ramazan qırx beş-əlli yaşında ucaboy bir kişi idi. Övrəti Şərəbanı, otuz beş ya bir az artıq yaşında göyçək bir arvad idi. Bunların övladı yox idi və əvvəlindən heç də olmamışdı.

Zahirən yaxşı yola gedərdilər və kişinin övrətə olan məhəbbəti – necə ki, ərz olundu – kafi dərəcədə idi: amma səbəb nə oldusa, iki ilin müddətində aralarında nə vaqə oldusa, Hacı Ramazan övrəti Şərəbanıya iki ilin müddətində iki dəfə talaq verdi və ikinci talaqdan sonra genə nəhayət peşman olmuşdu və onun üçün də atamın yanına iltimasa gəlmişdi. Əzbəs ki, bizim Hacı Əsədə bir növ uzaq qohumluğumuz çatırdı və Hacı Əsəd hər halda atamın sözünü yerə salmazdı və onun üçün də Ramazan atama pənah gətirmişdi.

Xülasə, bu dəfə də iş yaxşılıqla düzəldi: çünki bu dəfə də Şərəbanıya verilən talaq – təlaqi-rüci hesab olunurdu. Şərəbanının iddəsi tamam olmamışdı, xalamgil getdilər, övrəti gətirdilər əri Hacı Ramazana tapşırdılar və bu dəfə ondan xahiş etdilər ki, dəxi bundan sonra mehriban dolansınlar ki, bir də özlərini və özgələrini zəhmətə salmasınlar.

Bu əhvalatdan bir il keçmişdi ki, dedilər Hacı Ramazan övrəti Şərəbanı ilə sözə gəlirlər və sonra eşitdik ki, Hacı genə övrətinin talağını veribdir.

Bu dəfə daha bunların məbəyninə girən olmadı. Hər kəs bu xəbəri eşidirdi, gülməkdən başqa qeyri bir cavab tapa bilmirdi versin və dəli-

divanədən savayı Hacı Ramazanla övrətinə bir qeyri ad tapa bilmirdi qoysun. Amma axırda ər və arvad genə barışdılar; çünki bunların bir-birinə heç bir ədavəti yox idi; ancaq bir-birilə dalaşıb boşanmağa məhz adətkərdə olmuşdular.

Amma bu dəfə bunların başına bir qəzavü-qədər gəldi ki, bir-birilə yola getməməklərinin və tez-tez ayrılımlarının nəticəsində el içində abırları getməkdən savayı, aşıqların dilinə və hekayə yazanların qələminə düşüb rüsvayi-cahan oldular.

Belə ki, şəhərimizin mollalarının cümləsi bu rəyə gəldilər ki, müvafiqi-şəri-şəriət Şərəbanını dübarə əri Hacı Ramazana qaytarıb əqd etmək mümkün deyil, ta o vaxtadək Şərəbanı bir qeyri şəxsə ərə gedə, ona müvafiq qayda ilə arvadlıq edə və sonra müvafiqi-şəriət ondan boşana və iddəsi çıxa. Və məhz ondan sonra yad bir övrət kimi genə irəlidedi əri Hacı Ramazana qayıdıb övrət ola bilər.

Əvvəllər mən də bu sözə inanmadım və qonşuluğumuzda Hacı Molla Əlidən bu məsələni soruşduqda doğrudan bildim ki, Quranda həmin fəqərə müəyyən surədə qeyd olunubdur. Hacı Molla Əli hətta Quranı açdı və bilmirəm hansı yerindən belə bir ayə də gətirdi ki, guya əgər bir müsəlman bəndə övrətinə iki dəfə talaq verəndən sonra, genə üçüncü dəfə onu boşaya, o vaxt daha o övrət o kişiyyə halal ola bilməz; “fəla təhəllü ləhü minbədü hətta tənəkhü zocən geyrən”; yəni özgə bir ərə getməyincə dəxi qabaqkı ərinə halal ola bilməz.

Mən elə qanıram ki, o yerdə ki, bir işin, çətin bir məsələnin özgə bir həlli, qeyri bir çarəsi yoxdursa, daha o yerdə çox da atılıb düşmək, ya çox fikirləşmək lazım deyil: zira zəmani ki, sənin qabağına Quran ayəsi kimi “həblül-mətin” qoyulub, sübuta yetirirlər ki, flan yol ilə yox, flan yol ilə getməlisən, daha burada bir özgə çarə yoxdur: gərək haman yol ilə, xoşsa da, naxoşsa da, getməlisən.

Hərçənd Hacı Ramazan üçün Qurani-Şərif ortalığa qoyduğu təfsir heç də əlverişli deyil idi, amma əhli-iman Hacı Ramazan üçün bundan başqa bir təfsir ola bilməzdi. Demək, gərək Şərəbanı müvəqqəti surətdə qeyri bir ərə getsin.

Pəs kimə getsin?

Bu məsələ, zənn edirəm, dünyada yaşayan cəmi övrət sahibi ərələr üçün müşkül bir məsələ gərək ola.

Nə tövr olsun ki, Hacı Ramazanın gözləri baxa-baxa istəkli övrəti bir özgə kişiyyə ərə getsin? Axı, o övrətdən Hacı Ramazan əl çəkmə-

yibdir?.. Hələ nəinki əl çəkməyibdir, hətta bəlkə gecələr də ondan ötrü biqərar olub yuxuluya da bilmir.

Aha!.. Hacı Ramazan dadaşımızın fikrinə bir şey gəldi və ürəkdən dərin bir ah çəkdi. Həmin ah elə şəfabəxş bir ah idi ki, hacının ürəyində hər nə qədər küdurət və öhdəsində nə qədər ağırlıqda ağır yük var idi, fəvvrən onların hamısını yüngülləşdirib, ona bir nicat yolu göstərdi.

Hacı Ramazan xəyalında qoydu ki, Şərəbanının siğəsini oxutsun öz hamamının tulambarçısı Kəblə İmaməliyə.

Bu kimi çox bir fəqir, altmış yaşında pəjmürdə hal, bir çirkli-mirkli iranlıdır. Səhərdən-aşamadək peşəsi karvansaralardan hamama təzə peyin daşımaq, onu hamamın damında qurutmaq və quru peyini kürəkləyib, hamam kürəsinə töküüb yandırmmaq idi.

Kəblə İmaməli subay bir kişidir və evi-əşiyi olmadığından hamam dalanında yatırdı. Xeyli kasıb olduğu cəhətdən Hacı Ramazana bərk itaət edib, gecə-gündüz peynlə çalışırdı ki, oradan ona çatan bir tikə çörəkdən əli üzülməsin.

Hərçənd bu iş zahirdə Hacı Ramazan üçün çox asan vəchlə düzələn işə oxşayırdı, amma axırda elə olmadı.

Hacı güman edirmiş ki, bəli, Şərəbanının siğəsi zahirən və rəsmən oxunub, şərən Kəblə İmaməliyə övrət olar. Nə eybi var? Kəbləyi kişi öz tulumbarçılığında, Şərəbanı isə öz atası Hacı Əsədin evində. Bir neçə gündən sonra siğə geri oxunar, yəni rəsmən kəbləyi, Şərəbanının talağın verər və öz vaxtında da Şərəbanının genə siğəsi Hacı Ramazana oxunar. Və beləliklə iş qurtarıb gedər.

Heyhat! Necə xam xəyal!

Şəhərin cəmi şəriətmədar və hüquqşünasları bu rəyde müttəfiq oldular ki, Kəblə İmaməli, şəri Şərəbanıya yavıq düşməyincə, onunla müvafiqi-şəriət cüt olub övrəti eləməyincə, Şərəbanı bu kişiye ərə getmiş hesab olunmayacaq və beləliklə də Hacı Ramazanın niyyəti düzəlməyəcək.

Danışrlar ki, Hacı dadaş burada xeyli zəhmətə düşdü: o, mollaya yanaşdı, bu fazildən məsələ etdirdi, hiyleyi-şər yollarını axtardı və bu yolda çox xərc qoydu. Hətta çarəsiz qalıb Kəblə İmaməliyə də pənah apardı; onunla da nə isə xəlvətdə çox danışardı.

Elə başa düşürəm ki, çarə ələ gətirə bilmədi; çünki mən də bir vaxt gördüm və qonşularımız da buna şahid olduq ki, Hacı Ramazan Kəblə İmaməliyə öz məhəlləsində müvəqqəti bir mənzil kirayə elədi, orada kişiye bir otaq döşətdirdi. Kəbləyi kişinin üst-başını təzələdi və bir

neçə gündən sonra Şərəbanını hamən Kəblə İmaməlinin mənzilinə gətirdilər. Bundan sonra məhəllə uşaqları gahdan bir Kəblə İmaməlini təzə mənzilinə gedən görəndə onun dalınca o qədər gülüşüb qışqırdılar ki, kişi axırda hirsələnib, yerdən daş götürüb uşaqların üstə atardı. Amma hamısından gülünc bu idi ki, Hacı Ramazan əmi hərçənd gecələr Şərəbanının yanında qalmazdı və qala da bilməzdi, amma gündüzlər, qədimdən adət etdiyi kimi bazardan ət, çörək alıb əlində səbət aparardı və qapıdan Şərəbanını çağırıb verərdi; arvad da yad arvad kimi başında çarqat, üzü örtülü gəlib ətə alıb aparardı. Qonşuların dediyinə görə Hacı, Şərəbanıya bircə bunu deyərdi:

– Ay qız, kefin necədir?

Qabaqca Hacı, Kəblə İmaməli ilə şərt qoymuşdu ki, Şərəbanının talağını tez bir vaxtda versin. Amma bilmədik səbəb nə oldu ki, bu iş təxirə düşdü və bir neçə ay çəkdi. Bir dedilər ki, Kəblə İmaməli Şərəbanını daha boşamaq istəmir; sonra dedilər ki, Kəblə İmaməli Hacı Ramazandan bir neçə yüz manat pul istəyir. Bir övqat söyləyirdilər ki, bu iki ərין arasında Şərəbanının üstündə böyük niza* əmələ gəldi.

Amma nəticədə işlər pis keçmədi.

Bir gün danışdılar ki, Kəblə İmaməli Şərəbanının talağını veribdir və bir neçə vaxtdan sonra dedilər ki, Hacı Ramazan Şərəbanını nikah edib evinə gətirib.

Bu hekayəni indi qələmə gətirməkdən mənim məqsədim budur:

Mən istəyirəm bunu qeyd edəm ki, bir belə işlər, yəni kişilər tərəfindən övrətə üç dəfə talaq verəndən sonra o övrəti qeyri bir kişiyyə nikah etmək məcburiyyəti təzə bir söhbət deyil. Məlumdur ki, dindar müsəlmanlar arasında belə əhvalatlar həmişə ittifaq düşübdür və buna keçmiş vaxtlarda bir kəs nə təəccüb və nə də etiraz edərdilər.

Amma hal-hazırda əgər bu sətirlərin indiki oxucuları burada yazılan keyfiyyəti və bu hekayədə adları çəkilən molla və məşədiləri gülünc hesab etsələr, bu ondan ötrüdür ki, biz indi Oktyabr inqilabının onuncu ilinə gəlib çatmışıq. Və bu da məlumdur ki, indiki əsrimiz elə bir əsrdir ki, ərle arvad tez-tez dalaşır və tez-tez barışır da. Nə şəriətin nikahı, talağı və nə Kəblə İmaməlinin vəsatəti onlara lazım olmur; səbəb budur ki, indi daha insanlar azad yaşamaq üçün özlərinə azad bir yol tapırlar.

---

* Dava-dalaş

YUXU

Hacı Mirzəli ağa vəfat etmişdi. Çün bizim ev adamına bir növ qohumluğu çatırdı, mərhumun dəfninə ta qəbr üstə kimi mən getməyə məcbur oldum və hətta axşam vaxtı sər-səlamətinə də getdim; mən özüm də getdim və ev adamımızı da apardım.

Kişilər qabaq otağa yığışmışdılar və övrət də həyəətə girəndən sonra məndən ayrıldı, getdi içəri otağa (qohumluğu cəhətdən oraya bələd idi).

Mən girdim kişilərin yanına və salam verib keçdim yuxarı və əyləşdim. İlk əmmaməli molla yuxarı başda dizüstə əyləşmişdi. Və mən oturan kimi bunların biri ucadan fatihə dedi və camaat da başladı kimi “bismillah” və kimi “əlhəmdullah” deyib, öz-özünə yavaşca vird eləməyə. Otağın ortasında bir əmmaməsiz mollacıq da diz üstə çöküb, qabağında bir dəstə cildli kitabça, əlində bu kitabçaların birini gözü-nün yavuquna tutub oxuyurdu. Əyləşən kişilərin də bir neçəsi, əllərində bu kitabçalardan, yavaşca mırtdana-mırtdana oxuyurdular. Bu kitabçalar Quranın cüzləri idi ki, ibarət ola Quranın otuz hissəsindən.

Mərhumun böyük oğlu Kəblə Tağı başısaşağı və qəmgin durmuşdu ayaqüstə, qarının ağzında. Hər bir içəri daxil olan salam verib əyləşəndən sonra Kəblə Tağı da yavaşca durduğu yerdə çökürdü dizi üstə və birisi durub gedəndə Kəblə Tağı da dik qalxırdı ayaq üstə. Və gedən adam üzünü evin təzə sahibinə tutub hərə bir cür təsəlli verirdi. Biri müxtəsərcə deyirdi:

– Allah rəhmət eləsin.

Amma biri bir az dayanıb bir-iki söz də artıq deyirdi:

– Kəbləyi, heç ürəyini sıxma, bu dünyada heç kəs qalmayacaq; bu dünya namərd dünyadır. Hər yaranmışın axırı ölməkdir; bu bir Allah məsləhətidir. Bu işlərin bizə dəxli yoxdur; heç ürəyini sıxma.

Mən həmd surəni oxuyub qurtarandan sonra yavaşca dedim:

– Allah rəhmət eləsin.

Mən oturandan sonra bir-iki dəqiqə məclis sakit keçdi, danışan olmadı. Ancaq bir adam da mənim kimi girdi otağa və əyləşdi; buna da fatihə deyib və genə məclis əhli həmd surə oxudular və sonra genə sakitlik əmələ gəldi. Ancaq mənim sol tərəfimdə əyləşən Məşədi Zülfüqar mollalara tərəf üzünü tutub soruşdu:

- Axund Molla Əhməd, bu ay gərək kəmyək ola*.
Molla da başını Quranın cüzündən qalxızıb dedi:
– Bəli, gərək kəmyək ola.
Mən də Məşədi Zülfüqara tərəf döndüm və dedim:
– Bəli, gərək kəmyək ola.

* * *

Quranın bir cüzünü mən də əmmaməsiz mollacıqdan istədim və açdım, başladım oxumağa.

Dəxi bilmirəm dünyanın harasında idim ki, bir də gördüm ev sahibi Kəblə Tağı gəlib çöküb qabağında və məni yuxudan oyadır. Məlum oldu ki, məni burada şirin yuxu tutub. Baxdım ki, cüzün əlif-lam-mim surəsinin ancaq iki səhifəsini oxumuşam. Ölüm-zülüm cüzü qurtardım, öz könlümdə fatihə verdim. Həmd surəni oxudum və Quranın hissəsini öpdüm, verdim mollacığa və durdum ayağa.

– Kəblə Tağı, Allah öz birliyi xatirəsi üçün Məşədi əmoğlunu behiştin ən yaxşı yerində əyləşdirsin və sənin vücudun ilə onun ocağını söndürməsin.

Çıxdıq dalana və Kəblə Tağı ucadan çığırdı:

– Ay uşaq, Bilqeyis bacıya deyin, Molla əmi gedir, dursun gəlsin.

Bilqeyis övrət bizim uşaqların anasının adıdır. Fanusumu** dalanda yandırdılar, verdilər əlimə, yendim həyəətə və gördüm ki, övrət evindən bir çarşovlu övrət mənim dalıma düşdü və dalımca çıxdı küçəyə və mən də arxayın fanar əlimdə gedirəm.

Hava çox da qaranlıq deyildi və bununla belə əlimdəki fanar bir az da işıq salırdı. Hacı Mürsəl küçəsini keçdik, çatdıq Əlimurad körpüsünə. Buradan mən keçdim və gördüm ki, Bilqeyis çarşava bərk-bərk bürünüb, durub mənə tərəf baxır. Təəccüb elədim və bir az da acıqlandım və dedim:

– Dəxi, nə istixarə eliyirsən? Gecə keçibdir. Belə gəl gedək.

Arvad durduğu yerdə durub, dəxi bir yana hərəkət eləmirdi. Mən genə təkid elədim və bu dəfə bir az da ucadan bunu çağırdım və bilmirəm ağızıma gələn bir neçə acıqlı söz də dedim.

---

* Yəni bir gün az ola

** Fanarımı

Arvad tərpenmək istəmirdi. Həmi xeyli təəccüb elədim və həmi də nəhayətsiz qeyzləndim və arvada tərəf belə söyüş göndərdim:

– Ay məlunun qızı, əgər mənə zarafatın var, bura zarafat yeri deyil, gəl gedək.

Ba!.. Bu heyndə məni heyrətə gətirən bu oldu ki, gördüm arvad dinməz-söyləməz qayıdıb geri gedir.

İstədim yerdən bir daş götürəm və arvadın dalıya qaçam, vuram baş-gözü əzilsin; amma burada dayandım və öz-özümə dedim: Sübhanallah! Bəlkə bu bir yuxudur ki, mən görürəm.

Ancaq burada bir səs eşitdim və yuxudan ayıldım. Uzaqdan bir kişi səsi “Bilqeyis” deyib haraylayırdı. Səs yavıqlaşdı və baxam ki, Məşədi Cəfər əmoğlu bizim ev adamımız Bilqeyisi dalına salıb gətirir.

Burada iş açıldı. Deməginən dalıma düşüb gələn Məşədi Cəfər əmoğlunun övrəti Bilqeyis imiş və Məşədi Cəfər əmoğlu da arvadların içində öz Bilqeyisini tapmayıb, bizim Bilqeyisi gətirib ki, onu mənə tapşırınsın və özününkünü aparsın.

Helə də elədi: övrətini qulağım eşidə-eşidə məzəmmətlə saldı dalına və apardı. Bizim Bilqeyis də düşdü mənim dalıma və mən də bunu məzəmmət eləyə-eləyə və bəlkə də söyə-söyə apardım evimizə.

Uşaqlar hələ yatmamışdı. Balaca Həcər bizi görən kimi sevincək soruşdu:

– Dədə, hara getmişdiniz? – Mən acıqla cavab verdim:

– Cəhənnəmə getmişdik, gora getmişdik!

Uşaq səsini kəsdi.

QIYAMƏT

Yaxud kəndli qadınlar

Bu ilki oktyabr ayı ola bilər ki, bir çoxları üçün bir şadlıq yadigarı hesab oluna, amma mən baxtıqaradan ötrü həmin oktyabr qəmgin bir ay oldu, o səbəbə ki, bu ayın ərzində saysız və hesabsız kəndli qadınlar bir yerə cəm oldular və üzü açıq, naməhrəm kişilərin içində nitq söyləməyə başladılar.

Və heç kəs məni başa sala bilmir ki, axır bu nə qiyamətdir?

Axır bir zalda beş yüz arvad ola bilər, hamısı da üzü açıq?

Və bunu görüb hər bir kəsdən soruşdumsa: bu nə qiyamətdir? Mənə cavab verən olmadı. Mən də köhnə əsrin adamıyam, o əsrin adamıyam ki, bir şəriət hamısı bir yerdə bir övrəti üzü açıq görəndə, ona min lənət oxuyurdu.

Ax, fəda olum sənə, haradasan, indi bir gəl tamaşa elə bu üzü açıqlara, gəl bir gör necə yoldan azıblar, necə tüğyan edirlər, gör nə dərəcədə qəflətdədirlər ki, heç xəyal eləmirilər ki, Allah taala öz nazil etdiyi məshəfi-şərifində belə azgın qadınlar barəsində nələr, nə fitvalar təyin edibdir: vəqtülü təqtilən, yəni belə yoldan azmış qadınlar barəsində əmr olunur ki, hər yerdə tapıldılar, gərək qətlə yetirilsinlər.

Xudaya, bu nə qiyamətdir?

Hələ üzü açıqlıq bəs deyil, hələ neçə yüz zəhmətkeş kəndli qadınlar ortalığa çıxıb nitq də söyləyirlər.

Kişilərtək nitq söyləyirlər... Nə danışırlar? Birinin dediklərini eynən yadımda saxlamışam.

“Min ildən artıqdır ki, biz pərdə dalındayıq, min ildən artıqdır ki, biz hərəmxanələrdə dustağlıq, zalım kişilərə qulluq, müstəbid fazillərin təfsirlərinin qurbanıyıq, hiçab çomağının altındayıq, dəxi bu qədər bəsdır, dəxi bu qədər kifayətdir”.

Qeyri bir qadın nə-rə təpə-təpə deyirdi: “Bax, bizim qənimimiz, indiyədək bizi əsarətdə saxlayan həmin çarşaf olubdur. Biz bunu nəinki yad kişilər yanında, hətta yavıq qohumlarımızdan da gizlənmək üçün örtmüşük. Və belə gizlənməyə bizi mollalar məcbur edibdir, bizi Quranın ehkamı məcbur edibdir”*. Bu sözləri deyə-deyə həmin qadın belə bir cuşə gəldi ki; əlindəki qara çarşafı cırdı, tikələrini yerə tulladı.

Küçə ilə bir gün keçərkən, mat və müəttəl qaldım: bir böyük imarət kəndli qadınları ilə ləbaləb dolu idi.

Aya bu nə qiyamətdir?

Qadınlar yığıncığıdır.

Nə olub? Buraya nə üçün cəm olublar? Və nə istiyirlər.

Öz dərdlərini bir-birinə söyləməyə yığışıblar, öz hüquqlarını ələ gətirməyə cəm olublar, öz min illik dərdlərini, həsrətlərini izhar etməyə toplaşıblar.

Nə hüquq? Necə hüquq?

---

* Ənzab surəsi.

Mən bu işə lap müəttəl qaldım, çünki mən bir köhnə adamam, bir piri-kuhənsaləm və indiyədək ağıllı şəxslərdən eşitdiyim budur ki, qadın həmişə kişinin itaətində gərək olsun, səbəb budur ki, qadın ağıl və kamalda, qabiliyyət və zəkavətdə kişidən aşağı hesab olunur. Necə ki, fərqi-kərimin bəqərə surəsində zikr olunubdur ki, ərəb dilində: “Və lirricali əleyhinn dərəcətün” yəni bunun məzmunu budur ki, kişilərin dərəcəsi övrətlərdən artıq tutula gərək. Səbəb budur ki, cənab Allah bunu öz fərqi-məcridində xəbər veribdir, ondan ötrü xəbər verməyibdir ki, dabanı çatdax kəndli zəhmətkeş qadınlar qurultay məclislərində hazır olub xüdəvəndi-ələmin ehkamını tənqid edələr, ondan ötrü xəbər verməyibdir ki, bir para Allahsız yazıçılar Qurani və kitabı məsxərəyə qoyalar, ondan ötrü xəbər veribdir ki, bu ehkam nə qədər dünya durubdur, o qədər də daim durub dəyişilməsin, necə ki, xüdəvəndi-ələm cəllə-cəlaləhu genə öz mübarək kitabının əhzab surəsində xəbər veribdir ki, mənəm ehkamım dünya durduqca baqıdırlər, baqi əbədidirlər, necə ki, haman əyyəi-mübarəkənin mənəsi həmin məzmunu mütabiq gəlir: “Və limən təcidə lisünnətəllahi təbdilən” ya Məhəmməd Allah təalanın hökmü və iradəsi cəmi əzmindən ötrüdür ki, təğyir və təbdil oluna bilməz və olunmuya da gərək.

Vaveyla va şəriətə! Gör yer üzünü zülmət nə dərəcədə bürüyübdür ki, gör insanlar necə qatıldirlər ki, bu beş günlük dünyanı qənimət bilməkdən, onunla lazımınca istifadə etməkdən, xüdəvəndi-ələm bizə təyin qıldığı sövm və səlatı əda etməkdən, gör bu bədbaxtın qızları nə məşqə düşüblər! Pəs sən ki, gözəl oğatını sərf edəcəksən bu kənddən o kəndə, bu şəhərdən o şəhərə qurultaylara çapmağa sən ki, gözəl saatlarını həsr edəcəksən nitqlər söyləməyə, sən ki, qiymətli fürsəti fətə verib uzun-uzadı mübarizələrdə bulunacaqsan, pəs onda on yeddi rükət yomiyə namazını kim qılacaq? Pəs rəmzanəl-mübarək ayının min rükət nafilə namazını kim qılacaq, pəs bistyekküm, nüzdəhhum bistseyyum gecələrinin altı yüz otuz altı rükət namazını bir gecədə kim qılıb qurtaracaq, pəs şair min-min rükət sünnəti namazları kim qılıb qurtaracaq?

Əfsus, genə əfsus?

Dünən bir dünyagörmüş adamdan bu işləri məsələ elədim.

Dedim: – And verirəm səni o Allaha ki, hətta bir para firqəvilər də onun varlığına etiqad edirlər, bir məni başa sal görüm, bu nə qiyamətdir? Və bu kəndli qadınları nə səbəbə məscidi və mənbəri buraxıb bu məşqlərə düşüblər?

Dünya görmüş adam sağ əlini qoydu sol çiyinimə və bir dərin ah çəkib dedi:

– Əzizim, əgər mənim sözümə qailligin olacaqsa – deyim.

Dedim: –De.

Dünyagörmüş adam mənə belə dedi: – Əbəsdir.

Soruşdum: – Nə əbəsdir?

Dedi: – Sənin tələşin.

Dedim: – Bir azca açıq söylə.

Dünyagörmüş adam (özü də iman əhlinə oxşuyurdu) genə bir dərin ah çəkib dedi:

– Sən ki, xahiş edirsən mən bir az açıq söylüyüm, mən, bir az yox, lap da açıq söyliyəcəyəm, ancaq mənim açıq sözüüm tək iki kəlmədən ibarətdir.

O iki kəlmə – Oktyabr inqilabıdır.

UCUZLUQ

Naxçıvan şəhərindən bir nəfər yetim oğlan gəldi mənim yanıma və məndən iltimas elədi ki, Bakının flən texnikum məktəbinin müdiri flən... dan iltimas edim ki, onu yetim olmaq cəhətindən texnikum məktəbinə götürsün.

Yetim çox xoşuma gəldi: on beş yaşında həmin oğlan dilənib dolanmaqla Naxçıvanın darülmüəlliminini bitirmişdi.

Sabahısı geyinib getdim texnikuma və müdir flanı orada dəftərxanada tapdım.

Girdim içəri. Xoş-beş... Və müdir flan ayağa durdu və bir əlini yox, iki əlini də mənə tərəf uzatdı.

Mən başladım ərz eləməyə ki, Naxçıvandan gələn yetimi, əlbəttə gərək məktəbə qəbul edəsən. Müdir mənə bu barədə bir cavab verməyib, spiçkanı alışırdı və papirosunu tüstüləyib soruşdu ki, mən bu yayı hansı yaylaqda idim. Mən cavab verdim ki, Barjom yaylağında idim. Müdir də öz tərəfindən mənə söylədi ki, o da mədən sularının “Dəmirsu” yaylağında idi ki, rusca “Jeleznovodsk” deyirdilər. Mən dedim:

– Çox əcəb.

Və çünki buradan bir qeyri yerə də gedəcəkdim, onunçun da yoldaşdan yetim barəsində bir nəticə almaq istədim.

Mənim bu sualımın cavabında da müdir yoldaş məndən Barjomun bahalıq və ucuzluğunu soruşdu. Mən dedim ki, Barjom bu il bahalıq idi. Mən bunu deyəndən sonra müdir yoldaş sağ əlindəki qələmi və sol əlindəki papirosu da qoydu mürəkkəb dəstgahının karandaşının üstünə və mənə dedi:

– Sənin canın üçün, bu il Jelevnovodskidə yemək şeyləri lap müftə idi: məsələn, nə ağlın kəsir, qoyun ətinə neçəyə alırdıq? Girvənkəsini iyirmi iki qəpiyə. Özü də necə ət? Qaraçay qoyununun əti adlandı; odun üstə qoyan kimi, çək ye. Elə lətifdir ki!..

Burada məndən də savayı çoxluca cavan bizi əhatə etmişdilər. Bunlar müdiri gözləyirdilər ki, bundan dərdlərinə bir dərman ala bilsinlər. Onların da dərdi bizimki kimi həmin texnikuma daxil olmaq idi.

Mən istədim duram ayağa. Müdir mənim hazırlaşmağımı gördüdə də, genə yetimin qəbulu barəsində bir söz danışmadı; ancaq Dəmirsu yaylağının ərzağının ucuzluğundan rəvayət etməkdə idi. O dedi ki:

– Ağ-appaq çörəyi nə qədər istəyirsən al. Girvənkəsi yeddi qəpiyə satırdılar. Südün vedrəsi elə gün olurdu ki, iki şahıya satılırdı. İnek yağı yarım manat idi. Yumurtanın biri dörd qəpik idi.

Naxçıvandan gələn yetim bir az kənarada, əlləri dalında, divara dayanmışdı və qulaq asırdı. Qeyri uşaqlardan müdirin söhbətinə qulaq asan da var idi, asmayan da vardı. Ancaq söz yox ki, bunların tək bir cə fikir-xəyalı texnikuma qəbul olacaqları, ya olmayacaqları məsələsi idi.

* * *

Mən ayağa qalxdım və müdir flandan bunu bilmək istədim ki, yetimin barəsində onun fikri nədir və iltimasımız müdir tərəfindən qəbul olunur, ya yox. Burada müdir də mənim kimi ayaq üstə qalxdı və xudahafiz əlini mənə uzatdı və genə yaylağın ucuzluğuna qayıtdı.

– Elə olurdu ki, gedirdik səyahətə və on-on beş adam xərc qoyurdıq. Haman gün xərcimiz iki-üç manatdan artıq olmurdu; adam başına yarım manat ancaq düşürdü. Bir gün gətiricidən on iki girvəngə, bir baş pendirə ancaq bir manat otuz qəpik verdim. Elə gün olurdu ki, ətraf kənddən gələn südü alan olmurdu. Sənin canın üçün dəxi geri aparmaq istəmirdilər, südü yerə calayırdılar.

Çöl qapıdan mən çıxanda müdir yoldaş məni daldan çağırırdı. Yazıq yetim sevindi ki, bəlkə müdir insafa gələ və texnikumdan da bir söz deyər; müdir genə belə dedi:

– Yumurtanı tək-tək alanda biri üç qəpik idi. On-on alanda, onu iyirmi beş qəpik idi. Amma sənin canın üçün, bir dəfə yüz yumurtaya məhz ikicə manat verdim.

Kor-peşman çıxdıq küçəyə. Sonra bilmədim ki, dəxi yetimim hara getdi və başına nə iş gəldi.

PROLETAR ŞAİRİ

Mənə dedilər ki, iki adam məni görmək istəyir: biri proletar şairi Təhsin Fevzidir, o birisi də Nuruxanın oğlu Şahverdixandır.

Çıxdım onların yanına. İki şəxs idi: biri olardı on səkkiz-iyirmi yaşında, çox səliqəli geyinmiş, başının telləri qız saçı kimi daranıb, alnına düzülmüş, qız kimi üzü tüksüz, təm-təzə frenc və kalifeli, beli incə, parıldayan uzunboğaz çəkməli bir centlmen idi. O birisi sadə və həqir geyimli, otuz ya bir qədər artıq sinli bir adam idi.

Bu ikincisini əlbəttə mən proletar şairi zənn edib, əvvəl qabaq onun yanına getdim, salam verdim və gəlməyinin səbəbini soruşdum.

Proletar şairi zənn etdiyim bu adam fağır-fağır ayaq üstə dura-dura və utana-utana mənə başladı öz dərdlərini nağıl eləməyə. Belə ki, onu Şura hökuməti öz kəndindən Şamaxıya köçürüb, orada həmişəlik yaşamağa məhkum edibdir.

Bu adam belə danışdıqca mənim xəyalıma gəlirdi ki, həmin bu proletar şairi yəqin ki, öz namünasib yazıları ilə yerli hökuməti narazı salıb və bu səbəbdən vətəmindən təbid olunmağına* özü bais olubdur. Onunçun da mən ondan soruşub bilmək istədim ki, onun hansı bir əsəri hökumətin ondan bu dərəcə narazılığına səbəb olubdur. Burada mən proletar şairi zənn etdiyim utancaq və fəqir qonağım genə oturmaq istəməyə-istəməyə və utana-utana cavab verdi ki, o, nə şairdir, nə yazıçıdır; ancaq yerli hökumət onu, – necə ki, bir xanzadəni və sabiqdə mülkədarı, – vətəmindən uzaqlaşdırmağa qərar çıxarıbdır.

Burada mən dayandım və kənarda oturan və bizim danışığımıza qulaq verən centlmenə diqqət edəndən sonra bir azca şübhələnməyə başladım və qonaqların ikisinə də birlikdə bu sualı verdim.

– Bağışlayınız, proletar şairi hansınızsınız?

---

* Uzaqlaşdırılmağına, çıxarılmağına

Cavab centlməndən gəldi:

– Bəndənizdir.

Həmin hekayə iki qismətdən ibarətdir: biri bu idi ki, mən indi nağıl elədim. O biri qisməti mənim həmin iki nəfər şəxslərlə qalan danışıqlarımızdan ibarətdir.

Mənim hekayəmin ən maraqlı hissəsi elə bu yerə kimi idi ki, ərz olundu.

Qalan söhbətlərimizin o qədər əhəmiyyəti yoxdur.

22 fevral 1929-cu il

İKİ QARDAŞ

Gürcüstan yaylaqlarının birindən avqust ayının ortalarında Tiflisə tərəf dəmir yol qatarı yola düşməyə hazırlaşdı. Günün batan zamanı idi. Qatar naziri üşürək atdı və maşın bərk bağırandan sonra astaca yola düşdü. Gedənlər, səkidə qalanlara, qatardan öpüş və salam göndəridilər; qalanlar da onlara dəsmal qalxızib yelləyirdilər.

Bu həmişə olan işdi; bununla işim yoxdur. Amma yadımdan çıxmayan əhvalat odur ki, həmin maşın yavaş-yavaş uzaqlaşanda, vaqonların birinin qapısının ağzında iki kişini öpüşən gördüm. Bunlar birbirini qucaqlayıb arvad kimi öpüşürdülər. Bir qədər öpüşəndən sonra içəri tərəfdəki kişi, çölə tərəf duran kişinin tək əlindən tuta-tuta, bunu çölə tərəf basdı ki, düşsün. O da cəld tullandı səkiyə və tullandıdan sonra qatar ilə bərabər qaçmağa üz qoydu. Və genə qalxdı haman vaqona və genə oradakı kişini qucaqladı və bunlar genə öpüşməyə başladılar. Qatarın hərəkəti bir az sürətləndi, amma vaqona tullanan oğlan oradakı kişini öpməkdən əl götürmürdü. Ən uzaq gedəndən sonra, pişik kimi özünü dalı-dalı tullayıb sıçradı düşdü yerə və hələ də qabağa tərəf vaqondakı yoldaşından ötrü qaçdı; ancaq axırda dayandı. Və dayanandan sonra genə gözü uzaqlaşan qatarda idi.

Camaatın içində bir neçə gürcü yoldaşlardan xəbər tutub bildim ki, bunlar iki qardaş imişlər. Biri bir az uzaq səfərə gedir, o biri qardaşını yola salır. Hələ gedən maşının qışqırığı çox uzaqdan gəlirdi. Amma yola salan qardaş elə durub qabağa baxmaqda idi.

Bir qardaş o biri qardaşı beləliklə yola salırdı.

Maşın gedəndən sonra vağzal birdən seyrəldi. Camaat birdən dağıldı hər öz evinə və işinə. Vağzalın qabağı bir az əvvəl burada duran

qatardan boşalandan sonra, Kür çayının kənarında cərgə ilə bitən uca ərər ağacları gəldi durdu gözümün qabağında. Havada bir az nəsim var idi və onunçün da bu ağacların başları gah sağa tərəf əyilirdi, gah sola tərəf.

Amma elə də olurdu: birinin başı sağa tərəf əyiləndə ortalığa bir ayrısı daxil olub o biri ağacı sol tərəfə əyirdi. Belə olanda, iki ağacın başları gah bir-birindən uzaqlaşırı, gah bir-birinə yavıqlaşırı.

O vədə mən burada bir qərib qoca kişini, belə xəyalat alırdı ki, bəlkə bu ərər ağacları da insanlar kimi hiss sahibidirlər. Bəlkə bunlar da indi burada bayaqki iki qardaş kimi öpüşürlər!..

Ağacların öpüşməyi ilə iki qardaşın öpüşməyi arasında bir böyük təfavüt var. Təfavüt budur ki, buradakı ərərləri bir-birilə yavıqlaşdıran kənardan gələn yellərdir, amma qardaşları öpüşdürən qardaş məhəb-bətidir.

Burada mən qəmgin oldum.

Nə səbəbə qəmgin oldum, bunu daha söyləmək istəmirəm.

ŞƏHƏR VƏ KƏND

Bir ay bundan qabaq övrətim və uşaqlarımı da götürüb Ağdaşdan Bakıya köçmüşəm.

Bu bir ayın müddətində bizim evə qonşuluqda olan övrətlərdən bir neçəsi ayaq açıb, övrətimlə üns tutublar və dostlaşblar.

Bu xəbərdarlığı mən haman, evimizə övrətimin yanına gələn bir neçə qonşu övrətlərə edirəm.

Əhvalat belədir: övrətim Dilbər Ağdaşdan buraya gələndən sonra lap dəyişilib. Orada sadəcə dolanırdı və ev-əşik işlərinə, uşaqlara başı qarışıb, qeyri fikrə düşməzdi və camaatla və gəzib dolanmaqla heç işi olmazdı.

Dünən birdən-birə mənə belə dedi:

– Bu Bakı nə gözəl şəhər imiş. Dünən Ürbabə bacı ilə gedirdik Hacı İmamqulugilə. Nə gözəl dükanlar gördük. Və hamısından artıq mənim xoşuma gələn bəzək dükanıdı. Yaman şeylər orada satırlar.

Və başladı bir-bir sadalamağa: qızıl üzüklər, daş-qaşlar, qızıl saatlar, bilərziklər, sırğalar, gərdən-bəndlər, mərcanlar, zümrüdlər, mirvarilər, flan və flan.

Bizim Dilbərin savadı yoxdur, onunçun da bu xəbərdarlığı oxumayacaq. Və onun çarşovlu rəfiqələrinin də savadı yoxdur və onlar da bu xəbərdarlıqdan xəbərdar olmayacaqlar. Odur ki, mən üzümü tuturam bizim evə tərəddüd edən* övrətlərin savadlı ərələrinə və qardaşlarına və onlardan iltimas** edirəm ki, mənim iltimasımı özləri oxuyandan sonra onun məzmununu bizə gələn övrətlərə də yetirsinlər.

1. Əvvəla: mənim övrətimin rəfiqələrinə yetirsinlər ki, o kəslər ki, bizim evə ayaq basırlar və övrətim Dilbərlə dostluq qatırlar, onlar həmişə bizim evə xoş gəlir, səfa gətirirlər və mənim gözümün üstə yerləri var.

2. İkinci: bizim evə təşrif gətirən övrətlərdən iltimas edirəm həmişə övrətim Dilbərlə şəhəri gəzmək istəyəndə, qızıl bazara tərəf və cəvahirat satılan dükanlara tərəf mənim övrətimi aparmasınlar. Səbəb də budur ki, mən sabun zavodunda işləyirəm, ayda yetmiş iki manat məvacib alıram. Özümüz də altı baş külfətik. Qızıl və cəvahirat kooperativ mağazasından söhbət düşəndə övrətim Dilbəri inandır-sınlar ki, bu mağaza fəhlə-fühlə arvadları üçün yox, incinar və böyük qulluqda olan əşxasın arvadlarından ötrü açılıbdır.

Dünən övrətimi tramvaya mindirib, bir dostumun evinə qonaq aparırdım. Tramvayda dörd nəfər bəzəkli qadın gördük. Birinin döşündə qızıl zəncirli saat var idi, birinin döşündə sapa düzölmüş kəhrəba dənələri və birinin qulağından minalı qızıl sırgalar asılırdı; birinin barmaqlarının üstündə üzüklər parıldayırdı.

Mən çöndüm Dilbərə tərəf. Mənim Dilbərim bu dörd nəfər xanımların dördündən də gözəl idi.

Övrətim mənə tərəf dərdli-dərdli baxıb bircə bunu dedi:

– Yəqin bunlar hamısı incinar arvadlarıdır. – Dedim:

– Əlbət.

Bu gün övrətdən bixəbər ərizə verdim mənim Ağdaş qulluğumu özümə qaytarsınlar.

Səbəb?

Orada, doğrudur, qızdırma var, amma qızıl dükanları yoxdur. Qızdırmadan bədənim narahat olur, amma qızıl dükanlarından ruhum rahatlıqsız olur. Qoy bədənim narahat olsun, amma qəlbim inciməsin.

---

* Gəlib-gedən

** Xahiş

İKİ ALMA

Axşam vaxtları gəzməyə çıxanda, hərdən bir balaca oğlumu da yarıncıca aparıram. Bu dəfə də apardım.

Və haman balaca oğlum ilə gəzməyə gedəndə, hərdən bir ittifaq düşür ki, ona yeməli şey də alıram ki, məndən razı qalsın. Bu dəfə də balaca oğlum dükanlarda düzülmüş nazü-neməti görəndə məndən yeməli bir şey istədi. Mən o əqidədə deyiləm ki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır və lakin bunu da demirəm ki, heç bir vaxt almaq lazım deyil. Ancaq bu dəfə heç bir zad almaq istəmirəm; o səbəbə ki, cibimdə çox pulum yox idi. Və bir də istəmədim ki, uşağım hər dəfə bazara çıxanda dadamal öyrənsin.

* * *

Bir qədər dolandıq, sonra yolumuz dərya kənarına düşdü. Amma oğlumu da bidamağ görürdüm. Çün təbiyə öz qaydasınca, uşağın öz təbiəti – bu da öz qaydasınca. Və onunçun da çox da inad etməmək bəbətindən dərya kənarında tabağa düzülmüş meyvələrdən iki şahıya iki dənə yaxşı qırmızı alma aldım və ikisini də verdim oğluma. Hərçənd oğlum almaları məndən aldı, amma gördüm ki, könülsüz aldı. Mən ondan bidamağlığının səbəbini soruşmadım; çünki səbəbi aşkar idi. Bazarda bir az bundan qabaq o məndən iki şey istədi, heç birini almadım; bir Carco qovunu istədi – almadım, sonra da nemsə qənnadı dükəninin qabağından keçəndə şüşənin dalına düzülmüş rəngarəng konfet və şirniyyatdan istədi – almadım.

Oğlum o dərəcədə məndən narazı imiş ki, mən almaları ona verəndən sonra da genə bir söz danışmaq istəmədi və mən ona verdiyim suallara da çox meylsiz cavab verdi.

Dəxi onu belə qaşqabaqlı görəndə mən özüm də bidamağ oldum və Azərneft idarəsinin qabağında duran tramvay vaqonlarının birinə oğlumu qalxıxdım və özüm də mindim ki, gələk evimizə.

Vaqonda hələ bizim ikimizdən başqa heç kəs yox idi. Oğlum boyda bir yetim rus uşağı cır-cındır içində, üz-gözü qap qara, çirkli və iyrenc, gəldi durdu qabağımızda və məndən bir qəpik pul istədi.

Cibimdə ancaq bir abbası gümüş pul var idi. Mən uşağa bir söz demədim ki, keçib getsin. Bir neçə minik arvad və kişi vaqona girdilər

və sağımızda–solumuzda yer tutdular. Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə və dilənçiyə pul vermək lazımdı, ya lazım deyilmi məsələsi məni başladı məşğul etməyə; hər kəs nə deyir desin, ancaq dilənçi uşağa heç bir şey verməmək mənim xoşuma gəlmədi. Buradan ona işarə etmirəm ki, mən heç bir dilənçiyə yox demərəm; çünki ola bilər ki, bir para filosofların dilənçiyə pul vermək, onu bədbəxt etmək sifəti bəlkə mənə də sirayət edibdir. Ancaq sözün həqiqəti budur ki, bu? güncü dilənçi uşağa bir qəpik verməməyim məni burada xarab etdi; o səbəbə xarab etdi ki, haman dilənçi uşaq yaşda mənim atalı və analı oğlum, əyni-başı təzə, qarnı tox, bu saat burada mənim sağ tərəfimdə məndən incimiş oturmuşdu ki, niyə mən ona konfet almadım, ancaq iki alma aldım.

Vaqonumuz hərəkət edib gedəndə akoskanın şüşəsinin dalından gördüm ki, haman dilənçi uşaq yerdə durub, bir qırmızı almanı ağzına basıb gəmirtləyir. Qabaqca bir şey duymadım; amma haman dəqiqə yanımdakı oğlumun almaları yadıma düşdü və çöndüm uşağa tərəf. Oğlum gülə-gülə mənə yavaşca bunu dedi:

– Dədə, almanın birini verdim dilənçi uşağa.

Bir dənə qırmızı alma öz-özlüyündə bir şey deyil; onun qiyməti iki qəpikdir və yeyib qurtarandan sonra heç bir şeydir. Amma mənəvi işlərdə bir almanın dəyəri ola bilər çox böyük olsun. O qədər yüngüllük və könül xoşluğu ki, burada iki qəpiklik almadan mənə gəlib çatdı, nəhayət dərəcədə idi.

Filosofiya aləminə gəldikdə, qeyriləri dilənçiyə küçədə ianə verməyi nə cür başa düşürlər düşsünlər və insaniyyət mütəxəssisləri bu məsələni nə tövr həll edirlər etsinlər, ancaq mənim bir balaca oğlum iki almasının birisini bir yetim uşağa verdi.

Və ola bilər ki, oğlum da yekələndən sonra, bir para alimlərin “küçədə dilənçiyə ianə verməyiniz” nəsihətini eşidəndən sonra, onları küçədə görəndə mənim kimi üz çöndərəcəkdir. Ancaq hələ ki, indi oğlum bu işləri başa düşmür və onunçun da iki almanın birini yetim uşağa verir.

SARI

Bir neçə il bundan qabaq Şuşa şəhərində olurdum. Bir gün bir bələdçi götürüb getdim hamama.

Şəhərin Ermənistan məhəlləsində səliqəli nömrəli hamam idi. Hamamı bina edən də və icarəyə götürən də erməni idi, amma cama-darları və kisəçiləri müsəlman idi.

* * *

Nömrə bileti aldım və girdim nömrəyə və xahiş elədim ki, on beş dəqiqədən sonra mənim yanıma bir nəfər kisəçi göndərsinlər.

Qabaqkı qaranlıq evdə soyundum, girdim içəri. İki krandan su şırıltı ilə tökülürdü hovuzə; birindən isti su, o birindən soyuq su gəlirdi. Küncdə bir taxt qoyulmuşdu. Taxtın üstündə iki dənə su vedrəsi var idi. Hamam xeyli isti idi.

Bir neçə dəqiqə isti suda qaldım və vaxtında da kisəçi özünü yetirdi. Əlbəttə ki, kisəni və sabun torbasını atdı taxtın üstə, su vedrələ-rinin hərəsini aldı bir əlinə, hovuzdan doldurdu, tökdü taxtın üstə və üzünü çöndərdi mənə tərəf. Mən başa düşdüm ki, gərək gedəm orada uzanam. Və elə də elədim. Bu kişi otuz-otuz beş yaşında qaraşın al-çaqca bir adam idi. Belə məlum olur ki, bu adam hamama girəndə mənim nə millət olduğumu bilmədi; onunçun da salam vermədi. Amma özü müsəlmana oxşayırdı və həqiqətdə də müsəlman imiş.

Bu başladı mənim canımı ovmağa, sonra da kisələməyə. İnsanın canı rahatlanmağa başlayanda, həmişə adam bir kəs ilə söhbət eləmə-yə mayil olur; amma birdən-birə bilmədim bu kişi ilə nə danışım; bu da bir söz deməyib öz işinə məşğul idi. Bizim hər ikimizin əvəzindən danışan kranlardan tökülən su idi ki, hamamın ağ geclə malalanmış divarlarına və səqfinə elə bir səs salmışdı ki, özgə bir danışığa macal vermək istəmir.

Bədənimi kisələyib üstümə bir neçə dəfə isti su tökəndən sonra bu kişi başladı başımı sabunlamağa və sabun torbasını püfləyə-püfləyə mənim üstümə o qədər sabun köpüyü çaladı ki, bu dəqiqə hamamda məni axtaran olsaydı, yəqin ki, tapa bilməzdi.

Kişi yumuşaq əlləri ilə sabunlu canımı sığallamaqda idi ki, mən bundan soruşdum:

– Adın nədi? – Kişi mənə cavab verdi:

– Sarı.

Mən dinmədim, amma bu adı nədənsə gözləməzdim. Doğrudur, demək olmaz ki, müsəlmanda Sarı ad ola bilməz; amma söz buradadır ki, Sarı erməni adı da ola bilərdi. Amma çünki hamam camadarlarını və qulluqçularını müsəlman görmüşdüm, özləri də hamısı iranlıdırlar, onun üçün də gözləyə bilərdim ki, mənə indi qulluq edən hələ bəlkə kəblayı və məşədi də ola.

Belə fikirləri eləyəndən sonra bir də soruşdum:

– Pəs əsil adın nədi? – Kişi yenə qısaca cavab verdi: “Sarı” və su vedrəsini yenə apardı doldurdu, gətirdi tökdü üstümə və öz işinə məşğul oldu.

Mən yenə üzümü kişiyə tutub dedim:

– Qardaş, bəlkə sən zarafat eləyirsən, mən axı Sarı ad eşitməmişəm.

Kişi bu dəfə yenə qəti cavab verdi ki, “Sarı”dı.

Mən yenə dinmədim. Kişi başladı əllərimi yumağa: sağ əlimi yudu, sol əlimi yudu və getdi yenə su gətirdi. Mən gözüyumulu çanaqdakı sudan ovcumla götürüb, gözlərimin sabununu təmizcə yudum və gözlərimi açdım, başladım diqqətlə kişiyə baxmağa. Xeyr, müsəlman olmağına, yəqin ki, müsəlmandı; amma iranlı ya qeyri iranlı olduğuna şübhəli qaldım.

Kişi sabunlu canıma yumşaq sabun torbasını kisə əvəzinə bir qə-dər də sürtüb və üstümə bir neçə qab isti su calayıb, öz vəzifəsini qurtardı, getdi kranların ikisini də burdu, suyu kəsdi, çünki hovuzdan daşırdı. Və əl ilə işarə elədi ki, durum girim hovuz. Çünki kranlardan gələn suyun səsi kəsildi, hamamda elə bir sükunət vaqə oldu ki, qulaqlarım başladı cingildəməyə. Mən qalxdım, oturdum taxtın üstə və üzümü tutdum kisəciyə:

– Qardaş, mən hovuzda girməyəcəyəm. Səndən mən yerdən-göyə kimi razı oldum. Amma and verirəm səni Həzrət Abbasa, bir məni başa sal görüm sənənin adın nədi?

Kişi mənə belə cavab verdi:

– Nökərin Məşədi Əhməd. – Dedim:

– Necə Məşədi Əhməd? Pəs sən deyirdin Sarı?

– Xeyr, ağa, adım Məşədi Əhməddi, özüm də saraylıyam. Mən elə bildim sən sabun soruşursan. Mən elə bildim, sənənin xəyalına gəlir ki, bu torbanın içindəki ucuz paltar sabunudu. Xeyr, ağa, əsl sarı sabundu,

bir abbasılıq sabundu. Yoxsa siz tək ağaların canına mən ucuz sabun vurmaram. Arxayın ol, Allah səni salamat eləsin.

Bu sözləri deyə-deyə Məşədi Əhməd vedrələrin ikisini də doldurdu, gətirdi caladı üstümə, çıxdı qabaqkı evdən ağ qətifə gətirdi, tutdu qabağıma.

Çıxdım. Qurulandım. Geyindim. Məşədi Əhmədə zəhmət haqqı verdim və hamamdan çıxdım. Ondan sonra dəxi o hamama yolum düşmədi.

ZƏLZƏLƏ

Zəlzələdən indi düz on yeddi il keçir və hərçənd o vaxtın əhvalatı yadımdan çıxıbdır, ancaq həmişə zəlzələ söhbəti düşəndə, bir yetim uşağın faciəsi hər bir təfəsilatı ilə ayın-şayın gəlib durur gözümün qabağında və yazı yazdığım yerdə qələmi, yainki çörək yediyim yerdə tikəmi gərək qoyam yerə və huş-guşumu verəm keçmiş günlərə və çox bir dəqiqələri qara xülyalara qərq olam.

Zəlzələdən dağılan Badamlı qəsəbəsi idi. Doğrudur, Badamlı ilə bizim fasiləmiz uzaq idi, amma orada üz verən müsibət o dərəcə ağır idi ki, mən və bir nəfər də yoldaşım araba qoşdurduq və Sarvanlar məşəsindən keçdik, kəsə yol ilə axşam vaxtı yetişdik Badamlıya. Orada müəllim Mirzə Əliquludan savayı bir kəsi tanıyırdıq və arabanı qəsəbənin içinə sürüb Mirzə Əliqulunu soraqlaşdıq. Məlum oldu ki, məktəb binasının bir tərəfi zəlzələdən uçub və Mirzə Əliqulu oradan özgə yerə köçübdür.

Axşam yavıqlaşdı. Bəzi uçmuş evlərdən ağlaşma səsi gəlirdi, bir neçə yerdə əli belli və kürəkli kişilər uçuq damların daşını və torpağını sökməkdə idilər. Bunların bəzisi ağlaya-ağlaya daşların altında oğul-uşaqlarını axtarırdılar.

Biz tamamən donduq və bilmədik nə eləyək. Hava qaranlıqlayırdı. Dedilər ki, müəllim Mirzə Əliqulu övrətini və iki uşağını götürüb, Bahadır yüzbaşının evinə köçübdür.

Arabanı sürdük o tərəfə. Yüzbaşının evində nə Mirzə Əliqulunu tapdıq, nə Bahadır yüzbaşının özünü. Bir-iki balaca uşaq küçə qarısının ağzında durub ağlaşırdılar. Arabaçı küçənin ortasında atları açdı, bağladı arabanın dalına və qabaqlarına saman tökdü. Biz bilmədik nə eləyək. Və müəllimin harada olduğunu bir kəs bizə deyə bilmədi. Bir-

iki kəndli gəldi yanımıza və bizim kim olduğumuzu və haradan gəldiyimizi soruşdu; biz də özümüzü nişan verdik.

Bahadır yüzbaşının məhəlləsində iki ev uçmuşdu. Birinin divarının kərpicləri ağrıyıb tökülmüşdü biz durduğumuz yerə tərəf. Haman həyəət tərəf getdik və gördük ki, müəllim Mirzə Əliqulu da buradadır. Həyətin bir tərəfində bir dəstə övrət yığıncağı var idi; məlum oldu ki, burada iki adam şikəst olubdur.

Müəllim Mirzə Əliqulu bizə dedi ki, zəlzələnin zərəri nəhayətdir: xah can tələfati, xah mal zərəri. Bahadır yüzbaşı bir-iki ağsaqqal ilə birlikdə və yüzbaşının yasavulları küçələri dolaşırdılar və zərərdidləri yoxlamaqda idilər. Camaatın əhvalı xeyli pərişan idi. Küçə uzunlu adamlar hey o yana qaçırdı, hey bu yana qaçırdı; çoxlarını da ağlayan görürdük.

* * *

Mirzə Əliqulu bizi apardı Bahadır yüzbaşının evinə. Mən, yoldaşım Teymur Mirzə və müəllim Mirzə Əliqulu bir qaranlıq çovustana daxil olduq. Zəlzələnin qorxusundan yüzbaşının otaqlarına girib çıxan yox idi. Və bizi də ehtiyat babətindən otağa aparmadılar. Bizim dalımızca Bahadır yüzbaşının balaca oğlu gətirdi ortalığa bir balaca lampa qoydu. Biz oturduq yerə, təzə döşənmiş təzə gəbələrin üstündə. Lampa gətirən uşaq getdi və qayıdıb əlində bir süfrə gətirdi açdı yerə və onun dalınca bir kəndli oğlan əlində qatıq-çörək gətirib qoydu ortalığa. Uşaqda və oğlanda çəkilib ədəblə durdular kənarda. Mən nə acılığımı bilmirdim, nə susuzluğumu. Yoldaşlarımdan çörəyə əl uzadan olmadı. Bir dəfə müəllim Mirzə Əliqulu bizə təklif elədi ki, yoldan gəlmişik, bir tikə çörək götürək. Mən və Teymur Mirzə dinmədik.

Bir az keçəndən sonra qatıq gətirən oğlan bir yekə qaynar samavar gətirdi qoydu qapının yanında, quru yerə. Samavar elə şiddətlə qaynayırdı ki, guya buğ maşını kimi bu saat hərəkət edəcək. Stəkan-nəlbəki gələndən sonra Bahadır yüzbaşının balaca oğlu öz əli ilə başladı bizə çay tökməyə. Hərəmiz bir stəkan çay içəndən sonra bir qədər hala gəldik; hətta yoldaşım Teymur Mirzə yazdığı əşarından bir neçəsini bizə oxudu. Mirzə Əliqulu müəllim o şeirləri çox bəyəndi və hətta bir neçəsini aldı ki, məktəbində şagirdlərə öyrətsin. Teymur Mirzənin xahişinə görə Mirzə Əliqulu da öz mənzum əsərlərindən bir neçəsini oxudu və növbət mənə də gəldi və mənim hekayələrimin də bir neçə-

sinin adını çəkдилər. Axırda mən onların şairlik təbini təsdiq etdim, onlar da məni hekayə yazmaqda mahir qələmə verdilər.

Demək, beləliklə hər üçümüz əvəzə bədəl olduq. Bir-iki stəkan çaydan sonra, çörəyə də əl uzatdıq və burada Bahadır yüzbaşı özü də gəldi və bizə “xoş gəlmisiniz” söylədi. Biz yüzbaşının iltifatlarına təşəkkür etdik, zəlzələ barəsində təəssüf büruzə verdik və zəlzələnin nəticəsindən əhvalpürsan olduq və bunu əlavə etdik ki, bu bədbəxtliyin müqabilində əlimizdən gələn köməklili müzaiqə etməyəcəyik. Bahadır yüzbaşı dedi ki, burada indi bizim üçün bir kömək etmək yeri qalmır; çünki indi camaat dam-daşın altında qalan adamları və heyvanları söküb çıxartmağa məşğuldur. Bu da ki, əli belli və kürəkli fəhlə-fühlə işidir. Mən Bahadır yüzbaşının bu sözünə cavab tapa bilmədim; yoldaşlarım da dinmədilər.

Bu heyndə oturduğum yerdə az qaldı ki, başım gicəllənsin; bilmədim hansı tərəfdən elə bir xırıltı səsi gəldi ki, mən az qaldım bihuş olam. Yanımızdakı Bahadır yüzbaşı qaçdı çölə. Məlum oldu ki, yenə zəlzələ oldu və genə dam-daş uçmağa başladı.

Həyətdə qışqırıq qopdu; amma qaranlıqda bir şey görsənmirdi. Dedilər ki, Bahadır yüzbaşının anbarının divarı uçub və altında adam qalıb. Bir-iki əli çıraqlının dalyca biz də o tərəfə getdik və gördüm ki, üç nəfər kəndli uçmuş divarın daşlarını və torpaqlarını sökürlər.

Bu adamların ancaq birini tanıdım. Bu haman bizə samavar gətirən oğlan idi ki, Bahadır yüzbaşının rəncbəridir. Adamlar çox tələsik işləməkdə idilər; çünki Bahadır yüzbaşının çörək bişirəni Pəri arvad körpə uşağı ilə həmin uçuğun altında qalmışdılar.

Biz üçümüz də ortalığa yeridik və istədik daşlardan-kəsəklərdən bəqədri-imkan* götürüb tullayaq kənara: çünki daha dayanmaq mümkün deyildi. Daşların altının qaranlıq dəşiklərindən arvad səsi gəlirdi:

– Ay aman! Öldüm!..

* * *

Boynuma alıram ki, burada mən özümü lap gücsüz və zəif gördüm və hər halda dam-daş altında qalan insanları söküb çıxartmaq işində özümü mat və məəttəl hiss etdim; belə ki, daşların birini kənara atandan sonra, ikincisinə dəxi gücüm çatmadı və xah ruhumu, xah

---

* Mümkün qədər

bədənimi elə bir yorğun gördüm ki, axşamın sərinliyinə baxmayaraq, tərləməyə başladım.

Yoldaşım Teymur Mirzə də deyəsən mənim günümdə idi. Amma müəllim Mirzə Əliqulu nisbətən bir qədər “vec” verdi, çünki biz ikimiz mat-mat baxanda o hələ işləməkdə idi. Ancaq Bahadır yüzbaşı üçümüzü də bu zəhmətdən qurtardı və “üstünüzü toz-torpağa batırmanın” deyə-deyə yüzbaşı bizi göndərdi çovustana və mən boynuma alıram ki, nə qəlbən və nə zahirdə ona bu barədə etiraz etmədim; yoldaşlarım da habelə.

Bizdən sonra kəndlilər Pəri arvadı və uşağını xarabadan çıxartmışdılar. Ancaq biçarə arvadın sağ qılçası dizdən yuxarı xınc-xınc olmuşdu.

Haman saat qəsəbənin yerli həkimi dəllək Əbdürrəhimi çağırtdılar. Arvadın qılçasını nə tövr bacarırdı, – arvadların əli ilə bağladı.

* * *

Çovustanda bizə yer saldılar. Qorxa-qorxa girdim yerə və “pənah Allaha” deyib gözlərimi yumdum.

Pəri arvadın uşağı bütün gecəni ağladı və bütün gecə mən onun ağlamağına qulaq verdim. Əhvalım elə pozğun idi ki, yuxu-zad məndən çox uzaq idi. Bir az huşlandım və gördüm ki, mən bir balaca uşağam və şəhərimizin qəbiristanında ölü dəfn eləyirlər. Axundumuz Hacı Molla İsmayıl meyit namazı qılır. Bir qədər axundun avazına qulaq verəndən sonra yavaş-yavaş yuxudan ayılmağa başladım və uşağın ağlamağı ilə azan səsi eşitdim. Ağlayan uşaq haman şikəst arvadın uşağı idi. Badamlı qəsəbəsinin müəzzini də çox həzin səslə oxuyurdu: həyyə ələlfələh, həyyə ələxeyrül əməl...

Ancaq burada bircə şeyə təəccüb elədim: o şiddətlə ki, uşaq ağlayırdı, bir yandan, bir kəsdən buna sakitedici bir cavab yox idi; guya uşağın nə anası var, nə qeyri bir kəs.

Hava başlayırdı işıqlanmağa. Durdum ayağa və tək bircə pilləni yendim həyəətə. Uzaqda divarın dibində bir boz it yatmışdı. Uşaq hey ağlamaqda idi. O tərəfə üz qoydum yavaş-yavaş getməyə. Küçədə bir-iki kişi səsi gəlirdi. Yavıqlaşdım və bildim ki, ağlayan uşaq həyətin sağ tərəfində bir daxmadadır. Bir az da yavıq gəldim və elə bil hal gözümə sataşdı ki, burada dik atıldım. Bir övrət xeylağı başıaçıq,

hövlək oradan qaçdı həyəət. Bu övrətın ağızından mən ancaq bunu eşitdim:

– Vay, yazıq uşaq!

Özümü saxlaşdırmadım və başımı uzatdım damxananın içinə və burada bir belə dəhşətli və nifrətli şey gördüm: bir balaca uşaq bir övrətın döşlərini ağlaya–ağlaya söküşdürür, övrət də gözlərini göyə tərəf dikib baxmaqdadır. Haman dəqiqə duydum ki, övrət cansızdır.

Oradaca qayıtdım çovustana; ancaq elə sürətlə qayıtdım ki, bilse idim baxan yoxdur, uşaq kimi qaçardım.

O vaxtdan on yeddi il keçir və həmişə gecə vaxtı bir uşaq ağlamağını eşidəndə Badamlı zəlzələsi yadıma düşür. Və həmişə bir yanda zəlzələ söhbəti qulağıma çatanda öz–özümə deyirəm: “Ax, yazıq uşaqlar!”.

QOŞA BALINC

Avqust ayının iyirmi üçündə mənə məlum oldu ki, Zaqatala ünəs darülmüəllimatında* imtahanlar tezliklə başlanacaqdır. Bunu eşitcək qızımı götürdüm və avqustun iyirmi dördündə sübh tezdən özümü yetirdim Yevlax stasionuna. Burada qızımla bərabər və bir neçə qeyri miniklərlə mindik avtomobilə və saat on birdə yetişdik Nuxaya. Burada karvansarada bir saata qədər təxir elədik və günorta zamanları haman avtomobillə yola düşdük və saat 3–də yetişdik Zaqatalaya.

Xəyalım mehmanxanada qalmaq idi, səbəb budur ki, burada bir nəfər də tanış xəyalıma gəlmirdi. Olsa idi də, genə mehmanxanayı qoyub bir kəsə zəhmət verməyəcəkdım. Onunçun da avtomobildən şeylərimi məndən izinsiz dalına alan hambala heç bir söz demədim və qızla bərabər hambalın dalına düşüb başladıq getməyə. Bir az gedəndən sonra genə ehtiyat üçün soruşdum:

– Bizi hara aparırsan?

Hambal dedi ki, bizi mehmanxanaya aparır. Dinmədim. Kölgəli gen küçə ilə bir qədər gedəndən sonra hambal girdi birinci mehmanxananın dalanına. Burada boş mənzil olmadı.

Hambal üz tutdu genə qabağa getməyə və haman küçədə bir qeyri mehmanxanadan mənzil soruşdu və cavab aldı ki, burada da təmirat gedir.

---

* Qadınlar üçün orta pedaqoji məktəb

Bunu da görəndən sonra hambal bir qədər fikir elədi. Alnının tərini dəsmaı ilə siləndən sonra şeylərimizi aldı əlinə və çöndü sol tərəfdə bir küçəyə və yavıq evlərin birinin həyətinə girdi və çöndü bizə və dedi:

– Gəlin.

Biz də girdik həyətə. Hambal dalana daxil oldu, girdi bir otağa və qapıdan başını dala çöndərib bizə dedi:

– Buyurun, buyurun.

Biz də girdik. Amma bura dəxi mehmanxanaya oxşamırdı. Bura arvadlı-uşaqı xüsusi evə oxşayırdı. Erməni uşağına oxşayan on iki – on dörd yaşında bir oğlan haman evdən çıxdı və bizə dedi:

– Buyurun.

Bu uşaq erməni uşağı imiş və ev də erməni evi imiş; ailə də erməni ailəsi idi.

Bizi qabaq otaqdan keçirdilər və ikinci otağa apardılar. Burada üç dənə krovat qoyulmuşdu və hərəsinin üstündə səliqəli yatacaq salınmışdı. Hərəsinin üstündə təmiz nazbalış, təmiz yay yorğanı. Ortaıqda yekə stol qoyulmuşdu. Stol məxmər örtüklə örtülmüşdü, üstündə səliqəli yazı şeyləri var idi. İki şüşəli mürəkkəb qabı, qələmlər, şamdanlar, səliqəli gül qabları, şüşə bardaq... Stolun kənarında krovatların yanında kifayət qədər incə sandalyalar düzölmüşdü. Küncdə, divardan üz yuyan asılı idi, yanında sabunu və üz dəsmaı.

Hambal şeyləri yerə qoydu və üzünü mənə tutub dedi:

– Çox yaxşı. Burdan yaxşı yer yoxdur.

Bu ona işarə idi ki, mən onun zəhmət haqqını çıxardım verim. Əlbəttə belədir. Və lakin mən bilmədim nə eliyim? Bura mehmanxanaya oxşamırdı və doğrudan da mehmanxana deyildi; onunçun da hambalı yola salmaqdan qabaq mən bu məsələni özüm üçün gərək həll edə idim ki, arxayın ola idim.

Söylədiyim oğlan uşağından savayı burada iki övrət xeylağı da var idi. Bunların biri xeyli qoca idi; beli iki bükölmüşdü, özü də kənarında öz-özünə qurtdanırdı. Amma biri ona nisbətən cavan idi; bunun qırx beş, bəlkə də bir az artıq yaşı vardı.

Mən əlimi uzatdım cibimə, pul qabını çıxartdım ki, hambal mənə haqq-hesaba ağır hesab etməsin; amma bunu da bərayı-ehtiyat lazım bildim ondan soruşam ki, bura haradır, məgər bura mehmanxanadır?

Mənim bu sualıma iki, bəlkə üç tərəfdən haman saat “bəli, bəli” eşitdim. “Bəli-bəli” deyənlərin biri hambal idi, biri oğlan idi, biri də qırx beş-əlli yaşlı olan erməni arvadı idi.

Məlum oldu ki, bu ev Petrosyan fəmilli bir erməninin evidir. Evin kişisi bir neçə il bundan qabaq ölmüşmüş. Ailəsi də kasıb düşüb, iki otağın qabaqkısında özləri sığışır, ikincisini səliqəyə salıb kirayə verirlər. Ay ilə, il ilə qalanlara ayı iyirmi manata verirlər, amma iki-üç gün qalıb gedənə hər gecə-gündüzünü bir manata verirlər; istər iki adam olsun, istər üç adam olsun, istər bir adam olsun. Hər samavara da iyirmi beş qəpik alırlar; çünki Zaqatalada kömür bir az bahadır. Evi süpürüb yığışdırmaq da ev sahibinin borcudur.

Mən batinən çox məmnun qaldım və həтта hambala haqqından savayı bir abbası da artıq verdim. Bu da dua edə-edə getdi. Razi olmağımıza səbəb bu idi ki, əlbəttə mənzilin və sahib-mənzilin zahiri səliqəsi batinə də müvafiq gəlsə, çox gözəl. Bir surətdə ki, mən qızımı darülmüəllimata daxil edən kimi Zaqatalada bir gün də artıq qalan deyiləm və mənzilin qiyməti də ki, ibarət ola gecəsi bir manatdan, – bu o qədər az puldur ki, burada bir artıq danışıq ola bilməz.

* * *

Mən şeyləri açdım, sabun və dəsmallarımızı çıxartdım. Mən də və qızım da əl-üzümüzü yuduq, toz-torpağımızı təmizlədik. Və bu heyndə stolun üstünə bir padnosda iki stəkan səliqəli çay qoyuldu. Çayı gətirən haman oğlan idi. Adını mən soruşdum, dedi adım Ohandır. Oturduq çay içməyə və evin sahibi övrət bir əlində mürəbbə, bir əlində lumu parçaları, gətirdi qoyağımıza.

Bu övrət haman Ohan oğlanın anası, yəni evin sahibəsi imiş. Bu qədər var ki, ev sahibinin bizə bu qədər mehribançılığı məni bir qədər rahatsız eləməyə başladı. Səbəb budur ki, mən xəyalıma gətirə bilmirdim ki, onun bu iltifatının əvəzini mən nə ilə və nə surətdə çıxı biləcəyəm. Və eyni zamanda xəyalıma gətirə bilmirdim ki, bizə bu qədər xidmət etməkdə övrət məhz mehman dostluq şəraitini əmələ gətirmək istəyir, ya bu artıq zəhmət məsarifin əvəzini məndən bir neçə qat artıq gözləyir. Övrətin bizə rəğbəti o yerə çatdı ki, gəldi qızımın yanına, onun üzündən öpdü, oturdu yanında və başladı onun stəkanına qənd və lumu salmağa və qabağına mürəbbə qoymağa.

İki stəkan çay içdim, durdum ayağa. Xəyalım darülmüəllimatın yanında idi. Oradan bəxabər olmaq istəyirdim ki, imtahanlardan bir əhval biləm. Çün mən Zaqatala şəhərini birinci dəfə gördüyüm idi, onunçun da könlümdən keçirdi ki, Ohan oğlan mənə bələdçi ola. Bu fikrimi mən açan kimi qoçaq uşaq da və anası da çox xoşhal oldular ki, oğlan da mənə çıxsin şəhərə və mənə bələdçi olsun.

* * *

Çıxdıq, getdik həməən darülmüəllimatı tapdıq və məlum oldu ki, mən qızı bir az tez gətirmişəm; çünki imtahanlara hələ bir neçə gün var. Amma zəmani ki, mən Bakıda vacib işlərimi yarımçıq qoyub getmişdim və Zaqatalada çox qala bilməzdim, darülmüəllimat müdirəsi razı oldu ki, mən qızımı qoyum müvəqqəti surətdə darülmüəllimatda, orada yaşayan qızlarla bir yerdə qalsın, ta imtahan verənədək. Və əgər işdi əhyana, qızım imtahan verə bilməsə, yəni darülmüəllimata daxil olmağa gücü çatmasa, o vədə möhtərəmə müdirə əhd elədi ki, elə olsa, qızı bir il birinci dərəcəli məktəbin axırıncı sinfində saxlar və orada onu gələn il darülmüəllimata daxil olmağa hazır edər.

Demək, hər halda mən arxayınladım və qərar qoyduq ki, bu gecəni qızım qalsın mənim yanımda, sabahı günü o daxil olsun darülmüəllimata və mən çıxım gedim Bakıya.

* * *

Oradan çıxdıq və Ohanla bir-iki küçəni də dolandıq. Axşam oldu və Zaqatalanın orta, böyük və şənlikli küçəsi ilə gəzə-gəzə gəldik mənzilə.

Axşamdan bir-iki saat keçirdi. İçəri girib gördüm ki, qızım krovatların birinin üstündə uzanıbdır və məlum oldu ki, yuxulayıbdır. O şey ki, mənə qəribə görsəndi, o da bu idi ki, o biri krovatın üstündə səliqə ilə yorğan-döşək salınmışdı, amma bir balınc əvəzinə qoşa iki balınc qoyulmuşdu. Guya burada bir nəfər adam yox, iki adam bir yerdə yatacaq.

Mən bunu yersiz gördüm və getdim iki balıncın birini götürdüm qoydum kənara və qızımı oyatdım. Qız çətinliklə gözlərini açdı və həvəssiz durdu oturdu yatdığı krovatın üstündə. Mən haman ikinci balıncı qoydum qız yatan krovatın üstünə və getdim oturdum və başladım qəzet oxumağa.

Ohanın anası ağzında yaşmaq gülümsünə–gülümsünə mənə bir stəkan çay gətirdi və sonra getdi bir özgə balınc gətirdi, qoydu qızım uzandığı krovatın üstə və haman mən qızıma verdiyim balıncı götürdü və genə gətirdi qoydu saldığı səliqəli qoşa yatacağın üstünə və elə qoydu və balıncıları elə səy və səliqə ilə çırpıb tumarladı və elə səliqə ilə yerləşdirdi ki, mənə aşkar oldu ki, bu arvad bu yeri iki nəfər adam üçün sazlayır.

Qızım bir qədər baxandan sonra genə yan üstə düşdü və erməni arvadı getdi qıza da bir stəkan çay gətirdi və oturdu onun yanında və başladı qulağına nəsə pıçıldamağa.

Bir qədər keçəndən sonra qızımı genə şirin yuxuda gördüm. Çay da oradaca qalıb soyumaqda idi. Bir dəfə də yavıqlaşdım ki, qızı oyadım, dursun çaydan–çörəkdən yesin, sonra yerini açıb yatsın, qız genə gözlərini ovuşdura–ovuşdura durdu oturdu, genə gözlərini yumdu və eləcə paltarlı yıxıldı krovatın üstünə. Ohanın anası da gəldi istədi qızı oyada və şirin–şirin başladı qıza yalvarmağa ki, dursun çay içsin, çörək yesin. Amma qız o qədər yorulmuş imiş ki, şirin yuxunu yeyib–içməkdən vacib bildi.

Axşam saat doqquz tamam oldu və iki stəkan çayla bir qədər pendir–çörək yedim və başladım soyunub yatmaq fikrinə düşməyə; amma krovatın üstünə qoyulmuş iki balınc nədənsə mənə hərdənbir məşğul edirdi. Aya Ohanın anası mənim üçün hazırladığı krovatın üstə nə səbəbə bir balınc əvəzinə ikisini qoşa qoyubdur? Və bundan savayı da həmin yeri enli krovatın üstə salıbdır; yəni iki adamlıq krovatın üstə salıbdır.

Məni təəccübə gətirən bir də bu idi ki, arvad hərdənbir gəlirdi, haman yeri sıgallayırdı, balıncıları tumarlayırdı və genə bunları qoşa, bir-birinin yanına qoyub, bir az mənə tərəf gülümsünürdü, qıza tərəf gedib, onu genə oyatmaq istəyirdi.

Mən axırda arvada dedim ki, dəxi bizim yolumuzda onun zəhmətinə ehtiyac yoxdur və dəxi bizim qeydimizə qalmasın və qızı da oyatmasın və zəhmət çəkib otağımıza bir stəkan su qoyub getsin, özü də rahat olsun.

Bu sözləri deyəndən sonra mən getdim haman mənim yerimin üstündə olan iki balıncın birini götürdüm qoydum kənara və istədim soyunmağa hazırlaşam.

Çox qərribə: eləcə bir dəqiqədən sonra, – ki mənim başım nəyəsə qarışdı, – bir də gördüm haman iki qoşa balıncılar genə mənim yerimin üstündədir və erməni arvadı qapının arasında durub gülümsünə-gülümsünə, bəlkə bir qədər çəm-xəmlə də daş kimi yuxuya getmiş qızıma tərəf baxmaqdadır.

Paho! Xudaya, bu arvad niyə gedib yatmır? Bir surətdə ki, mən bir qədər vaxt bundan qabaq həyəətə çıxanda Ohanı da, onun qoca nənəsini də yerə girib yuxulamış gördüm?.. Bəs bu arvad niyə yatmır? Hələ yatmağını, ya yatmamağını özü bilər, bəs mənim yatacağımı niyə bərk-bərk iki balıncı qərar verir? Mən məgər bir adam deyiləm? Pəs mənim yanımda kim yatacaq və o ikinci balıncı arvad kimdən ötrü hazırlayır və məndən savayı burada dəxi kim var? Bir qızımdır ki, əvvələn ermənilərin də və biz müsəlmanların da qaydasınca qız ata ilə yatacaqda yatmaz; qızımdan da savayı burada olan bir də erməni arvadın özüdür! Özü də ki, mənle yatmayacaq?!

* * *

Arvad gəldi öz otağına, amma ara qapını örtmədi. Doğrusu, mən bilmədim ki, arvadın fikri nədir.

Mənim xəyalıma özgə bir şey gələ bilməzdi. Evə-eşiyə baxanda, bu ev-eşik və bu ailə özünü satan arvad evinə oxşamırdı və zahirdə arvad da fahişəyə oxşamırdı; dünyada birinci dəfə rast gəldiyi əlli səkkiz yaşında mənim kimi bir kişiyyə aşıq olan arvada oxşamırdı. Pəs mənle bu iki balıncı yorğan-döşəkdə kim yatacaq?

Elə ki, arvad bir dəfə ağız yaşmaqla qapının arasında çəm-xəmlə durub başladı həsrətlə qızıma tərəf baxmağa, onda doğrusu, mənim qəlbim qaraldı.

Doğrudur, ermənilər içində yüngül arvad mən çox az görmüşəm; ancaq nə deyim, dünyada hər nə desən qabağına çıxıb bilər. Ancaq, sözün doğrusu, bu növ eşqbazlığa, yəni heç bir növ eşqbazlığa mənim hər halda hazırlığım yox idi və Ohanın anası əgər əhyana mənim yanıma gəlmək də istəsə idi, bir neçə səbəbə görə mən hazırlaşırıdım üzr istəməyə: əvvələn, mənim övrətim var; ikinci, dünyada birinci dəfə rast gəldiyim övrətin zahiri babat idisə də, batinindən heç xəbərdarlığım yox idi; və üçüncü də ki, mən tək əlli səkkiz yaşlı bir kişi üçün bu işlərin dəxi heç bir ləzzəti yoxdur.

Məni bərk yuxu basırdı; çünki yolda bərk yorulmuşdum. Bilmi-rəm, o cürət mənə haradan üz verdi ki, durdum getdim, ara qapını ört-düm və gördüm ki, hələ möhkəm qarmağı da var, qarmağı da keçirdim halqaya, soyundum və yığıldım yatdım.

Sabahı günü saat 9-da qızı apardım qoydum darülmüəllimata və saat 11-də Ohanı göndərdim avtomobil kontorundan bir dənə bilet gətirdi. Xəyalım Nuxaya getmək və orada bir neçə gün qalmaq idi. Ev sahibləri ilə görüşdüm, salamatlaşdım, mənzil haqqını artıqlığıyca verdim və çıxdım küçəyə.

Ohan da çamadanı götürüb yanımcə gəlirdi. Oğlanın üzünə diqqət-lə baxdım və anası genə durdu gözümün qabağında və genə qoşa balınc məsələsi başladı məni məşğul etməyə.

Bir on-iyirmi dəqiqədən sonra Ohanla da ayrılacağam; necə ki, nə-nəsi və anası ilə ayrıldım. Və kim bilsin, bir də görüşəcəyik, ya yox. Pəs yarım saatin müddətində mən bu məsələni açə bildim – açmışam, əgər açə bilməsəm, dəxi mənim üçün həmişə tapmacə kimi bir şey olacaq.

Burada bir möcüzə oldu. Hikmətə etiqad edənlər mənim yerimə ol-sa idilər, deyəcəkdilər ki, qəlbədən qəlbə həmişə yol var; deyəcəkdilər mənim qəlbimdən erməni uşağı xəbərdar imiş. Belə ki, az qalmışdı kantordan uzaqlaşaq, Ohan utana-utana məndən bir şey soruşdu, dedi:

– Xozeyn o qız ki, şkola bu gün apardınız, sizə “hars”dı, ya sizin qızdı?

Onu oxucularımıza ərz edim ki, mən erməni dilini yaxşı bilirəm. Er-məni dilində “hars” – gəlin deməkdir, yəni zövcə* deməkdir. – Dedim:

– Necə ki? – Ohan cavab verdi ki:

– Anamla bu gün səhərdən mübahisədəyik; anam deyir: o qız sizə harsdır, amma mən deyirəm: o sizin axçıqındır**.

Ohanın bu sözlərini eşitcək mən barmağımı dişlədim və Ohana dedim:

– Məgər mən qocalıqda kişinin elə balacə harsı ola bilər?

Qəribə burasıdır ki, mənim bu sualıma Ohan guya təəccüb elədi və qısacə cavab verdi:

---

* Arvad

** Qızımdır

– Ola bilər.

Mən güldüm. Və erməni uşağı belə dedi:

– Zaqatala müsəlmanları içində, məssəb haqqı, qoca kişilərin sizin qızdan da balaca harsları var.

* * *

Avtomobili minən zaman bilmirəm niyə qəlbim rahatsız oldu. Axşamkı cüt balınc məsələsini yadıma saldım və erməni arvadı gəldi durdu gözümün qabağında. Mənim yatacağımı qoşa balıncı sazlayanda Ohanın anası elə bilirdi və bəlkə indi də elə bilir ki, on üç yaşındakı qız mənim övrətimdir. Və haman yatacağı bizdən ötrü səli-qəyə salırdı ki, orada biz qoşa yataq və qucaqlaşaq. Bilmədim nə eləyim: bir istədim Ohanı kənara çağırım və anasına sifariş göndərəm; sonra bu fikirdən düşdüm.

Avtomobilin fişqırığı xəyalatımı dağıtdı və Ohana əl verdim, qalxdım oturdum yerimdə. Genə bir istədim Ohanı çağırım, ona yavaşca-dan deyəm ki, qoca kişinin qızı övrət eləməyi eyibdir, – bu da mümkün olmadı; o səbəbə ki, mən bu xəyalı eləyəndə avtomobil məni Ohandan iyirmi-otuz qədəm uzaqlaşdırmışdı.

Yolu bir xeyli zaman bidamağ getdim.

* * *

Demək, erməni arvadı mənə qızımı ər-arvad zənn edirmiş; çünki Zaqatala müsəlmanları içində çox belə-belə ər-arvadlar var!

Eyibdir!

ATLAR DAYANDI

Şəhər dağın təpəsində qurulubdur. Evdə oturanda hər yana göz gəzdirib görürsən ki, dağ, daş dərələr və çaylar – hamısı səndən aşağıdadır.

Dağların hərəsi bir rəngə çalır; çünki bunların eləsi var ki, meşələrlə örtülüdür. Amma dağların əksəri lütdürlər və bu lütlüyün hüsnü meşəli dağlardan da artıqdır; bunun səbəbi budur ki, dağların hərəsi, – xah uzaqdan baxanda, xah yarıqdan baxanda, – növ-növ rəng çalır. Ələlxüsus gün dağlara düşəndə, günün şəfəqi dağların gah bu tərəfini şölələndirib o tərəfinə qara kölgə salır, gah da əksinə.

Axşam vaxtları Xansaray şəhərinin məğrib tərəfi behiştin bir guşəsini yada salır. Yevropanın Şveytsariyasını görənlər, buranı Şveytsariyaya oxşadırlar. Türkiyənin Qəmər göy yaylağını görənlər, buranı oraya oxşadırlar. Üfa şəhərinin Cin yaylaqlarını görənlər Xansarayın zöhr* vaxtı məğrib tərəf mənzərəsini oraya oxşadırlar. Mən də Qafqaz yolunun landşaft görünüşlərini görən bir Allah bəndəsi bunu cürətlə deyirəm ki, Xansaray şəhərinin şam vaxtı məğrib tərəf seyrəngahı o qədər ki, insana ürək şadlığı verir, – az bir qeyri yerlərdə bu səadət ələ düşə bilər.

Yay zamanı, günortadan iki-üç saat keçəndən sonra gün batan səmtində açılmış “Çanaqqala” çayxanasının sağ və sol tərəfi seyr edən cavanlarla dolmağa başlayır. Bir az bundan aşağı şose yolunun ətrafı camaatla dolu olur. Bunlar yol ilə ötüb gedən arabalara, atlılara, fayton və avtomobillərə tamaşa edirlər.

Şose yolunun dolayları ən uzaqdan görsənir. Budur, dağın dalından bir fayton gəlir. Ancaq on dəqiqədən sonra haman fayton yavıqlaşır bizim qabağımızdan keçəcək.

Budur, uzaqdan bir avtomobil görsənir; gah dolayın döngələrində gizləniy yox olur, gah döngədən çıxıb yavıqlaşır.

Odur, atlılar dəstə-dəstə, ya tək-tək uzaqdan görsənirlər. Bir qeyriləri də şəhərdən çıxıb aşağı tərəfə çapırlar; bunlar hamısı cövlan edirlər.

Amma axşam vaxtları Xansaray şəhərinin girəcəyində, “Çanaqqala” çayxanasının qabağında, görkəmli və tamaşa etməli bir şey varsa, o da aşağıdan – yuxarı şəhərə varid olan avtomobillərin, faytonların və yaxud atlıların tamaşasıdır.

Bax, bir avtomobil gəlir. Görək bu qabağımızdan necə baş yuxarı qalxacaq. Buğ və maşın icad edəninin anası ölsün! Bir dəqiqədə firıldadı və pufladı, qalxdı getdi...

Budur, aşağıdan bir neçə atlı çapa-çapa gəlir. Görək bunların atları necə çapacaq və görək yorulub duranı olacaq, ya xeyr, çapıb keçəcəklər.

Axşam vaxtları şəhərin “Çanaqqala” adlanan səmtində yolun ətrafı, sağ və sol tərəfi əhali dolu olur. Kişilər, övrətlər, uşaqlar. Və ələlxüsus övrətlər: çarşafli övrətlər, çardaqlı övrətlər, üzü örtülü

---

* Günorta

övrətlər, üzüaçıq övrətlər... Cahıllar, ortabab, balaca qızlar, məktəb qızları və məktəb oğlanları qarışqa kimi qaynaşırlar. Buraya cəm olmaqdan məqsəd – aşağıdan başyuxarı gələn atlılar, fayton və avtomobillərə tamaşa etməkdir.

Budur, aşağıdan üçüncü dolayıdan başyuxarı iki atlı çapışır. Görək bunların hansı qabaqlayacaq? Aha! Ya Allah, ya Allah!.. Hı, ay qoçaq kəhər at, hı!.. Maşallah, maşallah!.. Ədə, qoyma!.. Aha! Yox, balam, qara at kəhər atı qabaqladı.

Urta! Urta! Hay-küy, qışqırıq, üşküruk, qırrr...

Budur, iki fayton gəlir; ikisi də zınqırovlu. Bunlar axırıncı dolayını qalxandan sonra atlarını qunutladılar və o qədər yazıq heyvanların sağrısına çırpdılar ki, atlar dördayaq çapıb aradan çıxdılar və canlarını qurtardılar; yoxsa əhyana, əgər bunların biri dayanıb dursaydı, daha oğul-uşağın və nəinki tək bircə oğul-uşağın, bəlkə yekə kişilərin və hətta arvad-uşağın, şuşalıların qabağında, onların fişqırıq və üşkürek-lərinin və “ğır-ğır”larının qabağında neçə batman tər axıdacaq idilər.

Doktor Qəbzibəylə birlikdə, Xansaray yaylaqlarında mən də çox vaxtlar keçirmişəm. Bir neçə il bundan qabaq hətta onunla İltatan dağlarına da getdik və oralarda doktorla qəribə yerlər gəzdik, qəribə sulara, növ-növ mädən sularına rast gəldik.

Amma çox vaxtlar Xansaray şəhərinin özündə qalmışım və qaldıqda da həmişə qəsdən qonşu olmuşuq və bu qonşuluqdan mən ki, həmişə məmnun olmuşam; doktor da, zənn edirəm, narazı qalmamış olsun gərək.

Əvvələn, doktor özü çox gözəl müsahibdir. Çalan, çağırın, oynayıb-gülən, qonaq sevən və dostluqda xeyli sədaqətli. İkinci də budur ki, doktorluqda özü mahir bir həkimdir və evimizin içində nə qə-dər ki, azarlı ittifaq düşübdür. Qəbzibəyin dövlətindən, həkimə və dərmana xərcimiz çıxmayıbdır və azar da dəf olub gedibdir.

Və lakin axır vaxtlarda, demək olar ki, Qəbzibəyin məişətində bir böyük dəyişiklik üz verdi. Onu istəyirəm deyəm ki, bir neçə ildir ki, həkim daha yay zamanı Xansaraya gəlmir. Bir neçə ildir ki, aşağıda, aranda, yay zamanı çox isti olan “Qaraqırt” qəsəbəsində qalıb oranın isti havasına və miğmiğ milçəyinə tab gətirə-gətirə Xansaray kimi gözəl bir yaylağa getmək istəmir.

Bir neçə dəfədir Xansaraya köçüb gedəndən sonra mən Qəbzibəyə xüsusi təkliflər göndərmişəm, bir neçə dəfə görüşüb əhvalpürsan

olmuşam, təkid eləmişəm, yalvarıb yaxarmışam və hər dəfə ondan qəti narazılıq cavabını almışam.

Təəccüb burasındadır ki, hələ Xansarayda doktor Qəbzibəyin öz məxsusi evi də var. Burada onun qohum əqrəbası var. Hər yay fəsli, – ki doktor burada olur, – onun yanına gələn azarlılardan onun yaylaq xərci artıqlığına hasil olur. Demək, burada bir qənaət söhbəti də ola bilməz. Hələ demək olar ki, yay zamanı aranda, Qaraqırt qəsəbəsində həkimin bazarı o qədər də işləmir; səbəb budur ki, bütün camaat, – ki çoxları maldardır, – baş alıb yaylaqlara köçüb gedirlər.

Demək, aşağıda qalmaqla həkim Qəbzibəy özünü bütün işsizliyə də düçar qılırdı.

* * *

Bir neçə il bu minvalla keçdi. Doktor Qəbzibəy yay zamanı Xansaray yaylağına gəlməməkdə elə bir inad göstərdi ki, hətta onun öz yavıq qohum-əqrəbası da bu işə məəttəl qalmışdılar.

Keçən yay fəslinin qabağı mənim yolum Xansaraya düşən zaman, bir gecə Qaraqırt qəsəbəsində həkim Qəbzibəygildə qaldım və həkim Qəbzibəyə qonaq oldum.

Bu gecə burada mənim üçün xoş keçdi və buna da iki şey səbəb oldu. Biri bu idi ki, həkim bu gecə mənə ehtiram qoymaq babətindən, – necə ki, dəbdir, – beş on nəfər öz dost və aşnalarından qonaq çağırırdı. Bunların içində öz yeznəsi Aslan bəy, məşhur tarzən də var idi. Həkim özü yaxşıca avazla oxuyurdu. Qardaşı Rza bəy kamança çalırdı. Beləliklə, şam yeyib qurtarınca bir də saata baxdıq ki, az qalır sübh işıqlana.

Amma, qeyrilərini demirəm, hər bir şeydən əfzəl burada mənə ruhani bir ləzzət verən həkim Qəbzibəyin bu məclisin şirin yerində bizim xahişimizə görə Xansaraya getməməyinin səbəbini nağil eləməyi oldu.

Vaqeən hər bir şey öz qaydası ilə: yaxşıca yeyib içmək, çolpaplov, yanında hər bir xuruşu, yaxşıca Qarakənd şərabi, Qarakəndin birinciliyi qazanmış ağ konyakı, meyvəcat, bunlardan sonra musiqi və xanəndənin ruha şadlıq gətirən və insanı göylərə qalxızan nəğmələri.

Və lakin bunlar hamısı öz yerində: hərçənd bu neməti də hər dəfə və hər gecə və hər yerdə tapmaq olmaz, amma genə tapmaq olar,

hərdən bir də olmuş-olsa tapmaq olar. Amma, doğrusu, həkim Qəbzibəyin Xansarayaya getməyi tövbə eləməyin rəvayətini bir də tapmaq olmaz; xüsusən ki, bu rəvayət həkimin öz dilindən eşidilmiş ola.

Əvvəl mən, sonra qonaqlar məclisin şirin yerində bənd olduq:

– Həkim, mən ölüm, doğrusunu de görüm səbəb nə oldu ki, bu bir neçə ilin müddətilə bir dəfə də Xansaray yaylağına getməyib bu qoxumuş və mirçəkli aranda qalırsan?

Əvvəl həkim söyləmək istəmirdi; amma olmadı. O qədər ki, mən yalvardım və qonaqlar yalvardılar, yavaş-yavaş yumşaldı və qavala yerə qoyub, özünə yarım stəkan konyak və qonaqlara dolu stəkan şərəbdən töküüb başladı.

Həkim Qəbzibəyin rəvayəti:

– Siz hamınız bilirsiniz və görürsünüz ki, mən atı çox xoşlayanam; amma minik atından da artıq qoşqu atını mən xeyli dost tuturam. Demək, atı yəhərin altında yox, qoşquda görməyi dəxi də artıq xoşlayıram. İndi, bax, bu saat mənim, doğrudur, bir dənə yaxşı minik atım var ki, onu çoxları arzu edərdi hər gün minib seyrə çıxsın, amma mən onu həftələr və bəlkə aylarla unuduram. Çünki meylimi həmişə qoşquya verirəm: təkərli arabaya, faytona, şarabana minmək istəyirəm, hətta avtomobili də yox, bir atlı, ya iki atlı faytonu dost tuturam və bu yolda həmişə artıq xərclər qoyuram. Artıq qazancımı yaxşı qoşqu ata verirəm və həmişə də qiymətli xam atı alıram ki, onu qoşquya öyrədim. Və bu yolda ustalaşmışam da. Atların xasiyyətini gözüm elə alıbdır ki, heç bir bədxasiyyət at fikrimə gətirə bilmərəm ki, onu iki-üç günün içində öyrədib faytona qoşa bilməyim.

Mənim fayton atlarım həmişə tərifli olublar; səbəb budur ki, mən onlara həmişə həqq-səy qoyuram. Atbazlığa həvəsim o dərəcədədir ki, mən həkimliyə, bir bərk azarlıının üstünə çağırılanda da atın tumarını gərək yarımçıq qoymayam.

Və siz hamınız eşitmişiniz ki, mənim atlarımın xamut-şileyi həmişə Nijni şəhərindən xüsusi sifarişlə gələr. Və dünyada mənim zövqü səfam oradadır ki, qoşa qəmər atlarımı qoşam şarabanıma, çıxam təkə oturam və qnutu alam əlimə, atlarımın oynaqlaşmağına, gah mənim işarəmlə yeyinlətməklərinə, gah mənim işarəmlə yavaş getməklərinə, lazım olanda çapmaqlarına və öz vaxtında durmaqlarına həzz aparam. Bu məşğələnin mənim üçün böyük ləzzəti var.

Bəli, ağama ərz olsun ki, haman il ki, o vədədən mən Xansaray şəhərinə getməyi tərgitmişəm, haman ilin yaz fəslinin əvaxirində elə yadımdadır ki, may ayının axırı idi. Həmişəki kimi genə başladığ ev-əşiyi yərbəyer etməyə və Xansaraya köçməyə hazırlaşmağa. Bəradərim* Cəmillə məsləhəti bu yerə qoyduq ki, qabaqca o getsin, Xansarayındakı evimizi yığıdırsın, hazır eləsin və sonra mən də uşaqları qoyum öz faytonumuza, aparım; həmi ziyarət, həmi ticarət, həmi Qaraqırt vətənimizin yay zamanı həmişəki isti və mozalanından da üç aylığa özümü və uşaqları xilas edim, həm də mənim üçün bir bəhanə olsun ki, qoşa qəmər atlarımın “vojlarını” alım əlimə və buradan heyvanlarımla müsahib olum. Gah vojları azcana tərpedim, onlar qulaqlarını şişləyib qaçmaq istəsinlər, gah “şşşş” deyim, onlar dursunlar. Gah vojları bir az çəkim, heyvanlar dayansınlar və dayananda da gözlərinin yanılma ilə mənə baxsınlar və müntəzir olsunlar ki, nə vaxt genə onları sürəcəyəm. Gah yavaşca “muç” eləyim, genə götürülsünlər və sol voju çəkəndə sola çönsünlər ki, sağdan gələn arabaya yol verim və gah da sağ voju çəkim, sağ tərəfə çəkilsinlər ki, uzaqdan gələn avtomobili sol tərəfə ötürüm.

Xülasə, bir gün oldu ki, bacım Tutunu, onun səkkiz yaşındakı oğlunu da qoydum faytona, kuçerimiz** Əsədi mindirdim kozluya və özüm də mindim. Qaraqırtından günortadan iki saat sonra çıxdıq və şənlikdən bir qədər uzaqlaşandan sonra mən özüm də qalxdım mindim Əsədin yanına və qnutu onun əlindən alıb, başladım yol uzunluğunu atlarla mazaxlaşmağa. Və o qədər mənim üçün həmin müsafirət xoş gəldi ki, öz könlümdə ərəblərə yazığım gəldi ki, binəvaların yol getmək şəraiti gör nə dərəcədə ağır imiş və bəlkə indi də ağırdı ki, bir vaxt onlar deyirmişlər: “Əssəfəri hissətün minəssəqər”***.

Gün daha məğrib tərəfə xeyli alçaqlanmışdı ki, başladığ Xansarayının dolaylarına başyuxarı qalxmağa və köhnə qəbristanına çatıb, axırncı döngəni dönən kimi Xansaray şəhərinin gözəl görünüşü qabağımıza açıldı və dolayı yolların sağ və sol tərəfləri qarışqa kimi camaatla dolu görsənirdi. Gördüm ki, camaat axşam vaxtı seyrəngaha çıxıb, yol ilə başı yuxarı qalxanlara tamaşa edirlər.

---

* Qardaşım

** Faytonçumuz

*** Səfər cəhənnəmin bir hissəsidir

Bilmirəm niyə ürəyim qırtıldadı.

Mən qəzavü-qədərə o qədər də inanan deyiləm və gələcəkdən də xəbər verənləri yalançı adam hesab edirəm. Bəxtə, taleə, “səbrə”, xoş saata və bunun kimi xaruqülədə söhbətlərə həmişə şəkk eləmişəm. Amma bilmirəm ki, niyə mən burada Xansarayı şəhərini və oraya cəm olan əhalini uzaqdan görəndə ürəyim qırtıldadı?

Bunu lazımdır demək ki, mən, – necə ki, ərz elədim, – bir tərəfdən xansaraylıyam və hərçənd də orada anadan olmuşam (atam da və anam da ölməyibdir), ancaq ömrümün çoxu orada keçibdir. Və çün Xansaray camaatına mən indi həkimliyimdə həmişə ixlasla qulluq da eləmişəm, onunçun da onlar da mənə həmişə ehtiram göstəriblər və amma bununla bərabər, bilmirəm, niyə dolayıdan dönəndə ürəyim qırtıldadı.

Bəli, ağama ərz olsun ki, aşağı dolayılari qalxdıq və şəhər bir az yavıqlaşdı və bir avtomobil daldan bizə çatıb və bizi addadı və gurultu ilə keçdi və bir dəqiqənin içində qalxdı girdi şəhərə və gözdən itdi. Amma mən burada gördüm ki, oğul-uşaq düşdü avtomobilin dalına və başladı onun dalıyca qaçmağa.

Çanaqqala çayxanasının qabağında Quçur Əsəd vojlari əlimdən aldı və mən yendim faytonun içinə. Amma mən genə də Əsədə dedim ki, deyəsən atlar bir az yorulublar: çünki sol tərəfdə qoşduğumuz at bir az xam idi və yorğun nəzərə gəlirdi.

Əsəd burada istədi faytonu yeyinlətsin və sol ata bir qnut da vurdu. Qnut ata dəyən kimi birdən heyvanlar başladılar dördayaq çapmağa. Bu əhval mənim xoşuma gəlmədi: o səbəbə ki, yolun sağ və sol tərəfinə düzülən Xansaray camaatı məni tanıyırlar və elə güman edə bilərdilər ki, həkim Qəbzibəy təşəxxüs satır və özünü və fayton və atlarını xalqa göstərmək istəyir. Bu heyndə də küçə uşaqları “Ura” çəkib, bizim faytonumuzun dalına düşdülər. Və mən bildim ki, bunlar istəyirlər faytonun dalına minələr. Hətta bir neçəsi də sağdan və soldan yanaşib istədilər ayaq yerinə qalxalar, hələ bir-ikisi qalxdı da. Amma hər bir bədbəxtlik ki, yer üzündə baş verə bilər, onların ən böyüyü mənim üçün o oldu ki, bədbəxt qəmər atlarım beləcə şirin-şirin çapdığı yerdə xırp dayandılar.

Bu, əlbəttə elə bir əhəmiyyətli iş deyil ki, bundan ya böyük bədbəxtlik, ya böyük xoşbəxtlik üz verə bilər: atdır, dayanar da, sonra genə gedər də. Amma atlarımın həmin dayanmağı ona səbəb oldu ki, bu dörd ilin müddətində mən daha vətənim hesab olunan Xansaray yaylağına

köçməyə həsrət qaldım və indi bu saat genə o əqidədəyəm ki, daha yer üzündə mənim üçün Xansaray şəhəri yoxdur.

Ağama ərz olsun ki, atlar dayanan kimi sağdan və soldan camaat bir hay-küy başladı ki, mən lapca məəttəl qaldım. Biri üşürək atır, biri qah-qah çəkə-çəkə atlara lağ eləyir. Hər bir şeydən yamanı bu idi ki, buradakı adamların hamısı axı məni tanıyır! Hələ uzaqdan bunu da eşidirdim ki, saqqallı kişilərin bir para insafılları uşaqları başladılar haylayıb məzəmmət eləməyə ki, bu bizim həkimimiz Qəbzibəydir, eyibdir bu cənaba bu növ tərək-ədəblik eləmək.

Mən lap pis günə qaldım. Bilmədim kimə acığım tutsun və kimin üstünə hirsələnirəm. Əgər heyvanları günahkar tutum – bunlar nə eləsinlər? Bunların adı elə o səbəbə heyvandır ki, mən kimi onlara məhəbbət göstərən bir xozeyini bu hala salırlar. Əgər uşaqlara hirsələnirəm, uşağın da vəzifəsi elə budur ki, yola çıxıb, ötüb keçənə tamaşa eləsinlər və faytonların dalınca qaçıb dayanan atlara lağ eləsinlər. O ki, saqqallı kişilərdir, daha burada mən nə deyim və nə danışım? O hala ki, mən düşmüşəm, əgər burada bir fotoqraf olub bu halın əksini götürəydi, mənim burada xəcil və məzlum halətdə başaşağı xəcalətdən qan-tər içində olduğumu çəkəydi, Əsədin qnutla yorulduqca atların baş-gözünə çırpmağını çəkəydi, uşaqların bizim üstümüzə hay-küyünü çəkəydi və bunlardan sonra bizim üstümüzə saqqallı kişilərin və hətta çarşafly arvadların gülüşməsinə kağıza götürəydi, o vədə bizim vəhşi vətənimizin belə bir fotoqrafı rəvayətinə ölkəşünaslar artıq qiymət verərdilər.

İndi məni orada tanıyanların uşaqlara “ədə, haramzadalar, bu bizim həkimdir” deməklərini yadıma salanda bu saat bu məclisdə də az qalırım utanıb yerə girəm.

Bir on beş dəqiqə orada avara və sərgərdan dayanandan sonra Əsəd yapışib atların cilovundan çəkə-çəkə ehmalca aparıb. Sonra mən və uşaqlar piyadaca faytonun dalıyca getmişik haman camaatın içinə!

Burası yamandır ey!..

TOY

Mənim adətimdir: bir yerdə dustaqxana adı gələndə gərək iki ağa-çılığından qaçam, yox olam.

Mən dustaqxanadan çox qorxuram. Və əgər keçən vaxtlarda mənim başıma gələnlər qəzavü qədəri nağıl eləsəm və siz də hövsələ ilə

oxuyub başa çıxsanız, o vədə görərsiniz ki, dustaqxanadan qorxmağa mən çox haqlıyam.

Bir neçə il bundan əqdəm xalam qızı Məhbubənin toyu idi. Qızı vermişdilər Əkbər Ağa adlı bir qalalıya. Və çün oğlan qərib idi, bizim şəhərdə onun bir kəsi yox idi, toyu da xalamgilin öz evində eləyirdilər və hətta toydan da sonra oğlan həmişəlik xalamgildə qalacaq idi.

Bəli, nişan qoyuldu, kəbin kəsildi, toy tədarükü görüldü, qonaqlar çağırıldı, plov qazanları asıldı və cahıl-cuhul xalamdan bixəbər gedib çalğıcı da gətirdilər. Gecəni yatıb səhər durdum gördüm ki, xalam evində qiyamətdir: çalan, çağıran, oynayan, deyən və gülən.

Xalamın böyük qızı toyun arvad hissəsini idarə edirdi. Kişi hissəsinə də məni təyin etdilər və mən bu işə hər halda artıq həvəslə yapışdım; səbəb budur ki, xalam qızı Məhbubənin xətrini mən çox istərdim.

Günorta hələ olmamışdı. Həyət-baca doldu adamnan və mən qonaqların qabağına çıxıb, sidqi-ürəkdən onları pişvaz edirdim və onlara “xoş gəldin” deyirdim.

Bu arada mənə dedilər xalam məni çağırır və hər işimi buraxıb, qaçdım gördüm ki, arvad çox pis haldadır. Məlum oldu ki, xalam, oğlu Əbdülkərimdən yana bərk qüssə eləyir.

Xalam oğlu Əbdülkərimə beş-altı ay bundan qabaq o taydan kondrabat şevyot gətirib dərzi Cavadla bir yerdə xəlvətcə satmaq üstə bir il iş kəşmişdilər. Biçarə arvad gözlərinin yaşını elə töküdü ki, mənim xalama nəhayət yazığım gəldi. Heç insaf deyil qız ərə verəsən, evində toy eləyəsən, bütün şəhər sənin xeyir işində iştirak edə və sənin doğma balan dustaqxanadan sənin belə şadlıq gününü görə, eşidə və cürəti olmaya ki, oradan çıxıb gələ və bacısının toyunda oynaya.

Dedim:

– Xala, səni and verirəm Əbdülkərimin canına, ağlama; mən ölüm ağlama. And olsun Əbdülkərimin əziz canına ki, mən bu saat gedəcəyəm və Əbdülkərimi dustaqxanadan çıxarıb gətirəcəyəm.

Xalam bu sözləri eşitəcək:

– Buy, sənə qurban olum! – deyə-deyə gəldi məni qucaqladı.

Böyük xalaqızım da, dayıcanım da töküldülər mənim üstümə və onlar da başladılar mənə yalvarmağa ki, əgər bir yol bilirəmsə, gedim heç olmasa bir günlüyə də olsa Əbdülkərimi azad elətdirim gətirim.

Yazıq xalam gör necə yalvarırdı:

– Qadan mənə gəlsin, Cahangir, heç olmasa bir günə, heç olmasa yarım günə. Nə deyirəm, bir saata Əbdülkərimi buraxdır, qoy gəlsin bacısının toyunu eləsin, genə çıxsın getsin, nə deyirəm.

Arvad-uşaq da xalamın dalyca başladılar deməyə:

– Nə deyirik, heç olmasa, bir günlüyə buraxsınlar, gəlsin bacısının toyunu eləsin, genə getsin.

“Pənah Allaha” deyib çıxdım küçəyə.

Bilmirəm bu tədbir haradan mənim fikrimə gəldi. Dustaqqananın nə yolunu tanıyırdım, nə orada xidmət edən qulluqçuları tanıyırdım. Ancaq uzaqdan görürdüm, bax, haman o böyük, iki mərtəbəli tikili dustaqqanadır. Düz oraya yol tutub getdim. Uzaqdan görürdüm ki, hasarın küncələrində burların dibində əli tüfəngli rus saldatları var-gəl edir. Darvazanın qapısında da bir-iki nəfər vətəndaş durub, bir qulluqçu ilə nəşə danışırlar. Bir istədim qayıdam, çıxam gedəm; heç ümidim yox idi ki, bu baş tuta. Axı əgər orada bir dustaq qalırsa, əlbəttə ki, o orada qalmalıdır, qalmalı olmasa, mənsiz də onu azad elərlər; yoxsa, mən nəçiyəm və nə ixtiyarın və nə böyük hörmətin sahibiyəm ki, mənim sözümlənə kondratatçı dustağı vaxtı yetişməmiş azad eləyələr.

Mən bu fikirdə idim, bir də gördüm ki, darvazadan mənə tərəf bir qulluqçu vərəvürd eləyə-eləyə gəlir mənim yanına. Bu adam bir az da diqqətnən mənim üzümə baxandan sonra qabaqca bunu məndən soruşdu:

– Ədə, sən Həsənəli deyilsən?

Mən təəccüblü və bir az ehtiyatlı cavab verdim:

– Nəcə Həsənəli?

Mənim bu sualımın qabağında bu adam keçdi mənim dal tərəfimə və təkidlə bir az acıqlı hökm elədi:

– Yeri dustaqqanaya.

Mən təəccüblü bir halda çöndüm buna tərəf və dedim:

– Qardaş, deyəsən sənin səhvin var. Mən Həsənəli deyiləm, mən Cahangirəm; mən Kəblə Vəli oğlu Cahangirəm.

Bu nainsafa mənim bu bəyanatım bir zərrəcə təsir eləmədi. Məni zornan apardı qatdı dustaqqananın həyətinə. Darvazada mən istədim dayanam, amma zalım belindən tapançasını çıxarıb elə bir halda mənim üstümə tutdu ki, mən təəccüb elədim niyə tapança atılmadı.

Bu şəxs darvazadan məni içəri ötürəndə bir ayrı özü kimi qulluqçuya məni elə qələmə verdi ki, guya mən qarakəmərli Həsənəlibəyəm

və dustaqxana həyətində bu gün arx qazdığım yerdə işdən qaçmışam və gedib şəhərdə gəzib indi gəlirəm.

Mən çox and-aman elədim ki, mən qarakəmərli Həsənəli deyiləm, mən şirvanlı Cahangirəm, atamın adı Kəblə Vəlidir, sənətim flandır, flan və flan.

Heç başa gəlmədi. Həyətdə bir-iki dustaqxana qulluqçusu məni əhatə edib apardılar, uca pilləkanları çıxartdılar və qatdılar dustaqların içinə.

Bir az keçdi, qaranlıqladı, çıraqları yandırdılar və dustaqların hərəsinə bir yekə qara çörəklə bir stəkan dişləmə çayı gətirdilər; mənə də habelə.

Çaydan sonra yatışdıq. Mən də qeyri dustaqlar tək içi küləşli döşək üstə uzandım, üstümə yorğan kimi bir şey salıdım və yatdım.

Şəhər çayından sonra məni çağırtdılar dustaqxananın kantورونا.

Əmoğlu Məşədi Fərzəli, əlində bir kağız, durmuşdu dustaqxana nazirinin* yanında və danışdı. Nazirin qabağında genə kağız-kuğuz var idi. Və məni görəndə nazir məndən rusca adımlı və atamın adımlı soruşdu. Mən cavab verdim. Məşədi Fərzəli də öz tərəfindən əllərini ölçə-ölçə dedi:

– Ay kişi, vallah, bu mənim əmoğlum Cahangirdir, Həsənəli-zad deyil.

Bu arada dustaqxananın qulluqçularından bir-iki nəfəri və habelə dünən məni küçədə tutub həyətdə qatan qulluqçu gəldilər nazirin yanına və başladılar bir-birilə pıçılmağa. Ondan sonra nazir üzünü mənə tərəf tutdu və dedi:

– Gedək.

İkimiz də sevincək çıxdıq çölə.

Darvazadan küçəyə çıxanda və biçərə xalamı görəndə ancaq indi xalam oğlu Əbdülkərim yadıma düşdü və əhvalım elə dəyişildi ki, xalam mənim burada gecə yatmağının səbəbini soruşanda mən biçərə arvada heç bilmədim nə cavab verəm; çünki mən onu dustaqxanada nə gördüm, nə də o orada mənim yadıma düşdü. Sonra məlum oldu ki, dünən toy camaatı bir-iki saat gözləyiblər ki, bəlkə mən Əbdülkərimi də dustaqxanadan çıxardım gətirəm və xalamın xətri xoş ola. Amma axşamdan iki saat keçənə kimi gözləyib, axırda gəlini gətiriblər və hər bir şey öz qaydası ilə ötüşübür.

Demək, Əbdülkərimi azad eləmək əvəzində mən özüm də o gecəsi dustaq oldum.

Qəribə burasıdır ki, dustaq olmağımın səbəbini heç indiyədək bilmədim. Onunçun daxılı bir yanda dustaqxana görəndə üç ağaclığından qaçıram.

EYDİ-RƏMƏZAN

Şükür və süpas haman pərvərdigari-ələmə ki, dünyanı altı günün ərzində xələq etdi: iki günün ərzində yeri, iki gündə göyü və iki günün müddətində də yer üzündə yaşayan və göydə uçan heyvanları.

Mənim bu şükür və sənəmə əlbət bir illət var ki, bu barədə möhtərəm oxucular ilə bir qədər söhbət etmək mənim indiki məqaləmin mövzu və məqsədidir.

Pənəh aparıram o xəliqi ləmyəzələ ki, bu eydi-rəməzanəlmübarəkin əziz günündə bəndeyi-həqiri məyus etmədi, zira o qədər dərd və kədər, o qədər naümidli və diltənklilik ki, həmin mahi-mübarəkin iyirmi doqquz günündə aciz bəndəyə üz verdi – bunların cümləsinin ağırlığı və acısı bu günkü eydi-şərifli – rəməzanın səadətli gününün səadətli saatında məndən həmişəlik rəf oldu və pərvərdigari-ələmdən təmənnam budur ki, öz birliyi xatırına digər mənim kimi əmi mömin bəndələrinə də öz lütf və mərhəmətini müzəyiqə buyurmasın.

Amin ya rəbbilələmin!

Vaqiən, bu mahi mübarəkin iyirmi doqquz gününün ərzində bəndənin dad və fəryadı yerə və göyə sığışmırdı; çün baxırdın şəhərin müsəlmanlarına: xah müslimlərinə, xah müslimələrinə, yəni – necə müslimlər? Cümləsi binamaz və oruc yeyən? Yəni necə müslimələr? Cümləsi Şərq qadını adı ilə başlayıblar guya nə bilim bu nədir? Məktəb, bu nədir? Qlub Əli Bayramov, bu nədir? Mamalıq dərşini təhsil etmək və halon ki, mamalıq üçün bir təhsil lazım deyil, çox da dərşin oxusalar, axırda qorxuram uşağın anadan olan günü və bir həftə də ondan sora haman otağa daxil olan adamın başının üstünə Quran tutmağı bilmərrə nəzərdən salalar və beləliklə pak islam ümmətinin balalarını qırğına verələr.

---

* Gündəlik

Xülasə.

Mən biçərə və mən bəxtiqara həmin mahi-mübarəki-rəməzanın o gözəl günlərində küçəyə çıxıb gedirdim məscidə və rəməzanın yomiyə* nəməzini orada əta edirdim və rəməzanın hər gününə məxsus duasını orada yerinə yetirirdim:

Ya Əliyyü, ya əzim,
Ya qəfurü, ya rəhim
Əntərrəbbül əzim...

Amma kimi görürdüm mən bəxtiqara o məsciddə? Baqqal Məşədi Ağanı və onuntək bir neçə baqqılı, bəzzaz Hacı Abdulqafarı və onun kimi hacıları, bir çoxlu pinəçi və bir neçə əmələyi-motanı. Məscidin o biri tərəfində də gördüyüm çəharşolu övrətləri, vəssəlam. Pəs belə olar? Pəs hanı bizim oxumuşlarımız, hanı bizim maarifpərvərlərimiz? Hardadır bizim ziyalı müsəlmlərimiz ki, adlarını “Şərq qadını” qoyub naməhrəm kişilərin içində guya maarifdir, nədir – belə-belə övrət xəlayığına yaraşmayan peşələrə özlərini veriblər? Hanı bizim müəllim və müəllimlərimiz? Və idarədə xidmətdə bulunan cavanlarımız. Əgər onların gündüzlər vaxtları iqtiza etmir, pəs axşamlar niyə məscidə təşrif gətirmirlər? Və əlbəttə ki, məscidə gəlmiyənlər oruc da tutmurlar, zira orucağız bir şəxsin qiraətxanada nə işi ola bilər? Oruc tutan müsəlmanın ədəbiyyat cəmiyyətində nə işi ola bilər? Oruc namaz əhlinin leksiya məclisində nə karı ola bilər. Və min-min bədbəxt müsəlmiyə ki, adını “Şərq qadını” qoyub hələ qazet-mazet də çıxarırdılar, bunlar əgər oruc tutandırlar nəyə pəs məscidi buraxıb Əli Bayramov qlubuna cəm olurlar? Məgər oradan insana bir nicat hasil ola bilər, səvayı naməhrəm kişilər içində şəri-şərif mən etdiyi söhbətlərdən?

Ax! Vay!..

Möhtərəm qariləri artın dərdi-sərdən xilas etmək istəyirəm və sözümlü müxtəsərcə o yerə gətirirəm ki, həmin mübarək rəməzanın iyirmi doqquzuncu gününü mən fələkzədə və mən siyahbəxt küçə və bazarı orucağız sərgərdan gəzib tamam islam aləmini iki parçaya bölünmüş görürdüm: bir məhəlləsi dindarlar və orucağızlar məhəlləsi, yəni şərq məhəlləsini, bir məhəlləsi də qərb məhəlləsi, yəni idarələrdə, mədrəsələrdə və mətbəələrdə çalışan oruc yeyənlər məhəlləsi. (Lənətullahi əla qovməzzalimin!) və islam aləmini belə parçalanmış gördükdə mən qədimdə bir məşhur və sabit qədəm “İttihadi islamçı”,

yəni tamam islam aləminin tək bircə “mənbər” baydağı altında toplanmağı tərəfdarı, mən bəxtiqara, həmin qərb məhəlləsində “ürəfa”lar tərəfindən orucun belə həyasızlıq ilə, yəni bəistilahi-rus belə “naxalni” orucun yeyilməyini görəndə və digər tərəfdən möminlər tərəfindən haman orucun bərk-bərk tutulmağını (5 yaşdan 95 kimi) görəndə ürəyimin dərin bir guşəsindən ah çəkib arzu edərdim ki, ey ovsafi-bəşəriyyətdən-bəri və münəzzəh olan həqqi-sübhanə və taala, mənə əcəldən aman verəcəksənmi ki, elə bir gün olaydı – haman qərb məhəlləsinin sirati-müstəqimdən azan bədbaxt müsəlmanları sənin dərgahında istiqfar edib dini-mübini islama qayıdalar.

Ax şükür bihəd edirəm cənabi – Allaha ölmədim və haman arzuma nail oldum.

Belə ki:

Bu gün yəni şəvval ayının qürrəsi eydi – mübarəki-rəməzan, yaxud eydi-fitrdir. Sübh namazımı qılıb getdim bazara. Cəmi müsəlman və əsnaflar cümləsi bazar və dükanda və cümləsi öz sənətində və öz kəsbkarında. Cümləsi bu gün bayram saxlayır; çünki cümləsi bu gün dəxi səhərdən axşama kimi ağzı bağlı deyil. Və məhz bu səbəbə rəməzan bayramı islam ümməti üçün əziz bir bayramdır, o səbəbə ki, bundan da artıq xoşbəxtlik ola bilərmə otuz gün səhərdən axşamədək ac qalandan sora birdən xəbər verələr ki, “dəxi bəsdir, indi dəxi ac qalma”.

Xülasə:

İslam məhəllələrini gəzdim dolandım və həmin bu gün mömin və dindar müsəlmanları bazar və dükanda öz məşğələlərində, öz kəsbkarlarında gördüm.

Və buradan gəzə-gəzə getdim çıxdım müsəlmanların qərb məhəlləsinə, yəni maarif idarələri və mədrəsələr olan məhəlləyə, yəni qlob və qiraətxana və nəşriyyat və fənni mühazirələr tərtib verilən ürəfa məhəlləsinə.

Amma hər yer qapalı. Niyə? Bu gün eydi-rəməzanəl-mübarəkdir.

Demək bu gün eydi-rəməzanəlmübarək namına cəmi islam mədrəsələrimiz, cəmi darülmüəllimatımız (“darülmüəllimat” deyirəm ha!), cəmi nəşriyyat müəssisələrimiz və şura idarələrinin cəmi müsəlman şöbələri bağlıdır, yəni eydi-fitr münasibətilə tətil edirlər.

Allah şahiddir ki, bunu görəndən sora mənim ürəyim o dərəcədə fərəhnaq oldu ki, bugünkü bayram mənim üçün ikiqat bayram hesab

olundu. Bir bayram – haman eydi-mübarəki-rəməzan bayramı. Bir bayram da odur ki, cəmi maarif, mədrəsə və nəşriyyat və qeyri dairələri eydi-fitr münasibətilə bağlı gördüm, yəni eydi-şərif-rəməzan təsdiq eləyən gördüm. Yəni lap açıq bu islamın həmin bu məarif məhəlləsini nəinki möminlərə tərəf yavuş çəkmiş gördüm, hətta onlara bir neçə təpik vurduqlarını gördüm, –yəni möminləri də qabaqladıqlarını gördüm. Zira ki, əsnaflar və məşhədilər eydi-fitr günü dükan bazarı açdıqları bir gündə ziyalılarımızın idarə və müəssisələrini rəsmi surətdə bağlanmış gördüm.

Min-min təşəkkür və süpas olsun haman pərvərdigari –aləmə ki, dünyanı altı günün ərzində xəlq edəndən sora o qədər də yoruldu ki, cümə gününü istirahətə möhtac oldu.

Mən də yoruldu.

DRAM
ƏSƏRLƏRİ

ÇAY DƏSGAHI

1. Samavar	4. İstəkan	7. Maşa
2. Padnos	5. Nəlbəki	8. Truba
3. Çaynik	6. Qaşıq	9. Nökər Əli

Əhvalat vaqe olur Zəngəzur mahalında bərgüşadlı Hacı Rəhimbəyin evində. Məclisin ortaliğında qoyulub kreslo, üstə oturub Samavar. Sağ tərəfdə stullar üstə oturub Padnos, İstəkan, Qaşıq və Maşa. Sol tərəfdə yenə stullar üstə oturublar Çaynik, Nəlbəki və Truba. Padnosun qabağında stol üstə var kağız və qələm. Pərdə qalxan kimi Samavar üzünü məclisə tutub başlayır.

Samavar

Dəvət etdim sizi bura mən özüm,
Çünki var sizlərə bir özgə sözüm.
Diqqət ilə qulaq verin mənə siz,
Ta ki, bu dərdə bir əlac edəsiniz.
Söz budur ki, dünənki gün bu zaman
Çay içib qurtarıb xanımla xan,
Görməyiblər o çayda bir ləzzət,
Eləyiblər qulamı bihörmət.
Söyləyiblər ona ki, ey nədan,
Əqlədən dur, eşşəgi-Həmədan!
Nə çayın rəngi var, nə təmi gəlir
Nə xoş ətri, nə ləzzəti bilinir.
Ağanın beylə pəs tutub qeyzi –
Ki, buyurdu bu gün qırsınlar bizi.
İndi, qardaşlarım, dəxi nə edək?
Biz bu işdə gərək fənaya gedək.

Çaynik

(ağlayır)

Düşdü daş başıma, yıxıldı evim!
Heç rəvadır ki, mən bu yaşda ölüm?
Şəkk yoxdur, bizi ki sübh olcaq,
Cümləmizi ağa tamam qıracaq.

Padnos

Heç qəm etmə buna, baba Samavar,
Bəndə Padnos bu dəm əlac tapar.
Əlac odur gərək bu saat biz –
Əldə insafi biz tutaq hamımız.

İttifaq eyləyək, olaq aqıl,
Ta görək həq, nədir, nədir batil.
Səbəbin kəşf edək görək nə üçün,
Nə çayın ətri var, nə rəngi bu gün?!

Elə ki, biz bu tövr ilə bilərik,
Səbəbin bu işin yəqin edərik.
Ol zaman gər olar kömək tari,
Verərik ağaya günahkari.

Samavar

Afərin, afərin, gözüm Padnos,
Kömək olsun xuda sənə imruz.
Sən dağıtdın mənim qəmimi tamam,
Kömək olsun sənə həmişə imam.

Çaynik

Ax, dönüm başına sənin, Padnos,
Kömək olsun xuda sənə imruz.
Ürəyim sakit oldu, dincəldi,
Nə qəşəng fikir ağlına gəldi.

Samavar

Elədi, indi başlayaq işi biz,
Bəlkə sabaha qurtara işimiz.
Gərək heç olmuyaq biz avarə,
Bəlkə bir tövr ilə tapaq çarə.
Bilirəm diqqət ilə biz indi,
Başlayaq gər işi yəqinimdi.
Həm günahkari, şəkk yox, taparıq,
Həmi də xabi-nuş ilə yatarıq.

Sözümüz bir edib, olaq sadıq,
Başlayaq məndən əvvəla təhqiç.
Əhli-məclis, edin mənə diqqət,
Qoymayın, insafı yerə heç vəqt.
Cəhd ilə axtarın qüsurlərim,
Həmçinin xoş sifətlərim, hünərim –
Ki, bu dünyada hər neçə ev var,
Yuxarı başda əyləşir Samavar.
Günü keçməz, mən olmasam, xanın,
Nə gədanın, şəhin və dehqanın.
Hər bir evdə nə vəqt şadlıq olar,
Ona baisedi tək baba Samavar.
Kim odu su içində od saxlar?
Onu saxlar genə baba Samavar.
Mən qızanda gər istiyə birisi,
Uzada barmağın mənə o kəsi
“UF”, “uf” ilə çıxardıban dilini
Soxacaq ağzına bütün əlini.
Yoxdu dərdim, bu dünyada nə qənim,
Tula şəhri olub mənim vətənim.
Lehimim tazədir və safdı misim,
Nə də tüstüm olar mənim, nə hisim.
Lüləgim gendi, kipdi həm qapağım,
Bu mənim qulplarım, bu da papağım.
İndi, qardaşlarım, görürsüz siz,
Ola billəmmi mən buna bais –
Ki, çayın ətri gəlməsin və dadı?
Götürüm üstümə bu tövr adı?
Ağarıb saqqalım, özüm ahil,
Ağamın mən evindəyəm on üç il.
Deyil insaf onun evində bu dəm,
Başlayım mən ona xəyanət edəm.

Padnos

(qalxır)

Padnosam, həm özüm cəvanəm mən,
Qab-qasıqlar içində xanəm mən.

Yoxdu çirkim, nə bir ləkə, nə tozum,
Şəfəqim nur tək, gözəldi üzüm.
Birisı diqqət ilə baxsa mənə,
Pəh-pəh ilə məni alıb əlinə,
Qalacaq surətim, mat-heyran,
Edəcək tərifim qoca və cavan.
Mənsiz olmaz nə toy, nə də bayram,
Sədri-məclisdə mən gərək oturam.
Qalı üstü və miz yerimdi mənim,
Qabağında durur gədə-nökərim.
İstəkanlar və nəlbəkilərə mən –
Analıq haqqını əta edərəm,
Bəslərəm bunları qucağında,
Biri solda, biri də sağında.
Ağa, xanım edər mənə hörmət,
İpək örtük verər mənə zinət.
Rəngbərəng şir içindədir bədənim,
Vardımı təqsirim bu işdə mənim –
Ki, çayın rəngi yox, nə təmi gəlir,
Nə xoş ətri, nə ləzzəti bilinir?
Belə iş üz verə əgər məndən,
Çürürəm tezlik ilə mən qəmdən.
Ağamın mən üzünə ta qətən –
Baxa bilməm dəxi xəcalətdən.
Böyüdübdür məni onun əməyi,
Kor edər gözlərim duzu, çörəyi.

S a m a v a r

(*Padnosa*)

Bizə çoxdan yəqin olub hasil:
Əqlin artıq, özün də həm qabil.
Qalırıq olmasan biz avarə,
Sən taparsan çətin işə çarə.
Razı olduq, ziyadə səndən biz,
Çün gedirdik fənayə biz sənsiz.

Çaynik

(qalxır)

Çaynikin qədrini bilər çay içən,
Çay büsətində ruzigarı keçən.
Olmasam mən, nə tövr çay dəm alar,
Çay büsatı məgər ki, mənsiz olar?
İki dəfə çıxam gərək hər gün,
Ərşə mən, yəni başına babamın.
Kimdi məndən uca görüm ol vəqt?
Tək xudadır, o sahibi-qüdrət.
Çox sevərlər məni ağa, xanım,
Çinidəndir tutaq mənim canım.
Amma neylər mənə ya od, ya alov?
Dəm alar çün içimdə çayi-Papov.
Bir neçə şəxsdən mənim əlbət,
Şənim artıq ola gərək qayət.
Köynəgimdir mənim ya şal, ya ipək,
Təmiz ollam lətif mərmər tək.

(ağlaya-ağlaya)

Xoş gedərmi görüm xudaya, babam,
Ağamın qeyzinə səbəb mən olam?
Təqsirim olmasın, gedim zayə,
Qırılı mən, köçüm o dünyayə?

S a m a v a r

(Çaynikə)

Ağlama, ağlama, oğul, Çaynik,
Hamımız biz, bunu yəqin bilirik
Ki, sənin yoxdu burda təqsirin,
Olma sən heç əbəs yerə qəmgin.
Sən özünsən həmişə taci-sərim,
Sən ilədir mənim tamam hünərim.
Olmasan sən mənim nə hüsnüm olar,
Məni sənsiz məgər ki, yada salar
Ya xanım, ya ağa, ya özgüləri?
Vardımı qeyrinin belə hünəri?

İstəkan

(durur)

O hünər məndədi, baba Samavar!
İstəkansız nə tövr çay qoyular?
Olmasam mən, düşərmi çay yada?
Vardımı beylə ev bu dünyada –
Ki, o evdə mən olmayam lazım?
Bəzi yerlərdə görmüşəm həm özüm –
Ki, tökürlər suyu böyük qazana,
Yığışlırlar ata, bala və ana.
Qaynayır su, qazana çay salınır,
Yoxdu Çaynik, qazanda çay dəm alır.
Yoxdu Çaynik və yoxdu həm Samavar,
Nə Qaşiq, Nəlbəki, nə Padnos var.
Amma var İstəkan və çay dəmdə,
Gər belə evdə olmasam mən də
Ya gərək çayı nimçəyə tökələr,
Ya da su parçına töküb içələr.
İsmi-rəsmim mənim olub məşhur,
Bədənim də ya şişədir, ya bülur.
Gər məni hörmət ilə saxlayalar,
Mənim ömrüm otuz və qırx il olar.
Elə ki, verdilər aşiq yerinə
Məni oynatmağa uşaq əlinə,
Ya da soyuq suda məni yuyuban
Dağ suyu üstümə tökər nadan,
Yoxdu söz, mən o vədə az yaşaram.
Ola mümkün, əgər ki mən bacaram.
Yollaram düz Sibirə qatilimi,
Mən itirrəm bu tövr zalimimi.
Kimdi burda otuz beş il yaşayan?
O mənəm ağ, həmişə saf və cavan
Pasım olmaz, nə tüstü, toz, nə hisim,
Şad edər külfəti lətif səsim.
Gərək hər gün ağa və xanımlar
Dodağa qalxızıb məni öpələr.
Əql kəsməz ki, mən olum naqis,

Ağamın qeyzinə olum bais.
Üstümə beylə pis adı götürüm
Və olan ismi rəsmimi itirim.

S a m a v a r
(*İstəkana*)

Sənin əslin-nəcabətin, oğlum,
Və sifətin bizə olub məlum.
Sənə qiymət verər bahalı bülür,
Yaraşarmı sənə bir özgə qüsur?
Nə günahkar bizik, nə də sənsən,
Olmırıq heç xəcil nə biz, nə də sən.
Ağamın qeyzinə səbəb, əlbət,
Ya Qasıqdır, ya Nəlbəki bədbəxt.

(*İşarə edir Nəlbəki və Qasığa və sonra onlara deyir*)

Dəgilən, Nəlbəki, bizə indi
Ağamın qeyzinə səbəb kimdi?
Ya özün beylə fitnə sahibisən,
Ya Qasıqdır bu tövr cürət edən.

N ə l b ə k i
(*barmağının ucunu göstərir*)

Məndə gər bircə beylə təqsir var,
Başımı kəs mənim, baba Samavar.
Gər mənəm beylə bir günaha səbəb,
Allah etsin mənə həmişə qəzəb.
Şahid olsun xuda, bu mən, bu da siz,
Diqqət ilə mənə burada baxız.
Məndə tapsaz ya pis qoxu, ya ləkə,
Məndə gər nalayiq süfət görükür.

S a m a v a r
(*onun sözünü kəsib deyir*)

Bilirik biz səni ki, yoxdu sənin –
Nə qüsurun bu işdə, nə günahın.
Qar kimi ağ, üzün belə göyçək,
Nə yol ilə səni müqəssir edək?

Q a ş ı q
(*ağlaya-ağlaya*)

Nə üçün mən olum, baba, bədbəxt?
Nədi bilməm bu tövr əmrə cəhət?

S a m a v a r
(*Qaşığa*)

Etmisən sən dünən belə görükür,
Biədəblik, həmi günahi-kəbir.
Ağa, xanım səni təmiz bilibən
İstəkana səni salubla dünən.
İndi bildik günah edən kim imiş,
Ağa, xanım nəçün deyirlərimiş
Ki, çayın rəngi yox, nə təmi gəlir,
Nə xoş ətri, nə ləzzəti bilinir.

Q a ş ı q

İzn ver, mən sənə, baba Samavar,
Bir neçə söz edim bu dəm izhar.
Mən bu işdə müqəssir olsam əgər,
Öldürün siz məni, edin bisər.
Mən cəvanəm, adım gümüş Qaşıq,
Cəmi məxluq olub mənə aşiq.
Çünki ömrü mənəm edən asan,
Var-yoxun xərc edər mənə insan.
Mənsiz heç kəs çayın dadın bilməz,
Olmasam istəkanda, qənd əriməz.
Heç olar isti çaya əl vurmaq?
Kimdə var beylə bir uzun barmaq –
Ki, yetişsin Qaşıq kimi qəndə.
Bu hünər vardı bircə tək məndə.
Vay o şəxsin, o yazığın halına –
Ki, uzun çöp kəsib alar əlinə.
İstəkanı qarışdırır çöpnən
Və çayın təmini kəsir qətən.
Mən problu, özüm təmiz gümüşəm,
Dəxi mən bilmirəm nə eyləmişəm –

Ki, çayın rəngi yox, nə təmi gəlir,
Nə xoş ətri, nə ləzzəti bilinir?
Vazehi beylədir, bəyan edirəm –
Amma indi belə güman edirəm –
Ki, səbəbkar beylə əmrə, baba,
Ya Maşadır, ya da qara Truba.

(göstərir Maşanı və Trubanı.

Truba üzünü tutub yana, oxuyur bu beyti)

T r u b a

“Xabi nuşini bamidadi rəhil,
Baz darəd piyədəra zisəbil”.*

S a m a v a r

(Trubanın sözünü kəsib acıqlı səslə çığırır onun üstünə)

Kəs səsin, biədəb və nalayiq!
Nə üçün üz verib sənə şadlıq?
Biz bələdə və fikrdə, qəmdə,
Amma siz həm fərəhdə, həm dəmdə.
Çayı sizsiz həmişə zaye edən,
Oluruq biz xəcil nahəqdən.
Gərək indi mənə bəyan edəsiz,
Hansınız olmuşuz buna bais?

M a ş a

(Samavara)

Yoxdu, vallah, baba, mənim xəbərim,
Dəyməyib mənim heç kəsə zərərim.

T r u b a

(Samavara)

Şahid olsun bu əmrə ol qadir,
Olmayıb məndən heç günah sadir.

---

* Sədi Şirazinin sözləridir. Tərcüməsi: Səfər səhərinin şirin yuxusu piyədanı yoldan qoyar.

Gəlmişəm mən bu sinnə, görməmişəm
Nalayiq iş, günah etməmişəm.
Bənzərəm sərvə, qədd-qamətli,
Olmuşam mən ziyadə qiymətli.
Ondan ötrü ki, tək mənəm mahir –
Ki, kömür bir dəqiqədə qızarır.

Padnos

Nisfi-şəbdir, belə güman edirəm,
(Maşa və Trubaya işarə edir)

Bunların barəsində söz verirəm –
Ki, müqəssir deyillər heç birisi,
Ondan ötrü ki, bunlar hər ikisi
Heç deyil çay busatına daxil,
Oldu indi mənə yəqin hasil –
Ki, müqəssir bu işdə biz deyilik,
Necə ki, cəmimiz bunu görürük.

(bir az duruxur)

Baba, indi gör ağılıma nə gəlir:
Hamıya gün kimi müşəxxəsdir –
Ki, çayın gər suyu bir az lil ola,
Olmaz heç rəngi də onun əsla.
Gərçi su lazımınca qaynamadı,
Çayın olmaz nə ləzzəti, nə dadı.
İndi mən beylə məsləhət görürəm,
Çağırağ Nökəri buraya bu dəm.
Soruşaq biz həqiqətin ondan,
Odu bəlkə bizi bəlayə salan.

Samavar

(Padnosa)

Mərhəba, mərhəba sənə olsun!
(üzünü tutur uşaqlara)

Çağırın Nökəri ki, tez gəlsin!
(Padnosa işarə edir)

Əsb tazi əgər zəif bəvəd

(o biri uşaqlara işarə edir)

Həmçinin öz təvileyi xər beh.

Ərəb at gər ölə zəiflikdən,

Yaxşıdır bir təvilə eşşəkdən.

Gəlir nöker Əli, köhnə və cındır paltarda, əlləri kömürçü əli kimi qara və çirkli,
Samavara baş əyir.

S a m a v a r

(nökərə)

Niyə sən çirklişən, a bədheybət?

Bu ətəklər nəçün olub neybət?

Ə l i

Silirəm bunlar ilə qab-qaşığı,

Nəlbəki, istəkanları, qaşığı.

(əli ilə göstərir)

S a m a v a r

(irəli çağırıb ətəklərini qoxlayır, sonra üzünü turşudub deyir)

Neftə sən batmışan, belə bilirəm.

Ə l i

(ətəklərini göstərir)

Lampanı bunlar ilə mən silirəm.

S a m a v a r

(Padnosa)

Yaz, bəradər, bu sözləri kağıza –

Ki, düşə istəyəndə yadımıza.

(Padnos götürür kağızı, qələmi və yazır)

S a m a v a r

(Əliyə)

Doğrusun indi sən gərək deyəsən,

Nə su ilə çayı qoyursan sən?

Əli

Deməyibdir hələ mənə birisi –
Ki, suyun vardı yaxşısı və pisi.

Padnos

(Əliyə)

Qaynadıbsanmı, sən mənə degilən,
Çay qoyanda suyu babamda dünən?

Əli

Bilmədim qaynadı, ya qaynamadı,
Çünki hər vaxt qaidəm belədi:
Açıram mən sudan bir az əlimə,
Su əgər təsir eylədi dərimə,
Mən haman vaxt çayı dəmləyirəm.

Padnos

(onun sözünü kəsir)

Bilirəm belədir, yəqin edirəm.

Əli ilə işarə edir ki, dəxi danışmasın. Padnos yazdığı kağızı götürüb, oturanlara başı ilə ayağa qalxmağı bildirir, cəmiən dururlar.

Padnos

(oxuyur)

Nökərin sözlərindən indi bizə,
Belə məlum oldu cümləmizə,
Əvvəla, bizləri silir nəynən?
Neftə batmış cırıq ətəklərinən.
Saniyə, Nökər heç özü bilmir,
Nə su ilə həmişə çayı qoyur.
Salısən, zəhməti qəbul etməz
Və suyu lazımcınca qaynatmaz.
Bizə çün beylə aşikar oldu –
Ki, səbəb qılı-qalə məhz budu.
Eləyək indi biz ağaya xəbər –
Ki, müqəssir gərək ola Nökər.

Əli

Bir dəqiqə əgər məcal verəsiz
Və mənim sözlərimə lütf edəsiz.
İnanasız ki, yoxdu burda mənim –
Həm günahım, həmi də təqsirim.
Nökərəm mən, adım Əli nöker.
Hansı nöker bu tövr qulluq edər?

(ətlərini göstərir)

Edirəm altı aydı mən xidmət,
Amma görməm məvacibi heç vəqt.
Köhnə paltar mənim vəzifəmdir.
Belə paltar görək nə aləmdir?
Bircə dəsmal verib mənə xanım,
Onilə evdə qab-qacağı silim.
O da itmişdi çay qoyanda dünən,
Nəyinən bunları sileydim mən?

(uşaqları göstərir)

S a m a v a r

(Samavar başını əyib aşağı, bir az fikir edir)

Bələdəm zatına sənin, Nöker,
Dəyməz heç bir pula bu cür sözlər.
İş qurtardı və qaldı bircə sözüm,
Bundan əqdəm dedim sizə mən özüm –
Ki, tutaq insaf ilə hər işi biz,
Bunu da indi siz nəzərdə tutuz.
Nə üçün eşşəyi kənara qoyaq
Və günahsız palanı tapdalayaq?
Hansı evdə olar belə neybət,

(Əlini göstərir)

Bu qoyan çayə kim edər rəğbət?
Çünkü rəğbət edər buna ağamız
Qilü-qalə səbəb odur şəksiz.
Bu qoyan çay ona güvarə gəlir,

Hansı ki, ağzının dadın bilmir.
Hansı ki, çay içir nədən öteri –
Ki, içirlər çayı həm özgüləri.
Amma keçmiş zamanda mən bədbəxt
Eylər idim bir evdə mən xidmət,
Ax cavanlıq, şükufəsi ömrün!
Doğrudur çatmaz heç keçən günə gün,
Mən o evdə nə tövr ömr elədim!
Olmaz idi o evdə dərdü qəmim.
Çay içən vəqtdə məni nöker
Mizin üstə qoyardı şamü səhər,
Çay tökərdi həmişə xanım özü.
Heç olarmı belə günün əvəzi!
Görmürəm beylə hörməti indi,
Nökərin mənzili məkanımdı.
Hər tərəfdə kömür, sabun, piy, şam,
Qalaram orda mən səhər, axşam.
Mənə rəhm etməyib həmin nadan

(Nökəri göstərir)

Çirklənəndə silir məni qumnan.
Amma bilmir onu ki, qırmızı yağ
Məni eylər həmi təmiz, həmi ağ.
Heyf o qəndə, o çayə, ay ağalar –
Ki, onu xar edər belə nöker!
Etmişəm beylə təcrübə hasil:
Çay qoyub içməyi bilən aqıl
Çün tutar çox ziyadə qədrimizi,
Silər o bizləri həmişə özü.
Nökərə verməz o çayı-qəndi,
Çayı pis dəmləyib tökən kimdi?
Xanımın borcudur çayı tökmək,
Necə xoşdur belə çayı içmək!

Pərdə salınır

Dekabrın 2-sində 1889, Baş Noraşen

KİŞMİŞ OYUNU

Əhvalat vaqe olur 1891-ci ildə Gəncə quberniyasında, Bərgüşad kəndində. Kəndin ağsaqqalı və mötəbər sakini Vəlisoltanın töylə otağında. Qış günü idi. Bir səmtdən oturub Vəlisoltan, papiros çəkir. O biri tərəfdən oturublar altı kəndli: Nurəli, Şirəli, Cəfər, Həsənəli, Hüseynqulu və Mustafa. Bunlardan sinndə böyük Nurəlidir ki, otuz yaşı ancaq olar. Otağın bir səmti baxır töyləyə.

V ə l i s o l t a n (*papiros çəkir*). Görəsən indi pambıq neçəyə gedir şəhərdə?

N u r ə l i. Dünən kənddə deyirdilər ki, Novruzəli yeddi üç abbasıya satıbdır. Amma Novruzəlinin pambığı qolay pambıq idi.

M u s t a f a. Görəsən budur ki, pambıq rəvəcdır. Hava bir az yumşansaydı, bir-iki put pambığım var, aparıb satardım.

Ş i r ə l i. Bu il pambıq yoxdur ki!.. Evi yıxılmış çor qoydu ki, vilayətdə pambıq tapılsın, tamam puça çıxartdı.

V ə l i s o l t a n. Allah kərimdir. Naümid olmayın (əsnəyir). Nurəli, sən Allah bir nağıl başla. Gecələr çox uzundur, yatmaqla qurtarmaq olmur.

N u r ə l i (*əsnəyir*). Soltan ağa, hövsələm yoxdur. Bu gün heç bir şey deyə bilmərəm.

C ə f ə r (*Nurəliyə*). Adə, sən niyə özünü naza qoyursan. Sən Allah, əzilmə, bir hekayət başla. Soltan ağanın sözünü yerə salma, bizim üçün də bir məşğuliyyət olsun.

H ü s e y n q u l u. De, de, Nurəli. Naz eləmə, başla.

N u r ə l i (*gülür*). Vallah, heç könlüm yoxdur. Əgər zornan deyirsiniz, baş üstə (*öskürüb başlayır çubuğu doldurmağa və bir az dikəlib deyir*):

Süxənəst çəşnizən ləbi-xəndan

darəm.

Cani-mən guş konəm çünki süxən can

darəm.

Amma raviyani-əxbar və naqilani-asar belə rəvayət ediblər ki, bir gün İsfahanda Şah Abbas öz barigahında əyləşib vəzirinə dedi: Ey vəzir, mənə bir yaxşı hekayət nağıl elə. Vəzir istəyirdi hekayəti başlasın...

Töylə qapısı açılır, Vəlisoltanın nökəri Kərim daxil olur.

Kərim. Ağa, iki erməni gəlib, cənabınızı soruşullar. Nə cavab verim?

Vəlisoltan. Yəqin ki, yenə təzəkəndlidilər; yəqin ki, olardı. Olan*, belə də yaman ermənilər olar? Xəta elədik olardan bir öküz gətirib qoşduq cütə. Ayda üç dəfə gəlib, zəli kimi yapışıllar, gərək pulunu verəsən. Heç bilmirəm necə eləyim. Öküzü versəm, yaz ağzıdı, sabah cüt çölə çıxanda məəttəl qalacağam. Pul da hələ əlimdə yoxdur. Allahü əkbər, bu nə iş idi düşdük. Bu ermənilər mənəi tənqə gətirdilər.

Nurəli. Soltan ağa, bular haman ermənilərdir ki, keçən həftə də gəlmişdilər?

Vəlisoltan. A kişi, necə keçən həftə? Sən deginən həftədə neçə yol gələrlər bir arıq öküzdən ötrü?

Nurəli. Soltan ağa, vallah, hövsələli adammışsan. Mən olsam, vallah, onların başına bir oyun gətirəm ki, gəldiyi yolu da itirəllər.

Vəlisoltan. Söz yox, elədir. Mən indiyə kimin istəmirdim oları incidim, yoxsa onların mənə zoru yoxdur ki. Nə ilə isbat eləyəcəklər ki, mənim olara borcum var?

Nurəli. Vallah, Soltan ağa, heç zad vermə, it kimi qov getsinlər!

Cəfər. Vallah, Soltan ağa, heç zad vermə, qoy cəhənnəm olub getsinlər.

Vəlisoltan. Yaxşı, ondan nə çıxacaq ki. Bu gün vermərəm, sabah gələrlər.

Nurəli. Pi, sabah da vermə. Oların sənə bir zoru yoxdur ki?

Vəlisoltan. Bulardan heç zad çıxmaz. Sabah vermərəm, biri gün gələrlər.

Nurəli. Soltan ağa, bu sözlər bir pula dəyməz. Bu işə biz bir tədbir tökməsək, ermənilər sənəin yaxandan əl çəkməyəcək. Mən oları yaxşı tanıyıram.

Cəfər. Xeyr, əl çəkməzlər.

Nurəli. Soltan ağa, əgər mən bu erməniləri sənəin başından həmişəlik rədd eləsəm, mənə nə verəsən? Mən onların başına bir toy tutum ki, ta nə qədər sənəin canın sağdı, olar Bərgüşad kəndinə ayaq basmasınlar.

---

* Oğlan demək istəyir

V ə l i s o l t a n. Hər nə istəyirsən verrəm; amma bu işdən ağlım bir zad kəsmir.

N u r ə l i. Nə səbəbə bir zad kəsmir?

V ə l i s o l t a n. O erməniləri ki mən tanıyıram, olar öz başlarından əl çəkərlər ki, bu öküzün pulundan əl çəkməzlər.

N u r ə l i. Soltan ağa, and olsun bizi yaradan Allaha, mən olara bir elə tövbələtmə görsədim ki, öküz oların bilmərrə yadlarından çıxsın.

V ə l i s o l t a n. Yaxşı, Nurəli, sən olara neyləyəcəksən ki?

N u r ə l i. Sənin nə işin var; sən tamaşa elə, gör ki, nə eləyəcəyəm.

V ə l i s o l t a n. Ədə, Nurəli, birdən eşşəkliyinə salıb bir xata zad törədərsən, axırda peşmançılıq çəkərik.

N u r ə l i. Soltan ağanın başına and olsun ki, heç bir xata məndən baş verməz. Arxayın ol.

V ə l i s o l t a n. Amma, Nurəli, vallah, bu ermənilər məni o qədər tənə gətiriblər ki, əgər buları mənim başımdan rədd eləsən, pambıq satılanda sənə bir mahud çuxa verrəm.

N u r ə l i (*sevincək durur ayağa*). Baş üstə, Soltan ağa. Amma mənim də siz ilə bir şərtim var. Kərim getsin ermənilərin ikisini də çağırınsın, gəlsinlər bura. Amma mən gərək gizlənim ki, olar məni burada görməsin. Ondan sonra mən gələcəyəm bura və hər nə danışsam, hər nə eləsəm, siz gərək zarafat biləsiniz və mənim fəndimi başa düşəsiniz ki, ermənilər bir zad duymasınlar. Ə gədə, Kərim, get erməniləri çağır gəlsinlər.

Kərim gedir.

C ə f ə r. Ədə, Nurəli, genə nə bicliyin var?

N u r ə l i. Mən ölüm dinmə, tamaşa elə; gör nə işlərdən çıxacağam.

V ə l i s o l t a n. Dinməyin, ermənilər gəldi.

Nurəli qaçır gizlənilir, ermənilər daxil olur.

E r m ə n i l ə r (*birdən*). Allah saxlasın.

V ə l i s o l t a n. Ay Allah saxlasın. Xoş gəldiniz, buyurun əyləşin.

K a r a p e t. Eh, nə əyləşək, Soltan ağa. Bərgüşada yol döyməkdən çarıqlarımız yırtıldı.

V ə l i s o l t a n. Ə kişi, hələ bir əyləşin, dincəlin, sonra gileyinizi başlayın.

S ə r k i z. Nə əyləşinbazlıqdı? Quru-quru əyləşməkdən bizə bir qəpik nəf var?

V ə l i s o l t a n. Hələ bir oturun, görək nə var, nə yox? Bilirəm, siz öküzün pulundan ötrü gəlmisiniz. O barədə xatircəm olun. Öküzün pulun tamam-kamal verməmiş mən sizi, inşallah, boş yola salmaram

Ermənilər oturullar.

K a r a p e t. Ağa, Allah aqibətin xeyir eləsin, elə, vallah, biz də kasıb adamux; əgər lazım olmasa, bu qədər gəlib getmərux.

S ə r k i z. Ağa, elə xacalat da çəkiruq; yəqin bil ki, lazım olmasa, buxantara gəlib getməruq. Elə bil, öz cibindən verirsen.

V ə l i s o l t a n (*nökərə*). Ə gədə, Kərim, get çay hazır elə, gətir.

Kərim gedir, Nurəli daxil olur otağa və fikirli ermənilərin üzünə baxa-baxa gedib qısılr Şirəlinin yanına və başlayır onunla pıçıldeşmağa. Qalan kəndlilər və ermənilər Nurəliyə tərəf baxıllar. Mustafa həmçinin başın uzadıb başlayır Şirəli ilə və Nurəli ilə pıçıldeşmağa.

V ə l i s o l t a n. Nurəli, nə var, nə pıçıldeşirsiniz?

N u r ə l i. Xeyr, Soltan ağa, heç bir şey yoxdur (*Nurəli sonra Hüseyinqulunun yanına qısılıb, başlayır onunla pıçıldeşmağa*).

V ə l i s o l t a n. Gədə, Nurəli, nə var axı? Nə bir elə gizlin sözüünüz var ki, pıçıldeşirsiniz? Hüseyinqulu, nə var, Şirəli, nə olubdu?

Ş i r ə l i. Xeyr, ağa, bir şey yoxdu.

Ermənilər diqqətlə baxıllar kəndlilərin üzünə, Cəfər də həmçinin başlayır uşaqqlar ilə pıçıldeşmağa.

V ə l i s o l t a n (*qayım səslə*). Olan, nə var axı? Nə xəlvət işiniz var ki, bizdən gizlin danışırsız? Hər nə sözüünüz var deyin, biz də eşidək də. Burada ki, yad adam yoxdur.

N u r ə l i. Soltan ağa, bir tədbirimiz var, amma cürət eləmirik ki, cənabınıza ərz edək. Çünki bilirik ki, izn verməyəcəksiniz. Haman mətləbi öz aramızda hələlikdə gizlin götür-qoy eləyirik.

V ə l i s o l t a n. Nə tədbiriniz var?

N u r ə l i. Xeyr, bir tədbirimiz yoxdur, daxı nə baş ağrısı verək. Siz ki, izin verməyəcəksiniz.

V ə l i s o l t a n. Olan, axı bir də görək necə tədbirdir? Bəlkə elə yaxşı işdi; daxı niyə izin vermirəm?

N u r ə l i. Xeyr, əlbəttə, yaxşı tədbirdi, çox gözəl tədbirdi. Amma xeyr, daxı nə lazım baş ağrısı olsun? Siz ki izin verməyəcəksiniz, daxı nə lazım ki, söyləmək?

V ə l i s o l t a n (*guya ki, acıqlı*). Vallahi ki, qəribə adamsız. Olan, siz bir mətləbi mənə deyın, mən də baxım görüm izin verməli idi, ya verməli deyil.

Ermənilər heyətlə baxırlar.

N u r ə l i. Soltan ağa, doğrusu budur ki, bu saat, elə bu dəqiqə padşahlıq yolu ilə Qalaya Araz tərəfindən bir karvan kişmiş aparırlar. Aparanlar əvvəl-axır iki yava dəvəçilərdir. İki də piyada. Yoldan indi bu saat bizim kəndə gələn var. Dəvəçilərin özü ilə danışdır. Deyir dəvəçilər özləri kişmiş belə tərifləyirlər ki, guya o tayda indiyə kimi belə kişmiş əmələ gəlməyibdir. İndi biz uşaqlardan elə haman mətləbi pıçılşaırdıq. Soltan ağa, əgər sizin izniniz olsa, biz bu saat gedib, karvandan bir tay kişmiş gətirik. Vallah, Soltan ağa, heç belə fürsət ələ düşməz; heç belə kişmiş olmaz. Əgər bir tay gətirsək, bütün qış bizə bəsdir.

V ə l i s o l t a n. Pəh, pəh! Afərin, afərin! Nurəli, məgər kişmiş çöldə töküblər? Tayı sizə kim verər gedib gətirəsiniz?

N u r ə l i. Soltan ağa, vallah, karvanda iki dəvəçidən artıq heç kəs yoxdur. Oların hərəsinin cibində bircə dana çuvalduz var. Vəssəlam. Amma biz altı-yeddi nəfərlik, özümüz də, söz yox, tüfəng, tapança götürəcəyik. Əliboş ki, getməyəcəyik?

S ə r k i z (*təəccüblə, qorxa-qorxa*). Yəni istəyirsiz gedib zor ilə gətirəsiniz?

N u r ə l i. Xeyr, aşna, nə lazım olub zor ilə gətirək. Biz bir tay çatarıq at üstə; dinməz-söyləməz gətirik. İki dəvəçi bizim qabağı-mızda nə danışacaq ki, zor da lazım ola.

V ə l i s o l t a n. Vallah, Nurəli, mən qorxuram izin verməyə; çünki qorxuram gedəsiniz, əlinizdən bir xata baş verə, ondan sonra di gəl divana düş, cavab ver.

E r m ə n i l ə r h ə r i k i s i . Doğrudan xatalı işdir.

N u r ə l i . And olsun o bizi yaradana, bu işdən heç bir xata bizə və sizə toxunmaz. Belə tutaq ki, elə dəvəçilər bizim qabağımıza durdular. Biz onların başını batırdıq, kim nə biləcək ki, bizik? Məgər biz işi o qədər ehtiyatsız tutacağıq ki, altımıza su çıxax?

V ə l i s o l t a n . Vallah, dəxi nə deyim? Əgər özünü belə arxayınız, özünüz bilin, gedin. Amma aman günüdür, uşaqlar, ehtiyatı əldən qoymayın!

N u r ə l i . Soltan ağa, sən lap arxayın ol (*Yoldaşlarına*). Yoldaşlar, durun, gedin. Hamınız yaraq-əsbablarınızı hazır eləyin, gəlin bura; buradan bir yerdə yola düşək gedək.

K ə n d l i l ə r . Baş üstə.

Çıxırlar.

K a r a p e t . Soltan ağa, gərək uşaqlara izin verməyəydin. Bu iş çox qorxulu işə bənzəyir. Soltan ağa, gərək izin verməyəydin. Məssəb haqqı, bu işdən qan qoxusu gəlir.

V ə l i s o l t a n . Vallah, elə mən özüm də peşmanam ki, izin verdim. A kişi, axı nə çarə qılım başıma? Deyərəm xeyr, olmaz, qoymaram, izin vermərəm, başlayıllar and-amanı ki, bu işdə bir xata yoxdu. Doğrusu, öhdələrindən gələ bilmirəm. Bir ay yoxdu ki, haman cahıllar ki, getdilər kişmiş oğurluğuna, üç ermənini padşahlıq yolunda soyub, birini də yaralayıb, beş-on manat pullarını, bir gümüş kəmərlərini gətirmişdilər. Elə indi bu saat hamısı silist altındadılar. Eh, doğrudan, aşnalar, müsəlman çox nadinc millətdi.

S ə r k i z . Soltan ağa, bizi yola sal gedək. Allah atana rəhmət eləsin. Yolumuz uzaqdır.

K a r a p e t . Soltan ağa, bizi yola sal gedək. Allah ömrünü uzun eləsin.

V ə l i s o l t a n . Yox, yox, heç olmaz. Bu saat nökr çay və çörək gətirəcək sizə. Və bir də ki, gecə vaxtı nə olubdu ki, gedəsiniz? İnşallah, gecə qalarsız burda, tezdən öküzün də pulun alıb, yola düşərsiz. İndi Nurəligil kişmiş gətirəcək, bir az da qoyarsız dəsmalınıza, apararsız uşaqlarınıza.

K a r a p e t . Yox, yox, Soltan ağa, başına dönüm, bizə kişmiş lazım deyil. Bizi yola sal.

Nurəli yaraqlı və qıvraq girir içəri.

Nurəli. Hələ uşaqlar gəlməyiblər, ağa?

Vəlisoltan. Yox, hələ gəlməyiblər. Nurəli, gələsiz, bu daşı ətəyinizdən tökəsiniz. Doğrusu, mən qorxuram.

Nurəli. Soltan ağa, nədən qorxursan? İnşallah, heç zad olmaz.

Karapet (*Nurəliyə*). Ay Allah bəndəsi, belə işlərdən nə töküləcək? Xatadı, vallah, oturun aşağı. Bir tay kişmiş nədi ki, ondan ötürü özünüzü beləyə salırsız?

Nurəli. Doğrusu, Karapet, xonaxa*, belə fürsət ələ düşməz. Bu kişmiş belə o sən deyən kişmişlərdən deyil. Heyifdir bu cür kişmişlərdən çıxartmaq. Yoxsa əlbəttə kişmiş nə bir elə bahalı şeydir ki?

Karapet (*Sərkizə*). Zarmaneli bana**.

Daxil olurlar kəndlilər, qıvraq və yaraqlı.

Kəndlilər (*Nurəliyə*). Nurəli, biz də hazırıq, gedirsən, gedək.

Nurəli. Yaxşı, gedək.

Hamı kəndlilər uzaqlaşır.

Vəlisoltan. Xoş gəldiz. Aman günüdür, uşaqlar, ehtiyatlı tərpəşin.

Kəndlilər (*uzaqdan*). Arxayın ol, Soltan ağa, heç xof eləmə!

Vəlisoltan (*ermənilərə*). Bir də, dostum, siz nəhaq yerə ehtiyat eləyirsiniz. İnsanın alınına hər nə ki, yazılıb, o olacaqdır. Hər kəsə hər nə qismətdi – yetişəcəkdir. Əgər o kişmişlər bizim uşaqlara qismətdi, göydə də olsa, gətirəcəklər. Yoxsa nə olacaqdı bir mənə de görüm. Karapet kirvə, əgər mən səndən aldığım öküzün pulu sənə qismətdi, hər vaxt olsa, yetişəcək; yoxsa qismət deyil, al görüm, pulunu məndən necə alacaqsan!

Karapet. Soltan ağa, hərgah öküz indi bu saat sənə lazım deyil, elə yaxşısı budur ki, ver aparacaq. İndi mənim özümə öküz çox lazımdı.

Vəlisoltan. Yox, dostum, verə bilmərəm. Öküz mənim özümə də lazımdır. Ancaq puluna sözüm yoxdur. İnşallah, gedəndə pullarını sanıyıb, qoyaram ovcunuza, apararsız.

---

* Ən yaxın adam, qonaq

** Qərübə şeydir

Uzaqdan bir neçə güllə səsi gəlir.

V ə l i s o l t a n. Bu nə tufəng səsidir? Yəqin ki, bizim uşaqlar olacaq.

K a r a p e t və S ə r k i z qorxa-qorxa dururlar ayağa.

S ə r k i z. Karapet, yaxşısı budur, biz gedək, sonra gəlluq, pulu alluq.

K a r a p e t. Soltan ağa, heç zərəri yoxdur, qoy pul qalsın. Doğru indi bizim yolumuzu kənddə gözləyirlər. Əgər getməsəm, çox nigarançılıq olar. Allah qoysa, bir özgə vaxt gəlluq qulluğunuza.

V ə l i s o l t a n. Yox, yox, vallah, mən sizi gecənin bu vaxtı ac və susuz heç vədə yola salanmaram.

K a r a p e t. Yox, vallah, Soltan ağa, heç zəhmət çəkmə. Biz çörək-zad yeməyəcəyik. Elə biz getsək, çox yaxşıdır.

S ə r k i z (*yapışır Karapetin qolundan*). Elə, Karapet, gedək. Getməyimiz yaxşıdır. Pulu sonra gəlib alarsan.

V ə l i s o l t a n (*qabaqların kəsib*). A kişi, siz nə təhər adammışsınız? Axı bu soyuqda gəlmisiz, bir istəkan çay içməyə nə var? Ondan sonra genə gedərsiz də. Yoxsa belə də zad olar ki, mənim evimə gəlib bir istəkan da çay içməyəsiz? Bu harada görünübür? Gədə, Kərim, çay necə oldu?

K a r a p e t. Ağa, elə çaydan vacib o Kərimi yolla görək kimmiş tufəng atan?

Bu heyndə kənardan tappılı və qiylüqal səsi gəlir, ermənilər istəyirlər qapını açıb çıxırlar. Nurəli və Şirəli və Cəfər və Hüseynqulu bir tay sürüyürlər otağın içinə. Ermənilər qorxub çəkilib qısırlar bucağa və mat-mat baxırlar və kəndlilər tövşüyürlər.

V ə l i s o l t a n. Ədə, Nurəli, nə tez gəldiniz? Deyəsən, qoçaqlarım, əlidolu gəlmisiniz?

Nurəli. Soltan ağa, oqatımız təlxdi, işimiz pis getdi. Allah axırın xeyir eləsin.

V ə l i s o l t a n. Nə var, Nurəli, olmaya əlinizdən bir xata çıxmış ola? O tufəng səsi nə idi bayaq gəlirdi?

N u r ə l i . Eh Soltan ağa, qəzadı da. Adam nə bilir ki, başına nə gələcək? Bir işdi olubdur.

V ə l i s o l t a n . Gədə, Nurəli, nə danışırısan? Yoxsa əlinizdən bir xata çıxıbdır?

Qalan kəndlilər dəvəçinin ölüsünü sürüyüb salırlar otağa. V ə l i s o l t a n mat qalıb, ermənilərin rəngi qaçıb və gözləri böyüyüb.

N u r ə l i . Soltan ağa, gördün başımıza nə iş gəldi, necə xataya düşdük? Aman günüdür, Soltan ağa, bizə bir tədbir elə!

Kəndlilər dəvəçinin ölüsünü salıb ortaya kor-peşiman çəkilib, kənarda başı-aşağı mütəfəkkir baxırlar.

V ə l i s o l t a n (*kəndlilərə*). Olan, səfeh uşağı səfeh, bu nə iş idi elədik? Gədə, köpək uşağı, dəli olmusuz? Adam da bir tay kişmişdən öteri adam öldürür? La-ilahə illəllah! Nələt sənə şeytan! Haramzadalar! İndi mən nə tədbir töküm? Siz dəli olmuşdunuz, keflənmişdiniz ki, getdiz nahaq qana bais olduz, ay it uşağı! Siz hələ silisdən qurtarmamısınız. Siz lap elə quldurmuşsuz, yol kəsən imişsiz. Siz vilayətin adın batırdız. Bərgüşad hara, belə işlər hara? İndi gəl divana cavab ver.

N u r ə l i . Soltan ağa, iş-işdən keçibdir, durmaq vaxtı deyil. Sən bizə bir tədbir tök. Sən genə dünya görmüş adamsan.

V ə l i s o l t a n . Nələtə gələsiz sizi görüm! (*Bir az fikir eyləyir*). Gədə, durmayın daxı götürün ölünü də, kişmişi də, aparın töylədə peyin içində basdırın. Sabah olsun görək başımıza nə gəlir.

N u r ə l i . Soltan ağa, xeyr, ondan fayda yoxdur; iş çox pis gətirəcək. Biz qəflət eləmişik.

V ə l i s o l t a n . Necə qəflət eləmişiz? Yoxsa gələndə adama-zada rast gəlmisiz?

N u r ə l i . Xeyr, biz heç kəsə rast gəlməmişik. Deyirəm çox xam iş tutduq.

V ə l i s o l t a n . Necə məgər!

Nurəli. (*ermənilərə tərəf başı ilə işarə edib Vəlisoltana*). Heç, deyirəm ki... (*yenə baxır ermənilərə və başını buluyur*).

C ə f ə r (*öz-özünə*). Mən bilmirəm bu ermənilər hardan gəlib çıxdılar bura! Zəhrimar olsun buların öküzü də, haqq-hesabı da!

K ə n d l i l ər b a ş l a y ı r l a r p ı ç ı l d a ş m a ğ a .

Nurəli. Doğrudan, Soltan ağa, çox xam iş tutmuşuq. Gərək biz işin əvvəlindən tədbiri elə götürəydik ki, kənar adam bizim işimizdən xəbərdar olmayaydı.

V ə l i s o l t a n . Necə kənar adam? Bilmirəm siz kənar adam kimi hesab eləyirsiniz?

K ə n d l i l ər i n b i r n e ç ə s i ə y i l i b b a x ı r e r m ə n i l ər i n ü z ü n ə , p ı ç ı l d a ş ı r l a r .

N u r ə l i . Doğrusu, Soltan ağa, biz bu işi heç vədə basdıra bilməyəcəyik. Bu ermənilər bizi girə verəcəklər. Bunlara nə etibar var? Erməni heç vədə müsəlmanın sirrini saxlamaz.

K a r a p e t . A canım, biz sizə nə vaxt yamanlıq eləmişik? Nə vaxt sizi girə vermişik? Ermənidən heç belə işlər görünməyib. Yer haqqı, göy haqqı, biz bu işi heç bir yerdə açıb-ağartmırıq, arxayın olun.

S ə r k i z . Va, olan, niyə deyirük? Biz qonşu deyilük? Qonşu qonşunun sirin açar?

V ə l i s o l t a n . Xeyr, Nurəli, siz bulardan arxayın olun. Yox, yox, bular elə adam deyillər.

N u r ə l i . Xeyr, Soltan ağa, heç olmaz. Yox, heç aqlım kəsmir, bizi bular gurultuya verəcəklər. Erməniyə etibar yoxdur.

Ş i r ə l i . Allaha and olsun, elə burdan çıxan kimi gedib pristova xəbər verəcəklər.

K ə n d l i l ər . Əlbəttə, belədir. Yəqin ki, xəbər verəcəklər.

K a r a p e t (*yalvara-yalvara*). Başına dönüm, Soltan ağa, bizi əldən qoy, çıxmaq gedək Allah rızasına.

N u r ə l i (*qeyz ilə*). Yox, dostum, gedə bilmərsiz; heç yana tərpeşə bilməssiz.

S ə r k i z . Canım, biz gedirik. Karapet, gəl düş qabağa, gedək.

C ə f ə r . Nurəli, aman günüdür, qoyma getsinlər! Yoxsa bular bizim evimizi yıxar!

N u r ə l i . Ədə, kimin nə cürəti var ayağın bayıra bassın?

K ə n d l i l ər b a ş l a y ı r p ı ç ı l d a ş m a ğ a .

K a r a p e t (*yavaşca*). Soltan ağa, aman günüdür, bizə bir çarə elə, o uşaqların fikri özgədir. Bizi çövür balalarının başına.

V ə l i s o l t a n. Dostum, qaçmaqdan savay bir əlacı yoxdur. Görün bir təhər qaça bilərsiz.

Ermənilər qaçırlar, kəndlilər “Ədə, qoyma!” deyib ermənilərin dalısınca, erməniləri bir az qovub qayıdırlar otağa. Ölü qalxır.

N u r ə l i. Soltan ağa, mən ölüm, bu ermənilər bir də bu kəndə ayaq basallar?

V ə l i s o l t a n. Bəli, o hörməti ki, biz bulara qoyduq, tez gələllər. Afərin!

K ə n d l i l ə r h a m ı b i r d ə n. Sağ ol, Nurəli!

Tamam olur, pərdə salınır

ÖLÜLƏR

Dörd məclis və beş pərdəli komediya

MƏCLİSLƏRİN ƏHALİSİ

Şeyx Nəsrullah	– 45 yaşında.
Şeyx Əhməd	– onun şagirdi, 40 yaşında.
Hacı Həsən	– şəhərdə mötəbər bir hacı, 50 yaşında.
Kərbəlayı Fatma xanım	– onun övrəti, 40 yaşında.
İskəndər	– onun oğlu, 22 yaşında.
Cəlal	– onun kiçik oğlu, 10 yaşında.
Nazlı	– onun qızı, 12 yaşında.
Zeynəb	– Hacı Həsənin qaravaşı, 20 yaşında.
Əli	– Hacı Həsənin nökeri, 18 yaşında.
Hacı Bəxşəli	– 45 yaşında.
Hacı Kərim	– 50 yaşında.
Hacı Kazım	– 50 yaşında.
Məşədi Oruc	– 35 yaşında.
Məşədi Orucun anası	– 50 yaşında.
Mir Bağır ağa	– 35 yaşında.
Heydər ağa	– teleqrafçı, 45 yaşında.
Əliqulubəy	– dilmanc, 30 yaşında.
Mirzə Hüseyn	– müəllim, 40 yaşında.
Kərbəlayı Vəli	– 35 yaşında.
Dörd nəfər qız	– Şeyx Nəsrullahın övretləri: hər biri 13–14 yaşında.
Azarlılar, arvadlar, müsafirlər, camaat.	

Əhvalat vəqə olur İrəvan şəhərlərinin birində, iyirmi il bundan irəli.

BİRİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin evi. İskəndərin otağı, küncdə dəmir kravat, qabağında köhnə miz, üstündə bir-iki kitab; mizin yanında iki köhnə stul. Cəlal və Müəllim diz üstə qabaq-qabağa oturub dərs oxuyurlar.

Cəlal (*qabağında kitab, duruxa-duruxa oxuyur*). Mara çe töhfə adərdi.

Müəllim (*ucadan*). Avərđi!

Cəlal. Avərđi. Küft. Bəxatir. Bəxatir daştəm ki, çün bədər xəət...

Müəllim (*ucadan*). Bədirəxt!

Cəlal. Bədirəxt gül rəsmi daməni, daməni pər künəm...

Müəllim (*ucadan*). Pür künəm.

Cəlal. Pür künəm hədiyeyi əshabra, əshabra çün rəsidəm buy güləm çəndan məst kərd ki, damənəm, damənəm öz dəst bərfət.

Müəllim (*ucadan*). Bərəft!

Cəlal. Əz dəst bərəft, ey mürği səhər, eşqi zipərvanə, zipərvanə...

Bir kişi (*məşədi paltarında tələsik girir içəri və tövşüyə-tövşüyə ucadan*). Hacı Həsən əmi evdə?..

Cəlal (*kişiyə*). Ağam gedib bazara.

Kişi çıxıb gedir. Müəllim təəccüb ilə baxır onun dalınca.

Cəlal (*yenə oxuyur*). Zipərvanə beyamuz, beyamuz... kanə...suxtəra...

Müəllim (*ucadan*). Düz oxu, kon suxtəra... şeiri qələt oxumazlar.

Cəlal. Kon suxtəra can şüd, can süd avaz nəyaməd...

İskəndərin səsi gəlir: "Mars, Mars! Mars!" deyib iti çağıra, çağıra girir içəri.

Cəlal (*oxuyur*). Kon suxtəra, kon suxtəra... (*İskəndərə*) Dadaş, çix get, qoy dərsimi oxuyum.

İskəndər itin qulaqlarından yapışib, istəyir çəkə içəri. İt dartınıb gəlmir.

Cəlal (*İskəndərə*). Sən Allah, dadaş, iti çağırma içəri; qoy dərsimi oxuyum.

İ s k ə n d ə r itdən əl çəkib, çox həvəsli və kefli, şlyapasını kravatın üstünə çırpıb, başlayır papiros eşməyə.

M ü ə l l i m (*İskəndərə*). Xudahafiz, İskəndər bəy. Yaxşı oldu təşrif gətirdiniz. Təvəqqe eləyirəm Mirzə Cəlala nəsihət eləyəsiz ki, dərslərinə can yandırsın.

İ s k ə n d ə r (*oturur kravatın üstündə*). Baş üstə, baş üstə, nəsihət elərəm. Amma bunu de ki, mənim sözümə qulaq asan kimdi? Odu, Allahın iti də mənim sözümə baxmır; nə qədər elədim, içəri girmədi. Xa...xa...xa... (*qah-qah çəkib gülür*).

M ü ə l l i m. Yox, elə buyurma. Mirzə Cəlal ağıllı oğlandı; Mirzə Cəlal sənin sözüne baxar, ondan ötrü ki, bu qədər zəhməti ki, mən onun yolunda çəkirəm, atası çəkir, gərək bu da elə rəftar eləyə ki, bu zəhmətlər səmərəsiz qalmayalar. Məgər Mirzə Cəlal görmür ki, elmsiz insan bir qəpiyə dəyməz? İnsanın ki, elmi olmadı, onun nə qədr-qiyəti ola bilər və nə hörməti ola bilər.

İ s k ə n d ə r (*ucadan qah-qah çəkib gülür*). Məgər Mirzə Cəlal görmür ki, elmi insan bir qəpiyə dəyməz? Xa... xa... xa... Hər kəsin ki, elmi var, onun hörməti yoxdu; hər kəsin ki, hörməti var, onun da elmi yoxdu. Xa... xa... xa... İnsan ona deyərlər ki, nə elmi ola, nə hörməti ola. Xa... xa... xa...

M ü ə l l i m (*Cəlala*). Yox-yox, İskəndər bəy zərəfət eləyir; əlbəttə, zərəfət eləyir.

C ə l a l (*müəllimə*). Mirzə, vallah dadaşım genə keflidi.

İ s k ə n d ə r (*tez durub gəlir Cəlalin yanına*). Mən? Mən? Mən kefliyəm? Hanı? Mən kefliyəm?

Ağzını C ə l a l ın ağzına tutub, “hu, hu, hu” eləyir.

C ə l a l (*başını kənara çəkib, üzünü turşudur*). Vallah, dadaş, genə çaxır içmişəm.

İ s k ə n d ə r (*gülə-gülə ucadan*). Yalan deyirsən, vallah yalan deyirsən! Çaxır içməmişəm, araq içmişəm! Gördün yalan deyirsən! Xa... xa... xa!..

M ü ə l l i m (*ayağa durub, Cəlala*). Çünki bu gün dərslərini yaxşı bilmirsən, dəxi mən də sənə təzə dərs vermirəm. Haman dərsi sabah soruşacağam.

B i r k i ş i (*məşədi paltarında qapıdan tələsik girib, tövşüyə-tövşüyə ucadan*). Hacı əmi evdə?

C ə l a l (*kişiyə*). Evdə deyil.

Kişi gedir. Həyətdə it hürür kişinin üstünə.

İ s k ə n d ə r (*qapıya tərəf gedib*). Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Küş, küş, küş! Xa... xa... xa! Mars, Mars, Mars! Fut, fut, fut! (*İti muşqurur*).

C ə l a l (*İskəndərə*). Vallah, dadaş, ağam gələndə deyəcəyəm ki, dadaşım iti küşkürüdü adamların üstünə.

İ s k ə n d ə r (*bir qədər Cəlala baxandan sonra*). Mən də deyəcəyəm ki, Cəlal dərslərini bilmirdi. Xa... xa... xa! (*Gülüb qurtarandan sonra bir az baxıb, gəlir Cəlalin yanına*). Yox, yox, demənəm, demənəm. Sən bilirsən ki, mən səni çox istəyirəm (*üzünü əlləyir*). Amma dadaşının sözünə baxmamaqda bir az yaxşı eləmirsən. İndi, məsələn, bu kitabı qoyubsa qabağına, oxuyursan (*Kitabı götürür əlinə*). İndi yəqin ki, ağa bu kitaba üç abbası, bəlkə hələ dörd abbası, ya bir manat verib, alıb, sən axmaq qabağına qoyub oxuyursan. Amma o pulları aparıb Karapetə versəydin, sənə iki şüşə Smirnov arağı verərdi. Sən də gətirib verərdin İskəndər dadaşına. Mən qoyardım cibimə. Birini səhərdən içərdim axşama kimi sənənin sağlığına: birini də axşamdan içərdim səhərə kimi mirzənin sağlığına. Siz sağ olardınız, mən də kef elərdim (*müəllimə tərəf*). Mən ölüm, mirzə, doğru demi-rəmmi? Xa... xa... xa!..

M ü ə l l i m. Bağışlayın, İskəndər bəy, hərçənd bəndənin tərəfindən küstaxlıqdır, sizə nəsihət eləmək, amma uşaq tayfasına o cür sözləri deməyiniz bir az bicadır. Siz qardaşınıza deməkdən ki, sən elə, elm dalınca get, başlayırsız ona lazım olmayan nəsihətləri eləməyə.

C ə l a l istəyir kitabı onun əlindən ala, o da vermir.

İ s k ə n d ə r. Xa... xa... xa! (*Cəlala*) Elm dalınca get. Xa... xa... xa! Elm dalınca get. Yavaş, yavaş, qulaq as, gör nə deyirəm.

B i r m ə ş ə d i (*tövşüyə-tövşüyə içəri girib, ucadan*). Hacı Həsən əmi evdə?

İ s k ə n d ə r. Evdədi, evdədi.

C ə l a l (*məşədiyə*). Dadaşım yalan deyir, ağam gedib bazara.

M ü ə l l i m (*məşədiyə*). Nə var, nə xəbərdi? (*Məşədi dinməyib gedir*).

İ s k ə n d ə r (*əлиндə kitab qaçır məşədinin dalınca*). A kişi, getmə, hacı evdədi, getmə. Mars, Mars, Mars! Küş, küş, küş! Qoyma getdi. Fut, fut, fut! Aha, aha, fut! Küş, küş, küş! (*Ayaqlarını yerə döyür*).

M ü ə l l i m (*istəyir çıxıb gedə*). Hələ ki, xudahafiz. (*Çıxıb gedir*).

İ s k ə n d ə r (*gülə-gülə müəllimin dalınca*). Mirzə getmə! Mən ölüm, getmə, gəl Cəlala elm öyrət. Oxusun alim olsun.

C ə l a l (*İskəndərə yavıq gəlib*). Dadaş, ver kitabımı.

İ s k ə n d ə r (*çox ucadan və hirsli*). Cəhənnəm ol!

(*Cəlal qorxub qaçır eşiyə. İskəndər bir az onun dalınca baxandan sonra gedib oturur kravatın üstündə və bir cibindən araq şüşəsini və o biri cibindən bir balaca stəkan çıxarıb, başlayır töküüb içməyə, sonra kitabı açıb baxır*).

İ s k ə n d ə r (*kitaba*). Tanıyıram səni. Mən də səni bir az oxumuşam. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni oxumuşam (*oxuyur*). “Məlikra on nəsihət sudmənd aməd və əz səri-xuni-u dər güzəşt”.* Mənim də müəllimim mənə nəsihət elərdi ki, bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən. Amma bu dilğirlərin heç birindən eşitmədim ki, desin: bala, adam ol. Hər kəsə rast gəlırsən, elə bunu eşidirsən ki, elm oxu, alim ol. Amma məni bir başa salan yoxdur ki, axır, bu elm, elm nə deməkdir? Elm ona deyərlər ki, indi birisi bu şüşəni çəkə başına, hamısını içə (*içir*). Pah! Püf! (*üzünü turşudur*). Bax, elm – buna deyərlər.

C ə l a l (*başını qapıdan uzadır içəri*). Dadaş, vallah, ağam gələndə deyəcəyəm.

İ s k ə n d ə r (*stəkanı və şüşəni qoyur cibinə*). Cəlal, Cəlal, bura gəl, gör sənə nə deyirəm.

C ə l a l. Gəlmirəm, sən keflisən.

İ s k ə n d ə r. Cəlal, bilirsən Sokrat nə deyirmiş?

C ə l a l. Sokrat kimdi?

---

* Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərindəndir. Mənası: Padşaha onun nəsihəti xoş gəldi və onun qanından keçdi

İ s k ə n d ə r. Sokrat bir adam idi; çoxdanın adamı idi. Çox, çox çoxdanın adamı idi. Sokrat deyərmiş ki, “mən dərs oxumamış elə xəyal elərdim ki, dünyada bir zad bilirəm; amma elm oxuyandan sonra yəqin elədim ki, heç zad bilmirəm”. Xa...xa...xa! Yəni araq içməyi də bilmirəm! Cəlal, ay Cəlal! İndi sən məndən qaçırsan, deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qara ağac pirinə ki, sən də mənim kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra, başlayacaqsan İskəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa. Xa...xa...xa!..

N a z l ı (*qapıda görsənir*). Dadaş, sən Allah az iç bu zəhrimarı!

İ s k ə n d ə r. Baş üstə, bax, mənim bu gözlərim üstə (*əlini qoyur gözüna*).

N a z l ı. Vallah, yalan deyirsən.

İ s k ə n d ə r. Vallah, yalan demirəm. Nə qədər ki, sən burada durubsan, bir tikə də içməyəm; amma doğrudan doğrusu elə [ki] buradan gedibsən, içəcəyəm.

N a z l ı (*gəlib yapışır İskəndərin əlindən*). Mən də sənənin yanından getməyəm.

İ s k ə n d ə r (*Nazlının qucaqlayır*). Ey mənim gözəl bacım Nazlı. Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, anandan bozbaş bişirmək dərsi alırsan; amma mənim yanıma gəlmirsən ki, gəzdiiyim şəhərlərdən sənə nağıl eləyim, görsən dünyada nə var, nə yox! Bax, həyətdə gün çıxıb; sən ki, o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır onun işığı? Çöldə otlar göyərüb, ağaclar çiçək açıb; amma nəyə lazımdır sənsiz o çiçəklər, o çəmənlər? Sənənin burnu fırtıqlı balaca qardaşların (*Cəlal və Nazlı gülürlər*) gedirlər arxların kənarında yonca yığıb yeyirlər, amma sən evdə oturub, saqqız çeynəyirsən. Evdə bitli bacılarının əl-ələ verib, atılıb-düşürsən və deyirsən: haquşka ha haquşka! Bir yarım var haquşka, uzun ətək haquşka! Xa... xa... xa!... (*Cəlal və Nazlı gülürlər*). Mənim istəkli Nazlı bacım! Gəl yapışım əlindən, baş alıb bu vilayətdən çıxıb, qoyub gedək. Dəm qənimətəst. Dəxi niyə durubsan?

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bədir bu dayanmaq!

Allaha şükür, lələ yanağında eyib yox,

Qaşında, dəhanında, dodağında eyib yox,

Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox,

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bədir bu dayanmaq!

Hacı Həsən çox havalı və ləhləyə-ləhləyə girir içəri. Nazlı və Cəlal gedirlər.

İskəndər. Ata, nə xəbər?.

Hacı Həsən (*bir az fikir eləyəndən sonra başını qalxızıb*).
Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İskəndər (*təəccüblə başını atasına tərəf əyib*). Necə?

Hacı Həsən. Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İskəndər (*təəccüblə*). Necə Kərbəlayı Fətullah?

Hacı Həsən. Hacı Rüstəm əmivinin oğlu Kərbəlayı Fətullah.

İskəndər. O ki, Xorasanda ölmüşdü?

Hacı Həsən. Hə, hə... haman Kərbəlayı Fətullah.

İskəndər. Yəni lap dirilib, qəbirdən çıxıb eşiyə?

Hacı Həsən (*hövşələsiz*). Hə, hə, dirilib.

İskəndər düzəlib, üzünü çöndərir kənara və istəyir gülməyini saxlasın, amma tab gətirə bilməyib, birdən qah-qah çəkib gülür və qaçır eşiyə.

Hacı Həsən (*təəccüblə onun dalınca baxa-baxa*). Allah sənə lənət eləsin! Budu, bu da bizim oxumuşlarımız! Yəqin ki, genə keflidir. Yəni heç kefli də olmasa, belə şeylərə inanmaz. Heç bir şeyə inanan deyil; nə Allahı tanıyır, nə peyğəmbəri tanıyır. Öz ağırlığı qədərincə oxumağına pul qoymuşam, on il gedib, nə bilim, hansı cəhənnəmin dərəsində dərs oxuyub; indi gör axırı nə günə qalıb? Hələ bir para namərdlər müsəlmanları məzəmmət eləyirlər ki, uşaqlarını dərsə qoymurlar. Bu da sənə dərs! İndi qoy gəlib, dərs oxuyanları görsünlər. Allah mənə min dəfə lənət eləsin, əgər bir də mən uşaq göndərəm gedə uzaq yerdə kafirlər içində dərs oxumağa! Yəni [mən] başı küllü bilirdim ki, axırı belə olacaq. Amma qoymurlar; vallah, billah bu adamlar qoymurlar ki, xalq başını salsın aşağı, öz bildiyini eləsin. Yarışırlar yaxamdan ki, hacı, uşağına yazığın gəlsin, Allaha şükür, məqdurun* var, qoy getsin dərs oxusun, gəlib bir qulluq sahibi olsun; incinar olsun, həkim olsun, silitçi** olsun, nə bilim nə zəhirmar olsun. Bəli, göndərdik. Maşallah, oxudu gəldi; indi gör nə olub; səhər kefli, axşam kefli. Divanxanalarda heç mirzəliyə də götürmürlər. Allah bəisin evini yıxsın.

* *Qüvvən* – burada pulun, imkanın

** Rusca следователь (müstəntiq) sözünün o zaman el arasında işlənən şəkli.

H a c ı B ə x ş ə l i (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilib?

H a c ı H ə s ə n (*durur ayağa*). Bəli, bəli, dirilib; hətta öz əliynən kağız da yazıb. Məəttəl qalmışam.

H a c ı B ə x ş ə l i. Allahın qüdrətindən heç bir şey uzaq deyil və bir də, ay Hacı, ölü öz başına dirilməz ki? Əlbəttə, onu bir dirildən var.

H a c ı H ə s ə n. Yəni, ay Hacı, bu bir qəribə iş deyil ki! Odu, keçən il Kabla Xəlilin arvadı, xəbər çıxdı ki, ölüb. Amma səhər dedilər ki, dirilib. İndi odura gəzir.

İ s k ə n d ə r (*qapıdan başını içəri uzadıb*). Əlbəttə, axşam elə biliblər ki, arvad ölüb, amma demə sən diri imiş! Xa...xa...xa!..

H a c ı H ə s ə n (*çox ucadan və hirsli İskəndərə tərəf*). Cəhənnəm ol.

H a c ı K ə r i m (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı, deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib?.

H a c ı H ə s ə n. Bəli, belədir, doğrudur. Hacı, əyləş. Hacı, əyləş

Otururlar.

H a c ı K a z ı m (*tövşüyə-tövşüyə girir içəri*). Hacı, Həsən ağa, deyirlər Hacı Rüstəm dadaşın oğlu dirilib?

H a c ı H ə s ə n (*durur ayağa*). Bəli, Hacı ağa, belədir, doğrudu.

M ə ş ə d i O r u c və onun dalınca bir dəstə adam tövşüyə-tövşüyə girirlər içəri.

M ə ş ə d i O r u c (*bir əlində kağız, hər iki əlini göyə qalxızib, Allahu çağırır*). Bari pərvərdigara, sənin qüdrətini tərif eləməyə dilim laldır. Min şükürlər olsun kərəminə, ilahi!

A d a m l a r ı n bir parası qabağa yeriyib, kağıza baxırlar və deyirlər.

Budurmu Kərbəlayı Fətullahın kağızı? Oxu görək nə yazıb?

H a c ı H ə s ə n (*Məşədi Oruca*). Məşədi Oruc, yaxşısı budur ki, kağızı oxuyasan, camaatın hamısı eşidə; çünki çox qəribə işdir; insan məəttəl qalır.

M ə ş ə d i O r u c (*yənə hər iki əlini yuxarı qalxızib, başlayır ağlamağa və gözünün yaşını arxalığının ətəyi ilə siləndən sonra başlayır kağızı oxumağa*).

“Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağız sənə çatan kimi, əvvəl qabaqca Hacı Həsən əmimə müjdə ver.

Hacı Həsən ağlayır.

Ondan sonra, həyə anam sağdır, get anamı bas bağına və deginən: “Ay ana, yazıq ana, dəxi qüssə eləmə, oğlun Kərbəlayı Fətullah dirilib”. Sonra mənim oğlum Məhəmmədhəsəni al qucağına və deginən: “Ey yazıq bala, ürəyini sıxma, sən dəxi yetim deyilsən, atan dirilib və bir neçə gündən sonra sənə Xorasandan qırmızı başmaq gətirəcək”. Və ayıb olmasın Məhəmmədhəsənin anası, – əlbəttə indi gedib ərə və işdi, əgər getməmiş olsa, – gəlin bacımı göndər, ona xəbər versin (*ağlayır*). Ey mənim əziz və mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Ola bilər ki, mənim dirilmək xəbərim sənə və bir para qəlbiqara adamlara təəccüblü görsənə. Min lənət olsun o kəslərə ki, xudavəndi-ələmin hikmətinə şəkk gətirələr!

A d a m l a r h a m ı b i r d ə n : L ə n ə t !

M ə ş ə d i O r u c (*oxuyur*). Qardaşım Məşədi Oruc! Mən və məndən savayı yüz on dörd nəfər qəbirdən ricət edib, dübarə bu dünyaya gələnlər, gərək bir həftə tamam ziyarətə məşğul olaq və inşalah bir həftədən sonra gələrim vətənə. Ancaq indi müxtəsər surətdə bunu deyə bilirəm ki, Məşədi-müqəddəsdə bir abid peyda olub, bunun ismi-şərifı Şeyx Nəsrullahdır. Əyyədullah təala billütf!* Şeyx cənabları neçə illər ilə İsfahanda ülumi-xəfiyyatı təhsil edəndən sonra, təşrif gətiriblər Xorasana və burada neçə ay riyazəti-tam və mücahideyi-lakələmdən sonra, həmin elmin xəfəyasının istinbatına və istixracına müttələ olub, axırda bu niyyətə düşüb ki, sübhənə və təalanın mərhəmətilə təsxiri-ərvahə iqdām eləsin. Ey mənim mehriban qardaşım Məşədi Oruc! Macəranın təfsilini, inşallah, gələndə özüm dil-cavabı nağıl elərim və sən eşidib mat və heyran qalarsan. Ancaq bunu bil və eşit ki, cəmədiyəl-axirin on səkkizinci günü, qəmər süfla ələminə yavuşlaşan saatda, şeyx cənabları Məşədi-müqəddəsdə qürbə qəbristanına əhli-qəbur ziyarətinə gəlib, təsxirül-əmvat şəraitini əmələ gətirəndən sonra, əvvəl başlayıb bir dua oxumağa və sonra uca səslə deyib: Əzzəmtü əleyküm ya əhləl-qəbur! Durun ayağa, ey Al-

---

* Allah-taala öz lütfü ilə kömək eləsin.

lahın mömin bəndələri! Bu səsi eşitcək cəmi ölülər Allahın qüdrətilə bir hərəkətə gəldilər.

A d a m l a r başlayır ağlamağa.

Dəxi nə deyim, ay qardaş? Gördüm başımın üstündə bir şəxs durub, uca qamətli, qırx yaşında, abidi-saleh və rəhmdil, siyəh-çəşm və rəngi-ruyi-mubarakəş bəsəbzə mail və ismi-mübarəkəş Şeyx Nəsrullah İsfəhani.**

H a c ı l a r ı n b i r i d e y i r: Xudaya, şükür sənin cəlalına!

B i r i d e y i r: Bari pərvərdigara, rəhmin gəlsin yazıq bəndələrinə!

Hamı yenə ağlayır.

M ə ş ə d i O r u c (*oxuyur*). Ey mənim mömin qardaşım Məşədi Oruc! Bu kağızı sənə yazmaqda məqsədim səni xəbərdar eləməkdir ki, fazili-bimisl və abidi-müqəddəs Şeyx Nəsrullah rəcəb ayının qürrəsində Məşədi-müqəddəsdən çıxacaq, Culfa yolu ilə Təbrizdən keçib, Nəcəful-əşrəf şəhərinə azim olacaq. Şeyx cənablarının qəsdı bizim şəhərimizdə bir gün qalıb və əhli-qübur ziyarətinə müşərrəf olub, sonra yola düşüb getməkdir.

A d a m l a r ağlayır.

Bu kağız sənə yetişən kimi bu xəbəri vətən qardaşlarıma və xüsusən möhtərəm Hacı əmimə yetirəsən ki, ayın yeddisində ya səkkizində şeyx cənablarının pişvazına çıxıb, o pak vücuda layiqincə ehtiram göstərsinlər ki, bəlkə ağanın fəzilətinin kəramət və mərhəmətindən mənim həmsəhərlilərim bibəhrə qalmasınlar. Vəssəlam. Kağıza qol qoyub əhli-vilayəti-filan Məşədi Fətullah Hacı Rüstəm oğlu, fi-tarix 19 cəmədiyəl-axir, şəhri-Məşədi-müqəddəs. (*Hər iki əlini göyə qalxızıb ağlayır. Adamlar da habelə ağlayırlar*). Xudaya, şükür!

H a c ı B ə x ş ə l i (*təəccüblü*). Elədə şeyx cənabları bizim şəhərə də təşrif gətirəcək?

---

* Qaragözlü, mübarək üzünün rəngi yaşıla çalır və mübarək ad Şeyx Nəsrullah İsfəhani.

H a c ı H ə s ə n. Bəli, bəli. Kağızdan belə məlum olur ki, belə yazılıb. Adamlardan bir neçəsi gələcək; bizim şəhərə gələcək.

M ə ş ə d i O r u c. Bəli, bəli, bizim şəhərə gələcək; yəni gəlib buradan Təbrizə gedəcək.

H a c ı K a z ı m. Nə vaxt təşrif gətirəcək? A kişi, nə deyirsən?

M ə ş ə d i O r u c. Bəli, bəli, belə yazılıb; rəcəb ayının yeddisində ya səkkizində təşrif gətirəcək.

H a c ı K ə r i m. A kişi, nə danışırsan? Yəni neçə gündən sonra bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

M ə ş ə d i O r u c. Yəni iki-üç gündən sonra.

A d a m l a r ı n b i r n e ç ə s i. Yəni iki-üç gündən sonra şeyx cənabları bizim şəhərə təşrif gətirəcək?

M ə ş ə d i O r u c. Bəli, bəli, belədir.

A d a m l a r hərəkətə gəlir, bir-birinə deyir: “Dəxi niyə durmuşuq?” Bir az hamı baxır bir-birinin üzünə.

H a c ı H ə s ə n (*üzünü hacılara tutub*). Vallah, dünyanın işlərinə məəttəl qalmışam (*bir az fikirdən sonra*). Yəni həqiqətdə bu bir möcüzədir ki, insan öləndən sonra dirilə və bizim kimi ağıllı-başlı adam ola.

H a c ı B ə x ş ə l i. Hacı Həsən ağa, sən elə sözləri gerek buyur-muyasan. Allahın hikmətinə əl aparmaq olmaz və bir də bu işlər gizlin bir iş ki, deyil: odur ki, kişi öz əli ilə kağız yazıb. Xeyr, Hacı ağa, sən o sözləri buyurma.

B i r n e ç ə a d a m. Əlbəttə, əlbəttə, bunların hamısı hikmətdir. Bu sirlər hamısı Allah-taalanın yanındadır.

H a c ı H ə s ə n. Elədə dəxi niyə durmuşuq? Elədə indi şeyx cənabları yoldadır. Dəxi durmaq vaxtı deyil. Hacı Kazım, Hacı Kərim, Hacı Bəxşəli, Məşədi Oruc, dəxi kim var, hamınıza deyirəm: durmayın, tədarük görün (*ucadan*). A gədə, Heydəreləli, haradadır bizim gə-dələr?

Nökər Ə l i qapıda adamların dalında görənir.

A gədə, ata arpa verin, yəhər-əsbabı sazlayın. Siz də, hacılar, məşədilər, hazırlaşın; durmaq vaxtı deyil. Gərək yol tədarükü görək. Gərək qabağa gedək.

H a c ı l a r , a d a m l a r h ər ək ət ət ̧ əl i r l ər . A d a m l a r ı n b i r n e ̧ ət i ̧ ı x ı r v ̧ b i r - b i r i n ̧ e d e y i r : “ G ̧ d ̧ ək a t l a r ı h ̧ z ı r l a y a q ” .

H a c ı H ̧ s ̧ n . A g ̧ d ̧ , H e y d ̧ r ! D u r m a , t e z e v ̧ x ̧ b ̧ r e l ̧ k i , o t a q l a r a f ̧ r ̧ s a l s ı n l a r , q o n a q g ̧ l ̧ c ̧ k .

A d a m l a r ı n i ̧ i n d ̧ n n ̧ k ̧ r H e y d ̧ r ̧ ̧ ı x ı b g e d i r .

H a c ı K a z ı m (*Hacı Həsən*). Hacı, qoy siz ̧ z ̧ h m ̧ t o l m a s ı n , ̧ e y x c ̧ n a b l a r ı n ı n z ̧ h m ̧ t i n i m ̧ n ̧ ̧ k i m , q o y b i z i m q o n a ̧ ı m ı z o l s u n ; q o r x u r a m s i z ̧ z ̧ h m ̧ t o l a .

H a c ı H ̧ s ̧ n . Y o x - y o x , H a c ı K a z ı m , s ̧ n A l l a h e l ̧ d ̧ m ̧ . E l ̧ v ̧ c u d u n y o l u n d a b e l ̧ z ̧ h m ̧ t l ̧ r x o ̧ d u r .

H a c ı B ̧ x ̧ ̧ l i . X e y r , H a c ı H ̧ s ̧ n a ̧ ̧ a , q o y ̧ e y x b i z ̧ q o n a q o l s u n .

H a c ı K ̧ r i m . V a l l a h ı , r a z ı o l m a n a m , g ̧ r ̧ k ̧ ̧ e y x c ̧ n a b l a r ı n ı n b ̧ n d ̧ ̧ i l i y i n i ̧ z ̧ m q ̧ b u l e d ̧ m . V a l l a h , o l m a z .

H a c ı H ̧ s ̧ n (*Hacı Kərim*). S ̧ n i n b a ̧ ı n u ̧ ̧ i n r a z ı o l m a n a m ; ̧ ̧ n k i ̧ e y x c ̧ n a b l a r ı n ı n b o y n u m u z d a h a q q ı ̧ o x d u r .

H a c ı K a z ı m . E l ̧ d ̧ , H a c ı H ̧ s ̧ n a ̧ ̧ a , d ̧ x i d a y a n m a q v a x t ı d e y i l . G ̧ d ̧ k h ̧ z ı r o l a q . H a c ı l a r , b u y u r u n g ̧ d ̧ k , y o l t ̧ d a r ̧ k ̧ g ̧ r ̧ k .

H a m ı “ b u y u r - b u y u r ” – d e y i b ̧ ı x ı r l a r . O t a q d a b i r H a c ı H ̧ s ̧ n q a l ı r . B u t ̧ r ̧ f d ̧ k i q a p ı d a n K ̧ r b ̧ l a y ı F a t m a x a n ı m , b a ̧ ı n d a ̧ a d r a , q o r x a - q o r x a b a ̧ ı n ı i ̧ ̧ r i u z a d ı b , s ̧ n r a g i r i r i ̧ ̧ r i .

K ̧ r b ̧ l a y ı F a t m a x a n ı m (*Hacı Həsən*). A y H a c ı , b u n ̧ x ̧ b ̧ r d i r ? D e y i r l ̧ r K ̧ r b ̧ l a y ı F ̧ t u l l a h d i r i l i b g ̧ l i r ?

H a c ı H ̧ s ̧ n . K a b l a F a t m a , d ̧ x i d u r m a q v a x t ı d e y i l , e v - e ̧ i y i s a z l a . D ̧ n y a v ̧ a l ̧ m b i r - b i r i n ̧ d ̧ y i b ; X o r a s a n d a h ̧ r n ̧ q ̧ d ̧ r a d a m ̧ l m ̧ ̧ d ̧ , h a m ı s ı d i r i l i b . K ̧ r b ̧ l a y ı F ̧ t u l l a h d a d i r i l i b ; o d u r , b u g ̧ n - s a b a h g ̧ l i r . O n u d i r i l d ̧ n ̧ e y x d ̧ g ̧ l i r ; ̧ z ̧ d ̧ d ̧ ̧ ̧ e c ̧ k b i z d ̧ . D i s ̧ n ̧ d e y i r ̧ m d u r m a g e t , e v - e ̧ i y i s ̧ l i q ̧ y ̧ s a l (*ucadan v̧ hirsli*). D i s ̧ n ̧ d e y i r ̧ m d u r m a ! (*İstəyir ̧ ı x ı b g e t s i n*).

K ̧ r b ̧ l a y ı F a t m a x a n ı m . A y H a c ı , A l l a h a t a n a r ̧ h m ̧ t e l ̧ s i n , b i r d e g ̧ r ̧ m , b i z i m ̧ ̧ h ̧ r i n ̧ l ̧ l ̧ r i n i d ̧ d i r i l d ̧ c ̧ k ?

H a c ı H ̧ s ̧ n (*qapıda*). A y a r v a d , s ̧ n A l l a h , t e z o l , d u r m a ! B i l m i r ̧ m d i r i l d ̧ c ̧ k y a d i r i l t m ̧ y ̧ c ̧ k . O b a ̧ l ı d ı r A l l a h ı n i l t i f a t ı n a .

Mənim özümün də ağlım çaşıb; heç bilmirəm nə cür diriləcək? Allahın iltifatı olsa, bu nə bir çətin işdir? (*Cığırır*). Arvad, sənə deyirəm durma get, tədarük gör! Mən gedirəm (*çixır*).

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*Hər iki əlini yuxarı qalxızub ağlayır*). Ey yeri-göyü yox yerdən yaradan Allah! Məni il yarımdir ağlar qoyubsan, gülüzlü qızımı əlimdən alıbsan, mənim ciyərimə dağ basıbsan! Ay rəhim Allah, mən səndən istəyirəm Saramı! Ay Kərbəlayı Fətullahı dirildən Allah, mənə də rəhmin gəlsin: mənim gülüzlü qızımı dirilt! Allah! Allah!.. (*ağlayıb üzüqoylu döşənir yerə*).

İ s k ə n d ə r (*içəri girir, yavaş-yavaş gəlib durur anasının yanında və başını aşağı salıb qəmgin deyir*). Yazıq ana!

P ə r d ə

İKİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin qonaq otağı. Kərbəlayı Fatma xanım və qulluqçusu Zeynəb evi səliqəyə salırlar. Nazlı sevincək gəzir, oynayıb, oxuyur.

N a z l ı (*sevincək anasına*). Ana, başına dönüm, ana, o qadanı alım, ana, deyirlər bu gələn qonağımız ölüləri dirildir. Qadanı alım, ana, bir de görüm doğrudur, ya yox? (*Anasını qucaqlayır*).

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Ay qız, mən nə bilim? Mən də sənə kimi. Deyirlər Xorasanda on yüz adam dirildib. Kərbəlayı Fətullah əmoğlunu da dirildib. Hələ məni ötür, indi qonaqların gəlmək vaxtıdır, qoy işimi görüm. Ay qız, Zeynəb, tez ol yasdıqları gətir, bu tərəfdən qoy. Bu xalçanı bir az bu tərəfə çək. Tez ol! Bir az çəpik tərpeş!

N a z l ı. Ana, vallah, bilmirəm ağlayım, ya gülüm. Vallah, gör fikrimə nə gəlir. Ana, ürəyimdə bir söz var, qoy deyim (*anası dinmir*). Ana, vallah, qonağımıza yalvaracağam, onun ayağına düşəcəyəm (*ağ-laya-ağlaya*) mənim Sara bacımı da diriltsin.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Ay qız, nə bilim (*Yerə çöküb, üzünü çarğatının ucu ilə örtür və başlayır ağlamağa*).

Z e y n ə b. Ay xanım, sən Allah, ürəyini sıxma, Allah kərimdir (*Kərbəlayı Fatma xanım gözlərini silib, üzünü açır*). Ay xanım, sən

Allah, o kişi necə adamdır ki, ölüləri dirildir? Yaxşı, bəlkə imamdı, seyiddi? Bay, Allah, kərəminə şükür! *(Bir az dinməyib)*. Sən allah, xanım bircə bunu səndən soruşacaqdım ki, görəsən o kişi kasıbların da ölüsünü dirildir, ya bircə dövlətli adamlarınkini? Vallah, xanım, bu gün o qədər fikir eləmişəm heç bilmirəm nə qayıdıram. Doğrusu *(ağ-laya-ağlaya)* bizim balaca oğlan bu gün yadımdan çıxmır. Elə deyəsən tifil bu saat qabağında can verir. Yazıq uşaq öləndə gözlərini elə dirəmişdi üzümə ki, deyəsən məndən bir zad istəyir *(Ağlaya-ağlaya çarqatı ilə gözünün yaşını silir)*.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Ah, vallah, heç özüm də bilmirəm. Allah rəhim Allahdı, əlbəttə bizə də yazığı gələr. Di durma, Zeynəb, get Əliyə de ki, su gətirsinlər. Sən də ocağın altına bax. *(Zeynəb çıxır)*.

N a z l ı. Ana, ana, vallah, ürəyim bir tikə olub. *(Gülə-gülə)*. Bircə dəfə Sara bacımı görsəydim, ölməzdim. Ana, axı sən bilirsən mən Sara bacımı nə qədər istəyirdim. Bircə ölməyəydim, o günü görəydim Sara bu qapıdan girir içəri. Belə atılıb onun boynunu qucaqlayıydim, deyəydim, ay torpaqların içində çürüyən bacı! Vallah, ana, istəyirəm dəli olam. Bilmirəm gülüm, ya ağlayım. Mən and içirəm Allaha, peyğəmbərə; nəzir eləyirəm ki, hər nəyim var, paylayım fəqir-füqəraya, bax, paltarlarımı, qızıllarımı, bax, gedib hər nə var gətirəcəyəm. *(İstəyir qaçıb gedə)*.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Ay qız, hələ tələsmə. Qoy hələ görək. Gedib şey-şüyü gətirib bura tökmə. Qonaqların gəlmək vaxtıdır. Get Zeynəbə də tez olsun gəlsin.

İ s k ə n d ə r *(oxuya-oxuya girir içəri)*. Hə... ana, kefin neçədi?

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Eh, zəhrimar olsun kefim! Sənin dərdin az qalıb məni çürütsün. Xalqın da uşaqları dərs oxuyublar. Odu, hamısı ağıllı-başlı adam olublar; hamısı ayıx-şayix, ağılları başlarında. Hərəsi özünə görə bir qulluq sahibi olub. Amma sən gecə kefli, gündüz kefli... Vallah, el içində lap biabır olmuşuq. İçirsən o zəhrimarı, hər nə ağına gəlir, danışsın. Nə Allah tanıyırsan, nə böyük-küçük tanıyırsan. Hələ o nə sözdü dünən Nazlıya demisən? “Gəl yapışım əlindən gedək, gəzək”. Yoxsa indi də bu qalıb ki, qız uşaqları da oğlanlar kimi çıxıb çölü-bacanı gəzələr? Vallah, dünən bunu Cəlal mənə deyəndən az qalırım elə öz əlimlə bir qəbir qazam, girəm içinə, yaxam qurtarsın.

İ s k ə n d ə r (*qah-qah çəkib, yapışır anasının çiyindənən*). Daha bundan sonra ölsən də, yaxanı qurtara bilməyəcəksən. Odu, Şeyx Nəsrullahdı-nədi, bu gün gəlir. Sən ölərsən, şeyx genə səni dirildər. Xa... xa... xa!.. Daha bundan sonra ölməknən də yaxan qutarmaz. Xa... xa... xa!..

Zeynəb və Nazlı girirlər. İskəndər gedib oturur yadıqların üstündə, Zeynəb istəyir qoymasın.

Zeynəb. Oturub yastıqları əzmə! Səndən ötəri bunları bura qoymamışıq! Görmürsən ki, qonaq gəlir?

İ s k ə n d ə r (*Zeynəbə*). Hey, Zeynəb, vallah, fəndini duymuşam! (*Durur*) Qonağın yolunda, bu qədər çalışırsan ki, ərin Kərbəlayı Novruzunu diriltsin? Vallah, fəndini duymuşam. Xa... xa... xa!..

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*İskəndərə*). Ay yazıq, ay başı daşlı! Sən nəyə inanırsan ki, buna da inanasan? Yazığım gününə! Yaxşısı budu çıx get, qoy işimizi görək. Ay qız, Zeynəb, gəl bu xalçanın ucunu düzəlt.

N a z l ı. (*İskəndərə*). Dadaş, Sən Allah, barı bu gün özünü yaxşı saxla. Vallah, adam utanır, qonaq-zad gələcək.

M i r B a ğ ı r a ğ a (*girib, başmaqlarını çıxardır*). Salam öleyküm.

N a z l ı üzünü örtüb, qaçıb gedir.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Öleykəssəlam. Ağa, buyur öyləş.

M i r B a ğ ı r a ğ a oturur. İskəndər qaçır Nazlının dalınca.

İ s k ə n d ə r. Ay qız, Nazlı, muştuluğumu ver! Nişanlın gəldi.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*İskəndərə acıqlı*). Kəs səsini! Axmaq-axmaq danışma!

M i r B a ğ ı r a ğ a başını salır aşağı.

İ s k ə n d ə r (*gəlib durur Mir Bağırın qabağında*). Mən ölüm, əl ver! Lotusan həyə, əl ver! Vallah, ruhun var; düz doqquz yaşında; görək bircə tikə artıq olmasın. Quzu əti, şax, tazə-tər, lətif, balaca.

Ağzından süd qoxusu gəlir. Ləzzət, ləzzət! Vallah, ruhun var! Lotusan həyə, əl ver!

M i r B a ğ ı r a ğ a (*İskəndərə*). Ayıbdı, ayıbdı! Heç olmasa, anandan həyə elə, o sözləri danışma.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Onun həyası olsa, niyə o sözləri danışır?

İ s k ə n d ə r (*bir az durub, təəccüblü baxır özünə*). Doğrudan, bəlkə məndə heç həyə yoxdu (İki əlini ciblərinə salıb, bir şey axtaran kimi). Baxım görüm, bəlkə həyə ciblərimdədi: yox, yoxdur (*Mirbağır ağaya*) Ağə, mən ölüm, sən də bir ciblərinə bax, bəlkə sənin ciblərinə ola.

M i r B a ğ ı r a ğ a istəyir dursun ayağa.

Xa... xa... xa!.. Mən ölüm incimə! Lotusan həyə, incimə! Əyləş, əyləş. Bu saat gedib nişanlımı gətirəcəyəm yanına. (*Çağırır*) Nazlı, Nazlı! (*Fatma xanım da durur ayağa*).

M i r B a ğ ı r a ğ a (*qeyzli çox ucadan*). Kəs səsini, piyan! (*istəyir getsin*).

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Buy, ay uşaq, başıma xeyir! Bu gədə lap dəli olub. (*Ucadan*) Adə, Əli, gəl bu səfehı çıxar sal eşiyə!

M i r B a ğ ı r a ğ a çıxıb gedir.

N a z l ı (*girir içəri*). Dadaş, vallah, lap biabır olduq. O nə sözlərdi danışırđın? Ayıb deyil?

İ s k ə n d ə r (*çırtnıq çala-çala oxuyur və oynayır*).

Bir qız sevmişəm doqquz yaşında...

Sürmə gözündə, rasix qaşında.

Ay can! Ay can! Ay can!..

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m ikiəlli İskəndərə boğma çıxardıb gedir.

N a z l ı (*ucadan*). Dadaş, kəs səsini!

İ s k ə n d ə r (*bir az fikir eləyəndən sonra gedib yapışır Nazlının əlindən və gətirir pəncərənin qabağına*). Bax, bax, o kimdi?

N a z l ı . Nə bilim? Özün bilirsən kimdi.

İ s k ə n d ə r . Yaxşı bax! Bax, gör kimdi?

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*gəlib durur qapıda*). Ay balam, axı bir bəsdə! Utan, yorul! Axı bir özünə yazığın gəlsin. Axı bir həya elə. O sözləri ki, o kişiyyə dedin, necə utanmadın? Yazıq kişi xəcalətindən dayana bilmədi, durub getdi. Necə olsa seyiddi, qohumdu. Məgər adamın ağzına nə gəlsə danışar? Axı o da yazıqdır, qəribdir; bizdən savayı onun bu şəhərdə kimi var?

İ s k ə n d ə r (*çırtmış çalib Nazlını göstərir*). Belə bu şəhərdə onun Nazlı kimi nişanlısı var.

N a z l ı . Dadaş, and olsun Allaha, mən Mir Bağır ağaya getməyə-cəyəm. Mən heç kəsə getməyəcəyəm.

İ s k ə n d ə r . Xa... xa... xa!.. (*gedib yapışır Nazlının əlindən*). Bacım, hələ sən uşaqsan. Get dolanginən, xamsən hənuz! Bir gün olar ki, gəlib görərəm sənın qabağına bir ayna tutub, çəkə-çəkə aparırlar. Onda tutaq ki, sən çəm-xəm elədin. (*Özü də çəm-xəm eləyən kimi burulur*). Tutaq ki, sən istəmədin gedəsən. O vaxt bir də görəcəksən ki, səni daldan itələyib deyirlər ki, “Dayanma, tez-tez get!” Çönüb baxıb görərsən ki, itələyən sənın atan Hacı Həsəndir. Bəli, sonra bəlkə gedə-gedə bir də istədin ki, dayanıb getməyəsən; bir də görəcəksən ki, daldan genə bir adam səni dürtmələyir ki: “Dayanma, yeyin yeri!” Çönüb baxıb görəcəksən ki, bu da sənın anan Kərbəlayı Fatma xanımdı. Əgər, işdi, çox hay-huy eləsən, yanındakı, ətrafındakı bibilərin, xalaların, əmilərin, seyidlər, mollalar, qonşular, cicilər, bacılar – hərə bir yandan səni mizləyəcəklər ki: “Dinmə, kəs səsini! Xortdan gələr səni aparar!” Bəli, halla-hallaynan səni aparıb, qatacaqlar bir kişinin yanına. Onda daha sən məni haradan tapacaqsan? (*Çırtmış çalib oxuyur*).

Bir gün olar sən də məni atarsan,

Qurtlarınan aşnalığı qatarsan,

Balam, qatarsan,

Bacım, qatarsan!..

(*Bir az dayanıb fikir eləyəndən sonra, baxır Nazlının və anasının üzünə*). Ana, bəlkə mən kef havasına bu sözləri danışırım? (*Kərbəlayı Fatma xanım dinmir. Nazlı gəlib İskəndəri qucaqlayır*).

N a z l ı . Dadaş, kefli də olsan, mən sənin sözündən çıxmanam.

N ö k ə r l ə r (*tövşüyə-tövşüyə girib, xəbər verirlər*). Xanım, çıxın eşiyə, qonaqlar gəlir.

(*Xanım və Nazlı qaçırlar otaqdan*).

H a c ı H ə s ə n (*üstü-başı tozlu, girib tövşüyə-tövşüyə otağın o tərəfinə, bu tərəfinə baxır, uzaqdan salavat səsi gəldikcə ucalır*). Allah-taalanın hər bir bəlası gərək bizim vilayətə nazil ola. Şeyx cənabları yolda bir az naxoş olub. Bari Allah şəfa versin ki, xəcalət olmayaq. (*İskəndərə*) İskəndər, bu gün qonaqların yanında özünü yaxşı saxla. Ayıbdır, dost-düşmən var.

İ s k ə n d ə r . Dadaş, bu haman ölü dirildən şeyxdir ki, gəlir?

H a c ı H ə s ə n . Şeyx Nəsrullah cənablarıdır. Dəxi vaxtım yoxdur sənnən artıq danışmağa. (*İstəyir çıxsın*). Görüm evdə hər bir şeyi hazır eləyiblərimi?

İ s k ə n d ə r . Dadaş, elədə qonaqdan təvəqqe elə ki, əvvəl qabaqca məni diriltsin; çünki elə mən də ölü kimi bir şeyəm.

Hacı Həsən tez və dinməz gəlib yapışır İskəndərin qolundan və çəkə-çəkə aparır eşiyə. Salavat səsi, adamların hay-küyü yaxınlaşır. Tarap-turup, at kişnəməsi və qılıqal gəldikcə ucalır. Hacı Həsən bir tərəfdən və Şeyx Əhməd bir tərəfdən, Şeyx Nəsrullahı qoltuqlayıb, gətirirlər içəri və oturdurlar döşəyin üstündə və özləri çəkilib, ədəblə dururlar kənarında. Hacı Bəxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Məşədi Oruc, Mir Bağır ağa və hacılar, otaq tutduqca, camaat üst-başları tozlu, tövşüyə-tövşüyə otağa girib, ədəblə dururlar kənarında. Şeyx Nəsrullah naxoş kimi heç kəsə baxmayıb, dayanır yastıqlara. İskəndər adamların içindən başını çıxardıb baxır. Hacı Həsən işarə eləyir ki, çıxıb getsin. İskəndər yox olur. Şeyx Əhməd yavaşca gəlir, çökür Şeyx Nəsrullahın qabağında və dizi üstə yavaşca soruşur.

Ş e y x Ə h m ə d (*Şeyx Nəsrullaha*). Şeyxəna, əhvalınız indi necədir?

Ş e y x N ə s r u l l a h bir söz deməyib, başını tərpedir.

H a c ı H ə s ə n (*qorxa-qorxa Şeyx Əhmədə yavıq gəlib*). Şeyx cənabları izin versin çay gətirsinlər.

Şeyx Nəsrullah başı ilə yox işarəsi eləyir.

H a c ı H ə s ə n (*qorxa-qorxa*). Bəlkə qəndab qətirsinlər?

Şeyx Nəsrullah yenə başı ilə işarə eləyir razı deyil.

H a c ı H ə s ə n. Bəlkə şeyx cənabları təam buyuralar? Yaxşı cücə-plov bişiriblər.

Şeyx Nəsrullah (*heç kəsin üzünə baxmayıb yavaşca*). Adəmi dər vəqti-mərəz iştəhayi-təam nəmibaşəd. Dil niz dər vəqti-ibtıla bəilləti-həva və istilayi-mərəzi-hübbi-dünya, rəğbət bəzikri-pərvərdigar nəmidarəd. Təam hərçənd ləziz başəd və lakin dər nəzəri-bimar ləzzət namidəhəd. Dil niz çün bəmərəz zatül-səfər vəsvəseyi- dünya mübtəla başəd, əz neməti-bəndəgiyi-xuda və təhsili-faideyi-üqba mütləzziz nəmigərdəd. Bəqədri-matəhzünü lid-dünya yüxrüçühümül-axirətü min qəlbikə və biqədri matəhzünü axirətin yüxrüçü hümmüd dünya min qəlbikə*. (*Bir az fikir eləyib, baxır Hacı Həsən üzünə və birdən dikəlib çıxırır*). Necə təam? Necə cücə-plov? (*Şeyx Əhməd*). Şeyx Əhməd, mənə hara gətirmisən? Bunlar necə müsəlmandırlar? Necə mömindilər? Bu nədir? (*Otağın fərşlərini göstərir*). Bu xalilər nədir? Necə təam, necə cücə-plov? Şeyx Əhməd, məgər sən bunlara deməmişən ki, mənəim xörəyim gündə bir xurmadır?!

Şeyx Əhməd və adamlar qorxub titrəyirlər.

Şeyx Əhməd. Bəli, şeyxəna, demişəm.

Şeyx Nəsrullah (*üzünü adamlara tutub çıxırır*). Bu nədir, vələdüzzina? Nə uymusunuz bu dünyaya? İnnə dünyaküm indi lahövlə min vərəqətin fi xümmi cərədətin. Bu nədir? Nə istəyirsiniz? Nə axtarırsınız? Öləcəksiniz, əgərçi şah olasız. Dünyayi-şüma dər nəzdi-mən hər ayinə biqədrətər əst əz bərgi ki, dər dəhəni-mələx başəd*. Sizin

---

* Xəstəlik zamanı insanın xörək yeməyə meyli olmaz. Ürək dünyanın həvavü həvəs mərzinə mübtəla olan vaxt Allahı yada salmağa rəğbət etməz; yemək nə qədər ləzzətli olur-olsun xəstənin nəzərində ləzzətli görünməz və axirət faydasını ələ keçirmək də ona ləzzət verməz. Səndə axirət eşqi olsa, dünya üçün gözəl hesab etdiyən şeylərin hamısını axirət sənəin ürəyindən çıxardar və axirətdə görmək istədiyən şeylər dünyanı sənəin ürəyindən çıxardar.

dünyanız ibarətdir altı cür ləzzətdən: mətum, məşrub, mələbus, mənkuh, mərkub və məşmum. Vəssəlam! Lakin təamların ən ləzzətli baldır ki, arının tüpürcəyindən əmələ gəlir. İçdiyiniz suyun içində minlərcə heyvanat cəmdəyi üzür. Ətirlərinizin əlası müşkdür ki, ahunun göbəyinin qanından ibarətdir. Mərkubatın əsrəfi atdır ki, onu minən həmişə xətdadır. Libasların nəfistəri ipəkdir ki, qurdun üfunətli ağzından çıxır. O ki, qaldı mənkuhatın müəzzəm faydaları, burada mətləb bir az tuldur (*bir az sakit olub, yavaşca deyir*). Sudentər daruyi ki, cərəb xarxari şahidan gülüzarra furu minişanəd, əmri-təzvic nikahi-mitəəst. Tədbirist mətin dər mühafizəti-şəhristani-iman əz taraci-türkan, qəmzəhayı canistan hisnisti-həsini dər təqlidi-xuni-fasid**. (*Çox ucadan*) Mən təzəvvəcə əhrəzə nisfi dinihi. Yəni hər kəs ki, təzvic konəd nisfi-dini-xudra əz şərri-vəsvasi-şeytani və fəsadi və həvəşhai-nəfsani eyməən başəd***. (*Bir az dayanıb yavaşca*) Şeyx Əhməd, bu camaatın içində bacılardan heç gözümə dəymir? Deynən ki, o biçarələrə xəbər versinlər ki, onlar da buraya gəlib və pərdə dalına cəm olub, Allah-taalanın hökmlərini eşitməkdən bibəhrə qalmasınlar.

Adamlar hərəkətə gəlir. Çadraya bürünmüş övrətlər tək-tək otağa girib, kişilərin dal tərəfinə düzülür.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*ucadan*). Əksərü əhlinnaril-əzzəb; bişterin əhli-cəhənnəm əzabanənd (*yavaşca Şeyx Əhmədə*). Şeyx Əhməd, mənim taqətim yoxdur, sən bunları başa sal.

Ş e y x Ə h m ə d (*camaata*). Şeyx cənablarının fərmayışından belə məlum olur ki, cəhənnəm əhlinin çoxusu siğeyi-mütədən məhrum olan kişi və övrətlərdir.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*Şeyx Əhmədə*). Ucadan de, ucadan de. (*Çığıra-çığıra*). Dü rikət nəməzi ki, mütəzəvvic güzarəd, behtər əst əz həftad rükət nəməzi ki, əzəb migüzarəd.**** (*Birdən ayağa qalxıb və*

* Sizin dünyanız mənim yanımda çəyirtkə ağzında olan yarpaqdan da alçaqdır.

** Gözlərin xəyalı ilə tərənən çox qaşıntılı qoturluğun ən faydalı dərmanı – evlənmək məsələsi, yəni siğə eləməkdir. İman məmləkətini canalıcı naz-qəmzə gözələrinin qarətindən mühafizə etmək üçün siğə möhkəm bir tədbirdir.

*** Hər kəs evlənsə, evlənmək onun dinini saxlar. Vələdüzzina, yəni hər kəs evlənsə, öz dininin yarısını şeytanın şərindən və nəfsani həvavü həvəsdən qorumuş olar.

**** Evlinin qıldığı iki rükət namaz subayın qıldığı yetmiş rükət namazdan yaxşıdır.

sağ əlini camaata tutub, çox ucadan). Təzvic kon və gər nə əz cümleyi rəhbənani-nəsarayı və gər nə əz bəradərani-şeytani*.

H a c ı H ə s ə n (*qabağa yeriyib, düşür Şeyx Nəsrullahın qabağında səcdəyə*). Şeyxəna, bizə rəhmin gəlsin; biz yazıgıq. Biz hər halda sizin əmrinizə itaət etməyə hazırıq. Bizə yazığın gəlsin.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*bir qədər Hacı Həsənin üzünə baxandan sonra başlayır ağlamağa*). Həzrət Davudra bə qəbristani güzar ifadə, mələki əzabra did ki, mürdəra əzab mikünəd. Həzrət fərmud.** (*Dayanıb oturur yerə və camaat başlayır ağlamağa*) Şeyx Əhməd, danışmağa taqətim yoxdur. H a c ı H ə s ə n. Allah şəfa versin!

A d a m l a r. Allah şəfa versin!

Adamların içindən “çəkil oysa yol ver” səsi gəlir. H e y d ə r a ğ a, Ə l i b ə y və müəllim M i r z ə H ü s e y n girirlər içəri. Şeyx Nəsrullah bunlara göstərilən hörməti görüb, durur ayağa.

Ş e y x N ə s r u l l a h. Şeyx Əhməd, bu ağalar kimdirlər?

H a c ı H ə s ə n. Şeyxəna! Bu Heydər ağadır, telqrafxanada sahibmənsəb və əhli-elm bir vücuddur. Bu ağa – Əliqulu bəydir. Məşhur Cahangir bəy mərhumun oğlu; özü də hakim yanında dilmandır. Bu cənab – Molla Hüseyin müəllimdir.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*əli ilə gələnərə yer göstərir, onlar da otururlar*). Məzacı-şərifiniz inşallah səlamətdir?

H e y d ə r a ğ a. Allah-taala siz tək uləmanın sayəsini bizim üstümüzdən əskik eləməsin.

Ə l i q u l u b ə y. Allah sizə ömür versin.

Ş e y x N ə s r u l l a h. Çün adəmirə bə cənazə güzarənd və raqimani-kitabxaneyi-qeybi ibrətxaneyi-kalbudi-insanra baxameyi-əcəl bər lövhi-təxteyi-tabut nigarənd həqq-təala...***

(*Şeyx Nəsrullah birdən bir “uy-uy” eləyib, üzünü qırışdırır və sol əlini qoyur böyrünə*).

* Evlən, əks təqdirdə nəsara rəhbənlərindən və şeytan qardaşlarından olarsan.

** Davudun bir qəbristanına yolu düşdü, gördü ki, əzab mələki bir ölüyə əzab verir. Həzrət buyurdu.

*** Elə ki, insanı qəbrə qoydular, qeyb kitabxanasının katibləri insan bədəninin ibrətxanasını əcəl qələmilə tabut taxtasının üstünə yazırlar... Allah-taala...

Adamlar töccübə gəlib dinmirlər. Şeyx Əhməd genə bir söz deməyib, durur ayağa və Hacı Həsənə işarə eləyib çıxır. Hacı Həsən Şeyx Əhmədin dalmca çıxandan sonra Şeyx Nəsrullah yenə başlayır moizəsini.

Çehl sual öz u nümayəd. Əz cümleyi on sual: yeki anəst ki, fərzəndi-alim, zahiri xudra balibashayi-kafirən zinət dadi və batini xudra ki, məhəlli-nəzəri-mən büvədvagüzaştı. Nədanəm ki, dər cəvabi-in sual çe güyənd?*

H e y d ə r a ğ a. Bəli, cənab şeyx, biz hər halda Allah-taalanın günahkar bəndələrindənik. (*Üzünü adamlara çöndərib bir az yavaş*). Maşallah, cənab elm dəryasıdır; mən belə alim görməmişəm.

A d a m l a r ı n b i r n e ç ə s i. Maşallah, qəribə danışır, lap Allah vergisidir.

Ə l i q u l u b ə y (*adamlara*). Maşallah olsun şeyxin elminə! “Malades!”.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*Heydər ağaya*). Ağayı-mən, bu şəhərdə sizdən savayı da əcnəbi dərşini oxuyan var, yainki siz iki nəfərsiniz?

H e y d ə r a ğ a. Xeyr, şeyxəna, yoxdur. Ancaq bir neçə nəfərik. Doğrudur, Hacı Həsən ağanın oğlu da Firəngistanda oxuyub; amma çifayda ki, axırı peşmanlıq olub. Həqiqət, cənab şeyx, əcnəbi millətlərin dilini insan bir az öyrənsə, heç eyib deyil.

Şeyx Əhməd və Hacı Həsən girirlər içəri.

Amma bir surətdə ki, müsəlman uşağı illərlə gedib kafirlər içində qaldı, əlbəttə, etiqadı dəyişiləcəkdi.

H a c ı H ə s ə n. Şeyxəna, doğrusu, mən övladdan yana bədbəxt olmuşam. Bir qələtdir eləmişəm.

Ş e y x N ə s r u l l a h. Hacinın oğlu da burada camaat içindədir?

H a c ı H ə s ə n. Xeyr, cənab şeyx, xəcalətindən sizi görcək qaçıb gizlənib. Allah onun üzünü qara eləsin.

Ş e y x N ə s r u l l a h. Əmr bəməruf hər müsəlmana vacibdir. Hacı Həsən ağa, çağırın oğlunuzu gəlsin; mən onu görmək istəyirəm.

---

* Ona 40 sual verər. O suallardan biri odur ki, ey alim oğlum, sən öz zahirini kafirlərin paltarları ilə bəzədin, amma mənim nəzərimi cəlb edən batini yaddan çıxartdın. Bilmirəm bu suala necə cavab verəcəklər.

A d a m l a r h ər ək ət ət ę g ę l i r , H a c ı H ę s ę n q a p ı y a t ər ę f g e d i r , b i r ę v r ę t b a ş l a y ı r u c a d a n a ę l l a m a ę a .

N ę i s t ę y i r ę v r ę t ?

M ę ş ę d i O r u c (*bir az qabaęa yeri yib*). Şeyx ęna, bu m ęnim anam d ı ; o ę l u n d a n ę t r ę a ę l a y ı r . O ę l ę h a m a n K ę r b ę l a y ı F ę t u l l a h d ı r k i , s i z i n m ę r h ę m ę t i n i z n ę n X o r a s a n d a d i r i l i b .

A ę l a y a n ę v r ę t (*çadra baş ıda , bir az a ę l a y a - a ę l a y a q a b a ę a g ę l i r*). Bel ę s ę n ę q u r b a n o l u m , a y ş e y x ! M ę n o ę l u m u s ę n d ę n i s t ę y i r ę m .

Ş e y x N ę s r u l l a h (*çox ucadan*). H ę r s ę x ę n c a y ı , h ę r n ę k t ę m ę q a m ı d a r ę d .*

Ş e y x ę h m ę d (*ęvrat ę*). A y b a c ı , ç ę k i l g e t , ş e y x ę b a ş a ę r ı s ı v e r m ę ; h ę l ę o s ę h b ę t i n v a x t ı d e y i l .

H a c ı H ę s ę n y a p ı ş ı b İ s k ę n d ę r i n ę l i n d ę n g ę t i r i r . İ s k ę n d ę r g ę l i b d u r u r Ş e y x N ę s r u l l a h ı n q a b a ę ı n d a v ę ę l l ę r i n i c i b l ę r i n ę q o y u b , b a x ı r o n u n ę z ę n ę .

Ş e y x N ę s r u l l a h . B ę y i n i s m i - ş ę r i f i n ę d i r ?

H a c ı H ę s ę n . N ę k ę r i n i z i n a d ı İ s k ę n d ę r d i r .

Ş e y x N ę s r u l l a h . P ę h , p ę h ! İ s k ę n d ę r ! İ s k ę n d ę r ! İ s k ę n d ę r i - R u m i ! İ s k ę n d ę r i - Z ę l q ę r n e y n ! N ę g ę z ę l i s m d i r ! İ s k ę n d ę r , İ s k ę n d ę r ! H i ç y e k ę z a h a d i - x ę l q r a t ę k m i l i - n ę f s i (*Hacı H ę s ę n Hacı B a ş ş ę l i n i i ş a r ę i l ę ç a ę ı r ı r v ę h ę r i k i s i ç ı x ı r e ş i y ę*) v ę t ę h z i b i x ę l q z ę r u r i t ę r ę z m ę l k i - s ę l a t i n n i s t k i , m ę m l ę k ę t s ę d d i m ę h k ę m b ę s t ę k i ş v ę r i - x a t i r s ę k n ę r a z i ş ę r i - y ę c u c i t ę ş v i ş i d ę ş m ę n a n i - ş u m e y m ę n k ę r d a n ę d **.

ę z ę s ę r i s ę h b ę t ę s t ,
H ę r ç i d ę r i n a l ę m ę s t .
V ę r z i k ę c a y a f t ı
B i d b ę h a y ı - n ę b a t . ***

İ s k ę n d ę r . B ę l i , c ę n a b ş e y x , b a ş a d ę ş d ę m .

* H ę r s ę z ę n b i r y e r i , h ę r n ę o q t ę n i n b i r m ę q a m ı v a r .

** X a l q ı n h ę ç b i r n ę f ę r i n ę ę z n ę f s i n i v ę ę x l a q ı n ı t ę m i z l ę m ę k p a d ş a h l a r a v ę s u l t a n l a r a z ę r u r i o l a n q ę d ę r z ę r u r i d e y i l d i r k i , m ę m l ę k ę t ę m ę h k ę m b i r İ s k ę n d ę r s ę d d i ç ę k i b , q ę l b ę l k ę s i n i , Y ę c u c u n ş ę r r i k i m i p i s o l a n d ę ş m ę n t ę ş v i ş i n d ę n ę m i n e l ę s i n .

*** B u d ę n y a d a h ę r n ę v a r s a , h a m ı s ı y o l d a ş l ı q ę s ę r i d i r , y o x s a s ę y ę d a ę ę a c ı n ę b a t a t b a h a r ı n ı h a r a d a n t a p a c a q d ı ?

H e y d ər a ğ a. (*Əliqulu bəyə*). Görürsən şütit eləyir.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*İskəndərə*). Cənabınız da bir mənsəb sahibisiniz ya yox?

İ s k ə n d ər. Xeyr, mən heç bir şey sahibi deyiləm. Mənsəb sahibi bu ağalardır. (*Heydər ağanı və Əliqulu bəyi göstərir*). Mən ancaq bu meyvələrin içində itburnu gülüyəm.

Ə l i q u l u b ə y (*Heydər ağaya*). Yəqin genə keflidi.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*İskəndərə*). Belə məlum olur ki, sizin dərşiniz bu ağaların dərşindən azdır ki, bir mənsəbə çata bilməmişiniz.

İ s k ə n d ər. Bəli, bəli, bunlar elm dəryasıdırlar. İndi də ki, inşalah, siz cənabdan ölü diriltmək elmini öyrənənlər, onda daha lap alim olurlar, inşalah!

Ş e y x N ə s r u l l a h (*hacılara*). Hacı Həsən ağa, təvəqqe edirəm bu biədəbi buradan kənar edəsiniz! Bu mürtəd Allah-taalanın hikmətinə istehza eləyir. (*Hacı Həsən və qeyriləri İskəndəri hədələyib, salırlar eşiyə*).

H e y d ər a ğ a. Şeyxəna, onun ağı başında deyil, çünki gecə-gündüz keflidir.

M i r B a ğ ı r a ğ a. Hələ kefliliyi qalsın kənarda, hələ hicabı da danır. Deyir ki, gərək övrətlər üzüaçıq gəzələr.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*çox ucadan*). Necə?

H a c ı K ər i m. Xeyr, Mir Bağır ağa, o qələti eləyə bilməz.

M i r B a ğ ı r a ğ a. Necə eləyə bilməz? Hazır dünən məgər doqquz yaşında bacısına deməyib ki, dur çıxmaq küçəyə gedək, gəzək. Nə bilim, gün çıxıb, çiçəklər açıb. Mən öz qulağımmnan eşitmişəm.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*durur ayağa*). Vaveyla, vaveyla! (*Adamlar hərəkətə gəlir və hamı qalxır ayağa, Şeyx Nəsrullah qapıya tərəf hücum eləyir*). Mən bu vilayətdə qala bilmənəm!

Adamlar qarışır bir-birinə. Hacı Həsən təşvişlə girir içəri və ağlaya-ağlaya gedib düşür şeyxin ayaqlarına.

H a c ı H ə s ə n. Şeyxəna, mən yazığam, mənə rəhmin gəlsin. Nə tənbeh lazımdır, mən eləyim; kaş sız mənim evimdən narazı getməyin və məni bədbəxt eləməyin.

H a c ı l a r. Şeyxəna, siz sakit olun. Biz bu saat onu buradan qovarıq, itilib gedər cəhənnəmə!

Adamların bir necəsi evdən çıxıb, İskəndərin dalınca deyinə-deyinə qaçırlar.

H a c ı H ə s ə n (*adamların dalınca*). Yavaş! Yavaş! Səbr eləyin. Mən özüm onun tənbehini elərəm. Hacı Bəxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım! Cahıl-cuhulu sakit eləyin, mən özüm o məlunun öhdəsindən gələyəm (*çoxdur, otaqda qalır Şeyx Nəsrullah və Şeyx Əhməd*).

Ş e y x N ə s r u l l a h. Şeyx Əhməd, mənim bu İskəndərdir-nədi, bundan gözümlə su içmir.

Ş e y x Ə h m ə d (*bir az fikirdən sonra*). Şeyxəna, heç narahat olma, onu buralarda heç adam yerinə qoyan yoxdu. Sən damağımı pozma, işində ol.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*bir az fikir eləyib*). Şeyx Əhməd, əvvələn, çıx ev sahibinə xəlvətcə de ki, mənə bir tikə çörək gətirsinlər. Saniyə,* təvəqqe elə ki, gəlib mənə yer göstərsinlər, rahat olmaq istəyirəm. Və salisən** (*bir az dayanıb*) dəxi özün bilirsən ki, söz yox ki, tədarük görübsən. Mən bu gecə tək burada qala bilmənəm, bədənim yekcə ağrıyır. Gərək ovduram... Allaha şükür, özün hamısını bilirsən. Dəxi dayanma, tez ol!

Ş e y x Ə h m ə d çıxır, hava başlayır qaranlıqlaşmağa.

(*Şeyx Nəsrullah gəlib oturur döşəyin üstündə və bir qədər fikirdən sonra öz-özünə*).

Mən həmişə xalqa deyəndə ki, naxoşam, elə bilirlər ki, xalqı aldadıram; amma Allah şahiddir ki... (*bir az dayanıb*) mən heç kəsi aldatmıram; çünki həqiqətdə mən naxoşam. Camaatın qabağında mən özümü naxoşluğa vuranda, Şeyx Əhməd həmişə elə bilir ki, mən adamları ələ salıram; amma bu biçərənin heç xəyalına gələ bilməz ki, mənim mərəzəm çox şiddətli mərəzdir (*Fikir eləyir*). Həmin bu mərəzin bərəkətindəndir ki, mən bu bambılı Əhmədin yanında olmuşam bir balaca uşaq və ağlayıb atamdan kişmiş istəyən kimi gündə bir dəfə utana-utana deyirəm: “Şeyx Əhməd, mənə kişmiş” (*iki əlilə üzünü örtüb, sakit oturur*).

---

* İkincisi

** Üçüncüsü

Hacı Həsənin nökrəri Əli – bir məcməyi içində plov və qeyri xörəklər gətirib qoyur ortalığa və çıxır. Şeyx Əhməd daxil olur və gəlib durur bir tərəfdə. Bir qədər keçir qapıda iki övrət görsənir. Pıçapıç ilə övrətlər bir balaca övrətin əlindən tutub, gətirirlər içəri və dururlar qapının yanında. Nökər girib çıraq yandırır. Hacı Həsən övrətlərin dalınca girir.

H a c ı H ə s ə n (övrətlərə). Qızım, utanma, Allah əmridir. Niyə utanırsan?

Ş e y x N ə s r u l l a h. Şeyx Əhməd, mənim tərəfimdən vəkil ol və siğəni cari elə.

Ş e y x Ə h m ə d. Baş üstə.

Hamı çıxır və balaca övrət qalır otaqda. Bu da istəyir adamların dalınca çıxsın; amma çıxanlar qapını örtüb, bunu qoyurlar içəridə. Şeyx Nəsrullah durur ayağa və bir qədər fikirdən sonra tərəşməyib, övrətə sarı bəlağətlə deyir.

Ş e y x N ə s r u l l a h. O sən öz ixtiyarındadır: istəyirsən get, istəyirsən qal. O sən öz ixtiyarındadır ki, öləndə düşsən bərzəx* aləminə. Ayaq tərəfindən baca açıla cəhənnəmə və qatır yekəlikdə əqrəblər gəlib yapışalar bədəninə. Bu da sən öz ixtiyarındadır ki, səni qəbrə qoyanda baş tərəfindən bir dəriçə açıla və o dəriçədən bir nəfər qılman gəlib sənə mazaqlaşsın və bu əsnada qılmanın boynunda sapa düzülmiş zəbərcəd danələri qırılıb dağılalar və başlayasınız hərə bir tərəfdən zəbərcədi genə sapa düzməyə və bir də görsəniz ki, yetmiş min dünya saatları gəlib dolanıb və indi qiyam–qiyamət olur. *(Övrətə yavuqlaşır).* O vədə qılman yapışar sənə əlindən *(yapışır övrətin əlindən)* və gülə–gülə sənə deyər: “Görsən dünyada nə qədər savab işlər görübsən?”

P ə r d ə

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis vaqə olur şəhərin kənarında, qəbiristanının yanında. Çox cəmiyyət ayaqyalın, şalvar və tumanlarını dizədək çırmayıb, əllərini əllərinin üstünə qoyub, ayaq üstə durublar. Ortalıqda Şeyx Nəsrullah uca daşın üstünə çıxıb, oturub

---

* Cəhənnəm

danışır. Sağ tərəfində Şeyx Əhməd, sol tərəfində Hacı Həsən və ətrafında biz gördüyümüz adamların hamısı, İskəndərdən və övretlərdən savayı.

Şeyx Nəsrullah (*əlində bircildli yekə kitab, çox fəsahtlə danışır*). Dər xəzaini-qüdrət cövhəri-şəriflər əz elm və nəfistər əz danış nist (*Şairanə*)

Elm bəvəd zindəgiyi-canü dil,
Elm bəhəd tazəgiyi-abü gil.
Elm nəsimi-çəmən-i-can bəvəd,
Rayiheyi-rövzeyi-rizvan bəvəd.
Hər ki, bəsərçəsmeyi – danış rəsid,
Abi-həyati-əbədıra çəşid*.

(*Bir az dayanıb, kitabı iki əli ilə yuxarı qalxızib, çox ucadan*). Budur kitab! Budur elm! (*Bir az dayanıb yavaşca*). Ənvai-ülum və əsnafi-on dü qismət: cəliyyə və xəfiyyə. Cəliyyə on ki, səmti-iştihar yaftə, əksəri-üləma bir qəvaid və qəvanini on müttəle mişəvənd və əhateyi-dəqayıqü rəqabiqi-külliyat və cüziyyati-on minümayənd. Və xəfiyyə on ki, dər zəvayayi-ixtifa mandə hər kəsra vüquf bər həqayıqı əsrar və bədayei-asari-on müyəssər nəşəvəd. (*Bir azca ucadan*). Əz cümleyi-xəfiyyat: əvvəl, elmi-tilismatəst. Və lakin bunnan işimiz yoxdur. Dövvüm, elmi-təsxirat. Bunnan da işimiz yoxdur. Sevüm, elmi-xəyalat. Bunnan da işimiz yoxdur. Cəharüm, elmi-şəbədə. Bunnan da işimiz yoxdur. Pəncüm (*ayağa durub, üzünü qəbiristana çöndərib, bir qədər baxıb, çox ucadan*), ricəti-əmvat (*bir az dayanıb, yavaşca*), yəni ölülərin ricəti (*bir az sakit olub oturur, yavaşca*). Bina bər ümumi-fəvaid və şümüli-əvaidi-in kitab (*kitabı yuxarı qalxızır*) ki, lübbü lübab və məqbuli-ülül-əlbabəst. Misali bimisal, lazimül-imitisal, alicənab, niqabəti-intisab, dirayəti-nisab, vəlayəti-iktisab, cəlalül-həşəmət vəddövlə, qəvimüd-din vəl-millət, sərirarayigah-Xösrövi əmiri-bahadır lazalə, müəyyədən min indillahi binnəfsil-qüdsiyyə, siməti-südur yaft ki, in həqiri-fəqir Nəsrullah ibni-Cəfərül-vai-zül-İsfəhani bətəlif in kitab iştiğal künəd və in risaləra ki, bə “Kəş-

---

* Qüdrət xəzinələrində elmdən daha əziz və daha qiymətli bir cəvahir yoxdur. Qəlbin və ruhun yaşayışı elmə bağlıdır. Elmə suya və palçığa təzəlik verər. Elm can çəməninin nəsimidir. Elm behişt bağının ətridir. Elm sərçəsməsinə çatan adam həmişəlik abi-həyat daddı.

fül-kəşşafi-hikməti-ricət” gəştə bir pənc məqsəd məbni saxt. Əvvəl, elmi-simiya; dövvüm, elmi-rimiya; sevvüm, elmi-kimiya; çəharüm, elmi-limiya; pəncüm, elmi himiya. Və lakin bunlarınan da işimiz yoxdur. *(Bir az dayanıb)*. Ricət bəfəthra, bəməniyi-bərgəşt bədünyast bəd əz mürdən. *(Bir az baxıb, çox ucadan)* Oturun!

Adamların hamı birdən çöküb, diz üstə oturlar. Şeyx bir az alçaqdan.

Bəzi münkirlər deyirlər ki, ricət bəd əz mərg münafiyi-təklifəst. Zira kəsi ki, mürdə, təklif əz u mürtəfe şüd. Dubarə amədəni u be in aləm çe səmər darəd? *(Ucadan)*. Bəlkə sizin də içinizdə belə münkirlər var? Əgər var, gəlsin mənəm bərabərimə. Mən bu kitab ilə onun cavabını verim. Kimdir deyən ki, ölülər dəxi bu dünyaya qayıtmayacaqlar?

Ş e y x Ə h m ə d *(yavaşca Şeyx Nəsrullaha)*. Ərəbcə de, ərəbcə de.

Ş e y x N ə s r u l l a h *(çox ucadan)*. Fəiza ərəftə haza və övzəhtü ləkə fil-qövlü bir ricətil-ləti ictəmətiş-şietü əleyhima fi cəmiil-əq-vam. Bunu inkar edən gərək elədə bunu da inkar edə ki, dəsti mübarəkəşra bər püştü gusfəndi *(başlayır ağlamağa)*, fürud avurdə düayi-bərəkət güft və bəqüdrəti bari-təala əz on ek gusfənd həftad gusfəndi digər mütəvəllid şüdənd. Bir qoyunu bir saniyədə yetmiş qoyun eləyən öz bəndələrini öldürə bilər, dirildə də bilər. *(Çox ucadan)*. Kimdir bunu danan? Qoy gəlsinlər bərabərimə, bu kitab ilə onların cavabını verim.

H a c ı H ə s ə n *(əli əlinin üstündə, qorxa-qorxa başını aşağı əyib)*. Fəda olaq sənə, Allahın hökmünü danan kafirdir.

Ş e y x N ə s r u l l a h *(hirsələ camaata, ucadan)*. Durun ayağa!

Hamı birdən qalxır ayağa.

Məgər eşitməyibsiniz ki, yetmiş min nəfər bir qövm taundan həlak olmuşdular. Ərz kərd, ilahi, əgər mixasti inhara zində gərdani ta biladitüra abad nümayənd. Ondən ötrü ki, sən göndərdiyin bələdan qaçmayıb, şəhadətə yetişiblər. Qoy indi dirilsinlər. Qoy zində olub, sənə ibadət eləsinlər. Qoy bu dünyaya ricət edib, sənəin şəhərlərini abad eləsinlər. Xudavəndi-aləmdən cavab gəldi ki, *(ağlaya-ağlaya)* aya, dust midari ki, işanra zində nümayəm, bəcəhəti xatiri tü?

Camaat başlayır ağlamağa

Ərz kərd: bəli! Pəs həqq-təala işanra zində gərdanid. Allah-taala onların hamısını dirilti. Çinan ki, zikr şüd, mürdəənd və zində şüdənd və rücu nümudənd bəin dünya.

C a m a a t i ç i n d ə n b i r q o c a k i ş i (*ağlaya-ağlaya*). Ay şeyx, belə qurban olsun sənə mənim canım. Mən pəhlivan oğlum səndən istəyirəm ki, indi bir ay olar ölüb; mənim ciyərimi yandırıb. Qurban olum sənə, ay şeyx, mən yazığam.

Bir neçə adam istəyir belə təvəqqe eləsin

Ş e y x Ə h m ə d (*ucadan*). Səbr eyləyin, hələ o söhbətlərin vaxtı deyil.

Camaat başlayır yenə ağlamağa və yalvarmağa, biri deyir: “atamı dirilt”, biri deyir “anamı dirilt”, biri: “bacımı”, biri “qardaşımı”

Ş e y x N ə s r u l l a h (*çox ucadan*). Sükut!

Həm gözlərinin yaşını silə-silə səsinə kəsir.

Şeyx Əhməd, götür kağız-qələmi, hər kəs öz qohum-əqrəbasından önlənlərinin hansının dirilməyini xahiş edir, yaz, ver mənə.

Adamlar hərəkətə gəlir, istəyirlər yavuqlaşsınlar Şeyx Əhmədin yanına, bir-birini basır. Bəzisi ağlayır. Hər kəs istəyir qabağa keçə və axırda basabas düşür və qiylü-qal başlanır.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*çox ucadan çığırır*). Ədəb!

Həm yavaş-yavaş çəkilib durur öz yerində

Ş e y x Ə h m ə d (*kağızı və qələmi alır əlinə*). Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Hər kəs önlənlərinin ricətini, yəni dirilib bu dünyaya gəlməyini xahiş edir, bir-bir növbə ilə və qayda ilə və ədəb ilə desin, mən yazım bu kağıza və yetirim şeyx həzrətlərinin xidmətinə.

Yenə adamlar hərəkətə gəlib, istəyirlər bashabas salsınlar.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*çox ucadan*). Əssəbr! Ya məşərəl-islam!*

Camaat qorxub, sakit olur

---

* Ey müsəlmanlar! Səbr edin

Şeyx Nəsrullah (*Hacı Həsənə*). Hacı Həsən ağa, ölənlərinin adlarını bir-bir söylə, Şeyx Əhməd yazsın.

Hacı Həsən (*ədəblə əllərini bir-birinin üstünə qoyub, qabağa gəlir və baş əyir*). Atam Hacı Mehdi. Allah sizin də ölənlərinizə rəhmət eləsin.

Camaat (*bir səslə*). Allah rəhmət eləsin!

Şeyx Əhməd (*yazır*). Atam Hacı Mehdi.

Hacı Həsən. Anam Səkinə.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Anan Sükeynə.

Hacı Həsən. Bir oğlum Cəfər (*ağlayır*).

Şeyx Əhməd (*yazır*). Bir oğlun Cəfər.

Hacı Həsən. Bir oğlum Heydər.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Bir oğlun Heydər.

Hacı Həsən. Qızım Sara.

Mir Bağır ağa (*birdən adamların içindən çıxır*). Onu yazma! Onu yazma!

Hacı Həsən və adamlar təəcüblə baxırlar Mir Bağır ağaya tərəf.

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). O kimdir deyən yazma? Ona nə dəxli var?

Mir Bağır ağa (*yeriyib qabağa*). Şeyxənə, o qız, ayıb olmasın, mənim övrətimdir!

Şeyx Nəsrullah. Xub, məgər əyalının dirilməyinə razı deyilsən?

Mir Bağır ağa (*bir az duruxub*). Cənab şeyx, sözüm orada deyil. Mənə bu acıq gəlir ki, həyə Hacı Həsən düz adamdır, niyə bəs qardaşı Hacı Rzanı yazdırmır?

Camaat diqqətlə baxır Hacı Həsənin üzünə.

Hacı Həsən (*Mir Bağıra hirsli*). O sənə borc deyil! Öz qardaşımdır; istərəm yazdıraram, istəmənəm yazdırmanam. Sənə nə dəxli var?

Mir Bağır ağa (*Hacı Həsənə hirsli*). Çox əcəb, indi ki, [o] yekəlikdə kişini yazdırmırsan, bir balaca qızı bəs niyə yazdırırsan?

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Çox mübahisə lazım deyil! (*Hacı Həsənə*) Hacı Həsən ağa, nə səbəbə ölən qardaşın Hacı Rzanı yazdırmırsan?

H a c ı H ə s ə n (*başını aşağı salıb, fikir eləyir*). Şeyxəna! Qardaşım Hacı Rza beş ildən artıqdır ölüb; indi çürüyüb gedib; dəxi o necə dirilib gəlib adam olacaq?

Ş e y x N ə s r u l l a h (*çox ucadan*). Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən? Ənzər-üllah-ül-izam keyfə nənşəraha. Yəni nigah kon bə-suyi istixanəha ki, çe gunə xudavəndi-ələm onhara əz zəmin bülənd mikünəd və bəcayi-xud rədd mikünəd ki, cəsədi-işan başəd və mü-rəkkəb mikünəd bəzira bəbəzi bəd əz on guşt miruyanəd və mipuşa-nəd*. Necə çürüyüb? Kimdir onu çürüdən?

Ş e y x Ə h m ə d (*Hacı Həsənə*). Hacı Həsən ağa, sözü müxtəsər eləmək lazımdır. Şeyx həzrətlərinin övqatı çox bahadır. Qardaşın Hacı Rzanı da yazımmı kağıza ya yox? İxtiyar sizindir. Əgər dirilməyinə razı deyilsiz, o özgə mətləbdir.

H a c ı H ə s ə n (*Şeyx Nəsrullaha*). Şeyxəna, mümkündürmi ki, mənə izin verəsiniz, gedim bir qədər fikirləşim?

Ş e y x N ə s r u l l a h. Xub, get fikirləş.

Hacı Həsən başını aşağı salıb çıxır.

Ş e y x N ə s r u l l a h (*Hacı Bəxşəliyə*). Hacı ağa, növbət sizindir. Ölənlərinizin adlarını bir-bir de, Şeyx Əhməd yazsın.

H a c ı B ə x ş ə l i (*əlini əlinin üstünə qoyub, yeriyir qabağa və başlayır ağlamağa*). Atam-anam sənə fəda olsun. Əvvəl-axır, ayıb olmasın, bir qızım qalıb, oğul üzünə həsrət qalmışam. Bütün ömrümdə Allah-taala mənə iki oğul mərhəmət eləyib: amma ikisini də mən bi-çarənin əlindən alıb. Birinin adı Cəlil, birinin adı Xəlil idi. Cəlil on yaşında idi, Xəlil səkkiz yaşında. İkisi də nişanlı idi. Elə Cəlilin toyunun tədarükündə idim ki, ayın-şayın gəzdiyi yerdə, bax, boynunun burasından (*əli ilə öz boynunun dalını göstərir*) bir yara çıxdı. Nə qədər Usta Cəfərə dava-dərman elətdirdim, başa gəlmədi (*ağlayır*). Ax, binəva Cəlil! Nə qədər nəzr elədim, neçə dəfə Qaradaş ocağına apardım, çifayda. Deməyinən yazığın əcəli tamam imiş.

Ş e y x N ə s r u l l a h. Hacı Bəxşəli, mənim burada çox oturmağa vaxtım yoxdur.

---

* Bax gör sümükləri necə dirildirik. Yəni sümüklərə sarı bax gör xudavəndi-ələm onları yerdən necə qaldırır və öz yerlərinə qaytarır ki, onların bəzisini o birilə birləşdirir, ondan sonra da ət əmələ gətirib, onların üzərini örtür.

Şeyx Əhməd. Hacı Bəxşəli, sözü müxtəsər elə, kimi istəyirsən, de yazım.

Hacı Bəxşəli (*Şeyx Nəsrullaha*). Cənab Şeyx, dəxi mənim sözüm yoxdur. Mən Cəlilimi və Xəlilimi səndən istəyirəm.

Şeyx Əhməd (*yazır*). Demək ki, bir oğlun Cəlil və bir oğlun Xəlil. Bunları yazdım. Dəxi bunlardan savayı?

Hacı Bəxşəli. Şeyx Əhməd ağa, dəxi bunlar kifayətdir.

Şeyx Əhməd (*təəccüblü*). Xub, məgər atandan, anandan və qeyri əqrəbanızdan vəfat edən yoxdur?

Hacı Bəxşəli. Bəli, atam da, anam da vəfat edib; amma biçərələr çox qocalmışdılar. O qədər qocalmışdılar ki, özləri də təngə gəlmişdilər.

Şeyx Əhməd. Demək, Cəlildən və Xəlildən savayı özgə bir kəsiniz yoxdur ki, yazım?

Hacı Bəxşəli (*üzünü qəbiristanı tərəf tutub*). Ax, yazıq balalarım. Biçərə tifillərin qəbri elə buradan görsənir. İkisini də bir-birinin yanında dəfn eləmişəm. Çünki o yazıq Xəlil, doğrusu, çox nadinc idi, amma bir-birini çox istərdilər. Odur ki...

Şeyx Nəsrullah (*Hacı Bəxşəlinin sözünü kəsib hirslə*). Hacı Bəxşəli, əgər dəxi öləniniz yoxdur, çəkil kənara!

Hacı Bəxşəli. Xeyr, şeyxəna, dəxi yoxdur.

Camaatı çindən birisi (*ucadan*). Necə yoxdur? Pəs övrətin Hürnisəni niyə yazdırmırsan?

Camaat təəccüblə baxır səs gələn tərəfə.

Şeyx Nəsrullah. Kimdi o danışan? Gəlsin qabağa.

Kərbəlayı Vəli (*qabağa yeriyib*). Şeyx, mənəm danışan. Bu hacıdan (*Hacı Bəxşəlini göstərir*) bir soruş görək, üç il bundan qabaq ölən arvadını niyə yazdırmır? Adı da Hürnisədi; özü də mənim doğma bacımdı.

Hacı Bəxşəli (*Kərbəlayı Vəliyə*). İtil cəhənnəmə, axmağın biri! Öz əyalımdı; kefim istər yazdıraram, istəməz yazdırmaram; sənə nə boredu?

Şeyx Nəsrullah (*ucadan*). Sükut! Mübahisə lazım deyil! Hacı Bəxşəli, qəti cavab lazımdır. Mənim vaxtım azdır; istəyirsiniz ki, övrətiniz dirilsin, yazdırın; istəmirsiniz çəkilin kənara.

H a c ı B ə x ş ə l i (*bir az fikir eləyib*). Şeyxəna, təvəqqe edirəm bir az izin verəsiniz, gedəm fikirləşəm.

Ş e y x N ə s r u l l a h. Çox əcəb, get fikirləş. Şeyx Əhməd, gör dəxi kimdir xahiş edən, yaz qutar.

Hacı Bəxşəli çıxır, adamlar başlayır yavaş-yavaş azalmağa.

K ə r b ə l a y ı V ə l i (*qabağa gəlib*). Cənab şeyx, belə o qədəmlərinə qurban olum. Mənim bacım Hürnisəni siyahıya yazdır, qoy yazıq arvad dirilsin və öz dili ilə cənabınıza ərz eləsin, görün bu Hacı Bəxşəli onun başına nə toy tutub. Onda cənabınız görürsünüz ki, nə səbəbə Hacı Bəxşəli övrətinin dirilməyinə razı deyil.

H a c ı B ə x ş ə l i (*adamların içindən dübarə qabağa gəlib, hirsli və ucadan*). Ədə, hələ utanmırsan da danışırsan? Çox əcəb, Hürnisəni yazdır. Amma bu şərtlə ki, sən də ölənlərinin hamısını yazdır.

K ə r b ə l a y ı V ə l i (*hirsli*). Çox əcəb, yazdırram.

Ş e y x Ə h m ə d. Uzun danışmaq lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, əgər deyəcəksən, ölənlərvün adını de, çəkil kənara.

K ə r b ə l a y ı V ə l i. Atam Məşədi Mustafa.

Ş e y x Ə h m ə d (*yazır*). Atan Məşədi Mustafa.

H a c ı B ə x ş ə l i. Çox əcəb.

K ə r b ə l a y ı V ə l i. Bir oğlum Zeynal (*istəyir ağlasın*).

Ş e y x Ə h m ə d (*yazır*). Bir oğlun Zeynal.

H a c ı B ə x ş ə l i. Çox əcəb.

K ə r b ə l a y ı V ə l i. Qızım Püstə.

Ş e y x Ə h m ə d. Qızın Püstə.

H a c ı B ə x ş ə l i. Çox əcəb.

K ə r b ə l a y ı V ə l i (*bir az fikirləşib*). Vəssəlam.

H a c ı B ə x ş ə l i (*hirsli qabağa yeriyib, Kərbəlayı Vəliyə*). Necə vəssəlam? Bəs ananı niyə yazdırmırsan? Bəs anan ölmüüb? Keçən il ağbırçək arvadı döyə-döyə öldürdün! Hə, niyə dinmirsən? Yoxsa qorxursan dirilə, gedə hökumətə şikayət edə, səni tutub qatalar dustaqxanaya? Hə... niyə yazdırmırsan? Niyə gözlərini bələrdirsən?

Ş e y x N ə s r u l l a h (*ucadan*). Qilü-qal lazım deyil. Kərbəlayı Vəli, istəyirsən, ananı da Şeyx Əhməd yazsın; istəmirsən, çəkil kənara.

K ə r b ə l a y ı V ə l i (*başını salıb aşağı*). Cənab şeyx, qoy gedim fikirləşim.

Ş e y x N ə s r u l l a h. Xub, sən də get, fikirləş.

Kərbəlayı Vəli və Hacı Bəxşəli bir-birinə acıqlı baxa-baxa çıxırlar. Camaat başlayır azalmağa. Uzaqdan kefli İskəndərin səsi gəlir: “Xub, sən də get, fikirləş! Xub, sən də get, fikirləş!” Bu sözləri deyə-deyə və cibindən çörək parçalarını çıxarıb yeyə-yeyə İskəndər qalan tək-tük adamların qolundan yapışıb, gülə-gülə baxır üzünə. Onlar da bir söz deməyib, başları aşağı, çıxıb gedirlər. Şeyx Nəsrullah daşın üstündən yenir aşağı və Şeyx Əhməd qələmdan-kağızı yığıdırır. Sonra İskəndər yenə öz-özünə bir-iki dəfə: “Xub, sən də get, fikirləş!” – deyib, şeyxi görəndə kimi durur və qah-qah çəkib, uğunub elə gülür ki, az qalır yıxılsın. Sonra sakit olub, bir qədər şeyxin üzünə baxandan sonra deyir:

İ s k ə n d ə r. Hamı getdi fikirləşsin. Bu meydanda qaldı birçə nəfər kefli İskəndər. Bu meydan pəhlivan meydanıdır. Hünər istər ki, İskəndər kimi bir igid gəlib şəstinən dursun bu meydanda və desin: (*ucadan*) Cənab şeyx, hər nə qədər ki, bu qəbristanlıqda (*əli ilə göstərir*) ölü basdırılıb, hamısını dirilt. Xa... xa... xa!.. (*Çönüb baxır camaat dağılan tərəfə*). Xa... xa... xa!.. Hamı getdi fikirləşsin. (*Şeyx Nəsrullaha tərəf çönüb, gəlir onun qabağına və istəyir əl versin*). Cənab şeyx, mən ölüm əl ver! Lotusan həyə, əl ver!

Ş e y x N ə s r u l l a h (*ucadan*). Kənar ol! Mən sənə əl vermənəm. Sən şərab istemal eləyirsən.

İ s k ə n d ə r. Cənab şeyx, siz gərək şükr eləyəsiniz ki, mən şərab içirəm. Əgər mən şərab içməsəm, aqlım başımda olar; aqlım başımda olanda birdən gözümlü açıb, görürəm ki, aha, bizim şəhərimizə bir müctəhid gəlib, adını qoyub ölü dirildən və mömin hacılarımızın başını ricət məsələsilə piyləyə-piyləyə hər gecə bir balaca qız alır. Xa... xa... xa!.. Mən ölüm əl ver! Lotusan əl ver! Xa... xa... xa!..

Ş e y x N ə s r u l l a h (*çox hirsli*). Cəhənnəm ol! Vallahı elə bəd dua elərəm ki, yer ilə yeksan olarsan! Mən Allahın əmri ilə hər gecə intəhasız səvaba nail oluram; dəxi sənin tək meyxanalarda övqatımı zayə eləmirəm (*Şeyx Əhmədə*). Şeyx Əhməd, gəl gedək; hələ bu babi çox söz danışacaq.

Şeyxlər uzaqlaşır. İskəndər dinməyib, baxır onların dalınca və şeyxlər gözdən itəndən sonra iki yumruğunu yuxarı qalxızib, ucadan deyir.

İ s k ə n d ə r. Bu qollarda Rüstəm pəhlivan kimi qüvvətim olaydı, yapışaydım sizin ayaqlarınızdan və ataydım göyün üzünə, başaşağı gəlib, kal qarpız kimi paqq eləyib dağılaydınız... (*və özü də paqq eləyib atılır göyə*). Tfu, şarlatanlar!.. (*kefli kimi ufuldayır. Sonra diqqətlə öz-özünə baxıb, gülə-gülə*) Buy! Ədə, vallah, dinmə, deyəsən

elə lap pəhlivanam! Xa... xa... xa!.. (*papirosu yandırıb, yavaş-yavaş gəlib durur Şeyx Nəsrullah oturduğu daşın üstündə, ayaq üstə durub, baxır qəbristanlığa. Bir qədər fikirli baxandan sonra heyfşilənib, əllərini dizlərinə vurub deyir*).

Ax, Allahın altında, Şeyx Nəsrullah kimi mənim də bir elə elmim olaydı ki, burada yatan ölülərnən danışa biləydim! Ax! Əgər olsa idi, üzümü tutardım bu qəbristanlığa və çağırardım: (*çox ucadan*) Ölülər! (*bir az alçaqdan*). O vədə hamı yatmışlar başlarını qəbirdən çıxarıb, soruşacaq idilər ki, “nə deyirsən, a İskəndər bəy?”. Onda mən bu rəhmətliklərə belə bir vəsiyyət elərdim; mən bunlara deyərdim: (üzünü qəbristanlığa tutub çıxırır). Ölülər! (*yenə bir az alçaqdan*). Bir gün Şeyx Nəsrullah gəlib duracaq sizin başınızın üstündə və bir dua oxuyub uca səslə çağıracaq: (*ucadan*) “Durun ayağa, ey Allahın mömin bəndələri!” (*Bir az dayanıb, bir az alçaqdan*) Ölülər! Mən sizə vəsiyyət eləyirəm ki, şeyxin sözünə əməl eləməyəsiz. Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü bir yaxşıca düşünün və nəsihətini qəbul edin. Və əgər məndən soruşsanız ki, niyə? – Mən sizə cavab verməyə hazırım. (*Bir az dayanıb, cibindən bir tikə çörək çıxarıb yeyir*). Ay rəhmətliklər! İndi siz burada rahatca yatıbsınız; heç dünyadan xəbəriniz yoxdur. Amma vallah, billah, and olsun sizin əziz canınıza elə ki, başınızı qəbirdən çıxarıb durdunuz ayağa, lap peşiman olacaqsınız. Əgər məndən soruşsanız ki, niyə? – Mən sizə bu saat ərz elərəm. Belə tutaq ki, siz, məsələn, dirildiniz. Çox əcəb. Axı dirildəndən sonra bu qəbristan-da ki, qalmaqacsınız; istəyəcəksiniz ki, söz yox, dağılasınız evlərinizə. Çox əcəb, dağıldınız. İndi bir deyin görüm, sizi hələ evə qoyacaqlarmı? Vallah, billah, Şeyx Nəsrullahın başına and olsun, gedib görəcəksiniz ki, evlərinizin qapıları bağlıdır. Bəli, nə eybi var, yerdən bir daş götürüb, qapını döyəcəksiniz ki, gəlib açsınlar. Onda qapının dalına bir adam gəlib soruşacaq: (*nazik səslə*) Ey, qapını döyən, sən kimsən? Bəli, siz cavab verəcəksiniz ki, tez ol, aç qapını, mənəm. (*Nazik səslə*) Axı sən kimsən? Adın nədi? – Aç qapını! Mən bu evin sahibiyəm! (*Nazik səslə*) – Cəhənnəm ol, qoy get! Biz səni tanımırıq! – A kişi necə tanımırırsınız? Mən Kərbəlayı Hüseynquluyam, bu ev mənimdi. Mənim burada arvadım var, uşağım var. (*Nazik səslə*). Çox danışma! İtil cəhənnəmə! Sənin burada heç zadın yoxdur! Qardaşın Hacı Fərəc arvadını da alıb, evinə də sahibləninib, uşaqlarını da göndərib naxıra. – A kişi, Allah xatirəsi üçün, aç qapını, mənim burada ərim var (*yoğun*

səslə). Çox danışma! Çıx qoy get! Bizə arvad-zad lazım deyil! Dünya doludu 9 yaşında qıznan. Sənin kimi kaftarın yeri qəbirdi. İtil cəhənnəm! Haradan gəlmisən, çıx qoy get ora! Bizə lazım deyilsən. Xa... xa... xa!.. Xa... xa... xa!.. (*Birdən sakit olub baxır qəbiristanlığa və ucadan çağırır*). Ölülər! (*bir az yavaş*) Gəlin bu kefli İskəndərin sözünü eşidin və necə ki, yatıbınız, yatın! Allah sizə rəhmət eləsin...

P ə r d ə

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

ƏVVƏLİNCİ PƏRDƏ

Hacı Həsənin evi, İskəndərin otağı, Hacı Həsən və övrəti. Kərbəlayı Fatma xanım fikirli oturublar.

H a c ı H ə s ə n. Ay qız, Fatma, Nazlının əl-ayağını hazırla, bu gün gərək köçürək şeyxin otağına.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Ay Hacı, elə bu tezlikdə?

H a c ı H ə s ə n. Bəli, elə bu tezlikdə...

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*bir az fikir eləyəndən sonra*). Ay Hacı, vallah, bilmirəm nə eləyim? Lap məəttəl qalmışam: bilmirəm şeyx bu qədər arvadı nə eləyir? Elə gündə birini alır. İndi də bizim qızı istəyir.

H a c ı H ə s ə n. Yəni gündə birini alanda bir xilafı-şər iş görmür ki? Allahın əmridi, alır.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Hacı, yaxşı deyirsən, amma qorxuram Nazlı atılıb düşə. Bir də, vallah, hacı, doğrudan, Nazlı hələ lap uşaqdı.

H a c ı H ə s ə n (*hirsli*). Axmaq-axmaq danışma! Uşaq olmağını, ya olmamağını mən səndən yaxşı bilirəm. Zilhəccə ayının 18-də doqquz yaş tamam olub, on yaşına ayaq qoyub. Dəxi bilmirəm uşaq nəyə deyirsən? Sözü oyza-buyza atmaq lazım deyil. Bir yolluq aşkar de ki, Nazlıni da verəcəyəm Mir Bağır ağaya.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Yox, vallah, Mir Bağır ağaya verməkdən ötrü demirəm! Özün bil, öz qızındır. Hər kəsə istəyirsən ver. Ancaq bilirəm ki, Nazlı atılıb düşəcək.

H a c ı H ə s ə n. Cəhənnəmə-ğora atılıb-düşəcək! Qız tayfası axmaq bir şeydi; xeyrini-şərini nə anlayır?! Kefli İskəndərin bacısı ondan artıq olmayacaq ki! Hələ o gərək Allahına şükür eləsin ki, Şeyx Nəsrullah kimi bir vücuda ərə gedir. Bir belə müqəddəs şəxslə qohum olmaq elə bir qənimət di ki, dünyada az-az adama qismət ola bilər. Bu bir mərhəmətdi ki, xudayı-taala bizə göndərir və bunların hamısı keçəndən sonra, sən özün gərək biləsən ki... (*yavaşca*) şeyxi incitmək olmaz. Axı gərək başa düşsən nə deyirəm.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*yavaşca*). Başa düşürəm.

H a c ı H ə s ə n. Doğrusu, Fatma, mən bu iki gündür, deyəsən, elə bir təhər olmuşam: gözlərim qaralır, hərdənbir başım də gicəlir.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Ay hacı, Allah kərimdi, heç zad olmaz.

H a c ı H ə s ə n (*fikirli*). Nə bilim? (*Bir az dayamb*). Di durma, Fatma, get. Nazlıya nə lazımды de (*övrət çıxır, Hacı başını aşağı salıb fikrə gedir. Bir az keçib, qapıya tərəf baxır, guya bir şey görür və hövlnak ayağa durub soruşur*). Nə istəyirsən? (*Çavab gəlmir. Tez-tez öz-özünə deyir*). Əstəğfürullah rəbbi və tube ileyh, bismillahür-rəhmanür-rəhim, (*sonra ucadan çağırır*). Fatma, Fatma!

İskəndər girir içəri və təəccüblə soruşur.

İ s k ə n d ə r. Ata, nə istəyirsən?

H a c ı H ə s ə n (*İskəndərə*). Bura gəl, bura gəl. Gəl yapışım əlindən, dizlərim titrəyir (*oturur, İskəndər yapışır atasının əlindən*). Bismillahür-rəhmanur-rəhim. Deginən mənə bir stəkan su gətirsinlər.

İ s k ə n d ə r. Ata, qorxma, heç-zad yoxdur, ancaq bir az ağıln qaçıb.

H a c ı H ə s ə n (*yapışub İskəndərin əlindən*). Yox, İskəndər, ağılm başımdadır. Qorxma, heç bir zadım yoxdu, ancaq gözlərim qaralır.

İ s k ə n d ə r. Qorxma, heç bir şey deyil, ancaq adam dəli olanda elə bir azca gözləri qaralır. Dəxi bundan başqa bir şey yoxdu. Qorxma, bircə bu var ki, sənin başına hava gəlib.

H a c ı H ə s ə n. Yox, yox, inşaallah, heç zad olmaz. Deginən bir stəkan su gətirsinlər.

İ s k ə n d ə r. Su gətirsinlər; amma dəli olana su xeyir eləməz. (*Ucadan*). Əli, Əli! Bir stəkan su gətir. (*Əli çıxır*).

Əli girir içəri

H a c ı H ə s ə n . İskəndər, sən məni lap qorxudursan. Axı mən özüm bilirəm ki, ağılm başımdadı. Ancaq deyəsən ki, gözümə bir şey

görsəndi. Elə kəfənli adam kimi bir şey idi. Gəlib durmuşdu qarıda. Bəlkə sənə də gözünə bir elə şey sataşıb?

İ s k ə n d ə r. Yox, ata, mənə gözümə bir şey sataşmayıb. Dəli adamın gözünə elə şeylər görsənər.

Əli su gətirir, Hacı Həsən alıb içir və deyir:

Allah Yezidə lənət eləsin!

H a c ı H ə s ə n (*İskəndərə*). İskəndər, vallah, deyəsən, mənə zarafat eləyirsən. Mən burada hər bir zadı ayın-şayın görürəm. Nədən deyirsən ki, mənə başıma hava gəlib?

İ s k ə n d ə r. Ondan ötrü ki, Şeyx Nəsruallah sizə tələ qurmaqdan ötrü beyninizi doldurub ki, ölümləri dirildə bilər, sən də inanıb var-yoxunu istəyirsən verəsən İsfahan lotusuna!

H a c ı H ə s ə n (*bir qədər fikir eləyib*). Yaxşı, bir saatlığa, tutaq ki, mən dəli olmuşam; bəs Mir Bağır ağa ki, alim adamdır, o niyə bəs ölümlərin dirilməyinə inanır? Elədə o da dəlidi?

İ s k ə n d ə r. Yox, Mir Bağır ağa dəli deyil, ancaq eşşəkdi.

H a c ı H ə s ə n (*dikəlib hirsli, ucadan*). Kəs səsini, namərbut! (*Bir az baxıb*). Bəs teleqrafçı Heydər ağa niyə inanır, elədə o da dəli olub?

İ s k ə n d ə r. Yox, dəli olmayıb. O da o səbəbə inanır ki, qulaqları çox uzundur.

H a c ı H ə s ə n. Hə, elədə, dünyada səndən savayı hamı dəlidi, hamı eşşəkdi, bircə sən ağıllısan. Elədə Hacı Bəxşəli də dəlidi, Hacı Kazım da axmaqdı, Hacı Kərim də səfehdi. Hamı dəlidi, bircə İskəndər ağıllıdı.

İ s k ə n d ə r. Dünyada uzunqulaq məgər azdı? Nuhun gəmisində hər heyvandan hərəsindən bircə dənə var idi, amma indi gör bircə Həmədanda nə qədər eşşək var?

H a c ı H ə s ə n (*hirsli*). Axmaq, axmaq danışma!

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*girir içəri və durur bir tərəfdə*). Hacı, mən sənə qızının öhdəsindən gələ bilmirəm; sən özün bəlkə onu dilə tutasan.

H a c ı H ə s ə n (*bir az fikirdən sonra*). Arvad, Fatma, sən mənə, Allaha şükür, tanıyırsan; bilirsən ki, hirsim tutanda gözümə heç zad görsənmir. Get dinməz-söyləməz qızının əl-ayağını qayır. Axşam gərək köçürək. (*Fatma xanım çıxır, Hacı Həsən onun dalınca*). Dayan,

dayan! (*Arvad dayanır*). Qızına de ki, razı olmasın gəlim onun qabırğalarını sındırım! (*Fatma xanım çıxır; İskəndər bir az atasına baxandan sonra “tfu” eyləyib çıxır*).

H a c ı H ə s ə n (*hirsli onun dalınca ucadan*). A səni əkib-dوغان tünbətün düşsün! Axırda işi bu yerə yetirdin? (*İskəndərin dalınca hirsli çıxıb, yenə qayıdıb gəlir yerinə*).

Ə v v ə l i n c i a z a r l ı (*“ay, vay” eləyə-eləyə və öskürə-öskürə, rəngi qaçmış bir kişi əlindəki ağaca söykənə-söykənə girir içəri*). Salam əleyküm. Ax! Vay! Vay! Heç ayaq üstə durmağa taqətim yoxdu. Hacı ağa, Allah oğlanlarını saxlasın, mənə bir əlac. İndi az qalır bir il tamam olsun ki, bu zəhrimar naxoşluq yapışib yaxamdan, əl çəkmək bilmir. Ay, ay, vay! Ay, vay! (*öskürür*). Bax, hərdənbir döşümün burasından ki, bir ağrı tutmur, dəxi qoymur nəfəsimi alım. Gecə səhərə kimi öskürmə qoymur yatım. Dua yazdırmaqdan yoruldu. Dəllək usta Cəfərə yol döyməkdən dəxi yorulmuşam. Aman günüdür, ay hacı (*öskürür*). Mənə əlac. Allah sizə ömür versin. Dəxi sizin qapınıza pənah gətirmişəm: ya gərək şeyx cənabları bu saat mənim canımı ala ki, bir yolluq (*“uy, uy” eyləyib əlini qoyur döşünə, öskürür*) dincələm, ya gərək mənə bir əlac eləyə. Şeyxin qədəmlərinə fəda olum. Heç zad istəmirəm, elə bircə mənə mərhəmət nəzərilə baxsa, yaxşı olaram; yoxsa, heç bir şeyim yoxdur. Elə Allah-taalanın mənə mərhəməti bəsdı. Ax... ay... vay! Nəfəsim kəsildi.

H a c ı H ə s ə n. Çox əcəb, baş üstə, məşədi. Ancaq indi şeyx cənabları ibadətə məşğuldur. Baş üstə, fariğ olan kimi mən ərz elərəm ki, yazıqsan, sənə bir əlac eləsin. Baş üstə.

Ə v v ə l i n c i a z a r l ı. Ax! (*Öskürür*). Ax!.. Vallah, bilmirəm ki, bu nə dərddi gəlib yapışib yaxamdan. Bir-iki ay bundan irəli, yəni deyəsən bir az yaxşı idi. Öskürməm azaldı, iştəham da...

İ k i n c i a z a r l ı (*başı dəsma ilə bağlı, qaşqabaqlı girib, əvvəlinci azarlıının sözünü kəsir*). Salam əleyküm. (*Əvvəlinci azarlıya*). Məşədi Hüseyinqulu, sən də buradasan? Yaxşı eləyib gəlibsən; biz yazıqlara nicat yolu elə bu qapıda olacaq. Allah Hacı əminin kölgəsini bizim başımızın üstündən əskik eləməsin öz birliyi xatirinə! (*Hacı Həsənə*). Hacı əmi, bu başağrısı məni həlak eləyibdir; nə qoyur gecə rahat olam, nə qoyur gündüz rahat olam. Gedirəm Usta Cəfərin yanına, deyir: qanın çoxalıb, gərək səndən qan alam. Gedirəm Mir Bağır ağanın yanına, deyir: qanın azalıb, gərək bal halvasından savayı özgə şey yeməyəsən.

Hacı əmi, mənə çövr balalarının başına, şeyx cənablarından iltimas elə, mənə bir barmaq yekəlikdə (*əlinin şəhadət barmağını göstərir*) dua yazsın ki, bu başağrısı məndən rəf olsun. Hacı əmi, nə qədər canım sağdır...

Qucağında uşaq bir kişi, uşaq ağlayır və ikinci azarlımın sözünü kəsir. Sonra yenə azarlılar başlayırlar bir-bir içəri girməyə. Kimi başını, kimi boynunu, kimi qolunu bağlayıb, “ax, vay” ilə girib düzülür. Və bərk azarlılar girən kimi çöküb oturlar yerə. Bunların bir neçəsi başlayırlar Hacı Həsəndən bu tövr təvəqqe eləməyə.

A z a r l ı l a r. Hacı əmi! Qapına dəxil düşmüşük, şeyx cənablarından bizə bir çarə. Aman günüdü, bizə yazığınız gəlsin.

H a c ı H ə s ə n (*gəlib durur azarlıların qabağında*). Baş üstə, mən əlimdən gələni sizdən əsirgəmənəm; ancaq indi görürsünüz, şeyxəna hələ heç kəsə içəri girməyə izin vermir. Siz zəhmət [çəkin] həyətdə oturun ağacın kölgəsində, gözlüyün. Baş üstə, elə ki, şeyx cənabları izin verdi, mən sizə xəbər verərəm, hamınız dərd-dilinizi ərz edərsiniz və inşalah, gümanım bunadır, bu qapıdan naümid qayıtmayasınız.

A z a r l ı l a r (*Hacı Həsənə dua edə-edə, yavaş-yavaş çıxırlar*). Allah hacı əmiyə ömür versin! Allah hacı ağanın atasına rəhmət eləsin! Allah onu bizə çox görməsin öz birliyi xatirinə!

H a c ı H ə s ə n (*qapıda nökrəi Əlini görüb deyir*). Əli, şeyx cənablarına çay-çörək aparıbsan?

Ə l i. Xeyr, hacı ağa, hələ şeyx yuxudan durmuyub; qapısı indiyə kimi bağlıdır.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*girir içəri, Əli çıxır*). Hacı, Nazlımı bir fəndlə dilə tutdum, razı elədim. Amma, vallah, bir sözüm var, deməyə də qorxuram.

H a c ı H ə s ə n. De, sözün nədi, de.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Hacı, sən bilirsən yazıq Saranı ərə verəndə mən nə qədər niskil elədim ki, yazıq qıza toy çaldırmadıq. Sən dedin günahdı – mən də bir söz demədim. Allaha qurban olum, biz elə həmişə günahdan qorxmışıq, ancaq...

H a c ı H ə s ə n (*arvadının sözünü kəsib*). Hə, sözünü de görüm. İndi elə o qalib ki, şeyxin hüsurunda evimizə bir toyçu da gətirək.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Vallah, mənəm işim yoxdu, mən heç zad demirəm. Odu, öz qardaşın qızları, Fizzə xanım, Səkinə xanım, Gülçöhrə xanım, Ümmigülsüm xanım – hamısı tökülüb gəlib, yapışblar yaxamdan ki, gərək oxuyub-çalan gələ.

H a c ı H ə s ə n. Sənə deyirəm axmaq-axmaq danışma. Hələ şeyx qalsın kənarında, kim görübdür ki, hacı evində toy çalına?

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m. Sən elə insafnan danış: məgər Hacı Ələkbərin qızını ərə verəndə toy çaldırmadılar? Bə Hacı Mirtağiya nə deyirsən? Hazır toya çağırıbmışdılar. Toy səşindən məhəllə köçürdü. Elə bircə sənin gözün bizi görüb? Odur, bir ay bundan qabaq Hacı Bəxşəli oğlunu evləndirdi; indi bir soruş gör oxuyub çalan gətirmişdilər ya yox? Elə dünyada bədbəxt bircə bizik? Nə zəhmətənən uşaq böyüdüük, amma evdən köçürdəndə elə köçürdüük ki, deyəsən oğurluq maldı; nə qonum bilir, nə qonşu bilir. Mən demirəm adam çağır, demirəm qonaqlıq elə, demirəm batman qazanlarını as; ancaq deyirəm ki, yasa yas deyiblər, toya da toy. O yazıq qohum-qardaşlarımız da tökülüb gəliblər. Nə olu ki, heç olmasa, bircə saat çəpik çalalar, yazıq Nazlının da ürəyi açıla. Vallah, səhərdən indiyədək ağlayır. Yad ki, deyil, sənin öz qızındı; gərək sənin də qızına yazığın gəlsin.

H a c ı H ə s ə n (*bir az fikirdən sonra yavaş səslə*). Yox, qızıma degilən ki, ağlamasın. Mən razı olmanam ki, o ağlasın. Dur gedək, mən də onu dilə tutum. (*Durur ayağa*). Yox, yox, Nazlı qızım ağlamasın, dur gedək (*çixırlar*).

Nökər Əli girir içəri və onun dalınca iki qoca övrət. Sonra yenə ikisi-üçü və bu cür on beş-iyirmiyədək çarşovlu övrət, çoxu qoca, pıçıldaşa-pıçıldaşa gəlib çökürlər bir tərəfdə. Əli çıxır. Cəlal ağzında konfet, gəlib durur qapıda, övrtlərə baxır. Övrtlərin heç biri dinmir və heç biri üzünü açmır. Cəlal bir az baxandan sonra soruşur.

C ə l a l . Siz də toya gəlmisiniz?

Arvadlar dinməyib, baxırlar Cəlala.

(*Cəlal bir az baxıb deyir*). Həyə toya gəlibsinizsə, toy otağı bura deyil.

Arvadlar dinmirlər, ancaq başlarını bulayırlar. Sonra bir övrət alçaq səslə Cəlala deyir: “Gəlmişik şeyxə siğə olaq”.

C ə l a l (*soruşur*). Siğə olaq nədir?

Övrtlər yavaşca gülüsiürlər. Bir övrət cavab verir: “Gəlmişik şeyxə ərə gedək”. Cəlal başlayır gülməyə və deyir.

C ə l a l . Buy, bu qədər də arvad bir kişiyyə ərə gedər? (*Gülüüb qaçır eşiyyə*).

Övrətlərin bir neçəsi də gülür. Mir Bağır ağa qapıdan içəri girib, övrətləri görüb, diksinən kimi qayıdır. Sonra Fatma xanım başında çarşov, dalınca Mir Bağır ağa girirlər içəri).

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m . Ağa, buyur gəl, get öyləş o tərəfdə.

Mir Bağır ağa dalını övrətlərə çöndərrib, gəlib öyləşir qabaqda, dalı övrətlərə tərəf. Kərbəlayı Fatma xanım gedib övrətlərə əyilib pıçılदाşandan sonra Mir Bağır ağaya.

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m . Ağa, bu bacılar səndən təvəqqe eləyirlər, zəhmət çəkib şeyxə deyəsən ki, Allah rızası üçün adını qoy-sun bu biçarələrin üstünə ki, yazıqlar Allahın savabından binəsib ol-masınlar.

M i r B a ğ ı r a ğ a (*başışağı*). Baş üstə, baş üstə. Deyərəm, əl-bəttə, deyərəm. Çox gözəl işdir. Allah-taala həmişə belə bəndələrini dost tutar. Allah əcri-xeyir versin. Maşallah, maşallah, bacılar!

Çıtmıq səsi gəlir və sazəndə çalib oxumağı eşidilir

M i r B a ğ ı r a ğ a (*təəccüblü başını qalxızıb, Fatma xanıma*). Əmidostu, bu nə xəbərdi?

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m (*arvadlara*). Bir də, vallah, billah hər kəs hər nə desə, yalandı. Hər kəsin alınına nə yazılıbsa, elə də olacaq. Yoxsa kimin ağına gələrdi bizim Nazlı şeyx kimi adama qismət olacaq.

M i r B a ğ ı r a ğ a (*çox təəccüblü*). Necə Nazlı, sizin Nazlı?

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m . Nə bilim, ay ağa, bu gün hacı Nazlını verir qonağımıza.

M i r B a ğ ı r a ğ a (*təəccüblü*). Şeyx Nəsrullaha?

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m . Bəli, cənab şeyxə.

M i r B a ğ ı r a ğ a (*bir az fikir eləyib*). Elə bu gün?

K ə r b ə l a y ı F a t m a x a n ı m . Yəni, vallah, ağa, mən hacının öhdəsindən gələ bilmirəm; deyirəm axı bu tələsikdə iş olmaz. Nə bilim, vallah, özüm də məəttəl qalmışam.

Mir Bağır ağa başını salıb aşağı, cibindən qırmızı güllü dəsmalını çıxarıb, basır üzünə və başını aşağı əyib, başlayır ağlamağa.

H a c ı H ə s ə n (*qapıda görsənir*). Fatma, bacıları apar o biri otağa; bura adam gələcək.

Kərbəlayı Fatma xanım və övrətlər durub gedirlər. Hacı Həsən və İskəndər girirlər içəri. Hacı Həsən oturur və İskəndər durur ayaq üstə.

H a c ı H ə s ə n (*oğluna*). İskəndər, qulaq as, gör nə deyirəm. Mir Bağır ağa da özgəsi deyil. Sən bilirsən ki, bacın Nazlı səni nə qədər istəyir. Bugünkü gündərazı olma ki, mənim evimdə göz yaşı tökülsün. Şeyx cənablarına getməyə mən onu razı eləmişəm; amma bayaqdan ağlamaqdan sakit olmur, deyir ki, nə bilim, gərək İskəndər razı olsun. Bunu da sənə xəbər verirəm ki, razı oldun, olmadın, mənə heç təfəvütü yoxdur. Məni sən o qədər incitmisən ki, mən səni daha adam yerinə qoymuram. İndi özün bil: əgər istəyirsən ki, uşağın qəlbi sıxılmasın, onu çağır bura və xoş dillən onu danışdır. Qərər, özün bil.

Mir Bağır ağa ağlaya-ağlaya Hacı Həsənlə çıxıb gedirlər. Sazəndənin çalib-oxumaq səsi gəlir. İskəndər fikir eyləyir. N a z l ı qapıda görsənib, durub və dinmir.

N a z l ı. Dadaş, qoy gəlim üzündən öpüm. (*İstəyir gəlsin irəli. İskəndər tez çəkilib, durur kənardə və dinməyib, baxır Nazlının üzünə*). Dadaş, sən Allah, məndən incimə!

İ s k ə n d ə r. Həyə istəyirsən mən səndən inciməyim, dur orada və yerindən tərpenmə. (*Bir qədər Nazlıya baxandan sonra əlini salıb, cibindən araq şüşəsini çıxardıb, istəyir başına çəkib içə. Nazlı onun yanına yeriyib, istəyir qoymaya. İskəndər çox ucadan və hirsli “çəkil!” – deyib Nazlıni elə bərk itələyir ki, qız dalı üstə yıxılır yerə. İskəndər başlayır araqı içməyə və Nazlı ağlaya-ağlaya durur ayağa və qarıya tərəf gedir. İskəndər. “puf” eləyib üzünü turşudur və Nazlıya deyir*). Dayan, dayan! Getmə! Sənə söz deyəcəyəm. (*İkinci dəfə şüşəni başına çəkib içir və şüşəni qoyur cibinə. Sazəndənin çalib-oxumaq səsi gəlir. İskəndər haman səsi eşidib, başlayır yavaş-yavaş alçaqdan oxumağa. Sazəndə oynamaq havası çalır və İskəndər düşür oynamağa; sonra dayanıb Nazlıya*): Nazlı, mən ölüm, bura gəl; gəl bura, gəl barışaq. İndi hər nə sözün var de. İndi mən sənə nökrəm, mən sənə qulam. Gəl, gəl barışaq. (*Gedib Nazlıni qucaqlayır*).

M ə ş ə d i O r u c (*əlində teleqraf kağızı, kəhildəyə-kəhildəyə girir içəri və ucadan soruşur*). Hamı Hacı əmi?

Onun dalınca anası yenə ağlaya-ağlaya girir içəri. Nazlı yox olur. Sonra kəhildəyə-kəhildəyə içəri girirlər Hacı Bəxşəli, Hacı Kərim, Hacı Kazım, Mir Bağır ağa, Heydər ağa və biz gördüyümüz adamların çoxu. Çox adam da otağa sığışmayıb durur qapıda. Adamlar kəhildəyə-kəhildəyə bir-birinin üzünə baxıb, bilmirlər nə qayırsınlar. Hacı Həsən içəri girib, çox təəccüb eləyib, mat qalır və adamlara üzünü tutub soruşur.

H a c ı H ə s ə n. Camaat, xeyir ola? Nə xəbərdi, nə var?

M ə ş ə d i O r u c (*ağlaya-ağlaya*). Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilməyib.

İskəndər xa... xa... xa!.. çəkib gülür və adamların içinə girib yox olur.

H a c ı H ə s ə n (*Məşədi Oruca*). Nə danışırısan, necə dirilməyib?

A d a m l a r ı n ç o x u b i r d ə n. Bəli, bəli, dirilməyib.

H a c ı H ə s ə n. A kişi, Allah rızasına, elə söz danışmayın. Elə şey olmaz və ola da bilməz.

M ə ş ə d i O r u c. Hacı əmi, vallah, belədi. Bu da telqraf, al, oxut, gör nə yazılıb. (*Ətəyi ilə gözünün yaşını silir və kağızı uzadır Hacı Həsənə*). Hacı əmi, axı Kərbəlayı Fətullahdan kağız gəlmişdi ki, guya bu şeyx onu dirildib və özü də çıxıb gəlir. Mən də özün bilirəm ki, Xorasana telqraf eləmişdim ki, görüm Kərbəlayı Fətullah niyə yubandı. Telqrafı da Hacı Məmmədəlinin üstünə göndərmişdim. Çünki da-daşım dirilsəydi, Hacı Məmmədəligildən savayı özgə yana getməzdi. İndi Hacı Məmmədəli yazır ki, siz dəli-divanə olmusunuz. Adam da məgər öləndən sonra dirilər?

H a c ı H ə s ə n (*teli ala-ala*). Necə?

İskəndər adamların içindən xa... xa!.. çəkib gülür.

H a c ı H ə s ə n (*Heydər ağaya*). Ay Heydər ağa, Allah atana rəhmət eləsin, bir bizi başa sal görək, bu necə telqrafdı? Axı ağıl kəsmir ki, gözümüz ilə gördüyümüz işlərin hamısı yalan çıxsın. Biz ki Allaha şükür, uşaq deyilik, dəli deyilik. Allaha şükür, şeyx cənablarının möcüzələrini burada olan adam hamısı gördü. Bəlkə telqrafda səhv-zad var?

Hamı bir-birinə deyir: “Vallah, belə zad olmaz”, “Xeyr, belə deyil”, “Vallah, başa düşə bilmirəm”.

H e y d ə r a ğ a. Hacı Həsən ağa, mən telqrafı diqqətlə oxumuşam. Telqrafda səhv yoxdur. Mən belə məsləhət görürəm, genə şeyxin özünə bu əhvalatı bildirəsiniz ki, görək sözü nədi və bu teli kim vura bilər və belə yalanı kim düzəldə bilər?

H a m ı b i r d ə n. Bəli, bəli, yaxşı buyurur; şeyxin özünə demək lazımdır. (*Hamı sakit olur*).

H a c ı H ə s ə n. Vallah, doğrusu, adam utanır da şeyxə belə sözləri deməyə. Doğrusu, mən bir az xəcalət çəkirəm. A kişi, vallah, ola bilməz. Burada bir özgə əməl var. Qərəz ki, vallah, mən utanıram. Belə xəbəri mən şeyxə verə bilmənəm.

H a c ı B ə x ş ə l i (*Hacı Kərimə*). Hacı Kərim ağa, sən yaxşısan, sən özün şeyxnən danış.

H a c ı K ə r i m. Xeyr, xeyr, mən o qələti eləyə bilmənəm! (*Hacı Kazıma*) Hacı Kazım ağa, sən özün yaxşısan.

H a c ı K a z ı m. Doğrusu, mən şeyx cənablarından qorxuram. Qardaş, görmürsünüz ki, necə hirslidir? Elə çığır ki, dam-daş titrəyir.

M i r B a ğ ı r a ğ a (*qabağa yeriyyə*). A kişi, burada, mən bilmi-rəm, nə çətin iş var? Şeyx Nəsrullah adamyeyən deyil ki! İstəyirsiniz mən bu saat gedim, hər nə sözlünüz var deyim (Yavuqlaşır şeyxin qapısına).

H a m ı. Çox əcəb! Çox əcəb! Allah atana rəhmət eləsin!

H a c ı H ə s ə n (*yeriyyə Mir Bağır ağanın qabağına*). Ay ağa, sən Allah, barı bir az ehtiyatlı ol. Genə hər nə deyəcəksən, bir az ədəbli de ki, yazıq şeyxi özümüzdən incitməyək.

M i r B a ğ ı r a ğ a (*əli ilə şeyxin qapısını tıqqıldadır, hamı qorxub çəkilib kənara. Çoxları otaqdan çıxır. Mir Bağır ağa yenə qapını döyə-döyə çağırır*). Cənab şeyx!

H a c ı H ə s ə n (*kənardan qorxa-qorxa*). Mir Bağır ağa, gəl bir istixarə eləyək; bəlkə heç şeyxi narahət eləməyimiz məsləhət deyil?

Mir Bağır ağa qulaq asmayıb, qapını dəxi də bərk döyür. Hamı sakit olub, mat qalır. İskəndər adamların içindən çıxıb, birdən gəlir və qapını təpiylə bərk vurur. Qapı açılır, adamlar qorxularından qaçırılar eşiyə və şeyxin otağının tamaşaçılara tərəf pərdəsi qalxır.

İKİNCİ PƏRDƏ

Şeyxin otağında bir kəs görsənmir. İskəndər otağa girib, təəccüblü o tərəf-bu tərəfə baxıb, yavuqlaşır küncdə asılan pərdənin yanına və pərdənin kənarını qalxızıb baxan kimi, pərdə dalında olan dörd nəfər qız başlayır birdən ağlamağa.

İ s k ə n d ər (*qızlardan soruşur*). Hamı şeyx?

Qızlar cavab verməyib ağlayırlar.

İ s k ə n d ər (*Şeyxi axtarmaq qəsdilə yenə o tərəf-bu tərəfə baxıb və sonra pərdənin dalındakı qızlara baxıb, yenə soruşur*). Bəs qonaqlar hara gediblər?

Q ı z l a r d a n b i r i s i (*pərdənin dalından*). Gecəynən şeylərini yığışdırıb dedilər: “gedirik hamama”.

İskəndər bir söz deməyib, qızların pərdəsini salıb, başını aşağı salıb, bir qədər fikirli durur. Bu heyndə eşikdə qilü-qal və qaçhaqaç qopur. Bir az da keçir, üç nəfər adam, müsafir paltarında, silahlı və toz-torpaqlı, çox hirsli girirlər qabaq otağa və ucadan soruşurlar: “Hanı o ölü dirildənlər?” Sonra müsafirlər və onların dalınca camaat girir şeyxin otağına. Müsafir və camaatdan bir neçəsi İskəndərdən soruşurlar: “Hanı Şeyx Nəsrullah?” İskəndər cavab verir ki, “qaçiblar”. Müsafirlər və camaat ucadan soruşur: “Necə qaçiblar, hara qaçiblar?” Otağa böyük mərəkə düşür. Pərdə dalından qızlar başlayır ağlamağa. Adamların biri soruşur: “Hara qaçiblar?”, biri: “Necə qaçiblar?”. Biri deyir: “Nə vaxt qaçiblar?” Bir-iki kişi gəlib pərdənin dalından qızlardan soruşur: “Bala, niyə ağlayırsan? Bala qorxma!” Adamlar qarışıb bir-birinə. Müsafirlərin biri üzünü camaata tutub deyir.

M ü s a f i r. Ey müsəlman qardaşlar! Bir sakit olun; iki kəlmə sözümlü eşidin; sonra siz də təklifinizi bilin; bizə də kömək eləyin. Biz İrəvan vilayətindən və indi elə başa düşürük İsfahan lotuları bizim başımıza gətirəni, sizin də başınıza gətirib. Belə ki, bu haramzadalar yalandan adlarını müctəhid qoyub, gəlib bizim şəhərdə dörd gün qalıblar və min hiylə ilə gecədə bir qız alıb, kəbin altında qoyub, çıxıb qaçiblar. Aman günüdür, onlar qaçan yolu bizə nişan verin, tutaq və onların divanını eləyək.

Pərdə dalında qızlar yenə ağlaşırlar. Adamların bir neçəsi müsafirlərin qabağına düşüb və çoxusu onların dalınca tez qaçirlar və qaça-qaça çığırırlar:

Durmayın, durmayın! Qaçaq Culfa yoluna! Kərbəlayı Həsən! Məşədi Cəfər! Əli! Həsənqulu! Atları minin, durmayın gedək o lotuları tapaq!

Adamların çoxu və müsafirlər qaçıb, çıxıb gedirlər.

İ s k ə n d ə r (*Şeyxin otağının ortasında durub, müsafirlərin sözlərini təkrar eləyib, öz-özünə deyir*). Gecədə bir qız alıb, axırda qoyub qaçiblar! Xa... xa... xa!.. (*Qah-qah çəkib gülür; sonra sakit olub fikirli, qızlara tərəf üzünü çöndərüb və yenə bir az fikirdən sonra qalan adamları eşik otaqdan bir-bir çağırır içəri*). (*Adamlara*). Gəlin içəri, gəlin bura! Gəl, gəl! Yavuş gəl!? Gəl, keç içəri. Sən də gəl. Hacı Kazım, sən də buyur içəri. Hamınız gəlin içəri! Mən ölüm hamınız gəlin! Bax, belə! Keç! Keç! Sən də keç içəri! Sən də gəl. Gəlin, gəlin. (*Bu sözləri deyər-deyər İskəndər adamları yığır şeyxin otağına*). Di indi növbət mənindir, qulaq asın; mən də bir-iki kəlmə söz danışım. (*Həmü düzülüb və sakit dururlar və İskəndər “sus” eləyib, gedir qızların pərdəsini çəkib qopardır, atır kənara. Camaat utandığından başını*

salır aşağı. Qızlar da utanıb, üzlərini əlləri ilə tuturlar və başlayırlar ağlamağa. İskəndər üzünü tutur camaata).

İskəndərin nitqi

Baxın! Baxın! Yaxşı baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib, bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: *(ucadan)* tuf sizin üzünüzə! *(Tüpürür camaata tərəf. Hamı başını aşağı salıb dinmir)*. Bağışlayın, kefli İskəndər bir az biədəbli eləyir. Amma indi də növbət mənimdir. Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (qızları göstərir) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çığırıb bağırırıldılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: “Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!” *(Üzünü qızlara tutub)*. Elədimi? Doğrumu deyirəm?

Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirirlər.

Yox, mən ondan ötrü incimirəm. Çünki siz qızlarınızı bura çəkəkəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdılar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətədək qəbrin dəriçəsindən mələkələrlə söhbət edəcək. Amma zəmani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölülərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, siz, dəriçədən mələkə axtaranlar, ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməyinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondan ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürmüşsünüz; ölən qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: “Tuf sizin üzünüzə!” *(Bərk tüpürür)*.

Camaat hamısı başını salır aşağı.

Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal eləməyin ki, mən sizi pisləyib, özümü tərif etmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşuyam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb *(əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxardır)* bu evi bir saniyənin içində havaya da-

ğdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın, mənim əlimdən elə şeylər gəlməz. Bu, araq şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda, mən bu şüşədən araq içərdim.

Qızlar başlayırlar ağlamağa.

Yox, yox, o, mənim işim deyil. O, igid işidir. Siz tək camaatın da igidi mənim tək olar. Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım kefli İskəndərdir; bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya-ələmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səsle cavab verir: “Ölülər”. Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərəm ki, Şeyx Nəsrullahın hə-rəm-xanasına tamaşa ələsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səsle adlandırırlar: “Ölülər!” Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səsle deyəcəklər. “Ölülər”...

Musiqi.

Dəxi bədi. Di gəlin qızlarınızı aparın analarının yanına. (*Yapışır qızın birinin əlindən*). Bu kimin qızıdı?

Camaat içindən bir kişi yeriyyir qabağa.

Sənin qızındı? Di gəl apar.

Kişi gəlib yapışır qızının əlindən.

İ s k ə n d ə r (*o biri qızın əlindən yapışıb yenə soruşur*). Bu kimin qızıdır?

Yenə bir kişi gəlib yapışır qızın əlindən və aparır. Bu minvalla üçüncü və dördüncü qızı İskəndər yola salır. Qızlar başlarını aşağı salıb alçaqdan ağlaya-ağlaya musiqinin səsile çıxıb gedirlər. Camaat da başını aşağı salıb, məyus durur. Axırını qız yola düşəndə İskəndər araq şüşəsini çəkir başına və boş şüşəni vurur yerə. Yavaş-yavaş pərdə yenir və musiqi çalır.

A x ı r ı

12 iyun 1909, Tiflis

K A M A N Ç A

Facia, 1 pərdədə

MƏCLİSDƏ OLANLAR

1. Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı.
2. Q a r a ş.
3. H ə s ə n ə l i.
4. Ə z i z.
5. Q a s ı m ə l i.
6. N o v r u z.
7. Z e y n ə b.
8. İ m r a n.
9. K a m a n ç a ç ı B a x ş ı (e r m ə n i).

Qarabağda, dağın ətəyində, kəndin kənarında, ağacların dibində, çəməndə, axşama bir az qalmış, atlı dəstəsi sərkərdəsi Qəhrəman yüzbaşı bir daşa söykəniib, qıçlarını uzadıb, fikirli oturubdur. Bir tərəfdə bunun yasovulu Q a r a ş, qabağında yəhər və əlində iynə-biz yəhər tikir. Bir tərəfdə yoldaşlardan H ə s ə n ə l i çörək-pendir hazırlayır və düzür Qəhrəman yüzbaşının qabağına. Qeyri yoldaşlardan Ə z i z və Q a s ı m ə l i od yandırırılar. Bir neçəsi kənarında oturub çörək dürməyi yeyir. Yənə bir neçə nəfər, kimi tüfəngə patron qoyub boşaldır, hamısı qəmli və patrondaşlı; bircə Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı patrondaşını çıxarıb qoyub qabağına. Kənarında ağaca bir neçə tüfəng söykəniib. Bunlardan savayı yoldaşlarından biri arpa xəlbirləyir, biri tüfəngini gətirib söykəyir ağaca, o biri tüfəngini götürüb aparır. Yavuşdan at kişnəməsi də eşidilir. Uzaqdan tək bir güllə səsi gəlir.

Q a r a ş. Həsənəli, tez ol, Qəhrəman yüzbaşı səhərdən acdı.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Balam, Qaraş, vallah heç iştahım yoxdu.

H ə s ə n ə l i. Qəhrəman yüzbaşı, bir mənə bax gör nə deyirəm: sən ağır-arxayın çörəyini ye, üstündən də çay dəmləyim, kefincə iç, arxayın bu gözəl çəməndə yat; mən də kişi kimi sənə söz verirəm ki, sübh işıqlanan kimi erməniləri Qazançıdan çıxardım.

Q a r a ş (*Həsənəliyə*). Mən ölüm Həsənəli, yekə-yekə danışma! Həyə sən kişi idin, binəva Süleymanbəyə vaxtında patron yetirə idin, darda qalmayaydı; üç-dörd erməniyə əsir düşməyəydi. Mən, nəyə deyirsən, and içim (*bizi və iynəni çırpır yerə*) ki, Süleymanbəyin də yol-

daşlarının da güdaza getməyi sən kimi bişüür yoldaşların bərəkətin-dəndir...

H ə s ə n ə l i (*Qaraşa acıqlı*). Ədə, Qaraş, vallah sən qudurubsan! Sən heç özün də bilmirsən ki, nə danışsən! Mən Süleymanbəyə...

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*danışığı kəsir və hövsələsiz*). Allah xatirinə bu bihudə danışqları boşlayın. İndi daha iş işdən keçib; yəni heç Həsənəlinin də burada günahı yoxdu. Nə qədər başıdaşlı Süleymanbəyə çığırdım ki, dəyirmanı girməyin. Mən bilirdim ki, orada erməni var. Yəni olmasaydı da, Süleymanbəygil ordan salamat qurtara bilməyəcəkdilər. Məgər yadınızdən çıxıb ki, haman dəyirməndə bildir ermənilər on iki adamımızı yandırdılar? Mən bilirdim ki, ora xatalı yerdə.

Ə z i z (*Qaraşa*). A balam, Qaraş, doğru deyiblər ki, uzaqdan döyüş asan gələr. Hələ bir de görüm, Həsənəli başına nə daş sala idi? Deyirsən Süleymanbəyə patron yetirə bilmədi; amma sən bilirsənmi Həsənəli özü nə gündə idi? Həsənəli bu gün Xumarıdan Qazançıya kimi ermənilərin iki səngərini alıb, neçə erməni öldürüb, atalarını yandırır. Niyə, davanın hamısını Həsənəliyə tutdurmuşlar ki?..

Q a s ı m ə l i (*Əzizə*). Hələ sən onu deyirsən, bu gün mən...

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*bir qədər dikəlib, hövsələsiz*). A kişi, siz Allah, siz peyğəmbər, bu güftunu* boşlayın. İndi hər nə olub, keçib; qoyun bir saat qulağımız dincəlsin görək.

H ə s ə n ə l i (*guya öz-özünə yavaşca*). Yəni, Allaha şükür, bir şey ki, olmuyub. Genə necə olmuş olsa, ermənilərin atalarına od vurmuşuq.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*birdən dikəlib, ucadan hirs ilə Həsənəliyə*). Necə od vurmuşuq? Niyə boş-boş danışsən? Biz onların həyə beş-on dığa-mığasını öldürmüşük, bəs Nəcəfçulu kimi igidi bir də haradan tapacağıq? Şirzadı haradan tapacağıq? Misirxanı neçə erməniyə dəyişmək olar? Bu nə boş-boş təskinlikdi özünüə verirsiniz?

Həmin söhbətdə yoldaşlardan N o v r u z adlı, əlində xəlbir, arpa xəlbirləməkdə idi; kənarda bir qaraltı görüb, əlini qoyur alınına, diqqətlə uzağa baxır və bir qədər baxandan sonra deyir:

N o v r u z. Əziz, Əziz, bir gəl sən də diqqətlə bax gör o qaraltıları seçərsən, ya yox; mən onları adama oxşadırım.

---

* Söhbəti

Ə z i z (*gedib Novruzun yanında durub, diqqətlə haman tərəfə baxır*). Bax, birisi özünü verdi qayanın dalına.

N o v r u z. Sən öləsən, Əziz, ermənidilər. Onlar yəqin bizi gördülər. Bax, o birisi də keçdi daşın dalına.

Həsənəli və Qaraş da durub diqqət ilə haman tərəfə baxırlar.

N o v r u z. Sən öləsən, Əziz, bunlar ermənidilər.

Bu sözləri decək Novruz cəld tüfəngini salır çiyinə, cilovu ağacın budağından çəkib, qaçır atlansın. Ə z i z də buna baxıb haman cür eləyir. Bunlardan savayı yoldaşlardan yenə i k i n ə f ə r cilovları götürüb qaçırlar. Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı da və qeyriləri ayağa durub, haman tərəfə diqqət ilə baxırlar.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*əlini qoyub alınma*). Ədə, cəld tərpaşin! (*Çığırır*) Əziz! Atı döy, sənin atın qıvrıqdı...

Q a r a ş (*ucadan*). Çaparaq, çaparaq! (*Alçaqdan*). Qorxuram çata bilməyələr. (*Bir az sakit olub*) Aha, qoçaq Novruz deyəsən tutaçaq. Aha, Əziz də haqladı. Zalım oğlunun atının qabağından bir kəs qurtara bilməz...

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Hey, hey... Yox, biri deyəsən qaçıb əldən çıxdı. Amma Qazançıdan bir-iki erməni görsəndi... Ədə, qorxuram uşaqları vuralar.

Çox uzaqdan tüfəng atılır.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Yox, biri qaçdı. Odu, özünü soxdu Qazançının bağlarına...

Q a r a ş. Aha, deyəsən birini tutdular.

Q a s ı m ə l i. Tutublar. Yəqin ki, yaralanıbdı; yoxsa bu da qaça bilərdi.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Amma qorxuram öldürələr. Yaxşı olardı diri gətirəydilər; danışdırandan sonra öldürəydik. Ədə, İmran, tez atın üstə, çaparaq. Deginən əgər ermənidirsə, diri gətirsinlər.

İmran tüfəngi götürüb yox olur, bir qədər baxırlar.

Q a s ı m ə l i. Deyəsən gəlirlər.

Q a r a ş. Gəlirlər. Hər kəsdisə, tutub gətirirlər.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Gəlirlər (*gəlib oturur qabaqkı yerində*).

Q a s ı m ə l i. Gətirsinlər görək kimdi...

Q a r a ş. Hamısı piyada gəlir...

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Qaraş, bunlar hər kədisə, nabələd adama oxşuyurlar. Bunlar ya gərək Saybalıdan gələlər, ya da Çəşməbasardan. O yerlərə də ki, erməni indi öz ayağı ilə gedib çıxmaz. (*Bir qədər sakitləşirlər*).

Q a r a ş (*cəld baxa-baxa*). Budu, Əziz çaparaq gəlir; görək nə xəbər gətirir...

Ə z i z (*sevincək cəld atdan tullanıb, üzünü yüzbaşıya tutur*). İkisi də Qazançı erməniləri imiş. Amma birinin əcəli tamam deyilmiş. Zalım oğlu dovşan kimi qaçdı, özünü soxdu Qazançının bağlarına; amma yoldaşını tutduq... Budu, uşaqlar gətirirlər. Yüzbaşı, vallah, bunu da tuta bilməyəcəkdik, çünki mənzil çox uzaqdı. Bu çünki axsaqdı, qaça bilmədi.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Biz elə xəyal elədik ki, güllə dəyib.

Ə z i z. Yox, güllə dəyməyib, anadan doğma axsaqdı. (*Atını çəkib bağlayır budaqların birinə*). Budu, gəldilər...

N o v r u z və İ m r a n bir axsaq erməni qabaqlarına salıb, gətirirlər yüzbaşının qabağına. Qalan yoldaşlar atları yerbəyer eləyirlər. Erməni, yəni k a m a n ç a ç ı B a x ş ı, sağ əlində örtük, içində kamança, yüzbaşıya ikiqat baş əyib, qorxa-qorxa sağına-soluna baxır.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*yoldaşlara*). Amma balam, deyəsən ovunuz bir ov deyilmiş. (*Baxşıya*) Adə, erməni, sən hansı kətdisən?

B a x ş ı (*titrəyə-titrəyə*). Ara, mən qazançılı Baxşıyam. (*o tərəfə-bu tərəfə baxır*).

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Yoldaşın kim idi? Haradan gəlirdiniz?

B a x ş ı. Ay ağa, yoldaşım qazançılı tar çalan Qriqor idi. Çəşməbasardan gəlirdik; Zulfüqarbəyin oğlunun toyunda çalırıdık.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Çox əcəb, çox əcəb. Siz gedin müsəlmanların toyunda plov yeyin, axmaq müsəlmanların pullarını doldurun cibinizə, Qazançı erməniləri də gecə xəlvətcə tökülsünlər müsəlman kəndlərini yandırsınlar. A balam, bəsdə, həya eləyin! Balam, bu iki cüt bir tək qorxaq ermənilər, bilmirəm, vallah, bizdən nə istəyirlər? Dünən Qazançı erməniləri bizim Sarvanlardan dörd nəfər elə bir igid oğlanlar öldürüblər ki, dörd yüz sənə kimi çolaq erməni öldürsək, genə əvəzi çıxmaz...

B a x ş ı (*titrəyir*). Ağa, din haqqı xəbərim yoxdu. Allah (*əllərini göyə qalxızır*) bais mərdimazarın evini yıxsın! (*ağlayır*).

Q a r a ş. Hə, ağlarsan, ağlarsan! Bəs niyə ağlamırsan?! İndi ağlar-
san. Bilirsən ki, bu saat başını qoyun başı kimi kəsəcəyik. İndi, bax,
qorxundan yoluq cücəyə oxşuyursan. Amma, vallah, fürsət tapsan, sən
də haman müsəlman qanına yerikləyən ermənilərin birisən.

B a x ş 1 (*titrəyir*). Nə deyim, a qardaş.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş 1. Adə, erməni, Vartan indi hardadı? Bi-
lirsən hansı Vartanı deyirəm? O ki, bizim Şirzadı apardı, öldürdü, o
namərdi deyirəm; bilirsən hardadı? Yəni bilsən də, doğrusunu ki, de-
məyəçəksən.

B a x ş 1 (*titrəyir*). Vallah, bilmirəm.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş 1. Eybi yoxdu. İndi o şişləri qızardıb səni
dağlayanda deyərsən doğrusunu...

Zeynəb arvad mərəkə ilə ağlaya-ağlaya özünü salır ortalığa və Baxşının üstə
hücum çəkib, onun üz-gözünü başlayır cırmaqlamağa.

Z e y n ə b. Budu Qazançı erməni? Sənsən? Sənsən? Bu saat səni
mən tikə-parça eləyəcəyəm! Öz əlimnən səni doğrayacağam, qiymə-
qiymə eləyəcəyəm! Hanı mənim oğlum?! Hanı mənim pəhlivan Şiralı
oğlum?! Niyə onu öldürdünüz? Bax, bax! (*Cırmaqlayır və sonra qaçib
Qarashın belindən qəmənini çəkib, qalxızır Baxşının üstə*). Vurum?
Vurum? Vurum? (Bu halətdə dayanıb durur).

Baxşı yanını yerə vurub, sağ əlindəki kamançanı gizlədib, sol əlini tutub
qəmənini qabağına.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş 1 (*Zeynəbə*). A rəhmətliyin qızı, sən də
burada bizi məəttəl eləmə! Arvadsan, get arvadlığına! (*Cəld gəlib
istəyir qəmənini Zeynəbdən alsın, bu da vermir və dartınıb çəkilir
kənara. Yüzbaşı öz qəməsini çəkib, qalxızır Baxşının üstə və üzünü
tutur Zeynəbə*). Qəmənini elə işlətməzlər, bax belə işlədərlər!

Z e y n ə b cəld gəlib durur y ü z b a ş 1 ilə B a x ş ı n ı n arasında. Q a r a ş yavuş
gəlib, Zeynəbi itələyir. Əziz gəlib təpiyi ilə arvadın, dalından vurub yıxır yerə və
qeyri yoldaşlar arvadı çəkib salırlar kənara. O da ağlaya-ağlaya uzaqlaşır. Bu arada
Baxşı kamançanı uzadır N o v r u z a tərəf.

B a x ş 1. Novruz ğardaş, səni and verirəm bizi yaradan Allaha.
Mən öləndən sonra bu kamançanı bir kəsə vermə. Ara sakit olandan
sonra, zəhmət çəkib bizim Muğuş balanı tapasan, bu kamançanı verə-
sən Muğuş balama. Qurban sənə, Novruz, Qazançıda kamançaçı Baxşı
oğlu Muğuşa verəsən.

Qaraş acıqlı gedib, cəld kamançanı dartır və yuxarı qalxızıb, istəyir çırpın yerə. Baxşı iki əllərini yuxarı qalxızıb yalvarır.

B a x ş ı. Ğurban sənə, ğardaş, bir azca dayan, mən öləndən sonra kamançanı sındır ki, gözüm görməsin.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Buna bax, sən Allah, bu erməninin damağına bax; bir tikə ağac qırığını istəməyinə bax!

Ə z i z. Amma, Qəhrəman yüzbaşı, indi ki, söz düşdü, qoy deyim. Sən ermənini qınama. Bu zalım oğlu, bilirsən, kamançanı necə çalır? Keçən il Əbdüləligilin toyunda... (*Baxşıya*). Ədə, orda çalan sən deyildin?

B a x ş ı. Hə, ğardaş, mən idim...

Ə z i z. And olsun Allaha, dad-bidad eləyirdi.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*Əzizə*). Doğrudan?

Ə z i z. And olsun sənin başına, necə ki, deyirəm, elədi.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*Kamançanı götürür əlinə, başlayır örtüyünü açmağa*). Doğrudan, görək bu necə şeydi. (*Örtüyü çıxardır, atır yerə, başlayır kamançanın o tərəfinə – bu tərəfinə baxmağa. Yol-daşlardan da bir parası gəlib baxırlar*) Hey, erməni, bu nə bir şeydi ki, bu qədər istəyirsən?..

Baxşı əllərini göyə qalxızıb, yalvaran halətdə qalır.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*kamançanı uzadır Baxşıya*). A balam, yazıqsan, barı bir dəfə də çal.

Baxşı cəld durur ayağa, kamançanı alır, çəkilib oturur dizi üstə, cibindən tikirtkə çıxarıb kəmanəni çəkir tikirtkəyə, qırılmış simlərin birini tez düyünləyir, simləri yoxlayır, kökləyir, üzünü Qazançı kəndinə tərəf tutub, ah çəkir və ermənicə deyir: “Ax sireli Muğuş bala”. Sonra bir-bir adamların üzünə baxıb, başlayır çox həvəslə Rast havasını çalmağa. Rastdan Şikəsteyi-farsa keçəndə Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı gözü ermənidə və qulağı kamançada, durduğu yerdə yavaşca oturur və Baxşı çaldıqca qəməni yavaş-yavaş, guya özündən bixəbər, soxur belindəki qınına və qulaq asmaqda olur. Adamlar hamısı sükutdadır. Baxşı çalmağını tamam eləyib, qorxan və müntəzir halətdə baxır Yüzbaşının üzünə.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. A balam, erməni, bir de görüm bizdən nə istəyirsiniz? (*Baxşı təəccüblü baxır və bir söz demir. Qəhrəman yüzbaşı acıqlı və bir az ucadan. Sənnən söz soruşuram ey, niyə dinmirsən? Kar deyilsən ki! Bir de görüm, bizdən niyə əl götürmürsünüz?*)

B a x ş ı (*qorxa-qorxa*). Ay ağa, Allah haqqı, mən heç nə eləməmişəm.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*acıqlı və ucadan*). Hə, eləməmişən! Vallah dünyada nə qədər canım sağdı, hansı biriniz əlimə keçsəniz, tikə-tikə doğrayacağam! Sizin gərək toxumunuzu yer üzündən kəsəm!

B a x ş ı. Ay ağa, axı mən nə eləmişəm?

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*acıqlı üzünü yoldaşlarına tutub, bir az alçaqdan*). Allahü əkbər! Dəli şeytan deyir... (*qəməsini qınından çəkir, qalxır ayağa və üzünü yoldaşlarına tutub deyir*). Yəni siz elə güman eləyirsiniz ki, mən bu çolaq ermənini öldürməknən hirsim soyuyacaq? Soyumayacaq! (*Bir qədər erməniyə tərəf baxır, dinmir*). Hələ buna bax, sən Allah! Dünyada bir haramzadalıq qalmadı ki, öyrənməmiş olsunlar. Şeytana papaq tikirlər. Bu çolaq da kəməncəni bağına basıb, gör nə əməllərdən çıxır. Haramzada elə çalır ki, keçən günləri gətirir qoyur adamın qabağına. Allahü əkbər! (*Qaraşa*). Qaraş, bir papiros yandır.

Qaraş papiros çıxardıb yandırır, verir yüzbaşıya. Bu heyndə B a x ş ı kamançanı kökləyir və başlayır Segah-zabil havasını çalmağa. Bir qədər qulaq asandan sonra, Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı durduğu yerdə yenə yavaşca oturur və Baxşı çaldıqca yüzbaşı yavaş-yavaş, guya özündən bixəbər, qəməni soxur belindəki qınına və huş-guş ilə qulaq asmaqdadır. Adamlar hamısı sükutdadır.

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*Qaraşa*). Qaraş, sən öləsən biçərə Heydər gəlib durub gözüümün qabağında. Ax, vay!.. (*Yüzbaşı bu sözləri deyəndə Baxşı çox alçaqdan çalır. Adamların çoxu da ah çəkir. Yenə Baxşı şövq ilə çalmaqdadır. Yüzbaşı gözü Baxşıda gahdan bir dillənir*). Bax, belə!... eləcə!.. əcəb!.. afərin!.. eləcə!.. eləcə!.. (*və axırda yüzbaşı birdən durur ayağa, qəməsini qınından çıxardır və acıqlı, ucadan Baxşıya deyir*). Adə, erməni, tez kəməncəni yığışdır, itil get burdan! Yoxsa atanın gору haqqı, bu yoldaşlarımmın başına and olsun, bu qəməynən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm! (*Çığırır*). Çıx get!

B a x ş ı (*qorxa-qorxa*). Ay ağa, hara gedim?

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı (*çığırır*). Cəhənnəmə get! Evinə!

Baxşı qorxa-qorxa baxır adamların üzünə, kamançanı və örtüyünü götürür, tez çıxır gedir. Hamı sakit, öz fikirli halətidə qalır. Qəhrəman yüzbaşı haman durduğu yerində durub, dinməz-söyləməz baxır Baxşı gedən tərəfə. Bir qədər də baxandan sonra qəməsini tullayır yerə və guya öz-özünə deyir:

Q ə h r ə m a n y ü z b a ş ı. Eh, namərd dünya!..

Yanvar 1920
Şuşa qalasında

ANAMIN KİTABI

Drama, dörd məclisdə

R ü s t ə m b ə y – rus intelligenti libasında: yəni pidjak, jilet, nişastalı yaxalı köynək, boğazında qalstuk, nişastalanmış ağ qolları. Rus darülfünununda elm təhsil eləmiş və rus tərbiyəsi tərəfdarı. Hərəkəti ağır və təmkinli. Baş açıq, həmişə gözləri eynəkli (*çəşmək*). 40 yaşında.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i – İran ürəfası libasında, yəni uca İran börkü, uzun İran arxalığı, üstündən qurşaq, arxalığın üstündən uzun İrani çuxa (*gəymə*), gen şalvar, ağ corab. Başmaqlarını qapının ağzında çıxarıb yerdə diz üstə oturur. Həmişə əlində təsbəh və gözündə eynək. Acıqlı və gülməyən. İran tərbiyəsi tərəfdarı. 35 yaşında.

S ə m ə d V a h i d – İstanbulda ədəbiyyat dərsi almış. Başında qırmızı fəs, əy-nində pidjak, jilet, ağ yaxalı köynək və qalstuk, gözlərində eynək. Təmkinli və sakit. Osmanlı tərbiyəsi tərəfdarı. 30 yaşında.

G ü l b a h a r – surətdə gözəl. Ümumi müsəlman qızları libasında, başında çarqat. Müsəlmanca savadlı. Anasını nəhayət istəyən. 20 yaşında.

Z i v ə r x a n ı m – rus tərbiyəsi tapmış. Rus xanımları libasında. Boğazı və qolları açıq, müsəlmanca savadsız.

Q ə n b ə r – sifətdə göyçək. Əynində çərkəzi çuxa, belində qəmə və tapança. Əlində qamçı.

A s l a n b ə y – hər cəhətdən Rüstəm bəyə oxşayır.

M i r z ə B ə x ş ə l i – hər cəhətdən Mirzə Məhəmmədəliyə oxşayır.

H ü s e y n Ş a h i d – hər cəhətdən Səməd Vahidə oxşayır.

S e n z o r M i r z ə C ə f ə r b ə y – rus çinovniki libasında. Gözlərində eynək.

MƏCLİSLƏRİN ƏHALİSİ

1. Zəhra bəyim – 60 yaşında.
2. Rüstəm bəy – onun böyük oğlu, *intelligent*, 40 yaşında.
3. Mirzə Məhəmmədəli – onun ikinci oğlu, *elmi-ilahi müəllimi və vaiz*. 35 yaşında.
4. Səməd Vahid – onun üçüncü oğlu, *türk dili müəllimi (fəs qoyur)*. 30 yaşında.
5. Gülbahar – qızı, *müsəlmanca oxumuş*. 20 yaşında.
6. Zivər xanım – Rüstəm bəyin övrəti, *rusca tərbiyə tapmış*. 25 yaşında.
7. Mirzə Həsən – Rüstəm bəyin dilmancı. 30 yaşında.
8. Teymur bəy – *Cəmiyyəti-xeyriyyənin dəftərdarı*. 25 yaşında.
9. Mirzə Zeynal – *millətpərəst*. 30 yaşında.
10. Səlimə xanım – müəllimə (*danışmır*) 25 yaşında.
11. Aslan bəy – mal həkimi (*rus intelligenti libasında*). 30 yaşında.
12. İsmayıl ağa – *Cəmiyyəti-xeyriyyə üzvü (danışmır)*. 45 yaşında.
13. Münəvvər xanım – onun qızı (*danışmır*). 20 yaşında.

14. Hüseyn Şahid – *türk dili müəllimi (fəslisi)*. 30 yaşında.
15. Mirzə Bəxşəli – *elmi-ilahi müəllimi*. 35 yaşında.
16. Qənbər – *Rüstəm bəyin sərkarı*. 45 yaşında.
17. Qurban – *çoban*. 25 yaşında.
18. Zaman – *çoban*. 25 yaşında.
19. Sensor Mirzə Cəfər bəy – 45 yaşında.
20. Polis məmuru (*danışmur*) – 35 yaşında.
21. İki nəfər fərraş (*danışmurlar*) – 30-35 yaşında.
22. Məşədi Cəfər – *ərizə sahibi*, 40 yaşında.
23. Yenə üç nəfər fəqir – 40-45 yaşında.
24. Birinci hambal – 30 yaşında.
25. İkinci hambal – 30 yaşında.

Əhvalat vəqə olur tarixi-hicrinin min üç yüz otuzuncu ilinin yavıqlarında, Azərbaycan şəhərlərinin birində, Rusiya hökuməti əsrində.

BİRİNCİ MƏCLİS

Rüstəm bəyin, Mirzə Məhəmmədəlinin və Səməd Vahidin ümumi kabinəsi: bir tərəfdə böyük yazı stolu, üstündə qırmızı mahutdan örtük, yanında neçə dənə sandalya, kitab şkafi, stolun üstündə və şkafın içində kitablar. Stolun üstündə telefon, mürəkkəb qabı, qələmlər, kağızlar və qeyri yazı əşyası. Bu – Rüstəm bəyin yazı stolu. Bir tərəfdə qoyulub kitab qəfəsəsi (etajerka), üstə kitablar, yanında bir dənə sandalya. Bura Səməd Vahidin yeri. Bir tərəfdə qoyulub sandıq, içində və üstündə yekə və qara cildli köhnə müsəlman kitabları. Sandığın yanında döşək. Bu da Mirzə Məhəmmədəlinin yeri. Divarlarda çaharcubələr, içində şəkillər. Pərdə qalxan vaxt otaqda oturub tək Rüstəm bəy öz yerində; gözlərində çeşmək, oxuyub yazmağa məşğuldur. Bir qədər sükutdan sonra içəri qapı açılır və Zəhra bəyimmin başı görsənir və yenə yox olur. Bir qədər keçəndən sonra yenə Zəhra bəyim qorxa-qorxa başını uzadıb yavaşca soruşur.

Z ə h r a b ə y i m. Bala, görəsən niyə uşaqlar yubandılar?

R ü s t ə m b ə y (*başını stolun üstündən qovzamayıb*). Ana, məni danışdırma, lüğət yazıram. (*Zəhra bəyim dinməyib yox olur. Yenə bir dəqiqə sakitlik ilə keçir. İçəri otaqda uşaq ağlayır. Rüstəm bəy qələm əlində tez durur ayağa və haman qapıya yavıqlaşib deyir:*)

R ü s t ə m b ə y. Ay uşaq səs eləməyin, mən lüğət yazıram. (*Rüstəm bəy qayıdıb oturur və yenə yazıb oxumağa cumur; yenə bir dəqiqə keçir, çöl qapını taqqıldadırlar*).

R ü s t ə m b ə y. Kimsən? Gir içəri.

Mirzə Həsən girir içəri.

M i r z ə H ə s ə n. Səlam əleyküm.

R ü s t ə m b ə y. Əleykəssəlam. Mirzə, nə əcəb bu gün yubandı?

M i r z ə H ə s ə n. Bağışlayasınız, Rüstəm bəy, çox səy elədim, tez gələ bilmədim.

R ü s t ə m b ə y. Əyləş.

Mirzə Həsən sandalyanı yazı stolunun yanına çəkib oturur, qələmi götürür, kağızları aralayır və yerini rahatlayandan sonra üzünü Rüstəm bəyə tutub yazmağa hazır olur.

R ü s t ə m b ə y. Dünən harda qaldıq?

M i r z ə H ə s ə n (*kağıza baxır və oxuyur*). Necə ki, Yevropa, habelə Asiya millətlərinin hürufatının əvvəlincisi “A” sövtünün əlamətidir ki, biz ona “əlif” deyirik.

R ü s t ə m b ə y. Mirzə, dayan, gərək bir yerini dəyişək. Necə yazıbsan? Yevropa və Asiya millətlərinin?

M i r z ə H ə s ə n. Necə ki, Yevropa, habelə Asiya millətlərinin hürufatının...

R ü s t ə m b ə y. Dayan bir, yaxşı olar artırasan: cümləsinin.

M i r z ə H ə s ə n. Xub, cümləsinin (*yazısını düzəldir*), cümləsinin hürufatının əvvəlincisi “A” sövtünün əlamətidir ki, biz ona “əlif” deyirik...

R ü s t ə m b ə y (*kitaba baxır*). Yaz (*yavaş-yavaş deyir*) bundan əlavə xah Şərq tayfalarının bəzilərinin, habelə slavlarnın, qreklərin...

M i r z ə H ə s ə n. Yunanların...

R ü s t ə m b ə y. Yunanların və qədim yəhudilərin dilində hürufatın əvvəlincisinin mənası həmi birdir, həmi mindir; necə ki, məsələn, ərəb dilində “əlif” ləfzi. (*Yenə qabaqkı kimi içəri otaqdan uşaq səsi gəlir. Rustəm bəy*). Səs eləməyin, mən lüğət yazıram (*əlində kitab var-gəl edir*). Mirzə, yaz; və lakin həmin “A” sövtü millətlərin bəzisinin dilində çox işlənir, bəzisinin dilində az işlənir...

M i r z ə H ə s ə n (*yaza-yaza*). Bəzisinin dilində...

R ü s t ə m b ə y. Bəzisinin dilində çox işlənir, bəzisinin dilində, bəzisinin dilində az işlənir.

İçəri otaqdan Zivər xanım ətirli və kirşanlı, sinəsi və qolları açıq, qıvrıq gəlir, Rüstəm bəyin yazı stolunun üstündəki telefonun dəstəyini qalxızib, qoyur qulağına və belə danışır.

Z i v ə r x a n ı m. Kto u telefona? Kimdi telefonda? Kimdi? Səlimə xanım? Salam əleyküm. Sağ ol, sağ ol. Necə? Kim? Hə, yaxşı! Gəlin bir yerdə gedək. Yaxşı, evdədi. Yaxşı, səlamət qal... (*Dəstəyi*

qoyur yerinə). Rüstəm, Səlimə xanımgil indi gələcəklər; gərək bu gün biletləri paylayaq, sabah da ki, bilirsən, bizdə cəmiyyəti-xeyriyyənin yığınağıdı. Bilmirəm sənün hələ işin çoxdur?

R ü s t ə m b ə y. Mən sonra da yazı billəm. Deyirsən nə vaxt gələcəklər?

Z i v ə r x a n ı m. Yarım saata burada olallar. (*Rüstəm bəy bir söz deməyib, yenə kitaba məşğul olur. Zivər xanım qıvraq çıxıb gedir. Rüstəm bəy yenə kitaba baxa-baxa deyir*).

R ü s t ə m b ə y. Yaz, Mirzə, harada qaldıq?

M i r z ə H ə s ə n. Bəli. Və lakin həmin “A” sövtü millətlərin bəzisinin dilində çox işlənir, bəzisinin dilində az işlənir.

R ü s t ə m b ə y (*bir qədər fikir eləyir*). Yaxşı, indi yaz: bunu da lazımdır nəzərə almaq ki, həmin “A” hərfi bəzi dillərdə qlasni hərfidir...

M i r z ə H ə s ə n. İmla hərfidir.

R ü s t ə m b ə y. İmla hərfidir və özü də özlüyündə sloqdur.

M i r z ə H ə s ə n. Yəni “heca” demək istəyirsiniz?

R ü s t ə m b ə y. Bəli, “heca” gərək ola və lakin bəzi tayfaların dilində həmin “A” hərfi soqlasni hərləri cərgəsindədir.

M i r z ə H ə s ə n. Bunu “soqlasni” əvəzinə “hürufi-samitə” yazıq.

R ü s t ə m b ə y. Məsələn, necə ki, B, D, L və qeyriləri.

Çöl qapıdan M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i girir içəri, salam verib, başmaqlarını çıxardır və keçib oturur öz yerində.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Dadaş, sənə mane olmuram ki?

R ü s t ə m b ə y. Əleykəssəlam, mane olmursan, keç otur.

Mirzə Məhəmmədli oturur öz yerində dizi üstə və kitablarını açıb baxır.

R ü s t ə m b ə y. İndi keçək “almas” ləfzinə. Yaz, “almas” latınca “atamas”, pür qiymət daşlar cərgəsində ən gözəl şəfəqli və kimya aləmində bundan bərk və səxt daş hələ bu vaxtadək dünyada tapılmayıb; bərklikdə cəvahiratın heç biri buna bərabər deyil. Nə zümrüd, nə tupaz, nə dendrit, kvars, yaşma, tormalin və nə qeyriləri.

Mirzə Həsən yazır.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*başını qalxızıb, Rüstəm bəyə tərəf deyir*). Dadaş, o lüğəti ki, sən yazırsan, bu bir yadigardı ki, hər bir kəs oxuyub mənfəətbərdar olacaq. Amma mənim qanacağıma görə sizin kitabınızda olan məlumat məhz Yevropa və Rusiya mənbəindən əxz

olunmuşdur. Belə olan surətdə siz öz əlinizlə lüğətinizin dairəsini daraldırınsınız. Mənə qalarsa haman ittilaati ki, siz o zəhmətnən cəm edirsiniz, onları Şərq və islam elmləri ilə tətbiq eləməyinizin bir eybi yoxdur. Məsələn, götürək haman almas barəsində bərklik söhbətini. Mənim qanaçağıma görə, “almasdan bərk şey dünyada yoxdur” demək özü bir səhv və qələtdir. Almasdan bərk şey dünyada çoxdur.

R ü s t ə m b ə y. Məhəmmədəli, mən heç vaxt o fikirdə olmamışam ki, lüğətimi Şərq aləmindən uzaq tutum; nəinki o fikirdə olmamışam, hələ bəlkə özüm sənə demişəm ki, mənim yadımda və siyahımda olmayan ləfzləri mənim yadıma sal ki, kitabımız nə qədər mümkündür, e... e... e... e...

M i r z ə H ə s ə n. Təkmil olsun.

R ü s t ə m b ə y. Təkmil olsun. İndi hər nə sözün var, de.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Söhbət haman səxtlik üstədir ki, siz orada yazdınız. Amma mənim əqidəmcə bu barədə bizə bir əmr buyurulubdur, o əmrdən kənara çıxmaq hər ayinə sözavar deyil. Necə ki, məlumdur və kərrat ilə eşitmişik və kitablardan təhsil eləmişik ki, həqq-təala bizə on şey təyin edib ki, bir-birindən bərkdir. Yəni ən əvvəli sonrakından boş və sonrakı qabaqından bərk; ta gedir çıxır onuncuya ki, dəxi ondan bərk, ondan səxt bir şey dünyada yoxdur və ola bilməz.

İçəri qapıdan Z ə h r a b ə y i m görənir.

R ü s t ə m b ə y və M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*ikisi də əllərini qalxızıb birdən*). Ana, dayan, hələ gəlmə, söz danışırıq.

Zəhra bəyim yox olur.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Haman bərk şeylərin əvvəlincisi daşdır.

R ü s t ə m b ə y. Yəni necə daş? Axır dünyada daş çoxdur, görək hansını deyirsən?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Heç təfavütü yoxdur. Hansı daş olur-olsun.

Rüstəm bəy və Mirzə Həsən gülürlər.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Dəxi burada gülmək, yəni çə? Siz xahiş etdiniz, mən də deyirəm. Lazım deyil, məni əfv buyurunuz; dəxi gülmək yəni nə olsun. Heç dəxli var?

R ü s t ə m b ə y (*gülümsünə-gülümsünə*). Yaxşı, sözünü de, gülmənik. Sonra? Daşdan sonra?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. İkinci mərtəbədə daşdan sonra bərk olan şey dəmirdir, zira bu iki cisimləri bir-birinə vuranda (əllərini qoşa tutub yavaşca bir-birinə vurur), aşkardır ki, dəmir daşı sındıracaq.

Rüstəm bəy və Mirzə Həsən yenə gülürlər.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Hə... gülərsiniz, gülərsiniz. Vay sizin halınıza!.. Afərin lüğət yazanlar!

R ü s t ə m b ə y (*gülə-gülə*). Sonra? Dəmirdən sonra bərk olan şey hansıdır?

Mirzə Məhəmmədəli durur ayağa, istəyir getsin. Rüstəm bəy durur, onun qabağını kəsir.

R ü s t ə m b ə y. Məhəmmədəli, uşağa uşaq deyərlər, böyüyə də böyük deyərlər. Sən sözünü de, əgər sənin sözün haqdır, gərək onu deməkdən çəkinməyəsen. Allaha şükür, sən vaizsən, müəllimsən; sən baxma bizim gülməyimizə, sən sözünü de. Əgər bizə lazım olar, lüğətə də bir şey yazarıq, lazım olmaz, – olmaz.

M i r z ə H ə s ə n. Mirzə Məhəmmədəli, mən səndən xahiş edirəm, hövsələ eləyəsiniz və bəyanatınızı başa yetirəsiniz.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*bir qədər fikir eləyib, oturur yerində və sonra başlayır*). Dəmirdən bərk olan şey odur ki, dəmiri əridir və özü də səxtlik ənasirində üçüncü dərəcədədir. Oddan bərk olan şey sudur ki, odu söndürür və səxtlik ənasirinin dördüncü dərəcəsidir.

Rüstəmbəy və Mirzə Həsən əllərini ağızlarına basıb gülürlər.

Sudan bərk olan şey buluddur ki, su haman buluddan əmələ gəlir. (*Yenə içəri otaqdan səs gəlir, yenə Mirzə Məhəmmədəli hirsli deyir*). Səs gəlməsin! Görürsünüz ki, biz burda söz danışırıq! Bəli, ağama ərz olsun ki, buluddan bərkraq olan şey yeldir ki, buludlara həmişə yeldən fərman çıxır. (*Bir qədər dikəlib həvəsə gəlir*). Yeldən bərk olan şey mələkdir ki, yelləri idarə edir; yəni haraya göndərməlidir, göndərir; göndərməli deyil, göndərmir. (*Bir az da ucadan və həvəsli*). Mələkdən bərk şey mələkül-mövtdür ki, mələki qəbz-i-ruh edir. Hı... Gülərsiniz! Gülün, eybi yoxdur, gülün! Vay halınıza! Mələkül-mövtdən də bərk olan şey bilirsiniz nədir? Ölümdür, ölüm! Hı... Gülərsiniz! (*Dəxi də hirsli*). Bəs bilirsinizmi ki, ölümdən bərk şey nədir? Bilirsinizmi, ey lüğət yazanlar?.. Ölümdən bərk şey xudavəndi-ələmin əmridir ki, lazım olan yerdə ölüm varid olur, lazım olmayanda olmur. Lazım olan yerdə vəqə olur bəlayi-nagəhanlar, misli-vəlvəleyi-səqf-

asimanlar, zəlzəleyi-səthi-xakidanlar, xüsuf-küsuf, yenə xüsuf, yenə küsuf, ma-təaqəbəl-mələvan! (*Əllərini yuxarı qalxızır və cuşa gəlir*). Siz gerek xəcalət çəkəsiniz, adınızı müsəlman qoyub islam elmlərinə istehza edirsiniz (*çığıra-çığıra durur ayağa*). Niyə gülürsünüz? Burada ilan oynatmırlar ki? Məgər insan öz qəbahətini gerek annamaya? Eyb deyil? (*hirsli gedir qapıya tərəf*).

Rüstəm bəy və Mirzə Həsən dururlar ayağa və Mirzə Məhəmmədəlinin qabağını kəsib deyirlər.

R ü s t ə m b ə y v ə M i r z ə H ə s ə n . Dayan bir, dayan bir!

Çöl qapıdan S ə m ə d V a h i d girir içəri və qılı-qalı görüb deyir.

S ə m ə d V a h i d . İştə irkaklar! Hayda arkadaşlar!

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*hirsli və ucadan Səməd Vahidə*).

A kişi, hələ bilmirəm bu nə deyir ey!..

Səməd Vahid gedib oturur yerində və kağız-qələmini çıxardır. Rüstəm bəy və Mirzə Həsən yenə gülməkdədirlər. Mirzə Məhəmmədəli istəyir başmaqlarını geyə, gedə. Z ə h r a b ə y i m qapıda görənib, Mirzə Həsəndən utanır və çəkinir. Mirzə Həsən bunu anlayıb, Rüstəm bəydən izin alıb çıxır, gedir. Zəhra bəyim yavaşca içəri girir və qorxa-qorxa gəlir çökür bir tərəfdə. Rüstəm bəy öz yerinə oturub kitabə baxır. Mirzə Məhəmmədəli qapının ağzında dayanıb, bir istəyir çıxa, bir istəyir qala.

Z ə h r a b ə y i m (*Mirzə Məhəmmədəliyə*). Ay balam, bir dayan görüm, hara gedirsən? Axı nə üstə bu qədər savaşırsınız? Ay belə sizə mən qurban olum, axır min dərd-sərimiz, dost-düşmən var!

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i . Ana, sən Allah sən də əl götür bizdən!

Z ə h r a b ə y i m . Bala, sizin belə mən qadanızı alım, mənəm axır siznən vacib işim var. Məhəmmədəli, bala, bir gəl otur, arxayın danışaq. Sən özün, Allaha şükür, yaxşı-yamanı bilənsən. Axır, o qızı hər yandan istəyirlər; qız uşağının evdə qalmağının da bir vaxtı var. Nə deyirsən, ay Rüstəm bala? Sən nə deyirsən, Səməd bala? Niyə dinmirsən, Məhəmmədəli bala! Bir deyin görüm, nə məsləhət görürsünüz? Sizə gələn qada-bala mənə gəlsin.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*acıqlı*). Mənə dəxli yoxdur! Hər kəsə istəyirsiniz verin.

R ü s t ə m b ə y (*kitabı qoyur, durur ayaq üstə*). Ana, mən qabaqca da sənə demişəm, indi də yenə deyirəm, qoy oğlanların da eşitsinlər: qız gerek öz xoşu ilə hər kəsə ki, kefi istədi, onu görə və bəyənə

və ərə gedə. Dəxi o əsrlər keçibdi ki, qızı zornan istəmədiyi adama ərə verirdilər. Ancaq yenə mən məsləhət görürəm ki, Gülbaharı Aslan bəyə verək.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*hirsli*). Əstəğfürullah! Əstəğfürullah! Əgər Gülbahar mənim bacımdır, mən bu əmrə hərgiz razı ola bilmənəm!

R ü s t ə m b ə y. Nə səbəbə razı ola bilmirsən? Xub, nə eybi var, razı olursan, sən də görək kimə verək?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Mən nə bilim? Kimə qismət olar, ona verərik.

R ü s t ə m b ə y. Axır necə kimə qismət olar? Hazır qızı istəyirlər, dəxi yüz il gözlətməyəcəyik ki?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*bir qədər dinməyib*). Mənə qalırsa, Gülbaharı Mirzə Bəxşəliyə verərik.

Rüstəm bəy gülür.

S ə m ə d V a h i d. Necə Mirzə Bəxşəliyə? Müəllim Mirzə Bəxşəliyə?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Bəli, haman Mirzə Bəxşəliyə.

S ə m ə d V a h i d. Bən buna hərgiz razı olmam.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*təəccüblü*). Necə yəni razı olmazsan? Hələ sən nəçisən?

S ə m ə d V a h i d. Bənə qalıyorsa, Gülbaharı Hüseyn Şahidə verməli.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*sağ əlini fırladır*). Pəh-pəh-pəh, buna bax sən Allah! Bu da bizə müştəri tapdı.

Z ə h r a b ə y i m. Ay balalarım, sizə belə mənim canım qurban, bir mənə deyin görüm, o dediyiniz adamlar kimdilər? Yaxşımı adamdılar, nəçidirlər?

R ü s t ə m b ə y. Ana, mən dediyim Aslan bəy çox yaxşı adamdı; özü də keçən il yurist dərsi oxuyurdu, sonra peşman oldu, vastöçni fakultetə girdi. İndi istəyir mal həkimi olsun.

Z ə h r a b ə y i m (*Səməd Vahidə*). Bala, sən dediyin adam kimdi, nəçidi? Bir qulluğu varmı?

S ə m ə d V a h i d. Ana, Hüseyn Şahid bizim gənc ədiblərimiz-dəndir, özü də xeyriyyə məktəbində ədəbiyyat dərsi müəllimidir.

Mirzə Məhəmmədəli başını bulayır.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Pəh-pəh-pəh! Elə bizim gənc ədibimiz əskik idi. Allah bəd nəzərdən saxlasın. (*Hirli*). A kişi, mən bil-mirəm ədib nədi, axır ey?

R ü s t ə m b ə y. Qardaşlarım, mən sizdən xahiş edirəm ki, hər nə eləmək istəyirsiniz, məsləhətnən və ağıl uçuyun eləyin. Onu siz görərkən bilməmiş olarsınız ki, o şey ki, mehribançılıqnan və məsləhətnən aşar, dava-qalmaqlan aşmaz. Genə də deyirəm ki, Gülbahar bizim bacımızdı, görərkən biz üçümüz də söy, təlaş edək ki, bacımız bədbəxt olmasın. O axı heyvan deyil ki, yapışaq əlindən, kimə ki istəyirik – verək. Sən bir söz deyirsən, mən bir söz deyirəm, o bir söz deyir. Qardaşlarım, beləliknən bir mətləb hasil olmaz. Qız hazır, bax, o qapının dalındadı (*əlini içəri qapıya uzadır*), çağıraq bu saat özündən sual eləyərkən ki, görərkən meyli kimədi? Aslan bəyə istər, Aslan bəyə gedər, Mirzə Bəxşəliyə istər, Mirzə Bəxşəliyə gedər, Hüseyn Şahiddi – nədi, onu istər, ona gedər.

S ə m ə d V a h i d. Belə məsləhətə qarşı bən bir söz söyləməm.

R ü s t ə m b ə y (*Mirzə Məhəmmədəliyə*). Niyə dinmirsən, Məhəmmədəli?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Özünüz bilin, mənim işim yoxdur.

Rüstəm bəy durur, qapıdan Gülbaharı çağırır. G ü l b a h a r girir içəri.

Z ə h r a b ə y i m (*Gülbahara*). Bala, Gülbahar, gəl otu yanımda, durma ayaq üstə.

R ü s t ə m b ə y. Gülbahar, keç otu və qulaq as, gör nə deyirəm. Biz bu saat sənin bərəndə danışırıdık. Sözüün açığı budur ki, səni üç adam istəyir: biri Aslan bəydi, biri Mirzə Bəxşəlidi, biri də Hüseyn Şahiddi... İndi sən də fikirləş, Allaha şükür, yekə qızsan, dəxi səni öyrətmək lazım deyil. Qəlbin kimə yapışır, ona da get; bizim heç sözü-müz yoxdu. Aslan bəy mənim dostlarımdandı, özü də intelligentdi; bəlkə görmüş, ya eşitmiş olasan. Mirzə Bəxşəli və Hüseyn Şahid də müəllimdirlər, amma mən onlara yaxşı bələd deyiləm. Özün bil, fikirləş və cavab ver.

Gülbahar dinmir.

Z ə h r a b ə y i m (*Gülbahara*). Bala, niyə dinmirsən?

G ü l b a h a r (*Rüstəm bəyə*). Dadaş, əvvəl bu ki, sən dediyin adamların heç birinə mən bələd deyiləm və qaldı ki, sizin mənim bərəndə çalışmağınız əbəsdir; çünki mən bilirəm ki, mən bir kəsi xoş-

lasam da, sən razı olsan, Məhəmmədəli dadaşım razı olmayacaq; Məhəmmədəli dadaşım razı olsa, sən izin verməyəcəksən; hər ikiniz də xoşlasanız, Səməd dadaşım bəyənəcəkdir. Bir yadınıza salın, görün indiyə kimi mənim üstümdə siz üç qardaşın neçə dəfə dava-mərəkəsinə qonşular yığışıb tamaşaya. Yox-yox, mən heç kəsə getmək istəmirəm. Kaş siz bir-biriniznən yola gedin. (*Durub çıxır gedir*).

Mirzə Məhəmmədəli gəlib oturur yerində.

R ü s t ə m b ə y. İş belə olan surətdə mən məsləhət görürəm ki, bir surətdə ki, Gülbahar biz dediyimiz adamların heç birinə bələd deyil, sabah axşam gərək ki, cəmiyyəti-xeyriyyənin zasedaniyasıdır, özü də növbətə görə gərək bizim evə yığışalar. Aslan bəy – necə ki üzv – zasedaniyaya gələcək. Gərək hesabnan müəllimlərdən də olalar; çünki proqramlar barəsində müəllimlərdən cavab istəyiblər. Gərək onlardan şikayət də var. Xülasə, onlar gərək gələlər zasedaniyaya. Gülbahar da istəyər, çıxar onlardan tanış olar.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*sağ əlini oynadır*). Bəli, istər, çıxar, onlardan tanış olar...

R ü s t ə m b ə y. Nə eybi var, çıxmaz, qapının arasından baxar, hamısını görər.

S ə m ə d V a h i d. İzdivaci-niyyət edib, toğrudan-toğruya mülaqatda bulunmaq, zərrə qədər eyb törətməz, zənnindəyəm.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*hirsli, Səməd Vahidə*). Allah xatirinə, öz dilində danış, peyğəmbər xatirinə, öz dilində danış!

Çöl qapı taqqıldayır.

R ü s t ə m b ə y. Kimsən? Gəl!

Daxil olur T e y m u r b ə y, qoltuğunda papka; Zəhra bəyim üzünü tutur o tərəfə ki, T e y m u r b ə y görməsin.

T e y m u r b ə y. Səlam əleyküm.

R ü s t ə m b ə y. Ay əleykəssəlam, Teymur bəy. Gəl əyləş.

T e y m u r b ə y. Yaxşıdı, gedəjəyəm.

İçəri otaqdan Zivər xanım çıxır, Teymur bəyə əl verir.

Z i v ə r x a n ı m (*gülə-gülə*). A, zdravstvuyte, Teymur bek!

T e y m u r b ə y (*Zivər xanımın əlini öpür*). Zdravstvuyte, Zivar xanum!

Teymur bəy də, Zivər xanım da oturlar Rüstəm bəyin yanında. Mirzə Məhəmmədəli acıqlı baxır bunlara. Teymur bəy papkanı açır, kağızları aralayır, sonra üç kağız qoyur Rüstəm bəyin qabağına; bu da kağızlara qol çəkir, verir Zivər xanıma, o da qol çəkib, verir Teymur bəyə. Teymur bəy də yığışdırır, qoyur papkaya.

T e y m u r b ə y. Sabahkı zasedaniyanın povestkasında smeta məsələsi barəsində bir şey yazılmayıb; bir az biqaidə oldu. Ola bilər ki, yenə Əfruz xanım çıxır-bağır sala.

Z i v ə r x a n ı m. Pajalsta, sən qorxursan qorx, amma mən heç də qorxmuram. Onlar özləri tutduqları iş guya çox qaydalıdı ki, bizimkini də bəyənməyələr? Hələ, sən Allah, o dünənki nə hərəkət idi, o nə çəmxəm idi? Vallah mən Əfruz xanımın yerinə xəcalət çəkirdim.

T e y m u r b ə y (*saatına baxıb deyir*). Deyəsən yubanırıq ha!..

Z i v ə r x a n ı m (durur ayağa). Rüstəm, bu gün cəmiyyəti-xeyriyyənin o qədər işi var ki, bilmirəm axşama kimi qurtara biləcəyəm, ya yox. Yaxşı olardı sən də gedə idin, bizə kömək eləyəydin.

R ü s t ə m b ə y. Eybi yoxdu, siz gedin, mən macal eləsəm, gələ-rəm. Harda olacaqsınız?

T e y m u r b ə y. Qabaqca gərək teatra gedək, atçotun kopyasını alağ, sonra Markovun kağız mağazasına gedək, kağız seçək.

R ü s t ə m b ə y. Ola bilər ki, mən də gələm.

Zivər xanım və Teymur bəy dururlar ayağa. Zivər xanım ayna qabağına gedib, şlyapasını düzəldir və Teymur bəy ilə çıxıb gedir. Mirzə Məhəmmədəli yenə acıqlı-acıqlı baxır bunların dalınca. Q ə n b ə r, uzun çuxalı və belində xəncər, yanında çoban Q u r b a n, girirlər içəri. Qurbanın bir əlində uzun çomaq, bir əlində dəsmala düyülü bir qab. İkisi də baş yendirlər.

R ü s t ə m b ə y. Qənbər, nə var, qoyunlar necədi?

Q ə n b ə r. Sağlığın, bir şey yoxdu. Amma qoyunlara bərk qızıdır-ma düşüb, yaman qırır; heç bir əlacı da yoxdu. (*Qurbanın əlindən düyünçəni alıb qoyur yerə*). Buyuraydınız, bu yavanlığı boşaldaydılar; bir az kərədi, bir az da təzə şordu (*Qənbər düyünçəni aparır içəri, qapının yanına qoyur*).

Z ə h r a b ə y i m. Qənbər, niyə çoxdandı görükmürsən?

Q ə n b ə r. Xanım bəyim, vallah macalımız olmur. Qoyunun azarı başımızı bərk qatıb.

R ü s t ə m b ə y. Qənbər, bilirsən nə elə? Sabah axşam mal həkimi bizdə olacaq, cəmiyyəti-xeyriyyənin yığıncağıdı; sən də gəl, yadına sal, deyək, bəlkə qoyunların qızdırmasına bir dava deyək.

Q ə n b ə r. Baş üstə, gələrəm.

R ü s t ə m b ə y. Hə, yadıma düşdü, dövə yunu tapşırımdım, heç yerini eləyə bildin?

Q ə n b ə r. Ağa, axtarıram. Dəxi bizə görə qulluq?

R ü s t ə m b ə y. Gedə bilərsiniz.

Qənbər və çobanlar çıxırlar.

R ü s t ə m b ə y (*gəlir anasının tərəfinə və gülə-gülə deyir*). Ana, kefin necədi? Yaxşıdır? Ana, bilirsən nə var? Mən lüğət yazıram. Bilirsən lüğət nədi? Yəni insanın dilində hər nə qəribə söz var, gerek o kitaba yazıla; hamısı gerek yazıla ki, bir söz də qalmaya. Bəlkə sən də elə bir qəribə söz bilirsən ki, bizim yadımıza düşməmiş ola. Hə, nə deyirsən, ana? Bir qəribə söz de yazım.

Z ə h r a b ə y i m. Bala, qadan mənə gəlsin, mən nə bilirəm ki, nə deyim?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*durur ayağa*). Dadaş, əgər qəribə söz axtarırsan, məndən soruş, deyim; dəxi ağbırçək arvad nə bilir, nə desin? Qəribə söz budu ki, indi məşallah kraxmallı alimlər dəxi hicabı-zadı bilmərrə atıb, başlayıblar russayağı üzüaçıq zindəganlıq eləməyə. Elə mənən olsa, lüğətə bu mətləbi də yazsan, pis olmaz. (*Başmaqlarını geyir getsin*).

R ü s t ə m b ə y (*acıqlı və ucadan*). Məhəmmədli, səni and verirəm atavin goruna, məndən əl çək.

Mirzə Məhəmmədli başmaqlarını geyir getsin.

Z ə h r a b ə y i m (*Məhəmmədliyə*). Bala, Məhəmmədli, bir dayan. Bala, bir dayan, bir getmə.

Zəhra bəyim qalxır ayağa, qoltuğundan bir bayaz çıxardır, gedir Məhəmmədlinin dalıyca; o da qulaq verməyib gedir. Zəhra bəyim yenə gəlib oturur yerində və bayazı qoyur qoltuğuna.

Səməd Vahid yazıya məşğul olduqda, içəridən uşaq ağlamağı eşidilir. Səməd Vahid, əlində qələm, durur gedir qapıya tərəf və hirsli.

S ə m ə d V a h i d. Çocuq ağlamasın, bən şeir yazıyorum (*gəlib oturur yerində və Rüstəm bəyə*). Dadaş, ədəbiyyatdan lazımsa, nümunə olaraq bir şeir deyim, yaz lüğətə.

R ü s t ə m b ə y. Nə eybi var. Amma bu şərt ilə açıq olsun. Yoxsa, doğrusu, mən sənin dilini qanmıram.

S ə m ə d V a h i d (*kağızlarını alləşdirir və bir yerdən şairanə oxuyur*):

Ənzari-şəbabımda pədidar olan, ey zill!

Ey zilli-tüluat, oluyorsun yenə peyda!

R ü s t ə m b ə y (*“eh” eləyib, çönüb gedir öz stoluna tərəf*). O dili mən özüm qanıram ki, lüğətə də yazam?

S ə m ə d V a h i d (*durur ayağa və kağızlarını yığışdırır ki, getsin*). Dadaş, mən söylədiyim “Faust”dan türk dilinə tərcümədir. Bizim müəllimlər bunu indi bu saat məktəblərimizdə balaca çocuqlara öyrədiyorlar. Sən ki, bunu qanmıyorsan, sənayei-nəfisədən bibəhrə olmağın müşahidə ediyorsən, zənnindəyim, əfəndim. (*Səməd Vahid acıqlı, kağızı qəfəsənin içinə atıb, durur gedir*).

Rüstəm bəy təəccüblü baxır onun dalıyca.

Z ə h r a b ə y i m (*durur ayağa, bayazını qoltuğundan çıxardır və Səməd Vahidin dalıyca*). Bala, bir dayan! Bala, bir dayan. Səməd bala, bir dayan!

Rüstəm bəy də kağızlarını yığışdırır və acıqlı, hazırlaşır çıxıb getməyə.

İndi də Zəhra bəyim bayazını buna tərəf tutub yalvarır. Rüstəm, Rüstəm, ayaqlarının altında ölüm! Bir dayan! Bala, bir dayan, bir bu kitabə bax.

R ü s t ə m b ə y (*acıqlı*). Eh, ana, sən Allah əl çək! (*Rüstəm bəy də çıxıb gedir*).

Zəhra bəyim qalır ortalıqda tək, əlində kitab. Bir qədər fikirdən sonra qayıdıb oturur yerində, kitabın bir səhifəsini açır və diqqət ilə baxır. Bir qədər baxandan sonra başlayır haman səhifəni öpməyə.

P ə r d ə s a l ı n ı r

İKİNCİ MƏCLİS

Rüstəm bəyin zal otağı. Ortaqlıqda uzun stol, ətrafında sandalyalar üstə əyləşiblər cəmiyyəti-xeyriyyə üzvləri: başdan Rüstəm bəy ki, cəmiyyəti-xeyriyyənin sədridir; onun sağ tərəfində Zivər xanım, sol tərəfində Teymur bəy. Ondan savayı əyləşiblər; Mirzə Zeynal – millətpərəst, Səlimə xanım – müəllimə, Aslan bəy, İsmayıl ağa, Münəvvər xanım, Səməd Vahid, Hüseyin Şahid, yanında məktəb şagirdi, fəslə. Kənarında, yerdə diz üstə əyləşiblər: Mirzə Məhəmmədəli, Mirzə Bəxşəli, yanında bir məktəb şagirdi, börklü. Qapının yanında üç-dörd nəfər fəqir və qeyri adamlar ki, ayaq üstə

durub iclasa tamaşa edirlər. Otağın küncündə, camaata görükməyən yerdə, pərdə dälində Zəhra bəyim və Gülbahar oturub, məclisə nəzər eləyirlər. Üzvlərin hərəsinin qabağında bir vərəq ağ kağız və qələmtəraş; sədrin qabağında zəng. Adamların çoxu papiros çəkir.

R ü s t ə m b ə y. Qospoda, zasedanie obyavlyayu otkritim*.

M i r z ə Z e y n a l (*durur ayağa və yumruğunu silkələyə-silkələyə, acıqlı*). Ağalar, ana dilindən başqa burada özgə dil danışmaq olmaz. Ana dili, ana dili. Türk dili, milli dil.

Camaat çəpik çalır.

Z i v ə r x a n ı m (*durur ayağa*). Ne ponimayu, qospoda, çto za dikarstvo? Pust kto kakim yazikom luçşe vladeet, na tom i obyasnayaetsya, çto je takoe?!**

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*acıqlı*). Haqq buyurur Mirzə Zeynal, islam məclisi hara, rus dili hara?!

Qalan üzvlərdən də bəzi deyir: “eybi yoxdur”; bəzi deyir: “olmaz”.

R ü s t ə m b ə y (*zəngi çalır*). Ağalar, mən təklif edirəm ki, hər kəs ki, mümkündür, müsəlmanca danışsın; çünki burada rus dili bilməyənlər də var. O ki, birisi müsəlmanca heç danışmaq bilmir, onda dəxi çarə nədi...

M i r z ə Z e y n a l. Xeyr, Rüstəm bəy, birisi ki, müsəlmanca bilmir...

M i r z ə B ə x ş ə l i (*Rüstəm bəyə*). Bağışlayınız, Rüstəm bəy, birisi ki, müsəlmanca bilmir, dəxi bu məclisdə onun üzv olmağa nə haqqı?!

Z i v ə r x a n ı m. Qospoda, tak nelzya rassujdat, yey boqu***.

M i r z ə Z e y n a l (*durur ayağa və ucadan*). Biz dübarə təvəqqəf edirik sədr cənablarından ki, rusca danışmağı bilmərrə qədəğən eləsin.

Yenə səs-küy qalxır, yenə Rüstəm bəy zəngi çalır, camaat sakit olur.

R ü s t ə m b ə y (*Teymur bəyə*). Xub, Teymur bəy, povestkada yazılan voprosları oxu, camaat eşitsin.

---

* Ağalar, iclası açıq elan edirəm.

** Ağalar, başa düşürəm bu nə vəhşilikdir? Qoy kim hansı dili daha yaxşı bilir, o dildə danışsın. Buna nə var ki?

*** Ağalar vallah belə mühakimə olmaz.

T e y m u r b ə y (*paqkadan bir kağız çıxardıb oxuyur*). Əvvəlinci məsələ: il hesabı təsdiqi məsələsi; ikinci məsələ: məktəb proqramı barəsində; üçüncü məsələ: acların ərzi-halı barəsində; dördüncü məsələ: elmi-ilahi dərsləri barəsində, – bunlardır.

R ü s t ə m b ə y (*durur ayağa*). Həzərat, il hesabı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu. Bu da o barədə idi ki, smetanın bir para punktlarında bir qədər təfavüt görsəndi və özgə cür də ola bilməzdi; səbəb bu ki, mədaxil oldu, məxaric oldu, onun bəzi yerlərini biz məhz priblizitelno təyin edirik. Məsələn, biz ki, deyirik bal qonaqlığından gələcəkdə bu qədər mədaxil olacaq, əlbəttə, bu mədaxil biz yazdığımızdan ya bir qədər əskik olacaq, ya artıq olacaq və məhz bu səbəbdən smetada rədd-bədəl əmələ gəlir ki, onu toçno düz götürmək mümkün deyil. Kimin bu barədə sözü var, buyursun. Aslan bəy danışacaq.

A s l a n b ə y (*durur ayağa*).

Gülbahar diqqət ilə baxır.

Heç belə deyil; bağışlayasınız. Zakon bu sluçayları tamamən pre-dusmatret eləyibdir. Əgər raznoreçiyə elə bir sluçayda oldu ki, onu mədaxil cərgəsində olan punktlar düz gətirmədi, o vədə smetni statyaları o qədər sokratit edirlər ki, il axırında hesab düz gəlir. Amma bizim smetanın poqreşnostları o barədədir ki, biz, naprimer, təyin eləmişik aclara ildə yüz manat paylayaq; amma biz yüz manat əvəzinə paylamışıq yuz doqquz manat on dörd şahı iki qəpik.

Camaatdan bir neçəsi gülür, bir neçəsi də çəpik çalır. Gülbahar neçə dəfə əsnəyir, bərk yuxusu gəlir; Mirzə Məhəmmədəli və Mirzə Bəxşəli başlarını bulayır.

R ü s t ə m b ə y (*zəngi çalır*). Dəxi bu barədə genə söz danışan varsa, desin.

Bir səs gəlmir.

Xub (*kağızları aralayır*). İkinci məsələ məktəb proqramı barəsindədir. Məlumdur ki, keçən həftə reviziyonnaya komissiya...

M i r z ə Z e y n a l. Təftiş komissiyası.

R ü s t ə m b ə y. Keçən həftə təftiş komissiyası məktəb proqramı barəsində irad tutub ki, guya proqramlara, necə ki, lazımdır, diqqət olunmur və dərslər bir növ süst keçir və ikinci klasda...

M i r z ə B ə x ş ə l i. İkinci sinifdə.

R ü s t ə m b ə y. İkinci sinifdə ədəbiyyat dərsləri nəhayət çətinləşib və bizim öz milli Azərbaycan dilimiz bilmərrə nəzərdən salınıb. Keçən zasedaniyada müəllim cənablarından xahiş olunub ki, bu barədə camaatın arzusuna hörmət qoyuban, məsələni mümkün dərəcədə nəzəri-diqqətə alsınlar. Hüseyn Şahid cənabları danışmaq istəyir.

H ü s e y n Ş a h i d (*durur ayağa*).

Gülbahar qulaq verir.

Möhtərəm əzayi-əncümən həzrətlərinə öz ixlasımı təqdim edib, mətləbin ən ibtidasından bir şəmmə izahat verməyi fərz və qərz bilib, iltimas ediyorum, əfəndim. Arkadaşlar, şimdiki həpimiz Tanrımızın buyruğu ilə işlə köyümüzdə torpağa borcunu ödəməkdən qaçacaq tək bir kişi olmaz; onu hay cift sürərkən tər olaraq əlimizdən dökmüşüz, yetər! Az əvvəl alçaqca buraxıb savuşduğumuz torpaqlar yetər. Hay və ya düşməyə savaşarkən qan olaraq damarlarımızdan axıtmışız, yetər! Akıl irməz tanrı hikmətləri ilə əvət, yarın qəddar və murdar əlləri qafalarımızı ənsəmizdən kəsərək bizi vəhşət şeytanlarına qurban edəcək, zənn ediyorum, əfəndim. Yetər, az əvvəl alçaqca buraxıb savuşduğumuz torpaqlar, yetər!

Gülbahar və adamların çoxu əsnəyir.

Əvət, çocuqlar, qadınlar, irkaklar, yenilər bu torpaqdan çıxıb, yavvqlusuna qovuşmuşdu. Qartlaşmış qollarını üç, beş mızraq boyu ötdəki binaların üstünə qadar salan bol kölgəli sokakların dibində gümləyən davulların səsi çocuqların düyününü bildiriyordu. Sağlam kökslərdə uyqudakı yavuzluq duyğularını qabartan bu gumbultu kəndi qılınclarımızın ərnağınının xatırlatıyordu, əfəndim. Halbuki, əvət, bir takım ədəbiyyat ki, ikinci sinifdə təhsil olunmaqdadır...

İştə kələbəkələr kimi qarlar düşüyor,
Sanki bir nur eniyor hər fidana,
Lakin əyləncə olarkən adana,
Yavru çocuqlar üşüyor!

Ağalar, bu deyilmi milli ədəbiyyat! Bu deyilmi milli türk lisanı!

Səməd Vahid çəpik çalır. Qalan camaatdan gülən də var və tək-tək çəpik çalan da var. Gülbahar mürgüləyir.

M ə k t ə b ş a g i r d i b a ş ı n d a f ə s :

İştə kələbəkələr kimi qarlar düşüyor,
Sanki bir nur eniyor hər fidana,

Lakin əyləncə olarkən adana,
Yavru çocuqlar üşüyür.

Səməd Vahid və Hüseyn Şahid əllərini qoyurlar həmin şagirdin çiyinə. Qalan camaatdan gülən də var, çəpik çalan da var.

Z ə h r a b ə y i m (*Gülbahara*). Qızım, bu adamlar nə danışirlar?

Gülbahar cavab vermir, çünki mürgüleyir.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*hirsli, camaata*). A balam, hələ bizi başa salın görək, niyə çəpik çalırınsınız?

R ü s t ə m b ə y (*kağızları aralayır*). Ağalar, qaldı iki məsələ: biri elmi-ilahi dərsləri barəsində, biri də acların ərizəsi. Elmi-ilahi barəsində uşaqların bir parasının ataları tərəfindən ərizə gəlib ki, məktəbin üçüncü sinfində müəllim cənabları – ki, ibarət olsun Mirzə Bəxşəli və mənim kiçik bəradərim Məhəmmədəlidən, – oktyabr ayında xüsuf və küsuf barəsində, yəni ayın və günün tutulmağı barəsində bir moizə başlayıblar ki, indi dörd ay olur ki, haman küsuf və xüsuf dərsləri nəinki azalmır, hələ bəlkə altı ay da bundan sonra qurtarmayacaq...

M i r z ə B ə x ş ə l i. Xeyr, ağa, elə deyil, əfv buyurasınız. İndiki dərslər məhz xüsuf barəsindədir ki, dörd aydır oxunur. O ki, qaldı küsuf dərsləri, bəli, həqdir, bir altı ay da küsuf dərsləri təhsil olunmalıdır.

R ü s t ə m b ə y (*Mirzə Bəxşəliyə, zəng çala-çala*). Cənab Mirzə, məni bağışlayasınız, xahiş edirəm sözümlü qurtarmamış sözümlü kəsməyəsini. Bəli, heç eybi yoxdur, danışmaq istəyirsiniz, izahat veriniz. Amma xahiş olunur bəyanatınızı müxtəsər söyləyəsiniz.

M i r z ə B ə x ş ə l i (*durur ayağa və əlində bir yekə, dəridən cildi, köhnə musəlman kitabı*).

Gülbahar diqqət ilə qulaq asır.

Əzayi-giramdan üzr istəyirəm ki, zeyldə məruzeyi-mühəqqərim ağayani-büzürgüvarın dərdi-sərinə şayəd səbəb ola. Ağama ərz olsun ki, elmi-ilahi dərsləri, elmi-nücum dərsləri, heyət dərsləri və xülasətül-hesab dərsləri məktəb proqramlarında, – necə ki, şayistə və əlzəmdir, – arayıst olunmuyub ki, aya xüsuf və küsuf məsələləri bu saydığımız fününun hansı birisinin dairəsində təhsil olunasıdır və fəvqəzzikr fünün hansı müəllimin öhdəsində və təhti-cəvabdehliyindədir. Bəndəyə mühəvvəl olunan elmi-əqdəsi-ilahi dərsləri dövrü-ibtidasından – necə ki, məlumdur, – bisti həştümi-rəbiüssani, yövmi-cəharşənbə,

qütrün əsəblərinin iki dangı və şəmsin qürsünün tamam səhifəsinin dang yarımı rəs üqdəsinin həvalisində mütəkəssif olub, yəni bəistilahi-türk, gün tutulub və həmin küsuf gün çıxandan beş saat on üç dəqiqədə vəqə olub. Əzayi-əncümən həzrətlərinin hüzeni-mübarəklərinə ərz olsun ki, küsufun keyfiyyəti və onun övzai küreyi-ərzin cəmi biladlarında müxtəlif surətdə zühr edibdir və məhz küsuf nəqşəsinin naziri-möhtərəmlərinin ittilaından ötəri, bəndeyi-həqir o fikirdə oldum ki, bir tərəfdən əsəri-pürsəməri-cənab fəxamətnisab, Mirzə Həsən xan Nəcmül-mülk, əxəvizadəyi-cənab Hacı Nəcmüddövləni dəsturil-əməl mənziləsində tutub, digər tərəfdən heyət elmindən əxz və Şərq üləması tərəfindən təsdiq olunmuş kəvakibi-səyyarənin hərəkətinin bəyanatından müstəfid olub, millət balalarına həmin ülumun fəvaidini ixtisar edibən növcavanların nəzəri-diqqətlərinə təbliğ edim.

Camaatdan və üzvlərdən çoxu mürgüleyir; Zəhra bəyim və Gülbahar da mürgüleyir.

M i r z ə B ə x ş ə l i (*Mirzə Məhəmmədəliyə*). Buyur, ağa, növbət sizindir.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*durur ayağa*). Fəsl-i-nozdəhhüm dər bəyani-küsuf və xüsuf; yəni ayın və günün tutulmağı...

Z i v ə r x a n ı m (*yavaşca Rüstəm bəyə*). Nelzə li sokratit reçi oratorov?*

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Əhval ki, kövkəblərə ariz ola, haman övzadə ki, bir-birinə nisbətləri var, əz on cümlə haman əhvaldır ki, qəmər şəmsə ariz ola və bir surətdə ki, qəmər bir kəsif cinsdir və afitabdan kəsbi-nur eləyir və çün...

T e y m u r b ə y. Mənim qanacağıma görə, bu qədər təfsil verməyin lüzumu yoxdur.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*hirsli və ucadan*). Necə yəni lüzumu yoxdu?

Camaatın, içinə danışiq düşür; bir neçələri deyir: “lüzumu yoxdur”, bir parası deyir: “qoy sözünü desin”.

M ə k t ə b ş a g ı r d i b a ş ı n d a p a p a q. Küsuf, yəni afitab giriftəgi on halət əst ki, qəmər miyani-afitab hail başəd və küsuf vəqə olanda həmin duanı oxuyurlar: bismillahir-rəhmanir-rəhim, rəbbəna atina fiddünya...

---

* Natiqlərin nitqini ixtisar etmək olmazmı?

Mirzə Bəxşəli, Mirzə Məhəmmədəli əllərini qoyurlar həmin şagirdin çiyinə.

R ü s t ə m b ə y (*zəngi çalır*). Ağalar, əzayi-məclis xahiş edir ki, bəyanatı tamam edək və dəxi danışmağa ixtiyar verməyək. Kim buna razıdır, dursun ayağa.

Üzvlər təmənən durur ayağa, Mirzə Məhəmmədəli başını bulaya-bulaya gedir oturur yerində və bir neçə dəfə deyir: “necə lüzumu yoxdur?”.

R ü s t ə m b ə y (*zəngi çalır və bir kağız alır əlinə*). Camaat, xahiş olunur acların ərizələrinə qulaq verəsiniz. Ərizə müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinə Məşədi Cəfər usta Mehdi oğlu tərəfindən. Ərizədə yazılıb ki, “mən qoca və şikəst adamam və on iki nəfər külfətim var, yomiyə çörəyinə möhtacıq; cəmiyyəti-xeyriyyədən beş-on manat çörək pulu istəyirik ki; nə qədər canımız sağdır, sizə duaçı olaq”.

Hamın ərizə sahibi M ə ş ə d i C ə f ə r yeriir camaatın içinə və ağlaya-ağlaya pul istəyir.

R ü s t ə m b ə y. Ağalar, bu barədə sözü olan danışsın.

T e y m u r b ə y. Mən elə bilirəm ki, cəmiyyəti-xeyriyyə bu məsələyə indi əl vura bilməz. Səbəb budur ki, keçən iclasda da acların ərizələrinə kifayət verilmədi və verilməməyinin də səbəbi budur ki, cəmiyyətin sandığında olan pulları zəpasnoy fonda qoymaq söhbəti ortalığa qoyulubdur.

R ü s t ə m b ə y. Belə olan surətdə acların ərizələrini bugünkü məclisdə müzakirəyə qoymaq olmayacaq.

Üzvlərin bir neçəsi deyir: “xeyr, olmayaçaq”; bir neçəsi deyir: “gərək müzakirəyə qoyulsun”.

R ü s t ə m b ə y (*zəngi çalır*). Ağalar, acların ərizələrinə bu gün kifayət vermək istəyənlər dursunlar ayağa.

Durur ayağa Zivər xanım və Munəvvər xanım.

R ü s t ə m b ə y (*Teymur bəy ilə pıçıldaşandan sonra*). Camaat, cəmiyyəti-xeyriyyə belə qərar qoydu ki, acların ərizəsi mövcubincə acların halını yoxlamaq və onların həqiqətdə möhtac olmaqlarını təhqiqlə elə-məkdən ötrü əlahiddə komissiya təyin olunsun və bu səbəbdən həmin məsələnin müzakirəsi bundan sonrakı iclasa qalması qərar verildi.

Aclar ağlaşır. Zivər xanım durur gedir. Məşədi Cəfərə bir gümüş pul verir.

Z i v ə r x a n ı m. Doğrusu, mənim bu kişiyyə yazığım gəlir. Kakoy on calkiy! İ navernoə qolodniy*.

Qarıda görsənir Q ə n b ə r, Q u r b a n və Z a m a n. Qurbanın və Zamanın hə-rəsinin bir əlində uzun çomaq, bir əlində dəsmal bağlaması.

Z a m a n (*kobud çoban səsi ilə*). Burdadımı o mal həkimi?

Camaat üzünü çöndərir çobanlara tərəf.

Q ə n b ə r (*Zamana*). Ədə, heyvan, ədəbli danış. Ağalardan ayıbdı!

R ü s t ə m b ə y (*Qənbərə*). Qənbər, bir az dayanın, məclis qur-tarsın, sonra danışarıq. (*Üzünü Aslan bəyə tutur, yavaşca*). Aslan bəy, bu bizim sərkərimizdi, o ikisi də qonşu çobanlarındandı. Dünən gəl-mişdilər, deyirdilər ki, qoyunlara bir azar düşüb. Cəmiyyət dağılından sonra bir qədər ayaq saxla, bəlkə bunlara bir dava deyəsən.

A s l a n b ə y. Yaxşı, qalaram.

Q u r b a n (*acların, ağlamağına diqqət salır və deyir*). A balam, niyə ağlayırsınız?

M ə ş ə d i C ə f ə r. Ay qardaş, vallah, acıq. Üç gündü dilimizə çörək dəyməyib.

Bunu eşidəndən sonra Qənbər, Qurban və Zaman bağlamanın birini açırlar və üç nəfər acların hərsinə bir çörək və çörək üstə yağ qoyub verirlər.

A c l a r (*çobanlara*). Ay qardaşlar, Allah sizə kömək olsun, Allah atanıza rəhmət eləsin.

Z a m a n. Nuş-can olsun, qardaşlar. Doyunca yeyin. Doymasanız, genə verərik.

Cəmiyyət durur ayağa və acların yeməyinə tamaşa edir. Gülbahar da diqqət ilə baxır çobanlara.

R ü s t ə m b ə y. Qospoda, zasedanie obyavlyayu zakrıtom**.

Cəmiyyət əl-ələ verib istəyir çıxa gedə və sonra yenə qayıdıb, aclara tamaşa edir. Xanımlar da qabaqca bir-birilə öpüşür və sonra hazırlaşır çıxmağa. Hamının nəzəri çobanların aclara çörək verməyindədir.

R ü s t ə m b ə y. Qənbər, Qənbər, yavuşğa gəl, sözünü de.

---

* O nə qədər zavallıdır! Yəqin ki, acdır.

** Ağalar, yığıncağı bağlı elan edirəm.

Qənbər, Qurban və Zaman gəlir qabağa, Aslan bəyin, yanına.

A s l a n b ə y. Yəqin ki, qoyunlarda yara görsənir.

Q ə n b ə r. Bəli, yaralananı da olur, amma yaranın dilini biz bilirik; qara nöyüt sürtən kimi yaxşı olur. Amma qızdırmanın çarəsini bilmirik.

Üzvlər çobanların danışığına qulaq verir.

A s l a n b ə y (*bir qədər fikirdən sonra*). Yaxşı, bir mənə deyin görüm, qoyunun yarasını siz dezinfeksiya eləyirsinizmi?

Q ə n b ə r. Qanmadıq, həkim ağa.

Q u r b a n. Başa düşmədik, qurbanın olum.

Z a m a n. O nə sözdü, başına dolanım.

Camaat gülüşür.

A s l a n b ə y. Bir də mənə deyin görüm, qoyun yaralananda onun temperaturasını ölçürsünüzmü?

Q ə n b ə r. Qanmadıq, həkim ağa.

Q u r b a n. Başa düşmədik, qurbanın olum.

Z a m a n. O nə sözdü, başına dolanım?

Camaat gülüşür.

Q u r b a n. Həkim ağa, yaraynan sənün işin yoxdur, yaranın dilini biz özümüz bilirik. Keçən həftə qumral kərə qoyunu canavar yaralamışdı; bax, yarası belə kalafa kimi idi. Qara nöyüt sürtdük, iki gündə yaxşı oldu.

Camaat və Gülbahar diqqət ilə qulaq asır.

Bənöyüş qaraüzü canavar iki həftə bundan qabaq yaralamışdı; onu da qara nöyütnən yaxşı elədik. Keçən gün Hacı Əmrahgilin sürüsündən sarı əbrəş qoyunu genə canavar dağıtmışdı; ona da qara nöyüt sürtdülər. Sənün yaraynan işin yoxdu. Bilirik, sən yaxşı həkimsən; sən bu şoqərib qızdırmaya bir dava ver, ya bizə bir məsləhətli söz de. Bir də səni and verirəm Allaha, biznən elə danış ki, başa düşək; yoxsa biz çöldə böyümüş çobanıq. Sən bir dava ver, qoyun qızdırmadan ölməsin. Odu, bir ayın içində bizim sürüdən iyirmi qoyun qızdırmadan qırıldı; sarı kərə dünən bizim sürüdən qızdırıb öldü. Zamangilin sürüsündən dünən yox, irəlili gün bir qara bənöyüş, bir də sarı qaraüz azarladı və murdar oldu. (*Zamana*). Ədə, Zaman, niyə dinmirsən? (*Aslan bəyə*). Sən bu qızdırmaya bizə bir dava ver, yoxsa belə getsə, evimiz yıxılar.

Sən bizə rəhm elə, biz də sənin yolunu boş qoymanıq, hərdənbir yağdan, şordan gətirik, uşaqlar yeyər; ağ yavannıq pis deyil. Bilirəm, şəhər yeridi, qonaq-qaranız olur.

A s l a n b ə y (*Rüstəm bəyə əl verib gedir və çobanlara deyir*).
Yaxşı, gələrsiniz resept yazaram.

Çobanlar məəttəl qalıb, bilmirlər nə eləsinlər. Çamaat hamı başlayır gülə-gülə dağılmağa.

(*Otaqda qalır Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahid. Bunlar üçü də yavıqlaşır Gülbaharın yanına*).

R ü s t ə m b ə y. Hı, bacım, gördün Aslan bəy nə yaxşı danışıır?

Mirzə Məhəmmədəli narazı başını bulayır.

G ü l b a h a r. Xeyr, dadaş!

Z ə h r a b ə y i m (*Gülbahara*). Ay qız, Aslan bəy danışıanda sən yuxulamışdın. Maşallah, yaxşı danışdı.

Rüstəm bəy çəkilib kənara. Səməd Vahid gəlir qabağa.

S ə m ə d V a h i d. Gülbahar, gördün Hüseyin Şahid nə gözəl əşar söylədi?

Gülbahar bərk gülür, buna baxıb Mirzə Məhəmmədəli də gülür. Səməd Vahid də çəkilib kənara və Gülbahar gülməkdən sakit olub deyir.

G ü l b a h a r. Qardaşlarım, vallah, sözün doğrusu budur ki, çobanların danışığında savayı mən bir söz başa düşmədim. (*Çıxır gedir içəri otağa*).

R ü s t ə m b ə y (*gəlib durur Zəhra bəyimin qabağında və acıqnan deyir*). Ana, dəxi bundan sonra qızını kimə istəyirsən ver. Mənim dəxi işim yoxdur.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*Rüstəm bəyə*). Söz yox ki, Aslan bəy kimi əhməqlərə getməkdənsə, Gülbaharın evdə qalmağı məsləhətdir.

R ü s t ə m b ə y (*çox ucadan Mirzə Məhəmmədəliyə*). Axmaq-axmaq danışmaq!

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*bu da ucadan*). Danışacağam!

S ə m ə d V a h i d (*bu da ucadan*). Ədəbsizlər! Əvət, ədəbsizlər!

Üçü də bir-birinə çox hirsli baxa-baxa çıxıb gedirlər. Zəhra bəyim tez durur ayağa və oğlanlarının dalınca yalvara-yalvara.

Z ə h r a b ə y i m. Sizə gələn qada-bala mənə gəlsin, ay balalarım, savaşmayın! (*Qoltuğundan bayazını çıxardıb, qalxızır yuxarı. Oğlanları uzaqlaşib yox olandan sonra qayıdıb oturur yerində. Bayazını yenə qoyur qoltuq cibinə və dərin fikrə gedir*).

P ə r d ə s a l ı n ı r

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Rüstəm bəyin kabinetini. Zəhra bəyim və Gülbahar oturublar öz yerlərində. Qapıda durublar Qənbər, Qurban və Zaman.

Q ə n b ə r. Xanımlar, biz məəttəl qaldıq, bilmədik bu mal həkimindən qoyunlara dava olacaq, ya yox?!

G ü l b a h a r. Niyə gedib soruşmursan?

Q ə n b ə r. Xanımcan, bilmirəm harda olur.

G ü l b a h a r. Rüstəm dadaşım bilər. Niyə tələsirsiniz, gözləyin gəlsin, soruşun.

Q u r b a n. Xanımcan, qoyunlardan nigaranıq.

G ü l b a h a r. Qənbər, dünən sən mal həkiminnən danışanda mən qulaq asırdım; qoyunların adı çox məzəli idi. Necə, necə? Qumral qaragöz? (*Gülür*).

Çobanlar utanırlar və başlarını aşağı salırlar.

Q ə n b ə r. Xanımcan, bizim sürüdə yüz əlli qoyun var, hamısının əlahiddə adı var; necə ki, bir məclisdə yüz əlli adam ola, hərəsinin də ayrı-ayr adı ola. (*Gülbahar gülür, Zəhra bəyim qulaq asır*). Bu adları qoyunlara biz ondan ötrü qoyuruq ki, qoyunlar həmişə nəzərimizdə olsun və onların birisi sürüdən çıxmış olsa, o dəqiqə bilək və dalyca olaq. İndi, məsələn, mənim qoyunlarımı gətirələr mənim gözümün qabağına və imtahan üçün sürüdən bir qoyun çıxardalar; mən sürüyə bir beləcə baxan kimi (*gözünü dolandırır o tərəfə-bu tərəfə*) biləcəyəm ki, məsələn, çal əbrəş qoyun sürüdən çıxıb; ya oğurlayıblar, ya canavar dağıdıb.

G ü l b a h a r (*Qənbərə yavıqlaşır*). Dayan, dayan. Qənbər, sən Allah bir məni başa sal. Çox əcəb, indi, məsələn, tutaq ki, bir saatlığa sürünü gətiriblər bura, sən də baxırsan. Axır bu üç qoyun deyil, beş qoyun deyil. Özün deyirsən yüz əlli qoyundu; özü də canlı heyvandı,

bir yerdə duran deyil; qarışqa kimi qaynaşır bir-birinə. Sən nə tövr biləcəksən ki, bunun içindən hansı qoyun yoxdu. Hamısı da bir-birinə oxşayır. Sən Allah, Qənbər, nağıl elə.

Çobanlar gülüşür.

Q ə n b ə r. Xanımcan, bax, məsələn, Qurban gedir durur qoyunların bir tərəfində, Zaman da gedir durur, bir tərəfində – ki, qoyunlar dağılmasın. – Alıram ağacı əlimə (*Qurbanın əlindən çomağı alır*) və başlayıram qoyunları yoxlamağa: qara kərə, tayın görmək gərək; qumral kərə, tayın görmək gərək; sarı kürə, tayın görmək gərək, qumral kürə, tayın görmək gərək; bənöyüş kərə, tayın görmək gərək; qumral əbrəş, tayın görmək gərək; ağ qaraüz, tayın görmək gərək; bənöyüş əbrəş kürə, tayın görmək gərək; sarı kərə, qara kərə, çal kərə, ağ kərə, boz qumral kərə, hanı boz qumral kərə? Ədə, Qurban, hanı boz qumral kərə? Ədə, Zaman, yoxdu boz qumral kərə; Zaman, Qurban, Salman, boz qumral kərə yoxdu. (*Bayatı havası ilə oxuyur*). Çal kərə, maral kərə, haradasan boz qumral kərə, boz qumral kərə, boz qumral kərə... ey vay... ey...

Çobanlar gülür, Gülbahar da heyran-heyran baxır və dəsmalı ilə gözünün yaşını silir.

G ü l b a h a r. Qənbər, indi sən bildin boz qumral kərə yoxdu?

Q ə n b ə r. Bəs necə bilmədim? Bildim ki, boz qumral kərə yoxdu.

G ü l b a h a r. İndi nə eləyəcəksən? Qoyun sürüdən yox olanda nə eləyirsiniz?

Q ə n b ə r. Xanımcan, bizim qoyunçuluq bir tərəfdən gözəl peşədi. Həmişə gəzdiyimiz və yaşadığımız yerlər çəmənələr, laləli və çiçəkli dağlar, daşlar; içdiyimiz nədir? Bulaq suları və pak qoyun südü. Amma bu heyvanın yox olmağı, üzdənirəq, elə bir dərdidir ki, elə bil, bir külfətdən bir övlad yox olub.

G ü l b a h a r. Yəni çoxmu dərd eləyirsiniz?

Q ə n b ə r. Xanımcan, elə olur ki, ağlayırıq da; çünki söz bir qoyunun qiymətində deyil ki, uç, ya beş manatdı. Amma deyəndə ki, boz qumral kərə yoxdu, elə bilirik bu boz qumral kərə bizim qardaşımız idi, yainki bir əziz yoldaşımız idi. Xanımcan, and olsun Allaha, keçən ay sarı əbrəş kərəni canavar dağıdanda Zaman bir gün axşama kimi tütək çaldı, mən axşama kimi bayatı deyib ağladım. (*Qolu ilə gözünün yaşını salır*).

Gülbahar dəsmalıni basır gözünə, girir içəri otağa. Rüstəm bəy çöldən girir içəri. Zəhra bəyim də gedir içəri otağa.

R ü s t ə m b ə y (*Qənbərə*). Qənbər, hələ buradasınız?

Q ə n b ə r. A bəy, elə davadan ötrü qaldıq, bilmədik mal həkiminnən qoyunlara dava olacaq, ya olmayacaq?

R ü s t ə m b ə y. Niyə gedib soruşmursan? Mal həkiminin evi bazar başında, karvansaranın yanında, Hacı Qasım bəyin evindədir. Get hambaldan-zaddan soruş, tap. Məəttəl olmuyun, gedin.

Qənbər və çobanlar çıxırlar. Rüstəm bəy yazıya məşğul olur. Çöl qapıdan girir içəri M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i, dalınca bir hambal. Mirzə Məhəmmədəli gedir kitablarını yığışdırır sandığa ki, versin hambala. Zəhra bəyim qorxa-qorxa başını qapıdan uzadır içəri və Mirzə Məhəmmədəlinin yığışmağını görəndə, gəlib durur onun yanında.

Z ə h r a b ə y i m. Bala, bunu hara yığışdırırsan? (*Mirzə Məhəmmədəli cavab vermir və kitablarını yığışdırır*). Olmaz, olmaz! Deyəsən buradan köçmək istəyirsən? Qoymanam, qoymanam, özümü öldürmə! (*Qoltuğunu eşələyir, bayazını çıxardır*). Olmaz, köçmək olmaz! Siz burda hamınız bir yerdə yazılmışsınız, ayrıla bilməzsınız; yoxsa vallah bağrım çatlar! (*Üzünü çöndərir Rüstəm bəyə*). Rüstəm, bala, qoyma getsin. Burada hamınız bir yerdə yazılmışsınız, qoymanam ayrılarsınız.

Çöl qapıdan S ə m ə d V a h i d, dalınca bir hambal girirlər içəri; Səməd Vahid də gəlir, kitablarını yığışdırır.

Z ə h r a b ə y i m (*Səməd Vahidə*). Səməd, bala, sən nə qayırsan? Niyə bunları yığışdırırsan? Yoxsa sən də köçmək istəyirsən? Buy, evim yıxıldı! Aman Allah, mənim başıma kül ələnsin! Allah, məni öldür, öldür, öldür! (*Ağlaya-ağlaya girir içəri*).

Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahid Zəhra bəyimə qulaq verməyib yığışmaqdadırlar. Bu heyndə çöl qapıdan girir içəri Sensor Mirzə Cəfər bəy, yanında bir nəfər polis məmuru və iki nəfər polis fərraşı. Üç qardaş çəkilib dururlar öz yerlərində, hamballar çəkilib kənara. İçəri otaqdan, qapının arasından Gülbahar baxır və çöl qapıdan Qənbər baxır.

S e n z o r. Həzərat, hökumətin qərardadı moçibincə biz təyin olunmuşuq ki, burada üç qardaşın, yəni (*papkasından bir kağız çıxarıb baxır*) Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin mənzilini axtaraq, kitabxanalarını müayinə edək, siyahiyə götürək, məzmun-

larını bilək və hökumətə çatan bəzi şayiəti təftiş və təhqiq edib, bu bərədə bəratülqovl yazaq və hökumətin baş senzoxanasına pişnəhad edib, bizə mühəvvəl olunan məmuriyyəti sədaqətlə yerinə yetirək. Burada olan əşxasdan xahiş olunur ki, nə bir yerə tərپənsinlər və nə də buraya sair bir adam qoysunlar.

R ü s t ə m b ə y. Bəli, nə sözüümüz ola bilər.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. İxtiyar sahibisiniz.

S ə m ə d B a h i d. Şayəd belə icab edər.

S e n z o r. Cənab Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahid... (*kağıza baxa-baxa*) xahiş edirəm familiyanızı da buyurasınız.

R ü s t ə m b ə y. Rüstəm bəy Əbdüləzimof.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Mirzə Məhəmmədəli xələfi-mərhum Ağa Əbdüləzim.

S ə m ə d V a h i d. Əbdüləzimzadəyi Səməd Bahid.

S e n z o r. Xub, sizdən gərək pünhan olmaya ki, sizin bir para bəd-xahlarınız hökumət nəzərində sizi belə qələmə veriblər ki, siz üç qardaş söz bir və həmfikir olmusunuz ki, əvvəla, Rusiya islamlarını Türkiyə dövlətinə tərəf çəkib, ittihadı-müslimin cəmiyyətinə iştirak edirsiniz. Saniyə, axır zamanlarda Azərbaycanda əmələ gələn Hübbi-vətən və Ədəmi-mərkəziyyət fırqəsinin amalı yolunda çalışmaqdasınız ki, bir tərəfdən Qafqaz Azərbaycanını, digər tərəfdən İran Azərbaycanını – ki, ibarət olsun Təbriz, Tehran, Gilan, Osmanlı və İran Kürdüstanı, Urmu və qeyriləri – bu vilayətləri bir-birinə ilhaq edib, müstəqil Azərbaycan hökuməti əmələ gətirəsiniz və salisən bu fikirdən də uzaq deyilsiz ki, müsəvat və hürriyyət əsaslarını kəndli və əhlikəsəbə içində müntəşir edirsiniz ki, min il yuxuda olan camaat hökumətin əsarət zəncirini qırıb, özləri üçün bir nicat yolu tapsınlar və həmin niyyətlərinizi əmələ gətirmək yolunda lazımi mətəbuat cəmələyib, qələm ilə çalışmaqdasınız. Məhz bu səbəbdən siz üç qardaşın cəmi kitablarını bu saat gərək təftiş edək. Cənab Rüstəm bəy, əvvəl siz öz kitablarınızı nişan veriniz.

Rüstəm bəy öz kitablarını nişan verir. Sensor bir-bir kitabları, çıxardır açıb baxır və polis məmuru oturub, sensor baxdığı kitabları siyahı edir.

S e n z o r (*rusca da, müsəlmanca da oxuyur*):

Словарь русского языка – Rus dili lüğəti, bir cild.

Словарь русского языка Даля, 3 тома – rus lüğəti.

Большая энциклопедия, 2 тома – Rus dilində böyük qamus, iki cild.
Словарь иностранных слов в русском языке – Rus dilində əsnəbi lüğət.

Словарь великорусского языка – Genə rus lüğəti.

Малая энциклопедия – Rus dilində kiçik qamus.

Русско-славянский словарь – Rus və slavyan lüğəti.

Славяно-русский словарь – Slavyan-rus lüğəti.

Сокращенный русский словарь Никитина – Genə rus lürəti.

Толкование сербских слов, вошедших в русский язык – Serb və rus lüğəti.

Mirzə Məhəmmədəli başını bulamaq ilə narazılığını bildirir.

Малороссийский словарь – Genə rus lüğəti.

Сравнительное толкование болгарских слов – Rus-bolqar lüğəti.

Русско-болгарский словарь – Rus-bolqar lüğəti.

Молдаво-русско-чешский словарь – Genə rus lüğəti.

Медицинский словарь – Rus dilində müalicə lüğəti.

Южно-великорусский словарь – Velikorus lüğəti.

Русско-румынский словарь – Rus-rumin lüğəti.

Технический словарь – Rus dilində sənət lüğəti.

Философский словарь – Filosofiya lüğəti.

Полный словотолкователь Зимина – Zimin lüğəti.

Исследование древних русских слов по летописи Нестора – Nestorun lürəti.

Yenə Mirzə Məhəmmədəli narazılığını bürüzə verib, başını bulayır.

Словарь Соловьева – Solovyovun lüğəti.

Восточно-русский словарь – Şərqi-rus lüğəti.

Западно-русский словарь – Qərbi-rus lüğəti.

Академический словарь – Akademiya lüğəti.

Древнерусский словарь – Qədim rus lüğəti.

Rüstəm bəyin kitabları qurtarr.

S e n z o r. Buradakı kitablar tamam oldu. Dəxi bundan savayı bir yanda kitabınız varsa, nişan veriniz.

R ü s t ə m b ə y. Xeyr, dəxi bundan savayı mənim kitabım yoxdur.

S e n z o r. Xub, bunlar cəmisi rus lüğətləridir. Bunlardan bizim üçün bir mətləb hasil olmadı. Bunları yığışdırın qoyun yerinə. Pəs sizin müsəlman kitabınız məgər yoxdur?

R ü s t ə m b ə y. Xeyr, yoxdur.

S e n z o r. Heç biri də?

R ü s t ə m b ə y. Heç yarısı da.

S e n z o r. Səbəb nədir? Hə, hə, bağışlayınız, yəqin ki, siz darül-fünun qurtarmısınız!

R ü s t ə m b ə y. Bəli, ağa.

S e n z o r. Xub, pəs siz nə işə məşğulsunuz?

R ü s t ə m b ə y. Mən lüğət yazıram.

S e n z o r (*Mirzə Məhəmmədəliyə*). Cənab Mirzə Məhəmmədəli, sayəd siz ittihadı-müslimin məşqinə düşübsünüz ki, İran və Rusiya azərbaycanlılarından bir müstəqil hökumət əmələ gətirəsiniz və bu qəsd ilə qardaşlarınız ilə bir ittihad bağlamısınız. Xahiş edirəm, siz də öz kitablarınızı nişan verəsiniz.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*hər iki əli ilə kitab sandığını nişan verir*). Ağa, buyura bilərsiniz, bu da mənim kitablarım.

S e n z o r (*bir-bir kitabları alır əlinə, baxır*). Xub, bu nədir? Bəli, Kitab dər bəyani-küsufi-küllü, yəni günün tamam tutulmasının duaları (*polis məmuru yazır*). Kitab dər bəyani-əhvalati-küsufi-cüzi, yəni günün yarımçıq tutulmasının əhvalatı (*polis məmuru yazır*). Keyfiyyəti-xüsuf və küsuf; ayın və günün tutulmağı (*polis məmuru yazır, sensor o biri kitabı oxuyur*). Mütəvəssit şüdəni-afitabi-miyani-övcü-qəmər və mərkəzi-tədviri-u və bəyani-təfsilati-xüsuf və küsuf (*polis məmuru yazır, sensor o biri kitabı götürür*). Kiriftəciyi qəndili-İsa, yəni afitabi-aləmtab, yəni günün tutulmasının duaları (*polis məmuru yazır, sensor o biri kitabı götürür*). Kitab dər bəyani-əhvali-ki, zəmin miyani-mah və afitab hayil şəvəd, yəni bəyani-hali-xüsuf və onun hökmələrindən danışır ki, xudavəndi-ələm tərəfindən bəndələrə tövsiyə olunubdur (*polis məmuru yazır, sensor o biri kitabı götürür*). Keyfiyyəti-küsuf və övzai-on nisbət bəbiladi-müxtəlifə; demək, bu da günün tutulmağından danışır (*polis məmuru yazır, sensor o biri kitabı götürür*). Övzai-kəvakib dər məqami-ittifaq şüdəni-küsuf və xüsuf və təklifi ki, bebəndəgan mühəvvəl şüdə əst; demək, bu da ayın və günün tutulmağından və onun ibadətlərindən danışır (*o biri kitab*) Nəqşeyi-xüsufi-küllü, yəni ayın tamam tutulmasının nəqşəsi. (*O biri kitab*) Xətti-xüsufi-cüz dər afaqi-mərkəzi; xülasə, bu da ayın tutulmağından danışır. Vəssəlam, dəxi kitabınız yoxdu?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i . Xeyr, ağacan, dəxi bunlardan savayı kitabım yoxdur.

S e n z o r . Bağışlayasınız, sizin sənətiniz nədir?

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i . Bəndə xüsus və küsuf duası yazıram, özüm də cəmiyyəti-xeyriyyədə elmi-ilahi müəllimiyəm.

S e n z o r . Cənab Rüstəm bəy və Mirzə Məhəmmədəli, hökuməti-əliyyənin politikasına xətər yetirən mətləblər sizin ikinizin də kitablarından tapılmadı. Yəqin ki, olsa Səməd Vahid cənablarında olacaq. (*Səməd Vahidə*). Yəqin ki, sizin kitablarınız bunlardır?

S ə m ə d V a h i d . Bəli, ağa.

S e n z o r (*bir kitabı götürüb oxuyur*).

Zavallının işi çoxdur zaman bulub gələmiz,

Gedib də söyləməmişsən, nə haldasan biləməz.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*öz-özünə*). Pəh-pəh, ləzzət apardıq.

S e n z o r . Demək, bu hamısı şeirdir?

S ə m ə d V a h i d . Əvət, həpsi əşardır.

S e n z o r (*o biri kitabı götürüb oxuyur*).

Köksündən qalqar, topuqdan salqar,

Kəndini içə saqın, iç çəngələ taqar.

Güc ilə əgər Misri,

Varmı bu pəhləvanların qüsuri.

S e n z o r . Bunlar da deyəsən hamısı şeirdi.

S ə m ə d V a h i d . Əvət.

S e n z o r (*bir kitabı da götürüb, yaxşı oxuya bilmir, verir Səməd Vahidə*). Deyəsən bu da hamısı şerdi. Buyur buradan oxu görüm.

S ə m ə d V a h i d (*şairanə oxuyur, əl-qolunu ata-ata*).

Fərda sənin, sənin bu təcəddüd, bu inqilab,

Hər şey sənin deyilmi ki, zətən sən, ey şəbab?!

Ey çöhreyi-bəhici-ümid, iştə məkəsin,

Qarşında bir səmayi-səhər safü bisəhab.

Mirzə Məhəmmədəli başını bulayır.

S e n z o r . Mən, doğrusu, bunu başa düşmədim. Pəs bu qalan kitablar nə kitablarıdır?

S ə m ə d V a h i d . Həpsi Türkiyə əşarıdır.

S e n z o r (*bir kitab da götürüb baxır*). Mürəbbelər.

Təthiri-məcaz həml eqaq,

Bir eyşi-həziz nar xəndir.

Bir hiz visal töhfəyəndir,
Aşüftə nihan xak-müştaq.

(Bu kitabı qoyur, o biri kitabı götürüb oxuyur).

Failatün, failatün, failatün, failat,
Şöləyabi, xaki-paki, inkişaki-təntəraq,

(Bu kitabı qoyur, o birini götürür, oxuyur).

Elmi-vəzn. Hamısı şeirdir. Bu kitab da üsuli-qafiyədən danışır. Hamısı şerdir. Bu kitab sərbəst nəzm şeirləridir. Bu kitab da müxəmməs şeirləridir. Bu da təxmisdür. Hamısı şerdir. Bu kitab qəsidələrdir; yəni hamısı şeirdi. Bu da saqınamə şeirləridi. Bu da məsnəvi. Bu da qəzəllər. Bu nədir? Tərcibənd. Bu da tərkib-bənd. Genə hamısı şeirdir.

Mirzə Məhəmmədəli başını bulayır.

S e n z o r. Görüm dəxi nə var? Bu kitab görüm nədən danışır? Bu da sənəti-süxəndən danışır. Bu da şeirdir. Bu da müsəddəs şeirləridir. Ba-ba-ba! Cənab Səməd Vahid, bunlar ki, cümləsi şeir kitablarıdır, özləri də hamısı İstanbul çapıdır. Pəs səbəb nədir ki, Osmanlıdan gələn kitablar hamısı şeirdir?

S ə m ə d V a h i d. Səbəb budur ki, Osmanlıda cəmi qələm sahibləri şairdi; cəmi doktorlar, mühəndislər, diplomatlar, hətta ministrələr də şairdi, həpsi şairdi.

S e n z o r. Bağışlayasınız, pəs sizin sənətiniz nədir?

S ə m ə d V a h i d. Mən özüm də şairəm. Kəndim də cəmiyyəti-xeyriyyə məktəbində elmi-qafiyə dərsi diyorum.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*öz-özünə*). Allah bərəkət versin.

S e n z o r (*üzünü polis məmuruna və fərraşlara tutub*). Xub, biz getməli olduq. (*Üç qardaşa*) Həzərat, bəndə bir saat bundan əqdəm sizin üçünüzün də barəsində bir özgə xəyalda idim. Amma kitablarınızı gördəndən sonra, dəxi indi fikrimi bilmərrə dəyişdim. İndi nə fikirdəyəm, o da qalsın mənim öz yanımda; lakin özümə fərz bilirəm hökumətə ərzi-hal edib sizi ümənayi-dövlət yanında ən səlamət və zərərsiz bəndələr cümləsində hesab edəm. Məni əfv buyurasınız və səlamət qalasanız (*Senzor, polis məmuru və fərraşlar çıxıb gedirlər*).

R ü s t ə m b ə y, M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i y ə və S ə m ə d V a h i d (*birdən*). Xoş gəldiniz.

Qardaşlar başlayırlar kitablarını yığışdırmağa. Rustəm bəy kitablarını şkafa düzdüyü yerdə birdən üzünü çöndərir qardaşlarına və qah-

qah çəkib başlayır gülməyə. Mirzə Məhəmmədli və Səməd Vahid təəc-cüblü baxırlar Rüstəm bəyə. Bir dəfə də uğunub güləndən sonra Rüstəm bəy qardaşlarına deyir.

R ü s t ə m b ə y. Hələ indiyə kimi xalq bir şeyi başa düşmürdü. İndiyə kimi xalq deyirdi: mərhəbə-Əbdüləzimin oğlanlarına! Maşallah, biri Peterburqda elm təhsil edib, biri İstambulda, biri Nəcəfül-Əşrəfdə. Üçü də, maşallah, oxuyub alim olub. Amma bundan sonra ağızlarda söylənəcək ki, haman üç alimlərin biri (*Mirzə Məhəmməd-əliyə işarə edir*) xüsuf-küsuf duası yazır; biri (*Səməd Vahidə baxır*) məfailün fəilatün; biri də... (*özünə baxır*), vallah, mən özüm də heç başa düşmürəm ki, mən nəciyəm. Qah-qah-qah! (*Qah-qah çəkir*).

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*Rüstəm bəyə*). Cənab Rüstəm bəy! Əksər üləma və füzəladan mütəvatir rəvayətdir ki, “əl-qəhqəhətü minəşşeytan” – yəni bilirsən bunun mənası nədir? (*Bir az dayanır*). Bil-mirsən, təfsir edim. Bunun mənası budur ki, qah-qah çəkib gülmək şeytan sənətidir (*məşğul olur kitablarını yığışdırmağa*).

R ü s t ə m b ə y (*çığırır*). Biədəb!

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*çığırır*). Biədəb özünsən!

R ü s t ə m b ə y (*çığırır*). Sənsən!

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*çığırır*). Sənsən.

S ə m ə d V a h i d (*çığırır*). Bəradərlərim, nə qovğa?

Zəhra bəyim girir içəri və qoltuğundan bayazını çıxarıb tutur gah Rüstəm bəyin qabağına, gah Mirzə Məhəmmədəlinin qabağına. Bunlar da Zəhra bəyimi itələyib deyirlər: “Sən də çəhənnəm ol başımızdan!” İki də övrətin kitabını tullayırlar, vərəqləri dağılır, G ü l b a h a r və Q ə n b ə r çobanlar ilə tökülürlər içəri. Mirzə Məhəmmədli “sənsən!” deyər-deyər çıxıb gedir. Səməd Vahid “nə qovğadır!” deyər-deyər çıxıb gedir. Z i v ə r x a n ı m gəlib yapışır Rüstəm bəyin qolundan, çəkib aparır. Zəhra bəyim yıxılıb bihuş olur, Gülbahar özünü salır arvadın yanına. Qənber də yavuş gəlib, məəttəl qalır.

P ə r d ə s a l ı n ı r

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Rüstəm bəyin və qardaşlarının haman kabinəsi. Zəhra bəyim azarlı haləndə söykenib yastığa, yanında oturub Gülbahar və yapışır anasının əlindən. Rüstəm bəy öz yerində oturub, kitaba baxır. Səməd Vahid və Mirzə Məhəmmədli kitablarını yığışdırıb qoyurlar qutuya və az qalib ki, qurtarsınlar, Zəhra bəyim vayıldayır.

R ü s t ə m b ə y (*gəlir durur anasının qabağında*). Ana, ay ana!
(*Zəhra bəyim dinmir. Rustəm bəy yenə çağırır*). Ana! Ana!

Z ə h r a b ə y i m (*həzin səs ilə*). Nə deyirsən, Rüstəm bala?

R ü s t ə m b ə y. Ana, mən sənin yanında müqəssirəm. Mənim günahımdan keç. Dünən səni mən incitdim.

Z ə h r a b ə y i m. Bala, sən mən qadanı alım. Sən nənə bir günahın var ki, mən sənin günahından keçəm? Sən mənə incitməmişən. Sən bircə qardaşlarından ayrı düşmə, mən öləndən sonra da, qəbirdə də sənə duaçı olum, ay Rüstəm bala!

R ü s t ə m b ə y (*bir qədər dinmir və sonra*). Ana, ay ana, axır sən bəzi işləri bilirsen, bəzisini də bilmirsən. Bizim bir-birimizdən danışığımız məslək üstədir, mübahisəmiz kitab üstədir. Yoxsa sən dediyin söz bir gözəl sözdü. Məsələn, elə mən açığımı sənə deyim. Ana, ana, eşidirsən nə deyirəm? Ana, qulaq asırsan ya yox?

Z ə h r a b ə y i m (*həzin səs ilə və güc ilə*). Hə, hə, bala, sözünü de, eşidirəm.

R ü s t ə m b ə y. Ana, bax, mən səni lap yaxşı başa salım: nə qəddər ki, mən bu kitablara etiqad eləyirəm (*öz kitabları tərəfə əlini tutur*), Məhəmmədəli də bu kitablara (*Mirzə Məhəmmədəlinin tərəfinə əlini uzadır*) və Səməd də bu kitablara (*Səməd Vahidə tərəfə əlini uzadır*) etiqad eləyirlər, dəxi biz nə təhər ittihad edib, mehriban yola gedə bilərik?

Rustəm bəy yavaş-yavaş uzaqlaşır içəri otağa. Zəhra bəyim dərin ah çəkir, sonra Mirzə Məhəmmədəli gəlib çökür diz üstə anasının qabağında.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Ana, mənə bağışla, dünən hirsli vaxtımda sənə tərək-ədəblik göstərdim.

Z ə h r a b ə y i m. Bala, ayaqlarının altında ölüm, qardaşlarından ayrılma.

G ü l b a h a r. Dadaş, səni atanın goru, ayrılma.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i. Ana, ay ana, bir qulaq as, gör nə deyirəm. İşin əslkarı bir yerdədir ki, bax, mən səni bu saat başa salım. Bax, bu evdə üç qisim kitab var ki, biz üç qardaş bunlara sitayiş edirik. Bir qismi budur (*Rüstəm bəyin kitablarını nişan verir*). Bir qismi budur (*Səməd Vahidin kitablarını nişan verir*). Bir qismi də budur (*öz kitablarını nişan verir*). Əgər biz bu kitabları bir-birinin yanına qoysaq, diqqətnən baxsaq və zaiqəyə tapşırısaq, baxıb görərik ki, bu üç qisim

kitablar bir-birinə o qədər oxşayır, neçə ki, məsələn, mən Səmədə oxşayıram, Səməd Rüstəmə oxşayır, Rüstəm bəy də mənə oxşayır. Bax, qoy səni qurtarım; qulaq asırsan, ana, ya yox? Bu kitabların cəmisini əşardı, özü də əşar deyirəm ha! Fikrin özgə yana getməsin. Xoruz səsi eşitməyən əşardı!

S ə m ə d V a h i d. Pəki!

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*əlini Rüstəm bəyə sarı tutur*). Bu kitabların da cəmisini bilirsən nədir? Bilmirsən, deyim: cəmisini rus lüğətidir. Bu da elə bir cür naxoşluqdur.

Rüstəm bəy sağ əlini Mirzə Məhəmmədəliyə tərəf atır və gedir çölə.

O ki, qaldı mənim öz kitablarım (*kitablarına tərəf baxır və bir qədər fikrə gedir*), bunların biri xüsufdu, biri küsufdu. Di indi, ana, bizə bir tədbir tök, görək biz nə tövr yola gedə bilərik?!

Zəhra bəyim dərin ah çəkir.

Ana, sözün yoxdu? Məni bağışla, mən getməliyəm. (*Durur, başmaqlarını geyir*). Gülbahar, mən hambal göndərəcəyəm, mənim kitab sandığımı və yatacağımı verərsən gətirsin (*çıxıb gedir*).

S ə m ə d V a h i d (*Zəhra bəyimə tərəf gəlir*). Validəm, bənə də bəradərlərim ilə yola getməyi təklif edəcəksən, bəni də əfv et, zira görə gəvür lüğətlərinin (*Rüstəm bəyin şəkəfinə işarə edir*) və görə fanatik kitablarının (*Mirzə Məhəmmədəlinin kitablarına işarə edir*) sahibləri ilə bir sırada bulunmaq bəndə üçün qabili-imkan deyil. Bəni əfv et. (*Gülbahara*) Bənim də kitablarım ardınca hambal gələsidir, ona təslim etməkdə müzayiqə göstərməzsən, zənn ediyorum. (*Çıxıb gedir*).

Zəhra bəyim bir qədər fikir eləyir və güc ilə o tərəfə-bu tərəfə baxır Gülbahardan savayı otaqda bir kəsi görmür.

Z ə h r a b ə y i m. Qızım, bunlar hara getdilər?

G ü l b a h a r. Nə bilim, ana? Çıxıb getdilər.

Z ə h r a b ə y i m (*fikrə gedir*). Ürəyim, ürəyim (*əlini qoyur ürəyinə*) üç yerə bölünə, üç tikə ola, hər tikəsi də bir tərəfə çıxıb gedə (*yənə baxır otağa*), onda dəxi ürəyim parçalanar, ölərəm. Qızım, pəs mənim ürəyim üç parça olsa, sən nə elərsən?! Qızım, anasız qalarsan (*dərin ah çəkir və huşa gedir*).

Gülbahar bir qədər baxır anasına və tez durur ayağa, qaçır qarıya və nə qədər səsi var, çığıtır.

G ü l b a h a r. Səməd, Səməd!.. Məhəmmədəli dadaş!.. Səməd!..

Q ə n b ə r hövlnək girir içəri, dalınça Q u r b a n və Z a m a n. Gülbahar qaçır Qənbərin yanına, yapışır əlindən və çəkə-çəkə gətirir anasının yanına və özü də çökür anasının qabağında, əlini götürür və çağırır.

Ana! Ana!

Qənbər təəccüb edir və deyir:

Q ə n b ə r. Xanımçan, nə var? Yoxsa xanım bəyim pis haldadır?

Zəhra bəyim gözlərini açır və baxır Gülbahara və sonra da Qənbərə və güc ilə başını çöndərir və gözü ilə bir şey axtaran kimi çobanlara gözü sataşır.

G ü l b a h a r. Ana, necəsən?

Z ə h r a b ə y i m (*Qənbərə baxır*). Qənbər, sənsən? Hələ getmə-misən?

Q ə n b ə r. Xanım bəyim, qulluğunda durmuşam.

G ü l b a h a r. Ana, Qənbər və çobanlar gəliblər sənin kefini xəbər alırlar. (*Qənbərə*) Qənbər, bir az danış, anamın kefi açılsın.

Z ə h r a b ə y i m (*Qənbərə*). Qənbər, bir az danış, danış. Nə olar, danış, qulaq asa. Niyə danışmırsan? Mən istəyirəm qulaq asam. De görək, indi qoyunların nə qayırır? Deyirdin axı azarlıyırlar.

Qənbər utanır və başını salır aşağı.

G ü l b a h a r (*gülə-gülə*). Qənbər, hı, indi qoyunların səni gözləyir. İndi görəsən qumral bənöyüş qoyunu canavar dağıtmayıb ki? (*gülür*).

Q ə n b ə r. Xanım bəyim, qumral bənöyüş qoyun sənə qurban olsun.

G ü l b a h a r. Qənbər, hı, sən Allah bir nağıl elə görək, qoyunu canavar dağıdanda necə ağlayırsan?

Q ə n b ə r (*utana-utana*). Xanımcan, onu mən sənə nağıl eləmişəm, onu sən bilirsən. Bəlkə sən Zamanın tütək çalmağını görəsən, görəsən necə tütəyin səsi ilə qoyunları qaytarır?

G ü l b a h a r. Necə, necə? Sən Allah, Qənbər, necə? Bir nağıl elə görək. (*Anasına*). Ana, qulaq asırsanmı, nağıl eləsinmi? Ana, qoy nağıl eləsin, qulaq as.

Q ə n b ə r. Xanımcan, and olsun Allaha, bir dəfə mən özüm təəccüb qaldım. Günorta zamanı idi. Qoyunları çobanlar aparırdılar “Qızlar bulağına”. Biz də yoldaşlarımızın oturmaşduq kəklik təpəsinin ya-

macında, qoyunlara baxırdıq. Bax, bu qırışmal Zaman da oturmuşdu yanımızda, tütək çalırdı. Bizim qoyunlar da, Zamangilin qoyunları da bulağa sarı getməkdə idi. Birdən Zaman bizə qayıtdı ki, “nə verərsiniz, elə çalım ki, qoyunlar getdikləri yerdə dayanıb, geri qayıtsınlar?” Söz yox, heç kəs inanmadı. Xülasə, nə başınızı ağrıdım, xanımlar, Zaman başladı çalmağa. (*Zamana*). Ədə, çıxart tütəyini. (*Zaman utana-utana tütəyini çıxardır*). And olsun sizin əziz canınıza, qoyunlar tütəyin səsinə eşidən kimi elə bil ki, bir şeydən ürkdülər. Eləcə getdikləri yerdə dayandılar, qulaqlarını qırıptdılar. Elə bil, bir şeydən qorxan kimi geri döndülər və quyuqlarını ata-ata, mələşə-mələşə başladılar təpəyə tərəf geri qaçmağa. (*Zamana*). Ədə, Zaman, çal.

Zaman başlayır tütəkdə çobanbayatını çalmağa, bir qədər ona baxıb, Qənbər oxuyur.

Q ə n b ə r. Biz çobanıq, dağdı, daşdı yerimiz,
Yoldaşımız qoyun-quzu sürümüz.
Dərs almayıb, haqdı ki, heç birimiz,
Amma zövqü səfalıdı çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdı çobanlar.

Gözəl olur çöldə çəmənlər, çaylar,
Qışda arandayıq, dağda da yaylar,
Çoban südü sağər, hamıya paylar,
Nıyyəti çünki alidir çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdı çobanlar.

Sürü kəndə dönəndə axşam-səhər,
Qoyun mələr, quzu mələr, hey mələr,
Səsə-küyə düşər, köpəklər hürər,
Ballah, zövqü səfalıdı çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdı çobanlar.

Z a m a n (*tütəyi qoyur çibinə və deyir*). Eh, xanımların canı sağ olsun.

G ü l b a h a r (*Qənbərə*). Qənbər, sən Allah o sözləri sən özün bir də de.

Qənbər başını salır aşağı və bir də avazsız həmin sözləri deyir.

Q ə n b ə r. Biz çobanıq, dağdı, daşdı yerimiz... (*və axıra kimi*).

Qənbər qurtardıqda çöl qapıdan bir hambal girir içəri.

H a m b a l. Burdadımı Mirzə Məhəmmədəli ağanın kitabları?
Məni göndərib aparam məscid hücrəsinə.

Gülbahar hambala əli ilə işarə eləyir dinməsin və hambala yavuş gəlib qulağına bir şey pıçıldayır. Hambal çıxıb gedir, sonra gəlir anasının yanına.

G ü l b a h a r (*anasına*). Ana, dur səni aparım içəri otağa. Orada uzan, rahat ol.

Zəhra bəyim hazırlaşır dursun ayağa, bir qədər fikir eləyir və qoltuğunu eşələyib bayazını çıxardır verir Gülbahara və deyir:

Z ə h r a b ə y i m. Qızım, bu kitabı al saxla yanında. Qardaşların yola getməyəndə kitabın bir yerində atanın yazısı var, – öz əlinən yazıb, – onu axtar tap, ver qardaşların oxusun. Onu oxusalar, daxı savaşımazlar. Onu atan öləndən iki gün qabaq öz əlinən yazdı (*durur ayağa*); əli titrəyə–titrəyə yazdı; elə naxoş ola–ola yazdı. Dedi uşaqlar oxusunlar. Qız, yapış əlimdən, qalxa bilmirəm.

(*Zəhra bəyim “vay–vay” eləyə–eləyə durur ayağa, Gülbahar kitabı qoyur qoltuğuna, yapışır anasının əlindən; yavaş–yavaş aparır o biri otağa. Qayıdır geri, kitabı vərəqləyir, bir yerini tapır, diqqətlə oxuyur*).

İkinci hambal daxil olur içəri.

İ k i n c i h a m b a l. Mən gəlmişəm Səməd Vahidin kitablarını və yatacağını aparam.

G ü l b a h a r (*bir qədər baxır*). Bir qədər dur çöldə, bir azdan sonra gəl apar.

Hambal gedir.

G ü l b a h a r (*bir qədər fikirdən sonra, Qənbərə*). Qənbər, bilirsən nə var?

Q ə n b ə r. Buyur, xanımcan.

G ü l b a h a r. Gərək mənə kömək eləyəsən.

Q ə n b ə r. Gözüm üstə, xanımcan, buyur. (*Əlini qoyur gözünün üstə*).

G ü l b a h a r. Qənbər, bilirsən nə var? Qulaq as, deyim. Qənbər, Məhəmmədəli dadaşım və Səməd dadaşım indi hambalları göndərmişdilər ki, kitablarını və yatacaqlarını buradan aparsınlar. Amma anam onların köçməyini eşitəcək qutaracaq; yəqin bil ki, haman dəqiqə keçinəcək. Qənbər, mənə kömək elə.

Q ə n b ə r. Xanımcan, hər nə buyurursan buyur, hazırım.

G ü l b a h a r (*fikirli*). Vallah, məəttəl qalmışam.

Q ə n b ə r. Xanımcan, hər nə buyursan, əmələ gətirə bilərəm.

G ü l b a h a r. Vallah, heç bilmirəm nə qayırım?

(*Gülbahar gah gedir qapıya tərəf, gah girir içəri otağa, gah bir yerdə durur fikir eləyir, gah gedir qardaşlarının kitablarına diqqət ilə baxır*).

Bu heyndə Rüstəm bəy içəri otaqdan başını uzadıb, Qənbəri və çobanları görüb deyir.

R ü s t ə m b ə y. Qənbər, sizin burada bir işiniz yoxdur, bu saat buradan rədd olun, bir də sizi mən burada görməyim!

Qənbər və çobanlar çıxıb gedirlər, Rüstəm bəy də yox olur. Gülbahar dərin fikirdə o tərəfə–bu tərəfə var–gəl eləyir və axırda gedir durur pəncərənin qabağında və baxır çölə və birdən uca səs ilə çığır: “Qənbər!”. Çöl qapıdan içəri daxil olur *ikinci hambal*.

İ k i n c i h a m b a l. Xanım, mən məəttəl oldum, məni yola sal, gedim.

Gülbahar yenə bir qədər fikir edir, sonra gəlir yapışır onun əlindən, çəkə–çəkə aparır pəncərənin qabağına və deyir:

G ü l b a h a r. Ay hambal qardaş, bir mənə də görüm, axır adamlar niyə hərə bir yana gedir?

İ k i n c i h a m b a l. Xanım, pəs hara getsinlər?

G ü l b a h a r. Necə hara getsinlər? Mən axır səndən söz soruşuram ki, niyə hamısı bir yerə getmir, niyə hərə bir tərəfə gedir? Bax, görürsən, o adamlar o tərəfə gedir, bu adamlar bu tərəfə gedir; mən bu işi başa düşmürəm. Yəqin ki, dəli olublar.

İ k i n c i h a m b a l. Hərənin bir yanda işi var, hərənin evi bir tərəfdədi: biri evinə gedir, biri işinə gedir.

G ü l b a h a r (*hövsələsiz*). Eh, mən səndən söz soruşuram, sən bilmirəm mənə nə cavab verirsən. Nə səbəbə, axır, hamı bir tərəfə getmir? Yox, yox, bu pis işdi, vallah, pis işdi. Bir yaxşı fikir elə (*oturur pəncərənin içində*).

İ k i n c i h a m b a l. Xanım, məni yola sal gedim. Hansı kitabları aparacağam, ver aparım.

G ü l b a h a r (*hirsli qalxır ayağa və ucadan*). Axmaq–axmaq danışma! Mən səndən söz soruşuram, sən hələ məndən kitab istəyirsən.

Bu saat mənə de görüm ki, axır bu adamlar niyə hamısı bir tərəfə getmir? Niyə biri o tərəfə gedir, biri bu tərəfə gedir?

İ k i n c i h a m b a l. Xanım, başına dolanım, axır mən nə bilim? Hər kəs hara istəyir gedir. Mən dəxi nə eləyim?!

G ü l b a h a r. Qələt eləmə, haramzada! Bu saat get onlara de ki, and olsun Allaha, elə bir iş edərəm, bir dəqiqə içində, bax, bir göz yumub saatda (*gözlərini yumur*) quruyub daşa dönərlər. Onlar hamısı Allahın yolundan çıxıblar. Yox, yox, sən onları xəbərdar elə! Yoxsa yazıqdılar, axırda özləri peşiman olarlar. Olarlar inşaallah, olarlar inşaallah!

Hambal çönüb qarıya tərəf gedir.

G ü l b a h a r (*sakit*). Dayan, hambal qardaş, dayan! Gəl kitabları apar. Amma mən sənə necə ki, dedim, elə də camaatı başa salarsan.

İ k i n c i h a m b a l. Baş üstə, xanım. Pəs mən hansı kitabları aparacağam.

Gülbahar gedir Rüstəm bəyin kitab şkağını açır, kitabları bir-bir çıxardır və cildlərini cıra-cıra, vərəqlərini dağıda-dağıda tullayır ortalığa və tullaya-tullaya deyir:

G ü l b a h a r. Rus luğəti. Slavyan lüğəti (*hambal bu işi görcək ya-vaşca yox olur. Rüstəm bəyin kitablarını qurtarandan sonra Gülbahar Səməd Vahidin kitablarını haman minval ilə, yəni cırıb dağıda-dağıda atır yerə və ata-ata deyir*): Elmi-qafiyə. Vəzni-şeyr. (*Bu kitabları da qurtarandan sonra, Gülbahar gedir Mirzə Məhəmmədəlinin sandığından kitabları yenə bir-bir çıxarır və cıra-cıra tullayır yerə və deyir*) Xüsuf. Küsuf. (*Sonra o tərəf-bu tərəfə baxıb görür hambal yoxdur, gəlir kitabların tikə-parçalarını qucaqlayır və pəncərədən tökülür çölə. Qaçır içəri otaqdan neft və spicəka gətirir, kitabların, üstünə neft töküüb od vurur. Kitablar çöldə alışı. Gülbahar durur otağın ortasında, qoltuğundan anasının kitabını çıxardır, bir səhifəsini açır və diqqət ilə baxır.*

Çöl qapıdan hövlnak daxil olur, Mirzə Məhəmmədəli, Səməd Vahid və dallarınca birinci və ikinci hamballar. İçəri otaqdan hövlnak daxil olurlar Rüstəm bəy, Zivər xanım və bunların dalısınca Zəhra bəyim sürünə-surünə özünü salır qapının ağzına. Camaat hamısı kitabların yanmağını və Gülbaharın əhvalının dəyişməyini görüb mat qalır. Zəhra bəyim vayıldaya-vayıldaya deyir.

Z ə h r a b ə y i m. Ax, yazıq canım!

Qardaşlar gedirlər, pəncərədən kitabların yanmağına baxırlar, sonra çönüb Gülbahara tamaşa edirlər. Gülbahar əlindəki kitabın açıq səhifəsini yuxarı qalxızıb, qar-

daşlarına tərəf tutub baxır. Ara bir qədər sakit keçir və heç kəs dinmir. Axırda Gülbahar uçadan, mütəəssirənə deyir:

G ü l b a h a r. Qaldı bircə kitab: bu da anamın kitabı!

(Bir qədər hamı sakit durur baxır). Budur atam öz əli ilə yazdığı vəsiyyəti (*oxuyur*).

Tarixi-hicrinin min iki yüz doxsan dördüncü ilində, rəbiüs-saninin on ikisində, seçənbə günü, sübh əzanından yarım saat keçdikdə yoldaşım Zəhranın cismindən bir parça qopub ayrıldı ki, ibarət olsun Rüstəm balamdan (*barmağı ilə Rustəm bəyə işarə edir; Rüstəm bəy atasının xəttinə diqqət edəndən sonra dəsmalını basır üzünə*).

Biçarə övrətin cisminin qalanından genə tarixi-hicrinin min iki yüz doxsan doqquzuncu ilində, ramazanın beşində, pəncşənbə günü, axşamdan üç saat keçdikdə genə bir parça ayrılıb qopdu. Haman gün oğlum Məhəmmədəli anadan oldu (*barmağı ilə Mirzə Məhəmmədəliyə işarə edir; Məhəmmədəli də yavuş gəlir və atasının xəttini görür və dəsmal basır üzünə*).

Yazıq Zəhranın qalan cismi genə bir dəfə parçalandı. Bu da vaqə oldu haman tarixin min üç yüz dördüncü ilində, cəmədiəl-əvvəlin on beşində, çaharşənbə günü, günorta zamanı ki, haman gün balamız Səməd dünyaya gəldi (*Səməd Vahidə işarə edir; Səməd Vahid dəsmal basır üzünə*).

Bundan da bir neçə il sonra baxtıqara övrətin qalan yarım canından genə bir parça qopdu ki, adını Gülbahar qoyduq. Bu da vaqə olub haman tarixin min üç yüz onuncu ilində, şəvvalın iyirmi birində, cümə axşamı, sübh vaxtı.

Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır.

Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın (əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar; çünki ay və ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəyə! Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyəti edəcək; nə qədər canında nəfəs var, peşiman olacaq.

Gülbahar qurtaracaq anası Zəhra bəyim bihuş oturduğu yerdə yıxılır. Gülbahar kitabı qoyur qoltuq çibinə və gedir oturur pəncərənin qabağında, dizlərini qucaqlayır və baxır çölə tərəf.

Rüstəm bəy, Mirzə Məhəmmədəli, Səməd Vahid və Zivər xanım tökülürlər Zəhra bəyimin yanına. Mirzə Məhəmmədəli anasının əllərini soyumuş və can üstə görüb, qalxır durur övrətin başının üstündə və başlayır fatihə surətini oxumağa. Hamı qalxır ayağa. Rüstəm bəy, Səməd Vahid və Zivər xanım dəsmallarını üzlərinə basıb, yavaşca ağlayırlar. Gülbahar mat-mat baxır gah anasına tərəf, gah çölə tərəf.

M i r z ə M ə h ə m m ə d ə l i (*avaz ilə*). Əlhəmdü-lillahi-rəbbil-ələmin. Ərrəhmanir-rəhim, maliki yövməddin...

Pərdə salınır və Mirzə Məhəmmədəlinin oxumağını kəsir.

T A M A M

OYUNBAZLAR

H ə s ə n o v – müəllim

A b a n b ə y – qumarbaz

Q u l u b ə y

Ş a g i r d l ə r

Ə V V Ə L İ N C İ M Ə C L İ S

Əvvəlinci məclis başlanır uçitel Həsənovun¹ otağında. Otağın iki qapısı var: biri yandan, biri də qabaqdan. Otağın bir küncündə bir yazı stolu, bir tərəfdə sarı ş kaf. Stolun üstə on-on beş şagird dəftəri, bir şarsız lənpə, bir tərəfdə taxt, üstündə yorğan-döşək. Divardan bir köhnə yay paltosu asılıb. Həsənov oturub stolun bir tərəfində, başında yay furajkası, bir az geri verilmiş. Onun yanında Aban bəy başıaçıq. Həsənov əlində kart kağızlarını tutub qarışdırır. Şkafın üstə bir qlobus. Qapının biri açıqdı və uşaq Mirtaği gəlir.

H ə s ə n o v (*üzünü tutub qapıya ucadan*). Əhməd, sən oxu. (*Üzünü tutub Aban bəyə*). Mən oldum səkkiz, sən oldun dörd.

A b a n b ə y. Ay sən öləsən. Ədə, necə dörd? Huşun dağılıb? Bayaq dörd idim. İndi də ikisini getdim. Bu altı dənə. Deyirsən üzünə tüpürüm?

H ə s ə n o v (*kartları yenə bir çalır, papiros ağzında*). Olsun! (*Üzünü qapıya*) Ədə, demədim oxu? (*Kartları paylayır*).

S ə s. Uçitel, s naçalo?

H ə s ə n o v (*kart əlində*). Yox, pəprovodniy odevayetsdən oxu.

A b a n b ə y. Ey, meyidini görüm. At yerə qızıl onluğu. Doğruluğunun aparır kürzə!

H ə s ə n o v. Gözünü sil!

S ə s. Uçitel, axı, orada qalmışdıq. “Solnişko və okno” Burdandı.

H ə s ə n o v. Hey di yaxşı oxu!

S ə s. Çelovek i zver i putaşka vse beryotsya za dela, s naşey taşitsya bıkaşka, za metkoy letayet piçela.

A b a n b ə y. Çərrə, bu da xaç. İkilik getdi. Sən öləsən, başını qaşısan, udacıyam.

H ə s ə n o v (*üzünü tutub qapıya*). Hey...başla!

S ə s. Uçitel oxudum da.

H ə s ə n o v. Yaxşı elədin. Bir də oxu!

S ə s. Opyat?

H ə s ə n o v. Hey, xorom², bir yerdə (*klas qapısına səmt əyilib sol əlində kart, sağ əliylə işarə edib, deyir*). Xorom, hey, hey...

Uşaqların xor səsi kəsildəndən sonra Aban bəy hər bir kartı apardıqca deyir: “Hey... xorom, bir yerdə, hey, xorom, bir də”

H ə s ə n o v. Bala, bir də xorom oxuyun. (*Uşaqlar başlayırlar bir də qışqırmağa*).

A b a n b ə y. Əşi, sən Allah bunları az ulaşıdır. Boşla, getsinlər evlərinə.

H ə s ə n o v. Tələsmə, bu saat rədd eləyirəm. Qoy bir dərslərin soruşum hələ.

A b a n b ə y. Əh, bir də gedəcəksən ora?

H ə s ə n o v. Əşi, kimdi ora gedən. Bir dəfə soruşub ötürəcəyəm. Hələ götür bir papiros qayır. (*Özü də papiros qayırır. Sonra üzünü qapıya*) Ədə, dünən yazdığımızı bir oxuyun görüm, (*klasa səmt*) Quluzadə. (*Cavanlar oxumaqdadırlar*).

S ə s. Ya idu v şkolu. Staruxa kupila kuvşin moloko. U menya brat i sestra.

H ə s ə n o v. Ədə, bircə modsk oxuyacaqsan? Bəs, mənası necə oldu? Başdan.

S ə s. Ya – mən, idu – gedirəm, v şkola – şkola, staruxa – qoca övrət, kupila – satın aldı, kuvşin – səhəng, moloko – qatıq.

H ə s ə n o v. Yalan danışma, otur yerə, qulaq as, bir deyim, özünü də əzbərləyin. Ya – mən, idu – gedirəm, v – içinə, şkolu – məktəbin, staruxa – qoca övrət, kupila – satın aldı, kuvşin – bir səhəng, moloko – süd. Mişe – balaca Mişa, buna Mixail də demək olar. Bejal – qaçdı, v – içinə, sadmbağ, i – və, Volqa – çay adı, kriç – səs eləyir.

S ə s. Uçitel İvolqa bir yerdə yazılıb kitabda.

H ə s ə n o v. Nağıl danışma! Çapxanada qələt düşüb. Üstünə bir nöqtə qoy yadımdan çıxmasın. Evdə dədən soruşsa, deynən çapxanada qələt düşüb. Sabaha bunu yaxşı əzbərlərsiniz.

A b a n b ə y. Prosba, hey, mən ölüm belədimi?

H ə s ə n o v. Əşi, yavaş danış da. Uşaqlar eşidər.

A b a n b ə y. Ay qarğabeyin, qaşqabağını bir az da tök.

Dalan qapısı taqqıldayır.

H ə s ə n o v. Kimsən? Gəl.

Teleqraf raznosşiki girir içəri.

R a z n o s ş i k. Qasanov v1?

H ə s ə n o v. Ya, çto qovariş?

Raznoşşik Həsənova bir teleqram verir. Həsənov qəbzə qol çəkib raznoşiki rədd edir və sakit məşğul olur teleqrafı oxumağa. Aban bəy səbr etməyib soruşur:

A b a n b ə y. Kimnəndi?

H ə s ə n o v. Yavaş, qoy görüm. (*Gah oxuyub, gah fikir edir*).

A b a n b ə y. Şüurun tökülsün. İki kəlməni səhərdən oxuyanmır. Ə, yoxsa qulluqdan qovalayıblar. Sən öləsən belədir. Çox gırrənirsən.

H ə s ə n o v. Yox, oxumağına oxuyuram. Amma bir şey başa düşmürəm.

A b a n b ə y. Bə sən ki, bir teleqramı oxuyanmırsan, bu uşaqları niyə burada avara eləyib adını uçitel qoymusan?

H ə s ə n o v. Yox, başa düşürəm, amma ona təəccüb edirəm ki, niyə başa düşmürəm.

A b a n b ə y. Ə, uşaqlara da elə sözü belə qandırırısan?

H ə s ə n o v. Yox, başa düşməyinə düşürəm. Amma mən elə bilirəm ki, bu teleqramı mənə səhv yetiriblər. Bu teleqraf görək özgəsinin ola.

A b a n b ə y. A kişi, mən ölüm axmaxlama, axı, bir oxu, görək, nə yazıblar. Çox məzədi ha!

H ə s ə n o v. Sən bir mənə de görüm, burda məndən savay yenə Həsənov var?

A b a n b ə y. Olmağına var. Amma sənin kimi axmaq yoxdur. (*Qəh-qəhə çəkib gülür*).

H ə s ə n o v. Ədə, mən ölüm az hırılda. Qulaq as, bir oxuyum, bəlkə sən başa düşsən.

Klas otağından uşaqların birisi deyir:

S ə s. Uçitel gedək?

H ə s ə n o v (*üzünü klas qapısına tutub*). Tişə, tişə. (*Teleqrafı baxır*). Hə, bunu Təbrizdən Kərimbəyov³ göndərib. Yazır ki, Təbriz bankında dilmanc yeri açılıb. İldə min səkkiz yüz manat məvacibi. Əgər farsca savadın var, teleqraf elə. Upravliyayuşiyə deyim səni təyin eləsin. Vəssəlam.

A b a n b ə y. Yaxşı, bu bir çətin mətləb deyil ki, axı başa düşmürsən. Yerdə açılıb. Kişi də sənə xəbər verir də!

H ə s ə n o v. Yox, axı iş onda deyil. Axı, belə Kərimbəyov ilə mənim bir elə yaxınlığım yoxdur. Buna hər nə deyirsən də, amma qorxuram ki, bu teleqraf mənim olmaya.

A b a n b ə y. Ay qardaş axır özgənin teleqrafını niyə sənə verirlər? Yaxşı, teleqrafın üstə sənənin adın yazılmayıb? (*Üzünü tutub camaata*). Deynən ki, oxuya bilmirəm ki, görüm nə yazılıb.

H ə s ə n o v. Nə deyirsən?

A b a n b ə y. Heç, sənnən deyiləm.

H ə s ə n o v. Ə, bə necə eləyək deyirsən?

A b a n b ə y. Mirzə Səfər, vallah incimə məndən. Amma çox gü-tah adamsan. Qardaş, adam işıq gələn yerə papağını tıxmaz. Hazır yer açılır. Sənənin də adına teleqraf gəlib, ta niyə durubsan? Bir mənə de gö-rüm burda sən beş-altı uşaqdan ayda ayrı-ayrılıqda beş manatdan artıq almazsan. Götür bu saat tel ver ki, razıyam, təyin eləsinlər. Bu keçəl-küçəli başdan elə. Qoy, get Təbrizə. Ta sən gedəndən sonra teleqraf sənə də olmasa, səni ki, dübarə geri göndərməyəcəklər. Əyləşərsən Təbriz kimi yerdə. İldə əlinə gələr min səkkiz yüz manat məvacib. Bir arvad siğə eləyərsən. O qədər çilov ye ki, qarnında çəltik göyərsin. (*Hər ikisi gülür*). Vallah, doğru deyirəm get, fürsəti fəvtə vermə. Yox-sa, yer qulaqlıdır. Teleqraf sahibinin xəbəri olar, gəlib teleqrafı əlindən alar. Əlin qalar boşda.

H ə s ə n o v. Sən öləsən, doğru deyirsən. Yazıram ki, razıyam (*Tez kağız götürür, əlində tutub, fikir eləyir*).

A b a n b ə y. Əşi, çox fikirdən fayda yoxdur, yaz qoy getsin. Hey, xorom! (*Uşaqlar "xorom" səsi eşidib başlayırlar bir yerdə oxumağa. Aban bəy uğunur. Həsənov hirsələnib durur ayağa*).

H ə s ə n o v (*Aban bəyə*). Əh, əşi, bəsdə da! Şuluq eləmə. (*Tez qa-cır klas qapısına və deyir*). Tişə. (*Uşaqlar səslərini kəsir*).

A b a n b ə y (*udqunub Həsənova deyir*). Balam, uşaqların baş aparır.

Həsənov teleqrafı yazıb qurtarır, uşaqların birini qapıya çağırır teleqrafı pulla verib, deyir.

H ə s ə n o v. Tez apar bu kağızı teleqrafxanaya və qəbzi gətir. Yubanma, qoçum. Adə, yolda soruşub eləyən olsa o nədi, göstərmə. Di tez. (*Aban bəyə*) Ayə, sən öl, işim tutsa, çox yaxşı olacaq. (*Əllərini bir-birinə sürür, Aban bəyə tərəf gəlib onun qollarından tutub silkələyir.*) Kefdi, kefi! (*Sonra tez qapıya qaçıb deyir*) Uşaqlar, gedin evinizə.

A b a n b ə y. Keyfin şeş çəkdi ha. Amma sən öləsən, bir qonaqlıq borcundur.

H ə s ə n o v. Verməyəm namərddi. Amma, Aban bəy, canım qurtardı, sən öləsən. Vallah, bilmirsən ki, necə qaragüncülük ilə çörək

qazanıram. Bax, bu uşaqları görürsən, ömrümün kankanıdırlar. Bax, bunların hərəsindən ayda iki manat yarım pul alıram, onu da ataları can çəkirlər versinlər. Sən öləsən bəzisi var ki, şaha-şaha gətirir aylığı. Qara geyim həyə birini artıq-əskik deyirəmsə! Bu uşaqların birisinin atası baqqaldı. Aylıq əvəzinə keçən ay yağ göndərmişdi. Amma nain-saf oğlu sarı yağ əvəzinə quyruq yağı göndərmişdi, qoxum-qoxum qoxurdu. Bu da bunların haqq verməyi. Bu indiki oğlan ki, telin cavabını apardı, dəllək oğludur. Keçən ay göndərmişdim ki, aylığı gətirsin. Atası cavab vermişdi ki, heç eybi yoxdur, učitelə deynən ki, başını qır-xaram haqlaşarıq. Hələ biləsən ki, umu-küsüləri nə qədərdir? Bir gün həmin dəllək gəlib uşkola deyir ki, oğluma heç zad öyrətməyibsən. Deyirəm, necə yanı heç zad öyrətməmişəm? Başlayıb ki, həyə yaxşı örgədirsən, bu iki aydı gəlib-gedir, niyə ərizə yazmağı bacarmır? Dursan qandırmağa başa düşmür. Deyəsən oğlunu götür get, işin keçmir. Qalırsan mat-məəttəl və həmişə də ataları görəndə başlayırlar məndən soruşmağa ki, uşqoldan qurtaranda uşaqlarımız nə olacaq? Deyirəm ki, nə olacaqqlar? Fərasətləri olsa, adam olarlar. Deyir ki, Mirzə, sənin deməyindən bir adam deyillər? Ancaq biz deyirik ki, qulluqçu olsunlar. *(Bir az yavaş səslə)* Öz aramızdı çoxusuna deyirəm ki, qardaş oğlun silistçi olacaq. Sən öləsən dincəlmişəm. Heç dinmə, canım qurtardı. Aban bəy, sən Təbrizə getməmişən? Görəsən, qostinsa var ki, adam gedəndə özünə yer tapınca düşö?

A b a n b ə y *(kəlmə-kəlmə)*. At almamışdan axurun tikirsən?

H ə s ə n o v. Əşi, iş tutub ey! Kefdi ey! (*“Kefdi, kefdi, kefdi” sözlərini oxuya-oxuya deyir*). Mın səkkiz yüz manatdı ey!.. Kefdi, kef!... *(Stolun üstə bir yumruq vurub börkünü başından götürür, atır küçəyə. Bu heyndə Həsənov Qulu bəy tələsik və kəhildəyə-kəhildəyə özünü salır içəri və üzünü tutur Mirzə Səfərə)*.

Q u l u b ə y. Hanı mənim teleqrafım?

Həsənov Mirzə Səfər özünü itirir. Aban bəy hələ baxır, gah əvvəlinci Həsənovun, gah ikinci Həsənovun üzünə. Bir dəqiqə sükutdan sonra Aban bəy qəh-qəh çəkib gülür.

S o n

1921-ci il

DANABAŞ KƏNDİNİN MÜƏLLİMİ*

Komediya, 4 məclisdə

Əhvalat vaqe olur İrəvan quberniyası, Danabaş kəndində, miladi tarixinin 1895-ci ilində.

BİRİNCİ MƏCLİS

Danabaş kəndinin kənarında xırmən. Bir bütün taxıl tayası, bir başı açılmış taya, haman kəndli Məşədi Ağakışi on iki yaşlı oğlu Əsəd ilə bahəm xırman döyürlər. Məşədi Ağakışi əlində yaba, küləşi eşələyib qarışdırır. Bir vələ iki öküz qoşulub; Əsəd minib vəlin üstə və öküzləri çubuq ilə sürür. Tayanın kölgəsində bir köpək yatıb, dilini çıxarıb istidən ləhləyir. Bir tərəfdə tayanın dibində su bardağı, çörək düyüncəsi, əyin paltarı və bir neçə boş çuval. Məşədi Ağakışi başına dəsmal bağlayıb; ata və oğul, isti olmağa görə, köynəkçəkdiirlər. Hər ikisinin ayağında çarıq. Əsəd “he-he” deyə-deyə öküzləri sürməkdə idi ki, qonşuları Kərbəlayı Mirzalı tələsik xırmanə çatıb, tövsüyə-tövsüyə xəbər verir.

Kərbəlayı Mirzalı. Məşədi Ağakışi, bilirsən nə xəbər var? Evin tikilməsin, bu sabah kəndə, mən deyə bilərəm ki, yüz də olmasa, bəlkə əlli atdı gəldi; hamısı da böyük-böyük adamlardı. Qanmıram bu nə sirdi?

Məşədi Ağakışi (*təəccüblü*). Nə danışırısan?

Əsəd vəldən yenib kəndə tərəf baxır.

Kərbəlayı Mirzalı. Sən öləsən, nəçərnik də gəlib, silisçi də gəlib, qazı da gəlib, miravay sud gəlib, uşqol gəlib. Atamın goru haqqı doğru deyirəm. Hələ bunlardan savayı genə çox adam gəlib.

Məşədi Ağakışi (*əlini alnına qoyub kəndə tərəf baxır*). A kişi, belə şey olmaz?!

Nuru (*tövsüyə-tövsüyə çatır xırmana*). Sən öləsən, Məşədi Ağakışi kənddə qıyamətdi. Mən, doğrusu, dayana bilmədim; gedirəm görüm uşaqlar nə qayıdır. Nəçərnik gəlib kəndə. Yenicə də o qədər böyük gəlib ki, lap məhtəl qalmalı işdi. Allah axırını xeyir eləsin. (*İstəyir getsin*).

Məşədi Ağakışi (*Nuruya*). Nuru, sən Allah, dayan görüm bu nə işdi. Yəni axı kimdi kəndə gələnələr?

Nuru. Sən öləsən, Məşədi Ağakışi, mən deyirəm Rusətdə nə qədər böyük adamlar var, hamısı gəlib kəndə. Bax, nəçərnik də gəlib,

---

* Bax: İzahlar, səh. 675

pristav da gəlib, silisçi də gəlib, spextor* da, qazı da... Nə bilim, uç-qoldu-nədi, o da gəlib. Yəni doğrusunu deyim ki, mən öz gözümnən görmədim ha! Bunları da mənə Məşədi Yarməhəmməd dedi; amma mən ancaq uzaqdan gördüm ki, bir topa atdı çaparaq girdilər kəndə.

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. A kişi, necə Məşədi Yarməhəmməd dedi? Niyə, mən kor deyiləm ki? Yoxsa nəçərniki tanıyıram? Silisçini tanıyıram? Mən özüm hamısını gözümnən gördüm.

H ü m m ə t ə l i (*əлиндə çubuq tələsik gəlir bu adamların yanına və üzünü tutur Nuruya və Kərbəlayı Mirzaliya*). Nə xəbərdi? Deyirlər kəndə ğoburnat gəlib?

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. Yox, ğoburnat deyil, nəçərniknən çox böyük adamlar gəlib.

N u r u (*Kabla Mirzaliya*). Kabla Mirzalı, axı mən eşitdim ki, ğoburnat özü də gəlib?

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. Xeyr, ğoburnat yalandı.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Allahü-əkbər, çox qəribə işdi! (*Əsədə*) Ədə, qoyma, qoyma! Kor deyilsən ki! Öküzlər küləşi yedilər. (*Əsəd qaçır öküzlərin yanına*).

K ə r b ə l a y ı F ə t ə l i (*tələsik gəlib soruşur*). A kişi, bu nə xəbərdir? Deyirlər kəndə çox böyük gəlib?

N u r u (*gedə-gedə*). Gəlib, gəlib. Allah axırını xeyir eləsin (çıxıb gedir).

K ə r b ə l a y ı F ə t ə l i. Kabla Mirzalı, deyirlər kəndə saldat qoyacaqlar, ağlın nə kəsir?

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. Vallah, məhtəl qalmışam. Axı bu qədər adam nə səbəbə birdən tökülə kəndə?

Adamlar hamısı kəndə tərəf baxır.

Hələ bir şey görsənmir. Allaha pənah.

Bir qədər də baxaydan sonra kəndlilər gəlib çömbəlirlər tayanın kölgəsində.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Kabla Mirzalı, gəlin oturun görək bir; axı sən bu işləri görə bə bizdən yaxşı biləsən. Bu böyüklər nədən ötrü kəndə gəlsinlər? Bəlkə saldat tutacaqlar? Axı qabaqlarda bir belə danışq var idi.

H ü m m ə t ə l i. A kişi, yox, yox; saldat söhbəti yoxdu. Görəsən, niyə gəliblər? Saldat söhbəti yoxdu.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Kabla Mirzalı, sən nə deyirsən? Mən axı qorxuram saldat tutmaq məsələsi ola. Bə niyə ermənilərdən tuturlar?

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. A kişi, sən Allah boş-boş danışma; bilmədiyən sözü axı nə səbəbə danışsın? (*Üzünü tutur Əsəd*). Ədə Əsəd, get o bardaqa su var, gətir, bir az içək. (*Kişilərə*). Saldat-zad söhbəti yoxdu; indi Allah bilir niyə gəlirlər? Saldat məsələsi yoxdu və bir də (*Əsəddən bardağı alıb çəkir başına*) və bir də müsəlmanlardan saldat tuta bilməzlər.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Yəni necə tuta bilməzlər?

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. Xeyr, tuta bilməzlər; mən sənə deyirəm ki, tuta bilməzlər. Sən ermənilərə baxma ki, ermənidən tuturlar. Erməni qorxaq bir millətdi və bir də padşahı-zadı yoxdu. Amma müsəlmandan tuta bilməzlər. (*O tərəfə-bu tərəfə baxır*). Xeyr, tuta bilməzlər.

H ü m m ə t ə l i. Kabla Mirzalı, səni Quran, səni kitab, bu sözləri buraxın getsin; qoyun oturmuşuq, oturaq.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Doğrusu, lap mat qalmalı işdi. Belə mən ona təəccüb eləmirəm ki, nəçərnək, yainki pristav gəlirlər kəndə. Axı biz uşaq deyilik. Biz görmüşük ki, kəndə nəçərnək də gəlib, pristav da gəlib, hətta ğoburnat da gəlib, silisçi də gəlib; amma söz burasındadır ki, bu qədər adam niyə elə bir gündə gəlirlər? Belə şey, doğrusu, biz görməmişik.

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. Mən onu demirəm; o hələ özgə məsələdi. Mən deyirəm ki, burada saldat-zad söhbəti yoxdu; çünki, axı bir dəqiqəyə belə fərz edək ki, bəli, saldat tutmaqdan ötrü gəlirlər; bəs qazı niyə gəlib? (*Əlindəki çubuğu bir dəfə vurur yerə*). Bəli, nə eybi var, tutaq ki, qazını da gətirirlər ki, çamaatı dilə tutsun; öyüd-nəsihət eləsin ki, iş yumşaqlıqnan keçsin. Çox yaxşı, bəs silisçi niyə gəlib? (*Ağacı vurur yerə*). Bəs spextır niyə gəlib? (*Ağacı vurur yerə*) Uşqol niyə gəlib? Xeyr, burada özgə bir mətləb var. Hər nə isə, Allah axırını xeyir eləsin. (*Durur, kəndə tərəf baxır, yenə oturur*).

H ü m m ə t ə l i. Xeyr, saldat tutmaqdan ötrü deyil; yəqin ki, özgə işdi.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*üzünü tutur Hümmətəliyə*). Balam, bu qədər tapmaca deyincə, bir adam qaçsın, kənddən xəbər gətirsin. Vallah nə var ki! Adanı yeməyəcəklər ki, bir dəqiqəlik işdi.

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. Doğrudan, Hümmətəli, sən elə yaxşısan, yüngüləyaqsan; gələsən qaçıb bir xəbər gətirəsən.

H ü m m ə t ə l i. Mən, doğrusu, gedərdim; amma xirmənimiz sahibsizdir, qoyub gedə bilmənəm.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. A balam, getmirsən, getmə; ta yalan niyə deyirsən? Odu, xirməninizi Həsənəli döyür; ta yalan niyə deyirsən? Bir yolluq de ki, getmirəm, qorxuram.

H ü m m ə t ə l i (*Məşədi Ağakışiyə*). Yaxşı, bir saatlığa tutaq ki, mən qorxuram; mən boynuma alıram ki, qorxuram. Bəs sən niyə getmirsən? Sənin qıçların ki çolaq deyil!

Məşədi Ağakışi bu sözlərə cavab verməyib, başlayır çubuğu və kisəni cibindən çıxardıb doldurmağa.

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı (*uzaqda bir qaraltı görüb əlini qoyur alına*). Ədə, kənddən bir atdı çıxdı, gör zalım oğlu nə çapır! Görək hara gedir.

H ü m m ə t ə l i (*baxır uzağa*). Budu, bir atdı da onun dalıyca getdi, bunlar yəqin adam axtarırlar.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*baxır uzağa*). Kabla Mirzalı bu nə iş ola?

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. Pənah Allaha.

H ü m m ə t ə l i (*baxır uzağa*). Kabla Mirzalı, atlılar sürdülər düz Hacı Namazalının xirməninə.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*baxır uzağa*). Siz öləsiz, düz Hacı Namazalının xirməninə sürdülər. Kişinin halını qatacaqlar.

H ü m m ə t ə l i (*haman tərəfə baxır*). Siz öləsiz, elədi. Bax, o da Hacı Namazalı özüdü; papağının ucalığı burdan da görsənir. Ədə, kişini qatıblar atın qabağına, aparırlar. Kişinin evi yıxıldı.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Elədi, elədi.

K ə r b ə l a y ı M i r z a l ı. Balam, kişinin çarxı çönüb. Bir həftə deyil ki, arvadı öldü; hələ yasdən başı ayılmayıb; indi də görəsən başına nə iş gələcək.

H ü m m ə t ə l i (*uzada-uzada*). Bəli, bu iş ayrı iş oxşayır; burada yəqin ki, bir əngəl var.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Kabla Mirzalı, axı deyəsən, atdıların biri bizə tərəf çöndü?

H ü m m ə t ə l i (*xirməndən uzaqlaşır*). Siz öləsiz, bizə, tərəf gəlir.

Kərbəlayı Fətəli, Kərbəlayı Mirzalı və Hummətəli üçü də atlı gələn səmtə baxa-baxa çıxıb gedirlər. Əsəd qaçır, özünü soxur tayanın dibinə. Məşədi Ağakışi gedib çıxır vəlin üstə və "ho-ho" deyər-deyər başlayır öküzləri sürməyə.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*Əsədə*). Bala, qorxma, inşallah bir zad olmaz.

Ə s ə d (*titrəyir*). Dədə, qorxuram məni saldat aparalar!

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Bala, qorxma, Allah kərim Allahdı.

Yüzbaşının çavuşu N ə z ə r ə l i at üstə, çaparaq yetişir xırmana, atını sürür düz Məşədi Ağakışının yanına, atdan tullanır yerə, əlindəki şallağı qalxızır göyə ki, Məşədi Ağakışını vursun, amma Məşədi Ağakışı cəld əlini uzadıb, yapışır şallağın sapından. Əsəd ağlayır.

Ə s ə d (*ağlaya-ağlaya*). Vay, dədə!

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*çavuşa*). Vurma, vurma! Nəzərəli, qadan alım, vurma!

N ə z ə r ə l i (Əsədi görcək ona tərəf). Çıx ordan, bu saat gəl, düş qabağa, vələdüzzina oğlu vələdüzzina!

Əsəd qorxa-qorxa gəlir Nəzərəliyə tərəf.

N ə z ə r ə l i (Məşədi Ağakışiyə). Gəl oğlunu sal qabağa gedək!

Məşədi Ağakışı qorxusundan bir söz deməyib, arxalığını tələsik geyir; oğlunun arxalığını verir ona və düşür yola. Amma öküzləri yada salıb, istəyir dayana, bir söz deyər, Nəzərəli genə şallağı qalxızır yuxarı.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*Nəzərəliyə*). Yox, yox! Vurma! Gedirəm.

Üçü də yola düşür. Əsəd qolunu üzünə basıb, yavaş-yavaş ağlayır. Nəzərəli hələ atını minməyib yedəyində çəkir.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i Nəzərəli, səni and verirəm Allaha, həyə Əsədi saldat aparacaqlarsa, bir yolluq de ki, evim yıxıldı.

N ə z ə r ə l i (*yənə şallağı qalxızır yuxarı*). A kişi sənə deyirəm dayanma get!

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Yox, yox, gedirəm, gedirəm (*Gedirlər*).

P ə r d ə

İKİNCİ MƏCLİS

İkinci məclis vaqə olur Danabaş kəndinin ağsaqqal və mötəbəri Hacı Namazanın həyətinə. Kəndin camaatı təmənən buraya cəm olub. Adamlar qarışb bir-birinə: o bununla danışır, bu onunla danışır. Kişilərin yanında uşaqlar da var. M ə ş ə d i A ğ a k i ş i oğlu Ə s ə d ilə buradadır. Xəbər verilir ki, “nəçərnək gəlir”. Guya qurbağanın gölünə daş atdılar. Camaat hamın dəqiqə sakit olur. Səs-səda kəsilir. Əvvəl H a c ı N a m a z a l ı “çəkil-çəkil” deyər-deyə gəlib durur bir tərəfdə; sonra çavuş N ə z ə r ə l i “çəkil”, “çəkil” deyər-deyə əlində şallaq gəlib durur bir tərəfdə.

Bundan sonra çavuş yüzbaşı Pirverdi bəy “çökil” deyə-dyə əlində şallaq gəlib durur bir tərəfdə. İndi də gəlirlər: Naçalnik, pristav, dilmanc Mirzə Məhəmmədqulu, məktəblərin inspektoru, qazı, müəllim Həsənov və Danabaş kəndinin mollası Molla Movlamverdi.

Q a z ı (*bir qədər qabağa gəlib, qoşa ovcunu tutub qabağa və gözlərini yuxarı axıdıb*). Əlhəmdü lillahil-əhədil-vahidil-mütəqəddəsi min külli ziddin və niddin. Əlhəmdü lillahil-ləzi hüliyə ənbiyaəlmürsəlin bi-əhsəni hilyətil-müttəqin, fə-sələvatüllahi-əleyhi və əleyhim ədədi ənfasil-müsebbihin minəl-mələikəti vənnasi əcməin və lənətüllahi əla ədaihim mələüs-səməvat vəl-ərzin. Allahümərfəzikri və əəl şəni və əizzəti bi-əzzətikə və əkrimii bikərəmikə beynə yedəykə və beynə xəlqikə və lənətüllahi əla-qövmiz-zalimin, amin ya rəbbəl-ələmin! Bə çün qüdrəti-kamileyi cəhan afərin bəabadaniyi-məmaliki-məhruseyi-Rusiyyə təəllük girift, şəhriyari-cəvan bəxt varisi-tacü təxt şahani-cahangüşay, xülaseyi-sələtini-namdar sülaleyi-Romanof sədrüs-sələtin, bədrül-xəvaqin, zillüllahi fil-ərzin, əssultan Nikolay Aleksandroviç əz on cayi ki, əz cüzi və külli hiç əmri əz ümüri-xudra məaf nəmidarəd, binayi-təlimxaneyi ki, ibarət bəistillahi-rus uşqolayi-qəryeyi-vilayəti Danabaş istiqrar və istikşaf mifərmayənd. “Amin” deyən dillər lal olmasın.

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı. Köməklik istərik cəmi işlərdə Allahın adı ilə ki, mehribandır...

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı. Cəmi məxluqata lazım olan nemətləri rəhm edəndir...

C a m a a t (*birdən*). Amin!

Q a z ı. Göydə Allahın və yerdə padşahi-mehribanımızın zəhmət və şəfəqqətinə möhtacdır cəmi ərbab və zərurat!..

C a m a a t (*birdən*). Amin.

Q a z ı. Sələvat və səlam ola göylərin padşahına ki, ərrahmanir-rəhimdir və yerlərin padşahı şəhri-yari-xurşid-ayət Nikolay Aleksandroviçə.

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı. Onun xatuni-mükərrəməsi Aleksandra Fyodorovnaya!

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı. Vəliəhdi-əflatuni fitnət Sergey Aleksandroviç və cəmi övladi-əmcadına və xanəvadeyi-şahanəsinə!..

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Q a z ı. Bari-ilahi, hifz elə yerin-göyün afatından bizim alicənab, mehriban nəçərnik həzrətlərini, alimiqdar spəxdur ağanı və cəmi ümənayi-ümurati-səltənəti duayi-xeyir ilə yad edək. Vəllahü vəliyət-tövfiq, amin!

C a m a a t (*birdən*). Amin!..

Qazı kənara çəkildəndən sonra Naçalnik dilmanc Mirzə Məhəmməd-qulunu yanına çağırıb, üzünü tutur camaata.

Naçalnik. Zabota ob obrazovanii poddannix vxodit v zadaçi vsyakoqo blaqoustroennoqo qosudarstva, a potomu vo ispolnenie predpisaniya, Ego prevosxoditelstva naçalnika qubernii ot... (*qoltuğundakı portfeldən bir kağız çıxardır, baxır*) 17 maya 1895 qoda za №14365 ya postavlen v neobxodimost okazat administrativnoe so-deystvie. Ego Vısokorodiyu (üzünü inspektora tutur) qospodinu inspektoru narodnix uçiliş kolledjskomu sovetniku İvanu Evlampieviçu Duxotvortsevu, na kotoroqo Direktsiya narodnix uçiliş vozlojila visokuyu missiyu otkritiya odnoklassnoqo zemskoqo normalnoqo uçilişa v selenii Danabaş. Vçemje uezdнім, uçastkovım i selskim doljnostнім litsam na strojajşe vmenyayu obyazannost k pervomu çislu predstoyaşşeqo sentyabrya mesyatsa obespeçit novootkrivaemuyu şkolu dostatoçнім komplektom detey mujskoqo pola, a pristavu çetvertotoqo uçastka svoevremenno donesti mne o rezultatax prepodovaemoy nine mnoy slovesnoy instruktsiy* (*Naçalnik nitqini qurtaran kimi yüzbaşı Pir-verdi bəy çıxırır*).

P i r v e r d i b ə y. Yaşasın nəçərnik ağa!

C a m a a t (*birdən*). Yaşasın!

---

* Tərcüməsi: təbəələrin təhsilinin qayğısına qalmaq hər bir qaydalı dövlətin borcudur; odur ki, əlahəzrət quberniya rəisi... 14365 nömrəli 17 may 1895-ci il tarixli əmri ilə xalq məktəbləri müfəttişi, zati-aliləri (*üzünü müfəttişə tutur*) kollejski sovetnik İvan Yevlampiyeviç Duxotvorsevə Danabaş kəndində bir sinifli yerli məktəb açmaq kimi şərəfli bir iş həvalə etmişdir. Qəza, nahiyyə və kəndlərin bütün vəzifə sahiblərinə çox ciddi bildirirəm ki, üzümü-zə gələn sentyabr ayının birinə qədər onlar yeni açılan məktəbə kifayət qədər oğlan uşağının toplanmasını təmin etməlidirlər, dördüncü nahiyənin pristavı isə mənim bu şifahi təlimatımın nətiçəsinə dair vaxtında mənə məlumat verməlidir.

D i l m a n c M i r z ə M ə m m ə d q u l u. Ey Danabaş kəndinin camaatı! Qulaq asın, görün nə deyirəm. Bilirsiniz naçalnik cənabları nə fərmayış edir? Buyururlar ki, Danabaş kəndinin çamaatı hələ indiyə kimi qaranlıq aləmində qalıblar. Naçalnik həzrətlərinin sizə rəhmi gəlib və bu gün hədsiz zəhmətlər çəkib və Danabaş kəndinə təşriflər gətirib, bu xəyal ilə ki, burada, bu gün bir uşqol binası qoya və bu vəsilə ilə sizləri bəlkə qaranlıq aləmindən çıxarda, işıqlıq aləminə daxil eləyər. Bə bir də, ey camaat, bunu da bilin və eşidin ki, yer üzündə pərvərdigari–aləm nə qədər şəhərlər və kəndlər xəlq edib hər nə qədər vilayətlər yaradıb, onlar cəmiyyətin sayəsində çoxdan işıqlıq aləminə daxil olublar; məhz qalıb Danabaş kəndi. İnşallah, əgər xudavəndi–aləmin lütf və mərhəməti olar, naçalnik cənabları burada bu gün bir darülelm binası qoyar, ta ki, sizi bu darülfünunda təhsil olunan fününun vasitəsilə işıqlıq şərbəti içib, mədəniyyət aləminə daxil olasız.

M o l l a M o v l a m v e r d i (*bir qədər qabağa gəlib*). Ey cəmaəti-qəryeyi–Danabaş! Bizə hamılıqnan lazımdır hər gün və hər gecə ibadət vaxtında bari–pərvərdigarə həmd və səna edək ki, biz nə qədər xoşbəxt bəndəyik ki, bizim vilayətə belə hakim təşrif gətirib ki, ibarət olsun bizim cənab nəçərnək ağadan və spextır ağadan. Bu özgə bir şey deyil, məgər ki, Allah–taalanın bizə lütfü mərhəməti. Yaşasın nəçərnək ağa!

C a m a a t (*bir səs ilə*). Allah ağaya ömür versin.

İ n s p e k t o r (*yeriyir qabağa və rusca deyir*). Milostivie qosudari! V seqodnyaşniy den ya şçitayu sebya şçastlivim, çto stoyu pered vami, danabaşinstami i prinimayu s vami blizkoe uçastie v stol velikom prazdnestve, kak otkritie novoy şkolı, etoqo deystvitelnoqo fermenta kulturi i sivilizatsii. Ya vam zaviduyu, ibo ne popal detstvom svoim v tot pedaqqoqiçeskiy mir, koqda pedaqqoqika i pedaqqoqiçeskaya psixoloqiya sdelali krupnie şaqi i nametili, izuçiv vse ziqzaqi detskoy psixologii, dvijeniye eqo duşi, vernie puti pravilnoqo, rasionalnoqo, selesoobraznoqo, vospitivayuşşeqo, eqo obuçeniya, koqda vse priemi posledneqo vo vsex detalyax eqo vivodyatsya leqko iz printsipov i polojeniye eksperimentalnoy pedaqqoqiki i psixologii, ponimaya eto poslednie v şirokom i blaqqorodnom smisle etoqo slova. Uvajaemie danabaşintsı, vı seqodnya v prazdnıçnom nastroenii, i radost vaşa velika i ponyatna; ibo dlya vas vaşa davnışnyaya, davnıjelannaya meçta seqodnya vilivaetsya v formu realnoqo fakta. Da, vı şçastlivı seqodnya, imenno s seqodnyaşneqo dnya, koqda pedaqqoqi, boleya duşoy vmeste s vami, izıskali, nakonets, porazitelno tonkiy metod obuçeniya, tonkiy do toqo, çto vsyakaya i kajdaya abstrak–

tnost, otvleçennost, krasivo pravilno odevaetsya v konkretnost; yavlyayas svoeqo roda laboratoriy dlya priqotovleniya soznatelnix qrajdan rodını i vernıx poddannıx qosudarstva, ona – eta şkola, v to je vremya vivedet vaşix detey iz kruqa kosneyuşix v nevejestve i priobşit ix k obşey mirovoy kulture. Ona razvyajet im yazık i vvedet v mir qosudarstvennoy jizni, nauçiv ix qovorit i ponimat vsyakoqo russkoqo, vsyakoqo adminstratora, proxodyaşeqo çerez selo soldata, da, soldata...

“Saldat” sözüünü eşitçək Məşədi Ağakışi yavaşca yapışır oğlu Əsədin əlindən və xəlvətcə çamaatın içindən çıxardıb aparır. Habelə burada olan kəndlilərdən Kərbəlayı Qulamalı oğlu Mustafanı xəlvətcə aparır və Məşədi Heydər oğlu Nəcəfi aparır. Kəndlilər də “saldat” sözüündən təşvişə düşüblər. Məşədi Ağakışi gedəndə çavuş Nəzərəliyə xəlvətcə nə isə deyir...

...perebroşennoqo iz dalnix quberniy Velikoy Rossii k vam v çelyax oqracdeniya vaşix interesov. Zakançivaya svoyu reç, prinoşu vam svoe pozdravlenie*.

---

* Tərcüməsi: Möhtərəm ağalar! Bu günkü gündə mən özümü xoşbəxt sayıram ki, siz danabaşlıların qabağında çıxış edib mədəniyyət və sivilizasiyanın təsirli mayəsi olan yeni məktəbin açılması kimi böyük bir bayramda sizinlə birlikdə yaxından iştirak edirik. Mən sizə qibtə edirəm; çünki mən uşaqılıqda elə bir pedaqoji aləmə düşməmişəm ki, orada pedaqoji elmi və pedaqoji psixologiya iri addımlar atmış ola, uşaq psixologiyasının dolanbac cəhətlərini, uşaq ruhunun inkişafını öyrənərək, doğru, səmərəli, məqsəduyğun, tərbiyəedici təlimin düzgün yollarını müəyyənləşdirələr; elə bir aləmə ki, orada təlimin bütün üsulları başdan-başa təcürbi pedaqoji və psixologiyanın prinsipləri və qanunları əsasında, həm də bu, sözün ən geniş və gözəl mənasında, asanlıqla əldə edilir. Möhtərəm danabaşlılar, bu gün sizdə bayram əhvali-ruhiyyəsi vardır. Sizin bu böyük sevincinizin səbəbi aydındır; zira uzun zamanlardan bəri sizin bəslədiyiniz arzular bu gün canlı həqiqət şəkli alır. Bəli, bu gün siz xoşbəxtsiniz; məhz bu gün, elə bir gündə ki, ürəkləri sizinlə bir olan pedaqoqlar xeyli əziyyət çəkib, heyrət ediləcək dərəcədə incə bir təlim üsulu tapmışlar, o qədər incə ki, bütün və hər cür mücərrədlik gözəl və düzgün bir surətdə müəyyən görkəm alır; ana yurdun şüurlu vətəndaşlarını və dövlətin sadıq təbəələrini hazırlamaq üçün bir növ laboratoriya olan məktəb eyni zamanda sizin uşaqlarınızı cəhalətdə batıb qalanlar içərisindən çıxarıb ümumdünya mədəniyyəti ilə birləşdirəcəkdir. Məktəb onların dilini açacaq, hər bir rusun, hər bir inzibatçının dilini, Böyük Rusiyanın uzaq mahallarından sizin mənafeynizi qorumaq üçün göndərilən və sizin kəndinizdən keçən hər bir hökumət qulluqçusunun, saldatın, bəli, saldatın dilini başa düşməyi və onlarla danışmağı sizin uşaqlarınıza öyrətməklə məktəb bu uşaqları dövlət həyatına daxil edəcəkdir. Nitqimi qurtarıb sizi təbrik edirəm.

N a ç a l n i k (*yüzbaşıya*). Çto je, spisok malçikov uje qotov?*

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u (*yüzbaşıya*). Hazırdır mı uşaqların siyahısı?

Pirverdi bəy kağızı aparıb verir naçalnikə, o da verir Mirzə Məhəmmədquluya.

N a ç a l n i k (*Mirzə Məhəmmədquluya*). Perevodçik, oqlasite etot spisok**.

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u. Camaat, bu gün cənab naçalnikin hökmü mocibincə burada bir siyahi qərar verilib; hər kəsin ki, uşkolaya göndərməli oğlu var, bu siyahidə namizəd olunub ki, ibarət ola zeyldəki əhalidən: əvvələn, Kərbəlayı İmamqulu Kərbəlayı Əli oğlu.

Kərbəlayı İmamqulu çıxır qabağa və iki qat baş yendirir.

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u Kişi, bu saat Zeynal oğlunu gətir naçalnikin hüzuruna.

K ə r b ə l a y ı İ m a m q u l u (*üzü naçalnikə və iki əli döşündə*). Ay nəçərnik ağa, belə qurban olsun sənə mənim oğlum Zeynal. Mehriban padşahımızın yolunda oğlumu nəinki saldatlığa verərəm, mən onu qurban da kəsərəm. Amma Zeynalın yeddi yaşı hələ tamam olmayıb, bunu camaat da bilir. Onun nə ləyaqəti var gedib saldatlıq eləsin, tüfəng götürsün?

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u (*təaccüblü və acıqlı*). A kişi, nə danışsan? Saldat nədi, tüfəng nədi? Hansı müfsidlər sizi başdan çıxardıblar? Oğlun oxuyub adam olacaq, mərifət sahibi olacaq. Dəli deyilsən ki, bu sözləri danışsan? Bizi məəttəl eləmə; bu saat get, oğlunu gətir, yoxsa peşman olarsan.

Camaat içində qalan, bir-iki uşaq da yox olur. Kərbəlayı İmamqulu bir qədər fikir eləyib, çıxıb gedir.

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u (*siyahını oxuyur*). Kabla Heydər Kabla Kazım oğlu (*Kərbəlayı Heydər qabağa gəlib baş əyir*). Bu saat oğlun Süleymanı gətir cənab naçalnikin hüzuruna.

K ə r b ə l a y ı H e y d ə r. Ağa ərzim var.

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u (*acıqlı*). Kabla Heydər, qonaqları məəttəl eləmə, bu saat oğlunu gətir; yoxsa naçalnik cənablarının o qədər vaxtı yoxdu ki, sizin nağıl-hekayələrinizə qulaq versin.

---

* Hə, oğlanların siyahısı hazırdır mı?

** Dilmanc, bu siyahını oxuyun.

Kərbəlayı Heydər yavaş-yavaş çıxır.

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u (*siyahını oxuyur*). Məşədi Ağakəşi Qasım oğlu. (*Məşədi Ağakəşi gəlir qabağa*). Oğlun Əsəd buradadırmı?

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Xeyr, ağa, mənim oğlum Əsədi bu saat yorğan-döşəkdə qoyub gəlmişəm; bax, çavuş Nəzərəli də Allah şahididi. (*Çavuş Nəzərəliyə göz eləyir*).

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u (*oxuyur*). Kabla Qulamalı Yərməhəmməd oğlu.

Camaat içindən Kərbəlayı Qulamalı qabağa gəlib baş əyir.

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u. Oğlun Mustafa haradadır?

K ə r b ə l a y ı Q u l a m a l ı. Ağa, mənim oğlum yoxdur.

Kəndlilərdən bir neçəsi gülüşür və bir-birinin üzünə baxır.

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u (*təəcübülə*). Necə yoxdu? Bəs Mustafa adlı sənin oğlun yoxdu?

K ə r b ə l a y ı Q u l a m a l ı. Xeyr, ağa, sözüüm var. Ərz olsun ki...

Yüzbaşı Pirverdi bəy daldan gəlib Kərbəlayı Qulamalının peysərindən bir yumruq salıb deyir:

P i r v e r d i b ə y (*Kərbəlayı Qulamalıya*). Bu saat oğlun Mustafanı get gətir cənab nəçərnikin hüzuruna!

Kərbəlayı Qulamalı kor-peşman çıxır gedir.

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u (*siyahıya baxır*). Məşədi Fərəculla Məşədi Murtuza oğlu.

Bir cavab gəlmir və ortalığa bir səs çıxmır. Yüzbaşı təşvişə düşüb camaata göz gəzdirir.

P i r v e r d i b ə y (*Mirzə Məhəmmədquluya*). Cənab Mirzə, Məşədi Fərəculla özü bir qoca kişidi; elə bilirəm ki, bu gün heç kənddə də deyil. İki ulağı var, çarvadarrıx eləyir. Adam göndərərəm, bu saat oğlunu gətirərlər. (*Nəzərəliyə*). Ədə, Nəzərəli, qaç bu saat Məşədi Fərəcullanın oğlu Cəfəri tap gətir bura. Ədə, özünü gözlə, yaman sərپ itləri var, səni tuturlar.

N a ç a l n i k (*Mirzə Məhəmmədquluya*). Çto je, poka ni odnoqo malçika net na litso?*

M i r z ə M ə h ə m m ə d q u l u. Yüzbaşı, sənin üçün çox eyib olsun ki, neçə saatdır biz burada məəttəlik, sən bu yekəlikdə kənddən

burada indiyə kimi bir uşaq hazır eləməmişən! Bəs sən necə yüzbaşı-san? Cənab naçalnik səndən bərk narazıdır.

Bu sözlərdən sonra yüzbaşı və çavuş Nəzərəli başlayırlar kəndliləri şallaq ilə vurmağa və vura-vura deyirlər: get, bu saat uşağını gətir, yoxsa dərinə soyaram! Bu heyndə araya iki uşaq gətirirlər. Kənarda ağlaşma səsi gəlir. Həmin iki uşağın anaları “bala vay!” deyib ağlayırlar. İki kişi, həmin uşaqların ataları, uşaqların əllərindən tutub yavaşca ağlayırlar. Ruslar təəccüblü baxırlar.

İ n s p e k t o r (*gedib uşaqların üzlərini əlləyir*). Vot xoroşie malçiki**.

M o l l a M o v l a m v e r d i. Ay bacılar, ay qardaşlar! Axı sizin ağlamağınız bicadır; səbəb bu ki, uşaqlarınıza heç bir cəhətdən afət yetişməyəcək, savayı ondan ki, inşallah, xudavəndi-ələmin lütfü mərhəməti olsa, elm təhsil edib, nurani ələminə daxil olmaqla feyziyab olacaqlar. Allah-taala öz birliyi xatirəsi üçün sizə səbr versin.

M ü ə l l i m H ə s ə n o v (*camaata*). Cəmi millətlərin təlaşı bu olubdur ki, obrazovanya tapsınlar, obrazovannı olsunlar; amma siz hələ indiyə kimi gör nə qədər dalda qalmısınız ki, nə qədər nevecəstvennisiz ki, bir surətdə bunu hələ anlamamısınız ki: uçenie svet, ne uçenie tma***.

İ n s p e k t o r. Vot, vot, soverşenno verno!****

H a c ı N a m a z a l ı (*yeriyir qabağa və Mirzə Məhəmmədquluya*). Cənab Mirzə, ağalara ərz elə nahar hazırdı, buyursunlar otağa; ta qalan uşaqlar da nahar qurtarınca cəm olsunlar.

Mirzə Məhəmmədqulu naçalnikə yavuş gəlib, ona alçaqdan bir neçə söz deyir və həmçinin qeyri qonaqları da otağa dəvət edir. Naçalnik, inspektor, qazı, Molla Movlam-verdi, pristav və bunların dalınca Hacı Namazalı gedirlər. Camaat tökülür Pirverdi bəyin üstünə və başlayır yalvarmağa; biri deyir: “Aman günüdü, oğlumu azad elə”, biri deyir: “Oğlum naxoşdu, siyahidən pozdur”. Övrətlər ağlaşır və bu övrətlərin yanına bir neçə də çarşovlu övrət gəlib ağlaşırlar. Kişilərdən də ağlayan var. Səs-küy çoxalır, camaat qarışır bir-birinə. Pirverdi bəy və Nəzərəli gahdan bir bəzi kəndlilər ilə pıçıldaşırlar və habelə bəzilərinə də şallaq ilə vururlar. Həmin qışqırq ilə pərdə salınır.

P ə r d ə

---

* Bəs nə oldu? Hələ göz qabağında bir nəfər də oğlan yoxdur?

** Bax yaxşı oğlanlardır.

*** Oxumaq işıqdır, oxumamaq zülmət.

**** Bax, bax tamam doğrudur.

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Üçüncü məclis vaqə olur Məşədi Ağakışinin həyətinə. Altı arvad başlarında çarşov, yerdə oturub, ayaqlarını uzadıb, dizlərinə döyə-dəyə ağlaşırlar. Həyətin bir tərəfində kərmə qalağı görsənir. Kənarda Qasım kişi oturub çarığını tikir.

B i r i n c i a r v a d. Balamı saldat aparacaqlar, bala vay!
(*Arvadların hamısı ağlaşır*).

İ k i n c i a r v a d. Balamı uşqol aparacaqlar, bala vay! (*Arvadlar ağlaşırlar*).

Ü ç ü n c ü a r v a d. Balamı uçtel aparacaqlar, bala vay!
(*Ağlaşırlar*).

D ö r d ü n c ü a r v a d. Balamın üzünə həsrət qalaçağam, bala vay!
(*Ağlaşırlar*).

B e ş i n c i a r v a d. Bais, evin dağılsın, bala vay!

Q a s ı m k i ş i (*arvadlara*). Balam, ağlamayın, Allah kərimdi.

Küçə qapısı açılır. Məşədi Ağakışı qabağında oğlu Əsəd, tələsik girirlər həyətə. Qapını daldan bağlayır, oğlunun əlindən yapışıb gətirir və o tərəf – bu tərəfə baxır. Şaban nənə yerindən durub gedir nəvəsi Əsədi qucaqlayır.

Q a s ı m k i ş i (*nəvəsi Əsədə*). Bala, səni necə bəs buraxdılar?

Ş a b a n n ə n ə. Nənən qadanı alsın, bala. Bəs səni necə buraxdılar? Qurban sənə, dahı bir də aparmayacaqlar ki? Buy, Allah, mənə ölüm göndər!

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*hövsələsiz və alçaqdan*). Dinmə, dinmə! Səsini çıxartma. (*Əsədə*) Gəl, gəl, tez ol! (*Belə deyə-deyə aparır Əsədi kərmə qalağının qabağına*). Gir, gir sənə deyirəm! Durma, gir! (*Əsəd özünü soxur qalağın içinə, Məşədi Ağakışı yenə ətrafa baxıb, bir yastı daş tapıb gətirir dayayır qalağın ağzına və üzünü tutur arvadlara*). (*Alçaqdan*). Bax, səs-küy eləməyin. Sizə mən tapşırıram ki, səs-küy çıxartmayın.

Arvadlar üzləri örtülü, dallarını çevirirlər Məşədi Ağakışıyə və başlayırlar Şaban nənə ilə pıçıldeşməyə.

Ş a b a n n ə n ə (*oğluna*). Ağakışı, bala, sən Allah bir de görüm Gülcahan xalaqızımın nəvəsi Süleyman və bir də Xansənəm bacının...

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*arvadın sözünü kəsir, əlini ağzına basıb alçaqdan*). Arvad, kəs səsini sənə deyirəm! Danışma.

Q a s ı m k i ş i (*arvadlara*). Balam, səs-küy eləməyin.

Küçə qapısı döyülür. Məşədi Ağakəsi qaçıb gizlənidir. Qapı bir də bərk döyüləndən sonra Məşədi Ağakəşinin qonşusu Kərbəlayı Qulamalı küçədən həyət divarına dırmaşmış, oğlu Mustafanın əlindən yapışmış, qalxızır divarın üstə; hər ikisi düşürlər həyətə. Məşədi Ağakəsi çıxır bunların qabağına, tez gedib yapışır Mustafanın əlindən və aparıb soxur həmin kərmə qalağına.

Eləcə bunu da qat qalağa.

Arvadların biri, yəni Mustafanın anası üzöörtülü sevincək qaçır oğlunun yanına. Məşədi Ağakəsi uşaqlara “sus” deyib, yenə yastı daşı qoyur qalağın ağzına. Kişilər çəkilib, divarın kölgəsində oturub, çubuqlarını ciblərindən çıxarırlar doldursunlar. Qalan arvadlar həzin-həzin ağlaşırlar. Yenə küçə qapısı döyülür; yenə Məşədi Ağakəsi və Kərbəlayı Qulamalı yerlərindən qalxıb girirlər evə. Qapı, yenə bərk döyüləndən sonra, divara dırmaşır Kərbəlayı Heydər. Bu da oğlu Süleymanı küçədən divara dırmaşdırıb yendirir həyətə.

Q a s ı m k i ş i. Eləcə bunu da qatın qalağa.

Məşədi Ağakəsi və Kərbəlayı Qulamalı bu uşağı da qatırlar qalağın içinə. Kişilərin üçü də çubuq çəkməyə məşğul olur.

Z ə r b ə l i (*divarın çatdağından deyir, amma üzü görükmür*). Məşədi Ağakəsi, uşaqları niyə kərmə qalağında gizlədirsen? Sən öləsən bu saat gedib uşqola xəbər verdim. (*Kişilərin üçü də hövlnak ayağa qalxıb təccüb ilə baxırlar*). Hə, siz Nəzərəli çavuşnan dilbir olun, mənim oğlum saldat yazdırın, öz uşaqlarımızı da kərmə qalağında gizlədin? Bu da bir qonşuluqdu? Neylək, heç eybi yoxdu.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*yalvarır*). Ədə, Zərbəli, mən ölüm ucadan danışma. Hansı həpənd sənin oğlunu yazdırıb? Ədə, mən ölüm yavaş danış, aman günüdü.

Q a s ı m k i ş i (*Zərbəliyə*). A balam, Zərbəli, boşla qoysun getsin.

Z ə r b ə l i (*çatdaqdan*). Bə siz yazdırmamısınız, nəçərnək mənim oğlumun olmağını haradan bilirdi? Heylədi, elə biz bədbəxt musurmana quyuy qazan elə öz musurmanımız olur. Bir deyın görək, mənim oğlum saldat gedəndə, görək sizin cibinizə bir şey girəcək, ya düşünüzə medal asacaqlar?

K ə r b ə l a y ı Q u l a m a l ı (*Zərbəliyə*). Ədə, dəli olma. Balam, xalqa baskarlıq eləmə. Hansı atasından xəbəri olmayan, anasının əmcəyini kəsən sənin oğlunu yazdırıb? Mən ölüm, Zərbəli, bu danışmaları boşla, get işinə!

N ə z ə r ə l i ç a v u ş (*qabaqca küçə qapısını döyür, sonra divarın üstündən yavaşca deyir*). Məşədi Ağakəsi, Məşədi Ağakəsi! Durma

uşaqları bu saat göndər xirmənə, yoxsa yüzbaşı uşkolnan bir yerdə evləri gəzirlər. (*Nəzərəli bu sözləri deyib, yox olur*).

Məşədi Ağakəşi, Kərbəlayı Qulamalı və Kərbəlayı Heydər qaçıb qalağın ağzından daşı götürüb uşaqları çıxarırlar və deyirlər: “Qaçın xirmənə! Qaçın xirmənə!”. Uşaqların üçü də çıxıb qaçırlar.

Q a s ı m k i ş i (*uşaqların dalınca*). Bala, bir az qıvraq qaçın, əldən çıxın...

Ş a b a n n ə n ə (*Əsədin dalınca*). Nənə sənə qurban, Əsəd bala.

Küçə qarısı döyülür. Nəzərəli çavuş qarının dalından səslənir.

N ə z ər ə l i. Məşədi Ağakəşi! Açı qarını, yüzbaşıyan uşqol sizə gəlirlər.

Məşədi Ağakəşi gedib qarını açır, həyətdə daxil olurlar: yüzbaşı Pirverdi bəy, əlində şallaq, uçitel Həsənov, Molla Movlamverdi, Nəzərəli çavuş əlində şallaq və bir neçə kəndli. Cəmaat gəlib düzülür həyətin ortasına.

P i r v e r d i b ə y (*Məşədi Ağakəşiyə*). Məşədi Ağakəşi, yaxşı qulaq as, gör nə deyirəm. Sizə məlumdu ki, mən on yeddi ildi ki, istəkli padşahımıza ixilas ilə qulluq eləyirəm. Və bir dəfə də olmayıb ki, mən dövlət yanında başı aşağı olum. Və bunu siz yaxşı bilirsiniz. Mən indi də razı olmanam ki, hər yanda danışalar ki, nəçərnək ağa gəlib Danabaş kəndində bir uşqol açdı, amma danabaşlılar yüzbaşı Priverdi bəy-dən (*özünü əli ilə nişan verir*) qorxmədilər, uşaqlarını uşqoldan qaçırdıb kərmə qalağında gizlətdilər.

Cəmaatdan bir neçəsi gülüşür.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Yüzbaşı, sənə başın üçün kərmə qalağında uşaq yoxdu; bax, bu mənim kərmə qalağım. (*Gedir kərmə qalağının yanına*).

Q a s ı m k i ş i. Nə eybi var, qoy zəhmət çəkib baxsınlar da! Bəlkə inanmırlar.

N ə z ər ə l i ç a v u ş (*gedib başını uzadır qalağın içində*). Yüzbaşı, başın üçün qalağın içində uşaq yoxdu.

Q a s ı m k i ş i. Yoxdu, yoxdu. Hər kəs deyibsə, yalan deyib.

Ş a b a n n ə n ə (*üzü örtülü, dalı camaata tərəf, çarşovlu*). Yoxdu, yoxdu.

M o l l a M o v l a m v e r d i (*Şaban nənəyə acıqlı və ucadan*). Kəs səsinə, bihəya! Övrət xəlayiqinin kişilər içində danışmağı qəbihdir. Həya lazımdır, həya!

U ç i t e l H ə s ə n o v (*cibindən bir kağız çıxardır*). Camaat, mən cənab inspektorun hökmünə görə ki, direktorun predpisanyası ilə av-qustun birindən Danabaş uşqolasına smatritel olmuşam, inspektorun və naçalnikin hüzurunda həmin siyahidəki uşaqların adları və atalarının adları burada yazılıb, iki həftədən sonra uşaqların atalarından xahiş edirəm ki, bir surətdə ki, sizə də bir belə xoşbəxtlik üz verib ki, uşaqlarınız oxuyub adam olacaqlar, mən də fəxr edirəm ki, millətpərəstlik vəzifəmi yerinə yetirib padşahi-mehribanımızın xidmətində qulluq yaridacağam. Yaşasın padşahımız! Yaşasın inspektorumuz! Yaşasın Danabaş kəndinin camaatı!

Q a s ı m k i ş i (*uçitelə*). Ay uşqol, axı mən də bir qoca kişiyəm; dünyada mən də azdan-çoxdan yaxşı ilə yamanı seçirəm. Axı, qurban olum sənə, bir məni başa sal görüm, o ki deyirsən uşaqlar oxuyub adam olacaqlar, bir mənə de görüm, necə yəni adam olacaqlar? Axı bu gün yığıncaqda spextırdı-nədi danışdı, başa düşmədim; amma axı spextır söz arasında ağzından qaçırdı ki, uşaqlar saldat olacaqlar.

P i r v e r d i b ə y. Qasım kişi, bu sözlər bir qəpiyə dəyməz və mən saldat-zad qanmıram; mən buyuruq quluyam. Mənə buyurublar: Sür dərəyə, sür dərəyə. Əgər siyahidəki uşaqlar uşqola gəlməsələr, mən siznən, bax, bu şallağnan danışacağam! (*Əlindəki şallağı nişan verir*).

U ç i t e l (*yüzbaşısıya*). Xeyr, yüzbaşı, məni bağışlayasınız, mən şallağnan uşaq yığmağın tərəfdarı deyiləm. Pedaqogiya aləminə şallaq yaraşmaz və şallaq gücü ilə verilən dərslərdən bir fayda hasil olmaz. Mən elə qanıram ki, çətini ikicə aydı; elə ki, uşaqlar ikicə ay dərse gəldilər, onda ataları təzə metodun nəticəsini öz gözlərilə görüb dəxi məktəbdən qaçmayacaqlar.

Q a s ı m k i ş i (*uçitelə*). Bax, çox əcəb danışırısan, ay uşqol. Allah atana rəhmət eləsin. İndi belə fərz edək ki, mən nəvəmi qoydum gəldi uşqola; sən iki ay deyirsən, mən sənə bir il möhlət verirəm. İndi bir mənə de görüm, bir ildən sonra mənim uşağım nə olacaq?

U ç i t e l. Nə olacaq, tərbiyə tapıb adam olacaq.

Q a s ı m k i ş i. Axı, necə adam olacaq? Mən indi yetmiş ildən artıqdı ki, ömrüm var, indi sənin sözündən belə başa düşək ki, bu burnu fırtıqlı corma-cocuqlar bir ildən sonra adam olacaqlar? Yəni nə zərəri var ki, bizi başa salasan, görək necə adam olacaqlar?

U ç i t e l. Qasım kişi, bağışla, axı uşaqlar bir ildən sonra yazıb oxumaq öyrənəcəklər.

Q a s ı m k i ş i . Nə oxuyacaqlar? Nə yazacaqlar?

U ç i t e l . Çernyayevskinin* “Russki reç”ini də oxuyacaqlar, “Vətən dili”ni də zvukovoy metodnan oxuyacaqlar.

Q a s ı m k i ş i (o tərəf-bu tərəfə baxıb, gözü sataşır Kərbəlayı Heydərə). A balam, Kabla Heydər, o hansı kitabdı? Bilmirəm “Gülüstən”dı-nədi ki, uşaqlara dərs deyirdin. İndi mən bu mətləbləri başa düşmürəm. Sən ki, oxumusan, gəl cavab ver da! Niyə lal-kar kimi durub baxırsan?

U ç i t e l . Yaxşı, Qasım kişi, söhbət bir “Gülustan”da deyil. Tək bir “Gülüstən” oxumaqnan obrazovanni olmaq olmaz. Məsələ, indi götürək Kabla Heydəri, görək indi məsələ üçün Kabla Heydər tablitsa ümnajenini bilir? Və halonki, sizin uşaqlar bir ildən sonra biləcəklər.

K ə r b ə l a y ı H e y d ə r (uçitelə). Cənab uşqol, üsuliddin çəndəst?*** (uçitel gülür, kəndlilər də gülürlər).

M o l l a M o v l a m v e r d i (uçitelə). Dəxi burada gülməyin mənası yoxdur. Sözdü o kişi soruşdu; əgər bilirsən, cavab ver; əgər bilmirsən, de ki, mən urus dərsindən savayı bir özgə elm oxumamışam. Zira ki, hər bir elm, hər bir təlim və tərbiyə əzhəri minəşşəmsdir*** ki, insanı öz tərəfinə çəkəcək. Şəriət elmını təhsil edən daim özünü islam bilib, müsəlmançılıq təriqətində saxlayacaq. Xaricilər ilə üns tutanlar, onların dilini oxuyanlar, onların içində tərbiyə tapanlar, başlarına şapqa qoyub üsuliddindən də, furuiddindən də bixəbər və bibəhərə olacaqlar. Dəxi niyə gülürsüz? Yaxşı deyilmi ki, etiraf edəsiniz?

U ç i t e l . Cənab Molla Movlamverdi, doğrudur, mən şəriət elmlərini oxumamışam, amma güman edirəm ki, mən oxuduğum və bildiyim elmləri də, nəinki Kabla Heydər və bəlkə bağışlayınız, siz özünüz də oxumayıb və bilmirsiniz.

M o l l a M o v l a m v e r d i . O hansı elmlərdir?

U ç i t e l . Məsələ, götürək, zoologiyanı. Çayırtgənin qulaqları bədəninin harasındadır?

Kərbəlayı Heydər və kəndlilər gülüşür.

---

* Burada texniki səhv var. “Russkaya reç” məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin, “Vətən dili” isə A.O.Çerqyayevskinin kitabının adıdır.

** Mənası: Üsuliddin neçədir? İslam ehkamına görə müsəlmanlığın vacib “şərtlərindən biri də üsuliddinə riayət etməkdir. Üsuliddinin şərtləri bunlardır: Allahın birliyinə və Məhəmmədə etiqat, namaz, oruc tutmaq, ehsan vermək və s.

*** Günəşdən də aydındır.

M o l l a M o v l a m v e r d i. Pəh, pəh! Bu da mənə elm oldu!

Q a s ı m k i ş i (*uçitelə*). Ay uşqol, ay uşqol, axı mənim uşağıma çəyirtgənin qulağını bilmək nə lazım və nəyinə lazım olacaq? Sən bu zəhrimar çəyirtgəyə bir çarə tap ki, qırılsın rədd olsun; hər il bir dəfə gəlib taxılımızı yeməsin və bizi ac qoymasın. Sən buna çarə tap; yoxsa tapmacaların mənim uşağıma nə mənəfəti ola bilər? (*Öz-özünə mirt-danır*). Çəyirtgənin qulaqları nəyimə lazımdır?.. Qadam onun qulaqlarına da, gözlərinə də, qaşlarına da! Çox matah şeydi, hələ durub onu tutub qulaqlarını da axtaracağam ki, görüm haradadı. (*Uçitelə*). Ay uşqol, bəlkə sən biznən zarafat eləyirsən?..

K ə r b ə l a y ı H e y d ə r (*gülə-gülə uçitelə*). Xub, cənab mirzə, çəyirtgənin qulaqları bədəninin harasındadır?

U ç i t e l. Çəyirtgənin qulaqları dizlərindədi.

Camaat gülüşür.

P i r v e r d i b ə y (*bir az güləndən sonra uçitelə*). Ay uşqol, mənə nəçərnək, doğrudur, hökm edib kn, sənə camaat hörmət eləsin, amma mən, doğrusu, razı deyiləm ki, çəyirtgə söhbətləri ilə kəndliləri üstünüzə güldürəsiniz. Əgər sən uşaqlardan ötrü bu qədər başını ağrıdır-sansa, heç qorxma və ürəyini gen saxla, bunlara moizə-zad lazım deyil, bunlarınkı, bax, bu şallağdı. (*Əlindəki şallağı nişan verir*).

M o l l a M o v l a m v e r d i (*yüzbaşıya*). Yüzbaşı, heç eybi yoxdu. Uşaqları, söz yox, Allahın məsləhəti ilə cəm edirik; amma nə eybi var, qoy cənab uşqol oxuduğu elmlərdən bəhs eləsin, qulaq asağ. (*Uçitelə*). Cənab uşqol, qoy bir söz də mən səndən soruşum: mən şəkk elədim iki ilə üç arasındakı; indi mənim təklifim nədi?

U ç i t e l (*Mollaya*). Axund Molla Movlamverdi, mən öz elədim ki, mənim vəzifəm uşqolanın proqramını oxudub şagirdlərə attestat verməkdir ki, Danabaş məktəbinin kursunu qurtarandan sonra, xahiş edənlər gedib qorodskoy şkolaya girsinlər və oradan da əgər nəhayət qabiliyyətli və zehinli olsalar, seminariyaya keçib və oranın da elmlərini əxz edib alim olsunlar. İndi, məsələn, bax, bir kəndlidən soruşsan ki, məsələn, iki ilə iki neçə elər, söz yox ki, bilməyəcək; amma, mənim kimi gedib seminariyanı qurtarsalar, onda, məsələn, bir qarqızın içini arşın ilə ölçə biləcəklər ki, indi, söz yox, heç birinin xəyalına gəlmir.

Kəndlilər gülüşür.

K ə r b ə l a y ı H e y d ə r. Uşqol, doğrusu, biz bunu da başa düşmədik; necə yəni qarqızın içini arşın ilə ölçmək?

U ç i t e l. Kərbəlayı, doğrusu budur ki, mən səni başa sala bilmə-nəm. Səbəb bu ki, sən mən oxuduğum dili və elmləri bilmirsən; sən seminariya qurtarmamısan.

Q a s ı m k i ş i, Ay uşqol, axı bir insafnan danış. Axı qarpızın içini arşınnan ölçməyin bizə nə mənfəəti? Biz əkinçi rəşbəri. Biz elə hə-mişə qarpız da əkerik, onu satanda, ya alanda saynan, ya ədədnən alıb satarıq, yainki taraziya qoyarıq; arşınnan da çiti, bezi ölçəri. Sən yə-qin bizim vilayətə nabelədsən, bilmirsən; amma yaxşı olardı, sən bi-zim kəndə təşrif gətirəndə Şahtaxtından bizə qarpız toxumu gətirə idin. Çünki oraların qarpızı cinslikdə adnandı; yoxsa bizim toxumlar nacınsdı. Əgər bir belə iş eləmiş olsa idin, bizlərə böyük bir yaxşılıq eləmiş olardı; yoxsa, doğrusu, sənin bu qarpız ölçündən də aqlım bir şey kəsmədi.

M o l l a M o v l a m v e r d i. Cənab uşqol, sənin təbiri-xab mə-sailinə* etiqaadın var?

U ç i t e l. Xeyr, yoxdu.

M o l l a M o v l a m v e r d i. Bəli, bəli, işin əsl həqiqəti budur ki, qara ləkə ağ ləkəni basmasın. Yoxsa iş-işdən keçəndən sonra, bədən qartalır, ruh süstləşir, etiqaad təğyir tapır və dəxi nicata bir ümid yolu qal-mır; o səbəbdəndir ki, həqqi-sübhanə və taala insanı faili-muxtar yara-dıbdır və xilqətdə bir hikməti-nabina, bir sirri-yəzdani əlaqədar olubdur ki, məsələni təbiri-xab əsrarında nə qədər icti-hadlar vücuda gəlib ki, bunların inkişafı az bir xoşsəadət bəndələlərə müyəssər olur. Srağa gecə bir qatma-qarışlıq yuxu gördüm. Hövlnak ayıldım. Belə... təqribən (*göyə baxır*) nisfi-şəbdən yarım saat keçmiş olardı. Ulduzlara zənn elədim, gördüm ki, səncəncəli-əsgər ulduzları sünbülə bürcünün, bax, bu tərə-findədirlər. (*Əlini yumruq şəklində tutub baş barmağını göyə qalxızır*). Sonra məni yuxu tutdu. Bir az keçdi, ayıldım baxdım ki, (*göyə baxır*) ha-man səncəncəli-əsgər ulduzları indi də sünbülə bürcünün, bax, bu tərə-findədirlər. Siz elə güman etməyin ki, əflakın hərəkəti səbəbsiz və mə-nasız bir hadisədir? Xeyr, nəüzi-billah!

K ə r b ə l a y ı H e y d ə r (*uçitelə*) hə, uşqol, di cavab ver, nə deyirsən? Niyə dinmirsən? Hanı bəs çəyirtgənin qulaqları?

Adamlar gülüşür.

---

* Yuxu yozmaq məsələlərinə

Pirverdi bəy (*Kərbəlayı Heydər*). Sən hər nə eləyirsən elə, amma bu şallağı yadından çıxartma. Mən bura sizi uşqolnan deyişmə-yə çağırمامışam; mənə uşaq lazımdı, uşaq!

Qasım kişi. Ay uşqol, bu sözlər hamısı keçəndən sonra, bir de görüm, axır bizim uşaqlara nə oxudacaqsan? Deyirsən axı “Gülüstan” oxumayacaqlar?

Uçitel. Xeyr, “Gülüstan” oxumayacaqlar. Yazıq deyillərmi, uşaqlarınız illər uzununu gözlərini zayə eləsinlər ki, nə var, nə var, biz “Gülüstan” oxumuşuq? Amma təzə zvukovoy metod ilə, yəni üsuli-sövti ilə Çernyayevskinin “Vətən dili” kitabını bir neçə ayın müd-dətində oxuyub qurtaracaqlar və əlləri qələm tutacaq.

Kərbəlayı Heydər gülür.

Molla Movlamverdi. Cənab uşqol, bax, onu mən başa düşmədim.

Uçitel. Cənab Molla Movlamverdi, zvukovoy sposob metodu icad olunmamışdan, uşaqlar illər uzununu höccəliyə-höccəliyə bitli və tozlu həsirlər üstə yırğalana-yırğalana cavan ömürlərini puça çıxardır-dılar və heç bir şey də öyrənmirdilər; amma indi təzə üsul ilə sözləri götürürlər, səslərə təqsim eləyirlər. İndi belə bir məsəli götürək; götü-rək “osa” kəlməsini. Bax, burada üç səs var: biri “o”, biri “s”, biri “a”.

Qasım kişi (*Kərbəlayı Heydər*). A balam, Kabla Heydər, bu nə danışır?

Kərbəlayı Heydər. Vallah, mən qanmadım. (*Mollaya*) Molla Movlamverdi, bəlkə sən bu elmi təhsil eləmiş olasan?

Molla Movlamverdi (*uçitelə*). Cənab uşqol, o sözü ki, indi dediniz, “osa” ki, buyurdunuz, o söz nə sözdü?

Uçitel. “Osa”, yəni eşşəkarısı.

Adamlar gülüşür.

Xub, başa düşmürsünüz, götürək müsəlman sözünü. Məsələn, “ot”; haman otu deyirəm ki, çöllərdə bitir və heyvanlar yeyir. İndi biz istəyirik yazaq “ot”. Axı “ot” sözündə iki səs var: biri “o”, biri də “t”. Əvvəl yazırıq “o”, sonra da yazırıq “t”; olur: “ot”.

Molla Movlamverdi. Bağışla, cənab uşqol, “ot” ləfzi üç hərfdən mürəkkəbdir, nəinki iki.

Uçitel. Xeyr, ikidir.

M o l l a M o v l a m v e r d i. Xeyr, bağışlayasınız, üç hərfdir. Biri – “əlif”, biri – “vav”, biri də – “tey”. Məgər siz o dərəcədə bisavadsız ki, bunu da başa düşmürsünüz?

Kəndlilər gülüşür.

Q a s ı m k i ş i. Yaxşı, cənab uşqol, bir bunu da bizə buyur görək uşaqlar uşqolu qurtarandan sonra bir qulluq sahibi olacaqlarmı?

U ç i t e l. Əlbəttə. O baxar şagirdin qabiliyyətinə; əgər qabiliyyəti olsa, mənim kimi gedib seminariyanı qurtarar və mənim kimi smatritel olar.

K ə r b ə l a y ı Q u l a m a l ı. Doğrusu, mən bilsəm ki, uşqolada oxuyan uşaqlar qulluq sahibi olacaqlar, mən oğlum Mustafanı uşqola verməyə sözüm yoxdu.

U ç i t e l. Mərhəba, mərhəba! Bax, bu kişi ağıllı kişiyə oxşayır. Əlbəttə, hər bir atanın borcudur evladının tərbiyəsinin fikrinə qalsın. Mərhəba!

Q a s ı m k i ş i. Ay uşqol, bu nəçərnikin dilmancı Mirzə Məhəmmədqulu, belə görür ki, böyük yerdə oxuyub ki, nəçərnikə dilmanc olub. Yəqin səndən çox dərs oxuyub?

U ç i t e l (*gülümsünür*). Odur ki, siz avamsız və çox işlərdən xəbərdar deyilsiniz. Nəçərnikin dilmancı qorodskoy uşqoldan savayı bir yerdə oxumayıb, o heç mənə dərs oxumayıb.

Q a s ı m k i ş i. Yəqin sənin adamın olmayıb ki, səni üzə çəksin; onunçun Mirzə Məhəmmədqulu səndən az oxuya-oxuya dilmanc olub nəçərnikə, amma sən çox oxuya-oxuya uşqol olmusan. Əlbəttə, adamın vasitəsi çox şərtdi.

U ç i t e l. Qasım kişi, sən səhv eləyirsən. Mən istəsəm dilmanc da ollam, pristav da ollam, hələ bəlkə artıq da ollam; amma özüm istəmirəm.

K ə r b ə l a y ı H e y d ə r. Bəlkə guburnat da olarsan.

Hamı gülüşür.

U ç i t e l (*camaata acıqlı*). Dəxi niyə gülürsünüz? Mən bura siznən zarafata gəlməmişəm ki!

P r i v e r d i b ə y. Dəxi bəsd! Mən onu-bunu bilmənəm; danışmaq çox uzandı və mən də durub gedirəm (*durur*). Bax, Qasım kişi, Kabla Qulamalı, Kabla Heydər və qeyriniz, hamınız eşidin və bilin ki, bu danışqların heç biri mənim qulağıma girmir; çünki mən yüzbaşıyam;

mənimki şallağdı. Gələn şənbə yox, o biri şənbə günü inşallah uşaqları göndərərsiniz uşqola, vəssəlam; yoxsa özgə danışıqnan mənim işim yoxdu. Bir sözü ki, böyüklərim mənə buyurublar, mən gerek ona əməl eləyəm. Ta ki, xalq arasında üzü qara olmayam və hər yanda söz qoşmasınlar ki, Danabaş yüzbaşısı Pirverdi bəyin gözünün qabağında uşaqları uşqoldan qaçırdıb kərmə qalağında gizlətdilər.

Q a s ı m k i ş i (*mollaya*). Ay molla, sən nə deyirsən? Sənin ağlın nə kəsir?

M o l l a M o v l a m v e r d i (*bir qədər fikir edib o tərəf-bu tərəfə baxır*). Bəli, əlbəttə, təhsili-ülum və fənnun, bir dərəcədə ki, etiqad aləminə rəxnə yetirməyə, fərayizdən məhsub olunur və lakin əcnəbi dil-lərinin və ayinlərinin təhsili bu şərt ilə ki, məsələn, belə fərz edək ki... (*duruxur*).

U ç i t e l. Cənab Molla Movlamverdi, cənab inspektor məni vəkil edib sizə təklif edəm ki, həmin uşqolda həftədə iki saat şəriət dərsi deyib, ayda on iki manat yarım hüquq alasınız. Buna nədir fərmayişiniz?

M o l l a M o v l a m v e r d i (*bir qədər dikəlib və həvəslənib*). Bəli, bəli, inşallah ciddi-cəhd elərik və yüzbaşının nüfuzu sayəsində inşallah uşaqları da cəm elərik. Əlbəttə, elm təhsil eləmək hər bir bəbətdən lazımdır və padşahi-mehribanımızın dilini bilmək dəxi əlzəmdir; nə eybi var? Elm həmişə elmdir. Allah mübarək eləsin; Allah padşahımızı da səlamət eləsin.

Q a s ı m k i ş i. Allah mübarək eləsin. Allah axırını xeyir eləsin.

Ş a b a n n ə n ə. Ay uşqol, bax mənim Əsəd balamı gerek döymə-yəsən ha! Yoxsa qoymanam getsin uşqola.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*anasına*). Ay arvad, sən bir kəs səsini!

U ç i t e l. Mən Danabaş çamaatının bu tövr elmin qədrini bilməyini pəzdravit edirəm; çünki necə ki axund Molla Movlamverdi də bu-yurdular, elm, elm və genə də elm; necə ki deyiblər: uçenie svet, neuchenie tma.

Kərbəlayı Heydər və bir neçə kəndli gülür, uçitel təkce çəpik çalır.

P ə r d ə

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Dördüncü məclis vəqə olur Danabaş kəndində təzə açılan məktəbdə. Bir geniş kəndli evində düzülüb təzə rənglənmiş skamyalar; hərəsinin üstündə oturub iki nəfər

kəndli uşaq; səkkiz yaşından on beş yaşına kimi. Şagirdlərin cəmi on ikidir. Baş tərəfdə qoyulub yazı taxtası, qara rəng ilə boyanmış, qabaqda var miz, yanında bir sandalya (*stul*). Divarlara bir neçə heyvanat şəkli düzülüb; qabaq divardan bir yekə at şəkli asılıb. Şagirdlərin qabağında müəllim Həsənov əlindəki kitaba hərdən bir baxa-baxa durub dərs deyir. Kənarda divar dibində çömbəlibdir Qasımkəşi, Kərbəlayı Qulamalı və Kərbəlayı Heydər. Şagirdlərin adları: Əsəd Məşədi Ağakəşi oğlu və Qasım kişinin nəvəsi. Mustafa Kərbəlayı Qulamalı oğlu, Süleyman Kərbəlayı Heydər oğlu və qalan doqquz uşaq ki, ataları burada yoxdu, bunlardır: Zeynal, Həsənqulu, Cəfər, Səbzalı, Novruz, Həsən, Tarqulu, Qulamhüseyn, Zülfəli. Cəmi şagirdlər öz kəndli libaslarındadır.

Uçitel (*şagirdlərə*). Durun! (*Şagirdlər dururlar*). Oturun! (*Otururlar*). Əllərinizi yuxarı qalxızın! (*Uşaqlar əllərini yuxarı qalxızıb duaya hazırlaşır*). Dərsdən qabaq vaçib olan duanı mən oxuyum, siz də mənə dalımca deyın. (*Uçitel özü də əllərini qaziyül-hacata qalxızıb bu duanı oxuyur, şagirdlər kəlmə-kəlmə onun dalınca oxuyurlar*). Allahümmərzüqna elmən nafiən və hifzən kamilən və zəhnən şamilən və fəhmə zəkiyyən və təbən rəziyən və tövfiqən litəhsilil-ülüm, Allahümməftəh əleyna əvbabə fəzlikə və səhhil əleyna elmikə və ehsanikə və rifətikə ya ərhəmərrahimin. Amin! Amin! (*Şagirdlərə*) Oturun!

Şagirdlər otururlar. Qasımkəşi əllərini üzünə sürtür və salavat çevirir: Allahümmə səlli əla Məhəmmədin və ali Məhəmməd. Kərbəlayı Qulamalı və Kərbəlayı, Heydər də salavat çevirirlər.

Qasımkəşi. Yaşasın belə padşah!

Uçitel. Bu gün predmetni urokdi. Məktəb taxtasını kim deyə bilər?

Şagirdlərin bir neçəsi sağ əlinin şəhadət barmağını qalxızır yuxarı.

Uçitel. Mustafa, sən de.

Mustafa (*durur ayağa və rəvan deyir*). Məktəb taxtası, məktəb taxtası uca və qaradır. Məktəb taxtası durub iki qıçının üstə. Məktəb taxtasının ustə yazırlar təbaşirlə; məktəb taxtasını silirlər cında ilə və ya bulud ilə.

Uçitel. Hamınız bir yerdə.

Mustafa taxta barəsində dediyini şagirdlər hamısı bir yerdə deyir.

– Kim gedib məktəb taxtasını göstərər?

Şagirdlər barmaqlarını qaldırır.

– Səbzalı.

Şagird gedib əlilə məktəb taxtasını göstərir.

Q a s ı m k i ş i (*nəvəsi Əsədə*). Əsəd, bala, sən də get görəsət.

U ç i t e l (*Qasım kişiyə*). Qasım kişi, təvəqqə edirəm şagirdlər ilə danışmayasınız. (*Səbzalıya*) De!

S ə b z a l ı. Məktəb taxtası budu.

U ç i t e l. Yox, yox, elə deyil; bilmədin!

S ə b z a l ı (*təəccüb ilə baxır uçitelə*). Budu (*taxtanı göstərir*).

U ç i t e l. Yox, mən necə demişdim? Kim deyə bilər?

Kişilər təəccüb edir, şagirdlər fikirləşir.

Gərək deyəsəniz: bu məktəb taxtasıdır.

K ə r b ə l a y ı Q u l a m a l ı. Qoy bizim Mustafa da desin. Ədə, Mustafa, sən də de ki, yadımdan çıxmasın.

U ç i t e l (*Kərbəlayı Qulamalıya*). Mən sizdən xahiş edirəm ki, uşaqları danışığa tutmayasınız.

Qasım kişi çubuğunu çıxarıb doldurur.

U ç i t e l (*şagirdlərə*). Hamınız bir yerdə: bu məktəb taxtasıdır.

Ş a g i r d l ə r c ə m ə n. Bu məktəb taxtasıdır.

U ç i t e l. Kim dünənki dərsi deyər? Süleyman!

S ü l e y m a n (*durur ayağa*). Qoyun, it, pişik, at, keçi, camuş, inək.

C ə f ə r. Uçitel, birini demədi.

U ç i t e l. Hansımı?

C ə f ə r. Dana.

Qasım kişi çaxmağı daşa vurub qovu basır çubuğa.

U ç i t e l (*Qasım kişiyə*). Qasım kişi, klas otağında çubuq çəkmək olmaz; heç olmaz.

Qasım kişi bir söz demir və çubuğu əlində saxlayıb çəkmir.

U ç i t e l (*şagirdlərə*). Çox əcəb, gözünüz məndə olsun; bu nədi? (*Atın şəklini göstərir, şagirdlər hamısı barmaqlarını qalxızır*).

U ç i t e l. Zülfəli, sən de.

Z ü l f ə l i. Bu atdı.

U ç i t e l. Yox, dürüst fikir elə.

Q a s ı m k i ş i. Dəxi nə fikir eləsin? Doğru deyir, atdı da!

U ç i t e l (*Qasım kişiyə baxıb bir söz demir*). Səbzalı, sən de.

S ə b z a l ı. Bu at şəkli.

U ç i t e l. Yox, elə deyil.

Kişilər başlarını bulayır.

Elə deyil. Kim düzəldər?
Şagirdlər fikirləşir və bir kəs barmağını qalxır.
Qulaq asın: bu atın şəkli.
Ş a g i r d l ər d ə n b i r n e ç ə s i. Bu atın şəkli.
U ç i t e l. Xorom. Bu atın şəkli.
Ş a g i r d l ər c ə m ə n. Bu atın şəkli.
U ç i t e l. Bir də!
Ş a g i r d l ər c ə m ə n. Bu atın şəkli.
U ç i t e l. Həsənqulu, sən de.
H ə s ə n q u l u. Bu atın şəkli.
U ç i t e l. Novruz, get atın şəklini göstər.

Novruz gedib atın şəklini göstər.

U ç i t e l. De!
N o v r u z. Bu at şəkli.
U ç i t e l. Yox, belə deyil. Mustafa, düzəlt.
M u s t a f a. Bu atın şəkli.
U ç i t e l. Novruz, otur yerinə. (*Novruz gedib oturur, uçitel atın başını göstərir*). Bu atın nəyidi? Həsən, de.
H ə s ə n. Bu atın şəkli.
U ç i t e l. Yox. (*Öz başını göstərir*). Bax, bu mənim nəyimdi?
H ə s ə n. Başındı.
U ç i t e l. Yox, belə deyil.

Kişilər təccüb eləyirlər.

Bu mənim başındı.
Ş a g i r d l ər d ə n b i r n e ç ə s i. Bu mənim başındı.
U ç i t e l (*əlini qoyub atın başına*). Bu atın nəyidi?
H ə s ə n. Bu atın başıdı.
U ç i t e l. Bir də.
H ə s ə n. Bu atın başıdı.
U ç i t e l. Xorom.
Ş a g i r d l ər c ə m ə n. Bu atın başıdı.
U ç i t e l. Əsəd, sən de?
Ə s ə d. Bu atın başıdı.
U ç i t e l. Malades. Bu atın başıdı. Bir də de.
Ə s ə d. Bu atın başıdı.

U ç i t e l. Xorom.

Ş a g i r d l ə r c ə m ə n. Bu atın başıdı.

U ç i t e l. Çox əcəb. (*Əlini qoyur atın qulağına*). Bu atın nəyidi?

Ş a g i r d l ə r i n b i r n e ç ə s i (*yerindən*). Qulağı.

U ç i t e l. Hər kəs bilir, barmağını qalxızsın.

Şagirdlər barmağını qalxızır.

Tarqulu, sən de.

T a r q u l u. Qulağı.

U ç i t e l. Yox.

Kişilər təəccüblü baxırlar bir-birinin üzünə.

Qulamhüseyn, sən de.

Q u l a m h ü s e y n. Qulağıdı.

U ç i t e l. Yox, Cəfər, sən de.

Ç ə f ə r. Atın qulağıdı.

U ç i t e l. Yox.

C ə f ə r. Qulaqlarıdı.

U ç i t e l. Yox.

Q a s ı m k i ş i (*uçitelə*). Yaxşı, sən de görək qulağı deyil, bəs nəyidi?

U ç i t e l (*Qasım kişiyə*). Qasım kişi, danışsanız, mən görək sizdən xahiş edəm çıxıb gedəsiniz.

Q a s ı m k i ş i. Baş üstə.

Kişilər yavaş-yavaş dururlar ayağa.

S ü l e y m a n. Uçitel, bizim də atımız var.

U ç i t e l (*Süleymana*). Mən səndən soruşmadım atınız var, ya yox. Zeynal, soruşdum?

Z e y n a l. Yox, soruşmadın.

U ç i t e l. Tarqulu, soruşdum?

T a r q u l u. Yox, soruşmadın.

U ç i t e l. Hamınız bir yerdə deyin: yox, soruşmadın.

Ş a g i r d l ə r c ə m ə n. Yox, soruşmadın.

Ə s ə d. Uçitel, bizim də atımız var.

Q a s ı m k i ş i (*Əsədə*). Ədə, Əsəd, bala, bu uçitel yəqin at-zad görməyib. Gəl gedək, atını min, gəti baxsın; həmi başını görsün, həmi də qulaqlarını görsün.

U ç i t e l (*acıqlı Qasım kişiyə*). Qasım kişi, Allah xatırına, çıx qoy get, dərsimizlə məşğul olaq.

Q a s ı m k i ş i . Vallah, yaxşı deyirəm. Özü də minməli atdı, yorğadı; kefin gələndə minərsən, gəzərsən; başını da görərsən, qulaqlarını da görərsən. Əsəd, bala, gəl gedək.

Əsəd durur ayağa, baxır učitelin üzünə.

U ç i t e l . Dərs qurtarmayınca, uşqoladan çıxıb getmək olmaz.

Kişilər bir qədər də gəlib dayanırlar qapıda.

U ç i t e l (*Şagirdlərə*). Durun! (*Şagirdlər dururlar*). Oturun! (*Otururlar*). Durun! (*Dururlar*). Oturun! (*Otururlar*).

H ə s ə n q u l u . Uçitel, bizim atımız qaradı.

U ç i t e l (*Həsənquluya*). Mən səndən soruşmuram. (*Şagirdlərə*) Soruşuram?

Ş a g i r d l ə r d ə n b i r n e ç ə s i . Soruşmursan.

U ç i t e l (*Həsənquluya*). Get bucağa.

Həsənqulu çıxıb gedir durur bucaqda, üzü divara, kişilər təəccüb ilə ona baxırlar.

Q a s ı m k i ş i (*uçitelə*). Ay uçitel, bu uşağı niyə üzü qıbləyə qoydun?

Uçitel dinmir, şagirdlərin bəzisi gülür.

U ç i t e l (*şagirdlərə*). Mənim neçə qulağım var?

Qasım əmi, Kərbəlayı Heydər və Kərbəlayı Qulamalı qah-qah çəkib gülüşüb çıxırlar; şagirdlərdən də gülən var.

U ç i t e l (*kişilərin dalınca acıqlı baxa-baxa*). – Vot nevejestvenny narod!* (*Uçitel əlini qoyur atın boynuna*) Bu atın nəyidi? (*Şagirdlər barmaqlarını qalxızır*). Qulamhüseyn, sən de.

Q u l a m h ü s e y n . Boynudu.

U ç i t e l . Dolu cavab ver!

Q u l a m h ü s e y n . Bu atın boynudu.

U ç i t e l . Xorom.

Ş a g i r d l ə r c ə m ə n . Bu atın boynudu.

U ç i t e l . Bir də.

Ş a g i r d l ə r c ə m ə n . Bu atın boynudu.

U ç i t e l (*bir qədər əlindəki kitaba baxandan sonra*). Atın bədəni nə ilə örtülübür? (*Şagirdlər dinmir*). Qulaq asın. Bədəni atın örtülübür tük ilə.

---

* Gör necə cahil camaatdır!

Q u l a m h ü s e y n (*yerindən*). Atın bədəni tüklüdü.
U ç i t e l. Yox, olmadı.
Q u l a m h u s e y n. Atın tükü var.
U ç i t e l. Yox, belə deyil. Kim deyə bilər? Zeynal, sən de.
Z e y n a l. Uşqol, at tüklüdür.

Bu heyndə Əsəd heybəsini götürüb istəyir getsin.

U ç i t e l (*Əsədə*). Əsəd, hara gedirsən?
Ə s ə d. Uşqol, acam, gedirəm evimizə.
U ç i t e l. Otu yerinə! Dərs qurtarmamış getmək olmaz.

Əsəd gedir qarıya tərəf, uçitel gəlir yapışır onun çiyindən.

– Sən ki, mənim sözümdən çıxdın, get dur bucaqda; özünü də tənbeh üçün bezabed* qoyacağam. (*Saatını çıxardı baxır*) Kimdi deşürmi? Cəfər, sənsən? Get zəngi çal.

Cəfər qaçır çöldə zəngi çalır, şagirdlər səs-küy ilə tökülürlər eşiyə.

Ə s ə d (*Mustafaya alçaqdan*). Mustafa, qaç nənəmə de ki, uşqol məni bezabed qoydu, özümü də qoyub bucağa. (*Şagirdlər çıxır, qalır uçitel və Əsəd*).

U ç i t e l (*var-gəl eləyə-eləyə*). Sən lap heyvan imişsən. İndidən sən müəllimin sözünə baxmayanda, dəxi yekə kişi olanda nə eləyəcəksən? Yəqin ki, quldur olmaq istəyirsən, razboynik olmaq istəyirsən. Elə belə tərbiyə tapmışsınız ki, Danabaş kəndinin kişiləri lap vəhşi heyvan kimi olub, insanlıqdan bilmərrə bixəbərdirlər. Odur, yekə kişiləriniz. Odur Qasım kişi kimi ağsaqqalınız. Onun bir öz işlərinə bax, dərsə gülməklərinə bax!

Şagirdlərin bir neçəsi girir içəri.

Söz yox, avam adama mənim dərsim xoş gəlməz. Onlar nə bilir Uşinski** kimdi, Piroqov*** kimdi, Pestalotsi**** kimdi? Onlarınkı

---

* Naharsız

** Uşinski K.D. (1824–1870) – yeni, mütərəqqi rus pədaqoji elminin və Rusiyada xalq məktəbinin banisi, ibtidai məktəb “banisi, ibtidai məktəb üçün qiymətli dərs kitablarının müəllifi.

*** Piroqov N.İ. (1910–1881) – böyük rus cərraşı, anatomu və pədaqoqu.

**** Pestalotsi İ.H. (1746–1827) – məşhur İsveçrə pədaqoqu. Öz pulu ilə məktəb və yenim uşaqlar evi açmışdır.

odur ki, nadan mollalarla illər uzunu diz üstə oturub yırğalana-yırğalana (*özü də yırğalanır*) əlif-zəbər-ə, bey-zəbər be, tey-zir te... Nə var, nə var, yekə kişi olanda bir “Gülüstan” kitabını oxuyub qurtaracaq!

S ü l e y m a n. Uşqol, mən “Gülüstan”ın babi-pəncümünə* kimi oxumuşam.

Ş a g i r d Z ü l f ə l i (*qaçıb soxulur içəri*). Uçitel, Əsədin nənəsi əlində ağ şey, söyə-söyə gəlir.

U ç i t e l (*acıqlı*). Çəhənnəm ol!

Zülfəli çıxır. Şaban nənənin bağırtısı gəldikcə yavuqlaşır. Arvad əlində bir dəyənək, o biri əlində bir neçə daş, mərəkə və föhş ilə daxil olur içəri.

Ş a b a n n ə n ə. Hanı mənim balam? (*Əsədi görüb, uçitelə*). Bunu niyə burada dussax eləmişən? A sənin atan-anan tünbətün düşsün! A səni uşqol açdığı yerdə quruyub daşa dönə idin! A səni belə əkib doğanuvun atasına nəhlət! (*Əsədə*) Bala, gəl gedək.

U ç i t e l (*acıqlı yeriyir qabağa*). Olmaz, o gedə bilməz; sən özün buradan rədd ol, get!

Ş a b a n n ə n ə. Ədə, buna bax ey! Məni hələ qovmağına bax ey! A sənin belə... (*Əlindəki daşın birini tullayır. Daş müəllimin başının üstündən gedib dəyir divara*).

Məşədi Ağakışı, Kərbəlayı Qulamalı, Kərbəlayı Heydər, Hacı Namazalı və bir neçə qeyri kəndli tökülürlər içəri. Məşədi Ağakışı Şaban nənəni çəkir qarıya tərəf.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Ay arvad, çıx qoy get! Az bihəyalıq elə!

Kişilər təəccüblü durub baxırlar. Şaban nənə Əsədi qabağına salıb, yaman deyə-deyər gedir. Şagirdlər məyus tamaşa edirlər.

U ç i t e l. Aman Allah, bunlar, necə vəhşi tayfadırlar! Mən dəxi burada necə müəllimlik eləyə bilərəm? Qardaş, mənim abırım töküldü, belə də rəftar olar? Beləliknən dərs demək olar? Proqram keçmək olar?

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i. Ay uşqol, sən Allah, axı sən bu dəli qarıya niyə baş qoşursan? Qoy itilsin getsin cəhənnəmə. O özü nədi ki, sözü nə ola?

U ç i t e l. A kişi, səni tarı, sən də əl çək get işinə! Bu camaat deyilmiş, dəlixana imiş. Yox, yox, mən burada nə qala bilərəm, nə dərs

---

* Beşinci fəslinə

verə bilərəm. (*Oyza-buyza baxıb, bir qələmnən bir kağız tapıb, oturur yazmağa*). Hanı, hardadı yüzbaşı? Ədə, Sadıq, hanı bizim storoj? Qoy getsin yüzbaşını çağırınsın. Kağız yazacağam naçalnikə.

Camaat içindən səs gəlir: “Bəli, buradayam, bax, bu saat gedim çağırım”. Məşədi Ağakışi və kəndlilər təşvişə düşür. Uçitel kağız yazır.

M ə ş ə d i A ğ a k i ş i (*uçitelə*). Ay uşqol, aman günüdü, o kağızı yazma; bizi bədbəxt eləmə. Hər nə tənbehin varsa, özün elə. Qoy mən bu sahat o arvadı da gətirim bura. Əsədi də gətirim; nə tənbehin varsa, özün elə, ta nəçərnikə-zada şikayət yazma. Yoxsa yazıgıq biz, bədbəxt olarıq. Aman günüdü, yazma!

Yüzbaşı Pırverdi bəy daldan yetişir. Məşədi Ağakışinin kürəyindən bir şallaq yendirir.

P ı r v e r d i b ə y. Ədə, Nəzərəli, apar bunu sal dama. (*Uçitelə*) Yazma, yazma! Mən özüm bunların yaxşıca haqqına fikir çəkərəm. Mən bunları qəzəmətdə çürütməsəm, məndən əskik adam yoxdu. Yazma, yazma. (*Gedir uçitelin əlindən qələmi alır*).

B ı r n e ç ə k ə n d l i. Ay Allah atana rəhmət eləsin, yüzbaşı.

Y ü z b a ş ı (*uçitelə*). Bilirsən mən niyə deyirəm bu əhvalat nəçərnikə yazılmasın? Ondan ötrü deyirəm ki, nəçərnik sənin kağızını oxuyanda elə xəyal eləyəcək ki, yüzbaşı camaatın öhdəsindən gələ bilmədi; yəqin elə güman eləyəcək ki, bəlkə genə Danabaş camaatı uşaqlarını uşqola verməmək dərdindən, aparıb kərmə qalağında gizlədirlər. Mən ölüm o kağızı cır, at.

Uçitel başını salır aşağı və dinmir.

C a m a a t d a n b ı r n e ç ə s i. Mən ölüm o kağızı cır at.

U ç i t e l (*durur ayağa*). Bunu bilməli olasınız ki, müəllimlik özü bir müqəddəs və habelə ağır bir vəzifədir. Hətta biz seminariyanı qurtaranda, qubernator gəlmişdi bizlər ilə görüşməyə. Qubernator bizə bir neçə gözəl nəsihət elədi və bu da yadımdadı ki, dedi ki, kənd müəllimliyi bir ali məqamdır; yəni o qədər ali məqamdır ki, qubernator özü bizə həsəd aparırdı və hətta bir neçə dəfə ah çəkib dedi: ax, kaş mən də o yol ilə gedə idim və belə bir ali vəzifədən, belə bir nemətdən məhrum olmaya idim. Elə həqiqətdə bu özü bir müqəddəs vəzifədir; çünki avam çamaatı qaranlıqdan işıqlıq aləminə çıxardırsan. Götürək məşhur Lomonosovu. O özü əvvəllər nə idi ki? Elmin sayəsində nə

dərəcəyə qalxdı! Mən yüzbaşının iltimasına görə bu kağızı cırıram.
(*Cırır*).

Y ü z b a ş ı. Çox sağ ol!

C a m a a t. Çox sağ ol!

U ç i t e l. Və ümidvaram ki, siz mənim bu nəsihətimə əməl edib bundan sonralıqda məktəbin qədrini biləcəksiniz və razı olmayacaqsınız ki, məktəbdə bugünkü şuluqlar bir də təkrar olunsun. Çünki məktəb küçə deyil; qilü-qal küçədə olar, məktəbdə olmaz. Küçədə olar qilüqal, məktəbdə də olar dərs; küçədə olar föhş və biədəblik, məktəbdə olar nəsihət və elm. Küçə camaatı həmişə qaranlıqda qalacaq; çünki küçədə elm yoxdur. Amma məktəbdə hər bir kəs işıqlıq tapacaq; çünki məktəbdə elm var; necə ki, deyiblər: uçenie svet, neuçeine tma; yəni oxumaqlıq işıqlıqdı, oxumamaqlıq qaranlıqdı.

C a m a a t. Bəli, bəli, başa düşdük.

Camaat dağılır və gedə-gedə əllərini ağızlarına basıb xəlvətcə gülüşür.

K ə r b ə l a y ı H e y d ə r (*yavaşca camaata*). A kişi, gəl gedək, bu sarsağın yaxasından uzaqlaşaq.

U ç i t e l (*camaatın dalınca*). Amma yadınızdan çıxmasın ha, elm, elm və genə də elm! (*Camaat bunu eşidəndən sonra dəxi də bərk gülə-gülə uzaqlaşır. Və uçitel yenə onların dalınca ucadan haraylayır*). Uçenie svet, neuçenie tma.

Pərdə salınır

LAL

Teatr üçün bir pərdə

Şəhərin küçəsində, divarın dibində, havanın soyuq vaxtı, günortaya bir az qalmış iki sahibsiz uşaq, biri səkkiz, biri altı yaşında, mündəris* və çirkli paltarda. Hərəsinin əlində bir tikə qara çörək, gah “vay dədə!”– deyib ağlayırlar, kah çörəyi ağızlarına basıb, iştaha ilə yeyirlər. Yavudakı evlərin birindən musiqi səsi gəlir və uşaqların halına münasib bayatı havası çalınır.

1. Bu heyndə yol ilə intelligent libasında bir müsəlman keçir və uşaqları görüb dayanır və sonra bunlara yavuş gəlib, ağlamaqlarının səbəbini soruşur. Uşaqlar bu şəxsi görcək ağlamaqdan sakit olurlar, amma onun sualına cavab verməyib, yenə başlayırlar ağlamağı və musiqi yenə bayatı havasını çalır. Məzkur şəxs də baxır və bilmir nə eləsin.

2. Həmin vaxt bir mömün müsəlman taciri, əlində təsbeh, yavuş gəlir və bu da başlayır uşaqlardan ağlamaqlarının səbəbini soruşmağa. Uşaqlar bunu da görəndə ağlamırlar; amma bunun da sözlərinə cavab verməyib, – başlayırlar ağlamağı. Musiqi yenə bayatı havasını çalır. Mömün məəttəl qalıb bilmir nə eləsin.

3. İndi də buraya bir müsəlman çinovniki qoltuğunda portfel gəlir və bu da uşaqların ağlamaqlarının səbəbini soruşur. Uşaqlar buna da cavab vermirlər və yenə ağlaşırlar. Musiqi də bayatı havası ilə ağlayır.

4. Axırda buraya bir lal kişi gəlir. Nə millət olduğu məlum deyil və uşaqlara yavuş gəlib əlləri ilə və özünə məxsus səs ilə bir şey soruşur. Uşaqlar, şəkk yox, dinmirlər və yenə ağlaşırlar. Habelə musiqi də öz bayatısını çalır.

Günorta tamam olur. Şəhər saati uzaqdan on iki dəfə zəng çalır və intelligent ilə çinovnik ciblərindən saatlarını çıxardıb baxırlar. Çün bunların vacib işləri yada düşür. Hərəsi ciblərindən bir pul çıxardıb, qoyurlar uşaqların böyüyünün ovcuna və gedirlər.

Və həmin vaxt uzaqdan əzan səsi gəlir, musiqi minacat havasını çalır, mömün müsəlman “lailahə-illəllah” – deyib uşaqlara pul verib gedir.

Qalır uşaqların yanında tək bircə lal. Bu nə zəngi eşitdi, nə əzanı; ancaq məşğuldur uşaqlara. Uşaqlar yenə ağlamağa başlayanda lal gedir

---

* Yırtıq

dizi üstə çökür uşaqların qabağında və iki əlləri ilə qucağını açıb, uşaqları qucağına almaq istəyir. Uşaqlar əvvəl laldan qorxan kimi olub geri çəkilirlər. Külək qalxır və soyuqdanmı, qorxudanmı, uşaqlar başlayırlar titrəməyə. Lal bunu görcək qalxır ayağa və bir qədər geri çəkilir. Uşaqlar sağa-sola baxıb, bir kəsi görmürlər, başlayırlar “dədə vay!” – deyib ağlamağa və yavaş-yavaş yavuqlaşırırlar lala tərəf. Bu da dübarə gəlib çökür dizi üstə, əllərinin birinin üstünə uşaqların birini və o birinin üstünə digərini mindirib, durur ayağa və başlayır getməyə.

Musiqi buna munasib hava çalır.

Pərdə

30 avqust 1921, Bakı

LƏNƏT

Səhnəcik

Kəndin kənarından bir adam çıxıb gəlir. Qoca kəndli Cəfəralı cüt əkir. Uzaqdakı adam yetişir və salam verir.

N a b ə l ə d. Ay qardaş, bura müsəlman kəndidi?

C ə f ə r a l ı. Hə-hə, görükür ki, nabələdsən.

N a b ə l ə d. Mən Arazın o tayından gəlirəm.

C ə f ə r a l ı. Xoş gəlmisən. (*Əllərini bir-birinə vura-vura gəlir*).

Hara belə inşallah?

N a b ə l ə d. Vallah, doğrusu, İranda güzaran çox pis keçir. İş yox, pul yox. Gəldim bu tərəfləri yoxlayım, görüm nə işlə məşğul olmaq olar ki, bir tikə çörək pulu ələ gəlsin.

C ə f ə r a l ı. Xub, qardaş, bəs, sənın əlindən nə iş gəlir?

N a b ə l ə d. Vallah, nə deyim.

C ə f ə r a l ı. Cüt əkmək bilirsən?

N a b ə l ə d. Vallah, nə deyim. Bu işə heç adət eləməmişəm.

C ə f ə r a l ı. Bənnalıq, dülgərlik necə? Qarı-okoşka qayıra bilərsən?

N a b ə l ə d. Vallah, adətim deyil.

C ə f ə r a l ı. Kənkənliqda necə, səriştən var?

N a b ə l ə d. Doğrusu, başım çıxmaz.

C ə f ə r a l ı. Yəqin ki, alış-veriş əhlisən, yəqin ki, sənətin dükənçılıqdı.

N a b ə l ə d. Yox-yox.

C ə f ə r a l ı. Bəlkə mollasan, mərsiyəxansan.

N a b ə l ə d (*o üzə-bu üzə baxa-baxa*). Ay qardaş, səni and verirəm o bir Allaha, bircə de görüm, sən bolşevik-zad deyilsən ki?

C ə f ə r a l ı. Ay nabələd qardaş, mən də səni and verirəm Allaha ki, bir az bu sözləri yavaşca danış.

N a b ə l ə d (*o üzə-bu üzə baxır*). Nə var ki, əzizim?

C ə f ə r a l ı (*yavaşca*). Ay qardaş, bağışla adını da bilmirəm. And verirəm səni o Həzrət Abbasa, bilirəm, bu məhərrəmlik günləri İran tərəfindən bu tərəfə həmişə şəbehkərdan və molla, mərsiyəxan keçərdi. Amma bu il onlar bizim hökumətin qorxusundan bu tərəfə addım ata bilmirlər. Əgər, doğrudan da mərsiyəxan, yaxud şəbeh çıxardansan, bu işin üstünü açma, yoxsa kənddə bir para firdun cavanlar səni incidərlər.

N a b ə l ə d (*bir qədər fikirdən sonra*). Yəni onlar nə deyirlər? Nə rəsul, nə heç bir nəfər-zad olmasın?

C ə f ə r a l ı. Bəs, necə? Bəs, necə?.. (*Yavaşca və qorxa-qorxa*) Allah onlara lənət eylesin.

N a b ə l ə d. Lənətulla əla qövmüz-zalimin*.

C ə f ə r a l ı. Hələ o nədi ki, hələ deyirlər ki, nəuzü-billah**... (*O üzə-bu üzə baxır*). Deyirlər ki, nəuzü-billah!.. Ay qardaş, sən Həzrət Abbas, sənin adın nədi?

N a b ə l ə d. Molla Qüdrətəli.

C ə f ə r a l ı. Molla Qüdrətəli, bu məlunlar hələ Allaha da əl atırlar, hələ imam, peyğəmbər nədi ki.

M o l l a Q ü d r ə t ə l i (*təcili*). Necə yəni Allaha? Allaha deyirlər ki, imam Cəfər ən-nisa surəsi... O sözü mənim dilim tutmaz... Axır yenə nə deyirlər ki?

C ə f ə r a l ı. Mən, yox-yox. Onu soruşma, onu mənim dilim tutmaz. Deyirlər ki, Allah yox...

M o l l a Q ü d r ə t ə l i. Lənətulla əla qövmüz-zalimin.

C ə f ə r a l ı. Amin!

Son

---

* Mənası: Zalım tayfalar lənətə gəlsinlər.

** Mənası: Allah göstərməsin.

*** Quranda qadınlara həsr olunmuş surələr nəzərdə tutulur.

DƏLİ YIĞINCAĞI

Komediya 5 məclisdə

MƏCLİS ADAMLARI

1. Həzrət Əşrəf – *hakim, 55 yaşında.*
2. Hacı Nayib – (*hakimin müavini*) 45 yaşında.
3. Hacı Məhəmmədəli fərşfüruş – *dövlətli tacir, 50 yaşında.*
4. Hacı Xudavərdi Şürəkə – *dövlətli tacir, 50 yaşında.*
5. Hacı Cəfər Kompani – *dövlətli tacir, 50 yaşında.*
6. Doktor Lalbyuz – (*həmişə gözündə eynək*) 55 yaşında.
7. Fərraş Şimrəli – 30 yaşında.
8. Fazil Məhəmməd ibn Yəqub Küleyni – 45 yaşında.
9. Məşədi Zeynəb – *onun övrəti, 30 yaşında.*
10. Dəli Molla Abbas ibn Yəqub – *Fazilin qardaşı, vaiz, mərsiyəxan, yaxşı səs sahibi, saqqalı və başı ağarmış, 60 yaşında (Dəlilikdə meyli şadlıqadır).*
11. Pırpız Sona – *dəli. Gah şad, gah qəmli. Molla Abbasın arvadı, gözəl, saçları dağınıq, 35 yaşında.*
12. Farmasyon Rüstəm – *dəli, 40 yaşında*
13. Sərsəm Heydər – *dəli, 35 yaşında (meyli şadlıqadır).*
14. Həmzad Qurban – *dəli, 25 yaşında (meyli qəmginliyədir).*
15. Cinni Mustafa – *dəli, 40 yaşında (həmişə acıqlı).*
16. Hacı Bağdad – *Farmasyon Rüstəmin qardaşı, 45 yaşında.*
17. Kərbəlayı Türbət – *sərsəm Heydər in qardaşı, 40 yaşında.*
18. Məkkə Məhəmməd – *Həmzad Qurbanın qardaşı, 40 yaşında.*
19. Ümmi Gülsüm – *Farmasyon Rüstəmin arvadı, üzü örtülü, tumanı dizdən, qıçları açıq, 35 yaşında.*
20. Səkinə – *Həmzad Qurbanın arvadı, üzü örtülü, tumanı dizdən, qıçları açıq, 22 yaşında.*
21. Əminə – *Sərsəm Heydər in arvadı, üzü örtülü, tumanı dizdən, qıçları açıq, 30 yaşında.*
22. Çavuş Ələfəlah – 35 yaşında.
23. Bir kişi, oğlu ilə bərabər.

Bunlardan savayı çox camaat.

Cəmi mömünlər ki, burada iştirak edirlər, hamısı əli təsbehli və dodaqları dua vird edir; məsələ: “sübhanallah, sübhanallah”...

BİRİNCİ MƏCLİS

Birinci məclis vaqe olur şəhərin hakimi Həzrət Əşrəfin idarəsində. Yuxarı başda sandalya üstə əyləşib Həzrət Əşrəf, yanında durub müavini Hacı Nayib. Bir tərəfdə sandalya üstə əyləşib doktor Lalbyuz, qabağında kürsü üstə kağız-küğü-

za baxır. Kənarda əyləşiblər şəhərin mötəbər tacirləri: Hacı Məhəmmədəli fərşüf, Hacı Xudavərdi Şürəka, Hacı Cəfər Kompani. Qapının yanında durub fərraş Şimrəli. Həzrət Əşrəf Hacı Nayibə qanılmayan dildə yavaş-yavaş bir söz deyir.

H a c ı N a y i b (*üzü camaata*). Hacılar, burada bir vacib məsələ var ki, ondan ötəri də həzrət Əşrəf sizi buraya dəvət edib, amma and verirəm sizi uzun qollu Həzrət Abbasa, burada, əgər mümkünsə türkcə danışmayaq, çünki Həzrət Əşrəfin mənə qeyzi tutur.

H a c ı C ə f ə r K o m p a n i (*Hacı Nayibə*). Hacı ağa, and verirəm səni pəncəni-ali-əbayə, bu dəfəliyə bizi əfv buyurunuz və mətləbi bizim dildə bəyan ediniz ki, başa düşək; çünki necə də ki, sizə məlumdur. Həzrət Əşrəf fərmayış etdikləri dilə biz heç birimiz aşına deyilik. (*Qorxusundan bir qədər yavaş deyir*). Doğrusu, Hacı ağa, peyğəmbərə and olsun, Həzrət Əşrəfin dilini biz başa düşmürük. Bəs buna görə biz əhd edirik ki, Həzrət Əşrəfin xidmətində bundan sonra heç danışmayaq, heç danışmayaq (*Sağ əlini basır ağzına*).

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i. Heç danışmayaq, heç danışmayaq. (*Bu da əlini ağzına basır*).

H a c ı X u d a v e r d i. Heç danışmayaq, heç danışmayaq. (*Bu da sağ əlini ağzına basır*).

Hacı Nayib Həzrət Əşrəf tərəfə əyilib ona yavaşca bir söz deyir və o da buna yavaşca bir neçə söz deyir. Həzrət Əşrəf durub gedir içəri otağa, sonra Hacı Nayib üzünü tutur hacılara.

H a c ı N a y i b. Hacılar, əhvalat bu qərar ilədir ki, hər bir hakimin birinci vəzifəsi məmləkətin abad və əhalinin istirahət və səadətidir. Və Həzrət Əşrəfin amalı və arzusu, bu məmləkətə təşrif gətirəndən indiyədək həmişə bu yolda olubdur. Buna da Allah-taala özü şahiddir; bu da ki, əzhər minəş-şəmsdir*. Həmin bu cənab (*doktora işarə edir*) ki, ismi-şərifləri doktor Lalbyuzdur.

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i. Lalbyuz?

H a c ı N a y i b. Bəli, Lalbyuz, doktor Lalbyuz ki, təzəlikdə Əmrıstandan bizim vilayətə təşrif gətiriblər ki, ruh azarının burada camaat içində nə şəkildə zühura gəlməyini tədqiq və təhqiq edib, cünunluq mərəzinin xasiyyətini, tarixini, indiki Əmrıstan darüelmlərində təhsil etdikləri elmi-psixikə tətbiq buyursunlar.

---

* Gün kimi aydındır

Burada doktor bir lüğət kitabına barmağımı qoyub deyir.

D o k t o r. Dali, dali (*yəni istəyir desin “dəli”*).

H a c ı N a y i b (*həkimə baxıb*). Yəni həkim cənablarının ixtisası həmin dəlilik mərzinin, yəni ruh dairələrinin öz təbii mahiyyətindən ixraç olub, rəxnə tapmağıdır ki, bunun nəticəsində insanın qüvvəyi-əqliyyəsinə xələl yetişir. Bəstilahi-türk, insan dəli olur. Bəs belə olan surətdə insaf və mürüvvətdən uzaq olar, əgər biz doktor cənablarının şəhərimizə təşrifini qənimət saymayaq. Həzrət Əşrəfin iradəsi bu yerdə qərar tutub ki, bundan sonra şəhərimizdə bir nəfər də dəli və divanə küçə-bazarda sərgərdan dolanmasın və doktor cənabları o biçərələr üçün bir məkan qərar verib, onların müalicəsinə məşğul olsun... Belə bir iqdamatın iki qism gözəl nəticəsi ola bilər: biri budur ki, şəhərimizin küçələrindən dəlilləri rədd etmək ilə vilayətimizin abadlığı yolunda tələş etmiş olarıq ki, bu özü bizim üçün müqəddəs bir vəzifədir; ikincisi də budur ki, o bəxtiqarə dəlilərin xeyir-duasının feyzi bizim özümüzə də kifayət edər, valideynimizə də kifayət edər və abavü əcdadımıza da kifayət edər. Nə deyirsiniz, hacılar?

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*əllərini qalxızır duaya*). Bari pərvərdigara, belə hakimlərin sayəsini biz aciz bəndələrin başının üstündən əskik eləmə öz birliyin xatirinə.

H a c ı X u d a v e r d i (*əlləri duada*). Ey gözə görünməyən pərvərdigar, bizə rəhmin gəlsin!

H a c ı C ə f ə r (*əlləri duada*). Amin!

Hacılar təəccüblə doktora tamaşa edirlər.

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*Hacı Nayibə*). Hacı ağa, mən belə məsləhət görəəm ki, doktor cənablarının şəhərimizə vürudu çavuş vasitəsilə əhaliyə elam olunsun və car çəkilsin və o biçərə dəlilərin qohum-əqrəbasına mücdə verilsin ki, xudavəndi-ələmin lütf və mərhəməti sayəsində o binəva dəlillər mübtəla olduqları çünunluq mərzə-zindən tez bir vaxtda şəfa tapacaqlar.

H a c ı l a r (*Şimrəliyə tərəf*). Bəli, bəli, elam olunsun, car çəkilsin.

H a c ı N a y i b (*Şimrəliyə*). Şimrəli, hacıların məsləhəti pis deyil. Durma get, binagüzarlıq elə.

Ş i m r ə l i. Bəçəşm* (*çıxır, gedir*).

---

* Göz üstə

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i. Pəh, pəh, pəh! Maşallah olsun doktor cənablarının elminə; necə də ki, ərəblər deyiblər: zahir batinin ayinəsidir, eləcə doktorun zahirindən elm yağır. A kişi, bizim müsəlmanların yəni həkimləri də bir həkimdilər? Vallah, billah, and olsun getdiyim İmam Rzaya, heç baytal da deyillər. Həkim, bax, buna deyərlər ey! Amma heyif ki, deyəsən, bizim dili yaxşı bilmir.

H a c ı C ə f ə r. Yəni, Hacı ağa, nə eybi var ki, bilmir?

H a c ı X u d a v e r d i. Yəni, Hacı ağa, bizim dildə nə mətləb var ki, onu bilsin ya bilməsin? Biləndə nə olacaq, bilməyəndə nə olacaq?

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*hacılarına*). Hacı ağa, and olsun Allaha, mən ona təəccüb eləyirəm ki, bu zalım oğlu bizim dili bilməyə-bilməyə dəlillərə necə müalicə edəcək? Genə özgə azar ola, genə bilməsə də, o qədər eybi yoxdur. Amma Hacı Nayib ağa buyurmuş kimi, burada ruh məsələsi var, burada dəlinin əhvalını yoxlamaq məsələsi var...

H a c ı X u d a v e r d i. Xudaya, şükr sənin cəlalına!

H a c ı C ə f ə r. Lahövlə vəla qüvvətə illa billahü əliyyül-əzim!

H a c ı N a y i b. Yəni Hacı Məhəmmədəli ağa, dili bilməkdə, ya bilməməkdə bir mətləb yoxdur. Odur, Həzrət Əşrəf də bizim dili bilmir; indi görək bunun bilməməyinin kimə nə zərəri var? Həkim də bunun kimi. Nə eybi var? Həkiminki odur ki, azarın özünə yaxşı təşxis versin.

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*Hacı Nayibə*). Xeyr, məni əfv buyurasınız, Hacı ağa! Həzrət Əşrəfin işi bir özgedir: o hakimdi, onun vəzifəsi ancaq əmr etməkdə, çıxırıb bağırmaqdı ki, burada bir özge dili bilmək əsla lazım deyil; amma həkim bir az bilsə, nə eybi var?

H a c ı N a y i b. Bəli, hələ bu belə. İndi, hacılar, keçək məsələnin o biri tərəfinə. Məlumdur ki, hər təşəbbüsət ki, məmləkətin abadlığı yolunda başlanır, hökumət xəzinəsinə çox da ağırlıq düşməsin deyər, ağayani-tüccarın himmətinin vücudu ilə nəticəbəxş olur; buna binaən Həzrət Əşrəf dəlixananın təsisinin məsarifini siz cənabların öhdəsinə mühəvvəl edibdi ki, indi biz bu saat doktor həzrətlərinin müsvəddə-sindən* həmin binagüzarlığın məxaricini təxmin edə bilərik. (*Əyilib doktorun kağızına baxır*).

Doktor gah kağızları, gah lüğət kitablarını açır, Hacı Nayibə nişan verir.

---

* Qaralama yazı; tələsik yazı

Bəli, doktorun hesabı mövcübcinə, əgər biz istəyək şəhərimizdə bir dəlixana təsis edək, onun ildə iyirmi min tükən məsarifi olacaq.

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*təaccüblü*). İyirmi min tükən?

H a c ı N a y i b. Bəli, Hacı ağa.

H a c ı X u d a v e r d i (*təaccüblü*). İyirmi min tükən?

H a c ı N a y i b. Bəli, Hacı ağa.

H a c ı C ə f ə r (*təaccüblü*). İyirmi min tükən?

H a c ı N a y i b. Bəli, Hacı ağa.

Hacılar bir-birinə baxıb, başlarını bulayırlar.

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*Hacı Nayibə*). Hacı Nayib ağa, and verirəm səni səyyidüş-şühədaya, boşla getsin.

H a c ı X u d a v e r d i (*Hacı Nayibə*). Hacı Nayib ağa, and verirəm səni qərib İmam Rzaya, boşla getsin.

H a c ı C ə f ə r (*Hacı Nayibə*). Hacı Nayib ağa, and verirəm səni çəhardəh məsuma, boşla getsin.

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*Hacı Nayibə*). Ərz olsun Hacı Nayib ağanın hüzeni-mübarəkinə ki, o biçarə dəlilərin aqlını alan o gözə görünməyən pərvərdigari-ələmdir kn, öz yaratdığı bəndəyə lazım olan yerdə aqlı verir də, alır da. Bu bir məşiyəti-yəzdanidir ki... (*İki əlini yuxarı qalxızib, gözlərini Allaha tərəf axıdıb, bu halətdə olan vaxt həzrət Əşrəf içəri qapıdan yavaşca başını çıxardıb çıxırır*).

H ə z r ə t Ə ş r ə f. Pul, pul!.. (*Həzrət Əşrəf yənə yox olur. Hacılar xəvəfə düşürlər*).

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*Hacı Nayibə*). Hacı ağa, bu nə fərmayışdı? Pul budur bizim cibimizdə. Bizim malımızın da, canımızın da təəllüqü Həzrət Əşrəfdir. And olsun xalığı-ləmyəzələ ki, burada xilaf yoxdu. Bu nə fərmayışdı?

Fərraş Şimrəli daxil olur.

H a c ı X u d a v e r d i (*Hacı Nayibə*). Hacı ağa, and verirəm səni o uzun qollu Həzrət Abbasa, axı Həzrət Əşrəfin nahaq yerə qeyzi tutur; biz bir söz ki, demirik. Bir surətdə ki, Həzrət Əşrəf fərmayış buyurlar, bizim nə sözüümüz ola bilər?

H a c ı l a r. Nə sözüümüz ola bilər?..

H a c ı X u d a v e r d i. Axı, qurban sənə, Hacı ağa, bircə mətəlb burasındadır ki, hərənin öz damarına görə qan alarlar. Axı sən özün bir

mulahizə buyur gör, o iyirmi min tükəni biz üçümüz verə bilərik ya yox? Görək aya bu şəhərdə bizdən də savayı tacir var ya yox?

H a c ı C ə f ə r. Yaxşı, biz bədbəxt nə deyirik ki! Xub, yarısını biz verək, yarısını qeyri tacirlər versin.

H a c ı N a y ı b. Hacı Məhəmmədəli ağa, and verirəm səni möv-layi-müttəqiyənə, bu sözləri mənə deməyin. Sözlünüz var idi, bayaq Həzrət Əşrəfin özünə ərz edəydiniz. Əgər pul vermək xəyalınız yox idi, heç öhdənizə götürməyəydiniz.

H a c ı X u d a v e r d i. Ay Hacı ağa, axı biz bədbəxt nə vaxt öhdəmizə götürdük?

H a c ı C ə f ə r. Allah şeytana lənət eləsin!

H a c ı X u d a v e r d i. Xudaya, şükür sənin cəlalına!

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*üzü həkimə*). Cənab həkim, gəl sən bu daşı ətəyindən tök!

Həkim təəccüblü baxır hacılara tərəf və bir şey başa düşmür.

H a c ı X u d a v e r d i (*həkimə*). Ay həkim, Hacı Məhəmmədəli ağa yaxşı deyir, axı bu dəlixana söhbəti nə bir söhbətdi ki, bunun üstə özünüzə də, bizə də bu qədər dərdi-sər verirsiniz? Biz eşitdiyimiz budur ki, dəliliyin bir səbəbi var. Bu bir bələdir; bu bir qismətdir ki, hər bir yaranmış ki, bu dərdə mübtəla olur, gərəkdir ki, tutduğu işin müqabilində cəzasını çəksin. Bunun çarəsi “Cövşəni-kəbir” ya “Cövşəni-səğir” duasıdır ki, yazıb tikirlər dəlinin paltarına; özü də gərək sol qoluna tikilsin (*əli ilə qolunu göstərir*).

Həzrəti Əşrəfin başı içəri otaqdan görsənir.

H ə z r ə t Ə ş r ə f (*çox ucadan və hirsli*). Pul! Pul!..

H a c ı l a r (*təşvişə düşürlər və qorxa-qorxa deyirlər*). Bəçəşm, bəçəşm*. Pul hazırdır. (*əllərini ciblərinə uzadırlar*).

Küçədə Çavuş carlayır.

mücdə verilir şəhərimizin dəlilərinə, şəhərimizə bir həkim gəlib, daha bundan sonra hamı dəlilər ağıllanacaq. Ay mustuluğumu verənlər, ay xələtimi verənlər!

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*Hacı Nayibə*). Hacı Nayib ağa, xub, bir sözüümüz yoxdu; pulu bu saat düzəldərik. Amma and verirəm səni

---

* Göz üstə, göz üstə

İmam Museyi-Kazimə, həkimi bir tövr başa sal, xərci azaltsın; yoxsa bizim şəhərimizdə o qədər çox dəli yoxdu ki, iyirmi min түmən onların müalicəsinə sərf olunsun.

H a c ı C ə f ə r. Xeyr, xeyr, o qədər dəli harada idi? Cəmişi beş-
altı nəfər ancaq olar.

H a c ı M ə h ə m m ə d ə l i (*Hacı Cəfərə*). Xeyr, Hacı ağa, bimar-
Kərbəlaya and olsun, dörd nəfərdən artıq deyil: biri dəli Molla Abbas-
dı, biri onun övrəti Pırpız Sonadı, biri, biri...

H a c ı X u d a v e r d i. Biri o Farmasyon Rüstəmdi-nədi, biri odu,
bir-ikisi də ola-olmaya...

H a c ı N a y i b (*əyilib həkimin hesabına baxır*). Burada əvvəl da-
vaların xərci yazılıb, məsələn: psixikum-sulfirikum-bromatum, min
tүmən... Nə bilim, çoxusunu oxuya bilmirəm.

İçəri otaqdan Həzrət Əşrəfin başı görsənir.

H ə z r ə t Ə ş r ə f (*çığırır*). Pul! Pul!

Hacılar tələsə-tələsə və qorxa-qorxa ciblərindən bir qədər qızıl pul çıxarıb, tö-
kürlər Hacı Nayibin qabağına, bu da pulların yarısını yığır aparır içəri, Həzrət Əşrəfə
verir, qalan yarısını qoyur həkimin qabağına, həmin pulları dəsmala qoyur, kağız-ku-
ğuzunu yığışdırır gedir. Hacılar ilə əl-ələ verir, hacılar xahi-nəxahi əl verəndən sonra,
əllərini qabağa uzadıb, havada saxlayırlar ki, sonra yusunlar. Doktor buna təəccüb edib
və üzünü Hacı Nayibə tutub, guya bu işin mənasını bilmək istəyir. Hacılar narazı bir
halətdə istəyirlər çıxıb getsinlər, bu heyndə küçədə qilü-qal qopur. Daxil olur H a c ı
Bağdad və Ümmi Gülsüm.

H a c ı N a y i b. Xeyir ola, Hacı Bağdad, bu nə qilü-qaldı?

H a c ı B a ğ d a d (*Hacı Nayibə*). Hacı Nayib ağa, and verirəm
səni o gözə görünməyən pərvərdigara, bizi bu mərəkədən xilas et.

H a c ı N a y i b. Nə var, nə mərəkədi?

H a c ı B a ğ d a d. Hacı ağa, bizim qilü-qal ilə işimiz yoxdu. Biz
Allahın fəqir və mömin bəndəsiyik. Mənim o bədbəxt dəli qardaşım
Farmasyon Rüstəmin əlindən bilmirik hara baş götürüb qaçaq. Bu öv-
rət (*Ümmi Gülsümü göstərir*), ayıb olmasın, haman dəli qardaşımın
övrətidir. İndi bir-iki ay olar ki, mən onu müvafiq-şəri-ənvər özümə
siğəsini oxudub, həlal eləmişəm. Siğəsini də Fazil Məhəmməd özü
oxuyub. Çünki gərək məlumunuz ola ki, Fazil Məhəmməd özü keçən
il elan eləmişdi ki, cəmi dəlilərin övrətləri ərlərindən boşdular və
azaddılar. İndi haman dəli Rüstəm qardaşım bu saat gəlib yapışıb bu

biçarə övrətin yaxasından ki, şəhərimizə həkim gəlib, mənə dava verəcək, ağlım başıma gələcək. İndi istəyir zornan övrəti götürüb apar-sın. Aman günüdür, Hacı ağa, bizi dəli Rüstəmin şərindən xilas elə.

Hacı Nayib və qeyriləri mat qalırlar.

H a c ı l a r. Lahövlə vəla qüvvətə illa billahü əliyyül-əzim!

Yenə küçədə mərəkə və qilü-qal qopur. Daxil olurlar Kərbəlayı Türbət, Məkkə Məhəmməd, Əminə övrət, Səkinə övrət və bunlardan savayı küçə əhli. Daxil olanlar bir-biri ilə bu tövr giley-güzar edir: “A kişi, belə də iş olar, necə ağıllanacaq, biçarə arvadın günahı nədi?” Küçədə Çavuş yenə carlayır: “Ey şilər, şəhərimizə həkim gəlib, dəlilərə müjdə olsun. Hamısı bir neçə günün muddətində ağıllanacaq. Ey mənə muştuluq verən, ey mənə xələt verən!” Sonra adamlar başlayır çığıışımağa: “Ədə, dəlilər gəlirlər!” Qilü-qal qopur, ara qarışır, Həzrət Əşrəf başını içəri otaqdan çıxarıb çığıır: “Sükut!” Fərraş şallaq ilə çamaatı sakit edir.

H a c ı N a y i b (*üzünü tutur camaata*). Ey Hacı Bağdad, Kərbəlayı Türbət, Məkkə Məhəmməd! Ey yer üzünün şiləri! Heç qilü-qal lazım deyil. Doğrudur, doktor Lalbyuz cənabları xudavəndi-ələmin mərthəməti ilə şəhərimizin cəmi dəlilərini ağıllandıracaq. O ki, siz ərz edirsiniz dəlilərin bir neçəsinin övrətləri öz qardaşlarına ərə gediblər, bu məsələlər şəri bir məsələ olduğu halda, bunun həllini Həzrət Əşrəf mühəvvəl edir şəhərimizin şəriətmədarı Fazil Məhəmməd ibn Yəqubun öhdəsinə ki, bu barədə hər nə sərəncam olsa, ona təbəyyət etmək cəmi yer üzünün şilərinin vəzifəsidir. Dəxi burada bir özgə söhbət ola bilməz.

Hacı Nayib sözünü qurtaran kimi küçədə səs düşür ki, dəlilər gəlir, Cinni Mustafa gəlir. Adamlar qarışır bir-birinə, qaçan qaçır, qalan qalır.

Pərdə salınır

İKİNCİ MƏCLİS

İkinci məclis vaqə olur Fazil Məhəmməd ibn Yəqubun evində. Oturub Fazilin övrəti Məşədi Zeynəb, başı aşağı, qəmgin; yanında beş-altı yaşında oğlu Heydər öz-özünə oxuyur. Uzaqdan küçə uşaqlarının qilü-qalı eşidilir və küçə qarısını daşa basırlar. Daxil olurlar dəli Molla Abbas və dəli övrəti Pırpız Sona. Bunları küçə uşaqları daşa basa-basa qovurlar içəri. Məşədi Zeynəb bunları görcək tez durur ayağa və yerdən başmaq tayını götürüb, atr dəlilərin üstə. Dəlilər ağlamsınırlar və bir tərəfdən küçə uşaqlarından qorxurlar, bir tərəfdən də Məşədi Zeynəbin başmaq atmağından özlərini qoruyurlar.

M ə ş ə d i Z e y n ə b (*acıqlı*). İtilin cəhənnəmə buradan!

P ı r p ı z S o n a. Buy, buy, buna bax, sən Allah! Biz niyə cəhənnəmə itilək? (*Molla Abbasa*). Molla Abbas, sən Allah biz cəhənnəmə gedəcəyik? (*istəyir ağlaya*). Molla Abbas, sən Allah qoyma məni cəhənnəmə aparsınlar; mən cəhənnəmdən qorxuram (*qorxusundan titrəyir*).

M o l l a A b b a s (*Sonaya acıqlı*). Kəs səsinə, bihəyə qızı bihəyə! (*Bir qədər acıqlı baxır Sonanın üzünə*). Çəpik çal, oynuyum. (*Pırpız Sona çəpik çalır, Molla Abbas düşür oynamağa*).

M ə ş ə d i Z e y n ə b (*acıqlı və ucadan*). Cəhənnəm olun buradan, yoxsa vallah bu daşnan vurub başınızı yararam! (*Əlində bir şey tutur istəyir ata dəlillərə. Onlar istəyir qaçalar çölə, amma uşaqların qorxusundan, qapıdan yenə evə qayıdırlar*).

M o l l a A b b a s (*az qalır ağlasın*). Axı mən hara gedim? Uşaqlar məni daşa basır.

(*Sona əyri-əyri baxır Məşədi Zeynəbin üzünə və birdən onun üstünə hücum çəkib itələyir, Zeynəb ona bir-iki yumruq vurur*).

M o l l a A b b a s (*ağlaya-ağlaya*). Ay arvadlar, siz Allah dalaşmayın.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*daxil olub, başmaqlarını çıxardır*). Genə bu nə qilü-qaldı? Molla Abbas genə bu küçə uşaqlarını niyə bura yığmısan? Nə istəyirsən bunlardan? Mən dəfə sənə demişəm bu colma-coçuğa qoşulma. (*Sonaya*) Hə, Sona, kefin necədi, qızım?

(*Sona da, Molla Abbas da ikiqat baş yendirirlər və bir söz demirlər*).

F a z i l M ə h ə m m ə d (*Molla Abbasa*). Abbas, genə səndən yana giley-güzar eşidirəm; genə səndən şikayətlər qulağıma çatır. Bir az özünə toxtaxlıq ver; axı eyibdir. Sən mənim ata bir, ana bir qardaşımın; sən camaatı üstünə güldürəndə, mən xəcalətimdən küçəyə çıxıb bilmirəm. Vallah biabır olmuşam. Bir də bu qədər küfr, nasəza danışmağı tərgit: Allah ilə, peyğəmbər ilə işin olmasın, yoxsa camaat səni səngsar elər.

Dəlililər ikisi də Fazilə təzim edirlər, Zeynəb də oturub qulaq verir.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*Molla Abbasa*). De, de, de, görüm axı nə vaxtadək dəlilik eləyəcəksən? Axı bir söz de görüm nə deyirsən?

M o l l a A b b a s (*Fazilə*). Dadaş, izin ver oynuyum.

P ı r p ı z S o n a (*Fazilə*). Fazil dadaş, izin ver mən də oynuyum.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*acıqlı*). Siz gərək mənə zarafat eləməyəsiz; mən Faziləm, mənə hörmət lazımdı. Tutax ki, mən izin verdim; siz mənim yanımda nə tövr cürət edib oynarsınız?

M o l l a A b b a s (*guya bir şey tapıb*). Buy, dadaş, vallah oynaram. İstəyirsən oynuyum? (*Əllərini qalxızır ki, oynasın*).

F a z i l (*çığırır*). Sarsaqlama!

Molla Abbas qorxub qaçır çölə.

P ı r p ı z S o n a. Fazil dadaş, gör mən nə yaxşı oynuyuram. (*Sona əllərini qalxızır ki, oynasın, görür ki, Fazil dinmir; başlayır süzüb oynamağa. Saçları çiyinə tökülmüş halda süzə-süzə dolanır, gəlir Fazilin qabağından keçir*).

F a z i l M ə h ə m m ə d (*bir qədər mat-mat tamaşa edəndən sonra üzünü kənara tutub*). Lənət şeytana!

P ı r p ı z S o n a (*Məşədi Zeynəb*). Zeynəb, ay qız, dur sən də oyna!

(*Zeynəb Sonanı itələyir kənara, Molla Abbas oynaya-oynaya girir içəri*).

F a z i l M ə h ə m m ə d (*Molla Abbasa*). Cəhənnəm ol buradan!

M o l l a A b b a s. Dadaş, əgər oynamağıma razı deyilsən, izin ver mayallaq aşım (*mayallaq aşır*).

F a z i l M ə h ə m m ə d (*durur Molla Abbasi evdən qovur*). Cəhənnəm ol! Çıx get! Yoxsa, vallah, bilmirəm ki, nə eləgəm! (*Molla Abbas və Sona qaçırılar çölə, ara bir qədər sakit olur*).

F a z i l M ə h ə m m ə d (*Zeynəb*). Zeynəb, sənə bir söz deyəcəyəm. (*Zeynəb dinmir, qulaq asır*). Qulaq as gör nə deyirəm. Şəriətdə belə yazılıb ki, bir kişi ki, dəli oldu, onun övrəti ondan boşdu, onların talağı oxunmuş kimidi; bu mənim bədbəxt qardaşım Molla Abbasın dəli övrəti Pırpız Sonadır ki, mənim qabağımda qol-qıçı açıq gəzir və mən də ona xahi-nəxahi nəzər etməyə məcbur oluram, buna şəriət sahibi bəhər hal razı ola bilməz.

M ə ş ə d i Z e y n ə b (*Fazilə*). Bəs nə eləmək istəyirsən?

F a z i l M ə h ə m m ə d (*bir qədər dinmir*). Vallah, mən özüm də məəttəl qalmışam; çünki o dəli övrətdən də deyəsən bir haray yoxdu. (*Bir qədər dinmir*). Xub, dur gör Sona hara qaçdı getdi? Onu bir çağır gəlsin danışdırım (*Zeynəb çıxır, uşaq da onun dalınca qaçır. Fazil ba-*

şını aşağı salıb, fikrə gedir, Zeynəb Sonanın əlindən yapışıb çəkə-çəkə gətirir. Fazil başını qalxıb Sonanı görür). Sona, yavuq gəl, sənə söz deyəcəyəm. *(Sona təzim edir)*. Sona, gəl razı ol, səni yaxşıca geyindiririm, bəzəndirim, yuyundurum, səliqələndirim; amma bu şərtən ki, ağıllanasan, dəxi üzü-gözü açıq küçələrə düşüb, dəlilik eləməyəsən.

P ı r p ı z S o n a *(qorxur, az qalır ağlaya)*. Fazil dadaş, mən səndən qorxuram.

F a z i l M ə h ə m m ə d *(yumşaqlıqnan)*. Niyə məndən qorxursan, qızım?

P ı r p ı z S o n a. Qorxuram məni döyəsən.

F a z i l M ə h ə m m ə d *(mehriban)*. Qorxma, qızım, döymənəm, döymənəm; niyə döyüm? *(yavuq gedir)*.

P ı r p ı z S o n a. Axı mən sənin yanında oynadım, qorxuram acığın tuta.

F a z i l M ə h ə m m ə d. Yox, qızım, acığım tutmur. İstəyirsən genə oynat. *(Sona əllərini qalxır, istəyir oynasın, o tərəf-bu tərəfə baxıb, istəyir gedə çölə)*.

P ı r p ı z S o n a. Qoy gedim Molla Abbası çağırım.

F a z i l M ə h ə m m ə d *(qabağını kəsir)*. Yox, getmə, getmə, dayan, dayan, gör nə deyirəm. *(Sona Fazilə baxmayıb qaçır, çöl qapının ağzında durub, qorxa-qorxa Fazilə tərəf baxır. Fazil bir qədər Sonaya baxandan sonra)* Ay qız, bizə yazığın gəlsin; əgər o bədbəxt Molla Abbasa yazığın gəlmirsə, barı mənə yazığın gəlsin, aqlını yığ başına. Axı bir mənə de görüm, sən nə deyirsən, nə istəyirsən və özünü bu günə salmaqda xəyalın nədir?

P ı r p ı z S o n a. Fazil dadaş, mən imamı axtarıram.

F a z i l M ə h ə m m ə d. Necə imamı axtarırsan?

P ı r p ı z S o n a. Mən imam sahibbəzzəmanı axtarıram.

F a z i l M ə h ə m m ə d. Neyləyirsən imam sahibbəzzəmanı?

P ı r p ı z S o n a. Mən imam sahibbəzzəmana ərə gedəcəyəm.

F a z i l M ə h ə m m ə d. Qızım, sən dəlisən, onun üçün belə danışırsan.

P ı r p ı z S o n a. Yox, Fazil dadaş, sən özün dəlisən, onun üçün belə danışırsan.

F a z i l M ə h ə m m ə d *(bir qədər fikirdən sonra)*. Nə deyim, qızım? İmama istəyirsən, imama get; amma axı sən ağıllanmasan, imam səni bu surətdə qəbul eləməz.

P ı r p ı z S o n a (*ağlamsına-ağlamsına*). Mən necəyəm ki? (*öz üst-başına baxır*). Mən necəyəm ki? Yox, yox, mən imamı istəyirəm. Məni apar imamın hüzuruna; mən imam sahibbəzzəmanı istəyirəm.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*bir qədər Sonaya baxandan sonra*). Qı-zım, mən özüm imamın nayibiyəm, mənim sözüm imamın sözüdü (*başlayır ağlamağa və diz üstə çöküb, başını əyir döşünə; alləri ilə üzünü yumur. Bir qədər bu halətdə hərəkətsiz qalandan sonra, başını dikəldir və allərini qaziyül-hacata qalxızıb deyir*).

Ey ricalül-qeyb, hardasınız, niyə həzrət sahibbəzzəmanı gətirmirsiniz? Niyə onun rikabi-mübarəkində zühür etmirsiniz ki, cahanı küfrüküffardan pak edəsiniz? Bari pərvərdigara, and verirəm səni yetmiş iki şühədanın nahaq tökülən qanına, sən əvvəla, mənim bəradərim Molla Abbasın təqsirindən keç və nə qədər ki, indiyədək küçə və bazarda sən cəlalına istehzalar törədib, sən qüdrətinə şəkk gətirib və nə qədər ki, bundan savayı küfrə və nasəza danışmağı özünə peşə edib, sən onu əfv et; zira sən ərhemərrahiminsən. Xudaya, and verirəm səni məzlumi-Kərbəlaya, bu biçarə Sonanın qüvveyi-əqliyyəsinə bir qədər sihhət kəramət elə; ta qolu, qıçı və üzü açıq naməhrəmlər nəzərində gəzib dolanmağı tərək etsin və biz aciz bəndələrin hədsiz məsuliyyətlərinə bais olmasın. Allahümmə bəlliğ mövlayi-sahibəzzəman səlavatullahi əleyhi əlaənnə cəmiül-mömininə vəlmöminat, fi məşəriqül-ərz və məğaribəha! Qoy zühür etsin və asi bəndələrinə rəhmi gəlsin; qoymasın dünya dərhem-bərhem ola. (*Əllərini daha da yuxarı qalxızır və həvəslənir, cuşə gəlir və gəldikcə səsinə ucaldır*). Zühür et, ey sahibbəzzəman! Zühür et! Və hidayət elə siratül-müstəqimə günahkar bəndələrini

Molla Abbas və Son a çöl qapıdan başlarını uzadıb xəlvətcə baxırlar.

Ey sahibül-əsr vəz-zəman, zühür et! Mənəm sənə nayibin Məhəmməd, atam Yəqub, künyəm Küleyni (*üzünü çöl qapıya tərəf tutub çığırır*). Ey məşərül-xəlayiq, elan olunur bu gündən sizə ki, mən ricalül-qeybin ətəyindən tutub, həzrətin zühurunu istida etdim (*gözləri səqfə baxır, alləri duada, cuşə gəlir, ağzı köpüklənir*).

P ı r p ı z S o n a (*Fazili bu halda görüb, Molla Abbası çağırır və ağlayır*). Molla Abbas, bura bax, bura bax! Fazil dadaşım dəli olub (*çığırır*).

Küçədə fərraş Şimrəli əlində şallağ daxil olur və Pırpız Sonaya deyir:

F ə r r a ş Ş i m r ə l i . Tərpənmə, həkim gəlir.

Həkim Lalbyuz daxil olur, bir əlində mizanül-hərərə*, o biri əlində yenə həkimlikdə lazım olan qulaq lüləsi. Fazil Lalbyuzu görüb, çox təəccüb edir. Molla Abbas çöl qapıda durub, adamların cəmisinə təzim edir; habelə Pırpız Sona.

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*Fazilə*). Həzrət Fazilə ərz olsun ki, bu cənab (*həkimi nişan verir*) məşhur professor Lalbyuzdur ki, dəlillərə elə bir dava verir ki, dəli üç gün çəkmir ki, şəfa tapır və sənin-mənim kimi ağılı başına gəlir.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*ayağa durub, həkimə hörmət edir*). Bu-yurun, əyləşiniz (*üzünü fərraş Şimrəliyə tutub*). Bəli, bəli, cənab doktorun şəhərimizə təşrifini eşitmişəm. Bəndeyi-həqir Əmristan mü-tə-xəssislərinin tibb elmində məhərətlərinə şəkk və tərəddüdüm yoxdu və lakin ruh mərəzlərinin şəfası ki, bu alicənablar (həkimə işarə edir) öz öhdələrinə götürüblər, – elə bir müşkül əmrdir ki, bu barədə bir nəticəyə nail olmaqlarına mənim mütəəssifanə çox iştibahım var**. Zira ki, həqq-təala özü buyurublar ki, qülir-ruhü min əmri-rəbbi***. Hərçənd əmr ləfzinin keyfiyyət və mahiyyətinin mənasını bəyan buyurmayıblar, lihaza əql heyrətdə qalır və üqəlanın ixtilafı məhz bu barədədir ki, aya ruh cövhər qəbilindəndir ya ərəz və cövhər olduqda da aya mücərrəddir ya qeyri-mücərrəd. Çün həzrəti İmam Cəfər Sadiq-dən rəvayətdir ki, zəmani ki, xudayi-təala öz bəndəsinin qəbzi-ruhini mələkül-mövtə həvalə elədi, buyurdu: çıxart bəndələrimin ruhunu, gətir mənim yanıma ki, mən onu rahat edim (*başlayır ağlamağa, həkim təəccüb edir və yavaş-yavaş gedir Fazilin yanına*) və onlara rəhmət bəxş edim. Ruhların hamısını mələkül-mövt gətirir xudayi-təalanın yanına (*ağlayır, həkim gedir, əlini qoyur Fazilin alınına və üzünü fərraşa tutur və təəccüb edir*).

M o l l a A b b a s (*həkimə yalvarır*). Ay həkim, mənim bu Fazil qardaşım dəlidi; ona bir dava ver, ağılı başına gəlsin.

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*Molla Abbasa açıqlanır*). Sarsaq, sarsaq danışma, düş qabağıma səni aparacağam dəlixanaya!

Fazil əlləri ilə üzünü örtüb ağlamaqdadır, həkim adamların üzünə baxır və bir şey başa düşmür.

---

* Termometr

** Şübhəm var

*** De ki, ruh Allahın öz işidir

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*həkimə*). Cənab həkim, bizim şəhərin dəlilələrinin biri budur (*Molla Abbası göstərir*), biri də bunun övrəti Pırpız Sonanı (*göstərir*).

P ı r p ı z S o n a (*həkimə*). Cənab həkim, bizim şəhərin dəlilələrinin biri budur (*ağlayan Fazili göstərir*), biri də...

Fərraş onu itələyib istəyir çıxartsın, həkim əllərini qalxızib fərraşın qabağını kəsir.

F a z i l M ə h ə m ə d (*başını qalxızib yuxarı*). Xudaya, sən ər-həmərrahiminsən (*həkimə*). Ey həkim, and verirəm səni İsa və Məryəm, əgər sənin ixtiyarında olan dava-dərmanlarda kəramət varsa, bu biçərə övrətə bir əlac elə ki, bəlkə bu qədər naməhrəm içində qol-qıçı açıq gəzmək məsiyyətdən xilas olub, nə qədər nəfəsi var, cənabınıza sənaxan olsun.

Doktor, Sonanın qol-qıçına vərəvürd edir və nəbzini əlinə alıb soruşur.

D o k t o r. Sənin ad nə? (*Sona dinmir*). Sənin ad nə? (*Sona yənə dinmir*).

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*Sonaya*). Ay qız, həkim soruşur adın nədi? Cavab ver də! Kar deyilsən ki!

M o l l a A b b a s (*həkimə yamsılayır*). Sənin ad nə?

Adamlar gülüşür. Fərraş Molla Abbas tərəfə hücum edir, Molla Abbas qaçır, Sona ağlayır.

P ı r p ı z S o n a. Niyə mənim Molla Abbasımı döyürsünüz? (*Həkimə*). Ay həkim, qoyma bu dəlilər mənim Molla Abbasımı döysünlər (*ağlayır*).

F a z i l M ə h ə m ə d (*həkimə*). Ay həkim, and verirəm səni o yeri-göyü yox yerdən xəlq edən bir pərvərdigara, sən mənim bu dəli qardaşım Molla Abbasa da ətfi-nəzər edib, bunun da dərdi müalicəpəzir olan surətdə, o da öz məsləhətinizdi. Nə eybi var, girəm ki, bu bədbəxt bu qədər müddətin ərzində ki, xəbti-dimağ götürüb, çöllərə düşüb, xudavəndi-ələmin əqləri heyran qoyan mahiyyət, kəmiyyət və keyfiyyətini istehzaya qoyub danışmağı özünə bir vəzifəyi-şəninə qərar verib. Və şayəd bundan baş verən küfr və nasəzanın müqabilində xudavəndi-təbarək və təala tərəfindən (uşaq kimi ağlayır) bu övrətə də bir müalicə iltifat ediniz, ta ki, üzü-gözü açıq gəzib, bizi naməhrəmə baxmaq günahi-kəbirəsindən xilas etsin.

P ı r p ı z S o n a (*həkimə yalvarır*). Ay həkim, sən Allah, sənə qurban olum, mənim bu Fazil dadaşıma da bir dava ver, ağıllansın və məni çox çimdikləməsin.

Hamı gülüşür, doktordan və Fazildən savayı.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*başını qalxızib Sonaya bərk və çox uca-dan acıqlanır*). Yalan danışma, bihəya!

P ı r p ı z S o n a (*istəyir ağlaya*). Buy, buy! Yalan niyə danışırım? Bəs bunları kim çimdikləyib? (*Qolunda və canındakı çimdik yerlərini göstərir, Molla Abbas qapıdan qah-qah çəkib gülür*).

F a z i l M ə h ə m m ə d (*əllərini göyə qalxızib*). Əstəğfərüllah rəbbi və ətubi ileyh, lahövlə vəla qüvvətə illa billahi əliyyül-əzim.

D ə l i l ə r (*Fazili yamsılayırlar*).

Fərraş onlara həmlə edir. Dəlilər qaçır çölə. Fərraş qaçır onların dalınca və çığırır.

F ə r r a ş Ş i m r ə l i. Ədə, qoymayın, dəlilər qaçdılar!

Fazil iki əli ilə üzünü örtür və uşaq kimi ağlayır.

H ə k i m (*heyran və mat qalıb deyir*). Kim dali? Kim dali?..

P ə r d ə

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Küçədə uzaqdan qilü-qal, səs-küy eşidilir; qilü-qal gəldikcə yavuqlaşır və küçə-də Molla Abbas görsənir. Onun dalınca Pırpız Sona və bunların dalınca küçə dolusu küçə uşağı bunları daşa basır; dəlilər dinmirlər və bir tövr özlərini qoruyurlar.

M o l l a A b b a s. Ay camaat, vallah, bu uşaqlar məni dəli eləyəcəklər.

Uşaqlar atdıqları daşın biri küçə qapılarının birinə dəyir, haman qapı açılır və ora-dan M ə ş ə d i H a c ı – əlində təsbeh, dodaqları dua vird edir, – hövlnak küçəyə çıxır və qabaqca uşaqların üstünə çığırır, onları söyüb qovur.

M ə ş ə d i H a c ı. Cəhənnəm olun buradan, köpək uşağı köpək! (*Sonra üzünü Molla Abbasa tutur*). A kişi, genə bu yazıq övrəti qol-qıçı açıq yanına salıb küçələri dolandırırısan? Allah sənə də lənət eləsin, səni əkib-doğan kişiyyə də lənət eləsin!

Dəlilər başlarını aşağı salıb, günahkar kimi baxırlar. Məşədi Hacı Sonaya bir qədər yavuuq gəlib, onun qol-qıçına vərəvürd edir və deyir.

Allah şeytana lənət eləsin!

Küçə qapılarının o birisindən Nə c ə f ü l - Ə ş r ə f çıxıb dəlilərin üstə çıxırır.

N ə c ə f ü l - Ə ş r ə f (*həmişə əlində təsbeh, dodaqları dua vird edir*). A kişi, genə bu bambılılar bilmirəm xalqdan nə istəyirlər? (*Övrətənin qol-qıçını vərəvürd edir və öz-özünə deyir*). Allah şeytana lənət eləsin!

H a c ı İ s l a m (*həmişə əlində təsbeh, dodaqları dua vird edir, o biri qapıdan çıxır və dəlilərə çıxırır*). A kişi, bu məlun oğlu məlun genə buradadır? Bəs bunları aparacaqdılar dəlixanaya? Bəs burada nə qələt eləyirlər? (*Övrətə vərəvürd eləyir və öz-özünə deyir*). Allah şeytana lənət eləsin!

Dəlilər başları aşağı təzim edirlər.

M ə ş ə d i H a c ı (*Molla Abbasa*). Hə, sözün nədi, təbiət oğlu təbiət?

N ə c ə f ü l - Ə ş r ə f (*Molla Abbasa*). Axı bir de görum, nə deyirsən? Axı yəni deyirsən cəmi məxluqat öz başına yaranıb da? Yəni bunları yaradan yoxdur da? Yəni Allah-zad yalandı da? (*Bu sözləri deyə-deyə Nəcəfül-Əşrəf Molla Abbasi çənəsinin altından yuxarı dümsükləyir*).

H a c ı İ s l a m (*Molla Abbasa tərəf yumruğunu çəkib çıxırır*). Məlun olğu məlun! And olsun Allaha, şeytan deyir vur başı-gözü yarılıns (*Övrətə tərəf vərəvürd edir və öz-özünə*). Allah şeytana lənət eləsin!

Dəlilər təzim edirlər.

M ə ş ə d i H a c ı (*övrətə yavuşlaşır və diqqət ilə qol-qıçına baxır*). Allah şeytana lənət eləsin.

N ə c ə f ü l - Ə ş r ə f (*övrətənin yanına gedir və qol-qıçına vərəvürd edir və deyir*). Allah şeytana lənət eləsin!

H a c ı Ə b d ü l ə z i m (*əlində təsbeh, dua vird edə-edə, kücə ilə gəlməkdə*). Genə bu dəli bambılılar nə düşüblər küçənin canına? Bəs bu gün bunları dəlixanaya qatacaqdılar? Allahü əkbər! And olsun Əbülfəzl Abbasa, ağayi-Nəcəfül-Əşrəf, biz bu dəli-divanənin ucundan rüsvayi-cəhan olub gedəcəyik. Belə xəta burasındadır ki, bu məlun oğlu məlun (*Molla Abbasa işarə*) dilini farağat qoymur, qoymur; qardaş, qoymur; əmirəl-mömininə and olsun qoymur.

M ö m ü n l ə r. Xeyr, qoymur.

H a c 1 Ə b d ü l ə z i m. Dünən qəbristandan əhli-qübur ziyarətindən gəlirdim. Gör bu mürtəd oğlu mürtəd (*Molla Abbasa işarə*) o qədər camaatın içində mənə nə deyir? Deyir o hansı balıq idi ki, həzrət onu çağırən kimi başını sudan çıxardıb cavab verdi? Deyirəm: “Kərkərət ibn Mərmərət ibn ərəbə idi, buynuzları da var idi”. Bu qədər adamın içində bu farmasyon oğlu farmasyon (*Molla Abbasi göstərir*) qah-qah çəkə-çəkə gör nə deyir; deyir: balıq da danışarmı?

Burada Molla Abbas çıtmıq çalır, düşür oynamağa, Sona ona baxıb, o da oynayır.

M ö m ü n l ə r. Allah sizə lənət eləsin! Allah sizə lənət eləsin!

H a c 1 M ə d i n ə (*əлиндə təsbeh, dodaqları vird eləyir. Küçə ilə gəldikdə Molla Abbasa*). And olsun Fatimeyi-Zəhraya, səni bu küçədə yıxıb, o qədər ayaqlaram ki, beynin torpağa qarışar! Həpənd oğlu həpənd, həzrətin tuman bağı ilə nə işin var? (*Hacı Mədinə bu sözləri deyəndən sonra üzünü Sonaya tərəf çöndərib, onun qol-qıçına vəravürd eləyir*).

M ə ş ə d i H a c 1 (*Hacı Mədinəyə*). Ağayi Hacı Mədinə, əstəğ-fürullah, o nə sözdü fərmayış edirsən? Əstəğfürullah!

M ö m ü n l ə r. Əstəğfürullah, rəbbi və ətubi ileyhə!

H a c 1 M ə d i n ə. Ağayi-Məşədi Hacı, Allahın min bir adına and olsun, bu babi oğlu babi dünən küçədə camaatı başına yığıb, həzrətin tuman bağına lağ eləyir ki, guya nəüzibillah, həzrət eşiyə çıxanda tuman bağını tapşırırdı sarbanına. Və çün tuman bağı da xeyli qiymətli imiş, onun üçün də sarbanın gözü düşür tuman bağına və küffarın qoşunu həzrəti şəhadətə yetirəndən sonra, sarban gəlir haman tuman bağını həzrətin tumanından çıxartsın, həzrət əvvəl sağ əlini, sonra sol əlini qoyur tuman bağının üstə, amma o haramzada həzrətin əllərini kəsib, tuman bağını qəsb eləyir. (*Ağlayır və möminlər də ağlayırlar*).

Molla Abbas başını salıb aşağı dinmir, möminlər ağlaya-ağlaya deyirlər: “Tuman bağına qurban olum, ya seyyidüş-şühəda!”, başlarına döyürlər. Həkim Lalbyuz və fərraş Şimrəli xəlvətə bunlara tamaşa edir. Molla Abbas da möminləri yamsılamaq bəbətindən öz-özünə tez-tez deyir.

M o l l a A b b a s. Tuman bağına qurban olum, ya seyyidüş-şühəda! Tuman bağına qurban olum, ya seyyidüş-şühəda! (*Və birdən qah-qah çəkib gülür və çıxıb qaçır. Sona da qaçır*).

M ö m ü n l ə r (*bunun, dalınca*). Allah sənə lənət eləsin!

Fərraş Şimrəli dəliləri tutub saxlayır, həkim də gəlib durur mömünlərin qabağında.

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*dəlilərə*). Dayanın, hara qaçırsınız? İki saatdı sizi axtarıram. Bu saat sizi aparacağam dəlixanaya, orada aqlınız başınıza gələr və dəxi həzrətin tuman bağını məzhəkəyə qoymazsınız.

H a c ı İ s l a m (*fərraşa*), Ay Şimrəli, Allah sənə Kərbəla qismət eləsin, Allah valideyninə rəhmət eləsin; bu dəlinin öhdəsindən bəlkə sən gələsən; yoxsa, vallahi, biabır olduq. Bir də bu məluna deyən gərək, axı, sənin həzrətin tuman bağı ilə nə işin var? Qurban olum həzrətin tumanına da, tuman bağına da!

M ö m ü n l ər (*ağlaya-ağlaya*). Tuman bağına qurban olum, ya seyyidüş-şühəda! (*Başlarına döyürlər*).

Həkim gəlir ağlayanların yanına və təəccüb ilə əvvəl bunlara və sonra Fərraş Şimrəliyə tərəf baxıb, işarə ilə soruşur ki, guya bunlar niyə ağlayır.

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*həkimə*). Bir səbəb yoxdu, ancaq riqqəti-qəlb üz verib.

M o l l a A b b a s (*həkimə*). Həkim, həkim, gəl görək kim yaxşı mayallaq aşar. (*Özü mayallaq aşır*).

M ə ş ə d i H a c ı. A kişi, bu bədbəxt lap dəli olubdur.

Bu heyndə günorta əzanı deyilir və küçə ilə hambal, bir tay dalında, keçir. Kənarda bir pingçi dükanı görənir. Əzan deyilən kimi mömünlər, hambal və pingçi şagirdi ayağa qalxıb, birdən, başlayırlar əllərini qulaqlarına qoyub əzan çağırmağa: “Allahü-əkbər!”, “Allahü-əkbər!” ”əşhədü ən lailahə illəllah!” Həkim təəccüb ilə əzan çağıranlara baxır və yenə fərraş Şimrəlidən işarə ilə soruşur ki, bəlkə bunlar dəlidirlər? Sonra gəlir Nəcəfül-Əşrəfin yanına və cibindən lüğət kitabını çıxardır, bir söz axtarır, amma tapa bilmir: sonra gəlir Hacı Mədinənin yanına və əyilib bunun üzünün o tərəfinə baxır, bu tərəfinə baxır, başına və alınına diqqət yetirir və axırda gözlərinə diqqət verir. Molla Abbas da qabağa yeriyib, xahiş edir ki, ona da baxsın; həkim onun da üzgözüne qabaqkı sayaq baxdıqda Molla Abbas birdən “pıqq” eləyib, göyə tullanır və həkimi elə qorxudur ki, həkim az qalır yığıla. Molla Abbas və Sona qaçırlar, fərraş istəyir tuta, amma həkimi qoyub gedə bilmir. Mömünlər yerdən daş götürüb, dəlilərin dalınca qaçırlar. Fərraş Şimrəli həkimi qucaqlayıb qoymur yığılın və ona deyir:

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*həkimə*). Vallah, həkim, sən ki, dəlidən belə qorxansan, gərək bir dua yazdırıb yanında saxlayasan.

Həkim altından yuxarı baxır Şimrəliyə və bir söz demir.

P ə r d ə

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Dəlixana. Dəli Molla Abbas ayaq üstə durub, əlini göyə qalxızıb, moizə edir. Oturublar dəlilər: Pırpız Sona, Farmasyon Rüstəm, Sərsəm Heydər, Həmzad Qurban, Cinni Mustafa. Dəlilər dəli Molla Abbasın moizəsinə qulaq asırlar.

M o l l a A b b a s (*səsnən, avaznan oxuya-oxuya deyir*). Əlhəmdilillah rəbbül-ələmin vəssəlatü vəssələm əla seyidəl-mürsəlin və ilahit-tahirin, əmma bəd...

S ə r s ə m H e y d ə r (*ağlaya-ağlaya yalvarır*). Ay Molla Abbas qardaş, sən Allah bizə nağıl de, qulaq asağ.

M o l l a A b b a s (*hirsli*). Necə nağıl de?! Nə zəvzək-zəvzək danışırsan? Necə nağıl de? Mən vaizəm, yoxsa nağılçıyam ki, sizə nağıl deyəm? Sözə bax, sən Allah! Deyəsən mən nağılçıyam! (*Hirsi tutur və gözləri qızarır. Sərsəm Heydər və Həmzad Qurban ağlayırlar. Cinni Mustafa acığından dizlərini yerə çırpır və yumruğunu sağa-sola tullayır. Molla Abbas birdən qah-qah çəkib gülür*). Bəs bu nağıl deyil, nədi? Bəs bu dediklərim nağıl deyil, nədi? (*gülür*).

H ə m z a d Q u r b a n. Sən Allah, Molla Abbas, bir az moizə elə qulaq asağ.

M o l l a A b b a s (*Guya Həmzad Qurbanın sözünü eşitmədi*). Bəli, xudavəndi-ələmin izni ilə biz buraya cəm olmuşuq ki, bu beş günlük dünyayi-faninin quyudatından kənara düşüb, Allahın yolundan azanlara üzümüz sataşmasın. Onun üçün də fürsəti qənimət bilib, Ağayi-Məclisidən sizə moizə edəcəyəm ki, feyziyab olasınız.

F a r m a s y o n R ü s t ə m (*cəld durur ayağa və əllərini ölçə-ölçə*). De, de, ay atam-anam sənə qurban olsun! Eləcə Ağayi-Məclisidən de!

M o l l a A b b a s. Bəli, ey mənim huş və zəkavət, əql və fərasət sahibi olan yoldaşlarım! Ərz olsun xidməti-şərifinizə ki, Ağayi-Fazil Məclisi öz “İxtiyarat” kitabında belə rəvayət edir ki, (*avaznan*) əz həzrət imam Məhəmməd Baqir mənqul əst ki, hər kəs rəcəb ayının birinci günü iki min rukət namaz qıla və qabaqkı rükətdə iki min dəfə tövhid zikr edə və uç min dəfə “inna ənzelna” oxuya və oxuyub qurtarana kimi üzü qibləyə dura, haman şəxs ayın axırına kimi qarın ağrısı görməz; vallahi görməz, billahi görməz.

Burada Farmasyon Rüstəm və Sərsəm Heydər qah-qah ilə güllürlər; Həmzad Qurban və Pırpız Sona ağlayırlar; Cinni Mustafa da dizlərini

yerə döyür və çıxır. Bir neçə m ö m ü n ə llərində təsbəh, ağlaya-ağlaya daxil olub soruşurlar: “biz də mərsiyəyə, ağlamağa gəlmişik. Ağlayın, ey şielər!”.

C i n n i M u s t a f a (*ara sakit olandan sonra*). Bax, Molla Abbas, istəyirsən mən dabanımı yerə vurum, buradan bir quş çıxırsın? Bax, deyirsən vurum? Mən Ağayi-Məçlisidən qorxmayaçağam ki! (*Dabanlarını vurur yerə*). Bax, mən də üzü qibləyə durmuşam. Bəs Ağayi-Məçlisi niyə üzü qibləyə durur?

H ə m z a d Q u r b a n (*Cinni Mustafaya yalvarır*). Ay Mustafa qardaş, sən Allah dabanlarını yerə vurma, mən quşdan qorxuram.

F a r m a s y o n R ü s t ə m (*dik qalxır ayağa*). Molla Abbas, Molla Abbas, mənim bir atam var idi, peşəsi səhərdən-axşama kimi ağacdən-ağaca uçmaq idi. Axırda xoruz oldu banladı. (*Özü də xoruz kimi banlayır*). Sən öləsən, Molla Abbas, yalan demirəm, odu bax (*göyə baxır*), atam uçdu getdi. (*Qalan dəlilər də göyə baxırlar, guya bir şey axtarırlar*).

M ö m ü n l ə r (*bir-birinə*). A kişi, bunlar bir özgə cürə danışirlər, gəlin çıxmaq gedək (*gedirlər*).

M o l l a A b b a s. Mən hələ quşdan savayı ağacların da göyə uçmağını görmüşəm, daşların da göyə uçmağını görmüşəm.

C i n n i M u s t a f a (*çağırır*). Mən ölüm, Molla Abbas, boş-boş danışma! Ağacların uçmağını deyirsən de, amma daşların uçmağını demə; bu yalan oldu.

H ə m z a d Q u r b a n v ə P ı r p ı z S o n a ağlayırlar.

P ı r p ı z S o n a. Sən Allah, ay Mustafa qardaş, acığın tutmasın, mən qorxuram.

M o l l a A b b a s (*Cinni Mustafaya*). Hələ mənim dayımın oğlunun xoruzu var idi, heç həyətdə olmazdı, həmişə damnan dama uçardı.

F a r m a s y o n R ü s t ə m (*qah-qah çəkib gülür*). Mən ölüm, Molla Abbas, sən də banna (*bu da, Heydər də gülürlər, Həmzad Qurban və Sona ağlayırlar, Mustafa dabanlarını yerə çırpır*).

S ə r s ə m H e y d ə r (*dik qalxır*). Sən öləsən, Molla Abbas, mənim uşaqlıqda bir xoruzum var idi (*gülür*).

H ə m z a d Q u r b a n (*ağlaya-ağlaya*). Niyə mənim xoruzum yoxdu? Niyə hamının xoruzu var, mənim xoruzum yoxdu?

M o l l a A b b a s (*ucadan, avaznan*). Ey məşərül-xəlayiq! Eşidin və agah olun ki, dörd yüz il bundan müqəddəm mən getmişdim yəcuc

məucuların vilayətinə. (*Hamı dəlilər sakit olub, qulaq asırlar*). Orada bu dılığır vətənim mənim yadıma düşdü; mənə bir ağılamaq tutdu ki, bir də gördüm (*əllərini dizlərinə çırpır*) dəryaların suyu qalxır yuxarı, az qalır mənə qərq edə; mən də qalxmışam suyun üzünə.

P ı r p ı z S o n a (*az qalır ağlaya*). Qorxuram mən də qərq olam, Molla Abbas. (*Titrəyir və gəlir özünü salır Molla Abbasın qucağına; Molla Abbas bunu kənar edir*).

M o l l a A b b a s (*Sonaya acıqlı*). Mən moizə elədiyim yerdə, sənin ixtiyarın yoxdu mənim yanına gələsən (*Sona indi də gedir Mustafanın qucağına, o da rədd edir*).

C i n n i M u s t a f a (*çox acıqlı*). Çəkil kənara, axmağın qızı! Sən xoruzdan qorxanda, mən də gərək pişikdən qorxam. Mau-mau (*pişik kimi movuldayır, Rüstəm və Heydər gülürlər*).

H ə m z a d Q u r b a n (*birdən yerindən qalxıb, başını elə bərk vurur pəncərəyə ki, şüşəsi sınır tökülür*). Ədə, qoymayın! Ümman dəryası daşdı! Mən boğuluram!

Bu heyndə Fərraş Şimrəli girir içəri və əlindəki şallağ ilə Qurbanı bərk döyür. Farmasyon Rüstəm və Sərsəm Heydər qaçıb bucağa sığırlar. Həmzad Qurban və Sona ağlayırlar, Cinni Mustafa ayaqlarını yerə vurub çığır. Molla Abbas başlayır çıtmaq çalıb oynamağa. Fərraş Şimrəli Sonaya diqqət salır və sonra Molla Abbasa deyir:

F ə r r a ş Ş i m r ə l i. Ay biçarə dəli, molla da məgər oynar?

Rüstəm və Heydər gülüşürlər. Qurban və Sona ağlaşırlar, Mustafa çığır. Şimrəli Sonaya tərəf gedir və xəlvətləyib onu çimdikləyir. Sona çimdiiyin ağırsından vuyulduyur. Doktor Lalbyuz girir içəri. Ara sakit olur, çünki dəlilər hamısı ayağa durub, doktora təzim edirlər.

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*doktora*). Cənab həkim, bizim şəhərin dəliləri bu altı nəfər adamdı ki, yığıb gətirdim buraya. Bu, dəli Molla Abbasdı. Bu, onun arvadı dəli Sonadı. Bunun adı Farmasyon Rüstəmdi. Bu, Sərsəm Heydərdi. Bu, Həmzad Qurbandı. Bu da Cinni Mustafadı.

H ə m z a d Q u r b a n (*həkimə şikayət edir*). Ay həkim, sən Allah, bu dəliyə dəginən (*Şimrəlini göstərir*) bizi döyməsin!

C i n n i M u s t a f a (*həkimə*). Axı bu dəlini (*Şimrəliyə işarə*) gətirib buraya qatmışınız, bizim günahımız nədi ki, bizi şallağlayır?

M o l l a A b b a s (*həkimə*). Axı mən ki, oynayıram, bunun kimə bir ziyanı var ki, bu dəli mənə oynamağıma lağ eləyir?

Rüstəm və Heydər gülürlər.

P ı r p ı z S o n a (*həkimə, ağlaya-ağlaya*). Ay, həkim, bu dəli kişi (*Şimrəlini göstərir*) məni çimdiklədi.

Rüstəm və Heydər gülür, Qurban ağlayır.

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*həkimə*). Cənab doktor, bunlar dəliliyin havasına danışırlar.

S ə r s ə m H e y d ə r (*dik atılır*). Buy, həkim, and olsun Allaha, biz dəli deyilik, özü dəlidir.

D ə l i l ə r (*hamısı birdən*). Vallah, dəlidi!

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*həkimə*). Doktorun başı üçün, mən bunları döyməmişəm.

L a l b y u z (*Şimrəliyə*). Bu, bu... (*bilmir nə danışsın*).

Dəlilər hamısı həkimə baş yendirib ədəblə dururlar. Həkim mat-məttəl qalır, əvvəl ehtiyatla gedir dəlilərin nəbzinə baxır, sifətlərinə və gözlərinə baxır, sonra Sonaya yavuuq gəlib, qol-qıçına diqqət salır, nəbzinə baxır, çənəsini əlləyir.

P ı r p ı z S o n a (*ağlaya-ağlaya*). Ay həkim, mən səndən qorxuram; qorxuram sən də məni çimdikləyəsen.

Molla Abbas, Rüstəm və Heydər gülüşürlər. Qurban və Sona ağlaşır. Mustafa dizlərini yerə vurur, çığırır. Daxil olurlar Haçı Bağdad, Kabla Türbət, Məkkə Məhəmməd, Ümmi Gülsüm, Əminə, Səkinə. Sona bunları görcək başlayır qorxub gizlənməyə və ağlaya-ağlaya deyir:

P ı r p ı z S o n a. Həkim, bu dəliləri qoymayın bura gəlsinlər, mən onlardan qorxuram. (*Titrəyir. Dəlilər də Sonanı təsdiq edir, adamlar narahat, həkim məttəl, çavuş dəlilərə təpinir və aranı sakit edir*).

K a b l a T ü r b ə t (*əлиндə təsbeh, dodaqları "sübhanallah" vird edir*). Cənab həkim, mən bir işdən ötəri sizə zəhmət verməyə gəlmişəm. Mən bu dəli, sərsəm Heydər in ata bir, ana bir qardaşıyam. Ərz olsun ki, mənim bu bədbəxt bəradərim, bir ildən artıqdı ki, dəlilik azarına giriftar olub. Dua qalmayıb ki, yazdırmamış olaq; dərman qalmayıb ki, yedirtməmiş olaq.

Heydər durur ədəblə qardaşı Kabla Türbətə baş yendirir.

Dərdi-sər verməkdən məqsəd budur ki, bu gün seşənbə, bəli, çərşənbə, pənçşənbə, çümə günü, yəni rəcəb ayının on doqquzunda, həzrətin zühurudur ki, cəmi dəli kişilərin övrətləri haman gün öz yavuuq

qohumlarının biri ilə bahəmlikdə həzrətin ziyarətinə müşərrəf olmalıdırlar.

Molla Abbas mayallaq aşır. Rüstəm və Heydər gülüşürlər, “ğü-ğü” eləyirlər. Sona və Qurban ağlaşırlar, Mustafa çıxırır.

K a b l a T ü r b ə t (*Molla Abbasa*). Allah sənə lənət eləsin! Gərək imamın zühurunun söhbətində bu mürtəd mayallaq aşsa (*Həkimə*). Həkim cənablarına bu dərdi-səri verməkdən məqsəd bilməkdi ki, aya bu üç günün ərzində bu bədbəxt Heydər ağullanmağına bir ümid var ya yox? Çünki şayəd xudavəndi-ələmin şəfaəti sadir ola, ağillana; əgər ağillanmasa, mən özüm məçburam övrəti Əminəni (*Əminəyə tərəf baxır*) aparam həzrətin ziyarətinə...

Ə m i n ə (*gedir sərsəm Heydər üzünə boğma çıxardır. Heydər mat-mat baxır*). Yalansa, bunun başına kül! Bir ildən artıqdır bu gün ağillanır, sabah ağillanır; məni də sərgərdan qoyubdu.

Cinni Mustafa çıxırır.

K a b l a T ü r b ə t (*həkimə*). Cənab həkim, sizin rəyinizi bilmək bizə lazımdı.

H ə k i m (*çiyinlərini atır*). Akademik, akademik.

Həç kəs başa düşmür. Rüstəm və Heydər gülüşür. Sona və Qurban ağlaşırlar, Mustafa çıxırır.

M ə k k ə M ə h ə m m ə d (*əлиндə təsbəh, dodaqları vird edir və həkimə deyir*). Cənab həkim, sizə dərdi-sər verməkdən məqsəd budur ki, ərz edirəm. Mənim də bu bədbəxt ata bir, ana bir qardaşım Həmzad Qurban bir neçə müddətdi ki, dəli-divanə olub çöllərə düşübdü. Bu da onun övrəti Səkinədi. Dua qalmayıb ki, yazdırmamış olaq; dava-dərman qalmayıb ki, yedirtməmiş olaq. (*Qurban durur ayağa, qardaşı Məkkə Məhəmmədə baş yendirir*). Dərdi-sər verməkdən məqsəd budur ki, çümə günü həzrət zühur edir; hökmdür ki, cəmi dəli kişilərin övrətləri öz yavuş qohumları ilə birlikdə həzrətin ziyarətinə müşərrəf olalar.

Molla Abbas mayallaq aşır, mömünlər bu dəfə onu döyə-döyə salırlar çölə. Rüstəm və Heydər gülüşürlər, Sona və Qurban ağlayırlar.

M ə k k ə M ə h ə m m ə d (*Molla Abbasın dalınca*). Hər vaxt ki, imamın zühurundan söhbət düşür, bu məlun oğlu məlun gərək

mayallaq aşa (*Həkimə*). Həkim cənablarına dərdi-sər verməkdən məqsəd bilməkdir ki, aya, bu üç günün ərzində bu bədbəxt Qurbanın ağillanmağına bir ümid var ya yox?

Səkinə gedir Həmzad Qurbana boğma çıxardır. Qurban mat-mat baxır.

S ə k i n ə. Bunun başına kül! Nə qədər vaxtdı ki, elə ha bu gün ağillanır, sabah ağillanır; məni də sahibsiz qoyub.

Cinni Mustafa çıxırır, dabanlarını yerə çırpır.

H ə k i m (*çiyinlərini atır*). Akademik, akademik!

Heç kəs həkim dediyini başa düşmür.

M o l l a A b b a s (*qapıdan*). Ay müsəlmanlar, vallah bu həkim dəlidir.

Molla Abbas qapıda oynayır, Rüstəm və Heydər gülüşürlər, Sona və Qurban ağlayırlar; Mustafa çıxırır və dabanlarını yerə çırpır. Şimrəli Molla Abbasa bir şallaq çəkir.

P ı r p ı z S o n a (*ağlaya-ağlaya, həkimə*). Ay həkim, sən Allah bu dəlilərə de, mənim Molla Abbasımı döyməsinlər.

Uzaqdan çavuş carlayır, camaat salavat çəkir. Allahümmə səlli əla Məhəmməddün və ali Məhəmməd.

P ə r d ə

BEŞİNCİ MƏCLİS

Şəhərin kənarı, camaat ayaq üstə, əlləri duada, dodaqları dua vird edir. Çoxu müsəfir paltarında zəvvadırlar. Çavuş oxuyur:

Düşüb könlüm mənim də iştiyaqə,
Gedin məndən qabaqca siz qabaqə,
Edin izzət bu izzətli qonaqə,
O həzrətdən sizə fərman çıxıbdır.
Bər Məhəmməd və alihü səlavət!..

Camaat salavat çəkir, çavuş Ələfələh, Fəzil Məhəmməd ibn Yəqub, Hacı Bağdad, Kərbəlayı Türbət və Məkkə Məhəmməd, bunlardan sonra övrətlər – Ümmi Gülsüm, Əminə, Səkinə... Ələfələh bir atın cilovundan çəkir, atın üstündə xurçun, içində ölü sümükləri görsənir. Adamların dalınça dörd kəcavə, hərəsi bir qatıra yüklənmiş. Bunlardan savayı çox kişi və övrət gəlməkdir.

Hacı Məhəmmədli fərşfüruş, Hacı Xudaverdi, Hacı Cəfər də burada durub ağlayırlar. Bir tərəfdən dəlilər, Molla Abbas, Farmasyon Rüstəm, Sərsəm Heydər, Həmzad Qurban, Cinni Mustafa, Pırpız Sona. Şimrəli əlində şallağ dəliləri gözləyir.

F a z i l M ə h ə m m ə d i b n Y ə q u b (*əllərini qaziyül-hacata qalxızib, bəlağət ilə deyir*). Allahümmə inni əsəlükə biismikə ya rəhman ya rəhim! Sübhanallah, lailahə illa əntəl-qövs-əlqövs külli şeyin qədir. Ey məşəril-xəlayiq! Ey islam ümməti! Ey yer üzünün şiələri! Bilin və aqah olun ki, dünyanı bədbəxtlik hər tərəfdən əhatə edibdi. Bunun ümdə səbəbi gün-gündən artmaqda olan məsiyyətlərin vücudi ki, ibarət olsun dəli kişilərin övrətlərinin sahibsiz qalmağından. Bir surətdə ki, öz həzrət Yəqub mərvist ki, əgər övrəti-müslimə müddəti bisahib manəd, həftad həzar mələk bəəhaliyion vilayət lənət künəd*.

C a m a a t. Lənət!

F a z i l M ə h ə m m ə d (*ağlayır*). İndi bir mülahizə buyurun görür, bir məmləkətə ki, yetmiş min mələk lənət oxuya, əlbəttə, orada dünya-ələm dərhəm-bərhəm olacaq. Ey yer üzünün şiələri, bu gün cümə günüdür, yəni bina bərəvayəti-ibn Həsən Səid ibn Ömər Həsən qeyr vahid, qalə yəxürücü qiamüna əhlül-beyt yövmül-cümə... Baxın məğrib tərəfinə: gün oradan tülü edir; baxın məşriq tərəfinə: gün oradan qürub edir (*başını qalxızib göyə baxır. Camaat təcəübülü məğrib və məşriq tərəfə baxır*).

F a z i l M ə h ə m m ə d (*moizəsini eləyir*). Odur, az qalır ulduzlar yerə tökülsün; az qalır vəlvəleyi-səthi-xakdan olsun; az qalır zəlzələyi-səqfi asiman olsun. Bu özgə bir şey deyil, məgər sahibül-əsr vəz-zəmanın zühurunun əlamətidir.

Dəlilər təzim edirlər, Həmzad Qurban və Pırpız Sona qorxularından titrəyirlər və ağlayırlar. Farmasyon Rüstəm və Sərsəm Heydər gülürlər və Cinni Mustafa çığırır. Molla Abbas çıtmıq çalır, düşür oynamağa, camaat acıqlanır və onu oradan çıxardır.

C i n n i M u s t a f a. Ədə, imam gəldi! Ədə, Molla Abbas, imam gəldi (*Dizlərini yerə döyür*).

Küçədə camaat bu sözü eşidib, həyəcanla yavuq gəlib, imamı axtarır.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*moizə edir*). Ey yer üzünün şiələri, bu gün bu ağanın (*çavuşa işarə edir*) buraya müsafirətinin illəti budur ki,

---

* Həzrət Yəqubdan rəvayətdir ki, əgər müsəlman arvad bir müddət sahibsiz qalsa, yetmiş min mələk o vilayətin əhalisinə lənət oxuyar.

bütün yer üzünün şiələrinə elam olunsun ki, həzrət sahibül-əsr vəzzə-
man cümə günü Qaf dağının dalından min övladı ilə düşmənin qaba-
ğına davaya çıxıb, elani-müharibə edəcək.

M o l l a A b b a s (*uzaqdan qah-qah çəkib gülür*). Az da yox, min
övladı ilə!

Şimrəli və mömünlər Molla Abbası bir xeylək döyürlər.

F a z i l M ə h ə m m ə d. Bəli, əzhər minəş-şəmsdir ki, həzrətin
ümmətinin törəyib artmağına böyük zərurət müşahidə olunur və bu
səbəbdən o həzrətdən təvəqqe sadir olub ki, (*bir kağızı əlində tutub*)
bəndeyi-həqir həzrətin birinci nayibxassı Məhəmməd ibn Yəqub
Güleyni ki, ibarət olsun “Üsuli-Kafi” kitabının sahibindən ki, şiə
məzhəbinin mədari-dəyanəti hesab olunur. Bilin və agah olun ki, bu-
dur o həzrətin hökmünün məzmunu: bu vilayətdə olan dəli kişilərin
övrətləri bir surətdə ki, muvafiqi-şəri-şərif ərələrindən boş və azaddır-
lar, gərək öz ərələrinin qardaşlarına siğə olub, bu kəcavələrə əyləşsin-
lər, həzrətin ziyarətinə müşərrəf olsunlar. Zəmani ki, həmin dəli kişi-
lərin övrətləri öz dəli ərələrinin qardaşlarına siğə oldular, xudavəndi-
zülçələlin qüdrəti ilə bu övrətlərdən (*dəlilərin üç övrətinə işarə edir*)
yetmiş günün ərzində yetmiş min övlad ərşəyə gələcək.

Molla Abbas və dəlilər gülüşürlər.

Və bunlar o büzürgüvarın köməyinə gedəcəklər və o məlun düşməne
zəfər yetirib, səğərin* dib bucağına vasil edəcəklər və pak olan şiələ-
rin nicatına bais olacaqlar və bəlkə bu qədər intəhasız savabın müqə-
bilində də bu biçarə dəlilərə bir nicat yolu tapalar.

Hamı övrətlər kəcavələrə tərəf hücum edirlər.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*övrətlərə*). Ey ağıllı övrətlər, bir səbr
ediniz, ta ki siğələr cari olsun.

F a r m a s y o n R ü s t ə m (*övrəti Ümmi Gülsümə ağlaya-ağlaya*).
Ay mənim övrətim Ümmi Gülsüm, vallah, mən dəli deyiləm; məni
qoyub getmə.

H a c ı B a ğ d a d (*qardaşı Rüstəm*). Qardaşım, Allaha yalandan
and içmə, günaha batdın.

---

* Cəhənnəmin

S ə r s ə m H e y d ə r (*övrəti Əminəyə yalvarır*). Ay mənim övrətim Əminə, məni tullayıb qardaşıma ərə getmə! Vallah, mən dəli deyiləm (*ağlayır*).

K a b l a T ü r b ə t (*Heydərə*). Qardaşım, Heydər, Allaha yalandan and içmə, günaha batdın.

H ə m z a d Q u r b a n (*Səkinəyə*). Ay mənim övrətim Səkinə, uşaqları tullayıb qardaşıma ərə getmə! Ballah, mən dəli deyiləm (*ağlayır*).

M ə k k ə M ə h ə m m ə d. Qardaş, Qurban, and içmə, günaha batdın.

Ç a v u ş (*oxuyur*). Hər ki darəd həvəs həzrətna, bismillah!..

Camaat salavat zikr edir: “Allahümmə səlli əla Məhəmmədün və ali Məhəmməd”. Dəlilər təzim edir. Övrətlər yeni kəcavəyə hücum çəkirlər.

F a z i l M ə h ə m m ə d i b n Y ə q u b. Ey salihə övrətlər! Macal verin, siğələr cari olsun. (*Fazil gəlir durur camaatın arasında və başlayır siğə oxumağa*). Əlhəmdü lillahilləzi əhəllət-təzvicə vənnikahə, vəssəlatü vəssəlamü əla xeyri xəlqihi və əcməin özü billahis-səmiil-əlimi minəşşeytanir-rəcimi. Ənkəhtül-mərətəl-mələmata lirrəcülil-mələmi ələssədaqil-mələmi. Qəbiltün-nikahə.

C i n n i M u s t a f a (*dabanını yerə vurur və çıxırır*). Oxuma, oxuma siğəni. Biz dəli deyilik.

Həmzad Qurban və Sona ağlayırlar, Farmasyon Rüstəm və Sərsəm Heydər qah-qah çəkib gülürlər. Mömünlərin bir neçəsi: “sübhənallah, sübhənallah”, bir neçəsi: “lahövlə vəla qüvvətə illa billahü əliyyül-əzim” deyir. Cinni Mustafa peydərpey çıxırır: “Biz dəli deyilik! Biz dəli deyilik!”.

F a z i l M ə h ə m m ə d (*dəlilərə*). Necə dəli deyilsiniz ki, dünya və aləm içrə bizim irz və namusumuzu götürübsünüz?

Qeyri mömünlər də dəlilərin üstə çıxırırlar.

Necə dəli deyilsiniz ki, dünya və aləm buna şahiddir?

Qilü-qal dəxi də şiddət edir.

Ç a v u ş Ə l ə l f ə l a h (*Fazilə*). Xub, bir surətdə ki, bu Allah bəndələri (*dəliləri göstərir*) öz dəlililərini inkar edirlər, xub, mən eşitdiyimə görə, bu vilayətdə Əmrindən təzə varid olan və ruh əmrinə ixtisas yetirmiş təbib-i-haziq var. Xub, haman təbib-i-dəvət edin,

özü təşxis versin ki, aya bu camaat içində kimdir ağıllı, kimdir dəli; dəxi mübahisəyə nə hacət? Dəxi münaqişəyə nə lüzum, ey məşərül-xələyiq?

D ə l i l ə r. Nə eybi var, həkim özü təşxis versin kimdir ağıllı, kimdir dəli. Mübahisəyə nə hacət? Münaqişəyə nə lüzüm?

M ö m ü n l ə r. Nə eybi var, həkim özü təşxis versin, kimdir dəli, kimdir ağıllı. Mübahisəyə nə hacət? Münaqişəyə nə lüzüm?

Camaat içində “çəkilin, çəkilin” səsi düşür, həkim Lalbyuz girir camaatın içinə və o tərəf – bu tərəfə baxır.

F ə r r a ş Ş i m r ə l i (*həkimə*). Cənab həkim, sizə mühəvvəl olunur təşxis vermək kimdir burada dəli, kimdir ağıllı? Zira bu barədə mübahisə və münaqişə vaqe olub.

Cəmi dəlilər həkimə təzim edir, camaat sükutda və müntəzirdir ki, həkim nə tövr rəftar edəcək. Həkim at üstündəki xurcuna diqqət verib, sümüklərə gözü sataşır və təəccüb edər-edər oraya yavuqlayıb, istəyir əlini vura sümüklərə. Xurcun sahibi çavuş Ələfələh həkimin əlini öz əli ilə rədd edir ki, əli sümüklərə dəyib, murdarlamasın. Həkim təəccüblü çavuşa baxır və işarə ilə soruşur ki, bu sümüklər niyə buraya qoyulub və hara aparırlar?

Ç a v u ş (*həkimə*). Cənab həkim, bu sümüklər cənnət-məkan atamın sümükləridi; Allah-taala cəmi mömün bəndələrini ərşi-ələda hurilər ilə həmcəlis eləsin... Bu sümükləri aparıram ətəbatı-aliyata həzrətin türbəti-mübarəklərinə tapşırım. Çünki həzrət Museyi-Kazimdən rəvayətdir ki, çün meyitra dəfn künənd dər bərabəri-qəbri-həzrət*... (*ağlayır və başına döyür; cəmi dəlilər qah-qah çəkib gülürlər*).

F a z i l M ə h ə m m ə d. Vaveyla va müsibətə!.. Gör nə günlərə qaldıq!

M ö m ü n l ə r. Vaveyla va müsibətə!..

H a c ı B a ğ d a d. Atam-anam sənə qurban, ya həzrət! (*Ağlayır, dodaqları vird edir: “sübhənallah, sübhənallah!”*).

K a b l a T ü r b ə t. Fəda olum sənə, ya həzrət! (*Ağlayır. Dodaqları vird edir: “sübhənallah, sübhəpallah”*).

M ə k k ə M ə h ə m m ə d. Lahövlə vəla qüvvətə illa billahü əliyül-əzim.

Həkim Lalbyuz qalır məəttəl; bilmir dəli kimdir, ağıllı kimdir.

---

* Elə ki, meyiti həzrətin qəbrinin yanında dəfn elədilər...

M o l l a A b b a s (*həkimə, gülə-gülə*). Hə, belə məəttəl qalarsan ha? Elə bilirsən dəlilərə həkimlik eləmək hasand işdi? Hə, bizi ələ salıbsan, ya özünü ələ salıbsan? Sən ki, bu camaatın dilini bilmirsən, di indi tap görüm dəli kimdi, ağıllı kimdi? Hə, niyə məəttəl qalmısan? Niyə lal olmusan, cənab Lalbyuz? (*qah-qah çəkib gülür, dəlilər də gülürlər*).

Həkim yenə bilmir nə eləsin və bir qədər də o adama, bu adama diqqət edəndən sonra gedir ağlayan və başına döyən Çavuş Ələfələhin papağını çıxardır və qırxıq başına və gözlərinə diqqət edir. Sonra dodaqları “sübhənallah” vird edən və gözləri Allahı axtaran Hacı Bağdadın başına və gözlərinə diqqət yetirir. Farmasyon Rüstəm və Sərsəm Heydər gülüşür. Mömünlər narazı və məyusdurlar. Sonra həkim gedir dodaqları “sübhənallah” vird edən və gözləri Allahı axtaran Kabla Tübətin başına və gözlərinə baxır. Dəlilər gülüşür. Bu minval ilə Məkkə Məhəmmədə də baxandan sonra həkim cibindən lüğət kitabını çıxardıb, bir söz axtarır və kitabın bir yerində barmağını qoyub, bu kəlməni çətinliklə höccələyir və deyir: “dali”. Dəlilər gülüşür, mömünlərin giley-güzarı və narazılığı intihaya çatır: “Bu necə həkimdi? Bu nə qayırır? Həkimin iştibahı var” sözləri ucalır. Fərraş Şimrəli dəliləri və ağıllıları şallaqlaya-şallaqlaya camaatı sakit edir. Çavuş avazla oxuyur: “Zi türbəti-şühədə buyisib miayəd*. Camaat salavat çevirir.

F a z i l M ə h ə m m ə d. Ey məşərül-xəlayiq! Vay dəlilərin bəxti-qarə övrətləri! Hər kəs öz ərinin qardaşına siğə olmağa və həzrətin ziyarətinə getməyə razıdırsa, daxil olsun kəcavəyə.

(Ümmi Gülsüm başını aşağı salıb gedir, kəcavəyə daxil olur).

Bəli, bu gedən şeyi-salihə Ümmi Gülsüm, Farmasyon Rüstəmin bədbəxt övrətidir.

Rüstəm arvadını kəcavəyə tərəf getməyinə baxıb, “ğu, ğu” eləyir. Molla Abbas və Sərsəm Heydər gülüşürlər, Sona və Qurban ağlaşırlar, Cinni Mustafa dabanlarını yerə vurub çıxırır. Sonra kəcavəyə Ümmi Gülsümün dalınca gedir Hacı Bağdad, ondan sonra gedir Əminə övrət – Sərsəm Heydər arvadı. Heydər də arvadına “ğu-ğu” edir, dəlilər gülüşürlər. Bunun dalınca Kabla Türbət, ondan sonra Səkinə övrət, dalınca Məkkə Məhəmməd. Dəlilər “ğu-ğu” edib gülüşür. Fazil Məhəmməd siğəni alçaqdan oxuyur: “əngəhtü mərətül-mələm”. Oxuyub tamam edəndən sonra üzünü tutur camaata.

F a z i l M ə h ə m m ə d. Bəli, məlumdur ki, bu vilayətdə hamıdan artıq dəliliyi ilə şöhrət qazanan mənim bədbəxt bəradərim dəli Molla Abbasdır ki, onun biçarə övrəti Pırpız Sonanı həzrətin ziyarətinə apar-

---

* Həzrətlərin qəbirlərinin torpaqlarından alma iyi gəlir.

maq zəhməti mənim öhdəmə mühəvvəl olunubdu. O rəhim Allahdan istiqasım budur ki, öz astanasında bu bəxti-qarə övrətə şəfa kəramət edib, bu mərəzi-nagəhanidən xilas edə. Daxil olsun kəcavəyə qol-qıçı açıq, mömün bəndələrin nəzərində küçə və bazarda dolanan Pırpız Sona! (*Fazil Məhəmməd ibnYəqub başı aşağı gedir kəcavəyə tərəf və çönub görür ki, Sona gəlmir. Sona dəlilərin içindən qabağa çıxır, üzünü tutur Molla Abbasa və deyir*):

P ı r p ı z S o n a. Molla Abbas, qorxuram! Molla Abbas, məni tut, mən qorxuram! (*əllərini qabağa uzadır və yalvarır*). Molla Abbas, o arvadlar ki, öz ərnlərini tullayıb, ərnlərinin qardaşlarına qoşulub gedirlər, o arvadların ucundan qorxuram dünya və aləm dağıla, külli-küfan ola. Molla Abbas, qorxuram ulduzlar yerə tökülə (*titrəyir*). Vay, nələr gördüm, Molla Abbas! (*Ağlayır və titrəyir. Fazil Məhəmmədə istəyir qayıda gələ Sonanı apara, Sona da istəyir qayıda gələ dəlilərin yanına*).

M o l l a A b b a s (*Sonaya*). Sona, get, get, mən sənə izin verdim. Sonanı aparın mənim qardaşımdı.

Fazil Sonanı zor ilə çəkir kəcavəyə tərəf, Sona çıxır. Dəlilər hücum edirlər Fazilin və mömünlərin üstə. Fazil və camaat hamısı qorxub qaçır. Dəlilər onları qovalayır. Molla Abbas Sonanı qucaqlayır və ətrafa baxıb görəndə ki, bir kəs yoxdur, dizi üstə düşüb, başlayır Sonanın əllərindən öpməyə və ona deyir:

Nəç ildi özümü (*öz üstünə baxır*) bu hala salmışam ki, sən dəlilər içində tək qalmıasan! Yazığım sənə də, yazıq özümə də! Çünki dəxi bizim günümüz belə keçəcək və axırda da divarlar dibində can verəcəyik. İndi ki, getmədin, getmə, qoy o bacı-qardaşlar (*əlini zəvvərə tərəf tutur*) qayın-baldızlar əyləşsinlər kəcavələrə və yetmiş günün ərzində həzrətin qoşunundan ötəri yetmiş min övlad əmələ gətirsinlər və həzrətin düşməni səğərin dib-bucağına vasil eləsinlər. Gedək biz də öz yoldaşlarımızın içində qalaq. Doğrudur, onlar həzrətin zühuruna inanmırlar, həzrətin zühurunda mayallaq aşırırlar, amma heç olmasa, səni də çimdikləmirlər. (*Dəlilərə tərəf üzünü tutur çıxır: "Yoldaşlar!" Dəlilər gül-gülə qayıdıb gəlirlər. Dəlilərə tərəf açıqlı*). Nəyə güllürsünüz? Mən sizə min dəfə demişəm ki, əgər siz məni vaiz hesab eləyirsiniz, gerek mən vəz edən vaxt siz mənim moizəmə huş-guş ilə qulaq asasınız. (*Dəlilər başlarını aşağı salıb dinmirlər. Molla Abbas bir qədər fikrə gedəndən sonra, bəlağət ilə deyir:*) Hindistan həkəmasından bilmirəm hansıdı – adı yadımdan çıxıb, – kitabında yazır: vaxt

olur ki, insanın qəlbi hər bir arzudan və meylədən xali olur, o vaxt qəlbə bir növ xamuşluq əmələ gəlir. Bu xamuşluqda insana elə bir iti zəhn üz verir ki, dünyanın yaxşı və yamanını həkimanə bir surətdə görə bilər. Allah şahiddir ki, bir belə xamuşluq, bir belə sakitlik bu dəqiqə mənim də qəlbimdədir. Onun üçün də indi mən həzrət sahibul-əsr vəzəmanın xidmətinə müşərrəf olan bu camaatın (əlini zəvvərə tərəf uzadır) hərəkətinə diqqət ilə tamaşa edib deyirəm: Vallah və billah, biz “dəli yığıncağına” düşmüşük.

Dəlilər gülüşür, Sona ağlayır, Cinni Mustafa yumruğunu zəvvərə tərəf tutub çıxır.

P ə r d ə

YİĞİNCAQ

Kəndin ortasında keçmiş mülkədar K a l ı ş b ə y i n boş samanlığına kənd camaatı cəm olubdur: kimi bağdaş qurma, kimi çömbəlib, kimi də ayaq üstədir. Təqribən iyirmi-otuz adam var. Yuxarı başda kənd şura sədri H ə s ə n ə l i, sol əlində çubuq, sağ əlində ağac, çubuq çəkə-çəkə və danışa-danışa əlindəki ağacı gahdan bir yerə vurur. Onun çovuşu Z e y n a l əlində şallaq, sədrin əmri ilə gah gedir adam çağırmağa, gah qayıdıb gəlir. Kəndlilər yenə gəlməkdədirlər. Əhvalat Qarabağın aran tərəfində kəndlərin birində vəqə olur.

Məclisi kənd şura sədri Həsənəli bu sözlərlə başlayır və təzə içəri girən Zeynala üzünü tutub bir növ acıqlı deyir:

– Mən, flan-flan olmuş sənə dünən axşamdan dedim ki, camaatın hamısına xəbər verəsən ki, bu gün günorta çağı tək bir adam da evdə qalmasın, bura cəm olsun. Pəs hanı camaat?

Z e y n a l. Yoldaş Həsənəli, Allaha and olsun, kənddə bir ev də qalmayıb ki, gedib xəbər verməmiş olam. Qardaş, gəlmirlər, vallah gəlmirlər, lap beləcə dirənilblər. Biri deyir, su nobatımdır, gələ bilmənəm, biri deyir, dəyirmanı dən aparacağam. Daxı mən nə eləyim? Ay Həsənəli, məninki deməkdi. İndiki zamanda deməkdən savayı nə eləmək olar?! Zornan xalqı çəkə-çəkə gətirə bilmənəm ki? Məninki deməkdi.

H ə s ə n ə l i (*acıqlı və ucadan*). Necə yanı gətirə bilmənəm? Canını da alaram! Xalq öz başına deyil ki?

Z e y n a l. Yanı sən deyirsən ki, mən kənd camaatına zor eləyim?

H ə s ə n ə l i (*acıqlı*). Zor da elərəm, canını da alaram! Kənd camaatı ki, hökumətin sözünə baxmadı, hökumətin qərarını pozmaq istədi, – o camaatın canını da alallar.

S ü l e y m a n. Bir surətdə ki, camaat hökumətin çağırmasına gəlmədi, – adamın canını da alallar.

M ü ə l l i m M i r z ə Y ə h y a. Əlbəttə ki, qərardada tabe olmaq lazım gəlir.

H ə s ə n ə l i (*üzünü camaata tutub*). Buna bax sən Allah, bir yandan özək katibi yazır ki, günorta vaxtı camaat orada hazır olsun ki, iclas olacaq; bir yandan da hərə bir cavab versin ki, su nobatım belə gəldi, dəyirman nobatım belə getdi. Cəhənnəmə getdi, gora da üstəlik!

M u s t a f a (*Həsənəliyə*). Həsənəli, doğrudan da görəsən bu gün mərkəzdən gələn kimdi? Yəqin təzə bir məsələdən ötrü bir iclas qurulur.

H ə s ə n ə l i (*başını bulaya-bulaya öz-özünə gileylənir*). Eh, nahaq yerə belə camaatın təklifini qəbul elədim və bu boyunduruğu boynuma götürdüm. Qardaş, səni ki, iclasa çağırırlar, əlbəttə ki, bir vacib məsələ var ki, mərkəzdən adam göndərirlər. Qardaş, axır gün günorta ki, olub, niyə vaxtlı-vaxtında cəm olursunuz ki, adamın üzünə söz gəlməsin? Qurani-münzəl haqqı, bu camaatın hərəkəti mənə xarab eləyibdir ki, huşum başımda deyil.

Kəndlilərdən M e h b a l ı içəri girir.

H ə s ə n ə l i (*Mehbaliya*). Hey, Mehbali ağa, Allaha şükür olsun ki, axırı sən də təşrif gətirdin. Qardaş, axır axşamdan sizə xəbər verilib ki, bu gün iclas çağırılır, mərkəzdən adam gələcək. Axır mən bilmirəm nə vaxt bizdə də bir qayda olacaqdır.

M e h b a l ı (*Həsənəliyə bir az qabarır*). Axır nə olub ki? Qoymazsınız xarabamızda bir saat oturub yorğunluğumuzu ala? Nə qiyamətdir axır? Siz çağırımsınız, mən də gəlmişəm. Dəxi qanmıram ki, nə istəyirsiniz?

H ə s ə n ə l i (*qabarır*). Ədə, balam, sizə daxı söz demək olmaz? Axır, a yoldaş, bir bax gör günün nə vaxtıdır? (*Göyə baxır*). İndi az qalır günorta olsun.

M e h b a l ı. Cəhənnəmə olsun, gora olsun! Sən çağırımsan, mən də gəlmişəm. Daxı bilmirəm məndən nə istəyirsən.

K a b l a S a l a h (*Həsənəliyə tərəf*). A balam, siz olasıınız Allah, söz-hekayəti qurtarın getsin. Mən bilmirəm, axır sözləşməyin nə mənası var? Daxı bəsdir, siz olasıınız Allah, qoyun görək başımıza nə iş gəlir. Qoyun görək gələn kimdi, nədən ötrü gəlir? Əsil mətləbi qoymusunuz, ancaq bir-biriniznən deyişirsiniz.

Kalışbəy içəri girir və dinməz-söyləməz gedir quru yerdə bağdaş qurma oturur. Təsbehini çıxarıb başlayır çevirməyə.

H ə s ə n ə l i (*Kalışbəyə tərəf*). Kalışbəy, bağışlaginən, sənin bu məclisə gəlməyə ixtiyarın yoxdu. Sənin səsin alınıbdi.

K a l ı ş b ə y (*iki əlli təsbeh çevirə-çevirə*). Xub, burada indi seçki yox, səs vermək yox. Mənim səssizliyimin sizə burada nə zərəri ola bilər?

K a b l a S a l a h, K a b l a Ə l i ş, Ə b d ü l k ə r i m (*birdən*). A kişi, heç bir zərəri ola bilməz? Burada nə var ki?

Əbuzər, komsomol Murad, Süleyman, Cəmşid (*birdən*). A kişi, necə ola bilməz? Hazır ki, səsi alınıb. Səsi alınmışların bu məclisdə nə işi ola bilər?

Kalışbøy durur ayağa və səs-küy yatır.

K a l ı ş b ə y. Eybi yoxdur, gedərəm (*istəyir getsin, sonra isə fikirləşir və Həsənəliyə tərəf qaydır*). Həsənəli yoldaş, samanlığın kirasından iki ayın haqqı qalır; yəni o qədər də pul deyil, ayı iki manatdan dörd manat eləyir, onu çıxart ver. İmran qoyun kəsib, uşaqlara ət alacağam. Bir qəpik pulum yoxdur.

H ə s ə n ə l i. Necə samanlığın kirası? Hansı samanlığın?

K a l ı ş b ə y. Bax, həmin bu samanlığı deyirəm ki, siz bunu klub eləmişsiniz və burada iclas qurursunuz.

H ə s ə n ə l i. Mən kira-zad bilmənən. Mən heç kəsdən samanlıq kira eləməmişəm.

Y a r m ə m m ə d (*Həsənəli tərəfə*). Hə, doğrudu, keçən ilin sözüdü.

İ m a m v e r d i. Hələ bəlkə altdakı ilin söhbəti ola.

K a b l a Ə l i ş. Onda Şura sədri Həsənəli deyildi.

H ə s ə n ə l i. Xeyr, mən deyildim.

Ə b u z ə r. A kişi, haranın sözünü danışırınsınız, onda şura sədri sarvanlı İsa idi.

B i r n e ç ə s i. Hə, İsanın vaxtında idi.

B i r - i k i k ə n d l i. Hə, İsanın vaxtında idi.

K a l ı ş b ə y. Xub, istər İsanın vaxtında olsun, istər Musanın vaxtında olsun. Mən samanlığımı hökumətə icarəyə vermişəm, hökumətdən də istəyirəm. Nə dəxli var ki? Bu nə sözdü?

Bir-iki kəndli girir içəri və hərə bir yanda gedib oturur.

K a l ı ş b ə y (*gedə-gedə*). Xub, mən gedirəm. Amma bizim Şura hökumətimiz ədalətli hökumətdi. O razı olmaz ki, mənim var-yoxum, torpağım və kəhrizim alınıb kəndlilərə veriləndən sonra bir ucuq samanlığımdan da mənə çatası olan üç-dörd manat cib xərcliyimi şura sədri ləngə sala ki, nə var-nə var, mən köhnə mülkədaram. Xub, bunun mətləbə nə dəxli var? Xudahafiz (*yox olur*).

Kəndlilərin bir parası gülüşür və Kalışbøy dala baxa-baxa çıxıb gedir. Kəndlilərin içində gülüşmə ucalır, fişqırıq çalınır və camaat gülüşür. Ayaqyalın Qurb an adlı muzdur məclisə girib, adamlara təəccüblə və guya qorxa-qorxa baxır.

H ə s ə n ə l i (*acıqlı, Qurbana tərəf*). Qurban, and olsun Əbülfəz-Abbasa, sənini səsini alacağam! (*Qurban fağır-fağır durub dinmir*).

H ə s ə n ə l i (*yənə acıqlı haman sözləri deyir*). Sənini meyidini görüm ki, sənini səsini alacağam!

Q u r b a n (*yavaşca, qorxa-qorxa*). Nə səbəbə, a Həsənəli koxa?

H ə s ə n ə l i. Necə yanı nə səbəbə? Hələ burası qəribədir ki, hələ səbəbini də soruşur.

Zeynal girir içəri.

Qəribə burasıdır ki, hələ səbəbini də soruşur. (*Qurbana tərəf*). Necə yanı nə səbəbə? Pəs sən bilmirsən ki, bu gün burada iclas çağırılır.

C a b b a r (*Həsənəliyə*). Həsənəli yoldaş, sən ağzının danışığını bilmirsən. Onunçün də və nəhaq yerə də çıxırırsan. Çünki burada kar adam yoxdur.

H ə s ə n ə l i. Hələ mən danışırım, Qurban danışır. Pəs sənə kim söz verdi, sən Qurbana vəkillik eləməyi başladın?

C a b b a r. Necə kim söz verdi? Mən özüm söz verdim.

H ə s ə n ə l i (*Cabbara*). Sən çox danışsan, sənini də səsini alaram.

C a b b a r (*bir az yuxarı qalxıb xoruzlanır*). Necə ala bilərsən? Heç vaxt ala bilməzsən.

K a b l a S a l a h (*danışanlara*). Ay uşaq, sizi pərvərdigar, qalmağal salmayın.

K ə n d l i Y a r m ə m m ə d (*Həsənəliyə*). Həsənəli, ağlın nə kəsir, bu gün mərkəzdən gələn kim ola bilər?

C a b b a r. Yəqin ki, mirab olacaq, çünki Seyid Hüseyn dünən sudan yana şikayətə getmişdi.

K a b l a Ə l i ş (*Cabbara tərəf*). Yox, Cabbar, mirab ola bilməz. Mirab bu gün sarvanlara gedəsi idi. Mən deyirəm belə naloqdan yana gəlirlər.

Z ü l f ü q a r (*Kabla Əlişə*). Yox, Kabla Əliş, belə deyil, mənim dünən şəhərdə qulağıma çatdı ki, həmkarlar ittifaqı sədri bizim kəndə gələsi idi.

H a q v e r d i (*Həsənəliyə*). Həsənəli, pəs sənə heç yazmayıblar ki, kəndə gələn kimdi və nə işdən ötrü gəlir?

H ə s ə n ə l i. Yox, gələnin nəçi olduğunu yazmayıblar. Ancaq özək katibi sifariş edib, bu gün günorta vaxtı iclas çağırım, çünki bu-rayə gələn adamın məruzəsi olacaqdır.

Ə b u z ə r. Elədə ukom* da gələcək.

C ə m ş i d. Elədə ispolkom** da gələcək.

Q a s ı m H a c ı l a r o ğ l u. Elədə politbüro*** gələcək.

K a b l a C a h a n g i r (*guya bir şey tapıbdır*). Həsənəli, Həsənəli, yox, yox, srağa gün bazarda zemkom**** mənə rast gəlib soruşdu ki, niyə qoyursunuz Həmzənin çəpərinin qabağını Rzaqulu əkin eləsin? Bəlkə bu gün gələn zemkom ola.

İ m a m v e r d i. A kişi, mən qanmıram ki, axır niyə belə uzağa gedirsiniz? Yoxsa belə güman eləyirsiniz ki, Məmişi özlüyünə qoyacaqlar ki, vurub fağır Məmmədəlinin başını dağıdıbdır, biçarənin başı deyirlər simləyibdir. Siz öləsiniz ki, bu gün gələn silisçi olacaqdır.

K o m s o m o l M u r a d (*içəri girə-girə*). Deyəsən mərkəzdən gələnin sözünü danışırsınız? Mən eşitdiyimə [görə] bu adam maarif xadimləri ittifaqının sədri gərək ola. Biz onu iki gündür gözləyirik.

M ə ş ə d i S a l m a n (*Həsənəliyə*). Həsənəli yoldaş, nə ağlın kəsir, bəlkə hərbi stol müdiri ola?

Ə b d ü l k ə r i m. Yox. Yox, o da deyil. Yəqin ki, yardım komitəsidir. Dünən Heybətqulu yardım komitəsinə şikayətə getmişdi.

İ m a m v e r d i. İndi nə deyirsiniz deyin, amma çəgirtkə adamları da ola bilər ha!

Q a s ı m H a c ı l a r o ğ l u. Amma ola bilər ki, milis naçarniki də olsun ha!

Ş a h v e r d i. Amma ola bilər ki, toxucular ittifaqı adamlarından da olsun.

Ə b d ü l k ə r i m (*Həsənəliyə*). Həsənəli, bəlkə Yerməşə ittifaqından gələn var?

Q u l a m ə l i. Yox, yox. Hər nə deyirsiniz deyin, amma bu gələnlər muzdur komitəsindən gələn olacaq.

S e y i d b a l a. Qardaş, bir Allaha baxın, axır kağızı gətirin. Açıqca deyibdi ki, kağızı firqə özək katibi verdi, yanında da bir adam var idi, o da çox acıqlı adama oxşayırdı; özü də urusca danışırdı, amma musurman idi. Yəqin ki, o adam bu gün bura gəlir. Ya yollara baxan adamdı

---

* *Ukom (Uezdnyy komitet)* – inqilabın ilk illərində qəza icraiyyə komitəsi

** *İspolkom* – icraiyyə komitəsi

*** *Politbüro* – siyasi büro

**** *Zemkom* – torpaq komitəsi

ki, körpülərə və arx-bərəyə nəzər yetirsin, ya da malları istraxavoy eləyən adamdı. Ancaq bunlar hansı birisi olsa, övvəl-axır bizim üçün dərd-sərdi; çünki o ki, körpüləri deyirsən, qardaş, vallah...

Ç a l C ə f ə r (*Seyidbalanın sözünü kəsir*). A kişi, mən qanmıram ki, yavıği qoyub uzağı axtarırınsınız. Bu adam köybirliyi tərəfindən gəlir.

X ə l i l. Köybirliyi yox, sənətbirliyi.

Ə b u z ə r. Sənətbirliyi yox, ticarət birliyi.

K ə n d m ü ə l l i m i. Xub, ticarət birliyi deyəndə lazımdır, müəy-yən eləmək ki, aya ticarətin hansı şöbəsinin birliyini nəzərdə tutursan; pambıq birliyini, yun birliyini, ipək birliyini, yaxud... (*hiqqıl-dayıb dayanır*).

Ç a l C ə f ə r. Yox, xeyr, bir dəri birliyini, bağırsaq birliyini, ciyər birliyini (*adamlar gülüşür*).

Qapıya duranlardan səs gəlir: “çökilin, çökilin” və i k i n ə f ə r a t l ı atdan yenir-lər. İkisinin də qoltuğunda yekə portfel. Qabaqca gözü çeşməkli bir c a v a n, başında şapqa, ayağında paxodni, tapançalı qalife şalvar, təqribən iyirmi yaşında, qoltuğunda portfel; i k i n c i s i iyirmi beş-otuz yaşında, şapqalı paxodni çəkmə, yaraqlı. Bunlar daxil olur camaatın içinə və yuxarı başa keçirlər və yuxarı başda qoyulmuş miz üstə portfellərini qoyub, başlayırlar portfellərin içindən kağız-kuğuzlarını qurtalamağa və oradan bir neçə kağız-kuğuzu mizin üstə qoyub, camaata tərəf nəzər edirlər. Bunlar-dan çeşməksiz yoldaş – ki, adı təbliğət şöbəsi müdiri imiş, – üzünü camaata tutub deyir.

T ə b l i ğ a t ş ö b ə s i m ü d i r i. Yoldaşlar, mən bu gün iclası açılmış elan edirəm və mətləbə keçməkdən qabaq bu bir neçə sözü də lazım bilirəm söyləyəm ki, bundan qabaqki əsrlərdə insanlar heyvan kimi yaşayırdılar; necə ki, bir sürü heyvan düşərdi bir çobanın qabağı-na və o çoban da bu sürünü hara istərdi oraya da aparardı. Amma indi, necə ki, görürsünüz, dünyanın zəhmətkeşləri bir-biri ilə əl-ələ verib, daxılı özlərini heyvan sürüsünə oxşatmaq istəmərlər və daxılı padşahlara, bəy və xanlara boyun əymək istəmərlər. Ancaq şahlar, bəy və xanlar da qara camaatı istismar etmək üçün bunları qaranlıqda saxlamağa çalışırdılar. Haman bugünkü iclasımızın mövzusu haman bu məsələdir ki, mərkəzdən qəzamıza gələn təbliğətçi yoldaş burada bu saat məruzədə bulunacaqdır. Söz verilir həmin qəzadan gələn təbliğətçi yoldaşa.

Q ə z a d a n g ə l ə n t ə b l i ğ a t ç ı. Məruzədən qabaq mən onu istəyirəm sizə deyəm ki, siz avam kənd camaatı bircə dənə mətləbi gərək heç unutmayasınız ki, hər bir tərəqqinin banisi və hər bir məruzənin şərt və şəraiti və hər bir təbliğatın birinci məzmunu budur

ki, mən onu burada sizə bəyan etmək istəyirəm ki, siz də onu nəzərdə saxlayasınız və illa əgər onu siz nəzərdə saxlamasınız və onu özünüz üçün dillərdə əzbər etməsəniz – nə kənd istehsalatımız tərəqqi edər və nə də beşillik planımız baş tutar və nə də qeyri bir məramımız baş tutar.

C a m a a t. Əlbəttə, əlbəttə belədir.

Q a s ı m H a c ı l a r o ğ l u. Ay yoldaş, buyurun görək indi təklifiniz nədir və bizə nə yol göstərmək istəyirsiniz.

Q ə z a d a n g ə l ə n t ə b l i ğ a t ç ı. Hər şeydən qabaq bunu görək nəzərə alağ ki... (*dayanır*).

Q a s ı m. Bəli, nəzərə alağ ki...

K ə n d l i l ə r d ə n b i r n e ç ə s i. Hə, nəyi nəzərə alağ?

Q ə z a d a n g ə l ə n t ə b l i ğ a t ç ı. Nəzərə alağ ki...

K ə n d l i l ə r d ə n b i r n e ç ə s i. Hı, buyur görək.

Camaat daxı da artmaqdadır. Adamlar diqqət ilə qulaq asır.

Q ə z a d a n g ə l ə n t ə b l i ğ a t ç ı. Ay yoldaşlar, bunu borcluyam sizə xəbər verəm ki...

Camaat bir növ ölgün kimi olur və çox təəccüblü bir-birinin üzünə baxır.

Ç a l C ə f ə r (*təbliğətçiyə*). Ay yoldaş, camaat xahiş edir o sözü bir də deyəsınız.

Q ə z a d a n g ə l ə n t ə b l i ğ a t ç ı. Mən deyirəm ki, Allah yoxdur.

Kabla Əliş, Seyidbala, Kabla Pirverdi və bir neçəsi. Necə yanı Allah yoxdu?..

Q ə z a d a n g ə l ə n t ə b l i ğ a t ç ı. Yoxdu da! Daxı necəsi yoxdu ki!

Camaat yenə bir-birinin üzünə təəccüblü baxır.

S e y i d b a l a (*təbliğətçiyə*). Xub, ay yoldaş, bu söz sizin doğru sözüncüdü, yoxsa zarafat eləyirsiniz?

Q ə z a d a n g ə l ə n t ə b l i ğ a t ç ı (*təəccüblü*). Daxı burada zarafat ola bilməz ki! Mənim siznən nə zarafatım ola bilər?

Camaat yenə təəccüblü bir-birinin üzünə baxır.

K a b l a Ə l i ş (*təbliğətçiyə*). Xub, a yoldaş, bir zəhmət olmasa bizi başa sal görək necə yanı yoxdu; yəni lap dibindən yoxdu, yoxsa genə bir az-maz var?

Ə R

Dörd məclisdən ibarət komediya

İŞTİRAK EDİRLƏR*

Cahangir (*Pərvər, Qeyrətmənd Cahangir, Qeyrətmənd*) – 21 yaşında firqə namizədi, *darülfünun tələbəsi*

Mərcan xanım – *Cahangirin anası, məktəb müdirəsi, mərkəzi qadınlar klubunun sədri*

Çiçək – *Cahangirin bacısı, Tağıyev gimnaziyasının məzununu, müəllimə, 23 yaşında*

İzzət nənə – *Cahangirin nənəsi*

Mürşüd dayı – *Cahangirin dayısı*

Zərəfşan xanım – *Mərcan xanımın bacısı, dul qadın, 30–35 yaşlarında*

Püstə – *Mərcan xanımın evində xidmətçi qız*

Həsret xala – *çörəkbişirən*

Nadir bala – *Mərcan xanımın kiçik oğlu*

Dilşad – *Çiçəyin rəfiqəsi*

Mirzə Ərvahallah xan – *universitetin professoru, Əsəb xəstəxanasının müdiri, 50–55 yaşında*

Dəli Murtuza – *Əsəb xəstəxanasındakı xəstələrdən*

Qutaz

Şərəf xala

Yarpız xala

İsmət xanım

} qonşu qadınlar

Birinci yad arvad

İkinci yad arvad

Üçüncü yad arvad

Dördüncü yad arvad

Beşinci yad arvad

} məhəllə qadınları

Birinci tələbə

İkinci tələbə

Üçüncü tələbə

} Cahangirin tələbə yoldaşları

Xidmətçi ifritə

Qapıçı

} xəstəxananın işçiləri

Şəhər nəzarətçisi

Nəzarətçi

Gülən nəzarətçi

} şəhərdə ictimai asayişini bərpa edənlər

* Müəllifin əlyazmasında iştirakçılar haqqında məlumat yoxdur.

Azad bəy - orta yaşlı yetkin ziyalı

Millətpərəst Qəhrəman Nətiq
Nətiq
Millətpərəst Vəli (Vəli Azadixah)
Əli Qeyrətmənd

} yeni cəmiyyəti təmsil edən gənclər

Birinci uşaq
Uşaqlardan biri
O biri uşaq
Üçüncü uşaq
Dördüncü uşaq
Mücdə

} məhəllə uşaqlarının nümayəndələri

Dəli Şahzadə – professorun paltarlarını geyinmiş Dəli Murtuza

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Mərcan xanım* qolu çırmalı mizin üstə xamır qatır. Püstə durub onun yanında tamaşa eyləyir. Bir qədər keçəndən sonra Cahangir** girir və o biri otağa keçir. Anasını görüb soruşur.

C a h a n g i r . Ana, nə qayıırırsan?

M ə r c a n x a n ı m . Bala, zəncəfil-çörək bişirirəm.

C a h a n g i r . Nə əcəb, ana?

M ə r c a n x a n ı m . Necə nə əcəb? Bəs, demirdin Teymur bəy bu gün bizə qonaq gələcək?

C a h a n g i r . Yox, gəlməyəcək.

M ə r c a n x a n ı m (təaccüblə). Necə yəni gəlməyəcək?

C a h a n g i r . Gəlməyəcək də. Teymur bu gün Vəzirovgilə qonaq gedibdir.

M ə r c a n x a n ı m . Bəs, niyə deyirdin bizə qonaq gələcək?

C a h a n g i r . Deyəndə nə olar? Mən elə bilirdim bizə gələcək, amma küçədə mənə rast gəldi, üzr istədi. Dedi, Qasım bəy qonaq çağırıb və söz də vermişəm.

M ə r c a n x a n ı m (bir qədər dinmir və üzünü tutur Püstəyə). Qız, su gətir, əlimə su tök.

Püstə gedir, Cahangir də gedir öz otağına. Püstə su gətirənədək Mərcan xanım xamıra baxır. Püstə su gətirir. Mərcan xanım bidamağ əllərini yuya-yuya və hirsli-hirsli danışır.

Bax, bu oldu adam aldatmaq, adamı ələ salmaq. Qardaş gələcək-sən, de ki, gələcəyəm, gəlməyəcəksən, de ki, gəlməyəcəyəm. Dəxi sənə yalvaran yoxdu, bu ağır zamanda özün bilirsen ki, qonağa tədarük görmək çətinidir. Nə un tapılır, nə yumurta tapılır. Əlimizə düşəni veririk yağa-bala ki, qonaq qabağında xəcalət olmaıaq. Deməyələr ki, filankəs kasıb düşübdür. A rəhmətliyın oğlu, sən görürsən ki, biz sənə nə qədər hörmət qoyuruq. Axır sən vədə verməsən, biz bu təmtarağı tək özümüzədən ötrü qurmarıq. Axır gör bu zamanda bu dəstgah nə ilə başa gəlir. Biz bu tədarüki görürük ki, sənə layiq olsun, bəy balasısan, öyrənmisən cəlallı məclislərə, biz də çalışarıq ki, cərgədən geri qalmayaq.

Ç i ç ə k (*təaccüblə*). Bəs, Teymur bəy gəlməyəcək?

M ə r c a n x a n ı m (*bikef və bir azdan sonra*). Gəlməyəcək.

Ç i ç ə k. Bəs, niyə gəlməyəcək? Məgər özü deməmişdi ki, gələcəyəm?

M ə r c a n x a n ı m. Çox da demişdi. Bizim ona zorumuz ki, yoxdu. Kefi istəmişdi demişdi ki, sizə gələcəyəm. Sora kefi istəyib, Qasım bəygilə gedib. Zorumuz ki, yoxdu. Kefi belə istəyib.

Cahangir qapını açır və bacısına tərəf baxır və dinmir. Görür ki, bikefdi.

C a h a n g i r. Qız, Çiçək, sən bu gün bikefsən?

Çiçək başını aşağı salıb, dinmir. Cahangir yox olur.

Ç i ç ə k (*guya öz-özünə*). Teymur bəy dəli deyil ki, Vəzirovgildə gözəl-gözəl qızları qoyub, bizə gəlsin.

M ə r c a n x a n ı m (*acıqlı*). Cəhənnəmə gəlsin, gora gəlsin, heç gəlməsin, heç də ona yalvaran yoxdu ki.

C a h a n g i r (*qapıdan*). Ay qız, Çiçək, mən acam, əgər bir şey bişirmişsiniz, verin yeyək, əgər verməyəcəksiniz mən çıxım gedim.

Çiçək çıxıb gedir aşpazxanaya tərəf.

C a h a n g i r (*anasına*). Ana, doğrusu mənım fikrimə bir şey gəlir. Siz bu gün, əlbəttə, Teymuru nahara gözləyirdiniz və ondan ötrü zəncəfil-çörək tədarük edirdiniz. Çünki Teymur bəy gəlmədi, siz analı-qızlı bərk bidamağ və dilxor oldunuz. Elə dilxor oldunuz ki, zəncəfil-çörəyi bişirib qurtarmaq istəmədiniz və uşaqlarımızın da aclığı yaddan çıxdı. Mən onu istəyirəm deyəm ki, sizin tərəfinizdən bu bir dəlilikdir. Səbəb budur ki, yad bir adamın bizə gəlməməyi sizin

halınıza bir zərrə qədər təfəvüt eləməyə və əgər təfəvüt eləsə də, onu siz hər halda büruzə verməyin. Bu, hər ikinizin tərəfindən səfahət* və bəlkə də biədəblikdir. Teymur bəy kimi oğlan dünyada hədsizdir. Teymur bəy mənim yoldaşımdır. O bizə gələndə mənə qonaq gəlir, sizə gəlmir. Onun vədə xilaf olmağı və ya olmamağı əvvəl gərək mənə təsir edər, sora sizə. Əgər o bizə vədə verib, gəlmək əvəzinə Vəzirovgilə getdi, bu ki, bizə təfəvüt eləməz. Ancaq bunu sizə demək istəyirəm ki... (*Çiçəyə*) Qız, bir dur gör çörək olacaq, ya olmayacaq. (*Çiçək durub gedir*).

Hə, ancaq sizə bunu demək istəyirəm ki, indi bu saat acından danışa bilmirəm, amma çörəkdən sonra sizə başa sala bilərəm ki, Teymur bəyi sizin gözləməyiniz lap əbəsdir.

M ə r c a n x a n ı m. Nə deyirəm, qoy əbəs olsun, qoy Teymur bəy xoşbəxt olsun, nə deyirəm ki?

C a h a n g i r . Sən bilirsənmi niyə əbəsdir?..

M ə r c a n x a n ı m. Dayan, bir də dayan, gör nə deyirəm...

C a h a n g i r . Ondan ötrü əbəsdir ki...

M ə r c a n x a n ı m. Dayan bir, sən demirsən əbəsdir, qoy bunu Teymur bəy aşkar desin, açıq-açığına desin sən də bil, mən də bilim ki, bizim ümidimiz əbəsdir. Dəxi gizlənpaç oynamağın nə mənası? Dəxi burada ikiüzlülük lazım deyil. Qardaş, bax, sən mənə lazım deyilsən, mən də sənə lazım deyiləm, vəssəlam. Qoy biryolluq açıq-açığına desin ki, qardaş, əzizim, qonşum, sənin qızın mənə lazım deyil. Mən də müştəbeh olmuyum.

C a h a n g i r . Ay arvad, axı bu nə sözdü ki...

M ə r c a n x a n ı m. Dayan, dayan, mən də müştəbeh olmuyum. (*Gedib xamırı yığışdırır*). Püstə, ay Püstə, Çiçək, gəl bu xamırı buradan yığışdır (*öz-özünə danışır*). Hələ ümidimiz əbəsdir. Amma bir gün zəncəfil-çörək, bir gün şəkər-çörək, bir gün paxlava olanda ziyanı yoxdur, amma, ümid söhbətinə gələndə ümidimiz əbəsdir. Bu milyonlar əbəs deyil, vədəxilaf olmaq əbəs deyil, amma biz yazıq, müntəzir olmağımız əbəsdir, qonağın yolunu gözləməyimiz əbəsdir, əbəsdir.

C a h a n g i r (*qapıda durub, xamırı yığışdıranlara tamaşa edir*). Ana, bəs, deyirdin zəncəfil-çörək bişirəcəyəm. Məgər Teymur burada olmasa, bizim boğazımızdan keçməz?

---

* *Səfahət(ə)* – lüzumsuz yerə mal və mülkünü israf etmək, səfehlik, ağılsızlıq

M ə r c a n x a n ı m (*gileyli*). Mənim işim yoxdu, hər kəs bişirəcək bişirsin.

İ z z ə t n ə n ə³ (*əлиндə boşqabda göyərtili, vayıldaya-vayıldaya girir içəri və Cahangirə*). Bala, nənən qadanı alsın bə qonağın niyə gəlmədi?

Cahangir dinmir və nənəsinin əlindən göyertini alır, gedir otağına. İzzət nənə qayıdır. Püstə bişmiş qabını buğlana-buğlana aparır içəri.

P ü s t ə⁴ (*Cahangirə*). Bəs, Nadir bala çörəyə gəlməyəcək?

C a h a n g i r . Mənim Nadirdən xəbərim yoxdu. Bu nədir?! (*Bişmişə baxır. Püstə istəyir getsin*). Bu nədir? Bu nədir? Plov da varmı?

P ü s t ə . Var.

C a h a n g i r . Qarası nədir?

P ü s t ə . Hincamadı.

C a h a n g i r . Necə hincama?

P ü s t ə (*gülə-gülə*). Vallah, dilim tutmur. Bilmirəm hincamadı, ya sincama.

C a h a n g i r . Bəs, anamgil niyə çörəyə gəlmir, Çiçək niyə gəlmir, xalam haradadı?

P ü s t ə . Evdədirlər, bilmirəm niyə gəlmirlər.

C a h a n g i r (*şorbadan bir-iki qaşığı götürüb çağırır*). Ana, (*sonra bir-iki qaşığı da götürüb yenə çağırır*) Çiçək.

Ç i ç ə k . (*Plov nimçəsi əlində girir içəri*). Dadaş, sən rahat çörəyini ye, biz də gəlirik.

C a h a n g i r . Bəs, Nadir niyə indiyə kimi gəlməyib?

M ə r c a n x a n ı m (*qapıdan girir*). Cahangir, bala sən çörəyini ye. Ola bilər ki, Nadir bu gün çörəyə gəlməyəcək.

C a h a n g i r . Səbəbi?

M ə r c a n x a n ı m . Nə bilim, deyir məni yoldaşlarımdan birisi nahara çağırıb. Ona mal əti bişirmisiniz. Ancaq Teymur bəyi qonaq çağıranda ona fisincan plov bişirirsiniz. Onun sözü budur (*plovun qarasını düzür Cahangirin qabağına*). Bax, çolpanı yavuq qoy, bu da xurma-badam qarasıdır.

C a h a n g i r . Bax bu doğru sözdür. İnsan gərək haqq tərəfdarı ola. Mən bu barədə Nadiri heç qınamıram, bu aşkar bir işdir ki, Teymur bəyi siz hamıdan artıq istəyirsiniz.

M ə r c a n x a n ı m . Əlbəttə, bunun bir səbəbi var ki, istəyirik.

C a h a n g i r. Nədir səbəbi?

M ə r c a n x a n ı m. Səbəbi odur ki, Teymur bəy də bizi hamı qonaqlardan artıq istəyir.

C a h a n g i r. Xub, əgər bu söz doğrudursa, mən bunu bilmək istərdim ki, Teymur bəy axır bizi niyə özgələrindən artıq istəsən?

Mərcan xanım dinmir və könlüsüz şorbadan bir qaşığı götürüb yemək istəyir.

C a h a n g i r (*yeməkdən əlini çəkir*). Axır mən səndən söz soruşuram?

M ə r c a n x a n ı m. Çörəyini ye, soyutma.

C a h a n g i r. İndi mən doymuş olsam, onda sən gərək mənə cavab verməyəsən.

Anası yenə dinmir. Cahangir bir-iki qaşığı da götürüb durur ayağa. Dodaqlarını çörək dəsmalı ilə silir və istəyir çıxsın getsin. Zərəfşan gəlir.

C a h a n g i r. Ana, bugünkü söhbətlər, doğrusu, mənim heç xoşuma gəlmədi. Bilmirəm bu nə danışıqdı. Teymur bəy belə gəldi, Nədir belə getdi, bu sözlərin mənasını mən heç başa düşə bilmirəm.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Vallah, bilmirəm çörək üstə bu qədər danışıq olar ki, siz eləyirsiniz?

Ç i ç ə k. Xala, vallah, lap doğruca deyirsən.

P ü s t ə. Siz ki, bu plovu yeməyəcəkdiniz, bəs, niyə bizə bu qədər əziyyət verdiniz?

M ə r c a n x a n ı m. Cahangir, vallah, sən nahaq yerə bizə baxıb çörəyini yarımçıq qoyubsan, bax, çolpaya, xurma-badama heç əl vurmادين. Axər mən qanmıram sən niyə bizə baxırsan. Hərənin bir dərdi olar, sən axır, niyə bizə baxırsan və çörəyini yarımçıq qoyub arvad-uşaq söhbətinə qarışırsan.

C a h a n g i r (*gəlir anasının yanına və onun qabağında durub, bir qədər dinmir və sonra deyir*). Ana, gəl, sənnən açıq danışaq.

M ə r c a n x a n ı m. (*Çiçəyə və Püstəyə tərəf*). Bu qab-qacağı buradan yığıdırıb aparın. Özünüz də buradan gedin.

Qızlar elə də eləyirlər.

M ə r c a n x a n ı m (*oğluna*). Cahangir, bala, qoy sənə sözün açığını deyim.

C a h a n g i r. De, de, de görüm, nə deyirsən?

M ə r c a n x a n ı m. Bəs, bu bədbəxtin qızı nə vaxtadək evdə qalacaqdır?

C a h a n g i r. Hansı qız?

M ə r c a n x a n ı m (*qapıya tərəf baxır*). Hansı qız olacaq? Çiçək!

C a h a n g i r. Kim ona deyir ki, evdə qal?

M ə r c a n x a n ı m. Bəs, o, ərə getməyəcək?

C a h a n g i r. Kim ona deyir ki, ərə getmə? (*Hirsindən çiyinlərini tullayır*).

M ə r c a n x a n ı m. A balam, axır onu gərək ərə istəyənlə ki, ərə gedə, ya yox?

C a h a n g i r. Xub, mən kimin qabağını kəsib qoymuram ki, onu istəsin?

M ə r c a n x a n ı m. Vallah, Cahangir, mən bilirəm ki, sən bu söhbətləri xoşlamırsan. Çünki uşaqlıqdan sən Çiçəyi istəmirsən, amma, necə olmuş olsa, o, sənə anabir, atabir, doğmaca bacındı.

C a h a n g i r (*bir qədər fikirləşir*). Ana, vallah, sənə gərək mənə yazığın gəlsin və mənə darıxdırmayasan.

M ə r c a n x a n ı m . Maşallah, maşallah söz danışana. Barı bir də belə sözləri ağzına alıb danışma, eşidən olar.

C a h a n g i r. Eşidən olsa, dəxi də yaxşı olar. Heç olmasa sən də məndən əl çəkərsən.

M ə r c a n x a n ı m (*acıqlı durub gedir*). Doğrusu, sənə danışmalı deyil. Sənə kefin gəlib.

Gedir. Cahangir kitablarını açıq qabağına, başlayır kitablarla məşğul olmağa. Püstə gəlir. Qalan qab-qacaqdan götürüb, aparmaq istəyir. Bir Cahangirə baxır, bir getmək istəyir. İzzət nənin ahılısını eşidib çıxıb gedir.

İzzət nənə ah-vay ilə girir Cahangirin yanına və o tərəfə-bu tərəfə baxır və görür ki, Cahangir kitablarla məşğuldur, dinməyir və getmək istəyir və gedərək qapının ağzında Cahangirdən soruşur:

İ z z ə t n ə n ə . A balam, bəs, o yazıq qız nə vaxtadək evdə qalacaq?

Cahangir nənəsinə tərəf baxır, heç dinmir. Nənəsi də ona tərəf baxır və heç bir söz demir. Xeyli bir vaxtdan sonra Cahangir nənəsinə deyir:

C a h a n g i r. Nənə nə deyirsən?

İ z z ə t n ə n ə . Belə, a qadavı alım, deyirəm ki, axır nə vaxta kimi o qız evdə qalacaq?

C a h a n g i r. Hansı qız?

İ z z ə t n ə n ə . Belə, o yazıq Çiçək balam.

Cahangir hövsələsiz nənəsinə tərəf baxır və dinmir. Bir qədər keçəndən sonra kitablarını vurur qoltuğuna, papağını qoyur başına və otaqdan çıxıb gedir. Nənəsi dinməz-söyləməz baxır Cahangirin dalınca. Mərca xanım gəlir.

M ə r c a n x a n ı m. Ana, bax. Cahangir çörəyi də yarımçıq qoydu və yəqin ki, ac durdu, getdi.

İ z z ə t n ə n ə. Axır niyə belə elədi? Sözü nədir ki?

M ə r c a n x a n ı m. Nə bilim, deyir ki, Çiçəyin sözünü mənim yanımda danışmayın.

İ z z ə t n ə n ə. Niyə? Məgər Çiçək sənin bacın deyil? Sən onun qardaşı deyilsən?

M ə r c a n x a n ı m. Ana, vallah, indi dəxi sən görən deyil. İndi dəxi nə bacı qardaşı tanıyır, nə qardaş bacısını tanıyır. İndi gərək hər kəs öz başını saxlasın. Nə qardaşa ümid var, na bacıya ümid var. (*Dəsmaldan, qaşıqdan bir-iki şey götürüb, otaqdan çıxıb gedir*).

İ z z ə t n ə n ə. Ax, yazıq canım, gör nə günə qaldıq, gör o yazıq qız nə günə qaldı. Nə qardaşa ümid var, nə bacıya ümid var. Bəs, o yazıq qız nə vaxtadək evdə qalsın, başına haranın daşını salsın, haradan özünə ömür yoldaşı tapsın, hərə gedib özünə bir sarı saçlı qız tapacaq, bəs, o yazıq qızın günahı nədir ki, saçları qaradır, sarı deyil. Bəs, neyləsin, kimə sözünü desin, ax yazıq balam, bir də yazıq balam.

Diz üstə çökmək, guya, namaz qılır və başını aşağı salıb, qoyur dizinin üstə və sü-kuta cumur. Mərca xanım gəlir anasını bu halətdə görüb, o da diz üstə çökmək və əllərini Allahın dərğahına qalxızıb danışır.

M ə r c a n x a n ı m. Xudaya, mən sənin hikmətinə əl vura bil-mərəm, məsləhət sənin yanındadır. Xudaya, and verirəm sənin cəla-lına, məni sən bu dərddən xilas eylə, sən mənim bircə dənə o yazıq qızımın bəxtini aç, axır mən dost-düşmən içində xəcələtimdən yerə girirəm. Axır kimi mən başa salım və kimə mən cavab verim ki, mən 23 yaşında qızım indiyədək kor qız kimi evdə qalıb, ərə getmir. Bəs, mən nə vədəyədək ona-buna baxıb, həsrət çəkəcəyəm. Bəs, xal-xın qızları 14 yaşa çatmamış ərə gedir. Xudaya, mən nə günahın sahibiyəm. O yazıq qızın günahı nədir və kimin qızından əskikdir. Nəcəbət desən, sultan qızıdır. Dərs desən, dərs oxuyub və müəllimlik eləyir. Millət işi və camaat işi desən, hər gün ictimai işlərdə və məclislərdə. Abırlı desən, hamıdan abırlı. İndi bəs, yazıq qızdan dəxi nə istəyirlər.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m (*qapıdan girə-girə*). Mərca, vallah, Çiçəyin evini yıxan elə həmin camaat işləridir. Nə qədər ki, gecə və gündüz

Çiçək məclislərdə kişilər içindədir, kişilər içində onun qədri-qiyəti olmayacaq. Bax, bunu sən yadında saxla. Bir sözdü mən deyirəm.

İ z z ə t n ə n ə (*oturduğu yerdə hərəkət eləməyir və başını qaldırmayıb deyir*). Olmayacaq, olmayacaq, Zərəfşan yaxşı deyir.

M ə r c a n x a n ı m (*Zərəfşana*). Eh, sən də mağıl söz danışdın, elə evdə oturanlar ağ günə qalıblar ki, Çiçək də evdə otursun? Bəs, xalxın qızları niyə kişilər içində min əməldən çıxaxçıxa ərə gedirlər. Bəs, Nazlı xatın gecə də oğlanlarnan gəzirdi, gündüz də gəzirdi. Niyə on dördə çatmamış ərə getdi? Niyə Bayram bəyin qızı Qızıl ərə getdi? Amma evdə oturanlar necə oldu? Hansı ərə getdi? Sən özünü niyə götürürsən? Sənin nə vaxtındı ki, başına qara dəsmal bağlayıb, yaşlı arvadlar kimi evdə ömür çürüdəsən. Bir də indi nə əsrdir ki, camaat işinə qarışmayıb, evdə oturasan və adamın tükünü didələr. Vallah, bilmirsən kimin sözüne baxasan. Evdə oturanları da məzəmmət eləyirlər, camaat işinə qarışanları da töhmətləndirirlər. Lap Molla Nəsrəddinin eşşək minməsinə dönmüşük. Minirsən, deyirlər niyə minirsən, minmir-sən, deyirlər niyə minmir-sən?

İ z z ə t n ə n ə (*oturduğu yerdən tərpanmayıb deyir*). Mərcan doğru deyir. Lap qara günə qalmışdır.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Bunlar hamısı bəxtənədi. Hər kəsin bəxti var, ərə gedəcək, bəxti yoxdu, getməyəcək.

İ z z ə t n ə n ə . Hə, hə, bəxtənədi, bəxtənədi. Yazıq bədbəxt Çiçək balam da bədbəxtədir, elə Zərəfşan balam da bədbəxtədir.

H ə s r ə t x a l a (*qonşu otaqdan gəlir. Mərcan xanıma*). Ay xanım, bəs, Teymur bəyin işi necə oldu? Bəs, eşitdim Çiçək xanımdan ötrü gedib-gəlir.

M ə r c a n x a n ı m . Teymur bəy Çiçək xanımdan ötrü gedib-gəlmirmiş.

H ə s r ə t x a l a . Bəs, kimdən ötrü gedib-gəlirmiş?

Z ə r ə f ş a n x a n ı m (*Həsrət xalaya*). Doğrusunu bilmək istəyirsən? Teymur bəy zəncəfil-çörəkdən ötrü gedib-gəlirmiş və fisincan plovdan ötrü, xurma-badamlı plovdan ötrü gedib-gəlirmiş.

İ z z ə t n ə n ə . Yazıq Çiçək balam, bəxtiqara Çiçək balam.

H ə s r ə t x a l a (*Mərcan xanıma*). Ay xanım, çox da darıxmayın, Allah kərimdir. Çiçək xanım hələ cahaldı, inşallah, bəxti açılar, gedər.

M ə r c a n x a n ı m . Həsrət, bilirəm gedəcək, əvvəl-axır gedəcəkdir. Ancaq nə vaxt gedəcəkdir. Sən dərdə düçar olandan sonra ge-

dəcək. Sənin canın çıxandan sonra gedəcək. Səni illər uzununu nəvənəticəyə həsrət qoyandan sonra gedəcək. Yoxsa, niyə getməyəcək.

Ş ə r ə f x a l a (*Gəlir*). Salaməleyküm, Mərcan bacı. Püstəyə de, o həvəngdəstəni bir saatlığa versin, yenə özüm gətirib qaytararam.

M ə r c a n x a n ı m. Əleyküm salam. Bax, hələ biz duraq kənara, axır bu yazıq arvad indi neyləsin. Başına haranın daşını salsın? Bəs, bu arvadın qızı nə vədəyə kimi dörd divarın içində dustaq qalacaq? Neçə yaşına kimi evdə oturacaq? İndi Yetərin neçə yaşları olar?

Ş ə r ə f x a l a. Mərcan bacı, sənin canın üçün indi 18-dən ötürdür. Hacı Heydər Məkkədən qayıdanda Yetər ikiaylıq idi.

P ü s t ə (*həvəngdəstəni gətirib, Şərəfxalaya verir*). Şərəfxala, vallah, xalqda heç günah yoxdur, günah özündədir. Qızınıza müştəri çıxanda da hərəyə bir qulp qondarırsınız. Odur, keçən il Mirzə Qulamhüseyn Yetəri istəyəndə nə cavab verdiniz? Dediniz Yetər ağırlığı qızıl gətirsin, qızı verək.

Ş ə r ə f x a l a (*əlini dodağına aparır*). Boy, başıma xeyir, qız, biz havaxt elə söz dedik? Mərcan bacı, imam Hüseyn haqqı yox, Mirzə Qulamhüseyn, doğrudur, qızı istədi, amma axırda eşitdik ki, bir sarı saçlı urus qızı gətirib evinə, özünə arvad eləyib. Yoxsa, canın üçün biz ondan bir şey istəmədik.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Elədir, elədir, iş elə həməni sarı saçlılardır. Yoxsa, vallah, qalan sözlər nahaqdır. Nə qədər ki, vilayətimizə həməni sarı saçlı qızlar axışib gəlməkdədirlər, qızlarımız evdə ərə həsrət qalacaqlar.

M ə r c a n x a n ı m (*ikiəlli dizlərinə çırpır*). Vay, yazıq canım.

P ü s t ə (*Mərcan xanıma*). Xanım, çox da darıxma, Allah kərimdi.

M ə r c a n x a n ı m (*Püstəyə*). Hə, kərimdi, mən də bilirəm kərimdi. Ancaq o kərim Allah bilmirəm havaxt harayım çatacaq? Bu yazıq arvadın (*Şərəfxalaya işarə ilə*) harayım çatacaq?

Ş ə r ə f x a l a. Mərcan bacı, bəs, bu yazıq Zərəfşan bacımı niyə demirsən. Bunun nə vaxtıdır indidən dul qalsın, tək-tənha ömrünü yoldaşsız çürütsün, hələ görəcəli günə qabaqdadır. (*Zərəfşana*) Yenə dinmirsən, ay yazıq.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m (*stəkanları şkafa düzür*). Eh, Şərəfxala, mənimki dəxi keçibdi, hələ yekə-yekə qızlarımız gözləri yolda qalacaq heç bilmirəm nə vaxt nobat mənə çatacaqdır.

Mərca n x a n ı m. Axır, nobat neyləsin? Gör nə qədər gözü yolda olanlar var. Heç bir evi nəzərinə gətirirsən ki, orada yetişmiş qız, qartımış qız olmasın, dul gəlin olmasın.

Ş ə r ə f x a l a. Doğrudur.

Mərca n x a n ı m. Bax, elə bizimkilər dörd nəfər oldu.

Ş ə r ə f x a l a. Doğrudur.

Mərca n x a n ı m. Bax, bu məhlədə Xırda xanımın qızı.

Ş ə r ə f x a l a. Elədir.

Mərca n x a n ı m. Hacı Gülməmmədin qızı Ərik.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Kəblə Musanın qızı Mehri.

Ç i ç ə k. Xanoğlanın qızı Dilbər.

Ş ə r ə f x a l a. O məhlədən Fizzənin qızı.

Mərca n x a n ı m. Nazlı xalamın qızı Xeyransa.

H ə s r ə t x a l a (*girir içəri, əlində yuyulmuş çəngəl-bıçaq*). Bəs, biçərə Tutunu niyə demirsiz? Bəs Məmməd bəyin qızı Nərgizi niyə demirsiz?

Ç i ç ə k. İldırımın qızı Telli.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Zeynəb qaldı, Fatma xanımın qızı Zeynəb. O nədir ey, Qubad bəyə nişanlı idi, sora qızı tulladı, getdi yəhudı qızı aldı.

Mərca n x a n ı m. Hələ bizim yadımıza düşənlər bunlardı. Bəs, gör, yadımıza düşməyənlər nə qədərdir?

Ş ə r ə f x a l a. Mərca bacı, sənənin başın üçün həddi-hesabı yoxdu. Ax, yazıqlar.

H ə s r ə t x a l a. Şərəf bacı, vallah, heç bilmirəm nə günə qalacayıq.

Ç i ç ə k. Nə günə qalacayıq, hamımız dul qalacayıq.

P ü s t ə. Heç yüz il də bundan sora bu qədər qıza ər tapılmaz.

Mərca n x a n ı m (*acıqlı, Püstəyə*). Hə tapılmaz, sən yaxşı bilirsen ki, tapılmaz. Sənin nə vecinə ki, tapılmaz. Sən yəqin özünə arxayınsan ki, sənin üçün tapılar. Onunçün belə arxayın danışsən. Bəs, necə olar ki, sənə tapılar, özgələrinə tapılmaz? Elədə bu qədər qız aparıb özünü Kürə töksün? Dəxi beləliklə, baş saxlamağın nə faydası, vallah, mən lap bezikmişəm. Allah mənə bir müftə ölüm göndərsin, ta bu günləri görməyim. Axır mənə qızımın günahı nədir ki, bu yaşa çatsın və gözəl-gözəl oğlanlara həsrət qalsın? Bəs, o biri yazıqların günahı nədir? Dünən gördüm ki, qızım Çiçək qəmgin oturub fikir dər-

yasına cumubdur. Deyirəm, qızım, nəyin fikrini eləyirsən? Gör, mənə nə deyir? Deyir, anacan, bəs, mən nə vaxt ərə gedəcəyəm? (*Doluxsunur*) Deyirəm, qızım, Allah kərimdir, ürəyini sıxma, inşallah, sən də bəxtin açılar, gedərsən. Yazıq qız gör, nə deyir:– Ana, deyəsən, indiki əsrdə ər–zad moddan düşübdür. Görürəm heç mənim üzümə baxan da yoxdu (*ağlayır*).

Ş ə r ə f x a l a (*ağlayır*). Doğrudan da, görəsən, bunun axırı nə olacaqdır?

Z ə r ə f ş a n . Ax, ər, ər. Dəxi ər–zad moddan düşübdür.

M ə r c a n x a n ı m (*ağlaya–ağlaya*). Yox dəxi biz ər üzü görmənlik.

H ə s r ə t x a l a (*ağlaya–ağlaya*). Yox dəxi biz ər üzü görmənlik.

Çiçək və Zərəfşan da yavaşca ağlaşıb, çarqatlarının ucu ilə göz yaşlarını silirlər. Mərcan xanım da, Şərəf xala da, Həsret xala da, Püstə də yavaşca ağlaşırlar. Bu heyndə iki nəfər qonşu arvadlarından başlarını içəri uzadıb soruşurlar.

– Ay bacılar, bura yas yeridi?

İçəri girib, başlayırlar ağlaşmağa. Bunlardan savayı, üç–dörd arvad girib və müvafiq qaydada hərə öz önlərini ünvan edib, başlayır ağlamağa. Mərcan xanımın ev adamları ağlaya–ağlaya deyir:

Ər, ər, vay, yazıq canımız.

Bu heyndə Nadir bala əlində kitab girir içəri və durur arvad məclisində, otağın ortahığında və üzünü tutur anasına və təəccüblə soruşur:

N a d i r b a l a . Ana, bu nə ağlaşmadı?

M ə r c a n x a n ı m . Bala, o yazıq atan yadıma düşdü, başladım ağlamağa. Bu ataları rəhmətliklər də səsimizi eşidib gəldilər. Bunların da qəlbləri nəzildi, başladılar bunlar da ağlaşmağa.

Nadir bala ortada durub təəccüblə gah o arvada və gah bu arvada baxır. Arvadlar da buna baxırlar. Bir ovqat heç kəs dinmir.

N a d i r b a l a . Mən heç zad başa düşmürəm.

Z ə r ə f ş a n . Xalan qadını alsın, dəxi niyə başa düşmürsən? Hər rənin bir dərdi var, ağlayır da. Sən niyə arvad işinə qarışırsan, keç get otağına da.

H ə s r ə t x a l a . Bala, xalan yaxşı deyir, keç get işinə.

N a d i r b a l a . Həsret xala, sən Allah, məni başa sal görüm bu nə yasdı, bəlkə bir adam ölüb?

M ə r c a n x a n ı m (*gözünün yaşını silə–silə*). Vallah, oğlum bir kəs ölməyib. Doğrusu, bu yazıq qızların dərdinə ağlaşırq.

N a d i r b a l a . Necə qızların?

M ə r c a n x a n ı m . Nə bilim, əvvəl elə öz bacın Çiçəyin.

N a d i r b a l a (t ə c c ü b l ə) . Çiçəyə nə olub?

H ə s r ə t x a l a . Boy, başıma xeyir. Hələ soruşur da ki, Çiçəyə nə olub. Deyəsən ki, öz doğma bacısı deyil.

N a d i r b a l a (H ə s r ə t x a l a y a t ə r ə f ç ö n ü r) . Axır, soruşuram ki, Çiçəyə nə olub?

H ə s r ə t x a l a . A balam, axır nə vaxtadək iyirmi üç yaşında bir qız evdə qalıb ərə getməz?

N a d i r b a l a (t ə c c ü b l ə) . Elə bu?

B i r i n c i y a d a r v a d . Boy, başıma xeyir, hələ bu azdı?

N a d i r b a l a (b i r i n c i a r v a d a t ə r ə f ç ö n ü r) . Sən nə deyirsən ey?

M ə r c a n x a n ı m . Bala, hirsini ye, bir qulaq as gör nə deyirlər.

İ k i n c i y a d a r v a d . Boy, başıma xeyir, deyəsən ki, heç bunun bacısı deyil.

N a d i r b a l a . Xub, bacımdı, axır, ona nə olub?

Ü ç ü n c ü y a d a r v a d . Nə olacaq, deyirdik ki, yazıq qız indiyə kimi niyə ərə getməsin?

N a d i r b a l a (u c a d a n , a c ı q l ı) . Cəhənnəmə getsin, gora getsin.

Z ə r ə f ş a n . Bala, bir de görüm oğlanlarla sən gəzib-dolanırsan, bir de görüm niyə onların biri gül kimi bacına elçi göndərmir?

D ö r d ü n c ü y a d a r v a d . Bax, bu yaxşı sözdü.

B e ş i n c i y a d a r v a d . Hələ bir bundan soruşmalı ki, bu özü niyə hələ evlənmir? Niyə? Bunun evlənməli vaxtı deyil?

B i r i n c i y a d a r v a d . Çox əcəb vaxtıdı.

N a d i r b a l a (b i r i n c i y a d a r v a d a) . Ay arvad, məndən əl çəkin!

M ə r c a n x a n ı m . Boy, başıma xeyir.

H ə s r ə t x a l a . Axır səndən soruşurlar ki, sən özün niyə evlənmirsən?

İ k i n c i y a d a r v a d . Di, cavab ver görək, özün niyə bu qızların birini almırsan?

N a d i r b a l a (k i t a b ı q a l d ı r ı r b a ş ı n ı n ü s t ə v ə i s t ə y i r v u r s u n) . Əl çəkin məndən, yoxsa, vallah, bilmirəm neyləyəm.

M ə r c a n x a n ı m . Ay balam, da niyə çıxırırsan?

N a d i r b a l a . Çox yaxşı eləyirəm çıxırıram. Mənim nə vaxtımdı ki, evlənəm?

H ə s r ə t x a l a . Necə nə vaxtımdı? Sən məgər, uşaqsan?

İ k i n c i y a d a r v a d. Necə nə vaxtımdı?

Ü ç ü n c ü y a d a r v a d. Çox əcəb vaxtındı.

N a d i r b a l a (*onun üstə çıxırır*). Əl çək məndən kaftar.

M ə r c a n x a n ı m. Boy, başıma xeyir.

Zərəfşan gəlir yapışır Nadir balanın qolundan və çəkə-çəkə aparır o biri otağa və Nadir bala gedə-gedə arvadlara çəmkirir, arvadlar da buna çəmkirir. Elə bil bir dəstə it dilənçinin başına qomanıb və dilənçi özünü qoruya-qoruya dalı-dalı gedir.

M ə r c a n x a n ı m. Hey, indi deyirsən, qızlarımıza ər tapılmır. Onların biri də elə mənim öz oğlanlarımdı. Hələ bunu niyə deyirsiniz. Böyük qardaşı Cahangirin iyirmi bir yaşı var, onun yanında heç evlənmək sözü danışmaq olar? Hələ bu yaxşıdı.

B i r i n c i y a d a r v a d. Vallah, Mərcan bacı, and olsun Həzrət Abbasa, gecələri yuxu yuxulamıram. Axır bilmirəm ki, o başıdaşlı Gülpəri nə vaxt ərə gedəcək, vallah, bu qüssə məni öldürəcək.

İ k i n c i y a d a r v a d (*qabaqkı arvada*). Bacıxanım, imam Hüseyin haqqı, elə mən də o gündüyəm.

Ü ç ü n c ü y a d a r v a d. Hələ sizinki birdi. Allaha and olsun, qızlarımın üçü də yetişib, üç-dörd ildi ki, gözləri yoldadı (*ah çəkir*). Vallah, heç bilmirəm ki, axırı necə olacaq. Ax, vay!

H ə s r ə t x a l a. Peyğəmbərə and olsun ki, bu dərd yaman dərdi.

Z ə r ə f ş a n. Ax, aman Allah!

N a d i r b a l a (*qapıdan başını uzadır və deyir*). Ay arvadlar, mən heç başa düş bilmirəm ki, özünüzə ər axtarırsınız, ya qızlarınıza ər axtarırsınız?

H ə s r ə t x a l a. O nə sözdü? Allah nə istəsə o olacaqdı. Qismətin nədi?

M ə r c a n x a n ı m. Niyə? Elə bircə qız ərə gedər? Dul arvad ərə getməz?

Ş ə r ə f x a l a. Hələ onu de ki, görək ər tapılır ki, ya özümüz, ya qızımız ərə getsin?

D ö r d ü n c ü y a d a r v a d. Xudavəndi-aləmin dərğahına and verirəm ki, o yazıq qızlarımıza bir gün ağlasın. Onların baxtını açsın.

M ə r c a n x a n ı m (*arvadların birinə*). Zeynəb bacı, Allah sənin o gülüzlü qızına bir nişanlı yetirsin, yoxsa onun da ərə getmək vaxtıdı.

D ö r d ü n c ü y a d a r v a d. Mərcan bacı, and olsun mənim uşaqlarımın canına, mənim arzumu budur ki, əvvəl Çiçək xanımın bəxti açılsın, sora da növbət bizimkilərə yetişsin.

Birinci yad arvad (*Zərəfşana*). Ay Zərəfşan xanım, vallah, biz qızlardan danışırıq, bəs sənın nə vaxtındı ki, neçə illərnən evdə dul qalasan? Ömrünü cahil-cahil çürüdəsən. Sənın heç otuz yaşın yoxdu.

Zərəfşan. Ay Qəmər xala. Mənnən deyil ki, hərənin bir qisməti var.

İzzət nənə. Vay, vay, yazıq canım, bilmirəm balalarımın hansının dərđini çəkım. Bir yandan Çiçəyin dərđi, bir yandan Zərəfşanın dərđi mənı alıb. Ax, yazıq canım.

Şərəf xala. İmam Hüseyn haqqı yaman dərđdi.

Həsret xala. Gör dünən yazıq Çiçək mənə nə deyir? Deyir, xala, mən elə ömrümün axırına kimi ərsiz qalacağam. Deyirəm, balam, səbr elə, Allah səbr eləyənləri dost tutar. Vallah, yazıq qıza elə ürəyim yandı ki, ağlamaq mənı tutdu (*ağlayır*).

Birinci yad arvad. Həsret bacı, hələ mənı demirsən, öz-gələri birinin dərđini çəkəndə, mən üçünün dərđini çəkirəm. Üçünün vaxtı yetişib, ər deyib hazır durublar. Həsret bacı, vallah, onların dərđi mənə gecələr rahatlıq vermir, yuxu da yuxulaya bilmirəm (*doluxsunur*).

Üçüncü yad arvad. Ax, siz deyirsiz ki, yəni bu ömürdü ki, ömür eləyirik? Zəhrimar olsun elə ömür ki, biz ömür eləyirik. Elə bizim biçarə Zərgül sübh tezdən yerindən qalxır, elə belə görürəm ki, xəlvətə akoşkanın qabağını kəsib, küçədən keçənlərə vurhavur əl eləyir və oğlanlara baxır. Elə səhərdən axşamədək peşəsi ah çəkməkdı. Bilmirəm, bu yazığın axırı necə olacaq? Ah, yazıq qız (*dolxusunur*).

Dördüncü yad arvad (*ağlaya-ağlaya bir söz danışır və yaxşı eşidilmir. Ancaq hər cümlənin axırında bu kəlmə aşkar eşidilir*). Ər, ər... (*Qeyri arvadlar da ölüyə ağlayan kimi səs-səsə verib ağlaşıb oxşayırlar*). Ər, ər...

Elə bil ki, ölüyə ağlaşırlar. Həsret xanım, Zərəfşan, Şərəf xala, İzzət nənə ağlayana oxşayırlar. Çarqatlarının ucu ilə gözlərini silirlər. Bu heyndə Cahangir qoltuğunda kitablar tələsik girir içəri və tövşüyə-tövşüyə durur məclisin ortasında və deyir:

Cahan gır. Ana, bu nə ağlaşmadı, nə bədbəxtçilik üz veribdi? Ana, sən Allah, tez mənə doğrusunu de. Yoxsa, darülfünundan bura kimi qaçmışam. Qonşumuz Aslan Mirzə darülfünunda məndən soruşdu ki, sizdə nə ağlaşmadı? Ana, sən Allah, tez cavab ver.

Mərcan xanım. Oğlum, qorxma, elə bir şey yoxdu.

İzzət nənə. Bala, inşallah, bir şey yoxdu.

Z ər ər f ş a n. Bala, ürəyini sıxma, Allah kərimdi.

C a h a n g i r (*yad arvadlara diqqət eləyir*). Bu arvadlar bura cəm olmaqda yəqin bir şey var ki, yığışblar.

H ə s r ət x a l a. Bala, elə bir ölüm–itim yoxdu. Ancaq elə onlar da biz dərddədi, onunçün yığışblar ki, bir yerdə dərdləşək.

C a h a n g i r. Bəs, Nadir bala hanı?

M ə r c a n x a n ı m. Nadir bala da lap ipdən–sapdan çıxıb, lap ağılı–zadı da qaçıb.

İ z z ət n ə n ə. Yazıq, o yola ki, Nadir bala düşübdü, elə bir dərd də Nadirin dərdidi.

C a h a n g i r. Mən sizə yalvarıram ki, axır ağlaşmanıza səbəb nədi? Mürşid dayımdan nə xəbər? Azarlı deyil? Mən ölüm, ana, qohum–əqrəbadan azar–bizar xəbəri, ölüm–itim xəbəri eşitməyibsiz ki?

Z ər ər f ş a n. Cahangir, sənin canın üçün heç bir azar–bizar xəbəri bir yandan eşitməmişik.

Arvadlardan bir–ikisi durub ayağa, getməyə hazırlaşrlar.

C a h a n g i r. Bəs, bu arvadlar kimdirlər?

M ə r c a n x a n ı m. O ayaq üstə duranların biri Faisə xala, biri Üzeyirin dostu Xanımdı. Yerdə oturanlar da Şirin xanım, biri Çəpkən xaladı və o tərəfdə duran da İbrahimin arvadı Dükcə bacıdı.

Cahangir mat və məttəl qalıb bir şey başa düşmür və dinmir.

B i r i n c i y a d a r v a d (*Mərcan xanıma*). Mərcan xanım, Cahangir bəy yəqin ki, işdən halı deyil. Çünki nigarana oxşuyur. Yaxşısı budu ki, mətləbi açaq qoyaq ortalığa.

M ə r c a n x a n ı m (*birinci arvada*). Vallah, biz çox demişik. İstəyirsən, indi də sən de. Bəlkə, sənin sözün Cahangirə kar eləyə.

Cahangir anası danışanda diqqətlə ona baxır, birinci yad arvad danışanda diqqətlə ona baxır.

B i r i n c i y a d a r v a d. A bala, Cahangir bəy, bəs, bu qıza sənin yazığın gəlmir?

C a h a n g i r. Hansı qıza?

B i r i n c i y a d a r v a d. O Çiçək xanıma.

C a h a n g i r. Çiçək xanıma nə olub ki?

B i r i n c i y a d a r v a d. Bəs, bu qız nə vədəyədək ərə getməyib, evdə qalacaq?

C a h a n g i r (*acıqlı*). Elə bu? (*Anasına tərəf acıqlı və ucadan*)
Ana, bu arvadları tez buradan rədd elə, yoxsa bu saat burada biabırçılıq salaram.

Arvadlar dururlar ayağa ki, getsinlər. Küçədə uşaqların səs-küyü eşidilir.

N a d i r b a l a (*öz sinnində bir uşağın qolundan yapışmış çəkir otağa*). Xala, bax, bu oğlan evlənmək istəyir, dediyin qızların birisini verin bu oğlana.

Mərcan xanım təşvişə düşür, yad arvadlardan xəcalət çəkir, Cahangir onları qovur və Nadir bala da onlara sataşır.

M ə r c a n x a n ı m (*Nadir balaya*). Nadir, cəhənnəm ol buradan get və o sözləri ağzına alıb danışma.

C a h a n g i r (*arvadlara üzünü tutur*). Bax, belə olar. Çox xoşuma gəlmişdi. Sizin kimi arvadların cavabını bu uşaqlar verə bilər. Hey, niyə dinmirsiniz? Ər axtarırsınız? Bu da sizə ər.

Burada otağa beş-altı uşaq hücum çəkir. Birinci uşaqlar o biri uşağın qolundan tutub çəkir qabağa və arvadlara tərəf üzünü tutur.

B i r i n c i u ş a q. Çölmək xala, bu oğlan da evlənmək istəyir. O qızların birini də bu oğlana verin.

O biri uşaq da qeyri birinin əlindən tutub çəkir qabağa.

C a h a n g i r (*öz otağından çıxıb uşaqlara bərk çıxırır*). Cəhənnəm olun buradan (*uşaqlar çəkilirlər, arvadlara tərəf*). Siz də rədd olun, yoxsa peşman olarsınız.

Uşaqlar rədd olur, arvadlar da onların dalınca çıxırlar. Mərcan xanımdan başqa ev adamlarının hamısı gizlənir. Qalır bircə Mərcan xanım və Cahangir.

C a h a n g i r . Mən dəxi heç bir kəsi başa sala bilmərəm ki, bu evdə bir dəstə qadın ər axtarmaq yolunda elə bir yas qurublar ki, guya, əziz bir qohumları ölübdür. Heç kəsi inandıra bilmərəm ki, o arvadların biri mənim anam Mərcandır, biri mənim bacım Çiçəkdir. Mərcan mərkəzi qadınlar klubunun rəhbəri, mədəni hücum heyətinin sədri, şura məktəbinin müdiriəsi, firqə namizədi Cahangirin anası Mərcandır. Onun qızı Çiçək – sabiqdə Tağıyev gimnaziyasının talibəsi, həmin məktəbi bitirmiş və bitirəndən sonra həmin məktəbdə müəllimlik vəzifəsini qazanmış və mədəni hücumda hər bir komissiyada aktiv iştirak etmiş bir qızıdır. Bir de görüm, ana, mən kimə cavab verə biləcəyəm?

Mərcan xanım gəlir akoşkaları örtməyə başlayır.

M ə r c a n x a n ı m (*alçaq səslə*). A balam, ta niyə çıxırırsan? Bəlkə küçədə dost-düşmən var, bəlkə sənin sözlərini onlar eşidirlər.

C a h a n g i r . Küçədən ötən dost-düşmən... (*Mürşüd dayı yavaşca girir otağa*). Çoxdan siz cici-bacıların nəre çəkməyini eşidiblər və öz hesablarını aparıblar. İndi onu bilirlər ki, biz Çiçəyə ər tapmaq yolunda küpəgirən qarıları bura toplayıb, böyük bir mərəkə qopardırıq. Vay mənim halıma. Öl, öl, firqə namizədi Cahangir!!!

M ü r ş ü d d a y ı (*uşaq kimi qaçır, əvvəl əlini qoyur Cahangirin ağzının üstünə, yavaşca deyir*). Bir dinmə sus.

Uşaq kimi qaça-qaça gedir akoşkaları bərk-bərk örtür. Otaq qaranlıq olur. Sonra uşaq kimi gedir Mərcan xanımın əlindən yapışıb aparır hərəmxana otağına, gəlir durur Cahangirin ən yavuşunda və yavaşca deyir.

M ü r ş ü d d a y ı . Sən məni köhnəpərəst və köhnə adam hesab eləmə. Mən də elə siz təzələr tək deyirəm ki, övlad ata-anaya hər sözü aşkar deyə bilər və lazım olan yerdə ata-anaya ağ da ola bilər. Ancaq mənim sözüüm budur ki, heç bir sirri açmaq olmaz. Bu barədə mən əvvəl Mərcanı qınayırdım ki, ər məsələsini qohum-qonşuyadək nəşr* edir. Saniyən** sən Cahangiri də mən səhv eləmiş görürəm, çünki Mərcan kimi təcrübəsiz bir arvada qoşulub, çıxır-bağır eləyir, ev sirrini evdən küçəyə çıxarırsan.

C a h a n g i r . Dayı, sən bir fikir elə ki, bir evdə bir qadın yaşaya, özü tərbiyəli və dərslə, ictimai işlərdə çalışsan bir qadın. Peşəsi dərslər, kitab və maarif, özü və qızı mədəni hücumda da həmişə qabaqda getsinlər. Sübh və şam ictimai işlərdən geri durmayan bir evin qabağından keçəndə qulağına bir ah-nalə çata: – Ax, ər, ər!

Mürşüd dayı yavuşlaşıb istəyir Cahangirin ağzını əlilə ört. Cahangir dəxi əlini rədd edir və dayısına deyir:

C a h a n g i r . Sən Allah, dayı, qoy sözüümü deyim, qoy, ürəyimi boşaldım, yoxsa, bağrım çatlayır.

Qapının dalından Mərcan xanım başını uzadıb, qorxa-qorxa deyir:

M ə r c a n x a n ı m . Bala, Cahangir, bu dəfəliyə sən bizi bağışla, aman günüdü, bu dəfəliyə sən günahımızdan keç. Vallah, Zərəfşan da, Çiçək də, hətta anam da xəcalətdən ölüb qurtarıblar.

* *Nəşr(ə)* – dağıtmaq, yaymaq

** *Saniyən(ə)* – ikincisi

M ü r ş ü d d a y ı (*qaçır, öz zoru ilə qapını basır ki, Mərcanın səsi kəsilsin və qaça-qaça deyir*). Sus!..

C a h a n g i r (*üzünü iki əli ilə örtür*) Bax, bax, indi yoldaşların gör nə deyəcəklər: – Budur, firqəmizin aktiv üzvləri və hətta rəhbərləri. Budur, onların ictimai mənşəyi. Cahangir kimi hər biri xan-sultan bə-laları. Bir üzlərini firqəyə tərəf tutub deyirlər: Bizik Mars-Lenin xət-tilə hərəkət edənlər və eyni zamanda da ikinci üzlərini köhnə dudman-larına tutub, yetişmiş qızlarını ictimai işlərdən qaçırtmaq üçün onların tez bir vaxtda ərə getməklərinə səbrsizlik ilə müntəzirdirlər. Elə bir səbrsizlik ilə ki, bu işin təxirinə yas tutub, cici-bacılar məclisində yas qururlar. Vay, vay (*üzüörtülü yıxılır divan döşəyinin üstə və ağlayır*).

M ü r ş ü d d a y ı (*böyük təşvişlə Cahangirə*). Sus, dinmə, dinmə...

Cahangir danışıqca qaçır və axırda da gedir hərəmxana otağının qapısını daldan bağlayır. Kimsə oradan gəlmək istəyir.

M ü r ş ü d d a y ı (*yavaşcadan deyir*). Allah xatirinə gəlməyin, Allah xatirinə gəlməyin.

Cahangir birdən uzandığı yerdən qalxır və papağını qoyur ki, dursun bir yana getsin. Mürşüd dayı bərk yapışır onun qolundan və yavaşca deyir.

M ü r ş ü d d a y ı. Sənin canın üçün, qoymanam. Sən çox narahatsan, gəl, gedək otağında yarımca saat uzan, sinirlərin dincəlsin.

Cahangir bir qədər dinmir və dayısının üzünə baxır. Sonra deyir:

C a h a n g i r . Mürşüd dayı, istəyirəm acıqnan bu saat gedəm ərizə verəm, firqədən çıxam.

Mürşüd dayı bir addım çəkilir geri və bir söz demir. Cahangir cəld durur ayağa. Dəxi bir söz deməyib çıxır küçəyə, gedir. Mürşüd dayı gedir, arvad otağının qapısını yavaşca açır. Mərca xanım yavaşca girir içəri və o üzə-bu üzə baxır, Cahangiri görmür. Mürşüd dayı sağ əli ilə ağızında danışmamağı işarə edir.

M ə r c a n x a n ı m (*yavaşca*). Deyəsən, Cahangir gedibdi.

M ü r ş ü d d a y ı (*yavaşca*). Gedibdir.

M ə r c a n x a n ı m . Dadaş, sən Allah, akoşkanın birini aç, lap tənənfəs olduq.

M ü r ş ü d d a y ı (*bir ah çəkəndən sonra*). Mərca get Zərəfşanı, Çiçəyi və anamı çağır, gəlsinlər bura. Amma dəxi saydığını adamlar-dan savayı bir kəs gəlməsin (*Mərca gedir*).

Mürşüd dayı əlləri dalında otaqda var-gəl eləyir. Mərcan girir içəri.

M ü r ş ü d d a y ı . Bəs, Nadir bala hardadı?

M ə r c a n x a n ı m . Bu gün o çörəyə gəlməyib, ancaq, arvadlar-
nan bayaq sözləşdi, yenə çıxdı, getdi.

Zərəfşan, Çiçək və İzzət nənə gəlirlər. Mürşüd dayı gedir yenə akoşkaların
qapılarını örtür, ancaq birini açıq qoyur. Mərcan xanıma tərəf üzünü tutur.

M ü r ş ü d d a y ı (yavaşıca). Mərcan, o qonşu arvadlarını bayaq
kim bura çağırmışdı?

M ə r c a n x a n ı m . Dadaş, sənin canına, bir kəs çağırmamışdı,
ancaq özləri gəlmişdi.

M ü r ş ü d d a y ı . Bəs, ərə getmək söhbətini (*o üzə-bu üzə baxır
və küçə akoşkasına tərəf baxır.*) kim burada açmışdı?

Arvadlardan bir kəs dinmir. Çiçək utandığından yavaş-yavaş getmək istəyir.
Mürşüd dayı gedib onu qaytarır.

M ü r ş ü d d a y ı . Çox böyük səhv, çox böyük qələt (*Çiçəyə tərəf*)
Çiçək, sən gedə bilərsən.

Çiçək gedir, Mürşüd dayı gedib onun dalınca qapını bağlayır.

M ü r ş ü d d a y ı . Mərcan, əvvəla, o yas məclisini ki, bu gün bu-
rada qurdunuz, o məclisi burada qurmağa heç lüzum yox idi. İkinci də
budur ki, o məclisə qonşu arvadlarını çağırmaq və yad arvadlara sirr
vermək böyük bir qəflətdir.

M ə r c a n x a n ı m (*öz-özünə*). Bax, bunu dadaşım düz deyir.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m . Dadaş, bəs, Cahangir hara getdi?

Mürşüd dayı bu suala cavab vermir və öz tərəfindən arvadlara bu sualı verir.

M ü r ş ü d d a y ı . Söz yox ki, bu gün Qalxan bəy çörəyə gəlmədi.

M ə r c a n x a n ı m . Dadaş, sən yəqin bilirsən ki, gəlmədi?

M ü r ş ü d d a y ı . Mən onu bilirəm ki, (*o üzə-bu üzə baxıb, papi-
rosunu eşir*) mən onu bilirəm ki, (*yavaşıca o tərəfə bu tərəfə baxandan
sonra durub gedir akoşkadan küçəyə baxır*) hamı cahil-cuhulu bu
evdən ürkdüb qaçırdacaqsınız.

M ə r c a n x a n ı m . Dadaş, biz nə eləyirik ki, cahil-cuhul bizdən
qaçır?

M ü r ş ü d d a y ı . Onları müştəbeh eləyirsiniz.

M ə r c a n x a n ı m . Biz axır nə eləyirik?

M ü r ş ü d d a y ı . Onlar qonaq gələndə zəncəfil-çörəklərin və şəkər-çörəklərin, qurabiyələrin dalını kəsmirsiniz. Müşənbə plovların, fisincan plovların dalını kəsmirsiniz, onlar müştəbeh olub qaçırlar.

Z ər ər f ş a n x a n ı m . Dadaş, sən də elə Cahangir kimi danışırsan.

M ü r ş ü d d a y ı (*o üzə-bu üzə baxıb və lap yavaşcadan*). Cahangiri mən çox xoşlayıram. Çünki çox qeyrətlidir. Bircə məsləkcə mən ondan ayırıyam. Bu da əvvəl-axır düzələcək (*durub gedir küçəyə xələtcə baxır*). Amma Mərcan, bu sözləri ancaq sizə deyirəm ha! Zərəfşan, bax mənim xasiyyətimi bilirsən ha. Bu sözləri ancaq sizin ikinizə deyirəm.

M ər c a n x a n ı m . Dadaş, Qalxan bəy barəsində dediyinə mən şərik deyiləm. Qalxan bəy zəncəfil-çörəkdən və fisincan plovdan qaçan deyil.

M ü r ş ü d d a y ı (*o üzə bu üzə baxır*). Qız, bir az yavaşdan danışısan xəta ki, olmaz.

M ər c a n x a n ı m . Qalxan bəy bizim evdən o səbəbə qaçır ki, Cahangir onu istəmir.

M ü r ş ü d d a y ı . Mərcan, (*akoşkalara baxır*) bu məsələdə günah yenə sizdədir.

M ər c a n x a n ı m (*darıxır*). Eh, dadaş, sən elə dünyanın günahlarının hamısını bizim üstümüzə deyəsən yıxacaqsan. Axı biz başıdaşlı nə eləyirik?

M ü r ş ü d d a y ı . Cahangir istəyir ki, Çiçək ali məktəblərə girsin və dərs oxusun. Ancaq siz Çiçəyi ərə vermək istəyirsiniz. Özü də Qalxan bəyə. Bəy və xanla da Cahangir qohum olmaq istəmir. Vəssəlam.

Z ər ər f ş a n x a n ı m . Ay dadaş, vallah, belə deyil, billah, belə deyil. Nə eləyirik, heç Qalxan bəy olmasın, qoy rəiyyət olsun, qoy çoban olsun, tərəkəmə olsun, kəndli olsun, ancaq ər olsun. Söz yox ki, qanacağı və dərəsi olsun. Hər kəs olur-olsun, yoxsa yazıq qız bu il 24-ə ayaq qoyur. Bəs axırı necə olsun? Elə ölənə kimi evdə çürümə-yəcəkdir ki?

Cahangir girir içəri və Zərəfşanın axırıncı sözlərinin cavabında belə söyləyir.

C a h a n g i r . Xala, belə sənənin başına dolanım, axır bir de görüm, hərənin bir məsləki, hərənin bir əqidəsi olar? Görürsən biri müsəlmandı, biri xaçpərəstdir, sünnüdür, şiədir. Mənim də məsləkim budur.

Sən bəyi-xanı xoşlayırsanmı? Mən də çoban və tərəkəməni xoşlayıram. Sözün nədir? Yoxsa, sən elə bilirsən mən Çiçəyi istəmirəm? Sənin canın üçün dünyalarca istəyirəm (*Mərcañ xanım dəsmañını gözlärinə basır*). Ancaq mən Qalxan bəyi istəmirəm. Ondan ötrü ki, o bəy və bəypərəstdir. Onunla qohum olmaq da istəmirəm, hərçənd ki, bir qədər dövləti də var. Hazır öz professorumuz Şahzadə Ərvahallah xan⁷ ki, Qalxan bəydən min dəfə dövlətli, nəcabətlidir. Mən belə bir vücudu da qohumluğa qəbul etməkdən uzağam. Bir surətdə ki, elm və tərbiyəyə çox da professordu. Hazır günü dünən mənə söhbət arasında professor Ərvahallah xan deyir ki, Cahangir bəy dünən mən sizin evin qabağından keçəndə akoşkanızda 4-5 nəfər qadın xeylağı gördüm. Onlar zahirdə nəcib, yəqin ki, batində tərbiyəli və nəcabət sahibi olurlar. Görək əcaba öz professorunu o alicənab xatınlarla görüşdürüb, onların şirin söhbətinə şərəfyab edəsən. Mən belə bir təklifin müqabilində ancaq “ya qismət” deyə bildim. O yerdə ki, özgə yoldaşlarım mənim yerimə yapışardı professorun qolundan, onu dalına mindirib, gətirərdi evinə. Mən də belə adamam. Dəxi nə eləyim. Mənlə deyil ki, özü də kim? – professor, əsəbilər xəstəxanasının baş direktoru, Türküstan şahzadəsi Ərvahallah xan.

Bu sözü eşidən kimi Mürşüd dayı təcəübədən qalxır ayağa. Mərcañ xanım da dikəlib qalxır və gəlib Cahangiri qucaqlayır və o üzündən, bu üzündən öpür. Zərəfşan qapını açır.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Çiçək, Çiçək!

Çiçək və Püstə gəlirlər.

Ç i ç ə k. Nə var?

İzzət nənə ah-vayla gəlir. Həsret xala, Şərəf xala gəlirlər.

Arvadlar qarışır bir-birinə.

H ə s r ə t x a l a. Boy, başıma xeyir.

Ş ə r ə f x a l a. Boy, ay uşaq, nə vaxt şahzadə bizi görüb?

Mürşüd dayı arvadları sakit eləyir, hərəni öz yerində oturturur. Gedir Mərcañ xanımın qulağına bir şey deyir. Mərcañ xanım arvadları aparır. Mürşüd dayı ilə Cahangir qalır. Mürşüd dayı akoşkaları örtür və elektrik çıraqlarını yandırır ki, səs bir yana getməsin və gəlir oturur Cahangirin yanında. Əlini qoyur onun əlinin üstə və o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa qorxan adam kimi deyir.

M ü r ş ü d d a y ı. Bəzi vaxt xoşbəxtlik insanın lap yanından ötür, ancaq insan onu duymur. İndi də bacioglu, mən lazım bilərəm, səni

agah edəm ki, indinin bu saatında xoşbəxtlik sənin və ailənin çox yavuşgundur. Ancaq istifadə etməyi də bacarmaq lazımdır.

C a h a n g i r. Əzizim dayı, sənin də, bütün ailəmin də mənə gərək yazıqları gəlsin. Mən firqəçiyəm. Firqə mənim öhdəmə min vəzifə qoyub və bu müəyyən xüsusi cığıra xüsusi xətt tuş edibdir. Dünya xoşbəxtliyindən başqa, bədən xoşbəxtliyindən başqa axırda insanda bir ruh xoşbəxtliyi də var. Hə, bəlkə belə deyil?

M ü r ş ü d d a y ı. Yavaş, yavaş.

C a h a n g i r (*yavaş-yavaş cuşa gəlir, səsinə ucaldır*). Belə olanda əsil insan ki, bir müəyyən vəzifəni boynuna götürüb, gərək o yükü mənzilinə aparıb çıxarda, gərək xətti-hərəkətini itirməyə. Yoxsa, özünü boş qoyub, hansı yola tuş gəlsə, onda o dəxi adamlıqdan çıxar. Bir əsgiyə, bəlkə zibilə dönüb, məhv olar.

Arvad otağından Mərcan xanım başını göstərən kimi Mürşüd dayı tez qaçır, onu rədd edir. Qapını çəkib, öz tərəfindən bağlayır. Mərcan xanıma tərəf işarə edir ki, dinməsin.

M ü r ş ü d d a y ı. İndi qulaq as. Mən sənə tək bircə söz demək istəyirəm. Ancaq sənə yalvarıram ki, mən dediyim sözə məndən dəlil və sübut istəməyəsən. Və birdən cuşa gəlib partlasan, onda mən dəxi sənənlə danışmayıb, çıxıb gedəcəyəm.

C a h a n g i r. De görüm, nə deyirsən?

M ü r ş ü d d a y ı (*o tərəf-bu tərəfə baxa-baxa*). Əgər sən bu gün professor və şahzadə Ərvahallah xan ilə qohum olmağa qədəm qoysan...

C a h a n g i r (*diqqətlə qulaq asır və bu yerdə deyir*). Hə, nə olar?

M ü r ş ü d d a y ı. O vaxt firqə səndən razı olar.

C a h a n g i r (*təəccüblə*). Razı olar?

Cahangir əsəbi gülür və durur ayağa.

M ü r ş ü d d a y ı. Bəs, şərt qoymuşduq ki, sən məndən dəlil və sübut istəməyəsən?

C a h a n g i r. Xub, de.

M ü r ş ü d d a y ı. Yəqin yaxşı diqqət verirən.

C a h a n g i r. Verirəm.

M ü r ş ü d d a y ı. Xub, di qulaq as. Mənə məlumdur ki, sizin bu saat və bu dəqiqə mədəni hücumunuz heç bir nəticə bağışlamır. Səbəb də dağlı məhəlləsinin sahibsiz uşaqlarının dəftər, qələm və ayaqqabı

pulunu tapa bilmirsiniz. Əgər belə deyilsə budur anan Mərcan xanım və bacın Çiçək ki, mədəni hücumda iştirak eləyirlər, bazar-dükanı qapı-qapı gəzir, ianə toplamaqda isə spekulyantlara da yalvarıb-yaxarmaqdadırlar. Bu səbəbdən də işləri bərk axsayır. Amma şahzadə Mirzə Ərvahallah xanın tək bircə Çərcə mahalında Quvarcıq kəndindən gələn mədəxilindən yüz dağlı məhləsinin uşaqlarının təhsil xərcini yetirmək olar. Bu, bir. Əgər sən professor Ərvahallah xan ilə qohum olsan, o səni təhsil üçün öz xərcinə İngiltərənin Oksford darülfünununa⁸ göndərər. Bir neçə ildən sonra, sən də onun kimi professor olarsan. Bu, iki. Əgər sən şahzadə Ərvahallah xanla qohum olsan, ol vaxt Nadir bala da, mən də və sair yavuşların da onunla qohum olar, biz hamımız cəmi Türkünstanda⁹ hərəmiş istəsək, böyük bir hörmət və vəzifəyə nail olarıq. Bax, götürək Qalxan bəyi. Doğru sözdü, mən özüm də heç bir vaxt onu dost tutmamışam. Ancaq onun dövlətinin xatirəsinə mən həmişə demişəm ki, ona hörmət eləyin.

M ə r c a n x a n ı m. Dadaş, yəni professor Ərvahallah xan elə cəlalı adamdı?

M ü r ş ü d d a y ı. Mən ancaq indi şahzadə Ərvahallahxan Mirzəni tanıya bilirəm. Bu vücud Fətullah xan Türkünstanının nəvəsidir. Nadir şah¹⁰ tarixi 1151 hicridə Hindistanı təsxir* edəndən sonra gəldi Türkünstanına və oranı Mirzə Fətullah xan Türkünstanını də basıb, yenə məmləkəti özünə qaytardı. Ancaq Türkünstandan neçə qatır yükü qızıl apardı. Bu, indiki Ərvahallahxan həmin Fətullah xanın nəvəsidir və Rzaqulu xanın oğludur.

Zərəfşan da, Çiçək də onun dalınca daxil olurlar.

C a h a n g i r. Dayı, sən, deyəsən, İran tarixini yaxşı bilirsən?

M ü r ş ü d d a y ı. Bəli, bilirəm.

C a h a n g i r. Dayı, bu elmləri sən harada öyrənmişən?

M ü r ş ü d d a y ı. Mən, doğrusu, məktəb üzü görməmişəm. Amma elmlərin çoxundan xəbərdaram.

C a h a n g i r. Ancaq bu elmlərin içində mən filosofiya elmindən bir şey baş açam bilmədim.

M ü r ş ü d d a y ı. Filosofiya gözəl elmdir.

M ə r c a n x a n ı m (*Cahangir*). Cahangir, yəqin ki, sənin şahzadə professorun filosofiya elmini ətraflı təhsil eləyibdir.

* *Təsxir*(ə) – İstila etmək, ələ keçirmək

M ü r ş ü d d a y ı . O baxır ki, şahzadə Ərvahallahxan hansı məktəbin tərəfdarıdır. Əgər köhnə filosoflar tərəfdarıdırsa, onda demək olar ki, şahzadə Ərvahallahxan filosofiyaya köhnədə əl verib və bu elmin əsaslarına da lazimi qədər vaqifdir. Məsələn: Demokritçilər¹¹, ta əvvəl VII əsrdən filosofların axıncısı Hegelədək¹² yaranmış hər bir təsniyyə* üsulu ilə şərh edilərdi və heç bir vaxt filosofiya elmində vəhdaniyyəti qəbul etməzdilər. Amma təzə filosoflar Şopenqa¹³ yerdən başlamış təklik söhbətini aralığa götürmüşsə də, bil, bir qol ayırıblar. İkilik ilə birlikdə başqa mücərrəd bir çığır da bina etdilər ki, bu da indiyədək Almaniya darülfünunda bir çox filosoflar arasında böyük mücadiləyə** bais oldu. Xülasə, burada danışmalı söz çoxdur. (*Saatını çıxarıb baxır*). Amma heyif ki, vaxtım yoxdur.

C a h a n g i r . Dayı, mən sənin bu elmi söhbətlərini çox xoşlayıram. Bu şərtlə ki, qeyri bir guşələrə əl atmayan. Bəzi vaxt elə işarələr eləyirsən ki, xoşuma gəlmir.

M ü r ş ü d d a y ı (*yavuş gəlir*). Get dolanginən, xamsan hənüz. Mən sənə hər nə ki, demişəm, istər xoşluyasan, istər xoşlaumayasan, tamənən, başdan axıradək səhihdir.

M ə r c a n x a n ı m (*Mürşüd dayıya*). Dadaş, hara gedirsən?

M ü r ş ü d d a y ı . Sözüünü de.

M ə r c a n x a n ı m (*qabaqca bilmir nə desin*). Axır görüm nə deyəcəkdim...

M ü r ş ü d d a y ı . Hə... (*Cahangirə*). Çox burada filosofiyadan söhbət düşdü, mənim də xəyalıma gəlir ki, professor Ərvahallahxan istəsə, mənim şəkk-düyünümü açə bilər. Çünki məşhur Fransa filosofunun “Həyat və məmamət”¹⁴ adında bir risaləsi var. Orada filosof bir cümlə buraxıb ki, mən başə düşə bilmirəm. Orada 31-ci səhifədə 4-cü abzasda filosof səhv edib, ya mürəttib xəta edib. Mən bu barədə istədim professor Ərvahallah xanla görüşüb, onunla danışım. Bilmirəm nə vaxt və harada müyəssər olar? (*Mərcan xanıma göz vurur*).

M ə r c a n x a n ı m (*Cahangirə*). Cahangir, gəlsənə professoru və müəllimini bizə qonaq çağırasan. Oxuduğu elmlərdən söhbət eləsin, qulaq asağ. Və dayın da o vücut ilə görüşüb, bilmədiyini öyrənsin.

---

* *Təsniyyə* (ə) – tək ilə cəm arasında olan iki şəxsi və ya iki şeyi bildirən kəmiyyət

** *Mücadilə* (ə) – sözləşmə, çəkişmə

Z ər ər f ş a n x a n ı m. Vallah, yaxşı sözdür.

M ər c a n x a n ı m. Görək Cahangir nə deyir?

Mürşüd dayı Mərcan xanıma tərəf baxır və bir söz demir.

C a h a n g i r (*dayısına*). Mürşüd dayı, səni and verirəm əzizlərinin canına və önlərinin ruhuna, məni firqə yoldaşlarımla yanında biəzm* eləmə. Əgər professor mənim müəllimimdir, mən bu qonaqlıqdan əl çəkirəm. Niyə? Əgər siz məni bir zərrə qədərincə istəyirsiniz, bu işdən əl götürün. Professor Ərvahallah xan bizə heç vaxt gəlməyibdir. Əgər biz onu qonaq çağırısaq, onun qabağına bircə bozbaşnan, bir tikə soğan qoyub, yola salmaq olmaz. Şahzadə professorun şənini cəlallı və həşəmətli bir ziyafət yaraşır.

M ər c a n x a n ı m. Mən ona elə qonaqlıq verərəm ki, şaha layiq olsun.

M ü r ş ü d d a y ı (*Durub gedir əlini Mərcan xanımın ağzına basır*). Bir kəs səsini, görək başımıza nə gəlir.

C a h a n g i r. Dayıcan, mən heç bir vəchlə razı olmadım ki, zəhmətkeşlərin qatili və rəiyyətin qanını soran və onları istismar edənlərdən bir kəs ilə əlaqədə olam. Onlar ilə iş tutam. Ancaq zəmani ki, filosofiya elmindən sənin bir məsələ həllinə ehtiyaclığın var və o məsələni də açmaqda sənə Şahzadə ilə bir münasib yerdə görüşmək lazım olub, bu səbəbdən onun bizə qonaq çağırılmasına razılıq verərəm.

Mürşüd dayı əlaltdan Mərcan xanıma baxır, xanımlar sevincək təşvişə düşürlər. Cahangir gedir otağına.

M ər c a n x a n ı m (*gedir Mürşüd dayının üzündən öpür və ci-bindən bir-iki qızıl pul çıxardır, verir ona*). Dadaş, mənim bazarın əhvalından xəbərim yoxdur. Apar bu pulları kağız eylə. Nə qədər olsa, onu şahzadənin qonaqlarına məsrəf eylə. Doğrudur, sən bilirsən ki, hər bir qonaqlığa biz bu qədər pul xərcləyə bilmərik.

C a h a n g i r. Niyə xərcləyə bilmirsən? Sənin həftənin bu başı və o başına qonaqlığına bundan artıq xərcin çıxır.

M ər c a n x a n ı m. Bala, vallah, hamısını Çiçəyin yolunda xərcləyirəm. Bəlkə yazığın bəxti açıla.

C a h a n g i r. Doğrusu, mən bilmirəm kimin yolunda xərcləyirsən.

---

* *Biəzm(ə)* – xar, gücsüz

M ə r c a n x a n ı m. Eh, Allah kərimdi. Bir arxa ki, bir dəfə su gəlib, ümid var ki, bir də gələ. Allah kərimdi.

Z ər ər f ş a n x a n ı m (*Mərcan xanuma*). Mərcan, Bədircahan arvadı çağıracaq plovu o bişirsin.

M ü r ş ü d d a y ı. Amma elə bilirəm ki, Məşədi Kərim arvad aşpazından yaxşıdır. Çünki Təbrizdə vəliəhdin plovunu həmişə Məşədi Kərim bişiribdir.

C a h a n g i r (*Mürşüd dayıya*). Dayıcan, görəsən, Türkünstanda quş ovu yaxşıdır?

M ü r ş ü d d a y ı. Ax, necə?

C a h a n g i r. Görəsən hansı quşun ovu orada şöhrətlidir?

M ü r ş ü d d a y ı. Deyirlər Banabataqan quşu çox şöhrətlidir. (*Mərcan xanuma göz eləyir*).

Z ər ər f ş a n x a n ı m (*sandığından bir-iki qızıl çıxarıb verir*). Dadaş, deyirlər Təbrizdən vəliəhdin öz xanəndəsi öz yoldaşları ilə burada ali məclislərdə oxuyub-çalırlar. Dadaş, sən mənim canım, onları çağır, oxuyub-çalsınlar. Bu da onların xərci (*qızilları verir*). Qoy, Çiçəyə qurban olsun.

P ü s t ə (*şad-xürrəm atıla-atıla girir içəri və Mərcan xanuma*). Xala, qonaqlığımız nə vaxtdır?

M ə r c a n x a n ı m (*bir qədər fikirli*). Qoy görüm, hələ bilmirik.

Püstə sevincək gedir.

M ü r ş ü d d a y ı. Mərcan, bilirsən, məni həmişə narahat eləyən nə məsələdir?

M ə r c a n x a n ı m. Yox.

M ü r ş ü d d a y ı (*yavaşca qapıya tərəf baxır*). Mən bir şeydən çox qorxuram. Qorxuram şahzadə Püstəyə aşiq olmuş ola.

M ə r c a n x a n ı m. Elə mənim fikrimə də bu gəlir.

M ü r ş ü d d a y ı (*fikir eləyir*). Hər şeyi ötürdüm olar. Ancaq bu barədə mən acizəm.

M ə r c a n x a n ı m. Bəs, neyləyək? (*Hər ikisi də fikirləşir*).

M ü r ş ü d d a y ı. Söz yox ki, Püstəni bir neçə günlüyə kəndə göndərmək olmaz.

M ə r c a n x a n ı m. Yox, getməz. Nə özü gedər, nə Cahangir qoyar. Sən məgər bilmirsənmi ki, bunlar dilbirdirlər. Çünki Cahangirin fikri Püstəni qızlar dəstəsinə, mədəni hücumu yazdırmaqdır. Görürsən, məgər, Püstənin dərslərinə özü baxır?

M ü r ş ü d d a y ı. Mən elə güman edirəm ki, Cahangir görsə ki, Püstə Çiçəyin qabağını kəsər, bəlkə Cahangir də Püstənin kənar olmasına razı olar.

M ə r c a n x a n ı m. Ağlım kəsmir.

M ü r ş ü d d a y ı. Mərcan, məsələnin maraqlı tərəfi budur ki, görək şahzadə qızların hansını xoşlayıbdır?

M ə r c a n x a n ı m. Hələ, mən ondan da artıq deyirəm (*Qapılara tərəf baxır*). Zərəfşanı da xoşlaya bilər. Püstəni demirəm, amma, Zərəfşan Çiçəkdən ki, göyçəkdir.

M ü r ş ü d d a y ı. Hər halda, Püstə bizim üçün böyük əngəldir.

M ə r c a n x a n ı m. Dadaş, yaxşı olardı birtəhər qızı başdan eləyərdik. Uzaq bir yana gedəydi. Qonaqlıqda burada olmayaydı.

M ü r ş ü d d a y ı (*yavaşca*). Bir bəhanə ilə bir neçə günlüyə kəndə göndərə bilərik.

M ə r c a n x a n ı m. Yəni Püstə kəndə getmək istəyər? Atası deyirlər xəstədir. Amma dəxi qonaqlıq adı ki, gəldi, dəxi qonaqlıq sovuşmayınca bir yana tərپənməyəcək. Mən onun xasiyyətinə bələdəm.

M ü r ş ü d d a y ı (*durub var-gəl edib, fikirləşir*). Mərcan, qoy, Püstə gəlsin bura. (*Zərəfşan xanım gedir Püstənin dalınca*).

M ü r ş ü d d a y ı. Mənim xəyalım sabah yox, biri gün şahzadəni bura çağırmaqdır. Sabah qızı yola salsaq, başdan olar.

M ə r c a n x a n ı m. Elə çətin iş onu yola salmaqdı.

M ü r ş ü d d a y ı. Çətin deyil. (*Püstə girir içəri*). Hə, görək şahzadəni necə yola salacayıq.

P ü s t ə. Necə yola salacayıq? Çox yaxşı salacayıq.

M ü r ş ü d d a y ı. Amma öz aramızdı, Püstə xanım, sən istəyirdin cavan qızlar dəstəsinə yazılasan. Və cəmiyyət tərəfdarı olasan. Amma indi danışırlar ki, Püstə xanım məsləkini və etiqadını satıb, indi də şahzadələrlə oturub durur. Və kənddə atası azarlı ola-ola gedib onu yoxlamaq da istəmir.

P ü s t ə (*coşur*). Xeyr, bağışla, kim o sözü deyir? Heç kəsin ixtiyarı yoxdur, heç kəsin ixtiyarı yoxdur. Onu deyən paxıllıq ucundan danışır. Kim deyir, kim deyir?

Və belə deyə-deyə başlayır ağlamağa və yerə yığılmağa. Arvad-uşaq qızı qucaqlayıb aparırlar. Qalır Mərcan xanım və Mürşüd dayı.

M ə r c a n x a n ı m (*yavaşcadan*). Dadaş, söz yox o sözləri özündən düzəltmə (*Sevincək gülür*).

M ü r ş ü d d a y ı (*yavaşca arvadlara tərəf baxa-baxa*). İndi dəxi qonaqlıqda Püstə burada olmaz.

M ə r c a n x a n ı m. Doğrudan?

M ü r ş ü d d a y ı. Mən sənə deyirəm.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Mərcan, Püstə dəxi dayanmaq istəmir. Deyir bu saat məni göndərin kəndə. İstəyir atasının yanına getsin.

M ü r ş ü d d a y ı. Mərcan, mən gedirəm. (*Yavaşca*) Şahzadəni qonaq çağırım. Özü də sabah yox, biri günə. Siz də tədarükdə olun.

C a h a n g i r (*girir və Mürşid dayının axırını sözlərini eşidib deyir*). Dayı, gedib çağırma. Vallah, qorxuram axırda mən biabır olam.

Hamı da mat qalır və məyus olub kiryir.

M ü r ş ü d d a y ı. Bəs, axır biz bayaq professoru dəvət etməyi qərara almışdıq.

Cahangir fikrə gedib, var-gəl eləyir.

M ü r ş ü d d a y ı (*Cahangirə*). Cahangir, bala, sən gərək bunu biləsən, təzəcə gözünü açıb, dünyanı tanımağa başlayıbsan. Amma biz dünyanı tanıyanda sən yox idin. Sən gərək bunu biləsən ki, bizim kimi ucadan aşağıya düşənlərin nicatı, əvvəla, dərstdə və elmdədir, ikinci, var və dövlətdə. Bunu da gərək unutmayasən ki, dünyada...

M ə r c a n x a n ı m (*durub qapılara baxır, bir az alçaqdan*). Necə görəsən? Mən sənin bacın Çiçəyin yolunda neçə-neçə bu gün təklif elədiyim kimi məsariflər qoymuşam ki, onu ağ günə çıxardam. Nə qə-dər onun yolunda naümid olduğum cəhənnəmdən göz yaşları tökmüşəm. Mürşüd, sən, əgər, Vəlisultanın halalca oğlusan, onun bircə dəne işıqlı qızının sən əgər doğma qardaşısansa, gərək hər bir qiymətli arzularının yanında onun qızının öz nəsil-nəsəbinə münasib ömür yoldaşı tapmayınca qardaş, gərək müqəyyəd* olasan. Əgər, doğrudan, misal üçün, şahzadə kefini maraqlanıbsa, bəlkə burada bir sirr var ki, nə bizə və nə sənə məlumdur. Mən bir işarədir ki, sənə eyləyirəm.

M ə r c a n x a n ı m. Bunu bir sən bil, bir də vicdanın bilsin (*Başlayır ağlamağa. Ağlaya-ağlaya*). Xudaya, bir ər bizim evə qismət olmur. Bilmirəm bizim üzümüzə şeytan tükü çıxıbdır?

C a h a n g i r (*darıxır*). Allah xatirinə ağlama. (*Darıxa-darıxa gedir*). Bax, vallah, bu arvad-uşağın əlindən qurtarmaq olmur.

Cahangir gedir. Mürşüd dayı¹⁵ da dalınca. Arvadlar başlayırlar ağlaşmağa. Burada Mürşüd dayı qayıdır və şadlıqla xəbər verir.

M ü r ş ü d d a y ı. Başlayın qonaqlıq tədarükünü nə qədər mümkünüdür, əlinizdən gələni müzaiqə eləməyin. Cahangir, inşallah, razıdır.

Arvad-uşaq, qızlar şadlanırlar və hərəkətə gəlirlər.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Həsərət xala, qeyri arvad-uşaq – biz ev işini düzəldək. Mürşid dayı, ancaq bazar işi və çöl sənin öhdəndədir.

Mürşid dayı çəpik çala-çala çıxıb gedir. Arvad-uşaq qaynaşmaqdadır.

P ə r d ə

İKİNCİ MƏCLİS

Dəlixanada salon otağı, ortalıqda miz, ətrafında üç-dörd səndəliyə, mizin üstə kağız, qələm, mürəkkəb qabı, zəng. Divardan saat asılıb. Mıxdan həkimin papağı, pal-tosu asılıb. Mizin qabağında dəlixananın müdiri doktor R u h z a d və yanında 5-10 nəfər tələbə. Bir tərəfində dəlilərin qelü-qalı eşidilir. Hərdənbir xəstələr hırıldayıb gü-lürlər. O dərəcədə ki, dam-divar uçmaq istəyir. Və gah sakit olurlar. Dəlilərə tərəf açılan qapının yanında bir kişi xidmətçisi durub, müdirin hökmünə müntəzirdir və dəlilərin mərəkəsi ucalan zaman qapını yavaşca açır, ucadan deyir:

Q a p ı ç ı. Qalmaqal olmasın (*Qilü-qal yadır*).

Qapının başında bir lövhə asılıb, üstə iri xətlə yazılıb: “Dəli kişilər”. O biri tərəfdə qapının başında asılan lövhədə yazılıb: “Dəli arvadlar”. Dəli kişilərin şöbəindən hərdənbir dəlil qarıya tərəf gəlib baxanda qarıçı onları qaytarır. Doktor tələbələrə tərəf üzünü tutub, leksiya oxuyur.

P r o f e s s o r. Salam olsun elm və fənn dalınca gedən cavan tələbələrimizə. Lakin bilmərrə unutmamalı ki, elm ki, biz deyirik, hamın ulum və fününün cümləsi təcrübədən və götür-qoydan istinbat olunubdur. Və illa əgər dünyada insanlar kitablardan əxz etdiyi məzmunu təcrübə və praktikdən kənar tuta, min illərlə sümük sındırsa, yenə təhsilini yerinə yetirə bilməz. Onun üçün atalar əbəs yerə deməmişlər: “Çox oxuyan çox bilməz, çox gəzən çox bilər”. Amma indi biz bu zərbül-məsəli bu ibarə ilə söyləyək görək: “Çox oxuyan çox bilməz, çox oxuyan və oxuduğunu çox işlədən çox bilər”. (*Tələbələr çəpik çalırlar, çəpiyin səsinə dəlilərin tərəfindən səs-küy qopur. Qarıçı onlara tərəf açıqlanır. Hamı sakit olur*). Bəli, ruh xəstəliyi dörd əsas-

---

* *Müqəyyəd* (ə) – qayğısına qalan

dan ibarətdir. Psixoloji elmində və ələlxüsus fənni-təbabətdə biz onu dörd mənə ilə ifadə edə bilərik: Xəyal, hiss, fikir və arzu. Necə ki, filosofiyadan dörd üzvlü ənasür, yəni, ənasiri-ərbəə¹⁶, həmin ənasür filosofiyaya eynən mütabiqdir ki, bunların məsdəri ibarət olsun substansiyadan¹⁷, yəni rükndən*. Amma digər hissələri mütəşəkkildir əvarizatdan** ki, onlar da atoribiyutla¹⁸ məşğuldurlar. (*Tələbələr professorun sözlərini əllərindəki kağız varaqlarına qeyd edirlər*). Ərz olsun ki, bu dörd qism ruh əhvalının mənbəyi başın içindəki buz damağın yazmazılarıdır ki, onlara tibb istilahında böyük damağ deyirlər. (*Tələbələr yazırlar*). Zamani ki, həman buz damağın cisminə bir rəxnə toxundu, o vədə insana elə bir xirə dimağ*** və qüvvəyi-əqliyyəsinə elə bir zəf**** üz verir ki, biz avam dilində ona dəlilik deyirik. Bu xəstəliklərin mütaliəsində ən ziyada əhəmiyyət veriləcək bir məsələ də odur ki, bu xəstəlik üzvüdür, ya qeyri-üzvü? Lakin axır vaxtlarda Avropa mütəxəssisləri arasında üzvi təbirinin ziddinə bir paraları vəzifəvi təbirdə işlətməyə başlayıblar ki, birincilərin silkinə Almaniyada məşhur professor Lalbyuzi¹⁹ və ikincisinin silkinə Amerika professoru Tranşı²⁰ daxil etmək olar. Behərhal, necə aləmi-zərrədə, filosofiya aləmində, habelə də, ruh xəstəlikləri də həman bir haldır. Ancaq təfavüt ondan ibarətdir ki, müttəhidül-məna***** olaraq işlədilməlidir. (*Tələbələr yazır*). Axır vaxtlarda ruh xəstəlikləri psixoz adı ilə şöhrət tapmışlar. Necə ki, məsələn, dairrəqs***** və fəlc-i-ümumi***** mütərəqqi kimi. Amma digər tərəfdən bunu nəzərə almalıdır ki, hal-hazırda “Əmrəzi-ruhiyyə”²¹ kitabının mühüm səhifələrini işğal edən həmin fəlc-i-ümumi mütərəqqidir ki, bunun müdavət***** hələ indiyədək nəticəbəxş olmayıbdır. Bizim xəstəxanada müşahidə olunan Əmrəzi-əqliyyənin²² cümləsindən fəlc-i-ümumisinə, dairrəqs və bir neçə dəxi qeyrilərinə rast gələcəksiniz. Amma bunu lazımdır burada qeyd etmək ki, əmrəzi-əqliyyənin bəzi nüqati-ibtidaiyyəsi vardır ki, siz

---

* *Rükni (ə)* – özül dirəyi, sütun, isiniadgah

** *Əvazirat (ə)* – təsadüfi hadisələr

*** *Xirə dimağ (f-ə)* – çaşqın ovqat (ağıl, əhval-ruhiyyə)

**** *Zəf(ə)* – zəiflik

***** *Müttəhidül-məna (ə)* – bir, eyni mənada

***** *Dairrəqs* – dövr edən ruhi xəstəlik mənasında

***** *Fəlc-i-ümumi* – iflic əmələ gətirən ruhi xəstəlik

***** *Müdəvat (ə)* – müalicə

cavan tələbələr bunların tətbiqatına yeycə alışmalısınız. Misal üçün, götürün belə bir xəstəliyi (*Üzünü qapıçıya tutub deyir*). Gətir bura Qutazi²³. (*Tələbələrə*) Qutaz ən şiddətli əsəbi xəstələrdən birinin adıdır. (*Qapıçı bir xəstənin əlindən tutub gətirir salona. Qutaz içəri girir və məclisdə olanların hamısına ədəblə baş əyir. Heç bir söz demir və heç danışmır. Professor tələbələrə*). Bunu həmişə yad edin ki, hər şeydən qabaq xəstənin hədəqəsinin, yəni gözünün qarasının halını axtarmalı və hədəqənin işığa qarşı təamülünə diqqət edilməlidir. Məsələn, xəstənin hədəqəsi (*Qutaza yavuq gəlir*) həmişə işığa qarşı daralır. Misal üçün bu xəstə (*xəstənin gözünü işığa qarşı tutub və gözlərinə yavuqdan baxır və tələbələri də yavuqa dəvət edir. Burada xəstə əllərini qulaqlarına uzadıb, ucadan deyir: – Nəməkdan!* Professor qapıçıya işarə edir, o da xəstəni aparır. Xəstə dalı-dalı gedir və gedə-gedə yenə bir dəfə deyir: – Nəməkdan!*). Bu biçərənin atası (*kitabə baxır*) Qubad²⁴ 35 yaşında həmin dəlilik xəstəliyinə giriftar olub, özünü uca püləkəndən tullayıb ölmüş imiş, həman bu xəstə ki, onun oğludur, əgər bunu biz indi başına qoysaq, bu da atası kimi özünü intihar edə bilər.

Tələbələrin birisi²⁵. Professor, ruhi xəstələrə tibb elmində bir əlac işarəsi tapılırmı ki, xəstənin bütün-bütünü şəfa tapmağına ümidvar olmaq ola?

O b i r i t ə l ə b ə. Yəni, açıqcasına burada sizin müalicənin nəticəsində xəstələrin şəfa tapmağı tez-tezmi ittifaq düşür?

P r o f e s s o r. Yoldaşlar, sizin bu suallarınız, xeyli ağıllı bir sualdır. Çünki zəif şüür bütün ruh xəstəliklərinin ən adi bir şəkidir. Müxtəlif alimlər və mütəxəssislər arasında şüursuzluq halı haqqında bir çox münaqişələr vəqə olmuşdur. Cəmi bu münaqişələrin nəticəsində bu anlaşılır ki, müalicə qəbul etməyən cəli** mərəzlərin ikinci dərəcədə hesab olunanı paranoydur²⁶. Bizim xəstəxanada həmin mərəzə giriftar olan (*kitabə baxır*) bir nəfərdir ki, ona camaat arasında “təbiri-xab”*** deyirlər.

Qapıçıya işarə edir, o da dəlillərin içindən bir nəfərin qolundan tutub gətirir. Xəstə titrəyə-titrəyə daxil olur. Professor və tələbələr ona yavuq gəlirlər. Pffessor gedir, yapışır onun nəbzindən.

* *Nəməkdan* – duzqabı

** *Cəli* (ə) – açıq-aşkar

*** *Təbiri-xab* (ə-f) – rəyā anladan xəstəlik

P r o f e s s o r. Nədən qorxursan?

Xəstə cavab vermir və tələbələrin birindən elə qorxur ki, başlayır çığırmağa. Professor bunu şirin dillə danışıdır.

P r o f e s s o r. Bir de görüm, kimdən qorxursan və nədən qorxursan?

X ə s t ə (*təbiri-xab başlayır çığırmağa və deyir*). Bu oğlan dünən çıxdı damımızın üstünə və mənim xoruzumu tutdu apardı²⁷. Mən ha dedim ki, xoruzumu aparma, (*ağlaya-ağlaya*) bıçağını²⁸ çıxartdı və is-tədi məni vurub öldürə (*Çığırır*).

Bunu aparıb, qatırlar azarlıların içinə. Kişi şöbəsində yenə bir mərəkə qopur. Orada hay-küy arasında bir xəstədən bir belə təhdid* etmək sədəsə eşidilir.

– Görrəm halınızı; görrəm halınızı!

Arada Dəli Murtuza özünü qapıdan salır salona və üzünü professoru və tələbələrə tutub, ağzı köpüklü və qızışmış bir halda bağırır:

– Çəkərsiniz cəzanızı, çəkərsiniz cəzanızı.

P r o f e s s o r (*qapıçıya*). Aparın, bu biçərəni və səy edin uzanıb rahat olsun (*Qapıçı xəstəni aparır*).

P r o f e s s o r (*Murtuza barəsində tələbələrə məlumat verir*). Bu xəstələr, zənnimcə cəmi insanlar tutduqları məsiyyət** içində hədsiz xəta və xətərə düşər olacaqlar. Və axırda da cəzalarını çəkəcəklər.

Professor zəngi çalır. Xidmətçi arvad – 50-55 yaşında, xeyli çirkin və işdən düşmüş “ifritə”²⁹ daxil olur.

X i d m ə t ç i i f r i t ə (*professora*). Nə buyurursunuz?

P r o f e s s o r (*xidmətçi qadına*). Bir stəkan su götür.

X i d m ə t ç i i f r i t ə. Baş üstə. (*Gedir*).

P r o f e s s o r (*öz nitqinə davam edir*). Cavanlara ərz olsun ki, ağıl və şüur sahəsində iki mühüm ünsür həmişə hökmfərmədir: zəhn və iradə. Bunların mahiyyətini biz həmin ibarə ilə ifadə edə bilərik. Bunlar sıxı surətdə bir-birinə bağlıdır və bir-birindən daimi surətdə mütəəssir olunur. Və bir felin icrası barəsində həmişə bir-biri ilə mücadilə edir. Bunun nəticəsində əgər bir fərdə bir dərd və ələm üz versə və təsəllisi mümkün olmayan qüssəyə düşər ola, o vaxt həman şəxsin ha-

---

* *Təhdid* (ə) – hədd təyin edilmə

** *Məsiyyət* (ə) – günah

fizəsi müxtəl* olmaqla bərabər, dimağına elə bir kəsəlet üz verəcək ki, və xəstəni elə bir hala salacaq ki, tibb dilində ona qaliyubnar** dəliliyi deyirlər.

Xidmətçi qadın əlində bir stəkan su gətirdiyi və professorun qabağına tutduğu yerdə dəli kişilər içindən Dəli Şahzadə adlı bir dəli özünü zor ilə məclisə soxur və xidmətçi qadının üstünə hücum edir. Qapıçı, professor və tələbələr bunun qabağına dururlar. Xidmətçi qadın qorxusundan stəkanı əlindən salır, stəkan sınır, su dağılır. Dəli Şahzadə özünü adamların əlindən darta-darta çıxırır.

D ə l i Ş a h z a d ə. – Arvad, arvad, mən arvad istəyirəm.

Adamlar bir təhər ilə, şirin dillə Dəli Şahzadəni geri aparırlar.

P r o f e s s o r. Ərz olsun ki, bu da dəliliyin bir növüdür. Burada iradənin hərəkətləri heç bir qanuna tabe deyil. Gah xəstənin başına övrət sevdası, evlənmək sevdası müsəllət* olur, gah mərəzin təsiri altında xəstə özünü çox ali bir vücud hesab edir. Çünki xəstənin qüvvəyi-əqliyyəsi müəyyən və sabit ölçüdə çıxıb, felləri və qövləri*** arasında heç bir münasibət müşahidə olunmur. Bu ona dəlalət edir ki, cəmi əfradın əhval-ruhiyyəsi müəyyən bir duyğunun sövq və idarəsi təhtində**** hərəkət edir.

Kişilər şöbəsinin qapısı ağızında qapıçıya itaət etməyib, Dəli Şahzadə professoru tərəf bir belə məzəmmət və hökm göndərir.

D ə l i Ş a h z a d ə (*ucadan, hirsli*). Əgər bu saat məni evləndir-məsəniz, mən sizin hamınızı xidmətinizdən əzl***** eylərəm. Çünki bu ali binanı da tikdirən və bu ali təfərrücxanani***** da idarə edən mən özüməm.

Dəli kişilər arasında qılı-qal qopur və axırda qapıçının binagüzarlığının bərəkə-tindən sakitlik əmələ gəlir.

---

* *Müxtəl* (ə) – günah

** *Qaliyubnar* – qara fikir, bədbəxtçilik, dərd gətirən xəstəlik mənası da-sıyır

*** *Müsəllət* (ə) – ələ keçirilmiş, hakimiyyəti altına alınmış mənasını ifadə edir. Burada “hakim kəsilir” mənasında işlədilmişdir.

**** *Qövl* (ə) – günah

***** *Təht* (ə) – alt, aşağı deməkdir. Burada altında mənasında işlə-dilmişdir.

**** *Əzl* (ə) – azad etmə, işdən çıxarma

***** *Təfərrücxana* (ə) – gəzinti yeri, seyrəngah

D ə l i Ş a h z a d ə (*professora tərəf*). Eşidin və agah olun ki, İskəndəri-Kəbirdən³⁰ irs qalan Türküstan məmləkətinin yarısı mənim səltənətimdir. Ceyhun³¹ ilə Seyhun³² arasında yüzlərcə əmirilər və vəzirilər var. Bununla bərabər, siz məni evləndirmək istəmirsiniz. Amma bilin ki, axırda peşman olacaqsınız.

P r o f e s s o r (*tələbələrə*). Bu bədbəxt görürsünüz özünü necə professor və şahzadə adlandırır. Bunun ucundan çoxları da mənim özümü Türküstan şahzadəsi hesab edirlər (*Tələbələr gülüşürlər*).

Burada ayrı bir xidmətçi professoru başı bağlı bir paket gətirib verir. Professoru paketi açmaqla məşğul olanda “Dəli arvadlar” şöbəsinin tərəfində bir neçə dəli arvad görünür. Dəli Şahzadə onları görəndə kimi onlara tərəf hücum etməyə dartınır. Ancaq qapıçılar bunu zorla yerinə qaytarmaq istəyirlər. Dəli arvadların qapıçısı onları zor ilə yerlərinə qaytarır. Dəli Şahzadə çox coşmuş. Dəli qadınlara tərəf hirs və qeyzlə deyir:

D ə l i Ş a h z a d ə. Arvad, arvad, mənə arvad lazımdır. Çünki yeddi ildir bu xaraba məmləkətdə arvad üzünə həsrətəm. Vay, vay... (*Yumruq ilə qadınları təhdid edir*). Vay, mən arvad istəyirəm.

Burada Dəli Şahzadə yumruğunu düyüb, nəyə tənqəd-tənqəd yayılıdır və qadınlara tərəf dartınır. Qapıçılar, nəzarətçilər, professor və tələbələr güc ilə bunu dəlilərin içində daxil edirlər. Professor əlindəki kağızı oxuyub qurtarandan sonra üzünü tələbələrə tərəf tutub soruşur:

P r o f e s s o r. Cavanlar, bilirsiniz bu məktub kimdəndir? Bu məktubu yazan sizin yoldaşınız Cahangir Vəlisultan oğludur. Kağızın məzmunu belədir: “Əvvəla, sizdən üzr istəyirəm ki, bir neçə gündür ki, bəzi məsələlərin səbəbindən sizin leksiyalarınıza gələ bilmirəm. İkinci, cəsarət edirəm Siz alinəcad professoru həzrətlərini həqiqin mənzilinə qonaq dəvət edəm və bunu də əlavə edirəm ki, qonaqlıq məclisimiz xar keçməsin deyə, öz yoldaşlarımdan³³ hər birini rəva görəsəniz, öz yanınızla gətirə bilərsiz. Ümidvaram ki, təşrif gətirməyinizi müzayiqə etməyəsəniz. Xüsusən sizi görmək və şahinə qədəmlərinizi istiqbal etmək arzusunda olanlar anam Mərcan xanım, xalam Zərəfşan xanım, bacım Çiçək (*burada Dəli Şahzadə dartınır və məclisə daxil olmaq istəyir. Bu arvadların adını eşidəndə dəxi şövqə gəlir. Dəxi də artıq hirsələnir*), xidmətçimiz Püstə, çörək bişirənimiz Həsərət xala və nə-nəm İzzət nə-nədir³⁴. Dayım Mürşüd dayı sizin xidmətinizdə olmaq arzusundadır. Kağızı yazan kiçik xadiminiz və mütəlliminiz Pərvər³⁵. Şəhər filan, küçə Zəngilan, döngə Ərslan, nömrə filan³⁶. (*Kağızı oxuyub qurtarandan sonra, qabağa tullayıb, şəstnən deyir*). Mən bu qonaqlığı xoşhəllıqlə qəbul edirəm.

Qapıçılar Dəli Şahzadəni geri oturdular. Dəlilər tərəfindən gülüşmə eşidilir.

P r o f e s s o r (*Dəli Şahzadəninin hərəkətini xoşlamayıb, qapıçını məzəmmət edir*). Çox təəccüb olsun ki, sən xəstələri zabitəli və itaətdə saxlamırsan ki, bir saat onlardan şuluqluq və ədəbsizlik baş verməsin.

Qapıçı bu sözlərin təsiri altında dəlilərin üstünə başlayır dinib məzəmmət etməyə. Ara sakit olandan sonra professor əlindəki məktubu tələbələrə tərəf tutub deyir:

P r o f e s s o r. Əvvəla, beş dəqiqə tənəffüs elan edirəm. Saniyə, cavanlardan xahişim budur ki, Pərvərin³⁷ təklifi barəsində öz rəylərini izhar etsinlər.

Professor tənəffüs elan edəndən sonra tələbələr asudə nəfəs çəkməyə və papiros yandırmağa başlayır və bir yerə toplaşib Pərvərin məktubu barəsində götür-qoy edəndən sonra onlardan biri belə deyir:

B i r i n c i t ə l ə b ə. Professor cənablarına ərz olsun, Pərvərin məktubundan bizə bir özgə qoxu gəlir. Əvvəla, sizə indi, məsələn, alinəcad kimi xitabı biz heç başa düşmürük. O, yəqin azadə şöhrət tapmağa başlayan şayiələrdir ki, guya, siz Türküstan şahzadəsinin özüsünüz.

P r o f e s s o r (*sözünü kəsir*). Bəli, bəli mən özüm sizə deyəcəkdim ki, axır vaxtlarda bədbəxt (*əlini dəlixanaya tutur*) Dəli Şahzadənin çığır-bağırının təsirindən yavaş-yavaş camaat arasına belə bir danışq buraxılıb ki, mən Türküstan şahzadəsiyəm və özüm də evlənmək istəyirəm. Və hətta dünən bir nəfər (*ciblərindən bir şey axtarır*) buranın əhalisindən oğlunun imtahanı barəsində gör mənə nə yazır: (*Bir məktubu açır*). Filan, filan, filan, filan. Hə, mənə xitab etdikdə yazır: “Ali intisab*, vala bir də vala və filan gər ali intisab, vala və qeyrə... ali intisab ləqəbi məhz alixanada elmə mənsub olan zatə verilir. Nəinki adi bir ailədən törüyən bizimtək şəxslərə.

T ə l ə b ə l ə r d ə n b i r i. Professora ərz olsun ki, bu məktubun şivəsi heç Pərvərin qələminin əsərinə oxşamır.

B i r ö z g ə t ə l ə b ə. Doğrusu, heç oxşamır.

P r o f e s s o r (*məktubu tələbələrə uzadır*). Xub, baxın, onundur, ya yox.

Tələbələr məktuba diqqət edirlər.

B i r i n c i t ə l ə b ə (təəccüblə). Pərvərin xəttidir.

---

* *İntisab* (ə) – mənsub olma

İ k i n c i t ə l ə b ə . Pərvərin də xətti olmuş olsa, bu ibarələr onunku deyil.

Ü ç ü n c ü t ə l ə b ə . Xeyr, deyil, bilirsiniz ki, niyə onun deyil? Ondan ötrü ki, insan bu tezliklə ola bilməz ki, bilmərrə dəyişilib, xətti hərəkətini itirsin.

İ k i n c i t ə l ə b ə . Doğrudur.

Ü ç ü n c ü t ə l ə b ə . Siz özünüz bilirsiniz ki, o firqəçidir. Bu əhval professor cənablarına da gərək bəlli olsun. Birdən-birə firqəçi bir cavan professor cənablarını şahzadə hesab edib, gətirə ona bu cür təməllüq* edə belə ibarələr ilə ona yaltaqlana... Bunlar gözlənilməyən bir işdir. Xülasə, bu bizim firqəçi cavanlarımız ki, özlərini göstərmək üçün yeri düşəndə saat bir analarını tutdurmaq və həbsə göndərməklə qorxudurlar.

P r o f e s s o r . Xub, indi bir məsələ qaldı ki, ayə, onun təklifini qəbul etməli və onun qonaqlığına getməli, ya yox?

T ə l ə b ə l ə r d ə n b i r i n c i s i . Cənab professordan üzr istəyirəm. Əgər mənim rəyimi soruşsanız, mən hər halda öz tərəfimdən Pərvərin təklifini rədd edirəm. Xah özüm üçün, habelə siz cənablarına və yoldaşlarıma onlara getməyi məsləhət görmürəm. Səbəb budur ki, qonaqlıq barəsində Pərvər ilə anası arasında (*eşitdiyimə görə*) həmişə ixtilaf olmağını eşitmişəm. Nə qədər anası Mərcan xanım qonaqpə-rəstdir, o qədər dostumuz qonaqlardan uzaqdır. Qorxuram onun dəvə-tini qəbul edib gedəsiniz və məclisi o qədər xar görəsiniz ki, oradan ac və susuz qayıdıb gələsiniz.

P r o f e s s o r . Yox, yox elədə getməyə. Nə səbəbə xalqa əziyyət verək.

Zəng çalır, professor kağızın cavabını yazmaqla məşğul olur. Qapıçı gəlir.

Q a p ı ç ı (*professora*). Qulluq?

P r o f e s s o r (*yazmaqla məşğuldur*). Dayan, bu kağızı qurtarım, apar ver kağızı gətirənə. Çünki qonaqlığa getməyimiz baş tutmadı. Kağıza cavab yazıram.

İ k i n c i t ə l ə b ə . Cənab professor, burada mənim rəyim baş-qadır. Doğrudur, qeyri kəslərə görə yoldaşımız Pərvər o qədər qonaq-pərəst deyil, amma, bir surətdə ki, o lazım bilib, siz cənabları öz evinə

---

* Təməllüq (ə) – yaltaqlıq

dəvət edib, əlbəttə ki, onların bu tədbiri ailə məsləhəti ilə əmələ gəlir. Mən qanıram ki, səbəbsiz yerə onun dəvətini rədd edib, yox cavabını verəsiniz, Pərvərin xətrinə dəymiş olarsınız.

P r o f e s s o r. Deyəsən, bu da doğrudur. Elədə bəs, Pərvərin dəvətini qəbul etmək. (*Üzünü o biri tələbələrə tutur*). Nə deyirsiniz?

Bir kəs cavab vermir. Professor bir özgə kağız götürüb, yazır və kağızı paketin içinə qoyur və üstünə nəsə yazmaq istəyir. Burada qeyri bir tələbə deyir.

Qeyri bir tələbə. Professor, ixtiyar sahibisiniz. Pərvərin təklifini istəyirsiniz qəbul ediniz, istəyirsiniz rədd edin. Amma bu bərədə mən bir-iki kəlmə söz danışmaq istəyirəm. Professor cənabları, siz onu yaxşı tanımırsınız. Amma biz yaxşı tanıyıyıq. Onlara qonaq getmək müşkül bir işdir. Anası Mərca xanım, doğrudan da, cəvahir kimi bir xanımdır. Birisi ki, onun evinə ayaq basdı, dəxi evdə nə qədər yeməli və içməli olsa, gətirib qoyacaq qonağın qabağına ki, qonaq nə qədər mümkündür ondan razı olsun. Amma oğluna gəldikdə, bu evi xarab deyir ki, dünyada yavan çörəkdən başqa gərək insan bir şey yemiyə. Deyirsən niyə, nə səbəbə? Deyir ki, sən burada plov yeyəndə, bəs, fəqərə dünyada nə yesin? Vallah, mən öz gözümlə görmüşəm ki, plov nimçəsini öz evində qonaqların qabağından götürüb, göyə qalxızıb, həyətdə daşların üstünə elə çırpıb ki, qab-qacaq çilik-çilik olubdur. Xülasə, cənab professor, siz özünüz ixtiyar sahibisiniz.

P r o f e s s o r (*bir qədər fikirləşir*). Doğrusu, mən də həvəsdən düşürəm. Getmək istəmirəm (*Qələmi götürür ki, yazsın*). Yazıram ki, məni bağışlasın (*Yazır*).

B i r ö z g ə t ə l ə b ə. Yox, yox, cənab professor elə yazma. Vallah, insaf deyil. Kişilər tədarük görüblər. Yəqin ki, yaxşı, cəlallı qonaqlıq eləyirlər. Eşitdiyimə görə, yaxşı nemətlər və sazəndə-xanəndələr çağırıblar. Vallah, insafdan uzaqdır ki, belə bir təklifi rədd eləyirsiniz və kişiləri peşman qoyasız.

P r o f e s s o r (*yənə fikrə gedib, sonra deyir*). Xub, xub. Bu surət ki, məsləhət bilirsiniz, mən də qəbul edirəm. Bu şərtlə ki, siz də mənimlə bahəm gedəsiniz. Çünki yoldaşınız sizi də dəvət edir.

Kağızı yazır, durur ayağa və tələbələr ilə birlikdə üz qoyurlar tənəffüs otağına. Pərvərin dəvətnaməsi qalır stolun üstə. Dəli kişilər evinin qapıçısı qapını örtüb, oturur qapının ağzında. Bir qədər keçəndən sonra sakitlik əmələ gəlir. Qapıçı həmə oturduğu yerdə başlayır mürgülməyə. Bu heyndə Dəli Şahzadə şəbədən çıxır və dolana-dolana gəlir, Pərvər yazan kağıza gözü sataşır və götürüb oxuyur. Və yavaşca deyir:

– Xub, mən qəbul edirəm.

Sonra mıxdan asılan paltarlara və papaqlara diqqət salır. Professorun eynəyini stolun üstündən götürür və vurur gözlərinə. Professorun papağını qoyur başına. Döşlük köynəyini salır döşünə. Üz qoyur dəlixanadan getməyə. Dəlilərdən üç nəfər dəlilərin içindən çıxıb, dinməz-söyləməz düşürlər Dəli Şahzadənin dalına və getməkdə olurlar. Bu arada dəlilərin içində qılı-qal eşidilir. Qapıçı huşdan oyanır və əhvalatdan xəbərdar olub, hay-küy salır. Bir tərəfdən də professor və tələbələr tənəffüs otağından tökülüb gəlirlər və əhvalatdan hali olurlar.

P r o f e s s o r (*böyük təşvişlə*). Bax, aman Allah, biabır olduq. İndi bu dəlilər və xüsusən Dəli Şahzadə özünü professor və müdir qələmə verib, mənə oxşadacaq. Ağzına gələn hədərən-pədərən ilə məni və bütün xəstəxananın adını şəhər içində biabır edəcək. Bax, biabır olduq. (*Qapıçılara tərəf*) Siz olasınız Allah, durmayın qaçın. (*Özü də uşaq kimi başlayır qaçmağa, tələbələr də onun dalınca*). Bəlkə bir təhər tapıb qaytarasınız. Bax, aman Allah, biabır olduq. A!..

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Mərcan xanımın evində böyük qonaqlığa hazırlaşırlar. Zal otağında uzun stol açılıb. Üstündə belə qonaqlıqlara yaraşan hər növ qab-qacaq, hər növ içki, meyvəcat, şirniyyat, qəlyanaltı və qeyri düzülüb hazırdır. Stolun ətrafında dolanan Mərcan xanım, Zərəfşan xanım, Çiçək, Püstə, Həsret xala, Şərəf xala, Vələmir (*kəşi qulluqçusu*)³⁸. Hərdən bir İzzət nənə də vayıldaya-vayıldaya görsənir. Mürşüd dayı da hərdən bir bazardan gəlib, bazarlıq işlərinə dair baş çəkmək xidməti göstərir və gedir. Pərdə açılışında otaqda olur Mürşüd dayı, Mərcan xanım və Zərəfşan³⁹.

M ə r c a n x a n ı m (*Mürşüd dayıya*). Dadaş, bir de görüm professordan savayı onun yanınca kim dəxi bizə gələcəkdir?

M ü r ş ü d d a y ı (*o tərəf-bu tərəfə baxır*). Mən kar deyiləm ki?

Mərcan xanım dinmir

M ü r ş ü d d a y ı. Alçaqdan danışmaq günah ki, deyil.

M ə r c a n x a n ı m (*alçaqdan*). Mən deyirəm ki...

M ü r ş ü d d a y ı (*alçaqdan başlayıb, Mərcan xanımın sözünü kəsib deyir*). Professordan savayı üç nəfər tələbə gələcək. Dördü gələcəkdi. Ancaq dördüncüsü üzr istədi, çünki onun bu gün teatrda məruzəsi var.

Çiçək və onun dalınca Püstə daxil olurlar. Çiçək faxir libaslarını geymiş, amma Püstə öz ev paltarındadır. Bununla bərabər, Çiçək həmişəki kimi çirkindi, üz-gözünün bəzəyi dəxi də çirkin göstərir. Amma Püstə qəşəng və lətifdir.

Ç i ç ə k (*sevincək Mürşüd dayıya*). Dayı, yaxşımı stol bəzəmişik?

P ü s t ə (*Mürşüd dayıya*). Mürşüd dayı, bax bu gül dəstələrini mən öz əlimlə bağlamışam. Hələ dəstələrin üstə ətir də səpmişəm. (*Qoxuyur, sonra gətirir Mürşüd dayıya tərəf*) Bir qoxuyun. Görün ki, ətirlidir.

Mürşüd dayı bir dəstə gülü alıb qoxuluyur.

M ü r ş ü d d a y ı . Bəh, bəh, bəh, çox gözəl ətri gəlir (*Mərcan xanıma tərəf*). Mərcan, mən gedirəm. Sora gələrəm. Bir qapıya dur, sözüm var sənə.

Mərcan xanımla Mürşüd dayı qapının yanında pıçıldayırlar, sora Mürşüd dayı çıxıb gedir. Mərcan xanım Zərəfşan xanımla öz aralarında bir qəder danışandan sonra Çiçəyi çağırırlar yanlarına. Bunlar da üçü öz aralarında bir qəder pıçpıç edir, Püstəni güllər ilə məşğul olmaqda görüb, başlayırlar ona tərəf diqqətlə baxmağa.

M ə r c a n x a n ı m (*Püstə barəsində, guya öz-özünə*). Bəxtəvərin sir-sifətinə bax. Bəxtəvər, deyəsən, mərmərdən yoğrulub. (*Sonra Püstəyə*) A qız, Püstə, mən, doğrusu, səni bu gün bir özgə damağda görürəm.

P ü s t ə (*Mərcan xanıma*). Necə ki?

M ə r c a n x a n ı m. Əvvəla budur ki, qız xeylağına bu qəder bəzək-düzək heç yaraşan iş deyil. Çünki sən bizim içimizdə olursan, bunlar hamısı bizə toxuna bilər. Bu gün bizə yad adamlar gələcək. Bir az təmkinli olmaq lazımdır.

P ü s t ə (*təəcübblə əlini üzünə sürtür və əlinə baxır*). Mən üzümə heç bir şey sürtməmişəm, əynimə də heç bir təzə şey geyməmişəm.

M ə r c a n x a n ı m. Yox, yox, mən sənə məsləhət görürəm ki, öz yerində otursan və xəyalına özgə bir fikirlər gətirməyəsən.

P ü s t ə (*Çiçəyi göstərir*). Mən nə bəzənmişəm, nə də özgə fikirlərə düşürəm. Bəzənən də, bax, qızın Çiçəkdir, geyinən də haman qızıdır.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m . Dəxi uzun danışmaq lazım deyil. Çiçəklə də işin yoxdur, danışarsan öz sözünü danış.

P ü s t ə (*Zərəfşana*). Bəs siz mənə diqqət tutanda yaxşıdır? Mən haqq sözü danışanda pisdirdi? Mənim özgə ilə heç işim yoxdur. Hamının işi varsa mənəndir. Allah mənim başıma daş salsın (*Ağlayır*).

Pərvər içəri girir və Püstəni bu halətdə narahət və gileyli görür.

P ə r v ə r. Nə var, Püstə, niyə ağlayırsan?

M ə r c a n x a n ı m. Vallah, Pərvər, Püstəyə heç bir ağır söz deyən yoxdur. Axır sən onun xasiyyətini özün yaxşı bilirsən ki, necə dəymədişərdir. Heç nahaq yerə başlayır hay-küyə ki, niyə mənə söz deyirsiniz.

P ə r v ə r. Sizin də ki, Allaha şükür, sözünüz qurtarıbdı. Püstəni bir sancmasanız olmaz.

Sonra stolun üstə düzülənlərə diqqət salır. Bir qədər bu halətdə durandan sonra anasına tərəf başını qaldırır deyir:

P ə r v ə r. Ana, bu nədir?

M ə r c a n x a n ı m. Bala, bu sənin professorunun və tələbə yoldaşlarının şərəfinə hazırladığımız qonaqlıqdır.

P ə r v ə r. Bəs, bu qədər artıq yeməklər, qəlyanaltılar, meyvələr və şirnilər bura nə üçün düzülübdür? Bunu mənə de görüm, bu dəm-dəstgah müftəcə başa gəlir, ya bunlara artıq-artıq pul verilib?

M ə r c a n x a n ı m. Pərvər, bala, qadan alım, heç bir şey müftə başa gəlməz, bircə mən bu stolun üstündəki şeylərə dörd dənə qızıl vermişəm.

Z ər f ş a n x a n ı m. Mən də iki qızıl vermişəm.

M ə r c a n x a n ı m. Hələ bunlar nədir ki, şahın sazəndə və xanəndələrinə Mürşüd dayın bir-iki saat qonaqların məclisində çalmağa yüz əlli manat vəd veribdir.

P ə r v ə r (*bir qədər fikirdən sonra*). Ana, indi qulaq as, gör mən nə deyirəm. Belə tutaq ki, indi mənim firqə yoldaşlarım bu dəstgahdan və qonaqlıqdan xəbərdar oldular. Onda mən utandığım dan hansı sıçan dəliyinə gedim girim?

M ə r c a n x a n ı m (*ovcunu ağzına aparır*). Boy, Allah aman.

P ə r v ə r (*təşvişə düşüb, dizlərinə vurur*). Mənə cavab ver, mən səndən söz soruşuram. Bu gün gələn qonaqların içində mənim tələbə yoldaşlarım görəcəklər ki, mənim bu qədər cəlallı evimdə qurmağa maddi qüvvəm var, dəxi onlar məndən bilmərrə üz çöndərə bilərlər, dünya və aləmdə məni biabır eləyərlər. Bəs, indi mənim təklifim var? (*Mərcan xanım quruyub qalır*). A, indi mənim təklifim nədir? İndi gör mənim haqqım varmı ki, yapışım bu stolun bir qıçından və yuxarı qalxızılıb, yanı üstə yığım. Darmadağın dağılsın. Üstündəki cəmi qab-qacaq pul-pul olsun.

M ə r c a n x a n ı m. Qadan alım, Pərvər, bu qonaqlığın ki, tədbiri sənin yanında töküldü. Bəs, məgər sən bu işdən bixəbərsən? Məgər sən bu işə özün razılıq vermədin?

P ə r v ə r. Ana, indi bunların hamısı keçibdir. İndi mənim firqə yoldaşlarımdan birinin yolu düşdü bizə və gəldi burada bu dəstgahı öz gözü ilə gördü. Gəldi, gördü ki, biz Türküstan şahzadəsinin şərəfinə belə bir təntənəli ziyafət qurmuşuq. Sən, mən ona nə cavab verərik? Xub, hələ bir saatlığa mən qalım kənarda. Ana, indi səndən danışaq. Bəs, o gün savadsızlığı ləğv eləmək məsələsi barədə çağırılan müəllimlər yığıncağında nə danışdırdın? Demirdin ki, bizim xanımların bir qonaqlığının xərcini ortalığa qoyaq? 100 nəfər fağır şagirdlərin ayaq-qabıllarını təmir etmək olar ki, qışda ayaqyalın məktəbə getməyə məcbur olmasınlar. Bəs, sən bu sözü demirdin?

M ə r c a n x a n ı m. Xub, nə deyirəm. Balam, qoy bu dəfə də bu qonaqlığı başa vuraq. Bundan sonra mən qələt eləyərəm bir də bu işlərə qədəm qoyam. Vallah, Pərvər, axır sən bilirsən ki, mənim axtardığım nədir və kimdən ötrüdü. O başıdaşlı qız... (*Ağlayır*).

P ə r v ə r. Sən bilirsənmi ki, mən bu saat iclasdan gəlirəm. Nə dü-nən və nə bu gün professorun leksiyasına gedə bilməmişəm. Mən hələ qanmıram ki, mədəni hücum nəyə lazımdır. Vallah, billah bizə savadsızlığı ləğv eləmək lazım deyil. Bizə savadsızlıq və avamlıq lazımdır. Qərribə burasıdır ki, məfkurəvi cəbhədə mübarizəmiz o qədər zəifləmişdir ki, maarif düşmənləri xah kəndlərdə və xah işçi kütlə arasında o qədər aktivləşibdir ki, vallah, mən doğrusu, onlardan qorxuram. Kəndlərdə müəllim və müəllimələr kadrosu bir o qədər qüvvət hasil etməyib ki, bunlara ümidvar olmaq ola. Əsas etibarilə bütün təşkilat işlərimiz pozğun bir surətdədir. O dərəcədə ki, məsələn, Çeşməbasar məhəlləsində on yeddi ailədən ancaq iki-üç ailə uşağını məktəbə göndərə bilib, qalanları kasıblıqları cəhətindən dərindən məhrum olublar. Bir tərəfdən də Vəlisultanın evində bir gecə dörd yüz manat bir axşamın qonaqlığına sərf olunur. (*Pərvər ağlamaq istəyir*). Vay, vay, harada qaldı məslək, harada qaldı xətti-hərəkət? Harada qaldı firqə yanında məsuliyyət?!

M ə r c a n x a n ı m. Bala, Pərvər, qadan alım, ağlama, and olsun sənin canına. Sən özün razı olmasaydın, bu qonaqlıq dəstgahını heç əslində qurmazdıq. Axır bir özün də mülahizə elə ki, bu qonaqlıqda da bir məqsəd var, ya yox. Bir fikirləş, gör bura bu gün dəvət olunanlar kimlərdir? Bir tərəfdən sən şahzadə professorun...

P ə r v ə r (*birdən naqafil başını anasına tərəf qalxızib, soruşur*). Ana, sənə məlumdur ki, professor Türkü-tan şahzadəsidir.

M ə r c a n x a n ı m. Bala, vallah, hamı elə deyir. Mən də xalqın sözü ilə deyirəm. Hə, bir tərəfdən sən Şahzadə müəllimin, bir tərəfdən də sən tələbə yoldaşların. Axır sən özün deyirdin ki, şahzadə professor söhbət arasında Çiçəyin yerini xəbər aldı.

P ə r v ə r. Mən heylə demədim. Mən dedim ki, söhbət arasında professor soruşdu ki, sizin evin pəncərəsinin qabağında bir dəstə xanım oturmuşdu. Nə səbəbə görə mənə onlar ilə tanış eləmirsən?

M ə r c a n x a n ı m (*bir az dirçəlir*). Bax, dəxi nə deyirsən? Bəlkə, doğrudan da bu yazıq bacının bəxti bu gün açılacaq. Yoxsa, professor səbəbsiz yerə o sözü sənə niyə desin? Heç olmasa, Çiçəyə sən yazığın gəlsin. Məgər o sənə doğma bacın deyil? Axır biz də özümüzə görə bir adamıq. Axır atalar deyiblər: “Çörək açanı, qılnc açmaz”. O ki, qaldı sənə firqə yanında məsuliyyətin, ona sözüm yoxdur. Ancaq, vallah-billah, doğrusu millət yolunda çalışmaq bir müqəddəs vəzifədir. Amma öz aramızdı, atalar da deyiblər: “El yolunda ağlayan, axırda kor olar”.

P ə r v ə r (*anasına*). Ana, sən dur buradan get (*Mərcan xanım gedir*).

Pərvər bir qədər başı aşağı və fikirli bir halda oturandan sonra başını qaldırır və yeməli, içməli nemətlərə diqqət salır. Yavaşca-yavaşca əlini uzadır konyak şüşələrinin birindən özü üçün bir rumka konyak tökür və içir. İkinci rumkanı da tökür, içir və balıq kürüsündən bıçaq ilə kəsib, çörəyə yaxır və yeyir. Mürşüd dayı yavaşca girir içəri.

P ə r v ə r (*Mürşüd dayıya*). Dayı, sən ki, bu qonaqlıqdan ötrü bu qədər təlaş edirsən, bəs, özün niyə bu nemətlərdən yeyib-içmirsən? (*Bir rumka konyak da töküüb qoyur Mürşüd dayının qabağına*).

M ü r ş ü d d a y ı (*istər-istəmən gəlib oturur və rumkanı istər-istəmən çəkir qabağına*). Bacıoğlu, doğrusu, o fikir-xəyal ki, həmişə mənədir, mənə həmə vaxt damağdan salır. İştahamı və yuxumu da pozur.

P ə r v ə r (*rumkasını dayısının qabağına uzadır ki, konyakı bahəm içsintlər*). Dayı, sənə nə fikrin ola bilər?

M ü r ş ü d d a y ı (*konyakı içəndən sonra*). İstəyirsən sözün doğrusu deyim?

P ə r v ə r. Dayı, sən Allah, sən bacıoğludan heç bir söz gizlətmə.

M ü r ş ü d d a y ı. Bacıoğlu, doğrudan-doğruya mənə sənə ürəyim yanır ki, sən millətin maarifi yolunda bu qədər çalışırsan, bu qədər zəhmət və məşəqqətlər çəkirsən, heç bir səmərə bağışlamır.

P ə r v ə r. Dayı, vallah, mən bilmirəm ki, dəxi nə eyləyim?

Mürşüd dayı o tərəfə–bu tərəfə baxır, ağzını istəyir açsın bir söz danışsa, amma yenə o tərəfə, bu tərəfə baxır, heç bir şey demir.

P ər v ər. Dayıcan, mən ölüm, de görüm, nə demək isətiyirsən?

M ü r ş ü d d a y ı (*alçaqdan*). Amma gərək söz verəsən ki, bu söhbət öz aramızda qalacaq.

P ər v ər. Sədaqətlə söz verirəm.

M ü r ş ü d d a y ı (*ətrafa baxa–baxa*). Sənin maarif yolunda qurduqların tədbirləri cabəca etmək üçün (*sözünü yarımçıq qoyur, gedir qapıları bağlayır*) sənə böyük miqdarda maddi qüvvət lazımdır.

P ər v ər. Sonra?

M ü r ş ü d d a y ı. Sonra, əlbəttə, sonrası da var. (*Qapını taqqıldadırlar. Mürşüd dayı qaçır qapının dalına*). Hə, nə istəyirsən?

P ər v ər. Dayı sonra?

M ü r ş ü d d a y ı. Maddi qüvvət ələ gətirmək üçün sənə böyük miqdarda maddi qüvvət lazımdır.

P ər v ər. Məsələn?

M ü r ş ü d d a y ı (*ətrafı mülahizə eləyir*). Ancaq, bacioglu, sən mənim canım, bu söhbət öz aramızda qalsın.

P ər v ər. Sənin əziz canın üçün heç kəs bu danışığımızı bilməyəcəkdir.

M ü r ş ü d d a y ı. Məsələn, mülkiyyətli bir xanзадəyə, halallı bir şahзадəyə arxalanmaq lazımdır.

P ər v ər durur ayağa, mütəfəkkir bir halda başlayır var–gəl eləməyə. Mürşüd dayı konyakdan bir rumka tökür, qoyur P ər v ər oturduğu stolun qabağına. Bir rumka da özünə töküüb içir və deyir:

M ü r ş ü d d a y ı. Bax, sözün lap açığı. Bacın Çiçəyə Şahзадə kimi bir yoldaş lazımdır ki, o biçərə qız həmişəlik izzətli və şövkətli xanım olsun ki, ölkə də onun qohum–əqrəbasınə düşsün. Sənə də, bacioglu, Şahзадə kimi yeznə lazımdır ki, onun mülkiyyətinin bərəkətindən səninin cəmi maarif işlərin baravərdə* olsun. Bir surətdə Şahзадə professor öz iqrarına görə bizim evimizin qabağından keçərkən burada gördükləri qadın xəylaqlarına diqqət salıb və sənininlə bu barədə söhbət açıbdır, bu haldan istifadə eləməmək və belə bir fürsəti əldən vermək insafdan uzaq olar (*P ər v ər in rumkasını götürüb tutur onun qabağına*). Bacioglu səninin istəkli mərhum atanın xatirəsi üçün sən bu barədə fik-

---

* *Baravərdə (f)* – əmələ gəlmiş, icra edilmiş

rimi təsdiq edib, mənimlə şərik olmaq istəyirsənsə, al bu rumkanı və səmimi qəlbdən səni istəyən və dost tutan dayınla bərabər iç ki, bizim bugünkü şadlıq günümüz həmişəlik yadigar olsun. Yaşasın bacıoğlu Pərvər! Yaşasın onun əziz qonağı Türküstan Şahzadəsi!

Küçədə qilü-qal qopur. Küçə uşaqlarının səsi gəlir. Müjdə içəri girib, ziyafət üçün hazırlanmış stolu görüb çox təəccüblə:

M ü j d ə. Dayı, üç-dörd dəli dəlixanadan küçəyə çıxıb, bizim evi soruşa-soruşa bizə tərəf gəlirlər.

U ş a q l a r ı n b i r i. Biri də deyir, mən Türküstan Şahzadəsiyəm.

O b i r i u ş a q. Hələ Şahzadə dediyin, bir qoca arvadı küçədə qucaqlayıb deyirdi: “Gəl səni alım” (*Uşaqlar gülüşür*).

Ü ç ü n c ü u ş a q (*qaqqıldaya-qaqqıldaya*). Ha, ha, zornan yazıq arvadı yaxalamışdı ki, səni alacağam.

D ö r d ü n c ü u ş a q. Arvad da deyəsən ki, bir arvad ola. Belə Kəblə Fərzalı hambalın halalca arvadıdır (*Uşaqlar gülüşür*).

P ə r v ə r (*acıqlı*). Axmaq-axmaq danışmağı boşlayın.

M ü r ş ü d d a y ı (*uşaqlara*). Yaxşısı budur ki, siz bu sözləri danışmayın. Çünki gərək adam işin əsli həqiqətinə əl yetirə. Sonra da görə bu nə işdi. Siz balalar, hələ uşaqsınız.

M ü j d ə. Dayı, bəs, deyirlər ki, siz Şahzadəni qonaq çağırırsınız. O hansı Şahzadədir?

P ə r v ə r (*Müjdəyə*). Mən hələ bilmirəm, sən niyə bu işlərə qarışırsan?

M ə r c a n x a n ı m (*Müjdəyə*). Balam, Müjdə, vallah, deyəsən, sənin başına hava gəlib. Əvvəla, budur ki, səhərdən axşama qədər küçələrdə dolanmaqdan niyə əl çəkmirsən? İkincisi də dünən gəldin arvad məclisində bizi biabır elədin. Bu gün də gəlib, hədərən-pədərən söz deyirsən ki, Şahzadə belə gəldi, hambal Kəblə Fərzalının arvadı belə getdi. Sənin axır xalxnan nə işin var?

P ə r v ə r. Vallah, bilmirəm, bu uşağa nə olub? Axır dərsi, evi, işini buraxıb, niyə düşmüş xalqın üstünə? Sənə nə var ki, kim evləndi və kim ərə getdi (*Uşaqlar gülüşür*).

M ü r ş ü d d a y ı (*uşaqlara tərəf*). Balalarım, vallah, belə küçələri addımlamaqdan bir şey çıxmaz. Dərs oxuyun. Və atalarınızın sözlünə itaət edin (*Uşaqlar gedə-gedə gülüşür, qilü-qal ilə, gülüşmə ilə uzaqlaşirlər. Uşaqların dalınca*). Doğrusu, mən bunlardan ehtiyat eyləyirəm və sizə də tövsiyə edirəm ki, ehtiyat edəsiniz.

Dilşad (*Çiçəyin rəfiqəsi*) qaçaraq gəlir qadınların otağına və Çiçəyin qulağına bir söz pıçıldayır.

Ç i ç ə k (*təccüblə*). Yalan deyirsən.

D i l ş a d. Yalan demirəm. İbadulla qardaşım özü bu dəstgaha rast gəlir.

Ç i ç ə k. Yalan deyirsən, ola bilməz.

M ə r c a n x a n ı m. Nə olub, nə xəbərdir?

Ç i ç ə k. Bir söz demirəm (*Qəmgin oturur və dinmir. Bir az keçəndən sonra açıqlı*). Dəxi nə edim. O ki, gedib Hacı Bayramın şikəst qızını nişanlayacaq, mən heylə nişanlımı heç istəmirəm.

Dilşad kor-peşman çıxıb gedir.

M ə r c a n x a n ı m (*Çiçəyə*). Axır nə olub? Dilşad nə xəbər gətirmişdi?

Çiçək dinmir.

M ə r c a n x a n ı m. Axır, bir de görüm, o qız nə deyirdi?

Ç i ç ə k. Vallah, bilmirəm. Bizim dərdimiz bizi rahat qoymur. Dilşad deyir ki, qardaşı İbadulla öz gözü ilə görüb və öz qulağı ilə eşidib ki, Türküstan Şahzadəsi bu saat Hacı Bayramın şikəst qızına küçədə rast gəlmişdi və onu nişanladı⁴¹.

M ə r c a n x a n ı m. Əşi, belə iş ola bilməz.

Z ə r ə f ş a n x a n ı m. Belə şey ola bilməz.

P ü s t ə. Heç olası iş deyil.

Y a r p ı z x a l a. Heç olası iş deyil.

H ə s r ə t x a l a. Vallah, yalandı. Yaxşı, Şahzadəyə Çiçək kimi qız qəhətmişdi ki, gedib çolaq qızı nişanlasın?

M ə r c a n x a n ı m (*Mürşüd dayıya tərəf gəlmiş deyir*). Dadaş, bir küçəyə çıx, gör nə xəbərdir.

M ü r ş ü d d a y ı (*gedə-gedə*). Heç ağıl kəsən iş deyil.

Mürşüd və Pərvər gedirlər.

P ə r v ə r. Ancaq mən tələbə yoldaşlarımdan Muraddan ehtiyat eləyirəm ki, gələr və bu dəstgahı burada görüb, məni yoldaşlarımdan içində biabır edə.

Küçədən⁴² qılı-qal səsi gəlir. Guya, uşaqlar qapı-bacanı daşlayırlar.

Mürşüd dayı “buyurun, buyurun” deyər-deyə qonaqları keçirir içəri. Çalğıçılar çalırlar. Qabaqda Dəli Şahzadə yekə qara eynəkdə, əlin-

də həkim trubkası, həmən geydiyi libasında və əlində tutduğu kağızı oxuyur:

Şəhər filan, məhəllə Çeşməbasar, xaneyi Vəli Sultan, nömrə 2. (*Üzünü evdəkilərə tutur*).

Ş a h z a d ə. Məni və bir neçə tələbəni buraya qonaq çağırımsınız? (*Mürşüd dayı, Cahangir baş əyib “bəli” deyirlər.*) Və mənim tələbələrimdən də qonaq çağırımsınız. (*Mürşüd dayı və Cahangir baş endirirlər*).

Burada dəlilərdən dörd nəfər adam sərsərinin dalmıca sakit və qayda ilə keçir stolun başına, durub ayaq üstə və heç tərپəşmirlər. Dəli Murtuza yavaşca dodaqlarının altında mırıldayır.

D ə l i M u r t u z a. Çəkərsiz cəzanızı, çəkmirsiz cəzanı. Millətlər dağıtmısınız, çəkərsiz cəzanızı.

Q u t a z * (*Dodağının altında mırtdandır*). Bizi niyə bura gətiribsiniz. Mən qorxuram. Bu adam çıxmışdı damımıza. Mən qorxuram. Bu adam çıxmışdı damımıza. Mən qorxuram.

Ü ç ü n c ü d ə l i (*dilinə vurur, atılır*). Yeyin, için, israf eləməyin. Yeyin, için israf eləməyin.

Axşam qaranlığı düşdüyü səbəbindən Cahangir diqqət ilə gələnlərə baxıb Mürşüd dayıya deyir:

C a h a n g i r. Dayı, bu tələbələr mənim yoldaşlarıma oxşamırlar.

M ü r ş ü d d a y ı. Bunlar əsəbi şöbənin tələbələri və sən qayıbanə yoldaşlarıdır.

Cahangir diqqətlə Şahzadəyə tərəf baxır və Şahzadə durduğu halda durub nitqini başlayır.

Ş a h z a d ə. Əvvəla, maariflik babətindən ərz olsun ki, Nadir şah öz əli ilə məni aparıb İngiltərəyə, orada Kembric darülfünunun əsəbi xəstəlik şöbəsində dərsə qoyubdur.

Küçədə uşaqların gurultulu gülməyinin sədası gəlir. Şahzadə təəccüblü küçəyə tərəf qulaq asır.

C a h a n g i r (*Mürşüd dayıya*). Dayı, çıx, o uşaqlara de, qilü-qal salmasınlar. Bura Vəli Sultanın evidir.

M ü r ş ü d d a y ı (*Cahangirə tərəf*). Mən onlara o sözü deyərəm. Amma sən də hər sözü ürəyinə salma (*Gedir küçəyə tərəf. Səs kəsilir*).

---

* Birinci variantda tat Kərim

Ş a h z a d ə. Haman Kembriç darülfünunda təhsil etdiyim əsəbi xəstəliklərə dair məlumatdan, ruhun hadisələri mafövq* təbii psixoloji hallardır ki, bəndəniz həməən darülfünunun professoru Lalbyuzun təhti-tədrisində doqquz yüz doxsan doqquz sənə** ərzində təcrübə keçirməyə nail olduq. (*Küçədə gurultulu gülüş. Şahzadə küçəyə tərəf baxır və dinmir*). Belə ki, ruhun nə olduğuna dair müsbət olan bütün kəşfiyyat təcrübə psixologiyaya girmiş və insanlar uzun zamanlar ruhda mücərrəd və müstəqil bir varlıq tapmışlar, səbəb budur ki...

Bu heyndə Şərəf nənə əlində padnos, içində dörd stəkan çay qapıdan içəri girib, istəyir padnosu götürə qoya qonaqların qabağına. Şahzadə, Şərəf xalanı görə kimi dəli kimi qızmış bir halda Şərəf xalaya tərəf hücum çəkir ki, Şərəf xala qorxusundan padnosu salır və stəkanlar yerə tökülüb sınırlar.

Cahangir qaçır qabağa və durur Şahzadənin qabağında. İçəridən övrət-uşağın səsi gəlir. Və əlilə Şərəf xalaya işarə edir ki, qaçıb getsin. Şərəf xala qaçmır, ancaq durur Cahangirin dalında və Şahzadəyə tərəf baxır. Övrətlər tərəfindən Şərəf xalaya tərəf bir çığırtı çıxır:

– Niyə dəxi orada durubsan, ay bihəyə, qoyub gəlsən, a. Sənin məgər özündən arxada adam yoxdu?

Şərəf xala istər-istəməz, geri gedir.

Ş a h z a d ə. Yazığım sənin halına, görəəm necə peşman olarsan. Şahlar və sultanlar mənə qızlarını vermək arzusunda olanda mən rədd etdim. Sultan Səlim⁴³ Salis həmşirəsi Xədicəni mənə vermək istəyirdi. Mən istəmədim. Neronun firiştlərinin⁴⁴ birinci gözəlini alıb, özümə övrət etdim. Vəfat etdi (*Ağlayır*). Şah Təhmasibin⁴⁵ iki qızı mənim dərdimdən qüssələnib. Misir padşahının qızı indi bu saat mənə aşiqdir.

D Ö R D Ü N C Ü M Ə C L İ S

Xəstəxananın səhnəsi, baş doktor və rejissor. Baş doktor tədbir tökür. Binagüzarlıq edir, rejissor gah səhnənin qabağına çıxıb pərdəyə baxır, gah baş doktorun yanına gəlib, onun əmrini dinləyir.

B a ş d o k t o r. Mən elə güman edirəm ki, keçən dəfə Şahzadə qrimi namüvafiq idi. Belə ki, Türkünstan şahzadəsinin başında tac ol-

* *Mafövq* (ə) – yuxarıda göstərilən

** *Sənə* (ə) – il

mağlı yanlışıdır. Ondan ötrü ki, tac ancaq onun atasına mütəlliqdır*. Şahzadəyə isə, tac əvəzinə Buxara dərisi üstünə müzəyyən** Kirman şalı sərilmiş ancaq bir papaq nisbət ola gərək. Ayaqqabıları gərək indiki əsri yox, keçmiş əsri yada sala. Təqriri və tələffüzü də gərək bir növ şahənə ola. Adi olmaya.

R e j i s s o r. Mən bunları aktyora təlim etmişdim. Qəbahət ondadır, məndə deyil.

B a ş d o k t o r. Balet dəstəsi də, zənnimcə, xəstələrin əhvali-ruhiyyəsinə lazımcə müləhizə etmir.

R e j i s s o r. Doktor, bilirsən ki, bu da mənə aid deyil.

B a ş d o k t o r. Elədir, bunu doktor Nəmana⁴⁷ demək lazımdır və bir də doktor Nəmana lazımdır demək ki...

Doktor Nəman daxil olur.

B a ş d o k t o r. Hə, söhbət balet və musiqi barəsindədir. Mən o dəfə gördüm ki, musiqinin bəzi qışqırıqlı guşələri xəstələrə o qədər də təsir bağışlamadı. Bir surətdə ki, əmrəzi-əşabiyyə xəstələri üçün çalınan hər bir musiqi gərək xəstələrin təğyirəti-hissiyə*** və hərasıyyəsinə**** bəis olsun ki, musiqinin incə nəğmələrinin təsiri altında xəstələrin əsəbləri müvəqqəti də olmuş olsa, istirahət etsinlər. Misal üçün, götürək kəndli qızının Şahzadəyə şikayətə gəlməyini. Orada gərək, əvvəla, musiqi kəndli qızının ağılamağını rəvayət edə. Məsələn...

Rejissor zəngi çalır. Pərdə dalından musiqi çalınır. Elə bu yerdə Azad bəy deyir:

A z a d b ə y. Əvvəla, zəmani ki, bəndeyi-həqirələrin müfəssəl fərmayişinə səbr və hövsələ ilə qulaq verdim, lazım gəlməzmi ki, siz də bir-iki dəqiqə səbrü hövsələ ilə mənim ərzimə etina edəsiniz. Mən deyirəm ki, zəmanəmizin və əsrimizin təqazası***** daim ki, danışmağı heç eyib götürməz. Zənnimdə əsrimizin həman iqtiza***** və şəraitinə də baş doktoru bir zərrə qədər və müğayir və müxalif görmürəm. Zira ki, azad bir əsrdə azad millət arasında hər bir şəxsin zənn edi-

---

* *Mütəlliq (ə)* – aid

** *Müzəyyən (ə)* – bəzənmiş, zinətli

*** *Təğyirəti-hissiyə (ə)* – hisslərin dəyişməsi. Yaxşılaşmaq mənasında.

**** *Hərasıyyə (f)* – qorxudan çökilmə. Azalmaq mənasında.

***** *Təqaza (ə)* – tələb, istəmə

***** *İqtiza (ə)* – lüzum tələb

rəm ixtiyarı gerek olsun ki, özü üçün təəhhül* qərar verdiyi surətdə öz xoşladığı qadını evlənməyə dəvət etsin. Baş doktor kimi azad və mədəni bir vücud zəmanı ki, evlənmək istədi, ta qədim kişilər kimi bəyəndiyi qızın yanına xala nisbəti, ya bibisini elçi göndərməyəcək. Mən elə qanıram ki, burada baş doktor həzrətlərinin küçədə rast gəldiyi bir qadına evlənmək təklifi azad əsrin, azad iqrarın azad rəftara münasibətlərinin adı şəklidir. Burada heç nə o qadının rəncidə-xatir olmağa haqqı var, nə də bizim burada atılıb-düşməyimizin bir mənası var?

S ə s l ə r. Necə mənası yoxdur, bu nədir?

D i g ə r s ə s l ə r. Əlbəttə, mənası yoxdu.

A z a d b ə y. Əlbəttə, mənası yoxdu.

Ə l i Q e y r ə t m ə n d⁴⁸ (*Azad bəyə*) Elə dünyada sənin üçün yaxşı və pis, qeyrət və binamusluq...

M i l l ə t p ə r ə s t Q ə h r ə m a n N a t i q (*qeyzli, Azad bəyə*). Yox, yox, bu dəxi yaramadı. Azad bəy, bu dəxi yaramadı. Hələ siz bunu unutmayın ki, xəstəxananın baş doktorunun kəbinli arvadı da var. Zəmanı ki, onun dübarə arvad dalınca düşdüyünə biz heç bir ad qoya bilmərik.

S ə s l ə r. Bu nə sözdü, bu nə sözdü?

A z a d b ə y. Xub, nə eybi var? Turalım ki, övrəti var. Məgər biz yenə köhnə əsrlərə qayıdıb gedəcəyik, məgər biz yenə axundların kəbin zəncirlərinə bağlı olacayıq? Nə eybi var. Mən ki, bir övrəti istəmirəm, kəbinli də olmuş olsa, onu məgər mən boşuyub qeyri-övrət ala bilmərəm? Bəs, dəxi inqilabımız harada qaldı?

S ə s l ə r. Bu nə sözdü, bu nə danışır? (*Hay-küy*).

A z a d b ə y. Qardaşlar, axır, bir çığır-bağır salmayın, görək ki, axır nə oldu? Dünya-aləm dağılmayıb ki?! Xub, turalım ki, baş doktor gedib, bir-iki övrətə evlənmək təklifi eləyir. Xub, nə olub ki, eləyib, eləyib. Hər kəs istər gələr. İstəməz gəlməz. Doktor bir kəsə zor ki, elməyib. Ya biabırçı söz ki, deməyib?

Q e y r ə t m ə n d C a h a n g i r. Necə nə olub? Bilsən ki, nə olub, mən hələ çoxunu açıb demirəm, Allah ona insaf versin.

A z a d b ə y. Nə olub? De bilək? Nə eybi var?

Q e y r ə t m ə n d C a h a n g i r. Belə sözün aşkarı budur ki, doktor kəbinli arvadlara da müştəri çıxıb.

---

* *Təəhhül* (ə) – evlənmə, arvad alma

S ə s l ə r. Bəli, doğrudur.

S ə s. Əşşi, belə şey olmaz.

A z a d b ə y. Xub, kimə müştəri çıxıb? Hansı kəbinli övrətə?

Q e y r ə t m ə n d C a h a n g i r (*o tərəf-bu tərəf baxır*). Adını burada söyləyə bilmərəm.

S ə s l ə r. Yox, o sözlər lazım deyil.

A z a d b ə y. Xub, tutalım ki, müştəri çıxıb. Mən zənn edirəm ki, bu sözlər qondarma bir sözdür. Baş doktor mədəni bir şəxsdir. Elə biqayda işi görməz. Amma tutalım ki, görübdür. Bəlkə, bir övrətə göz yetirib, nə eybi var? Əgər o övrət ərindən nifrət edib boşanar, sonra müvafiq qanun və ədalətlə baş doktora ərə gedə bilər. Yox, əgər, ərini istəyirsə, min adam ona müştəri olsun, bunun isə bir ziyanı ola bilməz.

M i l l ə t p ə r ə s t Q ə h r ə m a n N a t i q. Azad bəy, sən birini bilirsən, birini bilmirsən. Bu saat bizim şəhərdə mən eşitdiyimə görə, doktorun övrətlərə təklifinin nəticəsində üç-dörd yerdə nişanlı qızlar adaxlılarını rədd eləyirlər ki, doktora gəlib arvad olsunlar.

S ə s l ə r. A kişi, bu nə sözdü?

S ə s l ə r. Doğrudur, doğru.

S ə s l ə r. Vallah, lap biabır olduq.

A z a d b ə y. Belə iş olmaz. Kimdi o qızlar? Kimdi o qızlar?

Q e y r ə t m ə n d C a h a n g i r. Necə kimdi? O sözü danışmaq olar? O sözdən qan qoxusu gəlir.

S ə s l ə r. Olmaz, danışmaq olmaz.

S ə s l ə r. Necə olmaz. Çox əcəb olar!

B i r s ə s. Çox əcəb olar! Hazır biri bizim qonşu qızıdır.

S ə s l ə r. Kimdi?

Q e y r ə t m ə n d C a h a n g i r (*qeyzlə*). Kəs səsini, kəs səsini!

B i r s ə s. Heç də kəsmirəm. O niyə belə namərdliyi eləyir.

S ə s l ə r. Kimdi? Kimdi? Deyin ki, biz də səsimizi kəsək.

A z a d b ə y. Kimdi? Niyə biryolluq mətləbi açmıyaq? De, görək kimdi?

Səs-küy qalxır. "Birini deyin, o birini istəməz!"

S ə s l ə r. Kimdi? Kimdi?

Burada birdən hamı sakit olur. Çünki Dəli Şahzadənin və iki nəfər yalançı müavin doktorların qolundan iki nəfər şəhər nəzarətçisi və iki nəfər qapı qulluqçuları tu-

tub, çöldən götürürlər içəri. Şahzadə dəlixanaya daxil olmaq istəmir. Geri çəkilo-çəkilo deyir:

Ş a h z a d ə. Mənə zülm edirsiniz. Məni təhqir edirsiniz. O səbəbə ki, mən evlənmək istəyirəm. Amma siz mənə zor ilə mane olursunuz.

Qapıçı Dəli Şahzadənin və müavinlərinin üstündən baş doktorun paltarlarını alıb asır yerindən. Gözlüyünü alıb, qoyur mizin üstünə.

Q a p ı ç ı. Allah sənə insaf versin; yəqin ki, dünya aləmi biabır elədin. Bizim də evimizi yıxdın. Bilirəm, bu işin üstə baş doktor ikimizi də qulluqdan çıxardacaq.

Bundan sonra hər üçünün qolundan yapışıb, aparır qatır dəli kişiler söbəsinə.

Ş ə h ə r n ə z a r ə t ç i s i (*qapıçılara*). Çox qəribə. Bəs, bunlar məgər doktorlar deyil ki? Biz elə güman edirik bunlar həqiqətdə həkimdirlər. Ancaq keflənib, düşüblər küçələrərə.

Q a p ı ç ı. A kişi, Allah bunların evini yıxsın. Həkim hansıdır, üçü də dəlidir. Bizim başımızın qarışıq vaxtında fürsət tapıb, həkimlərin paltarlarını geyib, qaçıblar şəhərə.

Ş ə h ə r n ə z a r ə t ç i s i (*bir qədər fikir eləyir*). Bu, yaxşı iş olmadı. Necə sizin üçün və bütün xəstəxana üçün bu bir intizamsızlığa dəlalətdir, habelə bizim şəhər nəzarəti üçün böyük bir əsbabi-zəhmət olacaq. Bu səbəbdən ötrü şəhərdə bu saat böyük bir vəlvələ var.

Caamat hay-küy salır. Qeyrətmənd, Millətpərəst və Azaditələb – bunlar yumruqlarını qapıçılara tərəf tutub, uca səs ilə hədələyirlər.

Ş ə h ə r n ə z a r ə t ç i l ə r i (*Camaata*). Vətəndaşlar! Xahiş olunur, coşmayasınız! Hər nə eləyirsiniz, qanundan çıxmayasınız.

Q e y r ə t m ə n d. Bu dəxi lotuluq oldu. Baş doktorluq olmadı. Bu həşəmətdə bir xəstəxananın idarəsini sənə etibar edələr, nainsaflıqdır ki, iki nəfər köməkçi həkimləri də salasan yanına, düşsən şəhərin küçələrinə. Və qədim peyğəmbərlər kimi hər bir övrət qabağına çıxdı, deyəsən mən evlənmək istəyirəm. Gəl, səni alım. Dəxi, sözün doğrusu, bu, doktorluq olmadı. Bu, lotuluq oldu.

Qapıçılar yavaşca əllərini ağızlarına basırlar və yalvarırlar ki, camaat hay-küy eləməsin.

Q a p ı ç ı (*yavaşcadan*). Aman günüdür, yavaş danışın, çünki, burada baş doktorda təqsir yoxdur, təqsir bizdədir.

O b i r i q a p ı ç ı. Aman günüdür, səs salmayın. Bizi bağışlayın.

M i l l ət p ər ə s t. Doğrusu, millətlər içində biabır olduq. (*Gedir. Yumruğunu silkələyir və ucadan*). Bu saat mərkəzə, səhiyyə nəzarəti-nə teleqrafla xəbər vermək lazımdır.

Baş doktor və iki nəfər müavini daxil olurlar.

B a ş d o k t o r (*hövlnak*). Nə olub, camaat, nə xəbərdir?

Camaatın içinə qılı-çal düşür. Əli Qeyrətmənd, Millətpərəst, Qəhrəman Natiq, Vəli Azaditələb istəyirlər doktorların üstünə hücum aparsınlar. Şəhər nəzarətçiləri qoymurlar.

B a ş d o k t o r (*şəhər nəzarətçisinə*). Axır, bir bizi başa salın görək, nə olubdur və bu nə hücumdur?

Ə l i Q e y r ət m ə n d (*baş doktora*). Dəxi, nə olacaq? Belə bir ədəbsizlik heç bir vilayətdə baş verməyibdir ki, siz cənablar öz müavinlərinizi də götürüb, düşmüsünüz şəhərin canına, özünüzü Türküstan Şahzadəsi kimi qələmə verib, rastınıza gələn övrət xeylağını bir para yaraşmayan ibarələr və işarələr ilə təhqir edəsiniz.

Baş doktor istəyir cavab verə. Nəzarətçi də istəyir danışa.

M i l l ət p ər ə s t Q ə h r ə m a n N a t i q (*qeyrilərə danışmağa macal verməyir*). Əgər siz şərab içib, keflənməyə çıxırsınız, dəxi nə səbəbə görə küçəyə çıxırsınız?

V ə l i A z a d i x a h. Tutalım küçəyə çıxdın, məgər hər rast gələn övrət xeylağına demək olarmı: “Mən evlənmək istəyirəm. Gəl, səni alım”. Məgər, belə bir hərəkət sizin üçün şayəstədir?* Çox eyib olsun.

Nəzarətçilər gülürlər.

Ə l i Q e y r ət m ə n d (*nəzarətçilərə*) Təvəqqe edirik ki, gülməyinizin səbəbini bildirəsiniz. Amma zənn edirəm ki, burada bəlkə elə ağlamaq lazımdır, nəinki gülmək.

M i l l ət p ər ə s t Q ə h r ə m a n N a t i q. Ondan ötrü ki, millətlər içində binamus və biabır olmuşuq.

G ü l ə n n ə z a r ət ç i (*camaata*). A kişi, bir səbr edin. Qulaq verin, mən sizi işdən halı edim.

---

* Şayəstə (*f*) – layiq, yaraşan

Camaat sakit olur. Doktorlar da heyrətlə qulaq asırlar.

N ə z a r ə t ç i. Buradan şəhərə gedən və övrətlərə evlənmək təklifini edən bizim bu doktorlar deyillər. Siz müştəbeh olmusunuz.

C a m a a t (*təəccüblə*). Bəs, kimlərdir?

N ə z a r ə t ç i. Həmin xəstəxanada olan üç nəfər dəlidir.

C a m a a t. Necə üç nəfər dəli?

N ə z a r ə t ç i (*qapıçılara*) Dəxi, niyə dayanırsınız? Barı həman dəliləri camaata nişan verin ki, sakit olsunlar.

Qapıçılar Baş doktora yaxınlaşırlar və ondan icazə istəyirlər.

B a ş d o k t o r. Allah sizə insaf versin. Yəqin, o, Dəli Şahzadəni buraxmısınız şəhərə. Vay, vay, biabır olduq.

Qapıçı kişilər şöbəsinin qapısını açır. Dəli Şahzadə və iki nəfər müavini dinməz-söyləməz gəlirlər, gedirlər doktorun kənarında dayanırlar. Şahzadə camaat içindəki övrətlərin arasında İsmət xanımı⁴⁹ görüb, onun üstünə hücum edir:

– Mən evlənmək istəyirəm və səni almaq istəyirəm.

S o n

SATİRİK
ŞEİRLƏR

LİSAN BƏLƏSİ

Ey dil, dəxi dinmə və sükut et, səni tari,

Lal ol və danışma.

Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,

Mal ol və danışma.

Gər qeyriləri cəmdəkinə vursala, dinmə,

Gər başın əgib peysərinə dursala, dinmə,

Pamal edə düşmən səni səbr et, bala, dinmə,

Ya zülm edə, ya boynuna kəndir sala, dinmə

Ya ruzunu cəbr ilə əlindən ala, dinmə,

Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,

Lal ol və danışma.

Gər qüssələnib eyləyəsən naləvü zarı,

Mal ol və danışma.

Hər bir-iki gün dur ayağa, boşla dükanı.

Get bir yavuş həmmamə, uzan, bağla hənarı,

Yum gözlərini, dinmə və həm gözlə əzanı,

Gər eyləmiş olsan gecə bir tövr xətanı,

Get, gir suya, ta əxz edəsən rahəti-canı,

Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,

Lal ol və danışma.

Ey dil, dəxi dinmə və sükut ol, səni tari,

Mal ol və danışma.

Qoy qonşuların alsın ələ cümlə silahı,

Salsın səni dəvayə əgər xah nəxahı,

Sən dinmə və tərpeşmə, qəbul etmə günahı,

Lənət elə qəlbində, ürəkdən götür ahı,

Bizlər nəçiyik, qoy özü hökm etsin ilahı.

Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,

Lal ol və danışma.

Ey dil, dəxi dinmə və sükut et səni tari,

Mal ol və danışma.

Gər cümlə təvayif* sənə əfsus edə, etsin,

Axırda hökumət özünü rus edə, etsin!

---

* *Təvayif* – tayfalar

Həm mollaların rus əlini bus edə, etsin,
İslam cahanda dəxi məyus edə, etsin,
Ya etməyə ya ar və namus edə, etsin,
Şükür et, yegilən bozbaşını, eylə naharı,
Lal ol və danışma.
Sal başını aşağı və heç baxma yuxarı,
Mal ol və danışma.

“Molla Nəsrəddin”, 7 aprel 1906, №1

XOŞ OL ZAMAN KI, XALQ YATIB BİZƏBAN İDİ

Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi,
Bəzmim pılov, çay ilə rəşki-cinan idi,
Sultan idim ki, vəzlə hökmüm rəvan idi,
Millət qulam idi mənə, bəxtim cavan idi,
Malü xəzinə mayili-arami-can idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Könlüm əvamdan açılırdı kərəm görüb,
Cəhlin ziyadə əqlü huşini kəm görüb,
Hər məclisə gedib özümü möhtərəm görüb,
Bihəd kar, kur, keçəl dəmbədəm görüb,
İsmim cahanda molla deyil, bəlkə xan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Mən səslənəndə, görəndə məni mal olurdular,
Mən hirslənəndə dəfətən ishal olurdular,
Mən hökm edəndə xak ilə pəmal olurdular,
Qeyzim tutanda əbləhə əmsal olurdular,
Xalqın xudayə söylədiyi “əlaman” idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Mən hər dəqiqə şad, özümü xar görmədim,
Rahət olub vücudumu bimar görmədim.
İçdim, yedim, məşəqqətlə kar görmədim,
Zülmi, cəfanı, həm təməi ar görmədim,
Neylim dəxi ki, tariyə bunlar əyan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

“Molla Nəsrəddin”, 21 aprel 1906, №3

QIZ VƏ NƏNƏ

*“Dəbistan”ın əvvəlinci nüsxəsinin 11-ci
səhifəsində rus ədibi Pozdnyakovdan tər-
cümə*

Qız nənəsinə deyir:
Həmişə sən mürgülüyürsən, nənə,
Yırğalayırsan başını, gəlsənə,
Yuxlamayıb qulaq verəsən mənə,
Söhbət edək sən mənə, həm mən sənə.

Hansı səbəbdən üzünün dərisi
Qırıq-qırıqdır çölgü, içərisi?
Mənim üzüm də saralımı, nənə,
Qırışarmı sən kimi dərisi?

Mən də sənintək olarammı nənə?
Söylə görüm bu əhvalı bir mənə.
Məgər mənim bu gördüyüm, halətim.
Dəyişilib oxşayarammı sənə?

Nənə öz tərəfindən “Molla Nəsrəddin”dən təvəqqə edir qıza cavab versin.

“MOLLA NƏSRƏDDİN”İN QIZA CAVABI

Qızım, sən bilmirsən, dünyada nə var,
Nəql eyləyim, əgər qulaq asarsan,
Səntək qızlar hələ gəlin oynadar,
Hələ sən lətifsən, almasan, narsan.

Keçər günlər, çatar səkkizə yaşın,
Çağırar hirsilə səni dadaşın,
Turşudar üstünə gözlərin, qaşın
Diqqətilə sən də ona baxarsan.

Söyləyər dadaşın sənə bir kərə:
– Mən səni, ey qızım, vermişəm ərə!
Başını qorxudan əyibən yerə,
Bir söz danışmayıb sən lal olarsan.

Bir molla gətirər pulu və qəndi,
Salar gərdəninə kəməndi, bəndi,
Dəxi hara tərپəşəçəksən indi,
Qızım gör bir nə günlərə qalarsan?

Axırda zor ilə olar sənə ər
Qırx yaşında dəvə kimi bir nəfər,
Boynu yoğun, əqli nazik, özü xər,
Onda sən başına nə daş salarsan?

Bundan sonra dəxi günün qaradı,
Qızım, bu bir sağalmayan yaradı,
Ta indi gedəcək yerin haradı?
Dəxi bundan sonra tez qocalarsan.

Eşidərsən ərindən acı sözü,
Ya azdı bozbaşın, ya çoxdu duzu,
Tək oturub edər naharı özü,
Sən dalanda yalnızca dolanarsan.

Bir gün eşidərsən, bir arvad alıb,
Səni gözdən dəxi bilmərrə salıb,
Bir ayrı otaqda sən yetim qalıb,
Tazə arvadına sən qurtdanarsan.

Sonra gedib alar bir özgəsini,
Salar üçüncüyə öz həvəsini,
Arvadların kəsilməyən səsini
Eşidib, od tutub sən odlanarsan.

Bir gün onnan, bir gün bunnan vuruşar,
Bu gün onnan, sabah sənnən duruşar,
Bu cür, qızım, axır alnın qırışar,
Söz yox ki, nənəni yada salarsan.

“Molla Nəsrəddin”, 28 aprel 1906, №4

AXUNDA MÜRACİƏT

Axunda, milləti etmə həvayi
Bizə lazım deyil bangi-dərayi
Bemanəd salha in nəzm tərtib
Zi-ma hər zərrə xak üftad bəcayi.

Amandır saz qılma kərənayı
Keçib Şəhnəzdən başla Qərayi
Qərəz nəqşist kəzma baz manəd
Ki həstira nəmibinəm bəqay.

Biz olduq mollaların xaki-payi
Fisincanı yeyib içsünlə çayi
Məgər sahibdili – ruzi berəhmət
Künəd dərheqq dərvişan duayi.

Çıxıb məclisdə tövzih etmə təqvim
Bizə lazımdır indi dərsi-təlim
Muradi-ma nəsihət bud, kərdim.
Nəvalət baxuda kərdim, rəftim.

LAY-LAY

Lay-lay deyim, yat, ciyərim parəsi,
Ağlama çox, ey gözümün qarəsi,
Olma yemək, içməyin avarəsi,
Lay-lay, quzum, lay-lay, gözüm, yatgilən,
Rahət olub bir azca boy atgilən.

Böyü bir az, yeddi yaşa yetgilən,
Səhər tezdən dur küçəyə getgilən,
Müəlləq aşmağa həvəs etgilən,
Laylay, quzum, laylay, gözüm, yatgilən,
Rahət olub bir azca boy atgilən.

Qaç o yüzə-bu yüzə, qaç yel kimi,
Bikar dolan küçələri vel kimi,
Xəbər apar ona-buna tel kimi,
Lay-lay, quzum, lay-lay, gözüm, yatgilən,
Rahət olub bir azca boy atgilən.

Kəndirbazdan etgilən kəsbi-ədəb,
Bəxtini falçıdan etgilən tələb,
Dərviş olsan, olar dəxi çox əcəb!
Lay-lay, quzum, lay-lay, gözüm, yatgilən,
Əfsunları müsəlmanə satgilən.

Sonra çalış, səy ilə şöhrət qazan,
Doldur qutulara çoxluca ilan,
Müsəlman aləmin gəzgilən, dolan,
Lay-lay, quzum, lay-lay gözüm, yatgilən,
Rahət olub bir azca boy atgilən.

"Molla Nəsrəddin", 12 may 1906, №6

DEDİLƏR

Gördülər yuxlamışam, şad olub oxqay dedilər
Bir deyirdim ki, duram, yox hələ lay-lay dedilər.

Gün çıxıb nisti-nəhar oldu, yoruldu yuxudan
Qəflətən durdum oturdum, nədir ey vay dedilər.

Nuri-çəşmim, niyə durdun belə şirin yuxudan
Bizdən olsa, hələ tezdır, genə yuxlay dedilər.

Gördülər yatmağa yoxdur dəxi meylim əbədən
Bir-birilə danışib cümləsi hay-hay dedilər.

Tökdülər buyzə Ərəsdən gözü ac dəstələrin
And içib tamını öldürməyə hurray dedilər.

Molla, dərviş və əfsungər, falçı, vaiz
Hər tərəfdən tökülüb üstümə vur hay dedilər.

Gördülər olmadı yumruqlarının fəidəsi
Dəxi vermirlər bizə indi plov, çay dedilər.

Ta ki Molla Nəsrəddini görüb annadılar
Qalmayıbdır dəxi indi bizə bir pay dedilər.

Binəva mollaya həm çoxluca lənət oxuyub
Həmi məcmuəsinə şaltay-baltay dedilər.

O KİMDİR?

O kimdir: Dəndəli dəndəlani – Küçələri dolani
Axırda alim olar, amma bilməz Qurani?

GÖRƏNDƏ

Söylə mənə, ey şapka, nədir səndə əlamət,
Baş yendiririk doğrudu bir xanı görəndə,
Amma nə səbəb oldu müsəlmanlara adət,
Bizlər düşürük səcdəyə şapkanı görəndə?

Xanın peşəsi kətdiyə hər vaxt çığırmaq,
Ağavü bəyin xam əvam üstə bağırmaq,
Hər güclü zəifin çalışır başına vurmaq,
Lakin qul olurlar niyə şapkanı görəndə?

Mollalarımız xalqa deyirlər ki, mənəm mən,
Yoxdur bizə manənd ürəfadən, üqəladən,
Amma ki, di gəl, özləri bir yerdə qəzadən,
Təzim eləyirlər həyə şapkanı görəndə.

İndi də ki, Bakıda müsəlman xozeyinlər,
Börklü prikazşiklərə cürətlə dinənlər,
Molla Nəsrəddin, görəsən ta neçə illər,
Bizlər düşərik səcdəyə şapkanı görəndə?

EY AXUND

Ey axund, ey dirəxti-bihasıl,
Olma çox da təməllüqə mail,
Lacərəm mərdi-arifü kamil
Nə nəhəd bərhəyati-dünya dil.
Ucadır, yoxdu söz ki, boyda çinar,
Səndən islama heç görülmədi bar,
Ey tühidəst, rəftə dərbazar
Tərsəmət bərnəyavəri dəstar.
Ey axund, olma dörd işə talib,

Cəhlü pulü təməllüqü calib,
Gər yeki zin çahar şüd qalib
Cani-şirin bərayəd əz-qalib.
Qoy rıyanı yerə, gəl etgilən ar,
Nə çıxar padşahdən sənə kar?
Asiyan əz-günah tövbə künənd
Arifan əz-ibadət istiğfar.

UTANMA

Ey ardən ari, bala, mərdanə utanma,
Hər ləhzədə ol sakini-çayxanə utanma!
Çıxma eşiyyə, sel tuta gər dam ilə daşı,
İç çayüvü, çək tiryaküvü, böyrüvü qaşı,
Yanında oturmuşlar əgər olsalar naşı,
Ver tüstüsünü onlara məstanə, utanma!

Axşamatək ol guşəyi-həmmamidə sakin,
Dırnaqlarıva bağla həna, saqqala... lakin
İnsanı salar rövneqə bu xeyrüləmakin*
Ondan sonra çıx, saqqala vur şanə, utanma!

Sübh olacaq ayağə dur, otur issicə gündə,
Paltarlaruvun bitlərini qır göz önündə,
Ver özgəsinə olmasa gər fürsət özündə,
Gey paltaruvu, seyr qıl hər yanə, utanma!

Yüz zəhmət ilə qonşuların elmi tapanda,
Sən alim olursan gedib asudə yatanda,
Sən eyş qıl onlar toza-torpağa batanda,
Get yarü rəfiqilə gülüstanə, utanma!

---

* *Xeyrüləmakin* – xeyirli yerlər

Cümlə işi at bayıra, tap bir sulu qəlyan,
Aksizni gər qoymasa ol azimi-İran,
İranda olur tənəkü tiryakilə ərzan,
Ləng olma, götür rəxtivi İranə, utanma!

Bir söz deməyə nökrivi dutgilə məzun,
Bir sözlə cənabınızı edim dəhrdə məmnun,
Dərviş Ağabalanı tapıb algilən əfsun,
Ondan sonra hey vur sulu qəlyanə, utanma!

Bir də edərəm mən sənə bir böylə vəsiyyət:
İranidə cəhd et özüvə tapgilə xidmət.
Fövt eyləmə bir fürsəti hər ləhzə qənimət,
Ol sidqlə zəvvari-çilovxanə, utanma!

Təng olsa əgər başüvə ol büqeyi-Təbriz,
Çünki ora bir şəhrdi pürdər, qəməngiz,
Get Xoyda səfalar çəkib ol eşqilə ləbriz,
Çıx qələ kənarında xiyabanə, utanma!

Var yaxşı səyahətli cəmən qəleyi-Xoyda,
Bir parə əcaib iş olur Xoyda hüveyda,
Hər nə ürəyin istəsə dərhal olu peyda,
Bir az qalıb ol adəmi-dərxanə utanma!

Söz müxtəsər, ol bir neçə il sakini-İran,
Al bir ləqəbi-faxirə, tut rütbeyi-əyan,
Qardaş, olusan getməsən axırda pəşiman,
Yox faidə axırkı pəşimanə, utanma!

Bir qədri qalıb himmət ilə cəm elə dövlət,
Ondan sonra qıl bir dəfə kaşanə səyahət.
Xab içrə gözün görməsə eylləllə təbabət,
Bənd olma bu övzai-pərişanə, utanma!

Ver huşüvi “Molla Nəsrəddin”ə, amandır,
Bu fürsəti fövt eyləmək, əlbəttə, yamandır,

Hər kəs bu nəsihətləri dərk eylədi, xandır.
Bir şəhrdə bax min iki yüz xanə, utanma!

“Molla Nəsrəddin”, 7 iyul 1906, №14

NƏ BİLİM

Fələyin bir belə cövrü olacaqmış nə bilim,
Dirilib xəstə yatanlar duracaqmış nə bilim?
Boşa getdi iki yüz il sizə lay-lay dediyim
Daima məhfəzeyi-cəhlə həfz eylədiyim
Mən deyirdim sizi bilmərrə dirildənməz həkim
Uzanıb dəsti-qəza qaldıracaqmış nə bilim?

Ey xoş ol gün ki, deyirdiz mənə dindikə, bəli
Oxuyardım sizə hər ləhzə bu dadlı qəzəli
Nə ola, dəyməyə bu süfrəyə əğyarın əli,
Vəli “Molla Nəsrəddin” çıxacaqmış nə bilim?

Çox yaman oldu bu cür dərdi fəramuş eyləmək,
Mümkün olmaz dəxi bu məşəli xamuş eyləmək
Tazədən xalqı yatırdıb işi sərpuş eyləmək
Bizi bir loğmaya həsrət qoyacaqmış nə bilim.

Ey xoş ol gün ki, gəlirdi sizə xoş lay-layımız
Ki, o lay-layla gəlirdi evə qəndü-çayımız
Hər nə pişsəydi ocaqlarda, olurdu payımız
Pay yerinə bizə həsrət qalacaqmış, nə bilim?

LAZIMDIR UTANMAQ

Sən adət edibsən gecə-gündüz ha qaşınmaq,
Lazımdı baxanda sənə odlarına yanmaq,
Mən aşiqəm, ey gül, sənə, olmaz bunu danmaq,
Axır günətək eyləməyəm səndən usanmaq,
Dəxi nə qaşınmaq, nə uzanmaq, nə dayanmaq?
Lazımdır utanmaq.

Hər kəs ki, o çirkli üzünü görse mırıldar,
Sürmə çəkilən mal gözünü görse xoruldar,
Həm yoldaşını, həm özünü görse qırıldar,
Tuti quşu nisbət sözünü görse hırıldar,
Dəxi nə qaşınmaq, nə uzanmaq, nə dayanmaq?
Lazımdır utanmaq.

Talib deyiləm baxmağa ey gözləri həqqa,
İnsanı görüb qaçma bəhayim kimi bica,
Bir üzde ki, bir qətrə də ruh olmadı əsla
Etməz ona zövq əhlisə bilmərrə tamaşa
Dəxi nə qaşınmaq, nə uzanmaq, nə dayanmaq?
Lazımdır utanmaq.

Kər bilməyəsen sərf və nəhvi və nisabi,
Billəm ki, sözüdür bəli məqbul hesabı,
Yoxsa toxumaq bilməyəsen bircə corabi,
Gər tarı üçün mollaya vermə çox əzabi,
Dəxi nə qaşınmaq, nə uzanmaq, nə dayanmaq
Lazımdır utanmaq.

EY KÖNÜL

Ta keçəl-küçəllər oldu imdi yarın, ey könül!
Qarə oldu yar əlində ruzigarın, ey könül!

Yüz cəfa gördün, vəli hərgiz kifayət etmədin,
Hər sifətindən xəcilsən nazlı yarın, ey könül!

Nə ümidilə yenə millət sənə vermiş fərib,
Kim fərəhnaq olmusan, yoxdur qərarın, ey könül!

Küçələrdə görmisən yoxsa ki, veyl lüt, bambılı,
Toxtamır hər gün yenə bir ahü-zarın, ey könül!

Aldı əqlü huşunu bitlər və çirki millətin,
Getdi əldən yox yerə məcmui-varın, ey könül!

Qırmızısaqqala qoymazdım səni bənd olmağa,
Məndə olsaydı əgər kim ixtiyarın, ey könül!

Söylədim, quli-biyabanidən əl çək, çəkmədin,
Axırı məcmuəbazlıq oldu karın, ey könül!

“Molla Nəsrəddin”, 15 sentyabr 1906, №24

YOLDAN KEÇƏR İKƏN

Yoldan keçər ikən nəzərim bağə sataşdı,
Guya ki, mənim qəlbimə bir nöqtə dolaşdı.
Gördüm yığılıb dövredə bir çoxlu cəmiyyət,
Cəmiyyəti gördükdə gözümlə eylə qamaşdı,
Ol dəmdə girib bağə görüm vardı nə hikmət.
Yanımdan hamı əcnəbi millət aralaşdı,
Baxdı mənə bir nə ilə birdən o cəmiyyət.
Heyrətdə ürək aləmi bunlar genə çaşdı,
Qışqırdı o dəm bir dənə gürcü dedi

“modya”,

Persiski teatro, hamı birdən komalaşdı.

OLACAQSAN

Mən eylə bilirdim ki, mənə yar olacaqsan,
Aləmdə mənə yarı-vəfadar olacaqsan,

Mən eylə xəyal etmiş idim, ah, bəradər!
İranda olan qəmlərə qəmzar olacaqsan.

Dərdi-dilimi annamayıb zərrəcə, axır
Məndən, nə bilim ki, belə bizar olacaqsan.

Bıçarə vətən tarü qaranlıqda qalanda,
Əğyarə gedib şəmi-şəbi tar olacaqsan.

Söz verməz idim mən sənə, ey dusti-dilazar,
Bilsəydim əgər böylə dilzar olacaqsan.

Sərməsti-meyü mütribü tiryaksən indi,
Bir vaxt ayılıb axırı huşyar olacaqsan.

Məğrurisən indi, xəbərini yoxdur özündən,
Əldən vətənin getsə, xəbərdar olacaqsan.

Xar eylədi qəflət səni əğyar yanında,
Yatdıqca bu qəflətdə yenə xar olacaqsan.

“Molla Nəsrəddin”, 29 sentyabr 1906, №26

OYANMADIM

Dərdə yatmış idim, oyatdılar, oyanmadım,
Burnuma tikanları uzatdılar, oyanmadım.
Bomba parta-partnan, top atdılar, oyanmadım,
Saqqalımdan bir ovuc qopardılar, oyanmadım,
Müxtəsər, hər bir əməl çıxartdılar, oyanmadım.
Şəhrimizdə cəm olub cavanlar naz ilən gəlib,
Qumarbaz, uşaqbazlar matuşkabaz ilən gəlib,
Mar, meymun oynadan söhbət saz ilən gəlib,
Mütribi-xoşləhcələr pək xoşavaz ilən gəlib,
Müxtəsər, hər bir əməl çıxartdılar, oyanmadım.

Qarışdı aralıqlar, qopdu məhşər qiyaməti,
Müsəlmanlar bir-birin qırdı, unudub qeyrəti,

Hər gələn alim olub çapdı, taladı milləti,
Mən yuxuda ol zaman çəkirdim rahat ləzzəti,
Burnuma tikanları uzatdılar, oyanmadım.

Gördülər, yuxlamışam, hər kəs sınađı gücünü,
Atlı atın üstümə, qurbağa saldı qıçını,
Hoppanıb Araz butay yığıb dərənin bicini,
Hiyləbazlar tutdular bütün Qafqazın içini,
Saqqalımdan bir ovuc qopartdılar, oyanmadım.

Biz fəqirə axırını rəhm eyləyib biganələr,
Açdılar mədrəsələr, klub, qiraətxanalar,
Yazdılar kitab, qəzet, xərc etdilər xəzanələr,
“Molla Nəsrəddin” dedi hər həftə bir əfsanələr,
Müxtəsər, hər bir əməl çıxartdılar, oyanmadım.

“Molla Nəsrəddin”, 27 sentyabr 1906, №30

EY YAZIQ

Ta ki sən oldun əsiri vəzi-yarın, ey yazıq,
Qarə oldu yar əlindən ruzigarın, ey yazıq!
Yüz cəfa gördün, vəli heç bir şikayət etmədin,
Görmədin yarın vəli namusü arın, ey yazıq.
Nə ümid ilə genə molla sənə vermiş fərib,
Kim fərəhnağ olmusan, yoxdur qərarın, ey yazıq.

Güzgüdə görsən əgər quli-biyaban halını,
Ta kəsilməz bir nəfəs də ahü zarın, ey yazıq!
Aldı əqli huşunu alimnümalar sözləri.
Getdi əldən yox yerə məcmui-varın, ey yazıq!
Lotular vəzinə qoymazdım səni bənd olmağa,
Məndə olsaydı əgər kim, ixtiyarın ey yazıq!
Yol kəsəndən çəkməsən əl pəndimi guş etməsən,
Saxla yadında olar nalə mədarın, ey yazıq!

NƏDİR

Ahü fəryad eyləyirsən, söylə, fərmanın nədir?
Məqsədin bildir nə şeydir, ahü əfğanın nədir?

Ruznamə nə, məktəb nə, elm nə, övraq* nə?
Bir dəqiqə yox qərarın, suzü giryanın nədir?

Yirmi keçdi və lakin, sən vətəndən keçmədin,
Aləmi rüsvay edirsən, söylə vicdanın nədir?

Xanəni viran edər təhsili-məktəbxanadan,
Anladım, məktəb nə şeydir, elm ürfanın nədir.

Etiqadın yox Zunozlar, ya da Şirvan pirinə,
Belə olsa, qanmıram, ta dinü imanın nədir?

Binəva sənsən ki, aldandın camaat qeydinə,
Axırı bir gör nə oldun, malü samanın nədir?

Tulladın dünyadə hər bir ləzzəti, nemətləri,
Axirətdə, kim bilir, huri və qılmanın nədir?

Baxma millət xəstədir, cindarə ümmid et, dadaş,
Bundan özgə ta sözün nə, özgə dərmanın nədir?

Sən deyirsən, qoymaram millət təmamən məhv ola,
Vallah, heç bir kəs də bilməz, böylə ehsanın nədir?

Saxla yadında, sənə lazımdı beş min müştəri,
Saxla yadında görək, hacı, bəyü, xanın nədir?

“Molla Nəsrəddin”, 1 dekabr 1906, №35

---

* *Övraq* – vərəqlər

NƏZM

Eylədilər məsləhət bir neçə ağa, rəis,
Ta açalar mədrəsə, məsləhəti-amra*.

Bir yerə toplaşdılar, başladılar söhbəti,
Bildilə, vacibdi bu indiki əyyamra.

Saldıla yadə sora bir Təqiyev Hacı,ni,
Olsa əgər zikri-xeyr, dində konəd namra.

Pulları axır alıb açdıla bir mədrəsə,
Etdilə təhsili-elm, sübh və həm şamra.

Gər belə getsə bir az aləmi-islamdə
Bir də tapılmaz dəxi bircə nəfər xamra.

Vəsfı-tura gər konəd, vər nəkonəd Lağlağı,
Hacəti-məşşatə nist ruyi-dilaramra**.

“Molla Nəsrəddin”, 1 dekabr 1906, №35

AĞARIBDIR

Divanə könül, daxı usan, yal ağarıbdır,
Bir güzgüyə bax gör ki, pərü bal ağarıbdır,
Başdan bu həvavü həvəsi sal ağarıbdır,
Əvvəl nə isə indi ki, əlhal ağarıbdır,
Layıqdi ki, bundan sonra saqqal ağarıbdır.

Məhvəşlərə xoşdur nə ki, oğlan danışsa,
Yüz fəhş deyib hərzəvü-hədyan danışsa,
Ağsaqqal əgər ayeyi-Quran danışsa,
Başdan-ayağa hikməti-Loğman danışsa,
Axırda deyər söyləmə, naqqal, ağarıbdır.

---

* Am – hamı, ümumi

** Tərcüməsi: Səni tərifləsər də, Lağlağı tərifləməz, sevgilimin üzünə bəzəkçi
lazım deyil.

Yalın ki ağardı, sənə müştəqi-zən olmaz,
Rəftarına ya söhbətinə heç dözən olmaz,
Başdan-ayağa yaşılı alə bəzən, olmaz!
Bostanda çürür, rəğbət edib bir üzən olmaz,
Hər meyvə ki, tağı ölüdür, kal ağarıbdır!

Keçdi o ki, zövq eylər idin gah səfərdə,
Evdə oturanda meyü məhbub nəzərdə,
İndi dəxi yox tabü-təvan canü-cigərdə
Gəh yanını ver balişə, gəh çıx günə ver də,
Çək kürkün əhvəcin başına donbal ağarıbdır.

ZAMAN OL ZAMAN İDİ

Xoş ol zaman ki, rus mənə həməzəban idi,
İngilis elçisi ilə, Mirzə xan ilə
və rus elçisi ilə karim həman idi.

Bir şəxs idim ki, hər yanə hökmüm rəvan idi,
Bəzmim süruri-şerilə rəşki-cinan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman o zaman idi.
Bir kar idi, nə ərz eyləyim, kimya imiş,
Rüşvət yemək şikəstə dilə mumiya imiş,
Ha deyərdilər İran nizam qəbul eyləməz,
qəbul eyləməz boş nəva imiş.
Hər bir qələt eyləmişəm boş hava idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman o zaman idi.

Bir yanda elçilər, biri təqdim edir üqab*
Biri tələsir, biri özünü soxur qabağə,
birisi yalvarır, ya biri edir şitab.
Bəzi imam Məsqəti istəyir, biri şorab,
Firuzə dağı ax nə gözəl pullu kan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman o zaman idi.

---

* *Üqab* – qartal

Övqafi-pađşahi Xorasan bəs olmadı,
Ol qədr səs içində necə bir səs olmadı,
Ərdəbil hakimi Saidülmülk ki, Gilan hakimi
Sərdar mənşur kimi heç kəs olmadı.
Bikəslərin mürur ilə əşki rəvan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman o zaman idi.

Hər bir kəsə nə hökm eylədisə, dedi: bəli!
Satdım əgərçi məmləkəti, milləti, vəli.
Mən nə bildim ki, axırda
yaxamdan yapışacaq bir nəfər Dəli.
Ey, ah, ol zaman şüəra şerxan idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

Bir daş daş üstə qoymamışam ol diyardə,
Nə bir rəməq vücut səğarü kübardə,
Əsgər ki, məskən etmiş idi cəhənnəmdə,
gorda, nə bilim, kuyi-yardə.
Vallah, nə sədr... vasitəyi-inü an idi,
Dəmlər o dəmlər idi, zaman ol zaman idi.

“Molla Nəsrəddin”, 22 dekabr 1906, №38

GƏRƏK

Get dolangınan, xamsən hənuz,
Konsul olmağa çox hünər gərək.
Sən görün deyil Ənzəli, Zünuz,
Böylə işlərə baxəbər gərək.

Keçdi ol zaman, pađşahdınız,
Pađşah nədir, qibləgahdınız,
Həmşərilərə bir Allahdınız,
İmdi bəsdə ta, ta yetər gərək.

Bax rəiyyəyə, bax gədalarə,
Yer-göy ağılır hər nidələrə,

Güş qılginan bir sədalərə
Hər yetimə sən ol pədər, gərək.

Baxma əsgərə*, hər rizayə sən,
Baxma fitnəyə, hər bəlayə sən
Sən rəiyyətə bircə sayəsən**,
Söyləmə: mənə simü-zər gərək.

Qoyma ağlasın həmvətənlərin,
Gözlə onların xeyrin, həm şərin,
Söyləsin mənə millət: – Afərin!
Etgilən bina bir əsər, gərək.

Get dolanginan, xamsən hələ,
Konsul olmağa çox səfər gərək.
Çox da yatmağı etmə məşgələ,
Niyətin olar çun hədər, gərək.

“Molla Nəsrəddin”, 29 dekabr 1906, №39

NAĞİL

Bir gün var idi, bir gün yox idi,
Allahdan başqa heç kəs yox idi.
Amma bircə var idi şəhri-Batum,
Qoy nağıl edim bunu axıra çatım.
Var idi bu şəhrdə çox iranlı,
Amma ciblərində çox idi pulu.
Bir gün bunlar yığışdılar bir yerə –
Ki, açsınlar əncüməni-xeyriyyə.
And içdilər etməsinlər xəyanət,
Bir adama tapşırıdılar pulları əmanət.
Bir gün keçdi, iki gün keçdi gəldi bahar,
Amma pullardan olmadı bir xəbər.

---

* Əsgər – balaca, kiçik

** Say – kölgə

Nə qədər rəml atdılar, yazdılar dua,
Nə qədər gəzib dolandılar, baxdılar kitaba,
Amma bilmədilər pullar necə oldu.
Bilmədilər pullar öldü, ya qaldı.
Bu işləri bilər ancaq bir Allah,
Yoxsa bəndə bu işlərə ola bilməz agah.
Eybi yoxdu bunlar hamısı keçər.
Çünki dünyada hər nə olsa keçib gedər.
Hər şey gedər, bircə konsuldan başqa,
Gündə polisə ilə oynar çaşka-lojka.
Bunu yazdı şair hər kəs oxusun,
Hər kəsdə hünər olsa bir belə qafiyə toxusun.

“Molla Nəsrəddin”, 10 mart 1907, №10

A GÜLÜM, NANAY

Bakıda çox gözüqanı
A gülüm, nanay nay nanay.
Çoxdu həm abrozovannı
A gülüm, nanay nay nananay.

Bir abrozovannı bir gün
Lat-lüt qaldı bütün
Lotuluğa vurdu özün
A gülüm, nanay nay nananay.

“Həmiyyət” dəstəsin tapdı
Hamıyan qaradaşlıq yaptı
Amma pulun görcək qapdı
A gülüm, nanay nay nananay.

Sonra girdi “Təkamül”ə
Biçarəni tutdu dilə
Qırx beş manat gedir hələ
A gülüm, nanay nay nananay.

Ağaverdi, sən kişmiş sat
Nisyə ver on beş manat
Dəxi pullar gəlməz “nazat”
A balam, nanay nay nananay.

Kazımova nobat yetdi
Doqquz manat hara getdi?
“Palermo”da kutyoj etdi
A gülüm, nanay nay nananay.

Bakıda çoxdu restoran
“Batumski”, “Parij”, “İran”
Hər zad tapar axtaran
A gülüm, nanay nay nananay.

Bakıda çox gözüqanı,
A gülüm nanay nay nananay.
Çoxdu həm abrozovannı
A gülüm, nanay nay nanay.
Can gülüm, nanay nay nananay.

“Molla Nəsrəddin”, 17 mart 1907, №11

BİZ

Övradımız, əzkarımız əfsaneyi-zəndir,
Əfsaneyi-zən nuri-dilü ruhi-bədəndir
Çün hübbi-nisa lazimeyi-hübbi-vətəndir
Əhli-vətəniliz, hübbi-vətən yad eliriz biz,
Dindarlarız, gündə bir arvad alırız biz.

Yox fərqi bizim hündür ilə alçağımızda,
Daim görürüz iş bu qocalmış çağımızda,
Cüt-cüt durur övrət solumuzda, sağımızda
Şəhvət quluyuz, nəfsdən imdad alırız biz,
Dindarlarız, gündə bir arvad alırız biz.

Hər şam gərək üqdeyi-əfkar açılsın,
Fəvvareyi-iqbaldan amal saçılsın.
Hər sübh namaz etmədə həmmamə qaçılınsın,
Təthir edərək dillərə övrad alırıq biz,
Dindarlarız, gündə bir arvad alırıq biz.

Bu məşğələlər şiveyi-əşyaxi zamandır,
Ata-babamızdan bizə miras hamandır,
Zən eyləmə süstüz, qanımız od kimi qandır,
Bu yolda töküb qanımızı, ad alırıq biz,
Dindarlarız, gündə bir arvad alırıq biz.

Sair miləl övrətlə ədalət edir etsin,
Övrət ərə, ər övrətə rəfət edir etsin,
Hər kim ki bir övrətlə qənaət edir etsin,
Üç-dördün ötüb siğədə tədad alırıq biz,
Dindarlarız, gündə bir arvad alırıq biz.

Tedadi-nisa bir hünəri-sariyəmizdir,
Tez başlayırıq çün bu libas ariyəmizdir ,
Övrət nə demək? Xadiməmiz, cariyəmizdir,
Hərçənd alan vəqtdə azad alırıq biz,
Dindarlarız gündə bir arvad alırıq biz.

“Molla Nəsrəddin”, 5 aprel 1907, №18

QAFQAZ XƏBƏRLƏRİ

Nəzm ilə

Şairlərimiz şəhərlərdən belə xəbər verirlər:

Gəncə:

Çıxar üç yüz nəfər fəhlə
Çəyirtgə qırmağa getsin
Xudaya, qoyma İsmayıl
Bu hammallara zülm etsin.

Şuşa:

Səndə əgər var mərəz
Gəl sözümə bavər et
Durma Çuxur məhlədə
“Sirkə” ocağına get.

Xivə:

Küçədə bir iti görür tələbə
Tollayır daşları itə sarı
Əsbi-lağər miyan be kar ayəd
Ruzi-meydan nə gav pərvəri.

Cəbrayıl:

Can pristav, qurban sənə Kramov
Neçün səni bu günlərə saldılar?
Allahverdi, Səlimbəy, həm yüzbaşı
Qorxma, sənə arxadılar, daldılar.

Zaqatala:

Bizi bir dəm əgər görsə
Yəqin divanələr ağlar
Əgər görsə zaqatallı
Qıraətxanələr ağlar.

Bakı:

Mən realnıya getsəm uşkola
Heç də qorxmayam bircə yol gərək
Görsə uçitelim beş qoyar mənə
Cibdə gəzdirim bir revol gərək.

Naxçıvan:

Dur ayağa qız, gəlin
Tellərini düzgilən
Toyçulara gəl yaxın
Düş oyuna süzgilən.

“Molla Nəsrəddin”, 19 may 1907, №20

SƏN QANMASAN

Sən qanmasan, eybi yoxdur, utanma,
Çünki mən qanıram, mən utanıram.

Mala mal deyiblər, insana insan,
Mən insanı hərgiz insan sanıram.
Sən sanmırsan, eybi yoxdur, utanma
Çünki mən sanıram, mən də yanıram.

Sən demə belədir, budur həqiqət,
Güman etmə sənə mən aldanıram.
Çünki mən qanıram – yanıram od tək
Çünki mən yanıram – mən də qanıram.

“Molla Nəsrəddin”, 25 noyabr 1907, №44

YORĞAN

Çün yoxdu pulun ətləsə, dibayə, qumaşə,
Çün çatmır əlin küftəyə, bozbaşa və aşə,
Çün iş gecə-gündüz dayanıb, bircə ləvaşə,
Yat, düşmə dəxi zərrə qədər rəncə, təlaşə,
Tərpənmə əbəs, çək, bala, yorğanuvu başə.

Sən erməni tək dövləti-nəhsə həvəs etmə,
Sən gürcü kimi məktəbə, dərsə həvəs etmə,
Sən rus kimi Hindü Sərəxsə həvəs etmə,
Kafirləri qoy cifeyi-dünyayə bulaşə,
Tərpənmə aman, çəkgilə yorğanuvu başə.

Namusu yeyib ari dala atmaq olarmış,
Karvansaranı, ev-eşiyi satmaq olarmış,
Dörd övrətılən bir komada yatmaq olarmış,
Bir də nə lüzumun dəmirə taxtəyə, daşə.
Bərk yat, mən ölüm, çəkgilə yorğanuvu başə.

Sərhəddi-vətən zülm oduna yanı, cəhənnəm,
Kürdə, kazağa, saldata talanı, cəhənnəm,
Övrət-uşağın isməti, həm qanı, cəhənnəm,
Yat, baxma o gözlərdən axan sel kimi yaşə,
Tərpənmə axund çəkgilə yorğanuvu başə.

Vəhşi nə bilir kim, nə zaman eyş haçaqdır,
Ya gül necədir, nəğməyi-bülbül nə sayaqdır,
Bu rütbə həqiqətdə ədalətdən uzaqdır
Qismət hər sağsağana qarğa – dolaşə,
Yat-yat, əmican, çəkgilə yorğanuvu başə.

Bax millətə, al qanə boyandıqca kefin çək,
Millətçilərin sinəsi yatdıqca kefin çək,
Yazdıqlarımın künhünü qandıqca kefin çək,
Qoy Heydər ilə Neməti hər gündə savaşə,
Gizlin bax özün, çək genə yorğanuvu başə.

“Molla Nəsrəddin”, 23 iyun 1908, №25.

MÜRƏBBE

Anın üçün uymaz qeyriyə könlüm,
Bir əcəb molladır mənim sevdiyim,
Molla nədir, seyid nədir, mələkdir,
Hamıdan əladır mənim sevdiyim.
Saqqalı sünbüldür, yanağı lalə,
Özü də bənzəyir vəhşi çaqqalə,
Qulaqları uzun, gözü piyalə,
Millətə bəladır mənim sevdiyim.

“Molla Nəsrəddin”, 1 may 1910, №16

A decorative rectangular frame composed of thick black lines with elegant, symmetrical scrollwork and flourishes at the corners and midpoints. The word "TƏRCÜMƏLƏR" is centered within the frame in a black, serif font. Below the word is a smaller, horizontal decorative flourish consisting of two symmetrical, curved lines.

TƏRCÜMƏLƏR

LEV TOLSTOY

ZƏHMƏT, ÖLÜM VƏ NAXOŞLUQ

Cənubi Amerikanın hind tayfasının içində belə bir rəvayət var: Allah-taala əvvəl insanı o yolda xəlq eləmişdi ki, heç bir kəsin yeməyə, içməyə, libasa və evə ehtiyacı yox idi. Belə ki, nə zəhmət çəkmək lazım idi, nə bir şeyin fikrini eləmək. Və bununla bərabər insan yüz il ömr eləyib heç bir mərazə mübtəla olmazdı.

Bir qədər keçəndən sonra xalığı-ələm istədi məxluquna baxıb görsün nə tövr zindəganlıq edirlər və gördü ki, adamlar dünyanın ləzzətini aparmaq əvəzinə bir-birilə qovğa, mərəkə salıb dünyanı özlərinə təng eləmişlər və öz zindəganlıqlarına nifrin oxuyurlar.

Bunu görüb Allah-taala buyurdu: “Bunun səbəbi odur ki, hər kəs özü üçün zindəganlıq edir”.

Bunun çarəsini görməkdən ötrü pərvərdigari-ələm aclıq və üşümək xəlq elədi ki, insan məcbur olsun paltar və ev qeydi çəkməyə, ziraətə, çörək, meyvə və filan hasilə gətirməyə. Xudavəndi-ələm bu tövr fikir elədi: “Zəhmət bəni-növi-bəşəri müttəfiq elər, biri-birinə calar”; o səbəbə ki, adam təkbaşına nə ağac biçqılamaq bacarır və nə ev tikə bilir, nə alət və əsbab yapa bilir və nə də toxum səpmək, taxıl biçmək, bir şey toxuyub tikmək bacarır. Aşkardır ki, bir işi bitirməkdən ötrü cəmiyyət nə qədər çox olsa, o qədər artıq olar onların zəhmətinin səmərəsi. Habelə onların zəhməti o qədər ağır olmaz və özləri müttəfiq olurlar.

Bir qədər vaxt keçəndən sonra genə xalığı-ələm istədi yaratdığı məxluqa nəzər salıb görsün ki, necə zindəganlıq edirlər və gördü ki, adamların bir-biri ilə rəftarı irəlikindən dəxi də pis, fənadır. Çünki onlar hərçənd cəmiyyət ilə zəhmət çəkirdilər, amma dəstə-dəstə olmuşdular və hər dəstə səy edirdi o biri dəstə gördüyü işə mane olub, qoymasın onun işi hüsn-i-nəticə bağışlasın. Ya bəlkə çalışırdı bu dəstə çəkdiyi zəhmətin səmərəsini qəsb eləsin. Nəticə də o olurdu ki, hamı üçün pis və fəna keçirdi.

Məxluqun bu tövr rəftarını xoşlamayıb xudavəndi-ələm belə qərar qoydu ki, insanın əcəlinin yetişməyini nə özü və nə özgəsi bilə bilməsin, hər bir nəfər hər anda özündən ötrü ölümü gözətliyə bilsin. Bu qərarladı Allah-taala məxluqa xəbər verib güman elədi ki, dəxi

insan ölümü hər dəqiqə nəzərdə tutub etibarsız zindəganlıqdan ötrü biri-birilə qovğa eləməz və biri-birinin gününü qara eləməz.

Amma belə olmadı. Xaliqi-aləm insana tamaşa edib gördü ki, məxluqun bir-birilə rəftarı irəlikindən dəxi də pis və fəna olub. Səbəbi budur ki, qüvvətli adamlar başlamışlar zəiflərin bəzisini öldürməyə və bəzisini öldürmək ilə qorxutmağa. Axırda belə oldu ki, güclü adamlar və bunların varisləri işsiz qalıb qəmə və qüssəyə mübtəla oldular, amma zəiflər həddən artıq zəhmət çəkib dinclik və rahatlığa həsrət qalıb narazı və qəmgin oldular. Pəs, qüvvətli bir-birinə düşmən gözü ilə baxıb, hər ikisi irəlikindən də dəxi bədbəxt oldular.

Əhvalı bu minval üzrə görüb Allah-taala naxoşluq xəlv etdi və xəyal elədi ki, qüvvətli adamlar zəifləri naxoş görüb və onlara rəhm eləyib kömək elərlər ki, qüvvətli özləri də naxoş olan vaxt zəiflər onlara kömək eləsinlər.

Amma bundan sonra məxluqun zindəganlığı dəxi də yaman oldu. Çünki qüvvətli adamlar naxoş vaxt zəifləri cəbrən vadar edirdilər özlərinə mütəvəccəh olsunlar*, amma özləri naxoşa kömək eləmədilər. Haman zəif adamlar ki, cəbrən qüvvətliyə iş görürdülər və onların naxoşlarına qulluq edirdilər, dəxi mümkün eləmədilər və fürsət tapmırdılar öz naxoşlarına kömək eləsinlər.

Və bundan əlavə çünki mərzələrin əksəri sirayətəddici idilər, adamlar naxoşluq tutmamaq qorxusundan naxoşlardan uzaq olurdular və bəlkə naxoşlara mütəvəccəh olanlardan da kənar gəzirdilər.

Bu işlərə də nəzər salandan sonra pərvədigari-aləm buyurdu: “Çünki mən xoşbəxtlik nə olduğunu insana anlada bilmədim, qoy özləri nə tövr ki, xahiş edirlər, elə də rəftar eləsinlər”. Və bundan sonra xudavəndi-aləm dəxi bəni-növi-bəşərdən əl çəkdi. Çox müddət keçdi və məxluq bilmədi nə eləsin xoşbəxt olmaqdan ötrü. Məhz bu yavıq vaxtlarda adamların bəzisi başa düşdü ki, bunun əlacı zəhmətdir və bu zəhmətdən nə qüvvətliyə lazımdır qorxub qaçsınlar, nə də zəif üçün bu zəhmət cəbr və zülm olmalıdır. Bu zəhmət gərək ümumi ola və bəis ola insanın dilxoşluğuna və ittihadına**. Haman bəzi adamlar başa düşdülər ki, bu beş günlük dünyada – ki, hər bir dəqiqə ölümü nəzərdə tutmaq lazımdır, – ağıllı adam odur ki, bu beş günü məhəbbət

---

* *Mütəvəccəh olmaq* – burada: qayğı göstərmək.

** *İttihad* – birlik, birləşmək.

və mehribançılıq ilə yola sala. Və haman bəzi adamlar bunu da başa düşdülər ki, lazımdır ki, nəinki naxoşluq insanın biri birindən uzaq düşməyinə bais olsun və bəlkə lazımdır onları biri birilə yavıq və mehriban eləsin.

*Mütərcimi Cəlil Məmmədquluzadə
“Şərqi-Rus”, 21 yanvar 1904, №7*

ARVAD

hekayə

Rusca mühərriri: Xanzadə

Türkcə mütərcimi: C.M.

Yay gecəsi və ay işığı idi. Göydə bəzi ulduzlar parıldıyırdılar. Ayın gümüş kimi olan işığı (məhtab) İsfahan şəhərinə düşüb, şəhər dərin yuxuya batmışdı. Aləm sükunət içində idi. Məhz nəsim gah – vaxt yarpaqları səsləndirirdi. Şəhərin dar küçələrinin biri ilə ahəstə qədəmlə iki dərviş gedirdi. Dərvişlərin libasları bir idi. Özləri də bir-birinə çox oxşayırdılar. Bunların biri qabaqda (öndə) gedib, biri bir az dalı (geri) qalırdı. Çünki daldakı qabaqda gedənə hörmət qoyurdu. Qabaqca gedən dərvişin təkəbbüranə yerişindən və təşəxxüslü qamətindən və dalınca gedən həqirliyindən aşikar bilinirdi ki, bunların biri ağa və biri nökerdi. Dərvişlər bir-birilə alçaqdan pıçıldıyırdılar. Bunlar bir meydançaya yetişib dayandılar. Bir tərəfdən ot-ələfin və göy yarpaqlı güllərin içindən çayın suyu qıjıltı və gurultu ilə dağ səmtindən axmaqda idi. Dərvişlər gecənin gözəlliyinə heyran qalıb, tamaşa edirdilər. Havanın lətifliyi və sakitliyi, aydınlığı və çayın xoş şırıltısı insanı bihuş edirdi.

Dərvişlər gözlərini açıb uzaqda bir adam qaraltısı gördülər. Qabaqdakı dərviş yoldaşına işarə elədi ki, yerindən tərpəşməsin və özü yavaşca meydançanın küncünə yeriyib gizləndi.

Dərvişlərin gördükləri şəxs cavan, ucaboylu, salamat, qaragözlü və nəcib sifətli bir oğlan idi ki, çayın o biri tərəfində durub, söyüd ağacına təkəyə eləmişdi. Cavanın qabağında bir xırda ev var idi və bu evin yarı açılmış qapısından bir arvad başı göründü ki, qara gözləri,

lətif və girdə üzü, çiyinlərinə tökülmüş uzun saçları və bir az açıq sinəsi insanı valeh edirdi.

Bu gözələ tamaşa edənin ola bilməz ki, qanı cuşa gəlib, havası pərakəndə olmasın. Amma belə nəzərə gəlirdi ki, həmin gözəlin gözəlliyi qabağında duran bu cavana təsir eləməirdi.

O səbəbə ki, cavan sakit-samit durub və gahdan bir arvadın üzünə baxıb, onunla könülsüz söhbət arasında fikrə gedirdi. Amma arvadın şövqi intihə mərtəbədə idi və oğlanı eşq səmtinə çəkmək xahişi onu od kimi yandırırırdı.

Arvad belə deyirdi oğlana:

– Dəxi bəsdə, az məni incit, az məni həlak elə. Nə vaxtadək mən belə qeyri-müəyyən halətdə qalacağam? Dəxi bu tövr yaşamağa imkanım yoxdu. Bəsdə mənə gecə və gündüz sənə fikrində olub dərd eləmək. Mən səni o qədər sevirəm ki, sənə məhəbbətin məni divanə edir.

Cavan oğlan könülsüz gülümsənib söylədi:

– Mənim sənədən bir təvəqqüym var. Sənə bağlıdır bizim xoşbəxt olmağımız.

– De, de! Tez ol, mən sənə yolunda hər bir yola qədəm qoymağımıza hazırım. Arzuma çatmaqdan ötrü hər nə desən əməl eylərəm. Arzum da budur ki, sən mənim olasan və sənənlə bərabər olaq və xoşbəxtliyin şərbətini doyunca içim.

– Ah, əzizim! Heç bilmirsən nə danışsən. Sənənin ərin ola-ola mən nə təhər sənənin ola bilərəm? Sən bilirsənmi ki, mənim ixtiyarım sənə o qədər çatmır? Nə qədər ki, ərinin ixtiyarı çatır? Bunu sən heç fikir eyləmirsən. Amma mən fikir eyləyəndə ürəyim az qalır para-para olsun. Bu qısqanclıq dərdi mənədən ötrü bir zəhərli ilan kimidir ki, həmə vaxt ürəyimi dəlməkdədir.

Oğlan bu sözləri deyib qurtaran kimi arvad cürətlə cavab verdi:

– Əgər ərimin bərəsində sən bu qədər qüssə edirsən, mən sabah ərimdən boşanaram.

– Yox, mən yalnız buna iktifa edə bilməm. Əgər sən həqiqətdə ömrümüzün axırınadək mənə yar olmaq istəyirsən, əgər sədaqətlə sən məni ürəkdən istəyirsən, əgər sən məni sevirsən, sən bu saat gərək gedib ərinin qanlı başını gətirib mənim gözümün qabağında atasan həmin çaya ki, su götürüb aparsın. Sənənlə ömürlük yar olmağa mənim şərtim məhz budur.

Bu vaxtda ağır bir sükut zühura gəldi.

Arvad qapının astanasında durub mat–mat baxırdı. Cavanın sözləri ona o qədər təsir elədi ki, biçarənin gözləri kəlləsinə çıxdı və rəngi qaçıb gəçə döndü. Arvad tez girdi otağa. Dərviş pusquda oturub, nəfəsini çəkmişdi. Cavan oğlan durduğu yerdə durub və gözlərini yerə dikib, dərin fikrə batmışdı. Aləm yenə sükutda idi. Ancaq çayın şırıltısı günəgün nəğmələr peyda edib, sərinliyi ətrafa yaymaqda idi. Birdən qapının iki tayı da açılıb gözəl arvad qapının astanasına çıxdı. Saçları qarışıb, rəngi əvvəlki tək qaçğın, sağ əlində qanlı bıçaq və sol əlində öz ərinin başı ki, ondan qan axırdı. Bu elə bir mənzərə idi ki, ona tamaşa edənin ürəyi para–para olardı.

Dərviş həmin heyətə tamaşa edib, öz könlündə deyirdi:

– Pərvərdigara! Bu neğə arvaddır? Nə qədər əskik və ərzəl adamlar yaratmışsan! Heç rəvadımı ki, bu gözəllikdə sinənin altında bu təhər rəzil və nifrətə şayan və hiyləkar ürək xəlv olunsun?

Binəva ərin əhvalına dərviş o mərtəbədə başladı yanmağa və bu fitnəkar arvada elə bir qeyzi tutdu ki, bədəni titrəməyə başladı.

Arvad üzünü oğlana tutub söylədi:

– Bu baş həmən başdır ki, qoymayırdı səni dincələsən.

Bu sözləri deyib, arvad başı çaya atdı. Ağzı açıq, gözləri şişmiş, bərelmiş baş gah batırdı suya, gah çıxırdı üzə. Axırı gözdən itdi (qayıb oldu).

Cavan oğlan başın üzməyinə tamaşa edəndən sonra bir qədər fikir edib, cəld (çevik) atıldı arvadın yanına. Xəncəri çəkib, soxdu onun sinəsinə və dedi:

– Lənət olsun sənə, ey bihəya, fahişə!

Arvad axır nəfəsini alandan sonra onun gözəl bədəni yuvarlanıb düşdü həmin çayın içinə. Onun qırmızı qanı çayın ayna kimi duru suyunu əlvən elədi.

Dərviş pusqudan çıxıb, üz qoydu yoldaşının yanına və yoldaşı ondan soruşdu:

– Nə bais oldu sənənin bu qədər yubanmağına ki, mənə bu qədər burada tək qoydun? Sabah bilərsən nə bais oldu mənə yubanmağıma. Yaxşısı budur ki, sən bu saat özünü ver həmin oğlanın yanına ki, bax, çayın kənarı ilə getməkdədir. Bil və gör o kimdir və harada olur.

Bu iki dərvişin biri Şah Abbas idi və o biri onun baş vəziri idi.

* * *

İsfahan şəhəri heç bir belə bəlaya giriftar olmamışdı. Əhalinin matəmi ərşə qalxır. Kişilər, arvadlar, uşaqlar, qoca və cavan biri-birinə qarışb, küçə və bazarda o tərəfə-bu tərəfə qaçıb, qan ağlayırlar və bilmirlər ki, bu dərdə nə çarə qılsınlar. Saçlarını yola-yola dəstə-dəstə qaçıb bu mənhus şəhərdən kənara çıxmaq istəyirlər ki, bəlkə meşələrdə, biyabanlarda və dağlarda gizlənib, bir təhər canlarını qurtarsınlar. Lakin qoşunlar şəhərin ətrafını bürüyüb, heç bir kəsi qoymurdu ki, şəhərdən kənara ayaq bassın. Fəryad, ah, vay sədası asimana bülənd oldu. Güya ki, qiyami-qiyamət olur. Şah İsmayıl ona verilən əmri əmələ gətirməyə hazırlaşdı. Bu sırada onun atası Hüseyin üzünü oğluna tutub dedi:

– Sənin belə tərəqqi tapmağına mən əsla fəxr edə bilmərəm. O səbəbə ki, sən təvərixdə adı belə verilməyən bir günah şey icraya məcbur olubsan. Məgər sən Vətənin arvad və qızlarının ağlaşmasını eşitmirsən? Məgər qocaların qanlı göz yaşı sənin qəlbinə təsir etməyir? Yadından fəramuş etmə ey oğul ki, dünyada heç bir şey baqi deyil, müvəqqətidir.

Şah İsmayıl belə cavab verdi:

– Yox ata, belə deyil, sən səhv edirsən. Sən məbada güman edəsən ki, mən dəni və qorxağam. Əsla, mənim ürəyim sadə və pakdır. Bəninövu-bəşərin nicat tapıb, xoşbəxt olmağından ötrü əgər lazım olsa mən canımı fəda eyləməyə hazırım. Amma söz burasındadır ki, Şah Abbasın arvadlara o mərtəbədə nifrəti var ki, hər nə təhər olmuş olsa öz xahişini əmələ gətirəcək.

Bu sözlərin cavabında Hüseyin dedi:

– Sən arxayın ol! Mən hər bir barədə cavabda olaram. Mən bacararam Şah Abbasın qeyzini yumuşaltmağa. Amma sən hələlik biçarə arvadlara rəhm eylə!

Şah İsmayıl ucadan dedi:

– Qoy sən deyən olsun!

Bu sözləri deyəndən sonra Hüseyin oğluna xudahafiz deyib, şad və xürrəm çıxdı və getməyə üz qoydu.

Günlər dolandı, qırx gün tamam oldu və İsfahanın böyük meydanında musiqinin səsi asimana bülənd ldu. Şəhərin darvazasının qabağında şeypur-balaban qoyuldu və Şah Abbas cah və cəlal ilə İsfahana varid oldu.

Elə ki, bir dəstə qız çiyinlərində sənək gülə-gülə və oynaya-oynaya çeşmədən su gətirməyə gedirdilər, Şah Abbas qeyzindən az

qaldı barıt kimi odlansın və paytaxta yetişməmiş cəllada hökm eylədi ki, Şah İsmayılın başını vursun.

Bu keyfiyyətdən bixəbər olub, qoca Hüseyn təxirsiz özünü Şah Abbasın hüzuruna yetirdi. Diz üstə düşüb və hər iki əlini döşünə qoyub, Hüseyn üzünü Şah Abbasa tutub dedi:

– Mən müqəssirəm, nəinki Şah İsmayıl. Çünki oğlumu sənin hökmünü əmələ gətirməməyə mən vadar elədim.

Bu sözləri eşidən kimi Şah Abbas guya ki, hirsindən dəli oldu. Dedi:

– Ey qoca şeytan, necə sən cürət eylədin mənim işlərimə qarışmağa? Məgər sənin yadından çıxmışdırmı ki, mən İranın hökmranıyam və mənim məmləkətimin cəmi əhalisinin zindəganlığı mənim ixtiyarımdadır?

Qoca dedi:

– Rəhmin gəlsin mənə, ey yer üzünün sahibi. Mənim ömrüm tamama yetib və bir ayağım qəbirdədir. Mənim bəlalı başımı ruzigarın təğzası tamamən ağartmış. Dünyada çox şeylər təcrübə etmişəm. Əgər mənə qulaq versən bir neçə söz ərz edərim?

Şah Abbasa buyurdu:

– Dur ayağa və sözünü de! Amma onu bil ki, səni də və oğlunu da hökm edəcəyəm ki, boğsunlar.

Qoca ərzinə başladı:

– Mən cavan vaxtımda sənin böyük məmləkətində elə bir şöhrətli pəhləvan idim ki, məni barmaqla göstərirdilər. Mənim adım çəkilən vaxt cəmi pəhləvanlar izzətə düşürdülər. Hər pəhləvan ki, bir dəfə mənim gücümü sınırdı bir daha ikinci dəfə mənim ilə meydana çıxmağa cürət edə bilməzdi.

Günlərin bir günü payız (son bahar) mövsümü idi, yatmışdım və xalq da yatmışdı. Yuxuda qulağıma qapının taqılıtsı səsi gəldi. Yuxudan ayılıb elə bildim ki, vaqiyə (röya) görürəm. Yenə yatdım. Qapı dübarə döyüldü. Mən yerimdən qalxıb qapını açdım. Qapının önündə gözəl at üstündə silahlı cavan oğlan məni görcək dedi:

– Bu saat qəbirstana gedirəm və orada səni gözləyirəm.

Ömrümdə mən heç bilməzdim ki, qorxmaq nədir. Amma həmin gecə bərk xofa düşdüm. Bədənim titrəməyə başladı. Öz-özümə başladım fikir eyləməyə ki, aya bəlkə bu cavan gecənin qaranlığında məni güləşməyə çağırır. O dəqiqə atı yəhərlədim. Silahlarımı götürüb qəbirstana yetişdim. Hava elə ziyadə qaranlıq idi ki, göz-gözü gör-

mürdü. İnsanın qəlbinə qorxu gəlirdi. Qəbiristanı yetişən kimi həmin atlı mənim önümə çıxdı və hökm edən kimi dedi:

– En atdan! Xəncərini çıxart və burada bir qəbir qaz. Mən də bu saat gələrəm. Bu sözləri deyib atlı qaranlıqda gözdən yox oldu. Mən mat və mətəl qaldım və heç də bilməzdim ki, bu nə işdir. Mənim gördüyüm vəqiədirmi, ya aşkar. Fikrimə bu da gəlirdi ki, cavanın qəsdı məni öldürüb həmin qəbirdə basdırmaq və quylamaqdır. Bununla bərabər mən qəbiri qazmaqda idim. Hərçənd əllərim titrəyirdi. Bu heyndə at tappılısı gəldi. Mən özümü qorumağa hazırladım. Cavan at üstündə olaraq yetişdi. Qucağında ağ parçaya bürünmüş bir şey var idi. Onu atın üstündən təzə qazdığım qəbirin yanına salıb, buraxdı. Üzünü mənə tutdu və dedi:

– Bu nədir? Hələ indiyədək qəbir hazır deyilmi? Əbəs yerə İsfahan pəhləvanlarının şöhrəti aləmə yayılmış. Ver mənə xəncəri!

Cavan əlimdən xəncəri alıb, elə bir qüvvət ilə qəbiri qazmağa başladı ki, mən xəcalət çəkdim.

Hava sakit idi. Göydə buludlar aralanmağa, seyrəklənməyə başladı. Ay göründü və gecəni nurlandırdı.

Cavan saralmış parçanın uclarını açdı və buğçanın içindən rəngi qaçmış və gözləri yumulmuş bir kişi başı göründü. Döşünün sol səmtindən qan axırdı. Cavan bu nəşi götürüb təzə qəbirin içinə saldı və sonra üzünü mənə tutub bir qədər fikir edib, dedi:

– Ey cavan mərd Hüseyn və cəsərtli pəhləvan! Məni əfv eylə ki, indiyədək başıma gələn qəza və qədəri sənə nəql etməyə fürsət tapmamışam. Mən yəqin edirəm ki, bu işləri tamaşa etməyə heyran qalırsan. Gümanın min yerə gedir və min təhər fikir edib, heç bir şey başa düşürsən. Əhvalat bu təhərdir:

Cavan macəranı nəql etməyə başladı:

– Bu saat dəfn etdiyim oğlan mənim həqiqi dostumdur. Onun adı Əlidir. İndi bax gör mən kiməm.

Bu sözləri deyib, cavan silahlarını kənara atdı. Libasını mərdanə çıxarıb yerə saldı. Bu cavan üst paltarını çıxarıandan sonra İsfahanın məşhur gözəli Fatma qarşısında peyda oldu. Bu gözəlin gözləri parlaq, işıqlı saçları çiyininə (umuzuna) dağılmış, sinəsi açıq idi.

Gözəl sözlərinin məbədinə başladı:

– Mən Əliyə misilsiz eşq ilə aşıq idim. Əlinin mənə olan məhəbbəti can və ürəkdən idi. Hər gecə bizim başa gələrdi və orada biz sübhədək oturub, danışib, söyləşərdik (sevişərdik) və xoşbəxtlik şərbətini içərək bihuş olardıq.

Bizim qonşuluqda bir dövlətli şəxsin cavan oğlu var idi ki, çoxdan mənə aşiq olub, mənə almaq fikrində idi. Amma mən onu görmək istəmirdim. Günlərin bir günü bu cavan oğlan öz yoldaşları ilə bərabər Əlini bizim bağa gələn vaxt görüb, biçarəyə səkkiz dənə ox vurdular. Mənin yazıq məhəbubum qanı axa-axa yerə yığıldı. Ancaq bu sözləri mənə deyə bildi: – “Fatma, mənim qisasımı al, xudahafiz”.

Dünyadan nakam gedən dostumun axırınıca xahişini əmələ gətirməkdən ötrü mən xəncəri onun qatilinin sinəsinə vurdum. Amma Əliyə mənim tək bircə borcum qalıbdır və səni mən bu qəbiristanı çağırmaqda qəsdim bu borcumu adil şahid yanında əda etməkdir.

Əlinin vəfatından sonra dəxi dünyada yaşamaq məndən ötrü müşküldür. Onun sağlığında necə ki, mən onun idim, habelə öləndən sonra da mən gərək onun olam.

Əzizim! Sən bizi xeyr ilə yad et!

Hər kəs bizim macəramızı, sərgüzəştimizi bilmək istəsə ona nəql eylə!

Bu sözləri deyəndən sonra Fatma xəncəri çəkib sinəsinə batırdı və onun lətif və gözəl bədəni qan axa-axa mənim ayaqlarımın önünə düşdü. Mən onu qaldırdım, döşümə basdım. Binəva gözlərini açıb, mülayimət və məhəbbətlə mənim üzümə baxdı. Guya ki, axırınıca dəfə mənimlə görüşmək istəyirdi. Sonra yazığın başı bihəl çiyinə düşüb, ala gözləri həmişəlik yumuldu.

Fatmanı Əlinin yanına uzadıb hər iki nəşin qabağında diz üstə çöküb, o qədər təfəkkürlə dərd eylədim ki, göz yaşlarım tökülməyə başladı. Halbuki Hüseyn pəhləvan tamam ömründə əbədən ağlamamışdı.

Hüseyn pəhləvan sözünü tamam etdi. Qocanın hekayəsi hazırda olanlara elə bir təsir elədi ki, çoxlarının gözləri yaşardı. Bu hekayə Şah Abbasa daha artıq təsir elədi. Şah buyurdu:

– Bəli, görünən budur ki, dünyada Fatma kimi də pak qəlbli və vəfadar arvadlar var imiş.

Bəli, neçə ki, kişilərin yaşamağa haqqı var, habelə arvadların da haqqı var. Camaata elan edin ki, dəxi mən arvadları tələf etmək hökümümü pozdum. Bu müjdə xəbəri şəhərə birdən yayıldı. Paytaxt qəndil və çıraqlarla təzyin olunub, küçələrdə üç gün çalğılar çalındı. Camaat Şah Abbasa xeyir-dua edib, eyş və irşətə mübaşir oldular.

*“Şərqi-Rus” qəzeti,
30 may, 2 iyun 1904, №63-64*

MARAĞALI ZEYNALABDİN

“SƏYAHƏTNAMEYİ-İBRAHİMBƏY”

romandan parça

AĞALAR

Bəli, atları gətirdilər və minib Təbrizdən çıxıb üz qoyduq Araz kənarına tərəf hərəkət etməyə. Şəhərdən bir qədər uzaqlaşmışdıq gördük ki, yolun kənarında bir neçə adam oturub. Bunlar bizi görcək ayağa durub sağ və sol tərəfdən başladılar bizə yavıq gəlməyə. Çapardan soruşduq ki, bunlar kimdirlər? Cavab verdi ki, ağacan bunlar şəhərin guya ki, seyidləridirlər, burada oturub sizi gözləyirlər. Dedim, nədən ötrü? Cavab verdi ki, əlbət sizdən seyidməli xahiş edəcəklər. Dedim, eybi yoxdur. Yusif əmi, beş-altı qran hazır elə ki, verək seyidlərə. Mənim bu sözlərimi eşitcək çapar başladı gülməyi. Dedim, niyə gülürsən, əzizim? Cavab verdi ki, məgər beş qran ilə yaxanızı qurtara biləcəksiniz? Bu heyndə on-on beş adam, zahirən seyid libasında, başlarında yaşıl əmmamə və bellərində yaşıl qurşaq hər iki tərəfdən bizi əhatə edib yapışdılar atlarımızın cilovundan və salam verdilər. Biz bunların salamının cavabını rədd eləyəndən sonra ağalar bizdən başladılar səlamətlik istəməyə. Yusif əmi hazır elədiyi pulu verib dedi ki, dəxi bundan savayı xırda pulumuz yoxdu. Hər nədir öz aralığınızda bölünüz. Bu sözləri eşitcək ağalar elə bir qeyzə gəldilər ki, pulları çırpdılar biçarə Yusif əminin üzünə və bir neçəsi istədi ki, Yusif əmini atın üstündən çəkib aşağı salsın, bir neçəsi də əbalarını sol əllərinə dolayıb sağ əllərində çomaq istədilər mənim üstümə hücum gətirə. Gördüm ki, əcəb həngamədir. Dedim, ay qardaşlar, mənə bir söyləyin görüm bizdən nə istəyirsiniz? Biri dedi ki, cəddimizin malını sizdən istəyirik, özgə bir şey istəmirik. Dedim, ağacan, əvvəla, siz nə bilirsiniz ki, biz dövlətli adamlarıq? Saniyən siz nə bilirsiniz ki, biz indiyə kimi seyidməli və xüms verməmişik? Salisən, siz bizi haradan tanıyırsınız və nə məzhəbin sahibi olduğumuzu nə bilirsiniz? Rabiən, bizə nədən məlum olsun ki, siz həqiqətdə seyid və övladi-peyğəmbərsiniz? Xamisən, peyğəmbərlər səlavatullahi-əleyh və alehi harada buyurublar ki, siz biyabanda tanımadığınız müsafirlərin cilovunu tutub çomaq zərbiyə pul tələb eləyirsiniz.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1906, №17

İZAHLAR

Birinci dəfə nəşrə daxil edilən bədii nümunələrin qarşısında “*Külliyatda ilk dəfə*” sözləri yazılıb.

NƏSR ƏSƏRLƏRİ

Danabaş kəndinin əhvalatları. Povest. 1894-cü ildə yazılmışdır. Əsərin əlyazması Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA-nın) Əlyazmaları İnstitutunun fondunda saxlanılır. İntentar VI-359 (3595).

“Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti Cəlil Məmmədquluzadənin sağlığında çap olunmamışdır. Əsəri ilk dəfə ədəbiyyatşünas Həbibulla Səmədzadə yazıcının 1936-cı ildə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə daxil etmişdir.

Poçt qutusu. Hekayə. 12 noyabr 1903-cü ildə tamamlanmışdır. İlk dəfə “Şərqi-Rus” qəzetində (16-18 yanvar 1904, №5-6) dərc olunmuşdur. “Qeyrət” nəşriyyatında kitab halında nəşr edilmişdir (1905-ci il). Bakıda 1939-cu ildə rus dilində də kitab kimi çap olunub. Əlyazması AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunda mühafizə olunur. A-6, Q-8 (297) saxlama vahidi: 3953.

Əsərin Həmidə xanım Məmmədquluzadə tərəfindən rus dilinə edilmiş tərcüməsinin əlyazması da həmin institutun arxivindədir: A-6, Q-353 (18037).

Kişmiş oyunu. İlk dəfə “Şərqi-Rus” qəzetində (1904, №70, 71, 72, 74) dərc olunmuşdur.

Usta Zeynal. 1905-ci ildə Tiflis şəhərində tamamlanmış, 1906-cı ildə “Qeyrət” nəşriyyatında kitab halında çapdan buraxılmışdır. Kitaba O.İ.Şmerlinqin (1864-1938) karikaturaları daxil edilmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Bəna Usta Zeynalın hekayəti” adlı kitabçanı özünün daimi müştərilərinə hədiyyə etmişdir. Bax: “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1906, №8, səh. 2

İranda hürriyət. “Qeyrət” nəşriyyatında 1906-cı ildə kitab halında çap edilmişdir. Kitabda O.İ.Şmerlinqin çəkdiyi karikaturalar verilmişdir.

Dəllək. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 7-14 aprel 1906-cı il, №1-2. Curnalda O.İ.Şmerlinqin “Dəllək” hekayəsinə çəkdiyi rəngli karikaturalar oxuculara təqdim olunur.

Pirverdinin xoruzu. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, №10, səh. 3-6. Curnalın bu sayında “Pirverdinin xoruzu” hekayəsinin motivləri əsasında O.İ.Şmerlinqin çəkdiyi iki karikatura çap edilmişdir.

Fatma xala. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1906, №26-27. İlk dəfə “Fatma xala” hekayəsi professor Əziz Şərif tərəfindən Cəlil Məmmədquluzadənin rus dilində nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”nə (Bakı, 1966, səh. 147-151) daxil edilmişdir. Hekayəni Ə.Şərif rus dilinə çevirmişdir.

“Fatma xala” hekayəsi yalnız 1985-ci ildə C.Məmmədquluzadənin “Əsərləri”ndə altıncı cildə “Müxtəlif əsərlər” adlı əlavə bölmədə (Bakı, 1985, səh. 285-288) verilmişdir.

Hekayə bu nəşrdə ilk dəfədir ki, C. Məmmədquluzadənin çoxcildliyində “Nəsr əsərləri” bölməsində özünə yer tapır.

Qurbanəli bəy. Tiflis, “Qeyrət” nəşriyyatı, 1906. Rəssamı O.İ.Şmerlinq.

Təzə xəbər. Hekayə. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 30 iyun 1908-ci il, №26.

Hekayə “Lağlağı” imzası ilə çap olunmuşdur. “Təzə xəbər” ilk dəfədir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin külliyyatına daxil edilir.

Quzu. 1914-cü ildə Tiflisdə yazılmışdır. Əlyazmasının surəti AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun fondunda saxlanılır: A-6, Q-276, saxlama vahidi: 3121.

Molla Fəzləli. 1915-ci ildə yazılmış, ilk dəfə “Yeni yol” qəzetində (13 oktyabr 1925) Azərbaycan dilində, sonra isə “Zarya Vostoka” qəzetində (12 sentyabr 1926) rus dilində dərc olunmuşdur. Hekayə 1925-ci ildə Bakıda ayrıca kitab halında nəşr edilmişdir.

Nigarançılıq. 1916-cı ildə Tiflisdə kitab halında çap olunmuşdur. Mətnin sonunda “Molla Nəsrəddin” imzası yazılmışdır.

Konsulun arvadı. 1918-ci ildə tamamlanmışdır. Avtoqraf nüsxəsi AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun fondunda saxlanılır. A-6, Q-288 (3092). Hekayə 1926-cı ildə Bakıda “Konsulun arvadı, yaxud iki müəllim” adı ilə kitab halında nəşr olunmuşdur.

“Yeni yol” qəzetində isə “Müəllim” adı ilə (1 yanvar 1926, №1 (412) çap edilmişdir. C. Məmmədquluzadə bu əsər əsasında “Konsulun arvadı” adlı iki pərdəli məzhəkəli pyes hazırlayıb, Azərbaycan Dövlət Türk Tənqid və Təbliğ Teatrında tamaşaya qoyulmasına nail olmuşdur (noyabr 1923-cü il).

Danabaş kəndinin məktəbi. Povest 1921-ci ildə qələmə alınmışdır. İlk dəfə H.Səmədzadə tərəfindən C. Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin (1936) ikinci cildinə daxil edilmişdir.

Xanın təsbehi. İlk dəfə “Kommunist” qəzetində dərc olunmuşdur (1923, №61). AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivində 14 səhifəlik avtoqrafı saxlanılır. Bax: A-6, Q-4 (194).

Qəssab. “Kommunist” qəzeti, 4 mart 1923, №51; “Bəlkə də qayıtdılar” kitabı (Bakı, 1927, səh. 88-91).

Zırrama. İlk dəfə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında (1923, №1) çap olunmuş, sonra “Bəlkə də qayıtdılar” kitabına (1927) daxil edilmişdir.

Rus qızı. Əlyazma nüsxələri AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivində saxlanılır: A-6, Q-8 (330-331). “Yeni yol” qəzeti, 2, 6 dekabr 1925, №275-278.

Sirkə. “Molla Nəsrəddin” nəşriyyatı tərəfindən 1925-ci ildə ayrıca kitab kimi çap olunmuşdur. Hekayənin ikinci adı “Balıxımı, yaxud balıqımı”dır. Hekayədə qaldırılan məsələ ilə əlaqədar müzakirələr keçirilmişdir. Ə.Hacızadənin “Gəriyə dönmək istəyirlər” adlı məqaləsində (“Kommunist” qəzeti, 18 noyabr 1925-ci il) C.Məmmədquluzadənin mövqeyinə əks münasibət ifadə edilmişdir. Hətta Azərbaycan Tədqiq və Tətbib Cəmiyyətində “Sirkə” he-

keyəsinin müzakirəsi ilə əlaqədar yığıncaq keçirilmiş, Vəli Xulufunun bu məsələyə dair məruzəsi dinlənilmişdir (8 dekabr 1925).

Yan tütəyi. İlk dəfə “Yeni yol” qəzetində (1926, №120-121) dərc edilmişdir. Hekayə Həmidə xanım Məmmədquluzadə tərəfindən rus dilinə tərcümə olunmuş, “Fleyta” adı ilə “Literaturniy Azerbaydjan” jurnalında (1935, №4-5) çap edilmişdir.

Şərq fakültəsi. İlk dəfə “Ədəbi parçalar” jurnalında (1926, №1) müəllifin şəkli ilə birlikdə çap olunmuşdur. Hekayə eyni zamanda “Yeni yol” qəzetində (28-29 mart 1926-cı il) çap olunmuş, qəzetdə hekayənin sonunda “Eynən dərc olunur” sözləri yazılmışdır.

Saqqallı uşaq. Hekayənin adı əvvəlcə “Yağ satan” olmuşdur. 11 aprel 1926-cı ildə “Yeni yol” qəzetində çap edilmişdir. AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivində iki əlyazması saxlanılır.

Buz. “Yeni yol” qəzeti, 18 may 1926, №113. Bakıda 1943-cü ildə ayrıca kitab kimi çapdan buraxılmışdır. Əlyazması AMEA Əlyazmaları İnstitutunun arxivində saxlanılır: A-6, Q-5 (272).

Hamballar. “Yeni yol” qəzeti, 24 may 1926-cı il, №118.

Taxıl həkimi. 1926-cı ildə “Yeni yol” qəzetində dərc olunmuşdur. AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunda azərbaycanca və həm də rusca əlyazması vardır.

Hekayə eyni zamanda “Yeni kənd” jurnalında (1926, №1) da çap edilmişdir.

Bəlkə də qaytardılar. İlk dəfə “Yeni yol” qəzetində (12 may 1926, №108) dərc olunmuşdur. Bakıda 1927-ci ildə əski əlifba ilə, 1928-ci ildə latın qrafikası ilə kitab halında nəşr edilmişdir. Kitabda Cəlil Məmmədquluzadənin 20 hekayəsi toplanmışdır. Ədibin ilk hekayələr kitabıdır. “Bəlkə də qaytardılar” hekayələr kitabının birinci nəşrinə yazıçı haqqında 5 səhifəlik müqəddimə daxil edilmişdir.

1. *Çiçerin Georgi Vasilyeviç (1872-1936)* – sovet diplomatı.

2. *“Raboçi” qəzeti* – “Bakinski raboçi” qəzeti nəzərdə tutulur.

3. *Corc Nataniye Kerzon (1859-1925)* – ingilis ictimai-siyasi xadimi və diplomatı. Sovet hökumətinin Yaxın Şərq siyasətinə qarşı çıxmışdır.

4. *Musa Nağıyev* – məşhur Bakı milyonçusu, xeyriyyəçi.

5. *Əliağa Vahid (1895-1965)* – Azərbaycan şairi, qəzəl ustası.

Şeir bülbülləri. “Bəlkə də qaytardılar” kitabında verilmişdir.

Baqqal Məşədi Rəhim. Bakı, “Molla Nəsrəddin” nəşriyyatı, 1925, 15 səhifə

Qəza müxbiri. “Kəndli” qəzetində (10 may 1926, №26) “Sünnət toyu” adı ilə dərc olunmuşdur. “Bəlkə də qaytardılar” kitabına daxil edilmişdir. C.Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin 6 cildliyində yoxdur.

Oğru inək. “Yeni kənd” jurnalı, 1927, №2-3

İki ər. “Şərq qadını” jurnalı, 1927, №10-11

Yuxu. “Şərq qadını” jurnalı, 1927, №1

Hekayənin adının qarşısında mötərizədə “Bir balaca yanlışlıq” sözləri də yazılmışdır. Hacızadə fəmiyalı bir rəssam hekayə üçün 2 şəkil çəkmişdir.

Qiyamət. 1927-ci ildə yazılmış və ilk dəfə C. Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin II cildində (1936) verilmişdir. Ədibin sonrakı çoxcildliklərinə daxil edilməmişdir.

Ucucluq. 1928-ci ilin noyabr ayında yazılmışdır. Bax: Əsərləri, II cild. Bakı, 1936, səh. 367-369.

Proletar şairi. 22 fevral 1929-cu ildə yazılmışdır. Əlyazması AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivindədir: A-6, Q-8 (2988). Saxlama vahidi: 3115.

İki qardaş. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, II cild (tərtib edən H.Səmədzadə). Bakı, Azərneşr, 1936, səh. 273-274

Şəhər və kənd. Hekayənin ilk adı “Xəbərdarlıq” olmuşdur.

İki alma. İlk dəfə H.Səmədzadə tərəfindən C.Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin ikinci cildinə salınmışdır (1936).

Sarı. C. Məmmədquluzadə. Əsərləri, 2 cildə, II cild (tərtibçi H.Səmədzadə). Bakı, 1936, səh. 299-301; C.Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin 3 cildliyi (Bax: I cild, Bakı, 1966, səh. 567-570). Lakin yazıçının “Əsərləri”nin 6 cildliyində bu hekayə yoxdur.

Zəlzələ. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, II cild. Bakı, 1936, səh. 343-347.

Qoşa balınc. Əsərləri, II cild. Bakı, 1936, səh. 357-366.

Atlar dayandı. Əsərləri, II cild. Bakı, 1936, səh. 370-380.

Toy. Əlyazması AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun fondunda saxlanılır. A-6, Q-8 (303). Saxlama vahidi: 3602.

Eydi-rəmazan. C.Məmmədquluzadə. Əsərləri, II cild, Bakı, 1936, səh. 352-356. Sonrakı nəşrlərdə yoxdur.

DRAM ƏSƏRLƏRİ

Çay dəsgahı. Cəlil Məmmədquluzadə bu əsəri 1889-cu ildə Baş Noraşen məktəbində müəllim işləyərkən yazmışdır. Əsərin məktəbin müdiri Məmməd Qazıyev tərəfindən Baş Noraşendə tamaşaya qoyulduğu ehtimal edilir.

Kişmiş oyunu. 1892-ci ildə ədib Nehrəm kəndində müəllim işləyərkən yazmışdır. Əlyazma nüsxəsi AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun fondunda saxlanılır: A-6, Q-8 (363). Saxlama vahidi: 3964. Həmin əlyazma M.T.Sidqinin xətti ilə köçürülmüşdür. Əsər ilk dəfə H.Səmədzadə tərəfindən “Revolusiyaya və kultura” jurnalında çap edilib (1940, №1).

Ölülər. 1907-1909-cu illərdə yazılmışdır. AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivində 5 əlyazma nüsxəsi vardır.

Əsər ilk dəfə 1916-cı ildə Bakıda böyük uğurla tamaşaya qoyulmuşdur. Kefli İskəndər rolunu Mirzağa Əliyev, Şeyx Nəsrulla rolunu Əliqulu Qəmküsar ifa etmişlər. Tənqidçi Seyid Hüseyn “Açıq söz” qəzetində (1 may 1916, №173) dərc etdirdiyi “Ölülər” haqqında təəssürat” adlı məqaləsində görkəmli Azərbaycan ziyalılarının bu tamaşa haqqındakı yüksək rəylərini oxuculara çatdırmışdır.

“Ölülər” tragikomediyası Azərbaycan Dövlət Akademik Dram Teatrında 1964-cü ildə tanınmış rejissor Tofiq Kazımov, 2004-cü ildə isə Mərahim Fərzəlibəyli tərəfindən tamaşaya qoyulmuşdur.

Əsəri Naxçıvan teatrında müxtəlif illərdə Rza Təhmasib, Baxşı Qələndərli, Vəli Babayev kimi rejissorlar səhnəyə çıxarmışlar.

Kamança. 1920-ci ilin yanvar ayında Şuşa şəhərində yazılmışdır. 6 əlyazma nüsxəsi AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivindədir.

Anamın kitabı. 1920-ci ildə Şuşa şəhərində tamamlanmışdır. Əlyazma nüsxələri AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivində saxlanılır.

Əsər ilk dəfə 15 yanvar 1923-cü ildə Bakıda, Dadaş Bünyadzadə adına teatrda tamaşaya qoyulmuşdur.

Oyunbazlar. Əsəri ilk dəfə İsa Həbibbəyli tapıb “Sovet Naxçıvanı” qəzetində (7 dekabr 1986, №283) və “Qobustan” jurnalında (1986, №4) dərc etdirmişdir. Sonra isə bu səhnəcik Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatında çapdan buraxılan “Cəlil Məmmədquluzadə. Ər. Lənət. Oyunbazlar” kitabında (1990, səh. 72-73) “Lənət” adı ilə verilmişdir. AMEA Əlyazmaları İnstitutunun fondunda C. Məmmədquluzadənin şəxsi arxivində (№6) əlyazma – avtoqraf kimi mühafizə olunur. İki variantı var. Variantlar arasında çox az fərq vardır.

Əlyazmasında əsərin yazılma tarixi göstərilməmişdir. İdeya-məzmununa görə pyesin sovet hakimiyyətindən əvvəl yazıldığı qənaətinə gəlmək mümkündür.

1. *Müəllim Həsənov* – C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin müəllimi” pyesində də həmin adı daşıyan obraz vardır. Lakin onların xarakteri, ictimai-ədəbi funksiyaları müxtəlifdir.

2. Dərsliyi xor ilə ucadan oxumaq nəzərdə tutulur ki, bu, səs metodu adlanır. Əsası A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərsliyi ilə qoyulmuşdur.

3. C. Məmmədquluzadənin müasirlərindən Qori müəllimlər seminariyasının məzunu Kərim bəy İsmayılovu yada salır.

Danabaş kəndinin müəllimi. İlk variantda əsərin adı “Danabaş kəndinin müəllimi” olmuşdur (1921). C. Məmmədquluzadə əsəri bu adla 1923-cü ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrına təqdim etmişdir. Əsərin teatra təqdim edilən əlyazmasında Cəfər Cabbarlıya məxsus qeydlər vardır. Lakin sonralar bu ad unudulmamış, əsər “Danabaş kəndinin məktəbi” adı ilə çap olunmuş və həmin adla tamaşaya qoyulmuşdur.

“Maarif və mədəniyyət” jurnalında “Danabaş kəndinin müəllimi” pyesinin Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının repertuarına daxil edilməsi haqqında xəbər vardır (1923, №1).

İlk dəfə bu nəşrdə əsərin “Danabaş kəndinin müəllimi” adı bərpa edilir.

Lal. 30 avqust 1921-ci ildə yazılmışdır.

Lənət. İyirminci illərin əvvəllərində qələmə alınmışdır. İlk dəfə İ.Həbibbəylinin təqdimatı əsasında “Oyunbazlar” adı ilə “Sovet Naxçıvanı” qəzetində (30 dekabr 1986, №293) və “Qobustan” jurnalında (1986, №4) dərc olunmuş, BDU-nun nəşriyyatında çapdan çıxmış “Cəlil Məmmədquluzadə. Ər. Lənət. Oyunbazlar” kitabına daxil edilmişdir.

AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun fondunda C. Məmmədquluzadənin şəxsi arxivində (№6) saxlanılır. “Ər” pyesinin mühafizə edildiyi qovluğa daxil edilmişdir.

Əlyazmasında əsərin yazılma tarixi barədə məlumat yoxdur. Əsərdə cərəyan edən hadisələrə əsasən səhnəciyin sovet hakimiyyətinin ilk illərində yazıldığı məlum olur.

1. Dini ifadədir; “Zalım tayfalar lənətə gəlsinlər” mənasını verir.

2. Dini ifadədir; “Allah göstərməsin” deməkdir.

3. Quranda qadınlara həsr olunmuş surələr nəzərdə tutulur.

Dəli yığıncağı. Təxminən 1926-cı ildə yazılmışdır. AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivində 6 müxtəlif əlyazma nüsxəsi mühafizə olunur. İlk dəfə H.Səmədzadə 1938-ci ildə əsəri Bakıda kitab halında nəşr etdirmişdir.

Əsər məşhur rejissor Mehdi Məmmədov tərəfindən 1928-ci ildə Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur.

Yığıncaq. Yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir. İdeya məzmununa görə əsərin 1928–1929-cu illərdə yazıldığını ehtimal etmək olar. Əsər ilk dəfə “Revolusiyaya və kultura” jurnalında çap olunmuşdur (1939, №5).

Ər. Dörd pərdəli dram. Əsər ilk dəfə İsa Həbibbəyli tərəfindən AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivindən aşkar edilərək, tam halda “Azərbaycan” jurnalında (1987, №6) çap edilmişdir.

Əsərin əlyazmasının AMEA-nın Əlyazmaları İnstitutunun arxivində iki variantı mövcuddur. Əsər çapa hazırlanarkən əlyazma variantları üzərində müqayisələr aparılmışdır.

“Ər” pyesinin təxminən 1929–1930-cu illərdə yazıldığını ehtimal etmək olar.

Bundan əvvəl “Ər” pyesi BDU-nun nəşriyyatında çapdan çıxmış “Ər. Lənət. Oyunbazlar” kitabına daxil edilmişdir (1990). Tərtib edən İ.Həbibbəyli.

1. *Mərcaan xanım* – birinci variantda Həsərət xanım adı ilə təqdim olunmuşdur.

2. *Cahangir* – əsərin əsas qəhrəmanıdır. Birinci variantda əvvəldən axıradək *Cahangir* adı ilə çıxış edir. Yalnız həmin variantın üçüncü məclisində bir yerdə onun adı Pərvər kimi qeyd edilmiş və üzərindən xətt çəkilmişdir. Təqdim olunan variantda isə birinci və ikinci məclislərdə Cahangir, üçüncü məclisdə Pərvər, dördüncü məclisdə Qəhrəman Cahangir, Qeyrətmənd adları ilə təqdim olunur.

3. *İzzət nənə* – Cahangirin nənəsi. Birinci variantda Nənə kimi verilmişdir.

4. *Püstə* – ilk variantda bir neçə yerdə Matan adlandırılmışdır.
5. Birinci variantda yad arvadlar yalnız kütləvi səhnələrdə iştirak edirlər. Burada isə mükəliməyə qoşulurlar.
6. *Mürşüd dayı* – birinci variantda əsasən İmran dayı adı ilə iştirak edir. Bəzi məqamlarda Vələmir dayı adı ilə təqdim olunur. Bir neçə yerdə Mir dayı adlandırılmışdır. İki-üç yerdə Mürşüd dayı sözünə rast gəlinir ki, onların da üzərindən xətt çəkilmişdir.
7. *Şahzadə Ərvahallahxan* – Cahangirin müəllimi, əsəb xəstəxanasının baş direktoru, professor. Əsərin bir yerində o, doktor Ruhzad kimi adlandırılmışdır (s. 39).
8. *Oksford darülfünü* – Böyük Britaniyanın qədim universitetlərindən biri.
9. *Türküstan* – XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində müasir Orta Asiya və Qazaxıstanın, Mərkəzi Asiyanın bir hissəsini əhatə edən ərəzi bölgüsü.
10. *Nadir şah (1688-1747)* – İran şahı. Bir çox yürüşlər etmiş, 1739-cu ildə Dehlini tutmuşdur. Burada həmin hadisəyə işarə edilir.
11. *Demokrit (b. e. əv. 460-370)* – qədim yunan filosofu. Burada Demokritin ardıcılığını nəzərdə tutulur.
12. *Hegel (1770-1831)* – məşhur idealist alman filosofu.
13. *Şopenqa* – idealist alman filosofu Artur Şopenhauerə (1788-1860) işarə edilir.
14. *“Həyat və məmat”* – fransız ekzistensialistlərdən birinin əsəri.
15. Burada səhv olaraq *Mürşüd dayının* birinci variantdakı adına müraciət edilmişdir.
16. *Ənsari-ərbəə* – dörd ünsür – qədim alimlərin fikrincə, bütün təbiət hadisələrinin əsasını təşkil edən və tərkib hissələrinə ayrılmayan torpaq, od, su, hava nəzərdə tutulur.
17. *Substansiya* – latın mənşəli fəlsəfi termin. Marksizməqədərki anlayışa görə mövcudiyətin ilkin əsası mənasını ifadə etmişdir.
18. *Atribut* – latın sözüdür, qədim fəlsəfi təsəvvürə görə mövcudiyətin ilkin əsasının başlıca əlaməti, növü deməkdir.
19. *Lalbyuz* – bu adla ilk dəfə C. Məmmədquluzadənin “Dəli yığıncağı” əsərində rastlaşırıq. Həmin əsərdə o, Əmiristandan gəlmiş alim-həkim kimi verilmişdir. “Ər”də isə Lalbyuzun məşhur alman professoru olduğu bildirilir, fəlsəfi-bioloji tədqiqatlarına işarə edilir. Riyaziyyat, biologiya, fəlsəfə elmlərinə dair “Teodoniya”, “Mondologiya”, “İnsan ağılı haqqında yeni təcrübələr” əsərlərinin müəllifidir.
20. *Tranz* – şəxsiyyətini təyin etmək mümkün olmadı. Ehtimal ki, Amerikanın tanınmış həkim-filosoflarından.
21. *Əmrəzi-ruhiyyə* – ruhi xəstəliklərə həsr olunmuş kitab.
22. *Əmrəzi-aqliyyə* – ağıl xəstəlikləri.
23. Birinci variantda bu obrazın adı *Qurban* kimi qeyd olunmuşdur.
24. Birinci variantda bu obrazın adı *Məşədi Cəfər* kimi təqdim edilmişdir.

25. İlk variantda tələbələrin adları da verilmişdir: *Rüstəm, Hidayət, Əmiraslan, Müslüm*.

26. *Paranoyya* – tibb terminidir, ruhi xəstəlik mənasındadır.

27. Bu cümlə “Dəli yığınağı”ndakı xoruz əhvalatını yada salır.

28. Birinci variantda “sancaq çıxartdı” kimi getmişdir.

29. Birinci variantda xidmətçi kimi verilmişdir. Həmin variantda o, mühakimələrdə iştirak etmir, ancaq professorun tapşırıqlarını yerinə yetirir.

30. *İskəndərli-Kəbir* – Makedoniyalı İskəndər (b. e. ə. 356–323-cü illər).

31. *Ceyhun* – Amu-Dərya çayının qədim adıdır.

32. *Seyhun* – Sırdəryanın qədim adı.

33. Birinci variantda cümlənin həmin yeri “tələbə yoldaşlarımdan *Müslümü, Rüstəmi, Hidayəti, Əmiraslanı* və dəxi bir neçə də özünüz hər kəsi rəva bilsəniz” şəklində ifadə olunmuşdur.

34. İlk variantda Cahangirin məktubunda həmin cümlədən sonra aşağıdakı parça da var: “Təşrif götürün. O bərədə bizim ailəmiz üçün əhəmiyyətli-dir ki, bu ziyafət bəlkə bacım Çiçəyi sizin qadınlar şurasına razı etmək üçün böyük yadigar ola. Sizin kurslar bərəsində bacım Çiçəyə çox nəsihət etdim”.

35. Birinci variantda imza yerində Cahangirin babasının yox, atası Vəli Soltanın adı qeyd edilmişdir. Cox güman ki, təqdim olunan variantdakı “Pərvər Sultan nəvəsi” ifadəsi obrazın bundan sonra işlədiləcək yeni adına (Pərvərə) keçid üçündür.

36. Ünvan ilk variantda belə ifadə olunmuşdur. “Şəhər filan, məhəllə Çeşməbasar, xaneyi: Vəli Sultan, №2”.

37. “Ər”in bu variantının ikinci məclisindəki həmin hissədən sonra Cahangir obrazı bu adla təqdim olunur. Üçüncü məclisdə də Cahangir adı Pərvərlə əvəz edilmişdir. Dördüncü məclisdən sonra yenidən Cahangir adına qayıdılmışdır.

38. Birinci variantda “xidmətçi” kimi qeyd olunmuşdur.

39. Birinci variantın üçüncü məclisi remarkadan sonra birbaşa Cahangirin söhbəti ilə başlanır. Mərcan xanım və Çiçəyin Mürşüd dayı ilə söhbəti həmin variantda yoxdur.

40. Birinci variantda bu hissədən, dəlilərin şahzadə adı ilə gəlişindən əvvəl Nadinin gəlişi və onun qardaşı Cahangirlə professor haqqında söhbəti verilmişdir.

41. İlk variantda bu xəbəri yenidən içəri daxil olan Cahangir gətirir. Orada professorun Hacı Bayramın şikəst qızını deyil, Salavat Səfərin qızı Mərməri görüb nişanlanmasından bəhs edilmişdir.

42. Buradan dördüncü pərdəyə qədərki hissə C.Məmmədquluzadənin arxivindəki 284 №-li qovluqda saxlanan əlyazmasında qələmlə yazıldığı üçün yaxşı oxunmur. Bu parça əsərin 282 №-li qovluqdakı əlyazmasından götürülüb buraya əlavə edilmişdir.

43. *Sultan Səlim* – Osmanlı Sultanı (1512–1520-ci illər) Səfəvi hakimiyyəti əleyhinə mübarizə aparmış, Çaldıran döyüşündə qoşuna başçılıq etmişdir. Cəlalilər hərəkatını yaratmışdır.

44. *Neron Klavdi Sezar* – (b. e. 37-68) Roma imperatoru. ASE-nin VII cildində (B., 1983) deyilir: “Özünə vurğunluğu, qəddarlığı və əyyəşliyi ilə fərqlənmişdir” (s. 198).

45. *Şah Təhmasib* – Azərbaycan tarixində iki Şah Təhmasib olmuşdur. I Təhmasib (1513-1576-cı illər) XVI əsrdə, II Təhmasib isə 1722-1732-ci illərdə Səfəvi hakimiyyətinə başçılıq etmişdir. Ehtimal ki, burada Sultan Səlimin müasiri olan I Şah Təhmasibə işarə edilir.

46. Dördüncü məclis birinci variantda yoxdur. Bu hissə aşağıdakı mənbədən götürülmüşdür: ƏİA-6, Q-6 (283).

47. Bizçə, *Nəriman Nərimanova* işarədir.

48. Cahangir obrazı bu məclisdə “Qeyrətmənd”, “Qeyrətmənd Cahangir” adları ilə təqdim olunur. Ehtimal ki, müəllif həmin ifadələrlə müsbət fəhrəmanın xarakterindəki inkişafı qabarıq nəzərə çatdırmaq istəmişdir.

49. Birinci və ikinci variantlardan heç birində bu adda personaj yoxdur. Dəli Şahzadənin Cahangirgildə gördüyü arvadlardan biri kimi qəbul etmək lazım gəlir.

SATİRİK ŞEİRLƏR

Məlum olduğu kimi, Cəlil Məmmədquluzadə bədii yaradıcılığa 1889-cu ildə “Çay dəsgahı” adlı şeirlə yazılmış mənzum alleqorik dramla başlamışdır. Böyük ədib sonralar da ara-sıra şeir yaradıcılığına müraciət etmişdir. Ona aid olan şeirlər əsasən satirik şeirlərdən ibarətdir. Xüsusən, Cəlil Məmmədquluzadə satirik şeirlər yazıb “Molla Nəsrəddin”-in ilk saylarında dərc etməklə bu satira jurnalının şeir sahəsində prinsiplərini bəyan etmək, formalaşdırmaq vəzifəsini həyata keçirmişdir. Bundan başqa, müxtəlif dram və nəsr əsərlərində istifadə olunan şeirlərin də böyük əksəriyyəti Cəlil Məmmədquluzadənin özünə məxsusdur. Hətta indiyədək M.Ə.Sabirin “Hophopnamə”lərinə daxil edilmiş “Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var” satirik şeirinin də Mirzə Cəlil Məmmədquluzadəyə aid olduğunu ehtimal edənlər vardır.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Əziz Mirəhmədovun “Onun şairliyi də var idi” adlı dəyərli elmi məqaləsində (“Azərbaycan” jurnalı, 1967, №5, səh. 28-33) ədibin şeir yaradıcılığı sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Cəlil Məmmədquluzadənin satirik şeirləri ilk dəfə “Mollanəsrəddinçi şairlər” kitabında (tərtib edənlər: prof. Abbas Zamanov və Kamran Əliyev Bakı, 1986) oxuculara çatdırılmışdır. Bununla belə, “Axunda müraciət”, “Dedilər”, “O kimdir?”, “Görəndə”, “Nə bilim?”, “Ey axund”, “Lazımdır utanmaq”, “Ey yazıq”, “Ağarıbdır”, “Ay gülüm nanay”, “Biz”, “Qafqaz xəbərləri”, “Utanma”, “Çanaq”, “Nağıl” və sair kimi satirik şeirlər, “Çobanlar” adlı lirik şeir nümunələri ilk dəfə bu cilddə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadəyə məxsus şeirlər kimi təqdim olunur. Diqqətlə araşdırma aparılırsa, “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuş satirik şeirlər içərisində Cəlil Məmmədquluzadəyə aid olan digər nümunələr də tapıla bilər.

Lisan bəlası. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1906, №1 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 11-12).

Cəlil Məmmədquluzadə bu şeirdən söz açaraq yazmışdır: “Molla Nəsrəddin”in birinci ilinin birinci nömrəsində “Molla Nəsrəddin” şivəsinə yarayan məzhək şeirlərdən bir nümunə çap olunmuşdu: “Lisan bəlası”.

...Necə ki, məlumdur, bu şeri yazan əsla şair deyildi. Bu bir nümunə idi ki, bunu birinci nömrədə dərc etməklə biz həqiqi “Molla Nəsrəddin” şairini axtarırdıq. Biz Sabiri və Məşədi Sijimqulunu axtarırdıq”.

Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 21 aprel 1906, №3 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 13). Bu satirik şer jurnalda “Qəbirdən məktub” məqaləsinin davamı kimi verilmişdir.

Qız və nənə. “Dəbistan”ın əvvəlinci nüsxəsinin on birinci səhifəsində rus ədibi Pozdnyakovdan tərcümə, “Molla Nəsrəddin”, 28 aprel 1906, №4 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 14).

“Molla Nəsrəddin”in qıza cavabı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1906, №4 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 15, 16).

Axunda müraciət. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 12 may 1906, №6. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Lay-lay. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 12 may 1906, №6 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 17).

Dedilər. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 12 may 1906, №6. *Külliyyatda ilk dəfə.*

O kimdir? “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 12 may 1906, №6. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Görəndə. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 9 iyun 1906, №10. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Ey axund. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 30 iyun 1906, №13. Bu şer jurnalın həmin sayında getmiş, “Əbdürrəhim əfəndi” məqaləsinin daxilində verilmişdir. Şeirdə fars dilində misraların verilməsi məqalənin ruhuna uyğundur. **Külliyyatda ilk dəfədir ki,** dərc olunur.

Utanma. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 7 iyul 1906, №14 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 18-19).

Nə bilim. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 7 iyul 1906, №14. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Lazımdır utanmaq. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 8 sentyabr 1906, №23. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Ey könül. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 15 sentyabr 1906, №24 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 20).

Yoldan keçər ikən. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 22 sentyabr 1906, №25. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Olacaqsan. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 29 sentyabr 1906, №26 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 21).

Oyanmadım. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 27 oktyabr 1906, №30 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 22).

Ey yazıq. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 10 noyabr 1906, №32. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Nədir? “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1 dekabr 1906, №35 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 23).

Nəzm. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1 dekabr 1906, №35 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 24).

Ağarıbdır. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 15 dekabr 1906, №37. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Zaman ol zaman idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 22 dekabr 1906, №38 “Mollanəsrəddinçi şairlər” kitabında bu şer “Yuxu” adı ilə verilmişdir (səh. 25–26).

Gərək. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 29 dekabr 1906, №39 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 27).

Nağil. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 10 mart 1907, №10. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Ay gülüm nanay. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 17 mart 1907, №11. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Biz. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 5 aprel 1907, №18. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Qafqaz xəbərləri. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 19 may 1907, №20. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Sən qanmasan. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 25 noyabr 1907, №44. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Yorğan. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 23 iyun 1908, №25. *Külliyyatda ilk dəfə.*

Mürəbbə. “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1 may 1910, №16 (“Mollanəsrəddinçi şairlər”, səh. 28).

TƏRCÜMƏLƏR

1. Lev Tolstoy. **Zəhmət, ölüm və naxoşluq** (rus dilindən tərcümə). Mü-tərcimi Cəlil Məmmədquluzadə. “Şərqi-Rus” qəzeti, 21 yanvar 1904, №17.

“Şərqi-Rus” qəzetinin həmin sayında qeyd olunan tərcümədən əvvəl aşağıdakı kimi bir qeyd vardır: “Məşhur rus filosofu və moralisti L.N.Tolstoyun “Zəhmət, ölüm və naxoşluq” adında təzə yazılmış hekayəsi (legenda) Parisdə çıxan “Tan” qəzetində dərc olunandan sonra “Kazbek” qə-zeti məşhur legendaların məzmununu bu tövr rəvayət edir”.

2. Xanzadə. *Arvad* (rus dilindən tərcümə). Mütərcim Cəlil Məmməd-quluzadə. “Şərqi-Rus” qəzeti, 28–30 may və 2 iyun 1904, №62–64. *Külliyyatda ilk dəfə.*

“Şərqi-Rus” qəzetində bu tərcümə əsəri haqqında aşağıdakı kimi qeyd verilmişdir: “Rusca mühərriri Xanzadə, türkcə mütərcimi C.M.”

3. Marağalı Zeynalabdın. *“Səyahətnameyi-İbrahimbəy” romanından parça.* Ağalar. *Külliyyatda ilk dəfə.*

C.Məmmədquluzadə Marağalı Zeynalabdının fars dilində yazılmış “Səyahətnameyi-İbrahimbəy” romanının motivləri əsasında çəkilmiş şəkil-

lərə “Molla Nəsrəddin” jurnalında geniş yer ayırmışdır (Bax: “Molla Nəsrəddin” 1906, №9, 17). Bundan başqa, ədibin bir neçə məqalə və felyetonunda “Səyahətnameyi-İbrahimbəy”dən bəhs olunmuşdur. C.Məmmədquluzadə “Həmşəri” adlı məqaləsində yazmışdır: “Arazı hoppanıb keçin tar-mar vətəninizə və orada açın “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”ni oxuyun, oxuyun, oxuyun. Və oxuyandan sonra bir qədər fikir edin... Çünki vallah, billah, yer haqqı, göy haqqı bundan başqa sizdən ötrü özgə nicat yolu yoxdur” (“Molla Nəsrəddin” jurnalı, 1907, №3).

Əlibəy Hüseynzadə Cəlil Məmmədquluzadənin “İbrahimbəyin səyahətnameyi”nə müraciətini, xüsusən, həmin romanın motivləri əsasında “Molla Nəsrəddin”də verilmiş şəkilləri yüksək qiymətləndirmişdir. Bax: Ə.Hüseynzadə “Molla Nəsrəddin”ə təşəkkür. “Həyat” qəzeti, 11 iyun 1906, №125.

C.Məmmədquluzadə Marağalı Zeynalabdının “Səyahətnameyi-İbrahimbəy” romanından parçaların Azərbaycan dilinə ilk tərcüməçisidir.

MÜNDƏRİCAT

Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə 4

Nəsr əsərləri

Danabaş kəndinin əhvalatları	41
Eşşəyin itməkliyi	46
Poçt qutusu	122
Kişmiş oyunu	129
Usta Zeynal	139
İranda hüriyyət	150
Dəllək.	167
Pirverdinin xoruzu	169
Fatma xala	171
Qurbanəli bəy	174
Təzə xəbər	193
Quzu	195
Molla Fəzləli	200
Nigarənçılıq	204
Konsulun arvadı	209
Danabaş kəndinin məktəbi	213
Xanın təsbehi	232
Təsbeh barəsində bir neçə söz	234
Qəssab	236
Zırrama	239
Rus qızı	243
Sirkə.	249
Yan tütəyi.	253
Şərq fakültəsi.	260
Saqqallı uşaq	263
Buz.	267
Hamballar	273
Taxıl həkimi	277
Bəlkə də qaytardılar	281
Şeir bülbülləri	288
Baqqal Məşədi Rəhim	296
Qəza müxbiri.	298
Oğru inək.	302
İki ər	309
Yuxu	314
Qiyamət	316
Ucuzluq	319
Proletar şairi.	321
İki qardaş	322

Şəhər və kənd	323
İki alma	325
Sarı	327
Zəlzələ	329
Qoşa balınc	333
Atlar dayandı	340
Toy	347
Eydi-rəməzan	351

Dram əsərləri

Çay dəsgahı	357
Kişmiş oyunu	371
Ölülər	382
Kamañça	430
Anamın kitabı	437
Oyunbazlar	477
Danabaş kəndinin müəllimi	482
Lal	513
Lənət	516
Dəli yığıncağı	517
Yığıncaq	548
Ər	555

Satirik şeirlər

Lisan bəlası	611
Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi	612
Qız və nənə	613
“Molla Nəsrəddin”in qıza cavabı	614
Axunda müraciət	615
Lay-lay	616
Dedilər	617
O kimdir?	617
Görəndə	618
Ey axund	618
Utanma	619
Nə bilim	621
Lazımdır utanmaq	621
Ey könül	622
Yoldan keçər ikən	623
Olacaqsan	623
Oyanmadım	624
Ey yazıq	625
Nədir	626

Nəzm	627
Ağarıbdır	627
Zaman ol zaman idi	628
Gərək	629
Nağil	630
Ay gülüm, nanay	631
Biz	632
Qafqaz xəbərləri	633
Sən qanmasan	635
Yorğan	634
Mürəbbə	636

Tərcümələr

L.N.Tolstoy. Zəhmət, ölüm və naxoşluq	639
Xanzadə. Arvad (hekayə)	641
Marağalı Zeynalabdın. “Səyahətnameyi-İbrahimbəy” romanından parça. Ağalar	648
İzahlar	649

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Alianna Duxanina</i>
Korrektor:	<i>Pərinaz Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 28.04.2004. Çapa imzalanmışdır 29.11.2004.
Formatı 60x90 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi 41,5. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 167.

Kitab “Şərq-Qərb” mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.